

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक - संशोधन - मण्डलेन

प्रकाशिता

शुक्ल-यजुर्वेदीया

का प्व - सं हि ता

पदपाठयुता

सायणाचार्य-आनन्दबोध-विरचितभाष्यद्वय-समेता

प्रथमः खण्डः

[१-१० अध्यायाः]

शेणई-कुलोत्पन्नेन डॉ. बे. रामचन्द्रशर्मणा

पाठभेदादिभिः संशोध्य संपादिता

शाके १९०९

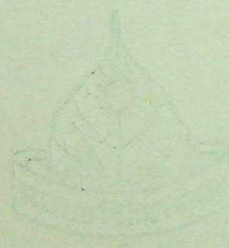
Printed by :

Mrs. N. M. Dhadphale,
Secretary, Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala Mudraṇālaya,
Pune 37.

First edition

Copies 1000

Price Rs : 95 /-

Published by :

T. N. Dharmadhikari & Mrs. N. M. Dhadphale
Secretaries, Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala,
Pune 37

Tilaka--Mahārāṣṭra--Vidyāpīṭha

VAIDIKA SAMŚODHANA MANDALA
PUNE 37

KĀṆVA SAMHITĀ

WITH THE PADAPĀṬHA
AND THE COMMENTARIES OF
SĀYAṆĀCĀRYA AND ĀNANDABODHA

Vol. I
(Chapters 1-10)

Edited by :
Dr. B. R. Sharma

Published with the financial assistance received from
the Ministry of Human Resource Development,
Government of India, New Delhi.

1988

VAIDIKYA SAMBODHANA MANDALA

CHINESE

KANVA SAMHITA

WITH THE
AND THE
AND THE

THE
THE

THE
THE

THE
THE
THE

THE

DEDICATED

TO

My Revered TEACHER

Dr. SUMITRA MANGESH KATRE

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

Foreword

We have great pleasure in introducing to the world of oriental scholars, the first volume of Kāṇva-Saṁhitā (chapters 1-10) with Padapāṭha and commentaries of Sāyaṇācārya and Ānandabodha, first time critically edited by Dr. B. R. Sharma.

We have contemplated to bring out the edition of Kāṇva Saṁhitā, with Padapāṭha and three commentaries in four volumes. Fifth volume will consist of various indices. The commentaries of Sāyaṇācārya and Ānandabodha have been available on the first twenty chapters, while chapters 21-40 have been commented upon, by Ānandabodha and Anantācārya.

The entire work has been critically edited by Dr. B. R. Sharma, on the basis of numerous manuscript material, and we are very much grateful to him for preparing this edition laboriously, and also for allowing us to publish the same.

The Government of India, Ministry of Human Resource Development, New Delhi, have accorded sanction to the grant towards the editing and publishing of this volume. We record our deep sense of gratitude to the central Ministry.

Similarly Shriman M. S. Parkhe, relieved us from the anxiety caused by the paucity of paper and extended timely help in furthering the printing of this volume. We are very much thankful to him.

Our colleagues Dr. Mrs. S. R. Abhyankar, Dr. N. D. Sharma and shri. J. D. Joshi, who rendered great help in revising the press copy and correcting the proofs, deserve our heartfelt thanks.

We hope this volume will receive high approbation from the world of oriental scholars.

PUNE.

Phālguna Pūrṇimā

Śake 1909

3rd March 1988

T. N. Dharmadhikari

N. M. Dhadphale

Secretaries

Foreword

We have great pleasure in introducing to the world of oriental scholars, the first volume of *Kāma-Samhita* (chapter I-10) with Pāṭhaṅga and commentaries of Śaṅkara and Anandabodha, first time critically edited by Dr. B. R. Sharma.

We have contemplated to bring out the edition of *Kāma-Samhita* with Pāṭhaṅga and three commentaries in four volumes. First volume will consist of various indices. The commentaries of Śaṅkara and Anandabodha have been available on the first twenty chapters, while chapters 21-40 have been commented upon by Anandabodha and Anandabodha.

The entire work has been critically edited by Dr. B. R. Sharma on the basis of numerous manuscripts (for material) and we are very much grateful to him for preparing this edition (editorially) and also for allowing us to publish the same.

The Government of India, Ministry of Human Resource Development, New Delhi, have recorded sanction to the grant towards the editing and publishing of this volume. We record our deep sense of gratitude to the central Ministry.

Similarly Shri Mrs. M. S. Partho, relieved us from the anxiety caused by the paucity of paper and extended timely help in hastening the printing of this volume. We are very much thankful to him.

Our colleagues Dr. Mrs. S. R. Anandakumar, Dr. K. R. Sharma and Shri J. D. Joshi, who rendered great help in revising the press copy and correcting the proofs, deserve our heartfelt thanks.

We hope this volume will receive high appreciation from the world of oriental scholars.

T. N. Dharmadikari
K. M. Dharmadikari
Bombay

PUNE
P. N. Dharmadikari
S. N. Dharmadikari
and March 1954

Preface

The edition of the Vajasaneyī Kāṇva Saṁhitā of the Śukla Yajurveda was planned by me as early as 1966. While working on my major Samavedic project, side by side I started to collect the manuscript material for my new project from the Libraries and private possessions. Before I left Tirupati in August 1970, I had been able to collect considerable material needed for this project. The rest of the essential manuscript material I collected while working at Hoshiarpur, Kathmandu and finally at Mysore.

In April 1978 having nearly finished my work one by one on my other projects, I sat down to work on the Kāṇva Saṁhitā seriously and dedicated my entire time on this major project. After the completion of the collation work I started to write the press copy in November 1979, to be exact, on 7-11-1979, wednesday at 10.08 a. m. and completed the tenth chapter on 27-8-1980, wednesday at 13.35 (i.e., 1.35 p. m.) I am very happy now to see that the first volume of this major Saṁhitā of the Śukla Yajurveda comprising the full *Daśaka* is now being issued by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Pune. Other volumes will follow in due course one by one as soon as they are printed. I can now express my feeling of satisfaction in the following a few words of our great poet Kalidasa: क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ।

The edition of the Kāṇva Saṁhitā has been prepared, as planned by me earlier with Padapaṭha and all the three available commentaries. Of these three commentaries, Ānandabodha's *Bhāṣyasamgraha* alone covers all the four *Daśakas*. Sāyaṇa's *Vedārthaprakāśa* is available only on the first two *Daśakas* and the remaining latter two *Daśakas* are commented on by Anantācārya. I could not, however much I liked to, include the Orissan commentary on the *Uttarārdha* attributed to Sāyaṇa in my edition, for reason I have mentioned in the Introduction. However, I must mention here, this is the first critical edition of the entire Kāṇva Saṁhitā with Padapaṭha with accent and all the three commentaries, of which, as far as I know, Ānandabodha's has been printed only in part before; and Anantācārya's was never.

I dedicate this work to my professor Dr. S. M. Katre, who not only initiated and guided me in my researches, when I was a research student

under him for my doctorate at the Deccan College Post-Graduate Research Institute, Pune, but also continued to guide me later in my academic life, whenever I sought his advice and guidance in my difficulties. I, now offer this *Puṣpāñjali* in the form of the edition of the Kāṇva Saṁhitā to my revered Gurudeva as a humble token of my gratitude.

Now before concluding this preface, my pleasant duty is to record my gratitude to all those who have been helpful to me directly and indirectly in successfully finishing this critical edition. My thanks are due in this connection, particularly to :

1. Prof. D. V. Urs the Ex-Vice-Chancellor, Mysore University for having recommended my name for the award of the U. G. C. meant for the Retired University teachers and for enabling me to carry out my Research Project in Mysore University in 1978.
2. The Director, Oriental Institute, Mysore, for extending to me all facilities for my research while in Mysore;
3. Pandit Lakṣmaṇa Śāstri Joshi, the President of the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Pune, for accepting the Kāṇva-Saṁhitā of the Śukla Yajurveda, edited by me for publication; and finally to—
4. Dr. T. N. Dharmadhikari for carefully going through the Press-copy and inserting the references in the commentary. He also went through the proofs with great care and saw the book through the press. I also express my sincere appreciation to the printing unit of the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, for the fine work they have done in printing this book.

Mysore,
27-1-1988

B. R. Sharma

INTRODUCTION

General

Yajurveda, the Veda of the sacrificial formulae once existed in as many as 101 *Śākhās* as we learn from the *Mahābhāṣya* and other ancient works. Of these, 86 *Śākhās* belonged to the *Kṛṣṇa Yajurveda* and the remaining 15 to the *Vājasaneyi Śukla Yajurveda*. Out of these two divisions of the original *Yajurveda*, five of the *Kṛṣṇa Yajurveda* and two of the *Śukla Yajurveda* are known to exist today. They are :

1. *Taittirīya Samhitā*,
2. *Maitrāyaṇī Samhitā*,
3. *Kāṭhaka Samhitā*,
4. *Kapīṣṭhala Kāṭha Samhitā*, and
5. *Caraka Samhitā*—of the *Kṛṣṇa Variety*—
6. *Vājasaneyi Kāṇva Samhitā*, and
7. *Vājasaneyi Mādhyandina Samhitā*—of the *Śukla variety*.

Among the *Śākhās* of the *Kṛṣṇa Yajurveda* the *Taittirīya* and the *Maitrāyaṇī* are the most important recensions. The *Taittirīya Samhitā* has the largest following in the *Dakṣiṇāpatha*, while the followers of the *Maitrāyaṇī Samhitā* are restricted to the interior Maharashtra, scattered in Nasik and Nagpur region. Here Bhadgaon was the main centre of the *Maitrāyaṇī Śākhā* and the followers of this *Śākhā* in Bhadgaon invariably followed the *Mānava Sūtra* whereas elsewhere they followed either *Mānava* or *Vārāha Sūtra*. The *Caraka Samhitā* which is adhered to by the *Caraka Brāhmins* of Nagpur – Aurangabad region of Maharashtra has long become extinct and today these Brahmins actually study the *Maitrāyaṇī Samhitā* which is in vogue side by side in this region. Some believe that originally the *Caraka Śākhā* was the same as the *Kāṭha Śākhā*, but when the latter became extinct they adopted the *Maitrāyaṇī* which is the nearest to the *Kāṭha Śākhā*. But the followers of the *Caraka Śākhā* refute this argument and say that *Caraka* is a separate recension as much as the *Maitrāyaṇī* and other recensions of the *Kṛṣṇa Yajurveda*. It may be mentioned in this connection that I could not trace a single MS of *Caraka Samhitā*, not even in parts or fragments, in possession of any when I undertook a survey of this region in 1977 in search of Vedic MSS. In Nasik however, we were able to get two collections of MSS preserved in old families which were acquired by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, PUNE. These collections contained some rare and precious MSS including those of the *Maitrāyaṇī Samhitā*.

The *Caraka Brāhmins* mainly follow the *Vārāha Sūtra* but some among them are found to have adopted *Mānava Sūtra* as well. This change of the *Sūtra* might have occurred at a time when they adopted the *Maitrāyaṇī* along with its *Sūtra* which prevailed side by side in the region where they lived. Today the

Kāṇva Saṁhitā

differences and deviations if any, in rituals and ceremonies among the followers of these two akin Vedic Śākhās are not very significant for obvious reason. Almost similar is the case with the followers of the Kāṇva and Mādhyandina Saṁhitās of the Śukla Yajurveda. Further these two Śākhās have Kalpasūtras and Prātiśākhyas of the common authorship which make the merger into another Śākhā or change over from one Śākhā to another in the same line easier and smoother. It is still more interesting to note that the followers of the Kauthuma recension of the Sāmaveda in the South have unwillingly accepted the Drāhyāyaṇa Śrauta Sūtra of the Rāṇyāniya recension abandoning their own Lāṭyāyana Śrauta Sūtra of the Kauthama tradition. In all these matters, it may be noted in this connection that the laity, often being ignorant of ritual procedures, is being guided by the priests, who more often than not, follow their own tradition with which they are more familiar and perform the rites as prescribed in their own Sūtras.

Vājasaneyi Śukla Yajurveda :

The origin of the Vedas according to the tradition and also as recorded in the Brāhmaṇas is that Brahmā, the Self-born, first transmitted the Veda to Prajāpati and then it came down through the lineage which consisted of five divinities including Prajāpati heading the list. This Vedic tradition thus came down through these divinities to Kaśyapa, a semi-mythical figure, who formed the link between the divinities and the Ṛṣis of human origin. But according to the Mahābhārata, the Mahārṣis after performing penance blessed by Brahmā acquired the Vedas which had disappeared at the time of Mahāpralaya when the entire universe had merged into the Mūla Prakṛti. But as regards the Śukla Yajurveda we hear of a different story. Yājñavalkya, the son of Vājasanī, while studying the Yajurveda from Vaiśampāyana was turned out of the Āśrama for reason of disobedience and also was asked to return the knowledge acquired by him from his Guru, Vaiśampāyana, before he left the Āśrama. He was penalised on the same charges by Śākalya earlier and was turned out by him of his Āśrama where Yājñavalkya had first started his Vedic studies. Yājñavalkya, sad and much dejected, worshipped the Sun God, who, pleased with his devotion, taught him again the Yajurveda but this time Śukla, the white. The Yajurveda thus acquired by Yājñavalkya became known as the Vājasaneyi Śukla Yajurveda as against the Yajurveda taught by Vaiśampāyana, which subsequently came to be known as the Kṛṣṇa Yajurveda. Yājñavalkya's father was called Vājasanī, because in sacrifices he used to offer only Vāja, the simple cooked rice, as Sani, oblation, to Gods. He thus performed a real a-dhvara in spirit and meaning, in which no himsā was committed, no slaughter of animal was involved. Therefore, he became known as Vājasanī, among the followers of Vedic tradition, his real name being long forgotten later. Yājñavalkya, his son, was a revolutionary, since his young age, he never yielded to any one, even to his own Guru, when the question of principle was involved. He re-edited the Yajurveda, removing

Introduction

the theological discussion that intervened between its main text and that was likely to divert the attention of the *Adhvaryu* from his principal duties when he was engaged in executing his responsibilities while the sacrificial session was in progress. This new edition of the *Yajurveda* brought out by him after concentrated study and research, displaced the old *Yajurveda* that was propagated by *Vaiśampāyana*, *Yājñavalkya*'s own uncle and *Guru*, from its own region of *Kuru-Pāñcāla* and then this new *Veda* gradually spread itself in the entire *Āryāvarta*. *Yājñavalkya* achieved his goal by practising austerity, religious observances and penance like *Viśvāmitra*¹ the discoverer of the great *Gāyatrī-mantra* whose foot-steps he closely followed. *Viśvāmitra* happened to be the ancestor of this illustrious family in which *Yājñavalkya* was born. He was conscious of the great tradition of his family, and also felt proud of his father, *Vājasani* who like *Rṣi Godhā* abstained from killing animals for offering oblations to gods in sacrifices. He named the new *Yajurveda Samhitā*, that he acquired with the grace of the Sun God, as *Vājasaneyī Śukla Yajurveda Samhitā* आदित्यानीमानि यजूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ (Br. Ār. Up. 6.5.3). Thus *Yājñavalkya* opened a new era in the Vedic tradition.

The *Śukla Yajurveda* thus acquired by *Yājñavalkya* was taught by him to a batch of following 15 students :

1. Kāṇva,	2. Mādhyandina,	3. Śākalya,	4. Sthāpāyaniya,
5. Kāpāla,	6. Paundravatsa,	7. Āvaṭika,	8. Paramāvaṭika,
9. Pārāsarya,	10. Vaidheya,	11. Vaineya,	12. Audheya,
13. Gālava,	14. Vaijava	and	15. Kātyāyana.

Eventually because of textual variants and other differences, though minor, that had cropped up in the text of the *Śukla Yajurveda* taught by these disciples in their respective schools the *Śukla Yajurveda* has since come into existence in fifteen different *Śākhās* known after these first disciples of *Yājñavalkya*. Nevertheless all these *Śākhās* have retained the generic designation *Vājasaneyī*, since it was taught first by *Vājasaneya*, the son of *Vājasani*, that was *Yājñavalkya*. Of these fifteen recensions today only two, *Mādhyandina* and *Kāṇva*, have survived, of which the *Mādhyandina Samhitā* is followed, exclusively, throughout the *Āryāvarta*. Besides, this *Samhitā* has the largest number of followers compared to any other one *Samhitā* in the North or South. The only other *Veda* that has some following in the North, is the *Sāmaveda* of the *Kaushthuma* recension but there too in some parts of Bihar and Bengal.

The *Kāṇva Śākhā* prevails side by side with other Vedas, in the *Dakṣiṇāpatha*, - Maharashtra, Karnataka, Tamilnadu, Andhra and Orissa. The Orissan version of the *Kāṇva-Samhitā*, besides having the minor textual variants,

-
1. तद्ध विश्वामित्रः श्रमेण तपसा व्रतचर्येण इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम (JUp. 3.3.7)

Kāṇva Saṁhitā

differs from the recension followed in the South including Maharashtra in that the Orissan recension is divided into 41 chapters by redistribution of *mantras* as against 40 chapters in the Southern recension. In his article on the Orissan recension of *Kāṇva-Saṁhitā*, P. Acharya, Bankipur, published in the *Vishveshvaranand Indological Journal* (Vol. II, Pt. 1, March 1964) says " The contents and arrangements of the text of chapters 1 to 34 is the same in both the recensions with minor textual variants. The arrangement of further chapters, however, differs. Chapter 35 of the Maharashtran *Kāṇva-Saṁhitā* contains *Anuvākas* comprised of 35 *mantras*, whereas in the Orissan text this chapter is split up into three : Ch. 35 in two *Anuvākas* comprised of 32 *mantras*, Ch. 36 in *Anuvāka* with 2 *mantras*, and Ch. 37 in one *Anuvāka* with 22 *mantras*. The last *Anuvāka* of the Maharashtran text which forms Ch. 37 of the Orissan text contains only 21 *mantras*, the extra *mantra* in the Orissan text being the one beginning with *dadhikrāvṇo* which finds a place also in Ch. 34 of both recensions. Chapter 36 of the Maharashtran text corresponds to Ch. 38 of the Orissan text. Chapter 37 and 38 of the Maharashtran text, containing three and seven *Anuvākas* respectively, together form Chapter 39 in ten *anuvākas* of the Orissan text. The last two chapters 39 and 40 of the Maharashtran text correspond to the last two chapters, 40 and 41 of the Orissan text." He further mentions that in the beginning of each chapter in the Orissan recension the specific purposes assigned to the *mantras* grouped in respective chapters are stated. Besides, it may be noted that, the *KS* once prevailed in the Himalayan region as well as in *Kurukṣhetra*, and in *Kaṇvagrāma* in the area where the adherents to the *KS*, mostly *Sārasvatas*, are said to have domiciled in large numbers but today because of the non-availability of the *Kāṇva-Saṁhitā*, they have adopted the *Mādhyandina-Saṁhitā* just as the *Carakas* in Maharashtra have unwillingly accepted the *Matrāyaṇī Saṁhitā* for the same reason. The southern recension of the *Kāṇva-Saṁhitā* is nearer to the *Rgveda* in many respects though it belonged to the area of the *Yajurveda*. The phonetic *ṛ* is retained by the *KS*, as by the *Jaiminīya* recension of the *Sāmaveda* and both these Vedic *Śākhās* were once prevalent very much in the above region. The recitation of the *KS* does not differ much from that of the *Rgveda* and the *Svarita* pitch can be distinctly heard when the *KS* is chanted, unlike in the recitations of the *Kṛṣṇa Yajurveda*.

Thus the *Yajurveda* has been preserved in two rather strongly divergent texts, known as *Śukla* and *Kṛṣṇa*, the former, devoid of and the latter commingled with, theological discussion. The *Saṁhitās* of the *Kṛṣṇa Yajurveda* are closely inter-related and so are the *Saṁhitās* of the *Śukla Yajurveda*. Therefore, it must be noted that the study of any one *Saṁhitā* of the *Yajurveda*, however comprehensive, will always remain incomplete if the study is not supported by a close survey of the other *Saṁhitās* in this area. The *Kāṇvas*, just as the *Carakas*, claim that their *Saṁhitā* is the original *Yajurveda*. The *Caraka Śākhā* tops the list of 86 recensions of *Kṛṣṇa Yajurveda* just as the *Kāṇva* does the list of 15 *Śukla Yajurveda Śākhās*. While the *Kṛṣṇa Yajurveda*, like the other Vedas, is

Introduction

believed to have come down from *Brahmā*, the Self-born, through *Prajāpati*, the *Śukla Yajurveda* is likewise said to have come down from the Sun God through *Yājñavalkya*. Thus their claim within these two narrow points may, for arguments sake, be accepted but the very story that *Yājñavalkya* acquired the *Yajurveda* from the Sun God indicates that it has no relation whatsoever with the *Kṛṣṇa Yajurveda* of different origin and it cannot have legitimate claim or jurisdiction over the wider area of the *Kṛṣṇa Yajurveda* comprising 86 recensions. The *Yajurveda* gained prominence for a long period of time extending several centuries in our history when the sacrificial cult attracted the fascination of the people who sought material well-being and fulfilment of their worldly desire including a sojourn to the celestial abode by performing a variety of sacrifices which promised these awards sought by them. The *Bhagavad-Gītā* criticises this propensity of the people to indulge in rituals of evanescent value in clear terms for the ephemeral gain at the utter negligence of study of *Parā Vidyā*, higher knowledge. *Yājñavalkya*, the son of *Vōjasani*, cleared the landmark shrouded in obscurity in order to tell the students of the Vedas that all the paths ultimately lead to the eternal peace from where one need not return to this world plagued by *Janma-mṛtyu-Jarā-Vyādhī*. He has, therefore, rightly concluded his critical edition of the *Yajurveda*, with an *Upaniṣad* telling clearly that a *Sādhaka* treads the *karma-mārga*, the path of action, like *Janaka*, the royal philosopher, only to raise himself to the higher plane of life which would lead him ultimately to the supreme goal of immortality :

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

(KS 40.1.11)

The texts of the *Kāṇva* and the *Mādhyandina* are almost identical except for minor additions and variants here and there but the arrangement of the text in both does slightly differ. The *KS* is first divided into *anuvākas* and then into chapters, each having the number of *mantras* just required for the purpose of respective sacrificial acts to be executed by the *Adhvaryu* when they are being recited by him. They are, therefore, arranged exactly in the order of sacrificial procedure for the facility of the *Adhvaryu* e. g. the first two chapters in the *Vājasaneyī Samhitā*s lay down the rules for the performance of the *Darśapūrnamāsa* sacrifice. In this, the first act of the *Adhvaryu* is to cut a twig of the *Palāśa* tree wherewith he separates the calves from the cows who are then driven to different directions for grazing. Before driving them to different directions he first prays to *Savitā* for the safe return of the cows and calves after grazing in the evening when milk is required for offerings. He also addresses the cows for abundance of healthy milk etc. and then finally driving the cattle to the grazing ground he ties the *darbha* straws to the *Palāśa* twig and keeps it near the fire-place of either *Āhavanīyā* or *Gārhapatyā*, facing east. Therefore the *Adhvaryu* proceeds

Kāṇva Saṁhitā

with his next act that is concerned with *Ukhā*, the sacrificial pot. The *KS* in its first *anuvāka* has included the *mantras* which are required just to commence and finish the first act of the *Adhvaryu*, that is related to the *Darsapīrṇamāsa*, and concerned with the *Palāśa* branch and the milch cattle. The chief priest lays down the twig in front of the fire-place to the accompaniment of recitation of the *mantra* वसोः पवित्रमसि in the first instance. The *Mādhyandina Saṁhitā* is divided into chapters in which the *mantras* are serially numbered, but while grouping the *Kaṇḍikās* their purpose does not seem to have been taken into consideration. For instance the *Mādh-S* breaks, its first *Kaṇḍikā* at पश्यन् पाहि and takes over the *yajus* वसोः पवित्रमसि to the next *mantra* where it is irrelevant as far as the ritual procedure is concerned. The result is that the *Adhvaryu* who has to execute the multifarious sacrificial acts, has to be vigilant in his every action, lest he should commit mistakes in his duties since he is not guided by the internal arrangement of the *Kaṇḍikās* in the *Mādh-S* while employing the *mantras* in accompaniment of his respective sacrificial acts. The *Vājasaneyī Saṁhitā* was composed by separating the *Brāhmaṇa-protions* from its texts which has made the work of an *Adhvaryu* comparatively easy and the *KS* made his work still easier by including in each of its *anuvāka* the number of *mantras* just-enough to complete the relevant acts to the accompaniment of which these *mantras* are muttered by the *Adhvaryu*. The *KS* divided the *anuvākas* in its chapter keeping this main purpose in view unlike the *Mādh-S* which is divided into chapters consisting of *Kaṇḍikās* numbered serially.

Commentaries :

A commentator of the *Vājasaneyī Saṁhitās* ought to be familiar with the textual differences and traditions of both the *Kāṇva* and *Mādhyandina* recensions, which are closely inter-related, as they are, before undertaking the task of interpreting either of the *Saṁhitās* and at the same time he must be careful not to get confused one for the other while commenting on the *Saṁhitā* of either recension. The commentaries of *Uvaṭa* and *Mahīdhara*, which were written earlier, were available to the later commentators of the *KS* when they wrote their commentaries on this recension. The fact that all these commentators of the *KS* were indebted to the commentaries of *Uvaṭa* or *Mahīdhara* or both on the *Mādhyandina* is clearly discernible from their commentaries, although they, except *Anantabhaṭṭa*, do not acknowledge this fact in their commentaries even indirectly. *Anantabhaṭṭa* refers to the commentary of *Mahīdhara* but without citing his name.

1. Sāyaṇa's Vedārthaprakāśa :-

Among the commentaries on the *Vedas*, *Sāyaṇa's* commentary in general is very instructive as well as informative. In his *Upodghāta* on each *Veda* he explains the view held at large by the traditionalists about the origin of the *Veda*, with profuse quotations from the *Mīmāṃsā Sūtra* and other relevant works. He has enriched his Commentary on the Vedic texts, with his intimate knowledge of

Introduction

Srauta and *Grhya* rites, his sound scholarship of *Vyākaraṇa* and *Mīmāṃsā* and his familiarity with all the four *vedas* and their *Brāhmaṇas*. He always cites the *Viniyoga*, *R̥ṣi*, *Chandas* and *devatā*, of each *mantra* and explains the texts with citations from the *Brāhmaṇas*; discusses the derivation and etymology etc., of the Vedic vocables—all these explanations supported with relevant quotations cited from the works belonging to the area of the *vedāṅgas* as well as from other authentic works.

In the *Upodghāta* of his commentary on the *KS*, *Sāyaṇa* closely follows his own *Upodghāta* on the *RV* rather than that on the *Taittirīya Samhitā*. He even repeats, almost verbatim, in many places, what he has already stated, in his *Upodghāta* on the *RV*. He was familiar with the commentaries of *Uvaṭa* and *Mahīdhara* on the *Mādh-S*, but he has not so much as expressed it even indirectly, as normally done by the commentators, in such contexts with expressions such as *केचित्*, *एके*, *अन्ये* etc. e. g. the commentary of *Sāyaṇa* on 20.3.6 may be compared with the *Mantra-bhāṣya* of *Uvaṭa*. And many such instances can be quoted from *Sāyaṇa's* commentary. Therefore unless the earlier commentaries are available, it is not possible to say to what extent a commentator is indebted to his predecessors. All the same, we must agree that among the Vedic commentaries now available to us; *Sāyaṇa's* is the best. He mentions the application of the *mantras* in relevant rituals; includes theological discussions as warranted; makes references to old Vedic legends etc., and elaborates on the grammatical peculiarities of the Vedic language including morphology, derivation, etymology, syntax, accentography, usages, etc. all supported with citation from the authorities in respective disciplines. A student of the *Veda* will certainly benefit to a very great extent if he carefully goes through the *Upodghāta* and the commentary of *Sāyaṇa* on at least first ten hymns of the *Rgveda*. He will be able to have a sound knowledge of the grammatical peculiarities of the Vedic language and some clear idea about the, concept of unquestionable authority attributed to the *Veda* in all religious matters by the *Mīmāṃsakas*. For a serious student of the *Veda* this is an essential discipline like Gray's Anatomy for a student of medicine. *Sāyaṇa* might have helped himself by going through the commentaries of his predecessors but we must not forget the fact that the norms laid down by the authorities, the source material such as *Samhitās*, *Brāhmaṇas* etc., and the *Vedāṅgas* being common for all commentators, the explanation of the Vedic texts and expression of the interpreters, at least to some extent, are bound to be almost similar or identical in view of the nature of the text. As far as *Sāyaṇa's* work is concerned he has done it very systematically as well as scientifically unlike others and his commentary is simply remarkable. In fine he adored whatever he touched.

The Commentary attributed to *Sāyaṇa* on the latter half of *KS* :-

In our edition we could not include the commentary on *Uttaraviṃśati* of the *KS* attributed to *Sāyaṇa*. The MSS of this commentary are not available

Kāṇva Saṁhitā

in any library in India or abroad except in the State Museum, Bhuvaneshwar, Orissa. The Library of this Museum possesses one or two MSS containing *Sāyaṇa's* commentary but they were reported to be not in a very good condition. In remote villages of Orissa, particularly in Ganjam District the MSS of *Sāyaṇa's* commentary on the *Uttara-vimśati* are reported to exist. But I found it extremely difficult, if not impossible, after a prolonged correspondence to get so much as a simple transcript or microfilm of any of these MSS. But now, however, we are happy that this commentary on the *Uttara-vimśati* is available in print published in the series of the Sarasvatī Granthamālā, No. 114, Sampūrṇānanda Sanskrit University, Vārāṇasī.

This commentary now published and attributed to *Sāyaṇa*, lacks many of the traits which distinguish the *Vedārthaprakāśa* of *Sāyaṇa* from other Vedic commentaries. Therefore, I have my own reservation about its authenticity, the reasons being :-

1. In his commentary on the *Pūrva-vimśati* i. e., on chapters 1-20 *Sāyaṇa* gives at the end of chapter, or chapters, in case the topic dealt with extends more than one chapter,—a summary in verses of topics treated therein quoting the *Pratīka* of the *mantras* connected with the relevant ritual acts *anuvāka*-wise. This is not found in the Orissan version.

2. The style, explanation that we are wont to enjoy in *Sāyaṇa's* commentary with profuse citations from the *Vedas*, *Vedāṅgas* and the *Brāhmaṇas* are missing in the commentary of the *Uttara-vimśati* ascribed to *Sāyaṇa*,

3. In his commentaries on the *Vedas*, *Sāyaṇa* hardly refers to the commentaries of others. In one or two places he has said अपर आह (RV X. 155.3), without mentioning the name of the person who had said it. But in the Orissan edition *Ānandabodha* has been quoted by the commentator by name :

तदुक्तम् आनन्दबोधाचार्यैः - सूपस्या अयेति साधु यज्ञमुपतिष्ठते इति । (KS 23.6.13). This clearly shows that the commentator on the *Uttara-vimśati* of the KS is a different person, since *Ānandabodha*, whom he quotes, lived somewhere between 15th and 16th century. This commentator, who calls himself *Sāyaṇa*, might have intentionally concealed his real name with a pious desire for gaining wider popularity to his commentary. A close study of this commentary in comparison to *Sāyaṇa's* commentaries on other *Vedas* may reveal many more evidences proving its authenticity or otherwise.

4. *Ānandabodha's* knowledge of the Vedic language, and the Vedic ancillary works seems to be not upto the mark. He has committed many inexcusable mistakes in his commentary which he calls *Bhāṣyasaṅgraha*, a compendium, compiled by him extracting material from several other commentaries, which he has not named. A scholar of *Sāyaṇa's* calibre, who has not spoken of a word about other commentators, in his commentary, it seems highly improbable, that

VIII

Introduction

he would ever think of quoting in his *Vedārthaprakāśa* a commentator, that too by name, who is ill-equipped for the work.

5. In the *Saṁhitās* when the same *mantra* occurs more than in one place, it is usually commented only in the first instance and then in the subsequent instances, the commentator would leave it saying that it had already been commented on—व्याख्यातम् or पूर्वं व्याख्यातम्. In the *KS* there are a number of verses and formulae which are found repeated in both *Pūrva-vimśati* as well as in the *Uttara-vimśati*. In the Orissan version of the *KS* some of the *mantras* which have occurred in the *Pūrva-vimśati* have often been commented on again as if they did not occur before. E. g. The verse पुत्रमिव पितरौ (*KS* 22.7.11) is not commented on by *Ānandabodha* since it has occurred earlier in the *Pūrva-vimśati*, where he has already explained it. But in Orissan edition it has been commented again. *Anantabhaṭṭa*, who has not commented on the *Pūrva-vimśati*, of course explains it for obvious reason. Therefore, doubt about the identity of the commentator of Orissan version with the famous Vedic commentator *Sāyaṇa* will persist until and unless we get the conclusive proof about him either way.

2. *Ānandabodha's Bhāṣya Saṅgraha*

Ānandabodha's commentary called *Bhāṣya-saṅgraha* covers the entire *KS* including the 40th chapter that constitutes the *Īśāvāsya Upaniṣad*. He says his commentary is a compendium of many earlier commentaries and that he has often consulted the *Anukramaṇī* of *Kātyāyana* while writing his compendium. Before concluding his *Upodghāta*, he has added for the purpose of easy identification of the metres, the fifth chapter of the above *Anukramaṇikā* that treats the Vedic metres, with his own explanation. Nowhere has he mentioned in his *Bhāṣya-saṅgraha*, the names of the earlier commentators or the commentaries which he had consulted or from which he had extracted material for preparing his compendium. But all the same the bold imprint of the commentaries of *Uvaṭa* and *Mahīdhara* on the *Mādhyandina Saṁhitā* is distinctly reflected in his *Bhāṣya-Saṅgraha* as in the *Vedārthaprakāśa* of *Sāyaṇa*. He has in many places split the *Kaṇḍikās* as is done in the *Mādhyandina* and even accepted the variant readings as found in that *Saṁhitā* in some places in his commentary. e. g.- *vīryakṛto* of *Mādhyā-S* (10-25) in place of *vīryakṛtā* of *KS* (11.7.57). Further he seems to have taken no notice of the *Anuvāka*-wise division of chapters followed in the *KS*. His knowledge of the *Vedāṅgas* in general, and classical and Vedic grammar including of accentography in particular, is not as wide and deep as it ought to have been for a Vedic commentator. This has resulted in his committing many mistakes in his commentary while explaining the Vedic words and usages. In places he has foundered in his track and it is often difficult to accept some of his interpretations. A few examples picked up from here and there are given below :—

Kāṇva Samhitā

1. हर्यत् (KS. 3.1.4) has wrongly been taken as a verb and interpreted as : हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । अवप्रेप्सुमुत्पादयत् । But it is an adjective of Agni and is a vocative. The word is derived from √ हर्य with suffix अतच्-भृमृदृशि...हर्येभ्योऽतच् (उणादि-4.391).

2. श्रद्धातन (KS. 8.2.1) Ānandabodha explains this :- श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । श्रद्धातनेत्यत्र नकारोऽनर्थकः । Here he simply followed Uvāṭa who explains this : श्रद्धातन श्रद्धाणाः कुरुत । नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति इति नकारोऽनर्थकः । The verb दधातन is imperative second person plural with suffix तन as per तप्तनप्तनथनाश्च (पा 7.1.45).

3. गोवित् (KS 18.4.5) is wrongly taken as a vocative without knowing that it is accented and an adjective of त्वम्. If it were vocative it would have been wholly unaccented, सर्वानुदात्त since it is not in the beginning of a *pāda*.

There are many such mistakes, and graver still, which will be dealt with in the process of publication in the succeeding volumes. On account of phonetic contamination and faulty pronunciation, which appear from the evidences cited above, to have obscured his thinking, he has misunderstood many Vedic vocables and as a result he has wrongly interpreted many words and indulged in fanciful etymologies. E. g. he derives the word रुद्र from √ ऋ as ऋ गतौ । ऋत्या ज्ञानेन संसारकारण-ज्ञानं द्रावयतीति रुद्रः (KS. 3.8.1). Again the word अत्रिणम् has been explained by Ānandabodha as तृणमपि शून्यं यथा भवति (KS 18.2.1). Here is another example how a corrupt pronunciation has led the commentator to a ridiculous position. We could not differentiate between अत्रिणम् and अतृणम्, two absolutely different vocables of different phonetic and semantic values and interpreted them as above. Moreover, to suit in his fanciful interpretation he made the word which is an adjective, an adverb, क्रियाविशेषण and even then his explanation hardly fits in the context. For him strangely enough अत्रिणम् and अतृणम् sounded the same. It may be noted that त्रि made up of त् + र् + इ and तृ of त् + ऋ phonemes are two different and distinct syllables, the former is a conjunct and the latter a simple letter both thus differing in their respective phonetic values. These etymologies are based on corrupt pronunciation of vowel ऋ as रु or रि as is done in some linguistic regions to which evidently the commentator belonged or at least he had lived long enough to lose his sense of audibility to clearly distinguish between ऋ, a vowel, and रु or रि a consonant.

In the Śikṣās, the norms for the pronunciation of various phonemes, such as their place of utterance, mode of articulation, etc., are clearly explained, giving little or no chance for faulty utterance. Akṣaravyakti, clear and distinct utterance of letters with their accurate phonetic value is one of the imperative qualities of the Vedic recitation on which no compromise or relaxation of rules is permitted. Therefore the Vedas are classified as Śabda-pradhāna, clearly emphasising the unchangeability of their verbal form and composition and

Introduction

replacement even of a single phoneme, short or long vowels, accent etc. with another.

The oral tradition has succeeded through the ages in maintaining to a very great extent, the purity of pronunciation of Sanskrit phonemes with their precise phonetic values. The *Śikṣā* and *Prātiśākhya* enforced the norms of mode of pronunciation of phonemes and syllables in the Vedic texts and thus the chanting of the Vedic *mantras* has been preserved as accurately as it was done in the past to a very great extent. The pronunciation of vowel, ऋ is absolutely faulty and that of ॠ is utterly lost. As a result of faulty pronunciation of ऋ, the vocables both किमि and कृमि meaning worm have gained currency in classical Sanskrit. Again in the *Maitrāyaṇī Saṁhitā* we have a solitary example where the word रसृ, has silently transformed itself to चृ due to the phonetic contamination of the mother tongue of the people of the region where this *Veda* has been prevalent. In the *Veda* every letter and syllable in a word is counted and analysed including its component phonemes along with the accent it carried, leaving no scope for faulty pronunciation. The *Varṇapāṭha*, *Padapāṭha*, as also *Vikṛtipāṭha* were introduced in Vedic syllabi primarily for this purpose, for fortifying the Vedic text against the infiltration of phonetic contamination and thus preserve the pristine purity of the Vedic chants. Nevertheless the influence of regionalism in pronunciation can be seen reflected in many manuscripts and in the editions prepared by persons having little experience in modern textual criticism. E. g. in the *Saṁhitopaniṣad Brāhmaṇa* (2.3) the commentator explaining the *Sāman* melodies that carried *stobhas* in all their *parvans* or *bhaktis* quotes सघायस्ताइ १ ए (365.1) of the *Grāmegeya* book sung on the verse, स घा यस्ते (SV. 365) as an example. But the MS No. 9921 of the Oriental Institute, Baroda in *Nandināgarī* and two printed editions in Tamil Nadu have सखायस्त्वा (SV 62) in place of सघायस्ताइ which is absolutely wrong since the melody based on this verse does not answer the definition. In Andhra and Tamil Nadu the unvoiced aspirates ख and थ are invariably pronounced as च and ध and this faulty pronunciation was the cause for this mistake. In this connection the requirements of a Vedic chanter briefly given in the *Varṇaratnadīpikā* :-

स्वरो वर्गोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगोऽर्थ एव च ।

मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

referred to by *Ānandabodha* in his *upodghāta* may be noted. But he gave least heed to these needs when he handled the Vedic texts.

The Date

Ānandabodha while explaining the word सुतीर्थम् (KS 4.2.2) quotes the verse :-

Kāṇva Saṁhitā

तीर्थ मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने ।

पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः ॥

without referring to the source. But this verse is found in the *Sabdaratnākara* (26.3865) of *Abhinava Vāmanabhaṭṭa-Bāṇa*, who passed his early days in the court of King *Harihara II*, of *Vijayanagara*, 1379 – 1406 A. D. Later *Vāmanabhaṭṭa-Bāṇa* moved to the court of *Peda Komati Vemabhūpāla*, a ruler of *Koṇḍavedu* (1403–1420 A. D.). His name is mentioned in a copper plate grant dated *Śaka* 1338, i. e., 1441 A. D. (see *Hist. of Classical Sanskrit Literature*—by M. Krishnamachary, p. 126). From the above citation it becomes clear that *Ānandabodha* lived in the area where this lexicon might have already gained popularity. *Vāmanabhaṭṭa-Bāṇa* was a versatile author who was credited to have written a dozen literary works including the *Śabdaratnākara* and *Śabdacandrikā*. He claims to have been a disciple of *Vidyāraṇya* and from his writings he seems to have been a highly respected scholar. The MSS. of *Śabdaratnākara* are found only in South India, and therefore *Ānandabodha* might have hailed from the area of old *Āndhra-Karṇāṭaka* region. *Ānandabodha* does not give any information about himself except that he was the son of one *Jātaveda-Bhaṭṭopādhyāya*, and that he had studied all the four *Vedas*, if the title *Caturvedi* prefixed to his name is literally taken. He followed the Orissan version of the *Kāṇva Saṁhitā* in his commentary and most probably, he was an adherent of this *Veda*. He might have hailed from north *Āndhra* or *Ganjam* district of *Orissa* where even today the followers of the *Kāṇva-Veda* are found in a large number among the *Āndhras* and others. Therefore we may safely say that he lived after *Vāmanabhaṭṭa-Bāṇa* or at the most he was his later contemporary and might have lived somewhere between the 15th or 16th century. All these evidences support our assumption that *Sāyana's* namesake was a different person. He might have assumed the name *Sāyana*, as we said earlier and also named his commentary on the *Uttaraviṁśati* as *Vedārthaprakāśa* concealing his real name for gaining popularity for his commentary. Further it may be noted that king *Bukka* of *Vijayanagara* has been invariably referred to as *Bukkaṇa* in the colophon of the Orissan commentary, perhaps in analogy with *Sāyana*.

3. Anantabhaṭṭa's Commentary :

Anantabhaṭṭa, also known as *Anantācārya*, has interpreted the *Uttaraviṁśati* only, obviously because *Sāyana* has not commented on it and, if at all he had done, it was not known to him. He too, like *Sāyana* and *Ānandabodha*, is indebted to *Uvaṭa* and *Mahīdhara* whom he refers to as केचित् in 27.5.1. He, like *Ānandabodha*, follows the *Āndhra-Orissan* version of the *KS* and in place of अथ he writes अध and adds a note saying धकार आर्षः (29. 1-6; 29.19 etc). In *Āndhra* *य* is invariably pronounced as ध and here the commentator has taken refuge under आर्षप्रयोग in order to justify his provincialism in usage and pronunciation. *Anantabhaṭṭa* too betrays his poor base of Vedic grammar in his commentary

Introduction

here and there. E. g. मित्रा in 32.4.4 has been interpreted as मित्रम् by Ānandabodha, Anantabhaṭṭa and the Orissan Sāyaṇa,—all three following Uvaṭa and Mahīdhara, who at least say मित्रा विभक्तेराकारः. But here मित्रा in fact simply meant *Mitra* and *Varuṇa* (मित्रावरुणा)— an example for the एकशेषसमास.

Anantabhaṭṭa appears to have hailed from Āndhra but he has not referred to Ānandabodha anywhere in his commentary, nor has he mentioned the name of Sāyaṇa either. We hope we may be able to give some more information about him in our Introduction to the last volume of the *KS* when it is printed.

Internal Division of *KS*

At the end of each chapter, after the *Padapāṭha* of the last *mantra* of the concluding *anuvāka* of the chapter, the number of *mantras* in each *anuvāka* is given in our edition as found in the manuscript of the *Padapāṭha* acquired from Prahlāda-śāstrī Joshi of Ahmadnagar. The printed edition of *Ānandavāṇa* Agadi, which was kindly lent to me by Dr. T. N. Dharmadhikari, Pune, also gives these details at the end of each chapter. This was actually taken from the *Anuvāka Sūtra-Adhyāya* of the *Kāṇva-Saṁhitā*. We have included these details at the end of each chapter in square brackets, since it enables us to know the total number of *Kaṇḍikās* in each *anuvāka*, and then the total number of *Kaṇḍikās* in each chapter divided into so many *anuvākas*, and thus the grand total number of *mantras* of the entire *KS*. Ānandabodha follows the *Mādhyandina* tradition in numbering the *Kaṇḍikās* continuously to the end, in each chapter, without dividing them into *anuvākas*, unlike Sāyaṇa.

Contents :

This first volume that is now being brought out covering the first *Daśaka* of the *KS* comprises the first ten chapters, of which the first two treat *Darśapūrṇamāsa* rites. These rites end with the 6th *anuvāka* of the second chapter and the seventh and concluding *anuvāka* relates the *Pinḍa-pitryajña*.

Chapter III consisting of nine *anuvākas* contains the rules for the *Agnyādhāna*, kindling of fire for *Agnihotra*, a rite performed every morning and evening; for *Agnyupasthāna*, maintenance of fire and for *Cāturmāsya* rites, the three seasonal sacrifices, each of four months' duration.

Chapters IV – IX contain *mantras* pertaining to *Somayāga*. Of these six chapters, chapter IV consisting of ten *anuvākas* is mainly concerned with *Somakraya*, a ritual related to the purchase of soma. This ritual commences with the *Vapana*, shaving of the hair of *Yajamāna* and ends with *Somapraveśa* i. e., a ceremony of removing and placing the *Soma*-stalks on *āsandī*, a stool, covered with the skin of black antelope and kept in a safe place marked for it in the *yajñasālā*, sacrificial enclosure.

Chapter V comprising ten *anuvākas* contains *mantras* pertaining to *saumikī vedī*, rites which commence with *Ātithyeṣṭi* to *Tānīnaptra* and

Kāṇva Samhitā

conclude with rites concerning *Yūpa*, i. e., the cutting and fashioning of the sacrificial post.

Chapter VI having 8 *anuvākas* are concerned with the *mantras* related to *Agnīṣomīya* rite which extends from the rites of *Yūpasamśkāra* to *Somābhiṣava* i. e., extracting the *Soma*-juice.

Chapter VII and VIII consisting of 22 *anuvākas* contain the *mantras* that treat *Graha-grahana*, a rite for sanctifying the *grahas*, the wooden cups used in three *savanas*, the litanies, morning, mid-day and evening, for drinking *soma*-juice,

Chapter IX consisting of 7 *anuvākas* comprises the *mantras* that are related to the rites of *Grahāvekṣaṇa*, *Dakṣiṇā-homa* *Samīṣṭayajus*, *avabhṛtha*, *Prāyaścitta* and some miscellaneous *mantras* related to *Soma*-sacrifice.

Chapter X consisting of 6 *anuvākas* deals with the *mantras* related to *Vājapeya* Sacrifice.

Manuscripts :-

For this edition of the *KS* I have made use of the following manuscript-material obtained from libraries and private possession.

With bhāṣya of *Sāyaṇa* :

1. P¹ Vaidika Samśodhana Maṇḍala, Pune, chapters 1-20

A transcript of the above MS neatly made out, was kindly supplied to me by the V. S. Maṇḍala, Pune. This was copied with great care in good hand by Pandit Parashuram Renukadas Bodhankar and checked by Shri A. V. Shendye, Āyurveda Vishārada, teacher, Aṣṭāṅga Āyurveda Vidyālaya, Pune. The transcript is dated : 25.6.1967,

2. M¹ Government Oriental MSS Library, Madras No. D15004 inc. contains Chapter 1, *Anuvākas* 8-10, Pl. *Grantha*-Script. Chapter 2, *Anuvākas* 1-6 inc.

3. M² Government Oriental MSS Library, Madras No. R2396c Chapter 1, *Anuvāka* 1 and chapter 17 and 19 only. Pl. *Grantha*-script.

4. K. Oriental MSS Library, University of Kerala, Trivandrum, No. 7714, Chapter 17 only Pl. *Grantha*-script.

5. V¹ Vishveshvarananda Vedic Research Institute, Sadhu Ashram, Hoshiarpur, No. 5651 (b) Paper, Devanāgarī, chapters 1-10.

6. S¹ Sampūrṇānanda Sanskrit University, Varanasi, No. 48316 / 000692 Chapters 1-10, Paper, Devanāgarī.

(V¹ above was copied by Dr. R. P. Chaudhury, K. S. Vidyāpīṭha, Tirupati, now Reader and Head of the Dept. Teacher's Training Wing, Ranvir, K. S. Vidyapeetha, Tawi, Jammu and S¹ was collated with V¹ by Dr. Shankar Bhat, (Now Reader) K. S. Vidyapeetha, Tirupati).

7. S² Sampūrṇānanda Sanskrit University, Varanasi. No. 691, Chapters 11-20, Paper, Devanāgarī. This MS has often reproduced the commentary of Mahīdhara here and there e. g. the commentary on *KS* 14.1.11 = (MS 13.11) is a reproduction in toto of Mahīdhara's commentary.

Introduction

8. C Printed book, chapters 1-20, Chowkhamba Sanskrit Series 1915. This was kindly lent to me by the Oriental Institute, Mysore.

Bhāṣya of Ānandabodha :

9. S³ Sampūrṇānanda Sanskrit University, Varanasi, No. 690, Paper Devanāgarī, Chapters 21-30.

10. B¹ Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, No. 1872-73, Devanāgarī, Paper, Chapters 1-20.

11. H¹ Vishveshvarananda Vishvabandhu Institute of Sanskrit and Indological Studies, Punjab University, Sadhu Ashram, Hoshiarpur, No. 1344, Chapters 1-6 *anuvāka* 8 verse 5 Inc., (See fn, 7 p. 397), Pl. brittle, ends broken, Grantha Script, fairly accurate, folios 88, at the end after पालयेन्न्यः (6. 8 5.) it adds : हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः । रामकृष्णभ्यां नमः । on the right side margin: written in Tamil, which means :- “of the first Daśaka i. e. of the first ten chapters only this much is found in the MS from which the present copy was made out.” After this a few leaves have been added with commentary beginning with श्रुतेः (chapters 11.24).

12. H² VVISIS, Punjab University, Sadhu Ashram, Hoshiarpur, No. 1343, begins with chapters 12.3.9 ends with chapter XIX - 43, Pl. damaged / worm-eaten, ends broken. It begins : त्रिष्टुबाग्नेयी । भगवन्नग्ने देवानां होतः and ends : अथ वाजसनेयं जुहोति- This is the first sentence of the commentary of chapter 20 : folio 126,

13. H³ VVISIS Punjab University, Sadhu Ashram, Hoshiarpur, No. 1345 (A) *Grantha*, Pl. brittle, worm-eaten, ends broken, folios 62; chapters 12-20; begins : त्रिष्टुबाग्नेयी । हे भगवन्नग्ने देवानां होतः (12.3.9). At the end seven leaves are added which contain *Pitrmedha-Prayoga*.

The above three MSS (H¹, H² & H³) were gifted to the VVISIS, by the late Shri Jambunathan, Bombay, a noted Vedic scholar, a reformist and a great admirer of *Āryasamāja* movement. He had translated the Vedas into Tamil and some of these works have already been published.

14. V² Vishveshvarananda Vedic Research Institute, Sadhu Ashram, Hoshiarpur, No. 5651 (a), chapters 21-39, contains notes - written on the margin which explain some of the difficult words from the text. These notes appear to have been added later.

15. V³ V. V. Res. Inst. Sadhu Ashram, Hoshiarpur, No. 4255, Chapter 32 and a few leaves of chapter 34 - all mixed up, gaps, not accurate.

16. M³ Government Oriental MSS Library, Madras, No. R. 2815 (a) chapter 11.4.4 - 13 inc. it begins : शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । कण्वशाखाभाष्यम् । and then explains

Kāṇva Samhitā

the verse इन्द्र ज्येष्ठानि ... (RV 2.21.6). After this, actual commentary of Ānandabodha commences with : अनेन धनुषा त्वयायं यजमानो ... (11.4.4)

17. D³ Transcript supplied by Pandit Mārtaṇḍa Chidambara Dīkṣit, Chidambar Nivas, Hubli: Chapter 21. Inc.

18. A² Printed book with the commentary of Ānandabodha and Anantabhaṭṭa on chapter 40 which constitutes the *Īśāvāsyopaniṣad* published by Ānandashrama, Poona, Granthāṅka 5, 1980. This was given to me by Dr. T. N. Dharmadhikari, Director, Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Pune.

Bhāṣya of Ananta-bhaṭṭa

19. P² Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Pune, chapters 21-39. A micro film of this MS was supplied to me by the Maṇḍala of which an enlarged print was made out at the Nepal Research Centre, Kathmandu, Nepal, when I was working at this Centre, 1977-78. I am extremely grateful to the N. R. C. for all the facility and encouragement I received for carrying out my personal research project during my stay there.

20. M⁴ Government Oriental MSS Library, Madras, No. R. 2452, Chapters 21-30, Pl. *Grantha*.

21. B³ Bhandarkar Oriental Research Inst. Poona, No. 19/1884-86 Chapters 31-40, paper, Devanāgarī.

22. A¹ Printed book of *Kāṇva Samhitā*, Ānandavana Agadi edition (Brahmapatra-unbound), text alone : this was kindly lent to me by Dr. T. N. Dharmadhikari, Pune.

23. For *Pada-pāṭha* I have utilised two MSS - one belonged to Paṇḍit Prahlāda-śāstrī Joshi. Ahmadnagar; and the other, to Paṇḍit Mārtaṇḍa Chidambar Dīkṣit, Hubli. These are marked as D¹ and D³ respectively. The first MS (D¹) gives at the end of chapters the number of *kandikās* that each *Anuvāka* of respective chapters contained.

One additional manuscript of *Padapāṭha* was made available by shri. V. L. Manjul, Pune from his family collection and was used with benefits, at the stage of correcting the proofs.

Now, I express my deep gratitude to the authorities of the above Libraries and Institutes and those who kindly supplied the precious manuscript material or books to me for preparing this critical edition.

12th Main, 455,
Saraswatīpuram,
Mysore - 9

Dated : 30-12-1987

B. R. Sharma

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

काण्वसंहिता - विषयानुक्रमणिका

अध्यायः - अनुवाकः	विषयः	पृष्ठसंख्या
१.१-१७	दर्शपूर्णमासयोः हविःसंपादनयुक्ता मन्त्राः	१-११०
१.१	वत्सापाकरणम्	१ - ४१
१.२	दोहनमन्त्राः	४२- ४७
१.३	हविर्वापनमन्त्राः	४८- ६१
१.४	हविःप्रोक्षणमन्त्राः	६२ - ६६
१.५	अवघातमन्त्राः	६६- ७३
१.६	कपालोपधानमन्त्राः	७४- ७८
१.७	पेषणमन्त्राः	७९- ८३
१.८	पुरोडाशश्रपणमन्त्राः	८४- ९०
१.९	वेदिमन्त्राः	९०-१००
१.१०	आज्यग्रहणार्थमन्त्राः	१०१-११०
२.१-७	दर्शपूर्णमासयोः यजनोपयुक्ता मन्त्राः	१११-१७३
२.१	इधम-प्रोक्षण-स्रुगासादनमन्त्राः	१११-१२१
२.२	स्रुच्याधारमन्त्राः	१२२-१३०
२.३	ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः	१३०-१३८
२.४	स्रुग्व्यूहनादिमन्त्राः	१३९-१४६
२.५	स्रुक्स्रुवप्रग्रहादिमन्त्राः	१४६-१५५
२.६	ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः	१५५-१६४
२.७	पिण्डपितृयज्ञमन्त्राः	१६४-१७३
३.१-९	आधान-अग्निहोत्र-अग्न्युपस्थान- चातुर्मास्य-मन्त्राः	१७४-२४४
३.१	अग्न्याधानमन्त्राः	१७४-१८१
३.२	अग्निहोत्रमन्त्राः	१८२-१८८
३.३	अग्न्युपस्थानमन्त्राः	१८८-२१२
३.४	”	२१३-२१८
३.५	वरुणप्रघासमन्त्राः	२१८-२२४
३.६	साकमेधगत-पूर्णद्वार्याख्यकर्म-मन्त्राः	२२४-२२६
३.७	साकमेधगत-पितृयज्ञमन्त्राः	२२६-२३१

३.८	साकमेधगत-व्यम्बकहविर्मन्त्राः	२३१-२३७
३.९	वाजिनमन्त्राः, वपनमन्त्राः	२३८-२४४
४.१-१०	सोमे वपनसंस्कारमारभ्य क्रीतस्य सोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्राः	२४५-२९२
४.१	यजमान-वपनमन्त्राः, सोमक्रयमन्त्राः	२४५-२४८
४.२	अभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्राः	२४८-२५१
४.३	औद्ग्रभणहोममन्त्राः	२५२-२५४
४.४	कृष्णाजिनादिमन्त्राः	२५४-२५७
४.५	व्रतकरणादिमन्त्राः	२५८-२६५
४.६	सोमक्रयण्यानयनमन्त्राः	२६५-२६९
४.७	सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्राः	२७०-२७३
४.८	यजमानवाचनादिमन्त्राः	२७३-२७७
४.९	हिरण्यस्पर्शादिमन्त्राः	२७७-२८२
४.१०	कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्राः	२८२-२९२
५.१-१०	सोमे आतिथ्य-तानूनप्त्र-उत्तरवेद्यादि- यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्राः	२९३-३५३
५.१	आतिथ्यहविरादिमन्त्राः	२९३-२९८
५.२	तानूनप्त्रादिमन्त्राः	२९८-३०५
५.३	उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्राः	३०५-३०९
५.४	उत्तरवेदेः प्रोक्षणादिसंस्कारमन्त्राः	३१०-३१४
५.५	हविर्धानाख्यमण्डपनिर्माणमन्त्राः	३१४-३२५
५.६	उपरवनिर्माणमन्त्राः	३२५-३३२
५.७	सदोमण्डपनिर्माणमन्त्राः	३३२-३३८
५.८	धिष्यनिर्माणमन्त्राः	३३८-३४३
५.९	वैसर्जनहोमादिमन्त्राः	३४३-३४९
५.१०	यूपसंपादनमन्त्राः	३५०-३५३
६.१-८	सोमे यूपसंस्कार-अग्नीषोमीय-पशु- सोमाभिषवार्था मन्त्राः	३५४-३९७
६.१	यूपसंस्कारमन्त्राः	३५४-३६१
६.२	पशूपाकरणादिमन्त्राः	३६१-३६७
६.३	संज्ञसपशुहविःसंस्कारमन्त्राः	३६८-३७४
६.४	वसाहोममन्त्राः	३७४-३७८
६.५	उपपट्होममन्त्राः (गुदकाण्डहोमः)	३७८-३८२
६.६	वसतीवरीमन्त्राः	३८२-३८४
६.७	सोमोपाहरणमन्त्राः	३८४-३८९
६.८	सोमाभिषवमन्त्राः	३८९-३९७

७.१-२२

सोमे उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्राः

३९८-४४०

७.१

उपांशुग्रहार्था मन्त्राः

३९८-४०२

७.२

अन्तर्यामिग्रहार्था मन्त्राः

४०२-४०४

७.३

ऐन्द्रवायवग्रहमन्त्राः

४०४-४०६

७.४

मैत्रावरुणग्रहमन्त्राः

४०६-४०८

७.५

आश्विनिग्रहमन्त्राः

४०८-४०९

७.६

शुक्रग्रहमन्त्राः

४०९-४१४

७.७

मन्थिग्रहमन्त्राः

४१४-४१८

७.८

आम्रयणग्रहमन्त्राः

४१९-४२१

७.९

उक्थ्य-ग्रहमन्त्राः

४२१-४२३

७.१०

ध्रुवग्रहमन्त्राः

४२३-४२६

७.११

विप्रुषां होमः

४२६-४२७

७.१२

ऋतुग्रहमन्त्राः

४२७-४३०

७.१३, १४

ऐन्द्राग्रहमन्त्राः

४३०-४३१

७.१५, १६

वैश्वदेवग्रहमन्त्राः

४३२-४३३

७.१७-२०

मरुत्वतीयग्रहमन्त्राः

४३३-४३७

७.२१, २२

माहेन्द्रग्रहमन्त्राः

४३७-४४०

८.१-२२

सोमे तृतीयसवने षोडशि-अतिग्राह्यादीनां
मन्त्राः, गवामयने अतिग्राह्य-मन्त्राः, महाव्रते
ग्रहग्रहण-मन्त्राः

४४१-४७८

८.१

आदित्यग्रहमन्त्राः

४४१-४४५

८.२

सोमविशेषावेक्षणमन्त्राः

४४५-४४६

८.३, ४

सावित्रग्रहमन्त्राः

४४६-४४८

८.५

वैश्वदेवग्रहमन्त्राः

४४८-४४९

८.६

पात्नीवतग्रहमन्त्राः

४४९-४५२

८.७

हारियोजनग्रहमन्त्राः, / प्राणभक्षग्रहमन्त्राः

४५२-४५४

८.८, ९-१०

षोडशिग्रहमन्त्राः

४५४-४५७

८.११

षोडश्युपस्थानमन्त्राः

४५७-४५९

८.१२-१५

अतिग्राह्यमन्त्राः

४६०-४६५

८.१६-१७

गवामयने अतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः

४६५-४६८

८.१८-२१

महाव्रते ग्रहग्रहणमन्त्राः

४६८-४७३

८.२२

अदाभ्यग्रहमन्त्राः

४७३-४७८

९.१-७

**सोमे उपांश्वातिग्राह्य-दाक्षिणहोमादि-मन्त्राः,
पशुप्रायाश्चित्ति-मन्त्राः**

४७९-५२०

९.१

उपांश्वादिग्रहावेक्षणमन्त्राः

४७९-४८३

९.२

दाक्षिणहोमादिमन्त्राः

४८३-४९०

९.३

समिष्टयजुर्मन्त्राः

४९०-४९७

९.४

अवभृथमन्त्राः

४९७-५०२

९.५

गर्भिण्याः अनुबन्ध्याया प्रायश्चित्तिमन्त्राः

५०२-५०६

९.६

अहर्गणसंबन्धिमन्त्राः

५०६-५१२

९.७

सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः

५१२-५२०

१०.१-६

वाजपेय-मन्त्राः

५२१-५५८

१०.१

सवितृप्रेरणाद्यर्था मन्त्राः

५२१-५२६

१०.२

रथाहरणादिमन्त्राः

५२६-५३२

१०.३

रथचक्रादिरोहणमन्त्राः

५३२-५४२

१०.४

स्रुवाहुत्यादिमन्त्राः

५४३-५४७

१०.५

अब्रह्मोममन्त्राः

५४७-५५३

१०.६

उज्जितिमन्त्राः

५५३-५५८

संक्षेप - विवरणम्

आपश्रौ	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आपश्रौसू	„
आब्रा	आर्षेय-ब्राह्मणम्
उसू	उणादिसूत्रम्
ऋ	} ऋग्वेदसंहिता
ऋसं	
ऋ प्रा	ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्
ऐशा	ऐतरेयारण्यकम्
ऐब्रा	ऐतरेयब्राह्मणम्
कउ	कठोपनिषत्
कात्या सर्वांनु	कात्यायनसर्वानुक्रमणी
कात्यास	} „
कायस	
कासं	काण्वसंहिता
काश	} काण्वीयशतपथब्राह्मणम्
काशब्रा	
काश्रौ	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
छांउ	छान्दोग्योपनिषत्
जै	} जैमिनीयन्यायमाला
जैन्या	
जैसू	जैमिनीयसूत्राणि
जैब्रा	जैमिनीयब्राह्मणम्
तांब्रा	ताण्ड्यब्राह्मणम्
तैआ	तैत्तिरीयारण्यकम्
तैउ	तैत्तिरीयोपनिषत्
तैब्रा	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैसं	तैत्तिरीयसंहिता
द्र.	द्रष्टव्यम्
नि	निरुक्तम्

पा	पाणिनीया अष्टाध्यायी
पा वा	„ „ - वार्तिकम्
पाम	पातञ्जल-महाभाष्यम्
पिसू	पिङ्गलसूत्रम्
वृउ	वृहदारण्यकोपनिषत्
वृदे	वृहद्वेता
बौश्रौ	बौधायनश्रौतसूत्रम्
ब्रसू	ब्रह्मसूत्राणि
भगी	भगवद्गीता
मनुस्मृ	मनुस्मृतिः
मभा	महाभारतम्
माश	} माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणम्
माशब्रा	
शब्रा	
मीसू	मीमांसासूत्रम्
मुण्डउ	मुण्डकोपनिषत्
मैसं	मैत्रायणीसंहिता
या स्मृ	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
वासं	वाजसनेयि-संहिता
श्वेउ	श्वेताश्वतरोपनिषत्
सअ	सर्वानुक्रमणी (द्र. कात्या सर्वांनु)
सांख्यतत्त्वकौ	सांख्यतत्त्वकौमुदी
सासं	सामवेदसंहिता
Br. Ār. Up	Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad
KS	Kaṇva Saṃhitā
MS	Manuscript
MSS	Manuscripts
Mādhyā-S	Mādhyandina Saṃhitā

॥ ॐ ॥

शुक्ल-यजुर्वेदीया

का ण्व - सं हि ता

सायणाचार्यविरचितेन वेदार्थप्रकाशेन
आनन्दबोधभट्टोपाध्यायविरचितेन भाष्यसंग्रहेण च
समन्विता

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजामनम् ॥१॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमदेश्वरम् ॥२॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशत् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥३॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं व्याकरोत् खलु ॥ ४ ॥
ऋग्यजुःसामवेदा ये व्याख्यातास्तेषु तद्यजुः ।
कृष्णं शुक्लमिति द्वेधा तत्कृष्णं तैत्तिरीयकम् ॥५॥
वैशम्पायनशिष्येण याज्ञवल्क्येन यद्यजुः ।
अधीत्य वान्तमाचार्यकोपभीतेन योगिना ॥६॥

V1 begins:— श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीभद्रकाल्यै नमः ॥ P1 श्रीदेवदेवाय नमः ॥

M2 श्रीगणेशाय नमः ॥

6. V1 on the left hand margin the scribe writes ब्राह्मणभाष्यरचने तु तत्सूनुर्हरिहरः
आदिशादिति = माधवाज्ञयैव । तथा ऋग्भाष्ये दर्शनात् । तत एव माधवीये इति समाख्या संगतिश्च
आज्ञाहेतुरिति तत्रैवोक्तः ॥

7. V1 (अतिसंग्रहात्) = अतिसंक्षेपात्

9. P1 व्याख्यास्तेषु च for व्याख्यातास्तेषु

11. M2 तद् for यद्

12. P1 अधीत for अधीत्य

गुरुः शिष्यमुवाचेत्थं क्रुद्धः केनापि हेतुना ।
 प्रत्यर्पय मदीयां त्वं विद्यामित्यर्थयत् स च ॥७॥
 योगसामर्थ्यतो विद्यां मूर्तां कृत्वाऽवमत् तदा ।
 गृहीत तद्यजुर्वान्तमित्यन्यान् गुरुरब्रवीत् ॥८॥
 अन्ये तित्तिरयो भूत्वा किञ्चित् किञ्चिदभक्षयन् ।
 प्रवर्तितं खण्डशस्तैर्न सम्यग् बुध्यते नृभिः ॥८॥
 आध्वर्यवं कचिद्धौत्रं कचिदित्यव्यवस्थया ।
 बुद्धिमालिन्यहेतुत्वात् तद्यजुः कृष्णमीर्यते ॥१०॥
 याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यमाराध्यास्मादधीतवान् ।
 व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते ॥११॥
 पौराणिकीं कथामेतां वेदव्याख्यान आदरात् ।
 आदिशन्मह्यमाचार्यः श्रुतावपि मया श्रुतम् ॥१२॥
 काण्ववेदगते विद्यावंशब्राह्मण ईर्यते ।
 यजुंषि शुक्लान्यादित्यान्मुनिः प्रापेत्यतिस्फुटम् ॥१३॥

१५

“अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्” (बृउ ६.५.१) इत्यारभ्य “परमेष्ठी
 ब्रह्मणः ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः” (बृउ ४.६.३) इत्येतदन्तं काण्ववेदस्यान्तिमं वंशब्राह्मणम् ।
 पौतिमाषीपुत्रः कश्चिद्वेदसंप्रदायप्रवर्तको मुनिर्मनुष्याणां गुरुः । स च कात्यायनीपुत्रात् वेदमधीतवान् ।

1. V1 On the margin : केनापि हेतुनेति । अत्र ब्राह्मणावज्ञानलक्षणदृष्टहेतुसद्भावेऽपि केनापि हेतुनेत्याचार्योक्तिस्तु चरितेनाल्पसाराणामित्यादि यन्मयोक्तमवज्ञाभासमात्रं वचस्तत्तु एतेषामल्पसारत्वदर्शन-प्रयुक्तकरुणयैव श्रीमतो गुरोश्च तादृशब्रह्मवध्याप्रयुक्तकलुषाविलत्वं माभूदिति सद्भक्तिमत्तयैवेत्यभिप्रायेणेति तदभिप्रायः ॥ अतस्तदुक्तदृष्टहेतोर्हेतुत्वानुपत्त्या हेत्वाभासमात्रत्वमित्यभिप्रायेण केनापीत्यनिर्वचनीयतोक्तिः । युक्तं चैतत् । तस्य तदीयाल्पसारत्वज्ञानसंभवात् । तस्य च गुरुभक्तिमत्त्वसंभवात् अधीत्य वान्तमाचार्य-कोपभीतेनेत्याचार्येणैव प्रागुक्तत्वाच्च ।

2. V1 On the margin : विद्याम् = चिदेकरसस्यात्मनः चिच्छक्तिसामरस्येन अवस्थिता या ताम् । मूर्तामिति संवन्धनीयम् । अर्थयत् = पुनर्याचितवान् ; P1 S1 M2 अर्पयत् for अर्थयत्

3. V1 On the margin : इषे त्वेत्यारभ्य वर्णानुपूर्वीणवृत्त्यारूढतया बहिरपि तेजोमयवर्णरा-शिरूपतया च । मूर्ता परिच्छिन्नपरिणामवर्ती कृत्वेति व्याख्येयम् । योगिनेत्युक्तसामर्थ्यात् माधवकृपाविलसित-व्याकरणशक्तिः सन् इत्यर्थात् ।

5. S1 तान्यभि, C तान्यपि for 2nd किञ्चित् ; M2 अमर्षयन् for अभक्षयन्

6. V1 M2 C प्रवर्तितः for प्रवर्तितम्

8. V1 C om. तद् and after कृष्णम् ins. इति

11. V1 व्याख्यातां सद्भिर, S1 वेदव्यासेन for वेदव्याख्यान

12. P1 V1 C आचार्याः for आचार्यः ; M2 श्रुता for श्रुतम्

13. M2 कण्वादेदादागता for काण्ववेदगते

14. V1 On the margin : यजुंषि = काण्वमध्यन्दिनादिपञ्चदशशाखासाधारणानि ; शुक्लानि = विद्यापरपर्यायाणि ; मुनिः = कण्वस्याचार्यो याज्ञवल्क्यः ; M2 प्राप्ये सति for प्रापेत्यति°

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३

भाष्यभूमिका]

परमेष्ठिशब्देन सत्यलोकप्रवर्ती चतुर्मुखोऽभिधीयते । ब्रह्मशब्देनात्र “प्रज्ञानं ब्रह्म” (ऐआ ३.३) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तैउ २.१) “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” (श्वेउ ४.१०) इत्यादिवेदवाक्यप्रसिद्धः परमेश्वरो विवक्षितः । तस्य चेतरेषामिवोत्पत्त्यर्थं वेदाध्ययनादिव्यवहाराय वा [यत्] पारतन्त्र्यं तत्स्वर्यंभुशब्देन निवार्यते । तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति -

“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।

स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥” (श्वेउ ६.८,९) ॥

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं हि देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥” इति ॥ (श्वेउ ६.१८) ॥ १०

तमःशब्देन चास्य वंशब्राह्मणस्य गुरुपरम्पराविषयनमस्कारं प्रत्यङ्गमन्त्रत्वं द्योत्यते । सा च गुरुनमस्काररूपा गुरुसेवा वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानां साफलयाय संपद्यते । तथा च स्मृतिः -

“गुरुमुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।

तस्मात् सेव्यो गुरुर्नित्यं मुक्त्यर्थं सुसमाहितैः ॥” इति ।

ईदृशे चास्मिन् वंशब्राह्मणे वाक्यमेवसान्नायते- “आदित्यानीमानि शुक्लानि यजुषि १५ वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते” (वृउ ६.५.३) इति । आदित्येनाध्यापितत्वादादित्यान्युच्यन्ते । वाज इत्यन्नस्य नामधेयम्, “अन्नं वै वाजः” (तैसं २.५.७) इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिस्तस्य पुत्रो वाजसनेयः । तस्य याज्ञवल्क्य इति नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येनैतानि शुक्लयजुषि महर्षिभ्यः पञ्चदशभ्य आख्यायन्ते समन्तादुपदिश्यन्ते । एवं सति याज्ञवल्क्येन प्रवर्तिताः शुक्लयजुर्विषयाः शाखाः पञ्चदश संपद्यन्ते । तच्छाखाध्यायिनश्चरणव्यूहादिग्रन्थे काण्वादिभिः २० पञ्चदशभिर्नामभिरित्थं व्यवहियन्ते - (१) काण्वाः, (२) माध्यन्दिनाः, (३) शाफेयाः, (४) श्यापायनीयाः, (५) कापालाः, (६) पौण्ड्रवत्साः, (७) आवटिकाः, (८) परमावटिकाः, (९) पाराशर्याः, (१०) वैधेयाः, (११) वैनेयाः, (१२) औधेयाः, (१३) गालवाः, (१४) वैजवाः, (१५) कात्यायनीयाश्च [चरणभ्यूहे यजुर्वेदखण्डे] इति । इति पञ्चदशनामानि । तत्र कण्वाभिधेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषः काण्वः । तल्लभश्च स्मर्यते- २१

1. V1 पतिः for प्रवर्ती; V1 सिध्यति for अभिधीयते
3. S1 om °वेद°
4. M2 S1 निगद्यते for निवार्यते
8. S1 C कारण° for करण°
19. P1 M2 तानि for एतानि
20. P1 M2 V1 जाबालादिभिः for काण्वादिभिः
21. P1 M2 V1 जाबालाः, गौधेयाः, काण्वाः माध्यन्दिनाः, श्यामाः, श्यामायनीयाः, गालवाः, पिङ्गलाः, वत्साः, आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशर्याः वैधेयाः बौधेयाः गालवाश्च for काण्वाः कात्यायनीयाश्च [L. 24]
24. P1 M2 V1 om. first इति; P1 V1 S1 C काण्व for कण्व

“युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेमिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ ” (मभा १२.२०३.१७) इति ।

- यद्ययं वेदः स्वयंभुपरमेष्ठ्यादिपरम्परया प्राप्तः आदित्यशिष्येण याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टस्तथापि महता तपसा तुष्टस्येश्वरस्यानुग्रहात् कण्वसंबन्धितयैव लोके प्रख्यायते तमेतं काण्ववेद-
 ५ मधीयते विदन्ति वेति कण्वशिष्यप्रशिष्यादिपरम्परायां वर्तमानाः सर्वेऽपि काण्वाः इत्युच्यन्ते । एवं ज्ञात्वा काण्वादिषु द्रष्टव्यम् । तत्रेदं काण्ववेदाख्यं शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातम् । किंतु तैत्तिरीयाख्यं कृष्णं यजुरेव व्याख्यातम् । तस्मादिदानीं काण्वशाखा व्याख्यायते । यद्यप्यनयोः शाखयोराध्वर्यव एव प्रयोगः प्रतिपाद्यते, तथापि मन्त्रपाठविशेषैः प्रयोगविशेषैर्वा अस्ति महान् भेदः । स चानुष्ठातृभेदेन व्यवस्थितविषयत्वान्न विकल्प्यते । अत एव “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” (तैआ २.१५) इति स्वकीय-
 १० शाखाध्ययनमनुष्ठानविशेषाय विहितम् । अत्रैतच्चिन्तनीयम् — किमेतत् स्वविधिप्रयुक्तं माणवकाध्ययनम् उताध्यापनविधिप्रयुक्तमिति । तत्र प्रभाकरो मन्यते — “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” (तैआ २.१५) इत्यर्थ-विधिरष्टवर्षमुपनीतं माणवकमध्ययने प्रवर्तयितुं न प्रभवति । अनधीतवेदस्य तद्विधिवाक्यपाठाभावात् । वाक्यार्थज्ञानं व्याकरणादिषडङ्गाध्ययनरहितस्य दूरापेतम् । बालक्रीडासु निरन्तरमासक्तस्यानुष्ठाने प्रवृत्तिराशङ्कितुमप्यशक्या । तस्मान्नायं विधिः प्रवर्तकः । ननु पित्राचार्यादिभिः शिक्षितो माणवकः
 १५ क्रीडाभ्य उपरतः पित्रादिमुखादेव यथोक्तवाक्यार्थमवगत्याध्ययने प्रवर्तिष्यत इति चेत् । एवं तर्हि पित्राचार्यकर्तृकाध्यापनप्रयुक्तं माणवकाध्ययनम् । न त्वध्ययनविधिप्रयुक्तमित्येतादृशमस्मदीयमेव मतं भवताऽप्यङ्गीकर्तव्यम् । अध्यापनस्य तु विधिरेवमाह्वयते — “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीय तमध्यापयीत” इति । ननु पूर्वोक्ताध्ययनविधाविवैतस्मिन्नध्यापनविधावपि योग्योऽधिकारी साक्षान्न श्रूयते । ततोऽध्यापनासिद्धौ तत्प्रयुक्तिरप्यध्ययनस्य तस्य दुर्लभेति चेत् । मैवम् । उपनयीतेत्यनेनात्मनेपदेनाचार्य-
 २० त्वकामस्याधिकारिणः प्रतीयमानत्वात् । “समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणं” (पा १.३.३६) इत्यादिना सूत्रेणाचार्यकरणविवक्षायां नयतिधातोरात्मनेपदं विहितम् । एवमप्युपनयन एवाधिकारी सिद्धो न त्वध्यापन इति चेत् । मैवम् । ‘उपनयीत तमध्यापयीत’ इत्युपनयनाध्यापनयोरेकप्रयोगात्मकत्वात् । अयमेवार्थो मनुना स्मर्यते —

“उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेन्नरः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ” (मनुस्मृ २.६९) इति ॥

२५

5. P1 V1 वेत्ति, M2 वेत्तीति for वेति
6. P1 M2 V1 जाबालादिषु for काण्वादिषु
7. P1 M2 V: after शाखयोः ins. उभयोः
8. S1 C om. वा अस्ति
14. M2 om. आशङ्कितुम्
16. P1 V1 (अ) ध्ययन° for (अ) ध्यापन°
19. S1 अध्ययन° for अध्यापन°; M2 (अ) सिद्धा for (अ) सिद्धौ;
P1 V1 S1 om. तस्य; S1 C एतेन for अनेन
21. S1 V1 °कारिसिद्धेर्, C °कारिसिद्धिर् for °कारी सिद्धो
22. M2 (अ) ध्ययनयोर् for (अ) ध्यापनयोर्

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५

भाष्यभूमिका]

आचार्यत्वकामेन पित्रादिनानुष्ठेयमध्यापनं माणवककर्तृकाध्ययनव्यतिरेकेण न सिद्ध्यति । पाचयति याजयतीत्यादौ सर्वत्र णिच्प्रत्ययार्थोदर्शनात् । अतः पित्रादिभिरनुष्ठेयमध्यापनं माणवकाध्ययनस्य प्रयोजकम् । एवं तर्हि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” (तैआ २.१५) इत्यस्य विधेः का गतिरिति चेत् । ब्रह्मयज्ञाध्ययनमनेन विधीयत इति ब्रूमः । अत एव तैत्तिरीयाः— “ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामात्” (तैआ २.११) इत्यारभ्य तस्मिन्नेव प्रकरणे स्वाध्यायस्य महिमानम् “अपहतपाप्मा स्वाध्यायः” (तैआ २.१५) इत्यादिना बहु प्रपञ्च्य तस्मादेवमामनन्ति— “तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति” (तैआ २.१५) इति । तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तं माणवकाध्ययनमित्येवं प्राभाकराणां मतम् ॥

अत्रोच्यते । नित्यस्य ग्रहणाध्ययनस्य काम्येनाध्यापनेन प्रयोज्यत्वं न संभवति । ग्रहणाध्ययनस्य नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायश्रवणादवगन्तव्यम् । तथा च स्मर्यते —

१०

“योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥ (मनुस्मृ २.१६८) इति ॥

अध्यापनं तु कुटुम्बपोषणाय गुरुदक्षिणाकामेनानुष्ठीयत इति तस्य काम्यत्वम् ॥

एतदपि स्मर्यते —

“घण्टां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

१५

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” ॥ (मनुस्मृ १०.७६) इति ॥

यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहेषु षट्कर्मसु यजनाध्ययनदानानि त्रीण्यदृष्टार्थानि । याजनादीनि तु त्रीणि जीवनार्थानि । न त्वदृष्टार्थानि । यस्तु गुरुदक्षिणामनपेक्ष्य माणवकानध्यापयति तस्याध्यापनं विद्यादानरूपत्वाददृष्टार्थमस्तु । न चैतावता एतस्य नित्यत्वं सिध्यति । दानस्य धनवस्त्रादिना संपादयितुं शक्यत्वात् । इत्थमनित्यमध्यापनम् । यदा पित्रादयो नानुतिष्ठन्ति तदा नियमाध्यापनप्रयुक्तं २० माणवकस्याध्ययनं न निष्पद्येत । तस्माद्विधं ग्रहणाध्ययनं स्वविधिप्रयुक्तमेवेत्यवगन्तव्यम् । ननु “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” (तैआ २.१५) इत्यस्य वेदब्रह्मयज्ञविषयत्वाद्ग्रहणाध्ययनस्य स्वविधिर्न लभ्यत इति चेत् । बाढम् । अत एव प्रकाशात्माचार्यैर्विवरणग्रन्थे ‘तमध्यापयीत’ इत्यस्य माणवकाध्ययनविधिपरत्वमुक्तम् । अत्र ‘अध्यापयीत’ इति पदे धात्वर्थो णिच्प्रत्ययार्थो विधायकविभक्त्यर्थश्चेति

3. M2 V1 om. ब्रह्म°

4. M2 om. विधीयत इति ब्रूमः; M2 तैत्तिरीये, C S1 तैत्तिरीय° for तैत्तिरीयाः;
C M2 यक्ष्यमाणः for यक्ष्यमाणाः

7. C S1 प्राभाकर for प्राभाकराणां

18. M2 om. तु; P1 जीवनार्थत्वाददृष्टार्थानि for जीवनार्थानि । नत्वदृष्टार्थानि

20. V1 C तदा नित्यम्, P1 M2 तदानीम् for नियम°

21. P1 माणवक्य for माणवकस्य; M2 निषिध्यते for निष्पद्येत

22. P1 V1 (अ) ध्ययन° for (अ) ध्ययनस्य; M2 om. स्व°

त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तेषु णिच्-प्रत्ययार्थस्य जीवनकामनयैव प्राप्तवान्नासौ विधेयः । अतः प्राप्तं तमनूय धात्वर्थोऽप्राप्तोऽस्मिन् वाक्ये विधीयते । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति होमं विधाय 'दध्ना जुहोति' इति वाक्ये प्राप्तहोमानुवादेनाप्राप्तो दधिगुणो विहितस्तद्वत् । तस्मान्माणवकर्तृकाध्ययनविधिपरमेतत् वाक्यम् । तच्च तदर्थवाचकत्वाय 'अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सोऽधीयीत्' इत्येवं परिणेतव्यम् ।

५ किं च सर्वासु स्मृतिषु ब्रह्मचारिप्रकरणेऽध्ययनविधेर्दृष्टत्वात् तन्मूलभूतासु श्रुतिषु विद्यत एवाध्ययनविधिरित्यनुमीयते । तस्मात् स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनं तत्र माणवकस्याप्रबुद्धत्वेऽपि पित्रादिशिक्षया तदनुष्ठानं सिध्यति । यथा वेदाध्ययनात् प्रागेव पित्रादिशिक्षया संध्यावन्दनसमिदाहरणानुष्ठानसिद्धिस्तद्वत् । तस्मात् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" (तैआ २.१५) इत्ययमेव विधिः कण्वशिष्यान् स्वशाखाविशेषाध्ययने प्रवर्तयतीति सिद्धम् ॥

- १० इदमपरं चिन्त्यते । किमेतदध्ययनमदृष्टार्थमुत दृष्टार्थमिति । तत्र दृष्टार्थेष्वाहारनिद्रादिषु वैदिक-विध्यदर्शनाद्वेदेन विहितस्याध्ययनस्य संध्यावन्दनादिवददृष्टार्थत्वं युक्तम् । "स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत" (शब्रा १०.२.१.६; तांब्रा १६.१५.५) इत्यादिष्वैतत्कामोऽधीयीतेत्येवमदृष्टसाध्यः फलविशेषो न श्रूयते इति चेत् । तर्हि अध्ययनत्वसाम्येन ब्रह्मयज्ञाध्ययने श्रूयमाणं घृतकृत्यादिफलमत्रातिदिश्यताम् । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे ह्येवं श्रूयते - "यदचोऽधीते पयसः कृत्या अस्य पितृन्स्वधा अभि वहन्ति यद्यजूषि
- १५ घृतस्य कृत्या । यत् सामानि सोम एभ्यः पवते । यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्या" (तैआ २.१०) इति । तदेतद्ब्रह्मयज्ञफलं प्रह्णाध्ययनेऽतिदृष्टव्यम् । न चादृष्टचरोऽतिदेश इति वाच्यम् । जैमिनीययोः सप्तमाष्टमाध्याययोरतिदेशस्यैव बहुधा विस्तृतत्वात् । तत्र कर्माङ्गानामेवातिदेशो निरूपितः घृतकृत्यादि वाक्यं न तु कर्माङ्गावबोधकम् । किन्तु फलकथनेन स्तावकोऽर्थवादः । मैवम् । वैयासिके गुणोपसंहारपादे "हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्" (ब्रसु ३.१.२६.२५) इति सूत्रे तस्य दृष्टत्वात् । तथा हि - कौषीतकिनो
- २० ब्रह्मविदा परित्यक्तयोः सुकृतदुष्कृतयोरितरेतरैरनुकूलैः प्रतिकूलैश्च स्वीकारमिष्टमामनन्ति । तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते (? विधुन्वते) तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपनयन्ति । अप्रिया दुष्कृतमिति । आथर्वणिकास्तु परित्यागमेवामनन्ति । न त्वितरस्वीकारम् । तदीयं च वाक्यमेतत् - "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मुण्ड उ. ३.१.३) इति । तत्र भगवान् बादरायणः

1. S1 प्रतिपाद्यन्ते for प्रतीयन्ते
4. P1 V1 S1 'गच्छेत् for 'गच्छेत्; M2 सोऽधीतेति, V1 सोऽधीयतेति for सोऽधीयीतेति; M2 'गमितव्यम् for 'णेत्वम्
5. P1 विधिदृष्टः । तत्, S1 M2 V1 विधेर्दृष्टम् for विधेर्दृष्टत्वात्; M2 स्मृतिषु for श्रुतिषु
9. M2 V1 S1 सिद्धे; P1 सिद्धे for सिद्धम्
12. V1 S1 C 'साध्य' for 'साध्यः
13. V1 S1 C नहि for तर्हि; P1 after घृतकृत्या ins. मधुकृत्या; M2 फलवद् for फलम्; V1 S1 आदिश्यताम् for अतिदिश्यताम्
15. S1 C घृत' for घृतस्य; C यदर्थं चा' for यदथर्वा'
20. S1 इतरैर् for इतरेतरैर्; V1 S1 C om. तत्सुकृत...एवामनन्ति । (L. 21)
21. M2 विधुनुते for विधुनुते

भाष्यभूमिका]

कौषीतकिशाखायां श्रुतस्येतरस्वीकारस्याथर्वणशाखायामुपसंहारं निर्णीतवान् । सोऽयं फलवाक्यरूपस्यार्थ-
वादस्यातिदेशः । तद्वत् घृतकूल्यादिकमतिदिश्यताम् । अथवा विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गो ग्रहणाध्ययनफलत्वेन
कल्पनीयः । तथा हि 'विश्वजिता यजेत' इति यागविधिरेवाज्ञातो न तत्र फलविशेषः । तथा सत्यधि-
कार्यभावादननुष्ठाने प्राप्ते तत्समाधानं भगवान् जैमिनिरसूत्रयत्- "स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्ट-
त्वात्" (जैसू ४.३.७.१५) इति । अस्यायमर्थः अधिकारहेतुत्वेन योऽयं फलविशेषोऽपेक्षितः ५
सोऽयं स्वर्गोऽत्र भवेत् । कुतः ? फलकामिनः सर्वान् पुरुषान् प्रति स्वर्गाख्यफलस्य साधारणत्वादिति ।
स्वर्गो नाम सुखातिशयः । तथा चोक्तम्-

“दुःखेन यन्न संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदभिधम् ॥” (द्र. सांख्यतत्त्वकौ १.८) इति ॥

अतोऽत्रापि तेनैव न्यायेन माणवकाध्ययनस्य स्वर्गः फलमित्यदृष्टार्थमध्ययनमिति प्राप्ते ब्रूमः- १०
दृष्टफलसंभवे सत्यदृष्टफलकल्पनमन्याय्यम् । अन्यथा “व्रीहीनवद्वन्ति” (आपश्रौ १.२१.७) इत्यत्रापि
तण्डुलनिष्पत्तिलक्षणं दृष्टफलं बहुप्रयाससाध्यत्वादुपेक्ष्य सकृन्मुसलप्रहाररूपं प्रयासरहितमवघातमदृष्टार्थं
पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । तथा सति शास्त्रीयतण्डुलाभावेन पुरोडाशासिद्धौ यागविधयो बाध्येरन् । तस्मात् दृष्टफल-
संभवे तदेवादरणीयम् । संभवति ह्यध्ययनस्याक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलम् । नन्वक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलं
गुरुपूर्वकाध्ययनव्यतिरेकेण लिखितपाठेनापि लभ्यते । आयुर्वेदादिमन्त्रपाठस्य तथा दर्शनात् । तथा १५
सति किमनेनाध्ययनविधिनेति चेत् । उच्यते । नियमादृष्टार्थोऽयमध्ययनविधिः । यथा तण्डुलनिष्पत्ति-
रूपस्य दृष्टफलस्य विक्रियनखविदलनादिनापि सिद्धौ नियमादृष्टार्थोऽवघातविधिः, तद्वत् । तस्मादक्षरप्राप्तिः
फलम् प्रत्यक्षोऽध्ययनविधिरिति सिद्धम् ॥

तदिदं शांकरदर्शनानुसारिणां मतमसहमानौ भट्टगुरु मन्येते । भवत्यध्ययनस्याक्षरप्राप्तिः फलम् ।
तथापि न तावतापि विधिः पर्यवस्यति । किंतु प्राप्तैरक्षरैर्योऽयमर्थावबोधस्तस्मिन् विधिः पर्यवस्यति । २०
अर्थावबोधेनानुष्ठाने निष्पन्ने सति पुरुषार्थस्याग्निहोत्रादिफलस्य स्वर्गस्य सिद्धेः । अक्षरप्राप्तिमात्रेण तु

1. P1 संहरन् for °संहारं
4. P1 अनुष्ठाने for अननुष्ठाने; P1 V1 S1 असूत्रयत for असूत्रयत्
5. V1 C om. अयम्
6. P1 M2 om. अत्र; V1 न for अत्र
10. S1 अभिप्रायेण for न्यायेन
12. P1 M2 V1 S1 उपेक्ष्यम् for उपेक्ष्य; M2 V1 S1 C अदृष्टार्थ for अदृष्टार्थी
14. P1 V1 S1 न तु, M2 तत्तु for ननु
15. M2 V1 S1 °पाठस्तु, C °पाठेषु for °पाठस्य
16. S1 नियमदृष्ट° for नियमादृष्ट°
18. S1 M2 V1 om. फलम्; M2 प्रत्यक्ष° for प्रत्यक्षः
20. M2 C V1 S1 भवताम् for तावता; M2 पर्यवस्यते for 1st and 2nd पर्यवस्यति
21. S1 पुरुषस्य for पुरुषार्थस्य

- नाग्निहोत्राद्यनुष्ठानफलं सिध्यति । तस्मात् फलवदर्थवबोधे अध्ययनविधेः पर्यवसानमवगन्तव्यम् । यद्यपि विहितस्वाध्यायाध्ययनमात्रादिदानीं तनेषु सर्वेष्वध्यापकेषु अर्थावबोधो न दृष्टस्तथापि निगमनिरुक्त-
न्याकरणाद्यङ्गपरिशीलनवत्सु दृष्ट एवार्थावबोधः । न्याकरणादिपरिशीलनमात्रेणार्थप्रतीतिमात्रे सत्यपि तन्निर्णयो न लभ्यते । “ अक्ताः शर्करा उपदधाति ” (तैत्ति ३.१२.५.१२) इत्यादिवाक्येषु केन
५ द्रव्येणाक्ता इत्यादेः संदेहस्यानवगमादिति चेत् । एवं तर्हि निर्णायकं मीमांसाशास्त्रमनेनाध्ययनविधिना
अर्थनिर्णयाय स्वीक्रियताम् । यथाऽवघातविधिसंज्ञानिष्पत्तिफलसिद्ध्यर्थः अवघातस्यावृत्तिं स्वीकरोति,
तद्वत् । तस्मात् फलवदर्थवबोधे पर्यवस्यत्ययमध्ययनविधिः । न त्वक्षरप्राप्तिमात्र इति प्राप्ते ब्रूमः—
किमयमर्थावबोधः स्वयमेव पुरुषार्थस्य स्वर्गस्य हेतुः, उताग्निहोत्राद्यनुष्ठानद्वारेण ? नाद्यः । अनुष्ठान-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्वितीये तु यथार्थावबोधस्यानुष्ठानहेतोः परंपरया पुरुषार्थहेतुत्वम् । एवमर्थावबोधहेतु-
१० भूताया अक्षरप्राप्तेरपि परंपरया पुरुषार्थहेतुत्वात् विधिरक्षरप्राप्तौ पर्यवस्यतु । किं च अनुष्ठानद्वारक-
स्वर्गफलोपेतेश्चावबोधे विधेः पर्यवसानं वदतः कृत्स्नवेदाध्ययनं न सिध्येत् । राजसूयाश्रमेधादावनधि-
कारिणो ब्राह्मणस्य तत्फलत्वपर्यन्तार्थावबोधसंभवात् । अक्षरप्राप्तिफलवादिनस्तु कृत्स्नवेदाध्ययनं
सिध्यति । अक्षरप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञे जपहेतुत्वात् । तत्र ब्राह्मणोऽपि राजसूयाश्रमेधादिवेदभागे भागान्तरवत्
ब्रह्मज्ञजपं करोत्येव । विधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वाभावे कथमर्थावबोधसिद्धिरिति चेत् । काव्यनाटकादि-
१५ ग्रन्थेषु वैदिकविधिमन्तरेण यथार्थावबोधस्तद्वद्भवति । विध्यर्थाभावेऽर्थावबोधप्रयुक्तमदृष्टं किंचिदपि
न सिध्यतीति चेत् । मैत्रम् । अर्थावबोधस्याध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावेऽपि विध्यन्तरप्रयुक्तत्वेन तस्यादृष्टस्य
सिद्धेः । विध्यन्तरं चैवमाश्रयते— “ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ” (पाम
पस्पशा) इति । “ योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमभुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ” (नि १.१८) इति च ।
तस्मादध्ययनविधिः पाठमात्रपर्यवसायी । अर्थावबोधस्तु विध्यन्तरप्रयुक्त इति सिद्धम् ॥
- २० अथेदानीं विहितार्थावबोधसिद्धये काण्ववेदो व्याख्यायते । कण्वसंबन्धश्च वेदस्य पूर्वमेव प्रसिद्धः
प्रदर्शितः [च] । कण्वसंबन्धिशाखाया वेदत्वं च अलौकिकपुरुषार्थोपायवेदनहेतुत्वादवगन्तव्यम् ।
तथा चोक्तम्—

“ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ ” इति ॥

6. M2 after स्वीक्रियताम् । adds इत्यादि लेखनीयमेव । तथापि किंचिद्देशकालादिकं
विचार्य मया अत्यावश्यकं लिख्यते and om. यथावघात...इति सिद्धम् (L. 19)

8. V1 C स्वर्ग° for स्वर्गस्य
9. S1 V1 °हेतुत्वे for हेतुत्वम्
10. S1 C °द्वार° for °द्वारक°
11. C विधि° V1 विधिः for विधेः
12. V1 कृष्ण° for कृत्स्न°
13. S1 C °विभागे for °भागे; S1 V1 C भागेतर° for भागान्तरवत्
20. P1 M2 om. प्रसिद्धः
21. M2 दर्शितः for प्रदर्शितः; M2 P1 काण्वसंबन्धि° for कण्वसंबन्धि°
24. P1 V1 एवं for एतं

भाष्यभूमिका]

तस्मिंश्च वेदे द्वौ काण्डौ । कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डश्च (इति) । बृहदारण्यकाख्यो ग्रन्थो ब्रह्मकाण्डस्तद्व्यतिरिक्तं शतपथब्राह्मणं संहिता चेत्यनयोर्ग्रन्थयोः कर्मकाण्डत्वम् । तत्रोभयत्राधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् । बृहदारण्यके तु तृतीयाद्यध्यायेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यते । अतः कर्मब्रह्मणी वेदस्य विषयः । तदवबोधः प्रयोजनम् । बोधार्थी चाधिकारी । तत्र प्रयोजनं विषयेण जन्यते । तयोर्जन्यजनकभावः संबन्धः । प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वं संबन्धः । अधिकारिविषययोस्तु प्रयोजनद्वारेणोपकार्योपकारकत्वसंबन्धः । इत्थं विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धरूपस्य अनुबन्धचतुष्टयस्य विद्यमानत्वात् तदीयप्रामाण्यस्य जैमिनिना प्रथमपादे प्रपञ्चितत्वाच्च वेदो व्याख्यातुं योग्यः ॥

तस्मिंश्च वेदे कर्मकाण्डः प्रथमसाम्नातः । यद्यपि ब्रह्मणोऽभ्यर्हितत्वात् ब्रह्मकाण्डस्यैव प्राथम्यमुचितं तथापि कर्मभिः साध्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण पुरुषस्य ब्रह्मकाण्डेऽधिकाराभावात् अधिकारहेतुकर्मप्रतिपादकः काण्डः प्रथमसाम्नातः । कर्माणि चतुर्विधानि । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं निषिद्धं चेति । १० तत्र नित्यनैमित्तिकयोरननुष्ठानाग्निषिद्धसेवनाच्च प्रत्यवाय उत्पद्यते । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति--

“ विहितस्थाननुष्ठानाग्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ ” (यास्मृ ३.५.२१९) इति ॥

तेन च प्रत्यवायेन बुद्धिमान्ये सति नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यादीनामनुदयात् ब्रह्मविवदिषा पुरुषस्य न जायते । तस्माद्विवदिषाहेतुत्वं नित्यनैमित्तिककर्मणां बृहदारण्यके समामनन्ति -- “ तमेतं १५ वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” (बृउ ४.४.२२) इति । तदनुष्ठानेन तमोगुणरूपे चित्तमालिन्ये अपगते सति सत्त्वगुणरूपस्य नैर्मल्यस्योदयात् विवेकवैराग्यादिसंपत्तौ सत्यां परमपुरुषार्थरूपे ब्रह्मत्ववेदनेऽभिरुचिर्जायते । “ कारीर्या वृष्टिकामो यजेत ” (मैसं २.४.८), “ चित्रया यजेत पशुकामः ” (तैसं २.४.६) इत्यादीनि तु काम्यकर्माणि परमपुरुषार्थसाधनत्वाभावेऽपि स्वाभाविककामग्रस्तानां पुरुषाणां वैदिकमार्गे फलसंवादेन श्रद्धामुत्पादयितुमेवास्मायन्ते । तस्मात् तानि वेदे २० प्रासङ्गिकानि । परमतात्पर्यं तु वेदस्य नित्यकर्मस्वेव । तस्मात् कर्मकाण्डगतयोः संहिताशतपथग्रन्थयोः प्राधान्येन नित्यकर्माण्यस्मात्तानि ॥

तत्र शतपथब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् व्याख्येयमन्त्रस्वरूपप्रतिपादकः संहिताग्रन्थः पूर्वभावित्वात् प्रथमो भवति । तस्मिंश्च संहिताग्रन्थे चत्वारिंशदध्यायाः । तेषु प्रथमद्वितीययोरध्याययोः

3. C V1 S1 कर्माणि for कर्मब्रह्मणी
5. M2 om. प्रयोजना°...°कारकत्वसंबन्धः (L. 26)
6. M2 om. विषय...रूपस्य
7. M2 om. तदीयः ... आम्नातः (L. 8)
10. S1 समाम्नातः for आम्नातः; M2 before कर्माणि adds इत्यादि ।
15. M2 om. न जायते...हेतुत्वं; P1 V1 जायेत for जायते;
M2 om. तमेतं...विवेक° (L. 17)
17. P1 °रूपचित्तमालिन्योपगमे for °रूपे चित्त...°गते; P1 °रूप° for °रूपस्य
19. V1 C S1 °साधन° for °साधनत्व°
22. M2 C S1 V1 om °स्वरूप°

कासं ..२

दर्शपूर्णमासौ । तृतीये त्वाधानाग्निहोत्रान्युपस्थानचातुर्मास्यानि । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमेषु षट्स्वप्निष्टोमः । दशमे वाजपेयः । एकादशे राजसूयः । द्वादशमारभ्य विशान्तेषु नवस्वप्निचयनम् । एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशेषु त्रिषु सौत्रामणी । चतुर्विंशपञ्चविंशषड्विंशसप्तविंशेषु चतुर्विंशमेधः । अष्टाविंशमारभ्य त्रयस्त्रिंशान्तेषु षट्सु तत्र तत्र विप्रकीर्णा लिङ्गविनियोज्या अनारभ्याधीता मन्त्राः ।
५ चतुस्त्रिंशपञ्चत्रिंशयोः पुरुषमेधः । षट्त्रिंशे शान्तिः । सप्तत्रिंशाष्टत्रिंशैकोनचत्वारिंशेषु प्रवर्ग्यः । चत्वारिंशे च ब्रह्मविद्या ॥

ननु संहिताया आदौ कर्मान्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् प्रकृतित्वाच्चिरपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेणाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गविषयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अत उपदेशस्य
१० प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेषु अन्यनैरपेक्षेण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् । तत्र सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्षेऽप्यङ्गेषु दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टि-सापेक्षत्वात् न पूर्वभावित्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्षत्वात् सोमात् प्राचीनत्वं युक्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपाङ्गेषु नास्त्यन्यापेक्षा तथाप्यग्निसिद्धयपेक्षत्वादाहवनीयाद्यग्नीनां च पवमानेष्टिसाध्यत्वात् पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् परंपरयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति प्रथमभावित्वं
१५ युक्तम् । दर्शपूर्णमासयोरग्निसाध्यत्वात् अग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेत् । सैवम् । नाधान-मात्रेणाग्नयः सिध्यन्ति । किं तु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्चेष्टयो दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ त्वग्निद्वारा पवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात् पवमानेष्टीरपेक्षेते । अतो निरपेक्षत्वात् दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदमामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टिर्नास्तीति चेत् । बाढम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरादित्वमुक्तम् । कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् ।
२० आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समान्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्यापुरोनुवाक्यादयः ऋग्वेदे समान्नायन्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः । चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ समान्नाता । तस्यां चेष्टौ इषे त्वादयो मन्त्राः आन्नाताः । तेषां च मन्त्राणां सामान्यलक्षणं न्यायविस्तराभिधे प्रन्ये द्वितीयाध्याये प्रथमपादे द्वाभ्यामधिकरणाभ्याम् इत्थं विचारितम् --

१५

“ अहे बुधिनय मन्त्रम् इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥

1. V1 C (अ) न्वाधान° for त्वाधान°
8. M2 after प्रकृतिः । adds इत्यादि and om. कृत्स्नाङ्ग°...अपेक्षेते
9. P1 om. तु
11. C om. °प्रायणीया°
12. V1 उक्तम् for युक्तम्
13. P1 V1 after अङ्गेषु adds वा
14. P1 पवमानादीष्टीनां for पवमानेष्टीनां
16. P1 इति for अपि
20. M2 (अ) पेक्षया for (अ) पेक्षायाम्; P1 M2 अपेक्षितत्वात् for अपेक्षिता
22. M2 om. तस्यां...व्यवहृतत्वात् (P. 11 L. 23)
23. V1 om. आन्नाताः

पाक्षिकाणां समाख्यातं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते ॥ ” (जैन्या २.१.७) इति ॥

आधानप्रकरण इदमात्मनायते- “अहे बुधिनय मन्त्रं मे गोपाय ” (तैब्रा १.२.१) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते, “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ” (कासं २६.४.५) इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । ५ मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेत् । मैत्रम् । पाक्षिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । “उरु प्रथस्व ” (कासं १.८.२) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “अग्निमीले पुरोहितम् ” (ऋसं १.१.१) इत्यादयः स्तुतिरूपाः । “इषे त्वा ” (कासं १.१.१) इत्यादयः शाखाच्छेदनादिस्मारकाः । “अग्न आ याहि वीतये ” (सासं १.१.१) इत्यादय आमन्त्रणापेताः । एवमन्येऽप्युदाहार्याः । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः १० कश्चिदुपगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणमुच्यते । तस्मात् समाख्यानं मन्त्रलक्षणम् ॥

ऋगादिलक्षणम् । पूर्वोत्तरपक्षादा (वा ?) ह-

“नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ॥ ” (जैन्या २.१.१७)

इदमात्मनायते- “अहे बुधिनय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि १५ यजूंषि ” (तैब्रा १.२.१) इति । त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधं वदन्ति तं गोपायेति योजना । त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः ? सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिरूप इति हि वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । तथा हि- “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि ” (तैसं ६.३.५), “हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यामनुब्रूहि ” (ऐब्रा १.२.९) इत्यादीनि यजूंष्यग्वेदे २० समात्मनातानि । “देवो वः सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” (तैसं १.१.५) इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति । ऋग्रूपत्वेन तद्ब्राह्मणे व्यवहृतत्वात् । “सावित्र्यत्र (र्चा ?) ” (तैब्रा ३.२.३) इति हि ब्राह्मणम् । “एतद् साम गायन्नास्ते ” (तैउ ३.१०) इति प्रतिज्ञाय “हा३वु हा३वु ” इत्यादिकं साम यजुर्वेदे गीतम् । “अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसश्शितमसि ” (छांउ ३.१७.६) इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समात्मनायन्ते । २५ तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्धचैनोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । गीतिरूपा मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि इति व्यवस्थितं लक्षणम् ॥

1. C याक्षिकानां for पाक्षिकाणां
6. C याक्षिक° for पाक्षिक°
7. P1 om. तच्च; C V1 S1 before उरु add उरुप्रथा
10. P1 V1 समाख्याम् for समाख्यानम्
13. V1 P1 after °यजुषां adds लक्षणं कुर्यात्; P1 om. सांकर्यात्
26. M2 after न writes इत्यादि and om. पादादीनाम्...युज्यते इति (P. 12 L. 23)

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम् -

“मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वाददृष्टं वरमदृष्टतः ॥” (जैम्या १.२.४) इति ॥

५

- “उरु प्रथस्व” (कासं १.८.२) इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः- भोः पुरोडाश, त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा कपालेषु प्रसरेति हीदृशा मन्त्रा यागप्रयोगेषु श्रूयमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथनलक्षणार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । “उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति” (शब्रा १.२.२.८) इति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् नैतद्युक्तम् । अर्थ-
 १० प्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलाददृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्मात् दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनापि अर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं क्वचिद्व्यभिचारितम् । तथा हि-
 “दिवो वा विष्णुत वा पृथिव्या सहो वा विष्णुत वाऽन्तरिक्षाद्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्र यच्छ दक्षिणादोत सव्यात्” (तैसं १.२.१३) इत्यस्मिन् मन्त्रे ‘धनमाशास्ते’ इत्ययमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु
 १५ शकटविशेषस्थापनायाधारभूतकाष्ठस्थापनम् । तत् तु ब्राह्मणेन विधीयते- “दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या इत्याशीरेतयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेढीं निहन्ति” (द्र. तैसं ६.२.९) इति ॥ नायं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वादुदाहृतस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते । य एतेऽर्थस्मरणाय प्रयोक्तव्या मन्त्राः सन्ति तेषु सर्वेष्वप्यादिकं वेदितव्यम् । अत एव छन्दोगा ऋष्याद्यवेदने बाधमभिधाय तद्वेदनविधिमामनन्ति- “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति
 २० वा स्थाणुं वर्द्धति गर्तं वा पद्यते” (आत्रा १.१.६) इत्यादिस्वेदने बाधः । “तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्” (आत्रा १.१.६) इति वेदने विधिः । तथा कात्यायनाचार्योऽप्याह- “एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित् तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते” (स अ १.१) इति । अस्यास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मिकायाः काण्वशाखायाः सर्वस्या अपि स्वयंभुवह्माऽऽरभ्य
 २५ पौतिमाषशाखापर्यन्ताः संप्रदायप्रवर्तका ऋषयस्त्रिषु वंशब्राह्मणेषु मन्त्रविशेषेषु स्पष्टमाप्ताताः । काण्ड-विशेषेषु मन्त्रविशेषेषु चापेक्षितास्तत्तद्विशेषा ब्राह्मणगताख्यायिकाभिरनुक्रमणिकादिग्रन्थैश्चावगन्तव्याः । तदज्ञानेऽपि वंशोक्तानामृषीणामवगतत्वादवेदनप्रयुक्तो बाधो नास्ति । ऋषिविशेषाणामपि विज्ञाने फलाधिक्यमस्ति । अत एव ‘वीर्यवत्तरं’ भवति (स अ १-१) इति कात्यायनवाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । छन्दस्तु मन्त्राणाम् इषे त्वादीनामनियताक्षरत्वान्नास्त्येव । ये तु यजुषामपि छन्द इच्छन्ति, तैः
 ३० कात्यायनोक्तसर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमाध्यायमारभ्य तद्द्वारेण तत्तन्मन्त्रच्छन्दोऽनुसंधेयम् । देवता तु

4. P1 S1 ब्राह्मणेनाप्ताताः तद्वन्मन्त्राः for ब्राह्मणेन...मन्त्राः
 16. P1 मेढ्यां for मेढीं
 22. P1 M2 S1 V1 याजयति for याजयते
 23. P1 तद्यो यथार्थवित् for अथ योऽर्थवित्
 25. M2 V1 S1 C om. °माष°
 26. M2 आक्षिताः for अपेक्षिताः

भाष्यभूमिका]

मन्त्रार्थप्रतिपाद्या । सा च मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्या । येषु मन्त्रेष्वग्नीन्द्रादयश्चेतनाः प्रतिपाद्यन्ते तेष्वग्न्यादीनां देवतात्वं विस्पष्टम् । येषु मन्त्रेषु पलाशशाखावर्हिर्जुह्वादयोऽचेतनाः प्रतिपाद्यन्ते तेष्वपि शाखादिशब्दाभिधेयास्तत्तद्द्रव्याभिमानिन्यश्चेतना देवता अवगन्तव्याः । अत एव भगवान् बादरायणो 'सृष्ट्रवीदापोऽब्रुवन्' इत्यादिष्वचेतनद्रव्येषु चेतनोचितव्यापारमुपपादयितुम् - "अभिमानिव्यपदेशस्तु" (ब्रसू २.१.५) इति सूत्रयामास । एवं च सति इषे त्वादीनां मन्त्राणामृषिच्छन्दोदेवता यथोक्तनीत्या सुबोधाः । तस्माद्ग्रन्थबाहुल्यभीरुभिरस्माभिः प्रतिमन्त्रं नोदाह्रियन्ते । विनियोगज्ञानाय तु प्रतिमन्त्रं कात्यायनसूत्रवाक्यमुदाह्रियते । मन्त्रार्थज्ञानाय काण्वसंबन्धब्राह्मणं तत्र तत्र यथासंभवमुदाहरामः । तदर्थवबोधदाढ्याय शाखान्तरविषयमप्यापस्तम्बसूत्रं बोधायनसूत्रं तैत्तिरीयब्राह्मणं च क्वचित् क्वचिदुदाहरामः । दर्शयागं चिकीर्षुरसावास्यायां प्रातर्नित्याग्निहोत्रं कृत्वा ततो दर्शयागार्थं "समाग्ने वर्चः" (तैसं ४.७.१४) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं १० कुर्यात् । किमिदं वत्सापाकरणमिति चेत् । सन्ति दर्शयागे त्रीणि प्रधानहवीषि, आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तत्र प्रतिपदि दधि होतुं तस्य दध्नः संपादनायामावास्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तदोहनार्थं प्रातःकाले लौकिकदोहाधूर्ध्वं स्वमातृभिः सह संचरन्तो वत्सा मातृभ्योऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सापाकरणम् । एतच्च कण्वो महर्षिः स्वकीये ब्राह्मणे विधातुमिदं वाक्यं पठति "स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति" (शत्रा १.७.१.१) इति । तदेतदुपपादयितुमर्थवादे १५ गायत्रीकृतसोमाहरणमभिधाय तदाहरणवेलायां पक्षिरूपायाः गायत्र्याः पक्षविशेषः सोमवल्याः पर्णं च भूमावपतत् । तयोरन्यतरत् पर्णनामकः पलाशवृक्षोऽभूत् । अतः सोमसंबन्धाद्गायत्रीसंबन्धाच्च पलाशवृक्षः प्रशस्त इत्यभिधीयते । तं विधिमेषोपसंहरति । पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्या वा सोमस्य वा राजस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम यत् तत्र किञ्चित् सोमस्य त्यक्तं तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोतीति । गायत्र्याः सोमाहरणं तु "कद्रुश्च वै सुपर्णी च" (तैसं ६.१.६) इत्यादौ २० तैत्तिरीयब्राह्मणगतानुवाके "सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत्" (ऐत्रा १.२७) इत्यादौ बह्वृचब्राह्मणे च प्रपञ्चितम् । पलाशवृक्षस्य सोमसंबन्धिपर्णादुत्पन्नत्वेन वृक्षजातिषु ब्राह्मणवृक्षरूपतया प्रशस्तत्वात् तदीयशाखया वत्सापाकरणं तैत्तिरिः स्वकीयब्राह्मणेऽपि स्पष्टमित्यमुवाच - "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्यपाहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत् पर्णोऽभवत् । तत् पर्णस्य पर्णत्वम् । ब्रह्म वै पर्णम् । यत् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ब्राह्मणैर्वैनानपाकरोति" (तैत्रा ३.२.१) इति । न चात्र २५ सोमवल्याः पत्रमात्रस्य कथं वृक्षत्वसंपत्तिरिति विस्मैतव्यम् । विधातुरीश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात् । अन्यथा बीजाद्वृक्ष इत्यत्रापि क्व बीजं कुत्र वा वृक्ष इत्ययं विस्मयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्णेभ्यो वृक्षः

3. C °मानिन° for °मानिन्य°

7. P1 M2 कण्व° for काण्व°

12. M2 °होमं for होतुं

18. C प्रशस्यः for प्रशस्तः; M2 om. पर्णं ..प्रपञ्चितम् । (L. 22)

19. P1 after त्यक्तं adds तदिहाप्यसदिति

22. C V2 S1 om. °रूप°

24. P1 उदच्छिद्यत्, V1 C S1 उच्छिद्येत् for अच्छिद्यत्; P1 C V1 तस्य पर्णो° for तत् पर्णो°; C S1 तस्य पर्णस्य for तत् पर्णस्य

25. P1 ब्रह्म वै तनपा° for ब्राह्मणैर्वैनानपा°

26. M2 om. कथं; M2 V1 S1 C वृक्षस्य for वृक्षत्व°

- प्रसज्येतेत्ययमतिप्रसङ्गोऽपि ईश्वरसंकल्पाभावेन परिहर्तव्यः । स च संकल्पः कार्थैकसमधिगम्यः । तस्माद्वेदार्थे कुतर्कैर्न चोदनीयम् । तस्याः पर्णवृक्षशाखायाः छेदनेन प्रथममन्त्रं कात्यायनः स्वकीयसूत्रे इत्थं विनियुङ्क्ते - “पर्णशाखां छिनत्ति शमीलीं वेपे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा । छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् । संनयामीति वोत्तरे ” (काश्रौ ४.२.१-३) इति । अस्यायमर्थः- पलाशशाखा शमीशाखा चात्र विकल्पिता । तच्छेदने “इपे त्वा ऊर्जे त्वा ” (कासं १.१.१) इति चैतौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोरुभयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थवबोधाय ‘छिनद्मि’ इति पदमध्याहर्तव्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । “इपे त्वा ” इति छेदनार्थो मन्त्रः । “ऊर्जे त्वा ” इति संनमनार्थो मन्त्रः । संनमनमृज्जकरणम् । तदिदं पक्षान्तरमिति । अत्र बोधायन उभयोर्वाक्ययोरेकमन्त्रत्वमाश्रित्य तं तं मन्त्रं छेदने विनियुङ्क्ते- “तामाछिनत्तीपे त्वोर्जे त्वा ” (बौश्रौ १.१०) इति । आपस्तम्बस्तु तदेतदभिसन्धाय मन्त्रभेदपक्षमपि कंचिदाश्रित्य विनियोगभेदमाह- “संनयतः पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरति...इपे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्यपि वेपे त्वेत्याच्छिनत्त्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा ” (आपश्रौ १.१.८, १०, ११) इति । संनयतः सांनय्यनामकं दधिरूपं हविः कुर्वत इत्यर्थः । काण्वशिष्यास्तु मन्त्रभेदं विनियोगभेदं चाश्रित्येत्यमामनन्ति- “तामाच्छिनत्तीपे त्वेति वृष्टयै तदाह यदाहेपे त्वेत्यूर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि यद्वृष्टा-दूर्गसो जायते तस्मा उ एतदाह तस्मादाहोर्जे त्वेति ” (शब्रा १.७.१.२) इति । अस्यायमर्थः- तां पर्णशाखाम् ‘इपे त्वा’ इति मन्त्रेण अध्वर्युः साकल्येन छिनद्यात् । छेदनकालेऽध्वर्युः ‘इपे त्वा’ इति यद्वाक्यमाह, तद्वाक्यं वृष्टिसिद्ध्यर्थम् । अधिकेनादरेण सेवते । ‘ऊर्जे त्वा’ इति मन्त्रेण तां शाखामनुमृज्यात् । अनुमार्जनमानुलोभ्येन तस्यां संलग्नधूल्याद्यपनयनम् । यद्वृष्टात् प्रभृताया वृष्टेः सकाशाद् व्रीहियवाद्यभिवृद्धिहेतुरुर्जशब्दाऽभिधेयः समीचीनजलात्मको रसो जायते, तदा प्राणिनामुप-कारो भवति । तदर्थमेवाध्वर्युरेतदाह । किमाहेत्याशङ्क्य, ‘तस्मादाहोर्जे त्वा’ इति वाक्येन तदेव स्पष्टीक्रियते इति । काण्वमिमम एव मन्त्रभेदपक्षो जैमिनीयैरपि द्वितीयाध्याये प्रथमपादे इत्थं निर्णीतः -

1. S1 अपि for अति°
3. M2 om. पर्णशाखां...वोत्तर इति (L. 19); P1 चोभयोः for वोभयोः
4. P1 चोत्तरः for वोत्तरे
7. P1 after पक्षः । adds इपे त्वेत्यस्य अस्मिन्नध्याये परमेष्ठी प्राजापत्यो देवा वा ऋषयः इति सर्वत्रावगन्तव्यम् । विशेषोक्तौ तु स एव ऋषिरिति द्रष्टव्यम् । शाखा देवता देव्यनुष्टुप् परमेष्ठी ऋषिः ।
8. M2 बोधायनः for बोधायनः
9. V1 S1 C om. एतद्; P1 अभिधाय, M2 अभिधाय for अभिसंधाय
10. M2 om. कंचिद्; M2 om. विनियोग...
11. P1 च for वा.
12. P1 सांनय्य S1 M2 V1 C सांनय्य for सांनय्य°
13. M2 after आमनन्ति । writes इत्यादि and om. तामा...° क्रियत इति (L. 20); V1 S1 C यद्वृष्ट्या for यद्वृष्टात्
16. P1 after सिद्ध्यर्थम् ins अभिदधाति
17. V1 S1 C यदि for यद्वृष्टात्
19. P1 तद् for एतद्
20. P1 (अ) ध्याय° for (अ) ध्याये

वत्सापाकरणम्]

“ इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यार्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ” ॥ (जै. २.१.१५.४८) इति ।

‘ इषे त्वोर्जे त्वा ’ इत्यत्र क्रियापदाभावेन ‘ उरु प्रथस्व ’ (कासं १.८.९) इति मन्त्रवदर्थ-
स्मारकत्वाभावाददृष्टार्थे सत्येकादृष्टस्य कल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति चेत् । मैवम् । काण्वब्राह्मणे
‘ छिनत्ति ’, ‘ अनुमार्जि ’ इति विनियोगभेदश्रवणात् । तदनुसारेण ‘ इषे त्वा छिनत्ति ’, ‘ ऊर्जे
त्वाऽनुमार्जिम् ’ इति क्रियापदेऽध्याहृते सति अर्थद्वयस्मारकत्वाद्भिन्नौ मन्त्रौ ॥ अथानयोरर्थोऽभिधीयते ॥

*

*

*

[प्रथमोऽनुवाकः]

ॐ इषे त्वोर्जे त्वा वायवं स्थ । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥ १ ॥ १०

ॐ ॥ इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवं । स्थ ।

देवः । वः । सविता । प्र । अर्पयतु । श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठतमाय । कर्मणे ॥ गी० ॥

सा-इष इच्छायाम् इति धातुः । इष्यत इति व्युत्पत्त्या क्विबन्तेन वकारान्तेनेष्शब्देन वृष्टि-
रभिधीयते । व्रीहिषवादिधान्यनिष्पत्तिहेतुत्वेन सर्वे प्राणिनो वृष्टिमिच्छन्ति । हे पलाशशाखे, इष्यमाणायै
वृष्ट्यै ‘ त्वा छिनत्ति । ऊर्जे बलप्राणनयोरिति धातुः । वृष्टिगतो जलात्मको रसः सर्वान् मनुष्यपशवादीन् १५
बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा- प्राणयति प्रक्षर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन रसः ऊर्ज-
शब्देनाभिधीयते । हे पलाशशाखे, ‘ ऊर्जे रसाय त्वामनुमार्जिम् । इष्शब्दगत इकारो धातुस्वरेण
प्रातिपदिकस्वरेण वा उदात्तः । चतुर्थ्येकवचनस्य “ अनुदात्तौ सुप्पितौ ” (पा ३.१.४) इत्यनुदात्तत्वे
प्राप्ते तदपवादत्वेन “ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ” (पा ६.१.१६८) इत्युदात्तत्वं तस्मिन्निति
“ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (पा ६.१.१५८) इति पूर्वं इकारोऽनुदात्तः । यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्त- २०
योरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि “ सति शिष्टस्वरो बलीयान् ” (द्र. पाम ६.१.१५८ वा १)
इति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः । तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं संपन्नम् । त्वा-

1. V1 before इषे त्वादिर् adds :- विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरे । प्रयोजनं च वक्तव्यं
ग्रन्थादौ पञ्चकं स्मृतम् ।
2. P1 असत्यर्थं for असत्यर्था०
4. P1 ०भेद इतीरितः for ०भेदोऽर्थभेदतः
5. P1 M2 ०अनु० for ०अर्थ०; C. (अ)र्थे for (अ)र्थत्वे
8. P1 M2 तयोर् for अनयोर्
13. V1 S1 C before धातुः om. इति
16. M2 पालनादिना for पानादिना
17. M2V1 इषु for इष्; P1 धातोरिति सूत्रेण । फिष् इति सूत्रेण वा for धातुस्वरेण.
18. M2 om. चतुर्थ्येक...यजमाने (P.16 L.7)

शब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा ८.१.१८) इत्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तौ सत्यां “त्वामौ द्वितीयायाः” (पा ८.१.२३) इति त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः । संहितायाम् “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा ८.४.६६) इति त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । “ऊर्जे त्वा” इत्यत्रापि यथोक्तरीत्या स्वर उभेयः । मन्त्रद्वयस्य संहितायामूर्ज इत्युकारः “स्वरितात् ५ संहितायामनुदात्तानाम्” (पा १.२.३९) इति प्रच्याभिधायामेकश्रुत्यां प्राप्तायां तदपवादत्वेन “उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” (पा १.२.४०) इत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु स्वरप्रक्रियोहनीया । उक्तमन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने संपादयत्येव । तदाह तित्तिरिः — “इषे त्वोर्जे त्वेत्याह । इषमेवोर्जे यजमाने दधाति” (तैब्रा ३.२.१) इति । न चात्र प्रत्यक्षविरोध आशङ्कनीयः । अर्थवादस्य प्रशंसारूपगुणत्वाङ्गीकारात् । भूतार्थवादत्वाङ्गीकारे यदा १० कदाचिदन्नरसयोर्यत् संपादनं तदेतन्मन्त्रफलमित्यवगन्तव्यम् ॥

उत्तरमन्त्रस्य विनियोगमाह कात्यायनः— “मातृभिर्वत्सान्तसंसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति । वायव स्थोपायव स्थेति चैके” (काश्रौ ४.२.७,८) इति । वायव स्थेत्यस्य वायुर्देवता, देवी बृहती छन्दः, परमेष्ठी ऋषिः । सामान्यतो मन्त्रेषु विशेषानुक्तौ परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्वेदितव्यः ॥

कण्वोऽप्याह— “वत्समुपस्पृशति । वायव स्थ” (शब्रा १.७.१.३) इति ॥ एतावानेव कण्व- १५ भिमतो मन्त्रः । “उपायव स्थ” इत्ययमुत्तरभागस्तित्तिरेरभिमतः । तस्मादेक इत्यन्यदीयमतत्वेन कात्यायन उदाजहार । तित्तिर्यभिमतं विनियोगमाह बौधायनः— तथा “वत्सानपाकरोति वायव स्थ” इति । तत्रोत्तरभागं कण्वो निराचकार । “उपायव स्थेत्युद्देक आहुस्तदु नाद्रियेत्” (शब्रा १.७.१.३) इति । वा गतिगन्धनयोरिति धातुः । वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः । हे वत्साः, यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भवत । सह मातृभिर्गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । २० अथवा वायुसदृशत्वाद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहृतां भूमिं शोषयित्वा पुनरिति एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन पादसंचरणादिना च भूमिं पुनन्ति । तस्माद्वायु-सादृश्यम् । सोऽयमभिप्रायः कण्वेन— “अयं वाव वायुर्योऽयं पवते” (माशब्रा १.७.१.३) इत्यादि-वाक्येनाम्नातः । अथवा मनुष्याणामिव पशूनां स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्याभावाच्चिरावरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्य चान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः । स च वायुरेतान् पशून् २५ स्वकीयावयवानिव पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम् । तथाविधपालनाय पशून् वायवे समर्पयितुं

5. C एकश्रुत्यं for एकश्रुत्यां; M2 C प्राप्तम् for प्राप्तायां.
9. M2. om न चात्र...अवगन्तव्यम् ॥ [L.10]
11. P1 after °स्पृशति adds प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिः
12. P1 after वायव स्थ ins इति ।; S1 V1 M2 C om. वायव स्थेति...वेदितव्यः ॥ [L.13]
14. M2 एवानेव कण्वभिमतौ मन्त्रौ for एतावानेव...मन्त्रः ।
15. M2. om. तस्माद्...वायव स्थेति । [L.17]
16. P1 बोधायनः for बौधायनः
19. M2 सोऽयं, C सायो for सोऽयं
21. P °लेपने for °लेपन°; V1 C M2 om. पादसंचरणादिना
22. M2 °सदृशः for °सादृश्यम्; V1 C after कण्वेन add प्रदर्शितः; C V1 before अयं add वायव स्थेति

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

वत्सापाकरणम्]

वायुरूपत्वमापाद्य “वायव स्थ” इति मन्त्रः प्रवर्तते । सोऽयमभिप्रायस्तित्तिरिणाग्नातः— “वायवः स्येत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परि दधति ” (तैब्रा ३.२.३) इति । तेन वायुरूपत्वमुच्यते । अथवा तृणभक्षणायादृनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवद्भेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रकर्षेणाकारयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । अयमभिप्रायस्तित्तिरिणैवाग्नातः— “प्र वा एनानेतदाकरोति । यदाह । वायवः स्येति ” (तैब्रा ३.२.१) इति च ॥

कात्यायनः— “देवो व इति मातृकाणामेकां व्याकृत्य ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा” (काश्रौ ४.२.१०) इति । अत्र पूर्वमन्त्रविनियोगसूत्रवाक्याच्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । ततोऽयमर्थः संपद्यते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये गामेकैकां व्याकृत्य पृथक्कृत्य “देवो वः” इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् ॥ तथा सति गोसंबन्धिदधिरूपं द्विवैरेन्द्रं माहेन्द्रं वा भवति । १० एतदेवाभिप्रेत्यापस्तम्ब आह— “इन्द्रं निगमेपूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रयाजिनः” (आपश्रौ १.२.७) इति । तत्रोभयविधयजमानविवेकं तित्तिरिदर्शयति— “नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत । त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता” (तैसं २.५.४) इति ॥

मन्त्रपाठस्तु— “देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । आप्यायध्वमध्व्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः । मा व स्तेन ईशत माघशस्तः । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः” १५ इति । द्योतनार्थस्य दीव्यतिधातोर्देव इति रूपम् । पूज् प्रेरणे इति धातोः सवितेति । सोऽयं “सविता” देवः स्वस्वव्यापारे प्रेरकः परमेश्वरः । हे गावः, “वः” युष्मान् “प्रार्पयतु” प्रभूततृणपयसोपेतमरण्यदेशं गमयतु । किमर्थम्? “श्रेष्ठतमाय” कर्मणे । कर्म हि चतुर्विधम् । अप्रशस्तं, प्रशस्तं, श्रेष्ठं, श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्यादिकम् अप्रशस्तम् । लौकिकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । स्मृतिभिः श्लाघनीयं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् । वेदैः श्लाघनीयं यज्ञरूपं कर्म श्रेष्ठतममिति तद्विवेकः ॥ १ ॥ २०

1. M2 लघुरूपत्वम् for वायुरूपत्वम्
2. M2 अस्य for आह and then add— वायुर्देवता । देवी बृहती छन्दः । परमेष्ठी ऋषिः । V1 C एतान् for एनान्; P1 V1 C °दधाति, M2 °दधाति for दधति
3. M2 Om. तेन; C आहेति for अहनि
4. P1 M2 °गृह° for °गृहे
5. M2 om. प्र वा... किमर्थं (L. 18)
7. P1 व्यावृत्त्य for व्याकृत्य; C S1 महेन्द्रं for माहेन्द्रं.
9. P1 व्यावृत्त्य for व्याकृत्य.
10. C महेन्द्रं for माहेन्द्रं
14. P1 after °पाठस्तु— adds परमेष्ठि यजुरेन्द्रम् ।
17. P1 °यवस° for तृणपयस°

काशं ३

भाष्यसंग्रहः ॥

[आ]

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥

भारूपो यो विजयते भासयन् भुवनत्रयम् ।

तमिनं गोपतिं वन्दे ऋग्यजुःसामविग्रहम् ॥ २ ॥

अधीत्य यातयामानि शुक्लान्यथ यजुषि च ।

भास्वतोऽध्यापयञ्शिष्यान् याज्ञवल्क्यं नमामि तम् ॥ ३ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञान् पूर्वाचार्यान् गुरुत्तमान् ।

जगत्पूज्यान् सदा वन्दे प्रणतोऽभीष्टदान् मुदा ॥ ४ ॥

विघ्नेशं भारतीं देवीं जाह्नवीं जातवेदसीम् ।

गुरुपत्नीं च सततं नमस्ये शिरसा मुदा ॥ ५ ॥

काण्ववेदस्य [.....] र्थज्ञानस्य भूरिभिः ।

प्रणीतस्येह भाष्यस्य संग्रहः क्रियते मया ॥ ६ ॥

निरीक्ष्यानुक्रमणिकां काव्यायनकृतां मुहुः ।

श्रीकृष्णस्य [हि] पूजार्थं संग्रहः क्रियतेऽधुना ॥ ७ ॥

अत्रादौ वक्ष्यमाणस्य ग्रन्थसंदर्भस्योपकारिकतया यदर्थोऽभिधीयते, प्रथमं तावत् पूर्वतन्त्रे --“ उ [औ]पत्तिके [क]स्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः । तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे-
 २० ऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्य अनपेक्षत्वात् ” (मीसू १.१.५) इत्यादिभिः सूत्रैर्वेदस्या-
 नपेक्षरक्षणं प्रतिष्ठापितम् । अस्यार्थोऽभ्यवगन्तव्यः पुरुषार्थवत् प्रसिद्धये । तत्रापि पदपदार्थ-
 वाक्यवाक्यार्थतद्भेदस्य मन्त्रप्रभेदस्वरवर्णाक्षरमा(त्र)र्षिदेवताप्रभेदः प्रयोगविनियोगात् ज्ञातव्यः ।
 अत्र चतुर्विधानि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता इति नैरुक्ताः पठन्ति (नि १०१) ।

“ धातुजं धातु[जा]ज्जातं समर्थार्थजमेव च ।

वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥ ” (बृदे २.१.०४) इति ॥

तत्र धातुजं— वन्दारुः पचमानो यजमान इत्यादि । धातुजाज्जातमिति तद्धितपदम् —

२५ आ(त्रे)यं याजमान इत्यादि । समर्थार्थजमिति समासपदम्; तच्च सामान्यतश्चतुर्विधम् ।
 अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिरिति । तत्रोदाहरणानि । उपरिनामि बहिष्पिण्डमित्याद्ये,

2. B1 om. शुक्ला°...अव्ययी° [L.26] and instead adds अथ सौत्रामणि त्रिभिर्...
 प्रत्यङ्मुख सोमे i. e. the beginning of chapter 21

भाष्यभूमिका]

महादेवः प्रजापतिरिति द्वितीये, अग्नीषोमौ इन्द्राग्नी इति तृतीये, कृष्णग्रीवः शितिकण्ठ इति चतुर्थे । वाक्यजम् [इति]—क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः इत्यत्र सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजा इत्येवं प्राप्ते रूपपदेन व्यवधानं व्यत्ययश्च । व्यतिकीर्णमिति—यत्पदत्वेन तत्प्रतिरूपका ये वर्णास्तैः सहोच्चार्यते, [यत्तत्] तद्व्यतिकीर्णम्—पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इति ॥

अथ पदार्थः । (नाम्नां) सामान्यतोऽर्थवचनम् । सत्त्वप्रधानानि नामानीति । सतो भावः सत्त्वम् अस्तिता, तद्यत्र प्रधानम् । अत्र गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः, कारकं चेति गुणभूतानीमानि । सत्त्वप्रधानानि नामानीति नामार्थः ॥

अथाख्यातम्—अर्थ [? भाव] प्रधानमाख्यातम् । अर्थः प्रयोजनम् । भावो नाम क्रियायाः फलम् । तद्यथा—ओदनं पचति देवदत्त इति । अत्र देवदत्ताश्रया [पाक] क्रिया ओदनाख्यभावस्य गुणभूता । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युच्यते । अथवा भावप्रधानमिति । १० भावो भावना । सा पुरुषप्रयत्नः परिस्पन्दश्च । पुरुषप्रयत्नश्चात्मनो व्यापारः, परिस्पन्दश्च भूतादीनाम् । सा यत्र प्रधानम्, तत्र गुणभूता भूतादिक्रियेति । तदिदं भावप्रधानमाख्यातम् इति । यद्वा—भावो धात्वर्थः क्रिया वा यत्र प्रधानम् । तदा गुणभूतानि षट् कारकाणीति तदिदं भावप्रधानम् आख्यातम् इत्याख्यातार्थः ॥

अथ त्रिंशतिरुपसर्गाः प्रपराऽपेक्षादयः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यार्थः । [तथा च—] १५

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ इति ॥

अथ निपाताश्चादयः । सामान्यतश्चासत्त्ववचन इति तेषामर्थः । अथ त्रैराश्यं कृत्वा उपमार्थीयाः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः पादपूरणार्था इति वदन्ति । तत्रोपमार्थीयाः इव न इत्यादयः ।

3. H1 शब्देन for °पदेन; H1 om. यत् पदत्वेन... व्यतिकीर्णम् [L.4]
4. B1 after व्यतिकीर्णम् । adds च यथा—त्वमग्ने द्युभिरित्यत्राशुशुक्ष्णिरिति पदे । सं ते वायुरिति पदे मन्त्रे मातरिश्चेति वायुरित्यपि; H1 सित° for शित°.
5. H1 सत्त्वे for सत्त्व
7. H1 चैतानि नामानि for गुणभूतानि; B1 om. इति; B1 अर्थः for नामार्थः
9. B1 om. तद्यथा
10. B1 अथ for अथवा
13. H1 सा for वा; H1 तथा for तदा
18. H1 om. इति; B1 विशेष° for तेषाम्
19. H1 केवलोपमा° for उपमा°; H1 अत्र for तत्र

तद्यथा — 'देवः सविता न', 'सत्यधर्मेन्द्रो न' इति । कर्मोपसंग्रहार्थीयास्तु असत्त्ववचनाः—च,
वा ह अह इत्यादयः । तद्यथा—'वता वावो मनो वा'; 'अग्निश्च पृथिवी च' इत्यादयः ।
पादपूरणार्थाः । पादमेव पूरयन्ति नत्वर्थान्तरं वदन्ति । इमा नु कम् इत्यादयः । उक्तार्थे
अभियुक्तवचनमाह—

५

“ क्रियावचनमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ ” (ऋष्या १२.२५) इति ॥

पदार्थ इति । रूढ्या योगवृत्त्या वाऽभिधेयः पदार्थः । एतदनुपपत्त्या लक्षणया गौण्या
वा प्रतीयमानोऽर्थोऽप्यर्थ एव । अत्रापि आकृतिस्तु क्रियार्थत्वादिति तत्तज्जातिरेव शब्दार्थः ।
तत्रापर्यवसानाद्व्यक्तिप्रतीतिः । पदानां च योग्येतरान्वितस्वार्थे शक्तिः । पदार्थयोः प्रत्याख्य-
१० प्रत्यायकलक्षणः संबन्धः । एते शब्दः शब्दार्थस्तत्संबन्धः इति त्रयोऽपि नित्याः ॥

अथ वाक्यमिति । अत्र नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यम् । अत्रापि गुणप्रधान-
भावविवक्षायां सत्यामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशेन पदानां परस्परान्वयः ॥

अथ वाक्यार्थः इति । तस्यार्थो वाक्यार्थः । एवं च पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वेऽपि
साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षतया व्यावृत्तिसिद्धः साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थ इति ।
१५ तत्रोदाहरणानि— गौरिति, गच्छतीति, गौर्गच्छतीत्यादीनि । अत्राप्याकाङ्क्षादित्रयोपेतपदोच्चार-
णानन्तरं श्रुतेभ्यः पदेभ्यः पदार्थाः प्रतीयन्ते । तेभ्यो वाक्यार्थप्रत्यय इति वार्तिककाराः ।
गुरुस्तु अर्थानामबोधकत्वात् कल्पनागौरवाच्च श्रुतानि पदानि स्वार्थान् स्मारयित्वा आकाङ्क्षादि-

1. H1 om. तद्यथा
4. B1 सति युक्तं for अभियुक्त°
8. B1 चार्थः for शब्दार्थः
9. H1 पर्यव° for अपर्यव°; H1 तु for च; B1 योगो for योग्ये°; B1 °स्वार्थ° for °स्वार्थे°
10. B1 एतेन for एते
13. B1 om. तस्यार्थो वाक्यार्थः
14. H1 °निराकाङ्क्षतयोर्वृत्ति° for °निराकाङ्क्षतया व्यावृत्ति°; B1 om. वाक्यार्थ इति
16. B1 om. श्रुतेभ्यः
17. H1 अवबोधकत्वात् for अबोधकत्वात्; H1 कृतानि for श्रुतानि

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२१

भाष्यभूमिका]

त्रयोपेतानि वाक्यार्थप्रमितिजनकानीति वाक्यार्थमेदा इति । ते च त्रयोदशविधा वाक्यार्थाः—
'इषे त्वा' इति मन्त्रगणेषु प्रायशो दृश्यन्ते—

विध्यर्थवादयाच्चाशीः स्तुतिप्रैषप्रवहिकाः ।

प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्तनम् ॥

अवधारणं चोपनिषद्वाक्यार्थाः स्युखयोदश ।

५

तत्र तेषामुदाहरणानि । तत्र विधिः— “परमेष्ठ्यभिधीतः” (कासं ९.७.१), “अश्वस्तूपरो मृगः” (कासं २४.१.१) इत्यादि । अर्थवादः— “देवा यज्ञमतन्वत” (कासं २१.२.१) इत्याद्यनुवाकः । याच्चा— “तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि” (कासं ३.३.७) इत्यादि । आशीः— “आ वो देवास ईमहे” (कासं ४.२.३) इत्यादि । स्तुतिः— “अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्याः” (कासं ३.३.२) इत्यादि । प्रैषः— “होता यक्षत् समिधाग्निम्” (कासं २३.४.१) इत्यादि । प्रवहिका १०— “इन्द्राग्नी आगतं सुतम्” (कासं ७.१३.१) इत्यादि । प्रश्नः— “कः स्वित्देकाकी चरति” (कासं २५.३.६) इत्यादि । व्याकरणम्— “सूर्य एकाकी चरति” (कासं २५.३.७) इत्यादि । तर्कः— “मा गृधः कस्यस्त्रिद्वनम्” (कासं ४०.१.१) इत्यादि । पूर्ववृत्तानुकीर्तनम्— “ओषधयः संवदन्ते” (कासं १३.६.२३) इत्यादि । अवधारणम्— “तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति” (कासं ३५.२.२) इत्यादि । उपनिषत्— “ईशावास्यम्” (कासं ४०.१) इत्यादि ॥ १५

अथ व्याख्याधर्माः—

अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् ।

विप्रकृष्टं तु संदध्यादानुपूर्वीं च कल्पयेत् ॥

लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योजयेच्चानुलोमतः ।

यद्यत् स्याच्छान्दसं वाक्ये तत्तत् कुर्यात् तु लौकिकम् ॥

२०

अथैतेषामुदाहरणानि — अतिरिक्तं पदं त्याज्यमिति— “इमा तु कं भुवना सीषधाम” (कासं २७.१५.१) इत्यादौ अनर्थो निपात इति । हीनं वाक्ये निवेशयेदिति— “अस्मादन्नात्” (कासं २.६.४) इत्यत्राधस्तनमन्त्रशेषः इहाभिसंबन्धनीयः— “अस्मादन्नान्निर्मक्तः” इत्यादि ।

1. °त्रयोपेत for त्रयोपेतानि and om. वाक्यार्थ° and it trans. प्रमिति ... विधाः after त्रयोदश (L.5) B1 om. ते
2. H1 प्रयोगे for प्रायशो
6. B1 तथैतेषाम् for तत्र तेषाम्; B1 °धीयतः, H1 धीतः for हितः
9. B1 om. पृथिव्याः
10. B1 om. होता ... अग्निमित्यादि
20. H1 तत्र कुर्याच्च कारिकाम् for तत् तत् ... लौकिकम्

विप्रकृष्टं तु संख्यादिति— “सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम्” (तैसं १.१.८.१) इति । अत्र ‘संपृच्यन्ताम्’ इति व्यवहितेन संबन्धः । अनुपूर्वी च कल्पयेत् इति— “तं प्रतनथाः” (कासं ७.६.१) इत्यादौ ‘ज्येष्ठतातिम्’ (कासं ७.६.१) इत्याद्युत्तरार्धः पूर्वं व्याख्येयः; ‘तं प्रतनथाः’ इत्यादि पश्चादिति । लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योजयेच्चानुलोमतः इति—
 ५ लिङ्गादिकं तत्र वाक्यवशात् संनमयेत् । “पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” (कासं १.४.१) इत्यत्र ‘पवित्रे’ इति नपुंसकलिङ्गवशात् ‘वैष्णव्यौ’ इति पुल्लिङ्गं ‘वैष्णव्ये’ इति संक्रमयेत् । “अग्नेगुवो अग्नेपुवः” (कासं १.४.२) इत्यत्र ‘पिबतेः’ रूपं ‘पवतेः’ वेति संदेहे श्रुतितोऽत्र निर्णयः । ‘सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति’ (द्र. तैसं ६.२.११) इति व्याख्यानात् ‘पिबतेः’ रूपम् इति निर्णयः । “कस्मै देवाय हविषा विधेम” (कासं १३.७.१) इत्यादौ विभक्तिं
 १० संनमयेत् । ‘हविषा’ इति तृतीयाया हविरिति द्वितीयात्वेन परिणामो वाक्यबलात् । किं च यत् किञ्चिच्छान्दसं तत् सर्वं लौकिकैः शब्दैर्व्याख्येयमिति ॥

अथ मन्त्रः । द्रव्यदेवताप्रकाशको मन्त्रः करणानुमन्त्रणाभेदेन बहुविधः । मन्त्राणां खरवर्णाक्षरमात्राः प्रायेण तत्तन्मन्त्रपदव्याख्यानसमय एव ज्ञातुं शक्याः । नान्यदा ॥

अथ ऋषयः । ते परमेश्वरप्रसादात् विशिष्टकर्मजनितस्तुतिसंस्कारसंतानानुच्छित्तिधर्माणः
 १५ सुप्रतिबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः कल्पादौ सहविद्ययाऽभिव्यज्यमानाः स्मर्तारो मन्त्राणां द्रष्टार ऋषय इत्युच्यन्ते । एवं हिरण्यगर्भादिपरम्परया नित्यो वेदः । तेन वेदे पठ्यमानास्तत्र तत्र ते प्रज्ञायन्ते । तत एवं “परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यदर्शपौर्णमासौ” (शब्रा ११.१.६.१६) इति दर्शपौर्णमासद्रव्यदेवतामन्त्रादि सर्वं परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः । तथा—“दध्यङ् ह वा आथर्वणः । एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार” (शब्रा १४.१.१.१८) इत्युपक्रम्य—“तद् हाश्विनोरनुश्रुतमास”

1. B1 after जगतीभिः ius. इति
3. B1 प्रतप्य for प्रतनथाः
4. B1 प्रकृत्य for प्रतनथाः and om. पश्चादिति
5. H1 संनामयेत् for संनमयेत्
6. B1 वैष्णव्येति इधातुं संक्रमयेत्; H1 वैष्णव स्वे इति संनमयेत् for वैष्णव्ये...मयेत् ।
7. H1 रूपे पवतेरर्थ इति संदेहतो for °रूपं श्रुतितो°
11. H1 om. तत् सर्वं; H1 लौकिक° for लौकिकैः
12. H1 °मन्त्र° for °मन्त्रण°
14. B1 तत्र for ते
16. H1 ते च for तेन B1 om. one तत्र
17. H1 om. ते प्र°; B1 एतं for एवं; B1 °पूर्ण° for पौर्ण°
18. B1 °पूर्ण° for °पौर्ण°

भाष्यभूमिका]

(शब्रा १४.१.१.२०) इत्यादिना प्रवर्ग्यगतानां मन्त्राणां दध्यङ्ङाथर्वणस्तु ऋषिर् [इति] अवगम्यते । “ प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् ” (शब्रा ६.२.३.१०) इत्युपक्रम्य—“स हैतदेवं चित्तीनामार्षेयं वेद ” (शब्रा ६.२.३.१०) इत्यादिना ऋषिश्च ज्ञातव्य इति दर्शयति । मन्त्रयाज्याभिधेयतया स्तुतिभाजो हविर्भाजश्च देवताः । “ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः ” (कासं ३.३.२) इत्यग्निः । “ इषे त्वा ” (कासं १.१.१) इति शाखादेवता । सत्यज्ञाना- ५ नन्दात्मको भगवान् वशीकृतमात्रो विष्णुर्ललाया जगदाकारेण विवर्तते । अत एवेश्वरेच्छया विराड् रूपस्य समष्टिरूपस्य व्यष्टिरूपस्यापि ईश्वरात्मत्वात् शाखोवाशम्योपवेपकपालेध्मोद्धखला- दीनामपि देवतात्वमुपपद्यते । पार्थिवत्वाविशेषेऽपि भगवदनुग्रहबलात् संनिधिविशेषवशेन शालग्रामप्रतिमादिवद्वा देवतात्वोपपत्तिः । ‘ यः सर्वेषु क्रतुषु तिष्ठन् ’ इत्यादि श्रुतेः । तथा छन्दश्चापि विज्ञेयम् — ‘ न ह्यच्छन्दोवित् देवतामाग्नेयीं संपदं वेद ’ इत्यादि १० श्रुतेः । तथा— “ अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा पद्यति ” (आब्रा १.१.६) इत्यादिश्रुत्यन्तरम् ऋष्यादित्रितयं सर्वथा ज्ञातव्यमिति दर्शयति । तथा कात्यायनाचार्योऽपि “ एतान्यविदित्वा योऽधीते अनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयति तस्य ब्रह्म निर्वार्य यातयामं भक्त्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्धवित् तस्य वीर्यवत्तरं भवति । जपित्वा हुवेष्ट्वा १५ तत्फलं युज्यते ” (कात्या-स १.१) । इति ऋषिदैवतच्छन्दांसि सर्वथा ज्ञातव्यानीत्याह । अथ स त्वध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन नियमाधीतानां ब्राह्मणवाक्यैस्तत्र तत्र प्रधानकर्माङ्गत्वेन विनियुक्तानाम् “ इषे त्वा ” इत्यादिमन्त्राणां प्रधानकर्मानुष्ठानकाले यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेत् वषट्करिष्यन् इत्याद्यपेक्षितदेवतास्वरूपप्रकाशत्वेनैव प्रधानोपकार- कत्वात् सोऽपि पदपदार्थविवेकं विना नोपपद्यते । अतो वेदात्मकस्य श्रीभगवतः पूजार्थमेव २०

3. B1 ज्ञाप्यः for ज्ञातव्यः
4. H1 मन्त्राणां for मन्त्र; °B1 श्रुति° for स्तुति°
5. B1 after °ज्ञान° ins. अनन्त
6. H1 before जगद् adds सर्व°
7. B1 before व्यष्टि° adds वा; H1 om. °उखा°
9. B1. om. वा
10. B1 अस्यापि for चापि; H1 तर्ह्यपि छन्दांसि for न ह्यच्छन्दोविद्
12. B1 आमनायम् for स्थाणुम्
18. H1 after °युक्तानाम् ins. इति
19. H1 देवतादि° for °देवा°; B1 प्रकाशत्वेन for प्रकाश्यत्वेन

तदवगमसामर्थ्याभावेऽपि 'मम वेद एव परमा गतिः' इत्यनया धिया मन्त्रपदपदार्थविवरणादौ यत्नः क्रियते ॥

अत्र च सत्यज्ञानानन्दात्मभूताद्वशीकृतमायद्ब्रह्मणः आविर्भूतोऽयं वेदकल्पतरुः, यस्तु प्रणवबीजः ऋगादिस्कन्धसंयुक्तो गायत्र्यादिसारः शाकल्यादिशाखोपशाखोऽङ्गवलयो व्याहृत्यङ्घ्रि-
५ समायुक्तो बहुविधयज्ञवल्कलोन्नीतः छन्दोब्राह्मणसंज्ञकप्रवालपल्लवः पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रप्रसूनः
ऋष्यादिहृदयभूतस्थः सच्छायो ज्ञानगन्धश्चतुर्गणफलः । तस्यास्य ऋगादिशाखां भगवान् वेदव्यासो विभज्य पैलवैशम्पायनादिभ्यो ददौ । तत्रापि सर्ववेदमयात् सर्ववेदशाखाभिज्ञात् भगवतो विवस्वतो याज्ञवल्क्यः शुक्लानि यजूंष्यपि जगौ । ततस्तानि स स्वयं पञ्चदशधा विभज्य तत्तन्नाम्नीः शाखास्तत्तन्नामभ्यः शिष्येभ्यो ददौ । तथा च—जावालाः, गौधेयाः, काण्वाः, माध्यन्दिनाः,
१० श्यामाः, शा (श्या ?) मायनीयाः, कापालाः, पिङ्गलाः, वत्साः, आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशर्याः, वैणेयाः, वैधेयाः, गालवाश्चेति पञ्चदश । का चेयं काण्वशाखासंहिता व्याचिख्यासिता ? तत्र “ इषे त्वा ” (कासं १.१.१) इति प्रारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्याग्निष्टो-
माल्यग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निस्वाग्निचयनसौत्रामण्यश्मधेधपुरुषमेधप्रवर्ग्योपनिषत्सत्रसंबद्धा मन्त्राः व्याख्येयाः । चरणव्यूहात् जावालाः बौधायनाः काण्वाः, माध्यन्दिनाः, शापेयाः, स्तापायनीयाः,
१५ कापालाः, पौण्ड्रवत्साः, आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशर्याः, वैनेयाः, वैधेयाः, अद्धाः (औधेयाः ?) बहुधेयाश्च प्रसिद्धाः ॥

तत्र च पूर्वं पौर्णमासमारभ्यते । यद्यपि फलवत्युत्क्रमो नास्ति, अनुष्ठानं प्रत्यनुविधाने तु दूरोत्सारित एव इति तथापि क्रमवर्तिनां वर्णानां क्रमवर्तिनी वाग् इत्यवश्यंभाविनि क्रमे श्रुत्यर्थानु-

1. B1 भावेन for अभावेऽपि
3. H1 सत्यस्य for सत्य°; B1 after ज्ञान° ins. अनन्त°; H1 कृतात्मनो for कृतमायद्
B1 om. °कल्प°
4. B1 युक्तो for संयुक्तो
5. B1 सकलकलनांगितः, for यज्ञवल्कलोन्नीत
6. H1 om. °हृदय°; B1 om. °भू°
7. H1 after °वेदमयात् ins. °शाखामयात्
8. H1 शुक्लादीनि for शुक्लानि; H1; च for सः
9. B1 om. तथा च
12. B1 प्रकृत्य for प्रारभ्य; B1 °पूर्ण° for °पौर्ण°;
13. B1 om. अल्यग्निष्टोम°; H1 om. °अग्निसव; H1 °सर्वमेधपितृमेध° for °पुरुषमेध°;
H1 °सत्व° for °सत्र°; H1 संबन्धाः for संबद्धाः
17. H1 °वस्तुक्रमो for °वत्युत्क्रमो
18. H1 दूरोऽस्तीति त एवेति for तु ... एवेति

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

भाष्यभूमिका]

सारेण पौर्णमासारम्भः प्रथमः । ननु च सामर्थ्यादाधानस्य प्राक्कालता । न ह्यकृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनुष्ठातुमिति । श्रुतिक्रमाच्च “स वै संभारान् संभरति” (शब्रा १.४.१.२.१) इति । तथा च स्मृत्यनुक्रमणम्—अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासाविति । नैतदेवम् । “स वै व्रतमुपैष्यन्” (शब्रा १.१.१.१ तैसं १.६.७.२) इति श्रुतिक्रमात् पूर्वं पौर्णमासम् (१ सः) । सामर्थ्याच्च । न हि पौर्णमासमनुक्त्वा साकल्येन आधानमनुविधातुं शक्यते । सन्ति तत्र दर्शपौर्णमासविधानग्राहिण्य इष्टयः । किं च—मन्त्रक्रमात् “अग्ने व्रतपते” (कासं १.३.१) इति । दर्शस्तर्हि प्राप्नोति—“इषे त्वा” (कासं १.१.१) इति । सत्यमेतत् । किं तु असौ दर्शः पौर्णमासपूर्वकः, दाक्षायणे च साक्षादेव मन्त्रक्रमानुग्रहः । तस्मात् पौर्णमासारम्भ एव कारणभूयस्त्वमिति । तेन पूर्णमासमारब्धमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

तत्र “इषे त्वा” इति । “इषेत्वाऽऽदि खं ब्रह्मान्तं विवस्वानपश्यत्” (का-य-स १.२) १० [इति] । ततः इषे त्वाऽऽदि खं ब्रह्मान्तस्य विवस्वानृषिः । परमात्मा देवता । यजुश्छन्दः । विशेषतस्त्वेकादिपञ्चाक्षरपर्यन्तं दैवी गायत्री, दैव्युष्णिक्, दैवी बृहती, दैवी पङ्क्तिः । तत उपरिष्ठात् गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृतिन्यूनाधिकाक्षरयुक्ते निचृद्भुरिजौ चेतीमान्यत्रोपपन्नानि छन्दांसि । ईश्वरसमाराधने विनियोगः । अत्र इन्द्राग्न्यादिरूपेण श्रीभगवानेवोपास्यः । प्रतिपाद्यश्च स एव । “तमेतमग्निस्त्यध्वर्यव उपासते यजुः” (शब्रा १०.५.२.२०) इत्यादि श्रुतेः । “सर्वे वेदा (देवाः ?) यत्पदमामनन्ति” (कउ २.५) इत्यादि श्रुतेश्च । अत्र प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण च ऋष्यादयो वेदितव्याः ।

अत्र “इषे त्वा” इति द्वावध्यायौ । अत्र दर्शपूर्णमासमन्त्राः । ततः—“एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यत् यदर्शपौर्णमासौ” (शब्रा ११.१.६.१६) इति श्रुतेः । तथा—“ते देवा अकामयन्त” इत्युपक्रम्य “त एतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यदर्शपौर्णमासौ” (शब्रा १.७.२.२३) इति च २० ब्राह्मणवाक्यद्वयानुसारेण दर्शपौर्णमासमन्त्राणां परमेष्ठी प्राजापत्या देवा वा ऋषयः । अतो-

1. H1 प्रधान° for प्राक्°; H1 om. शक्नोति
6. H1 विध्यन्तर° for विधान°
9. B1 om. तेन ... आरब्धमिति
10. H1 ल्यं for खं
13. B1 उपरि for उपरिष्ठात्
17. B1 om. ब्राह्मणानुसारेण च
18. B1 Before दर्श° om. अत्र
20. H1 B1 एवं for एतं
21. H1 om. वा; H1 ऋषिः for ऋषयः

कासं . ४

ऽध्यायद्वये प्रतिमन्त्रमृषिर्न वक्ष्यते । 'इषे त्वा' इत्यस्य शाखा देवता । शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति व्याप्नोति इति शाखा । दैव्यनुष्टुप् । शाखाच्छेदने विनियोगः । अस्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजुंषि, "पुरा क्रूरस्य" (कासं १.९.६) इतीमं मन्त्रं विना । अनियताक्षरत्वात् यजुषां छन्दो नास्ति । केचित् तु "दैव्येकम्" (पिसू २.३) इत्यादि पिङ्गलपठितं छन्द इच्छन्ति । तत्पक्षे तु यजुषां छन्दस्तूक्तरीत्या चोहनीयम् । तदत्र ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते । तथा सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमाध्याये श्रीमत्काल्यायनेन अभिहितान्यत्र ऋष्यादीन्यभिधीयन्ते सुखप्रतिबोधनाय ॥

[अथ प्रथमः खण्डः]

तथा हि—

अथ छन्दांसि (का-य-स ५.१.१) इति ॥

१० श्रीमद्भगवतः सर्वज्ञस्य कात्यायनस्य कृतौ वाजसनेयसंहितासर्वानुक्रमणिकायाम् । अथ अनन्तरं छन्दांसि वक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥१॥

तथा [हि]—

गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्टयत्याष्टिधृत्यतिधृतयः (५.१.२) इति ॥

१५ एषां गायत्र्यादीनां शब्दानामितरेतरयोगे द्वन्द्वः ॥२॥

एतेषां गायत्र्यादीनां योगाक्षरसंख्यामाह—

चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि (५.१.३) ॥ इति ॥

चतुर्विंशत्यक्षरात्मकं गायत्रीच्छन्दः उपक्रम्य चतुरुत्तराणि चतुरक्षरवृद्ध्या छन्दांसि भवन्ति । तथा हि—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक् । द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् ।

२० षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । द्वापञ्चाशदक्षरा अतिजगती । षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी । षष्ठ्यक्षरा अतिशक्वरी । चतुःषष्ठ्यक्षरा अष्टिः । अष्टषष्ठ्यक्षरा अत्यष्टिः । द्वासप्तत्यक्षरा धृतिः । षट्सप्तत्यक्षरा अतिधृतिः ॥३॥

१५

1. B1 दृश्यते for वक्ष्यते; H1 श्लाखति for शाखति
3. B1 om. इमं
5. H1 वा for च
9. B1 after अथ ins. अतः
10. B1 वाजनेयक° for वाजसनेय°
16. B1 om. योग°

भाष्यभूमिका]

अत्रापि विशेषमाह—

न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ (५.१.४) इति ॥

न्यूनेन अधिकेन च एकेनाक्षरेण इति । अनेनैकाक्षरस्य न्यूनत्वेन गायत्र्यादीनां निचृदुपपदं संज्ञान्तरं भवति । निचृद्गायत्री, निचृदुष्णिक् निचृज्जगतीत्यादि । तथा अधिकेनाक्षरेण एकस्याक्षरस्याधिक्ये सति भुरिगुपपदं संज्ञान्तरं गायत्र्यादीनां भवति । भुरिगायत्री भुरिगुष्णिक्, भुरिगनुष्टुप्तित्यादि ॥४॥

तथा हि—

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ (५.१.५) इति ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्यामधिकाभ्यां स्वराडुपपदं संज्ञान्तरं भवति । स्वराड्गायत्री, स्वराडुष्णिगित्यादि । तथा द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाभ्यां विराडुपपदं संज्ञान्तरं गायत्र्यादीनां भवति । १७ विराड्गायत्री, विराडुष्णिगित्यादि ॥५॥

अथ न्यूनाक्षरेषु छन्दःसु गायत्र्यादिव्यवहारसिद्धये पादनिर्वाहप्रकारमाह—

पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत् (५.१.६) इति ॥

क्षैप्रसंयोगः यकारवकारसंयोगः अन्य[तर]संयोग इति वा । एकः पूर्वपरयोरित्यादिभिः संपन्नः संधिरेकाक्षरीभावः । एतान् पादपूरणान् व्यूहेत् पृथक् कुर्यात् । यकारं व्यूहेत् । “ तत् १५ सवितुर्वरेण्यम् ” (कासं ३.३.२७) इत्यत्र । वकारं व्यूहेत् “ ब्रह्मः सर्पिरासुतिः ” (कासं १२.७.५) इत्यत्र । कचिद्रेफमूहेत् पृथक् कुर्यात् । कचिद्गुणं कचित् पूर्वरूपं कचित् सवर्णदीर्घं व्यूहेदिति ॥६॥

संज्ञाविशेषविषयमाह—

आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषात् संज्ञाविशेषाः (५.१.७) ॥

२०

तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । आद्ये सप्तवर्गे सप्तानां छन्दसां वर्गः । स च वर्गो द्विविधः । आद्यो वर्गस्त्वेकः । द्वितीयस्तु अपरो वर्गः । आद्यस्तु गायत्र्यादिजगत्यन्तः । द्वितीयस्तु अतिजगत्याद्यतिधृत्यन्तः । तत्राद्ये सप्तवर्गे एव पादविशेषात् संज्ञाविशेषा भवन्ति, नान्यत्रेति ॥७॥

२५

4. H1 after °गायत्री adds निचृत्पङ्क्तिः
14. H1 om. अन्य [तर] संयोगः
16. H1 दवने for ब्रह्मः
21. H1 om. वर्गो
23. H1 after अन्यत्रेति । adds प्रतिपादयिष्यामः

ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामः (५.१.८) इति ॥

तान् पादकृतसंज्ञाविशेषान् प्रतिसूक्तमृष्यादि परिपाद्या (प्रतिपादं ?) वदन्त
एवोदाहरिष्यामः ॥८॥

विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूनामपि त्रिष्टुभ एव (५.१.९) इति ॥

त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वे प्राप्ते सति बहुभिरक्षरैरूनाः हीना अपि विराड्रूपा विराट्-
स्थानाश्च त्रिष्टुभधिकारोक्तास्त्रिष्टुभ एव स्युः ॥९॥

नवको वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयो-
ऽष्टकश्च विराड्रूपा (५.७.४) इति ॥

एवमेकोनचत्वारिंशत् चत्वारिंशत् एकचत्वारिंशत् इति पञ्चभिश्चतुर्भिस्त्रिभिरक्षरैर्हीना
१० अप्यधिकारात् त्रिष्टुभ एवेत्यर्थः । किमर्थमिदमुच्यते ? असत्यस्मिन् योगे एकोनचत्वारिंशतो निचृत्-
पङ्क्तिवत्, चत्वारिंशतः पङ्क्तिवत्, एकचत्वारिंशतो भुरिक्पङ्क्तिवत्मेव स्यादिति ॥[५.७.४]॥

इत्युद्देशः (५.१.१०) इति ॥

इति-शब्दः प्रकारे । उद्देशः संक्षेपः । बहवस्त्वे पूर्वोक्तप्रकारान्तेष्वपि तदधिकारात्
तदामकं सर्वं छन्दः गायत्र्यादिषु अभिधीयत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते— “ न वा एकेनाक्षरेण
१५ छन्दांसि विद्यन्ते न द्वाभ्याम् ” (ऐब्रा १.६) इति । तत्र गायत्र्यादिजगत्यन्ते प्रथमसप्तके
वक्ष्यमाणं वेदितव्यम् ॥१०॥

व्यवहारलाघवाय संज्ञां करोति—

तत्र दशाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षराणां वैराजस्त्रैष्टुभजागता इति संज्ञाः (५.१.११) ॥

पादानामिति शेषः । अक्षरशब्दस्य प्रत्येकं पादशब्दसंबन्धः । दशाक्षरस्य पादस्य वैराज
२० इति संज्ञा । एकादशाक्षरस्य पादस्य त्रैष्टुभ इति संज्ञा । द्वादशाक्षरस्य पादस्य जागता इति संज्ञा ।
“ दशाक्षरा विराट् । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा जगती ” (जैब्रा ७.१३२) इति च
श्रुतिरपि पादाभिप्राया ॥११॥

1. H1 om. तान् . (उ) दाहरिष्यामः (L. 3)
5. B1 om. त्रिष्टुभश्
6. B1 after स्थानाः ins. प्रकारः
13. प्रकारबहूनेष्वपि is corrected as above
14. H1 °मतः for °धीयते
19. H1 om. पादशब्द°

भाष्यभूमिका]

अनादेशोऽष्टाक्षराः पादाः (५.१.१२) ॥

अनादेशे अक्षरसंख्यानुक्तौ तु पादोऽष्टाक्षरो भवति । तत्र पूर्वसप्तके तेन 'त्रिपदा गायत्री'
इत्यादौ ऋष्टकेत्यादि सिद्धम् ॥१२॥

चतुष्पदाश्चर्चः (५.१.१३) ॥

अनादेशे अनुक्तपादसंख्या ऋचश्चतुर्भिः पादैर्युक्ता भवन्ति । तेनातिजगत्याद्यातिधृत्यन्ते
उत्तरसप्तके यथाऽध्ययनं पादाक्षरसंख्याव्यवस्थेति सिद्धम् ॥१३॥

[इति प्रथम खण्डः]

[अथ द्वितीय खण्डः]

अथोदितसप्तच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि पादविशेषाद्विशेषसंज्ञकानि भवन्ति । तानि विविच्य
दर्शयति —

प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री (५.२.१) ॥

चतुर्दशसु छन्दःसु प्रथममुद्दिष्टत्वात् प्रथमं छन्दः गायत्री । “गायत्री छन्दसामहम्”
(भगी १०.३.५) इति भगवतोक्तत्वात् । प्रथमं प्रधानम् । गायतां त्राणनाद् गायत्री । “प्राणा वै
गयास्तत् प्राणास्तत्रे तद्यद्गयास्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम” (माश १४.८.१५-७) इति । त्रिपदा
पादत्रययुक्ता गायत्री । पादश्चाष्टाक्षर एव । एवं त्रिपदा चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । “समिधाग्निम्” १५
(कासं ३.१.१) इत्यादि ॥१॥

प्रकारान्तरमाह—

पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः (५.२.२) इति ॥

पञ्चाक्षराः चत्वारः पादाः, षडक्षर एकः पादः, चतुर्थः पादश्चतुरक्षरो वा । एषा
पदपङ्क्तिः नाम गायत्री— “अग्ने तमद्य” (कासं १६.५.२६) इत्यादौ प्रसिद्धा ॥२॥

षट्सत्तैकादशा उष्णिग्गर्भा (५.२.३) ॥

षडक्षर एकः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीय एकादशाक्षरः । एते त्रयः पादा यस्याः
सा उष्णिग्गर्भा नाम गायत्री— “एभिर्नो अकैः”, “अघा ह्यग्ने” (कासं १६.५.२८, २७)
इत्याद्याः ॥३॥

2. B1 om. °संख्या°

4. H1 चतुःपदवर्गः । पूर्वसप्तके for चतुष्पदाश्चर्चः

6. B1 om. अक्षर°

त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् (५.२.४) ॥

सप्तकाः सप्ताक्षराख्यः पादाः । यस्याः त्रयः पादा अपि प्रत्येकं सप्ताक्षराः सा पादनिचृत्नाम गायत्री । “ अभी षु णः सखीनाम् ” (कासं २९.५.१०) इत्यादि ॥४॥

मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत् (५.२.५) ॥

५ यस्याः प्रथमः पादः सप्ताक्षरो द्वितीयः षडक्षरस्तृतीयश्च सप्ताक्षरः सा अतिनिचृत्नाम गायत्री । “ अग्ने वाक्पति ” (कासं ८.६.३) इत्यादि ॥५॥

दशकश्चेद्यवमध्यमा (५.२.६) ॥

आद्यः पादः सप्ताक्षरो मध्यमः पादो दशाक्षरस्तृतीयः पादः सप्ताक्षरो यस्याः सा यवमध्यमा नाम गायत्री । “ दत्ता युवाकयः ” (कासं ३२.५.४) इत्यादि ॥६॥

१० यस्यास्तु षट्कसप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना (५.२.७) ॥

यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरः द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः तृतीयोऽष्टाक्षरः सा वर्धमाना नाम गायत्री । “ अधि न इन्द्रैषाम् ” (कासं ३२.४.४) इत्यादि ॥७॥

विपरीता प्रतिष्ठा (५.२.८) ॥

यस्याः प्रथमोऽष्टाक्षरः पादो द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः तृतीयः पादः षडक्षरः सा प्रतिष्ठा नाम गायत्री । “ त्वमग्ने व्रतपा असि ” (कासं ४.५.८) इति ॥८॥

द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति हसीयसी (५.२.९) ॥

यस्याः प्रथमद्वितीयौ पादौ षडक्षरौ तृतीयश्च सप्ताक्षरः सा हसीयसी नाम गायत्री । [द्र. प्रेष्ठमु प्रियाणां- ऋसं ८.१०.३.१०] इत्यादि ॥९॥

इति पादविभागेन नव गायत्र्य ईरिताः ॥

२०

[इति द्वितीयः खण्डः]

[अथ तृतीयः खण्डः]

द्वितीयमुष्णिक् । त्रिपदान्त्यो द्वादशकः (५.३.१) ॥

उष्णिहो द्वितीयत्वम् । त्रिपदा पादत्रययुक्ता । आद्यौ पादावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षरो यस्या सा उष्णिक् । “ उषस्तच्चित्रम् ” (कासं ३३.२.२) इत्याद्याः । “ अग्ने वाजस्य ” १५ (कासं १६.५.१७) इति ॥१॥

2. H1 om. सप्तकाः, B1 om. यस्याः त्रयः पादाः
10. B1 damaged from सा ... सा (L. 11)
14. H1 om. पादः
19. B1 अष्टौ for नव

१०१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३१

भाष्यभूमिका]

आद्यश्चेत् पुरउष्णिक् (५.३.२) ॥

आद्यः पादो द्वादशाक्षरः, द्वितीयतृतीयपादावष्टाक्षरौ यदि सा पुरउष्णिक् । “ अप्स्वन्तर-
मृतम् ” (कासं १०.२.३) इति ॥२॥

मध्यमश्चेत् ककुप् (५.३.३) ॥

आद्यतृतीयौ पादावष्टाक्षरौ, मध्यमो द्वादशाक्षरो यदि सा ककुप् नामोष्णिक् । “ मद्रो
नः ” (कासं १६.५.२०) इत्याद्या ॥३॥

त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुब्जङ्कुशिरा (५.३.४) ॥

यस्याः आद्यः पादः एकादशाक्षरो द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरस्तृतीयः पादश्चतुरक्षरः सा
ककुब्जङ्कुशिरोष्णिक् ॥४॥

एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा (५.३.५) ॥

१०

यस्याः आद्यौ पादावेकादशाक्षरौ तृतीयः पादः षडक्षरः सा तनुशिरा नामोष्णिक् ॥५॥

मध्ये चेत् पिपीलिकमध्या (५.३.६) ॥

यस्याः आद्यतृतीयौ पादावेकादशाक्षरौ मध्यमः षडक्षरो यदि सा पिपीलिकमध्या
नामोष्णिक् । “ अग्ने स्वाहा कृणुहि ” (कासं २९.२.१२) इत्यादि ॥६॥

आद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका साऽनुष्टुब्गर्भा (५.३.७) ॥

१५

यस्याः आद्यः पादः पञ्चाक्षरो द्वितीयतृतीयचतुर्थो अष्टाक्षराः सा अनुष्टुब्गर्भोष्णिक् ।
“ पितुं नु स्तोषम् ” (कासं ३३.१.२) इति ॥७॥

चतुःसप्तकोष्णिगेव (५.३.८) ॥

या सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्युक्ता सा उष्णिगेव । “ कश्यपस्य त्र्यायुषं जमदग्नेः ” (कासं
३.९.४) इत्यादि ॥८॥

२०

इति पादभेदादेवमष्टा उष्णिह उक्ताः ॥

[इति तृतीयः खण्डः]

-
4. B1 after ककुप् adds नामोष्णिक्
 6. B1 after नः adds ये नामस्तु; H1 एनास्मिन् सु
 7. H1 शिखा for शिरा
 14. B1 om. नाम
 16. B1 द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः
 12. H1 after चतुर्भिः adds वा

[अथ चतुर्थः खण्डः]

तृतीयमनुष्टुप् चतुष्पदा (५.४.१) ॥

बृहतीपर्यन्तमनुष्टुबधिकार इति ज्ञापयितुमनुष्टुबिति । सर्वं चैवं चतुष्पदा इति । या चतुर्भिर्ष्टाक्षरैः पादैर्युक्ता सा अनुष्टुप्, उच्यते इति शेषः । “ या ओषधीः ” (कासं ५ १३.६.१) इत्यादि ॥१॥

पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः (५.४.२) ॥

यस्याः पञ्चाक्षराः पञ्च पादाः षट्क एकः पादः पङ्क्तिरः सा महापदपङ्क्तिर्नामानुष्टुप् । “ अयं ते योनिभिः ” (कासं ३.३.४) इति ॥२॥

जागतावष्टकश्च कृतिः (५.४.३) ॥

१० यस्याः आद्यौ पादौ द्वादशाक्षरौ, तृतीयोऽष्टाक्षरः सा कृतिः नामानुष्टुप् । “ चित्रावसो ” (कासं ३.३.१०) इति ॥३॥

मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या (५.४.४) ॥

यस्याः आद्यतृतीयपादौ द्वादशाक्षरौ मध्यमः पादो यद्यष्टाक्षरः सा पिपीलिकमध्यानुष्टुप् । “ उपायामगृहीतोऽसि हरिरसि ” (कासं ८.७.१) इत्याद्या ॥४॥

१५ दशक एकादशको विराट् (५.४.५) ॥

जागतयोः पादयोर्मध्ये दशाक्षरः पादः एकादशाक्षरो वा यस्याः सा विराडनुष्टुप् । “ एष ते रुद्र भागः ” (कासं ३.८.१) इति ॥५॥

नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् (५.४.६) ॥

सा पिपीलिका इति केचित् पठन्ति ॥६॥

२० नवदशत्रयोदशैर्नष्टरूपी वर्गः (५.४.७) ॥

आद्यः पादो नवाक्षरो द्वितीयो दशाक्षरस्तृतीयस्तृतीयोदशाक्षरः । एतैः पादैर्युक्ता नष्टरूप्यनुष्टुप् ॥ “ रूपेण वः ” (कासं ९.२.५) इति ॥७॥

4. B1 वेदितव्या for उच्यते
7. B1 om. नाम
9. H1 श्रुतिः for कृतिः
10. B1 यस्याम् for यस्याः
13. B1 पिपीलिका° for पिपीलिक°
16. B1 om. यस्याः
18. B1 om. काविराट्
19. H1 om. सा पिपीलिकेति
20. H1 नवक° for नव° B1 °रूपा वर्गा for °रूपी वर्गः
22. B1 रूपा for °रूपी

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३३

भाष्यभूमिका]

दशकाख्यो विराट् । एकादशाक्षरा वा त्रयो विराडिति कचित् (५.४.८) ॥

दशाक्षरा वा यस्याख्यः पादा एकादशाक्षरा वा त्रयः सा विराट् । “ आ प्यायध्वम् ”
(कासं १.१.२) इति ॥८॥

एवं पादभेदेनाष्टावनुष्टुभः ॥

[इति चतुर्थं खण्डः]

[अथ पञ्चमः खण्डः]

चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः (५.५.१) ॥

चतुर्थं छन्दः बृहती । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरश्चतुर्थोऽष्टाक्षरश्चेति
सा बृहती । “ अग्रे सम्राट् ” (कासं ३.४.३) इति ॥१॥

आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती (५.५.२) ॥

१०

यस्याः आद्यः पादो द्वादशाक्षरः द्वितीयादयख्यः पादा अष्टाक्षराश्चेत् सा पुरस्ताद्बृहती ।
“ परिमास ” (?) इत्यादि ॥२॥

द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्युरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा (५.५.३) ॥

यस्या आद्योऽष्टाक्षरः पादः द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयचतुर्थावष्टाक्षरौ । महर्षाणां
मतभेदेन नामत्रयवती । पिङ्गलस्य मते न्यङ्कुसारिणी । यास्कस्य मते उरोबृहती । क्रौष्टुकेर्मते १५
स्कन्धोग्रीवी इति नामत्रयवती (पिंसू ३.२८, २९, ३०) । “ आपो देवीः ” (कासं
१३.३.६) इति ॥३॥

अन्यश्चेदुपरिष्ठाद्बृहती (५.५.४) ॥

यस्याः आदितख्यः पादाः अष्टाक्षराश्चतुर्थो द्वादशाक्षरश्चेत् सा उपरिष्ठाद्बृहती । “ ऊर्ध्व
ऊ षु णः ” (कासं १२.४.५) इति ॥४॥

२०

अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती (५.५.५) ॥

अष्टिनोर्मध्ये यस्या आद्यचतुर्थौ पादौ अष्टाक्षरौ द्वितीयतृतीयौ दशाक्षरौ चेत् सा
विष्टारबृहती । “ सत्रस्य ऋद्धिः ” (वासं ८.५.२) इति ॥५॥

2. H1 om. वा त्रयः सा विराट्

4. H1 °भेदात् for °भेदेन

9. H1 after सा adds खलु

15. B1 om. मत°

16. H1 स्कन्ध° for स्कन्धो°

23. H1 om. सत्रस्य ऋद्धिः

कासं ५

त्रिजागतोर्ध्ववृहती (५.५.६) ॥

यस्याः द्वादशाक्षराख्यः पादाः सा ऊर्ध्ववृहती । “ अग्रेऽअभ्यावर्तिनामि ” (कासं १३.१.८) इति ॥६॥

त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या (५.५.७) ॥

यस्या आद्यतृतीयौ पादौ त्रयोदशाक्षरौ मध्यमोऽष्टाक्षरः पादश्चेत् सा पिपीलिकमध्या नाम बृहती । “ त्वमग्रे ” इति ॥७॥

नवकाष्ठकैकादशाष्टिनो विषमपदा (५.५.८) ॥

यस्याः आद्यः पादो नवाक्षरः, द्वितीयोऽष्टाक्षरः तृतीय एकादशाक्षरश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सा विषमपदा नाम बृहती । “ अग्रे गृहपतेऽभिद्युम्नम् ” (कासं ३.४.४) इति ॥८॥

३० चतुर्णवका बृहत्येव (५.५.९) ॥

यस्याः नवाक्षराश्चत्वारः पादाः सा बृहत्येव । एवं पादभेदात् बृहत्सो नव कीर्तिताः ॥९॥

[इति पञ्चमः खण्डः]

[अथ षष्ठः खण्डः]

३५ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा (५.६.१) ॥

पञ्चमं छन्दः पङ्क्तिरिति । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादा सा पङ्क्तिरित्युच्यते । “ अव रुद्रम् ” (कासं ३.८.२) इति ॥१॥

अथ चतुष्पदा विराड्दशका (५.६.२) ॥

अथ चतुष्पदा पङ्क्तिरुच्यते इति शेषः । दशका दशाक्षरैश्चतुर्भियुक्ता सा विराट् पङ्क्तिः । “ आ विश्वतः ” (कासं १२.२.१३) इति ॥२॥

अयुजौ जागतौ सतोवृहती (५.६.३) ॥

यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ द्वितीयचतुर्थावष्टाक्षरौ सा सतोवृहती नाम पङ्क्तिः । “ इरज्यन्त्रम् ” (कासं १३.७.८) इति ॥३॥

2. B1 om. त्रयः पादाः; B1 om. अग्रे ... इति [L.3]
4. B1 पिपीलिका° for पिपीलिक°
6. B1 om. नाम
8. B1 after अष्टाक्षरः adds पादः
9. B1 om. अग्रे ... इति
11. H1 om. एवं .. कीर्तिताः । [L. 12]
19. B1 विशेषः for शेषः; H1 B1 दशकैः for दशका

१.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३५

भाष्यभूमिका]

व्युजौ चेद्विपरीता (५.६.४) ॥

यस्या आद्यतृतीयावष्टाक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरौ सा विपरीता नाम पङ्क्तिः ॥४॥

आद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिः (५.६.५) ॥

यस्या आद्यौ पादौ द्वादशाक्षरौ तृतीयचतुर्थौ पादावष्टाक्षरौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । “ ऊर्जं विभ्रत् ” (कासं ३.४.५) इति ॥५॥

परतश्चेदास्तारपङ्क्तिः (५.६.६) ॥

यस्या आद्यौ पादावष्टाक्षरौ तृतीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरौ सा आस्तारपङ्क्तिः । “ द्रापे अन्धसस्पते ” (कासं १७.८.१) इति ॥६॥

मध्ये चेद्विष्टारपङ्क्तिः (५.६.७) ॥

यस्या आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरौ द्वितीयतृतीयौ द्वादशाक्षरौ सा विष्टारपङ्क्तिः । “ अग्ने १० तव श्रवः ” (कासं १३.७.५) इति ॥७॥

आद्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिः (५.६.८) ॥

यस्या आद्यन्त्यौ पादौ द्वादशाक्षरौ द्वितीयतृतीयपादावष्टाक्षरौ सा संस्तारपङ्क्तिः । “ ऊर्जो नपातम् ” (कासं २९.५.१२) इति ॥८॥

पादभेदादष्टौ पङ्क्तयः उक्ताः ॥

१५

[इति षष्ठः खण्डः ।]

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा (५.७.१) ॥

एकादशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्युक्ता सा त्रिष्टुप् । “ चक्षुषः पिता ” (कासं १८.३.१) इति ॥१॥

२०

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती (५.७.२) ॥

यस्या द्वादशाक्षरौ पादौ द्वौ एकादशाक्षरौ च द्वौ पादौ सा जागते सूक्ते “ जगती ” इत्युच्यते । “ त आ यजन्त ” (कासं १८.३.४) इति ॥२॥

[त्रिष्टुभे त्रिष्टुब् ।] वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी (५.७.३) ॥

यस्या आद्यौ पादौ दशाक्षरौ तृतीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरौ सा अभिसारिणी नाम त्रिष्टुप् ॥३॥ २५

6. The Motilal edition has स. अ. अन्त्यौ for परतः

12. B1 om. आद्यन्त्यौ ... संस्तारपङ्क्तिः । (L. 13); H1 आद्यन्त्ये for आद्यन्त्यौ

15. H1 ईरिताः उद्दिष्टाः for उक्ताः

22. H1 om. च

नवकौ वैराजस्त्रिष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रिष्टुभश्च विराट्स्थाना (५.७.४) ॥

यस्या आद्यौ पादौ नवाक्षरौ तृतीयो दशाक्षरश्चतुर्थ एकादशाक्षरः सा विराट्स्थाना ।
“ स्वस्ति नः इन्द्रः ” (कासं २७.११.६) इत्यादि । अथवा यस्या दशाक्षरौ द्वौ पादौ
तृतीयश्च नवाक्षरश्चतुर्थ एकादशाक्षरः सा विराट्स्थानैव ॥४॥

९ एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्स्था (५.७.५) ॥

यस्या एकादशाक्षरास्त्रयः पादा अष्टाक्षरोऽन्त्यः पाद सा विराड्स्था त्रिष्टुप् ॥५॥

द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती (५.७.६) ॥

यस्या द्वादशाक्षरास्त्रयः पादा एकोऽष्टाक्षरः पादः सा ज्योतिष्मती नाम त्रिष्टुप् ॥६॥

नवकयोर्मध्ये जागतौ सा विराट् (५.७.७) ॥

१० यस्या आद्यन्तौ पादौ नवाक्षरौ द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशाक्षरौ सा विराट् नाम
त्रिष्टुप् ॥७॥

यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः (५.७.८) ॥

यतः यत्रेत्यर्थः । ततस्तेन । पुरस्ताद्वा मध्ये वा उपरिष्ठाद्वा यत्राष्टाक्षरः पादो युक्तस्तेन
पुरस्ताज्ज्योतिः मध्ये ज्योतिरुपरिष्ठाज्ज्योतिरिति चोच्यते ॥८॥

१५ चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती (५.७.९) ॥

यस्याश्चत्वारोऽष्टाक्षराः पादाः द्वादशाक्षर एकः पादः सा महावृहती । “ देवं बर्हिः
सरस्वती ” (कासं २३.६.१) इति ॥९॥

मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या (५.७.१०) ॥

यस्या अष्टाक्षराणां पादानां मध्ये द्वादशाक्षरः पञ्चसंख्यापूरकः पादः सा यवमध्या नाम
१० त्रिष्टुप् ॥१०॥

2. B1 om. सा ... °स्थाना

3. B1 from स्वस्ति .. इत्यादि after °स्थाना (L. 4); H1 om. अथवा; H1 before
द्वौ adds वा

4. B1 तौ for सा; B1 om. एव

9. The Motilal edition of स. अ. om. the Sūtra 5.7.7 and the commentary
thereon. [L. 11]

14. H1 उच्यते एतेऽष्टौ ज्योतिरिति वोच्यते for मध्ये ... चोच्यते

16. B1 अष्टकाः for अष्टाक्षराः

१०१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध भाष्यसमेता

३७

भाष्यभूमिका]

आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः षड्कृत्युत्तरा विराट्पूर्वा वा (५.७.११) ॥

यस्या आद्यौ पादौ दशाक्षरौ अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः सा षड्कृत्युत्तरा नाम त्रिष्टुप् ।
विराट्पूर्वा नाम त्रिष्टुबिति [वा] ॥११॥

पादभेदात् द्वादश त्रिष्टुभ उक्ताः ॥

[इति सप्तमः खण्डः]

५

[अथ अष्टमः खण्डः]

सप्तमं जगती जागतपदा (५.८.१) ॥

द्वादशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्युक्ता सा जगती । “ युञ्जते मनः ” (कासं ५.५.१) इति ॥१॥

अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतो बृहती (५.८.२) ॥

यस्या अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः द्वौ द्वादशाक्षरौ पादौ सा महासतो नाम बृहती । “ आहं १०
पितृन् ” (कासं २१.४.७) इति ॥२॥

अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च महापङ्क्तिः (५.८.३) ॥

यस्या द्वावष्टाक्षरौ आदौ अथ सप्ताक्षरः अथ षडक्षरः अथ दशाक्षरः अथ नवाक्षरः सा
महापङ्क्तिः ॥३॥

षडष्टका वा महापङ्क्तिः (५.८.४) ॥

१५

वेति प्रकार विकल्पार्थः । यस्या अष्टाक्षराः षट् पादाः साऽपि महापङ्क्तिः । “ एजतु
दशमास्यः ” (कासं ९.५.१) इति ॥४॥

पादभेदाच्चतस्रो जगत्य उक्ताः ॥

[इति अष्टमः खण्डः]

अन्यत्र प्रगाथं निरूपयति । प्रग्रथ्यते संमेल्यते छन्दसा छन्द इति प्रगाथः ।

२०

“ बृहतीसतोबृहत्यौ बार्हतप्रगाथः ” इति ।

आदौ बृहती ततः सतोबृहती इति छन्दोद्वयं मिलितं प्रगाथं विधात् ।

“ ककुप् चेत पूर्वा काकुभः प्रगाथः ” इति ।

बृहतीस्थाने ककुप् चेत् सा काकुभः प्रगाथः ।

2. H1 after दशाक्षरौ Trans. सा अभिसारिणी ... नाम त्रिष्टुप्; (P. 35 L. 25 to P. 36 L. 8)

13. H1 पादौ for आदौ

“ अनुष्टुप्गायत्र्यौ चानुष्टुभः प्रगाथः ”

इत्यादि वेदितव्यम् । अतिजगत्याद्यतिधृत्यन्तोत्तरसप्तवर्गे अक्षरसंख्यया अतिजगत्यादिसंज्ञाविशेषा
वेदितव्याः ॥

एवं श्रीभगवतः सर्वज्ञस्य कात्यायनस्याचार्यस्य

५ कृतेर्वाजसनेयकानुक्रमणिकायाः पञ्चमाध्यायस्य प्रतिपदविवरणमिति ॥

एवंलक्षणलक्षितानि छन्दांसि तत्तन्मन्त्रेषु विवक्षितैर्योज्यानि अक्षरसंख्यानुरूपेणेति ।

अतः तु “ इषे त्वा ” इत्यस्य द्विपदस्य मन्त्रस्य त्र्यक्षरत्वाद् दैव्यनुष्टुप् । श्रुत्या शाखाच्छेदने
विनियुक्तः—“ तामाच्छिनत्ति ” इत्यादिकया । अतः ^१इषे अन्नाय ^२त्वा । युष्मदो द्वितीयैक-
वचनस्य स्थाने त्वा इति । त्वां छिनद्वात्यध्याहारेण वाक्यसंपूर्तिः कार्या । ‘ तामाच्छिनत्ति इषे

१० त्वा ’ इति । इष इच्छायाम् इत्यस्य क्तिन्नन्तं इडिति रूपं वृष्ट्याद्यन्नपर्यन्तं वा इति । तत्र चतुर्थी
‘ इषे ’ इति । व्युत्पत्तिद्वारेण शब्दार्थपरिज्ञानमभ्युदयहेतुः इति श्रुतिर्दर्शयति— “ तत्प्रणीतानां
प्रणीतात्वं प्रति ह तिष्ठति य एवमेतत् प्रणीतानां प्रणीतत्वं वेद ” (शब्रा १२.९.३.८)
इत्यादिका । स्वरादिकमपि प्रतिमन्त्रं तत्तल्लक्षणवाक्येभ्यो ज्ञातव्यमेवम् ।

स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगोऽर्थ एव च ।

१५ मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥ (वर्णरत्नप्रदीपिका ८) इति वचनात् ॥

‘ ऊर्जे त्वा ’ इति शाखासंनमने विनियुक्तोऽयम् । ऋषिच्छन्दोदैवतमस्यापि पूर्ववत् ।

‘ ऊर्ज बलप्राणनयोः ’ इत्यस्य धातोः क्तिन्नन्तस्य रूपमूर्गिति । धातूनामनेकार्थत्वात् देवादियोग्य-
मन्नमूर्क । “ ऊर्गिति वै देवाः ” (शब्रा १०.५.२.२०) इति श्रुतेः । तत्र चतुर्थी ^१ऊर्जे
प्राणाय ^२त्वा शाखां त्वां संनमयामीति वाक्यशेषः । ^३वायवः ^४स्थ इति वत्सं शाखयोपस्पृशति ।

२० अस्य वायुर्देवता । दैवी बृहती छन्दः । शाखया वत्सोपस्पर्शने विनियोगः । यथा वायुर्वृष्ट्यादिद्वारेण
गवामाप्यायक एवं यूयमपि प्रस्तुतिद्वारेण गवामाप्यायका भवतेत्यर्थः । वा गतिगन्धनयोः ।

2. H1 om. °विशेषाः

3. B1 after वेदितव्याः adds इति

4. B1 इति for एवम्

6. H1 °पूर्वेण for रूपेण

7. H1 उपपदो for द्विपदस्य; B1 देवी for दैवी

8. H1 युष्मच्छब्द° for युष्मदो

10. H1 पुष्ट्या for वृष्ट्या; B1 वा इट् for वा इति

11. H1 उपश्रुतिः; B1 इति श्रुतिः; for श्रुति

18. H1 देवैः for देवाः

19. B1 om. शाखां त्वां

वत्सापाकरणम्]

वातीति वायुः । सर्वसंस्कारार्थं पूजार्थं वायव इति बहुवचनम् । अस भुवि इत्यस्य रूपं 'स्थ' इति । तद्वत्सं मातृणामेकां तच्छाखयोपस्पृशति । 'देवो वः सविता' इत्ययमैन्द्रः । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिष्वित्यस्य रूपम् । देवनादिगुणयुक्तः 'देवः' इति । 'सविता, पूङ् प्राणिप्रसव इति । सर्वस्य प्राणिमात्रस्य प्रसवकर्ता परमेश्वरः सवितेन्द्रः युष्मदोऽन्वादेशे रूपं 'वः' युष्मान् पशून् । अर्पयति संगतिकर्मा । 'प्रार्पयतु संगमयतु । 'श्रेष्ठतमाय 'कर्मणे यज्ञायेति । "यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म" (काशत्रा २.६.३.४) इति श्रुतेः प्रशस्ततमाय । कर्मणे इति तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थं श्रीभगवत्पूजार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

आ प्यायध्वमध्वन्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः ।

मा व स्तेन ईशत माघशंसः ॥ २ ॥

आ । प्यायध्वम् । अध्वन्याः । इन्द्राय । भागम् । प्रजावतीरिति प्रजावतीः । १०
अनमीवाः । अयक्ष्माः । मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंस इत्यघशंसः ॥ २ ॥ ॥ ॥

सा— हे 'अध्वन्याः गावः । गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्भन्तुमयोग्या अध्वन्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयम् 'इन्द्राय 'भागम् इन्द्रदेवतामुद्दिश्य संपादयिष्यमाणदधिहेतुरूपं क्षीरम् 'आप्यायध्वं सर्वास्वपि गोषु प्रभूतं कुरुत । स्फायी प्यायी वृद्धाविति धातुः । 'वः' युष्मान् अपहर्तुं 'स्तेनः चोरः' 'मा' 'ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । कीदृशीर्युष्मान् ? 'प्रजावतीः बह्वपत्याः । 'अनमीवाः, अम रोग इति धातुः, १५ कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः । 'अयक्ष्माः क्षयव्याध्यादिप्रबलरोगरहिताः । 'अघशंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना संसो घातको व्याध्यादिरपि 'मा हिंसको भूत् ॥ २ ॥

आ— आ प्यायध्वम् । इन्द्रो देवता । अस्यानुष्ठुप् (छन्दः) । हे 'अध्वन्याः । अध्वन्याः इति गोनाम सुविदितम् । गावः सवित्रा संगमिताः सत्यः यूयमपि 'इन्द्राय वि[ण्वे] परमेश्वराय । इन्द्रतीतीन्द्रः । श्रीभगवान् विष्णुरेवेन्द्रः तस्मै । इन्द्रार्थे यो भागस्तं 'भागम् २० 'आप्यायध्वम् । ओप्यायी वृद्धौ । णिचो लोपः । आप्यायत । कथं भूताः ? 'प्रजावतीः प्रजावत्यो जीवद्वत्साः । 'अनमीवाः, अम रोगे, अमीवा सामान्यतो व्याधिः । स न विद्यते यासां तास्तथोक्ताः । 'अयक्ष्माः । यक्ष्मा तु रोगाणां राजा । स न विद्यते यासां ताः । सर्वथा

7. H1 om. तादर्थ्ये
12. M2 om. गोवधस्य° ... रूपत्वात्
13. M2 °देवताप्रीत्यर्थं for देवतामुद्दिश्य and om. संपादयिष्यमाण°; S1 C °भूतं for °रूपं
C V1 before सर्वास्वपि add समन्तादर्थयध्वम्
14. P1 M2 प्रकुरुत for कुरुत; M2 ओप्यायी for स्फायी प्यायी; P चौरौ for चोरः
16. M2 om. °व्याधि°; S1 C °प्र° for °प्रबल°

रोगशून्याः । अथवा— अयनं अयः गमनम् । इमा भूः । तस्यां गमनं वासार्थं यासां ताः ।
अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः । किं च — ‘ मा व स्तेन ईशत ’ । ^ववः युष्माकं ^{स्तेनः} स्तेनः । अत्र
व्यत्ययः । स्तेना इति चौराः । मा प्रतिषेधे । युष्माकं स्तेनाः ^{मा} मा ईशत ईशनं मा
कुर्युर्नित्यर्थः । ^{मा} मा ^{अवशः} अवशः अघं पापं यः शंसति । वृकादिभिश्चाण्डालादिभिर्वा भक्षणार्थं व्यर्थं

५ मा ईशत व्यत्ययः ॥ २ ॥

ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात ब्रह्मीः ।

यजमानस्य पशून् पाहि वसोः पवित्रमसि ॥ ३ ॥ (१) ॥

ध्रुवाः । अस्मिन् । गोपता इति गोपतौ । स्यात । ब्रह्मीः ।

यजमानस्य । पशून् । पाहि । वसोः । पवित्रम् । असि ॥ गां ॥ ३ ॥ (१) ॥

१० सा— किं च यूयं ‘गोपतौ गवां युष्माकं पत्यौ’ अस्मिन् यजमाने ‘ध्रुवाः शाश्वतिकाः’ ‘ब्रह्मीः
बहुविधाः’ स्यात भवत ॥

नन्वध्यापकाः ‘श्रेष्ठमाय कर्मणे’ इत्येतावत् एव प्रथमकण्डिकां समापयन्ति । ‘आप्यायध्वम्’
इत्यादिना तु द्वितीयकण्डिकामारभन्ते । तयोर्भिन्नकण्डिकयोरेकमन्त्रत्वेन व्याख्यानमयुक्तमिति चेत् ।
नायं दोषः । माणवकानामावर्तनसौकर्याय कण्डिकाविच्छेदस्य बुद्धिमद्भिरध्यापकैः कल्पितत्वात् । यथा

१५ बह्वृचानां तत्र तत्र सूक्तमध्येऽपि वर्गविच्छेदः कल्पितः, यथा वा तैत्तिरीयकाणां वाक्यमध्येऽपि
पञ्चाशत्पदसंख्यया विच्छेद आवृत्तिसौकर्याय कल्पितः, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् ॥

कण्वस्त्वेतस्य मन्त्रस्य विनियोगं मन्त्रभागानां व्याख्यानं च विवक्षित्वेत्थं पठति — “अथ
धेनुमुपस्पृशति देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठमाय कर्मणे” इति । सोऽयं विनियोगः । “सविता वै
देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूतो यज्ञं संभरन्” इति, प्रथमभागव्याख्यानम् । “श्रेष्ठमाय कर्मणे इति ।
२० यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म । यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठमाय कर्मणे” इति द्वितीयभागव्याख्यानम् । “आ
प्यायध्वमध्या इन्द्राय भागमिति । स यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतदेवताया आदिशति

10. M2 om. ब्रह्मीः ... स्यात (L. 11)

12. M2 om. ननु ... समापयन्ति ।

13. M2 om. कण्डिकयोर् ... °सौकर्याय (L. 14); S1 V1 °खण्डिकयोर्; S1 for
°कण्डिकयोर्

14. S1 C. खण्डिका° for कण्डिका°; M2 °विभेद° for विच्छेदस्य

15. M2 विभेदः for वर्गविच्छेदः; P1 M2 om. वा

16. V1 S1 कल्पते; C कल्प्यते for कल्पितः

17. P1 M2 तस्य for एतस्य, V1 om. मन्त्रभागानां ... इत्थं

19. M2 from सवितृ° ... upto उपगृह्णीति is damaged and cannot be read.
[P41 L. 6]

21. C यथैवादौ for यथैवादः

वत्सापाकरणम्]

यथाहिन्द्राय भागम्” इति तृतीयभागव्याख्यानम् । “प्रजावतीरनमीवा अथक्ष्मा इति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति” इति चतुर्थभागव्याख्यानम् । “मा व स्तेन ईशत माघशश इति मा वः काश्चन नाष्टा
ईशतेत्येवैतदाह” इति पञ्चमभागव्याख्यानम् । नाष्टा नाशकारिण्य इत्यर्थः । “ध्रुवा अस्मिन् गोपतो
स्यात् बह्वीरित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन् यजमाने बह्वयः स्यातेत्येवैतदाह” इति षष्ठभागव्याख्यानम्
(काशब्रा २.६.३.४) ॥

शाखा देवता बृहती परमेष्ठी । कात्यायनः - “यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य
पुरस्ताच्छाखामुपगूहति (काश्रौ ४.२.११) इति । हे पलाशशाखे, त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा
सती ‘यजमानस्य’ पशून् अरण्ये संचरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् ‘पाहि रक्ष । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि
तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमभिधातुं शक्यते । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या
विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य तं विष्णुं संबोध्यावाहनादीन् षोऽशोपचाराननुतिष्ठन्ति । तद्वदनया शाखादेवतया १७
रक्षितत्वादेव गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायंकाले पुनः समागच्छन्ति । सोऽयमर्थस्तित्तिरिणा समाम्नातः-
“यजमानस्य पशून् पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात् सायं पशव उपसमावर्तन्ते” (तैब्रा ३.२.१)
इति । कण्वेनापि विनियोगपुरःसरं मन्त्राभिप्राय आम्नायते- “अथाहवनीयागारस्य वा गार्हपत्यागारस्य
वा पूर्वार्धे उपगूहति यजमानस्य पशून् पाहीति । ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून् गुप्तये परिददाति”
(काशब्रा २.६.३.४) इति । एतद्ब्रह्मणैव एतेन मन्त्रेणैव रक्षार्थं शाखाभिमानिदेवतायै समर्पयतीत्यर्थः । १५
कात्यायनः - “वसोः पवित्रम् इति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ । त्रिवृद्धा” (काश्रौसू ४.२.१५, १६)
इति । ‘असि’ इति मन्त्रपाठस्य शेषः । हे दर्भमय पवित्र, वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं
पवित्रमसि । अनेन मन्त्रेण तूष्णीं पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा
पवित्रमित्युच्यते । तदेतद्विस्पष्टं तित्तिरिणा समाम्नातम् “त्रिवृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति ।
त्रिवृद्धै प्राणः । त्रिवृत्मेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । साक्षात् पवित्रं २०
दर्माः” (तैब्रा ३.२.३, ४) इति । आपस्तम्बोऽपि विस्पष्टमेतदवोचत्- “त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां
पवित्रमसीति शाखायां शिथिलमवसजति मूले मूलान्यग्रेऽप्राणि न ग्रन्थि कसेति” (आपश्रौ १.६.८)
इति । कण्वेन तु मन्त्र एवं व्याख्यातः - “तस्यामेव पवित्रं करोति वसोः पवित्रमसीत्येतावतैव यज्ञो वै
वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीत्येवैतदाह” (काशब्रा २.६.३.४) इति । तस्या एव पलाशशाखाया एव संबन्धि
एतावतैव पादत्रयरूपेण मन्त्रेणैव यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥३॥ (१) ॥ २५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहितायां

प्रथमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

6. C V1 S1 om. शाखा ... परमेष्ठी
 10. C V1 S1 संबोधन° for संबोध्य; M2 om. संबोध्य; M2 °(उ)पचारादीन् for (उ)पचारान्
 12. M2 om. यजमानस्य ... °पाठस्य शेषः (L. 17)
 13. C V1 om. वा
 16. P1 after वसोः ins. वायव्युष्णिक् परमेष्ठी
 18. P1 om. कृत्वा
 19. M2 om. इत्युच्यते
 22. P1 om. न
 27. V1 P1 प्रथम° for प्रथमे
- कासं . ६

आ— ध्रुवा अस्मिन् । ऐन्द्रयेकपदा त्रिष्टुप् । किं च ^१ध्रुवा ^२अस्मिन् ^३गोपतौ गवां
पतौ युष्माकं यजमाने, ध्रुवाः शाश्वतिकाः ^४स्यात् भवत । ^५बह्वीः बह्वयश्च । शाखामुपगूहति—
'यजमानस्य' इति । शाखा देवता बृहती । यजमानस्य ^६यजमानसंबन्धिनः ^७पशून् प्रकृतान्
गोवत्सान् वत्सं वा दोहाङ्गभवान् ^८पाहि गोपाय । शाखायाः पवित्रं करोति— 'वसोः पवित्रम्'
इति । वायव्योष्णिक् । वसोर्वासयितुर्यज्ञस्य पवित्रम् । अत्र यज्ञशब्दो यज्ञसाधनभूते पयसि ।
पयसः पवनं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ (१) ॥

[इति प्रथमेऽनुवाकः]

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

सा— प्रथमेऽनुवाके पलाशशाखाप्रयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये दोहनप्रयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते—

१०

द्यौरसि पृथिव्यासि मातरिश्वनो घर्मोऽसि ।

विश्वधाः परमेण धाम्ना ॥१॥

द्यौः । असि । पृथिवी । असि । मातरिश्वनः । घर्मः । असि ।

विश्वधा इति विश्वधाः । परमेण । धाम्ना ॥ घं ॥ १ ॥

सा— कात्यायनः— “द्यौरसीति स्थात्यादानम्” (काश्रौ ४.२.१९) इति । यस्यां स्थात्यां
१५ दुग्धं क्षीरं प्रक्षिप्यते तस्याः स्वीकारार्थोऽयं मन्त्रः । तत्पाठस्तु— ‘द्यौरसि पृथिव्यासि’ इति । हे स्थालि,
मृजलाभ्यां निष्पन्ना त्वं जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपा ^१असि । द्युसंबन्धात् तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा
पृथिव्याः सकाशाद्दुहृतया मृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् । इममेवाभिप्रायं तित्तिरिर्विस्पष्टयति—
“द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च ह्येषा पृथिव्याश्च संभृता यदुखेत्येवमाह” (तैब्रा ३.२.३.२) इति ॥

15. P1 after पाठस्तु adds उखा देवता गायत्री
16. P1 Trans. तद्रूपत्वम् after अस्याम्, (S1 V1 P1 अस्याः for अस्याम्), S1 V1 C
वर्ण्यते for चर्यते
17. S1 C V1 °रूपा त्वम् for °रूपत्वम्
18. P1 तस्मात् for last इति; P1 after second इति ins. (on the upper margin
of folio 10
a) कण्वोऽपि स उखामादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवनामेतन्महयत्येवं मातरिश्वनो
घर्मोऽसीति यज्ञमेवैतत्करोति यथा घर्मं प्रवृज्यदेवं प्रवृणाकति विश्वधाः परमेण धाम्ना ।
दृक्स्व माह्वार्मा ते यज्ञपतिर्हार्षादित्यत्रैनामेतदशिथिलामेव करोति मा ते यज्ञपति-
हार्षादित्यहला मेवैतद्यजमानायाशास्त इत्युक्तवान्

दोह्नमन्त्राः]

कात्यायनः— “मातरिश्वन इत्यधिश्रयति” (काश्रौ ४.२.२०) इति । तमेव विनियोगमापस्तम्बः स्पष्टीचकार— “गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारात्रिरुह्य मातरिश्वनो धर्मोऽसीति तेषु कुम्भीमधिश्रयति” (आपश्रौ १.१२.१) इति । पाठस्तु— “मातरिश्वनो धर्मोऽसि । विश्वधाः परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्हार्षीत्” इति । मातर्यन्तरिक्षे श्रसिति निःश्वासचेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः । घृ क्षरणदीप्त्योरिति धातुः । धर्मो दीपकः । अन्तरिक्षलोकः संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जको भवति । हे कुम्भ, तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात् त्वमपि वायोरभिव्यञ्जकोऽसि । एतदेवामिधेत्य तित्तिरिराह— “मातरिश्वनो धर्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो धर्मः । एषां लोकानां विधृत्यै” (तैब्रा ३.२.३.२) इति । पूर्वमन्त्रे ‘द्यौरसि पृथिव्यसि’ इति लोकद्वयरूपत्वं कुम्भस्योक्तम् । अत्र तु ‘मातरिश्वनो धर्मोऽसि’ इत्यन्यरिक्षलोकस्वरूपमुच्यते । तस्मादेषां त्रयाणां लोकानां स्वात्मनि विशेषेण धारणाय कुम्भः शक्नोतीत्यर्थः । किं च, ‘परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा विश्वधाः सर्वजगद्धारकवृष्टिरूपोऽयं कुम्भः । अनेन कुम्भेन घृतं क्षीरमिन्द्रोद्देशेन हुतं सत् आदित्यद्वारेण वृष्टिः संपद्यते । तथा च स्मर्यते—

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥” (मनुस्मृ ३.७६) इति ॥

वृष्टिरूपेण विश्वधारकत्वं तित्तिरिणा समाम्नातम्— “विश्वधाया असि परमेण धाम्नेत्याह । वृष्टिर्वै विश्वधायाः वृष्टिमेवाव रुद्धे” (तैब्रा ३.२.३.२) इति ॥ १ ॥

आ— उखामादत्ते— ‘द्यौरसि’ इति । उखा देवता, गायत्री च्छन्दः । सा यद्विवोऽवयव-भूतेनोदकेन क्रियत इति । (? तेन) द्यौरित्युच्यते । यत् पृथिव्या अवयवभूतया मृदा क्रियते तेन ‘पृथिव्यसि’ इति स्तौति । ‘मातरिश्वनः’ इत्यधिश्रयति । उखा । मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्रसिति मातरिश्वा । तस्य संबन्धी त्वं धर्मः असि । त्रयो धर्मा अग्निवायुसूर्यदेवत्याः । अत्र यो धर्मो वायुदेवत्यः स त्वमिति । यतश्च त्वं वायुरतो विश्वधा असि सर्वतो (? स्य) धारयिता असि भवसि । किं च, ‘परमेण धाम्ना स्वरूपेण विश्वधा असि इति संबन्धः ॥ १ ॥

दृहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्हार्षीत् ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ॥ २ ॥

दृहस्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञपतिः ।

हार्षीत् । वसोः । पवित्रम् । असि । शतधारमिति शतधारम् ।

वसोः । पवित्रम् । असि । सहस्रधारमिति सहस्रधारम् ॥ २ ॥

3. S1 C before पाठः add तत्; P1 after पाठस्तु adds उखा देवता यजुः परमेष्ठी ।

19. S1 V1 after second इति ins उखाम्

- सा- हे कुम्भ, 'दृहस्व । त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुं दृढो भव । अन्यथा भग्नस्य तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृह दृहि वृद्धाविति धातुर्यद्यपि वृद्धयर्थस्तथापि दाढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दाढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति । किं च, हे कुम्भ, 'मा 'हाः कुटिलो मा भव । ह्र कौटिल्य इति धातुः । यदि कुम्भः कुटिलो भवेत् तदानीं अवाङ्मुखे तिर्यङ्मुखे वा सति तत्र स्थितं क्षीरं गलेत् । अतः १ क्षीरधारणाय दाढ्यमकौटिल्यं चोच्यते । तदाह तित्तिरिः-“ दृहस्व मा हारित्याह धृत्यै ” (तैत्रा ३.२.३) इति । किं च, 'ते 'यज्ञपतिः त्वत्संवन्धी यजमानो 'मा 'हार्षीत् कुटिलो मा भूत् । त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्यास्कन्दनेन अनुष्ठानाविधौ एव यजमानस्याकौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दाढ्येन कौटिल्याभावेन च भविष्यति । कात्यायनः - “ वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ” (काश्रौ ४.२.२१) इति । अस्यां कुम्भ्यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्वोदगग्रत्वविकल्प १० उच्यते । तच्च प्रागग्रत्वं बौधायनो दर्शयति-“ तस्यां प्राचीनाग्रं शाखापवित्रं निदधाति ” (बौश्रौ १.३) इति । आपस्तम्बस्तु सायंदोहप्रातर्दोहभेदेन प्रागग्रत्वोदगग्रत्वयोर्व्यवस्थामभिप्रेत्याह- “ तस्यां प्रागग्रं शाखापवित्रमत्यादधात्युदक् प्रातः ” (आपश्रौ १.१२.३) इति । एवमेवाभिप्रायं तित्तिरिर्दर्शयति- “ प्राक् सायमधिनिदधाति । तिर्यक् प्रातः ” (तैत्रा ३.२.३.४) इति । पाठस्तु- ‘ वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ’ इति । हे शाखापवित्र, 'वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः १५ 'पवित्रं शोधकम् 'असि । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । न च क्षीरमप्येवं प्रतिबध्यत इति शङ्कनीयम् । सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः कुम्भ्यां पतन्तीनां क्षीरधारणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोदकत्वमादत्तुं 'वसोः पवित्रम्' इति द्विरुक्तिः ॥ २ ॥

आ- 'दृहस्व मा हाः' इति । उखा देवता । द्विपदः गायत्री । 'दृहस्व । धामानि २० त्रीणि भवन्ति- स्थानानि नामानि जन्मानीति च । उक्लृष्टेन 'घर्मोऽसि' इत्यादिना नाम्नाभिहिता सती आत्मानं दृहस्व । तृहि [दृह] दृहि वृद्धाविति यद्यपि वृद्धयर्थोऽयं धातुस्तथापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थः । दृढीकुर्वित्यर्थः । 'मा 'हाः । ह्र कौटिल्ये । कौटिल्यं मा कार्षीः । दृढीभूतायामपि लुठितायां पयःस्कन्दनं भवति । तन्मा भूदित्येवम् [उच्यते । 'ते] तव 'यज्ञपतिः 'अधिकारात् मा हार्षीत् ॥

3. P1 S1 after च add तथा
10. P1 before तच्च (on the upper margin folio 10 b) - ins. कण्वोऽपि अथ पवित्रमधिनिदधाति तत् प्रागधिनिदध्यात् । प्राची हि देवानां दिग्गथो उदगधि निदध्याद् यं वाव पवित्रं योऽयं पवते एष हीमां लोकौस्तिर्यङ् पवते तस्मादुदगेवाधि निदध्यात् सोऽधिनिदधाति वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारमिति यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य । पवित्रमसीत्येवैतदाह शतधारं सहस्रधारमित्युपस्तुत्येवैन-
देतन्महयत्येव इत्याह
13. P1 before तिर्यक् adds तत्प्राणापानयोः रूपम्; P1 after पाठस्तु adds वायुदेवत्या गायत्री ।

दोहनमन्त्राः]

तस्यां पवित्रं निदधाति— 'वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्' इति । वायुदेवत्या गायत्री । 'वसोः संबन्धि 'पवित्रं पावनहेतुः । 'सहस्रधारम् । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । अनन्तधारमित्यर्थः ॥३॥

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण ।
सुप्वा कामधुक्षः ॥३॥

देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधारेणेति शतधारेण ।
सुप्वेति सुप्वा । काम । अधुक्षः ॥ ३ ॥

सा—कात्यायनः—“देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति” (काश्रौ ४.२.२३) इति । पाठस्तु—‘देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण । सुप्वा’ इति । दोहनादूर्ध्वं कुम्भ्यां सिच्यमान हे क्षीर, त्वां प्रेरकः ‘देवः पूर्वोक्तनीत्या ‘शतधारेण ‘वसोः ‘पवित्रेण ‘पुनातु शोधयतु । ‘सुप्वा इति १० पवित्रविशेषणम् । सुष्टु पुनातीति सुपूः । तस्य तृतीया ‘सुप्वा’ इति ॥

कात्यायनः—“कामधुक्ष इति प्रश्नः” (काश्रौ ४.२.२४) इति । एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत्—हे दोग्धः, विद्यमानानां गवां मध्ये ‘कां गाम् ‘अधुक्षः दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

आ—पयस्यासिच्यमाने जपति—‘देवस्त्वा सविता’ इति । पयोदेवत्या गायत्री । 'सविता 'देवः त्वां 'पुनातु दोषान् पृथक् करोतु । केन ? 'वसोः 'पवित्रेण 'शतधारेण । १५ वसोरग्निष्टोमयज्ञस्य संबन्धिना आविकेन पवित्रेण [त्यर्थः] । सुष्टु शोभनं पुनातीति सुपूः । तेन 'सुप्वा साधुपवनेन पवित्रेण त्वां पुनातु । 'कामधुक्षः' इति प्रश्नः । प्रश्नात्मिका देवता । गवां मध्ये 'कां गां त्वम् 'अधुक्षः । दुह प्रपूरणे । दुग्धवानसि ॥३॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ।
इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनक्ति विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥४॥ (२) ॥ २०

सा । विश्वायुरिति विश्वऽआयुः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । विश्वधाया इति विश्वऽधायाः ।
इन्द्रस्य । त्वा । भागम् । सोमेन । आ । तनक्ति । विष्णो इति विष्णो । हव्यम् । रक्षस्व ॥
यी ॥४॥ (२) ॥

8. P1 before जपति ins. दोग्ध्रा क्षीरे

11. P1 after सुपूः ins. (at the left hand margin folio 10^b) :

भाषितपुंस्त्वत्वात् पवित्रविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वम् ।

सा-कात्यायनः — “ प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ” (काश्रौ ४.२.२५) इति । दोग्ध्रा अमुमिति गोनाम्नि प्रोक्ते कथिते सति ‘ सा विश्वायुः ’ इति मन्त्रमध्वर्युर्दोग्धारं प्रति ब्रूयात् । तस्य मन्त्रस्यायमर्थः— या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा ‘ सा गौर्विश्वायुः शब्देनाभिधीयते । विश्वमायुर्यस्याः इति विग्रहः । यजमानस्य संपूर्णमायुः प्रयच्छतीत्यर्थः । कात्यायनः— “ एवमितरे उत्तराभ्याम् ” (काश्रौ ४.२.२.६) इति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवम् इतरे द्वितीयतृतीये गावौ तत्तदोहनादूर्ध्वं ‘ कामधुक्षः ’ इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्ध्रा पुरुषेणोत्तरे पूर्ववद्गोनाम्नि कथिते सत्यध्वर्युस्तत्तराभ्यां ‘ सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ’ इति मन्त्राभ्यां क्रमेणोत्तरं ब्रूयात् । या द्वितीया गौः ‘ सा विश्वकर्मा इत्युत्तरम् । क्षीरदधिनवनीताज्यैः साध्यानि विश्वानि कर्माणि यस्या गोः सन्ति सा गौः विश्वकर्मा । या तृतीया गौः ‘ सा विश्वधाया इति तत्प्रश्वस्योत्तरम् । दुग्धाञ् धारणपोषणयोरिति धातुः । क्षीरदध्यादिहविर्भुज इन्द्रादिदेवान् विश्वान् सर्वान् १० दधाति पुष्पातीति विश्वधा । विश्वधैव विश्वधायाः । यद्वा— धेत् पान इति धातुः । विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् हव्यं क्षीररूपं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥

कात्यायनः— “ उद्वास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वा ” (काश्रौ ४.२.३३) इति । कथितं क्षीरमग्नेः साकाशाद्बहिर्बहिरुत्तरत उद्वास्य मन्दोष्णे क्षीरे सार्थकालीनाग्निहोत्रानन्तरवर्तिना यवागुशेषेण दधिनिष्पत्त्यर्थमातञ्जनं कुर्यात् । यवागुशेषस्यातञ्जनसाधनत्वमापस्तम्बः स्पष्टमाह— “ अमावास्यायाश्च १५ रात्र्याश्च स्वयं यजमानो यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रोच्छेषमातञ्जनार्थं निदधाति ” (आपश्रौ १.११.१) इति । तित्तिरिणाप्याम्नातम्— “ अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य संतत्यै ” (तैसं २.५.३) इति । पाठस्तु— ‘ इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनक्तिम् ’ इति । हे क्षीर, ‘ इन्द्रस्य भागं त्वां सोम-वह्नीरसेन ’ आतनक्तिम् । तञ्जतिधातुः कठिनीकरणार्थः । दधिनिष्पत्त्यै कठिनीकरोमीत्यर्थः । यद्यप्यातञ्जन-हेतुर्यवागुशेषः, न तु सोमस्यापि, मनोभावनया तस्य सोमत्वं संपद्यते । यथा कश्चित् पुरुष आनुकूल्येन २० भावितो बन्धुर्भवति, प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुर्भवति, यथा वा भक्ष्यं भोज्यं च विषवत्त्वेन भावितं वमनं करोति, अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सत् बलहेतुर्भवति । तदुक्तं वासिष्ठरामायणे—

1. P1 after प्रोक्ते ins. गौर्देवता यजुः; V1 S1 C पूर्वोक्ते प्रष्ट्या for दोग्ध्रा... °नाम्नि (L 2)
2. V1 S1 C om. कथिते; V1 S1 C मन्त्रेणोत्तरं दोग्ध्रा for मन्त्रम् ... प्रति
3. V1 S1 C मया for त्वया; V1 S1 C त्वया for मया
4. P1 after उत्तराभ्याम् ins. प्रतिमन्त्रम्;
5. V1 S1 C after यथा add सा; S1 trans. प्रथमा after गौः
6. V1 S1 C दोग्ध्रा पुरुषोऽपि for दोग्ध्रा ... अध्वर्युर्
7. V1 S1 C after गौः add त्वया पृष्टा; P1 (आ) द्वैः for (आ) ज्यैः
8. P1 after तृतीया गौः ins. त्वया पृष्टा
10. V1 S1 C om. विश्वधा । विश्वधैव
13. P1 V1 सकाशात् for साकाशाद्; P1 °होमशेषेण दध्ना for (अ) नन्तरवर्तिना
15. VI C (उ) च्छेषेण, S1 (उ) च्छेषण for (उ) च्छेपं
17. P1 after पाठस्तु adds एन्द्रं यजुः
19. P1 before यवागुं ins. दधिशेषो
20. P1 विषवत्त्वेन for विषवत्त्वेन
21. S1 वसिष्ठं for वासिष्ठं

दोहनमन्त्रः]

“ बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः ।

विषामृतदृशेह स्थितिर्भावनिबन्धिनी ” ॥ इति ॥

तथात्रापि यवागुशेषस्य भावनया सोमत्वम् । तदेतत् तित्तिरिणा समानातम्— “ सोमेन त्वाऽऽतन-
च्मीन्द्राय दधीत्याह । सोममेवेनत् करोति ” (तैत्रा ३.२.३) इति । एतावता प्रयासेन सोमत्वसंपादने
प्रयोजनं च तेनैवास्नातम्— “ यो वै सोमं भक्षयित्वा । सः स्वत्सरं सोमं न पिबति पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो
भवति । सोमः खलु वै सांनार्यम् । य एवं विद्वान् सांनार्यं पिबति अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति ”
(तैत्रा ३.२.३) इति । सन्त्रगतस्येन्द्रसंबन्धकथनस्य सोमत्वकथनस्य च तात्पर्यं कण्वेनास्नातम्— “ स
आतनक्तीन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातनक्मीति स यथैवाद्वा देवतायै हविर्गृह्णादिशत्येवमेवैतदेवताया
आदिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भागमिति सोमेनातनक्मीति स्वदत्येवैनं तत् ” (काशब्रा २.६.३.११) इति ॥

कात्यायनः— “ सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेण विष्णो हव्यम् ” (काश्रौ ४.२.३४) इति । १७
‘रक्षस्व’ इति मन्त्रशेषः । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा अभिमानिदेवताः । अतो विष्णुं
संबोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते । पिधानपात्रस्योदकयुक्तस्याभिप्रायः कण्वेनास्नातः— “ उदन्वता कंसेन
वा चमसेन वाऽमृन्मयेनापिदधाति वज्रो वा आपो वज्रमेवास्यैतदुपरिष्ठादभिगोसारं करोति ” (काशब्रा
२.६.३.११) इति । अमृन्मयेनेत्यस्य मृन्मयवर्जनस्याभिप्रायस्तित्तिरिणा समानातः— “ न मृन्मयेनापि-
दध्यात् । यन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवत्यं स्यात् । अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपिदधाति । तद्धि १५
सदेवमुदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोऽध्नीः । रक्षसामपहृत्यै ” (तैत्रा ३.२.३) इति ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

आ— ‘अमुष्’ इत्युक्ते सति ‘सा विश्वायुः’ इत्यध्वर्युराह । त्रीणि गव्यानि यजूंश्चपि ।
‘सा गौः’ विश्वायुः । विश्वस्य जगतः आयुरिति विश्वायुः । आयुषो दात्री । द्वितीयामाह—
‘सा विश्वकर्मा’ इति । ‘सा गौः’ विश्वस्य जगतः कर्मकर्त्री । तृतीयामाह— ‘सा विश्वाधायाः’ २०
इति । ‘सा गौर्विश्वस्य धाया इति । धयतेर्णिजन्तस्य सान्तं रूपम् । विश्वस्य धारयित्री । यज्ञादेव
सर्वाः प्रजाः सं (? उत्) पद्यन्ते आयुर्भोजनसहिताः ॥

आतनक्ति ‘इन्द्रस्य त्वा’ इति । ऐन्द्रं यजुः । ‘इन्द्रस्य’ त्वा भागं पयः । ‘त्वा त्वां
सोमेन दध्ना’ आतनक्ति । तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । दधिभावमापादयामीत्यर्थः । अपिदधति
‘विष्णोः’ इति । पयोदैवतं यजुः । ‘विष्णो सर्वत्र व्याप्तरूपः’ हव्यं हविर्भागं ‘रक्षस्व ॥४॥ २५

[इति द्वितीयोऽनुवाकः]

3. P1 before यवागू° ins. दधि°
4. S1 V1 C एतत् for एनत्
5. S1 V1 C °भक्ष्यस्य for °भक्ष्योऽस्य
19. H1 om. विश्वस्य ... विश्वायुः; H1 पात्री for दात्री
21. H1 om. यज्ञादेव ... आतनक्ति (L 23)
24. H1 om. अपिदधति; B1 °दधामि for °दधति

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

सा- द्वितीये दोहनमन्त्रा उक्ताः । तृतीये हविर्वापनमन्त्रा उच्यन्ते ।

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यताम् ।

इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥१॥

५ अग्ने । व्रतपत इति व्रतऽपते । व्रतम् । चरिष्यामि । तत् । शक्यम् । तत् । मे । राध्यताम् ।
इदम् । अहम् । अनृतात् । सत्यम् । उपै । एमि ॥ कूं ॥१॥

सा- कात्यायनः - “अपरेणाहवनीयं प्राङ्मुष्टिष्ठन्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा” (काश्रौ २.१.११) इति । तयोर्विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रथममन्त्रपाठस्तु- ‘अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत् शक्यं तन्मे राध्यताम्’ इति । व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे ‘अग्ने,
१० त्वदनुज्ञा व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तच्छक्यं तत्कर्मानुष्ठानं त्वत्प्रसादात् शक्तो भूयासम् । तत् मे राध्यतां, मदीयं तत् कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं साध्यताम् । एतस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं कण्वेनास्नातम् - “स आहवनीयमीक्षमाणो व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इति व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यतामित्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतद् व्रतं चरिष्यन् प्राह तस्मै निवेदयति तच्छक्यं तन्मे राध्यताम्” (काशब्रा २.१.१.२) इति । नात्र तिरोहितमिवास्तीति । तित्तिरिणाप्येतदास्नातम्-“व्रतेन वै
१५ मेध्योऽभिर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतमृद्नरतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवं प्रतिप्रोच्य व्रतमालभते” (तैसं १.६.७.२) इति ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- ‘इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि’ इति । अनृतं मनुष्यजन्म, शीघ्र-
विनाशित्वात् । यथा बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्तमानाः स्वप्नगजादयोऽनृता इत्युच्यन्ते, तद्वत् । सत्यं देवजन्म,
बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयस्तद्वत् । ‘अहं यजमानोऽस्मात् अनृतात् मनुष्यजन्मनः
२० उद्गत्य सत्यं देवताशरीरम् उपैमि प्राप्नोमि । तत् सत्यम् अनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वानः
‘इदम् इति विशिनष्टि । सत्यानृतयोर्देवमानुषजन्मपरत्वं मन्वानः तैत्तिरीयः कंचिन्मन्त्रं स्वयमेव व्याचष्टे-
“अनृतात् सत्यमुपैमि । मानुषाद्वैष्यमुपैमि । देवां वाचं यच्छामि” (तैब्रा १.२.१.१५) इति । कण्वेनाप्य-
यमर्थं आस्नातः - “द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च । ततः सत्यं देवा अनृतं मनुष्याः स
उपेयादिदमहमनृतात् सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तते” (काशब्रा २.१.१.४) इति । अथवा
२५ लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्रहीतव्ये । ‘नानृतं वदेत्’ इत्यनृतवाचो निषेधस्य कर्माचरणे श्रुतत्वात् ।

8. C S1 om. विकल्पितयोर्
11. C S1 मन्त्रणस्य for मन्त्रस्य
14. P1 व्रते वै for व्रतेन वै
17. P1 after ‘पाठस्तु’ adds : अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्
20. P1 om. सत्यं
21. P1 ‘मनुष्य’ for ‘मानुष’; P1 मन्त्रः for मन्त्रं
22. V1 दैवम् for दैव्यम्
23. C S1 om. ततः

१.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४९

हविर्चापनमन्त्राः]

सत्यवचनं प्राप्नोमीति मन्त्रार्थः । अत एव कात्यायनः— “ इदमहमिति वा सत्यवादी ” इति व्रतोपायनं विधाय पश्चादेवमाह— “ अतः कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनम् ” (काश्रौ २.१.११, १३) इति । यतः सत्यवादी व्रतमुपेतवान् “ अतः कारणात् तदुत्तरे कर्मकाले यत् सत्यवदनं तत् कर्माङ्गमित्यर्थः ॥ १ ॥

आ— व्रतमुपैति— ‘ अग्रे व्रतपते ’ । अग्निदेवत्याऽनुष्टुप् । अग्नि रग्नि लग्नि गत्यर्थाः । अगोः रूपमग्निरिति । “ अगेर्निर्नलोपश्च ” (उसू ४.५१) इति निप्रत्ययान्तोऽग्निशब्दः । अग्रे नयनादप्यग्निः । तत्संबोधनम् । सर्वज्ञ हे भगवन् ‘ अग्रे ’ व्रतपते । ‘ व्रतं कर्म विहितं सत्यादिकं ’ चरिष्यामि । ‘ तत् च कर्तुं तव प्रसादात् ’ शक्यम् । यथा तव प्रसादात् शक्त्यां तथा संपादयेत्यभिप्रायः । ‘ तत् व्रतं ’ मे मम ‘ राध्यतां निरन्तरायतया फलपर्यन्तं साध्यताम् । ’ अनृतात् असत्यात् कर्मादेरिदं त्वत्साक्षिकम् । ‘ सत्यम् ’ उपैमि उपगच्छामि ॥१॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ।

कर्मणे वां वेपाय वाम् ॥२॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । कस्मै । तस्मै । कर्मणे । वाम् । वेपाय । वाम् ॥ पं ॥२॥

स्वा— उक्तप्रकारेण व्रतमुपेत्य ततो ब्रह्मवरणं कृत्वा तेन ब्रह्मणानुज्ञातो यज्ञपात्रप्रोक्षणार्थमपां प्रणयनं कुर्यात् । तदाह कात्यायनः— “ ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याह । अनुज्ञात उत्तरेणा-हवनीयस्य संप्रति निदधाति कस्त्वा युनक्ति ” (काश्रौ २.३.२, ३) पाठस्तु— ‘ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ’ इति । अत्र मन्त्रे प्रयुज्जानोऽध्वर्युर्यज्ञस्यारम्भकर्म [ण्या] त्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र, त्वां ‘ कः पुरुषः ’ युनक्ति, आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरसि ‘ सः एव परमेश्वरः, हे पात्र, त्वां ’ युनक्ति इत्युत्तरम् । पुनरपि ‘ कस्मै प्रयोजनाय त्वां ’ युनक्ति इति प्रश्नः । ‘ तस्मै प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं ’ त्वां ‘ युनक्ति इत्युत्तरम् । सर्वकर्मणां परमेश्वरप्रीत्यर्थं भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम्—

“ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भयपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोषि शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ (भगी १८.५६)

1. V1 S1 °वादो, C °वाद° for °वाचो; C °करणे, V1 °वारणे for (आ) चरणे;
C V1 S1 °वदनाद् for °वचनाद्; C V1 S1 °वदनं for °वचनं
 6. B1 after संबोधनम् adds क्रियते एतत्; H1 after हे ins. महेश्वर
 7. H1 शक्यं for शक्त्यां
 9. B1 before अनृतात् adds इदं व्रतम्; B1 द्रष्टृत्वं for इदं त्वत्°; H1 तत् for त्वत्
 16. P1 on the left hand margin writes प्रति for कर्म (आरम्भं प्रति)
 18. S1 V1 C °भागं for °भागे
 23. S1 C अवाप्नोति for अवाप्नोषि; V1 P1 after अव्ययम् ins. इति
- कासं...७

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (भगी १.२७) इति ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ” (भगी ४.२४) इति च ॥

- ५ तस्य मन्त्रस्य प्रजापतिपरत्वेन व्याख्यानं कण्वेनाप्याम्नायते— “स प्रणयति कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तीत्येताभिरनिस्कृताभिव्याहृतिभिरनिस्कृतो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं युनक्ति ” (काशब्रा २.१.१.१०) इति । व्याहृतियुक्ताश्चतस्रो मन्त्र-वाक्यरूपास्तासु किञ्चिदन्तर्गताभ्यां साधारणार्थवाचिभ्यामेव देवता व्यवहियते । न त्वीदृग्गुणयुक्ता नामविशेषेणानेनोपेतेति विस्पष्टं निःशेषेणोच्यते । तस्मादेवासामनिस्कृतत्वम् । एताभिव्याहृतिभिः
- १० प्रणयतीत्यन्वयः । व्याहृतयो यद्वदनिस्कृतास्तद्वत् प्रजापतिरप्यनिस्कृतः । चतुर्मुखाद्यवतारस्वीकारात् पूर्वं सर्वजगत्कारणभूतः प्रजापतिरीदृश इति निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव बृहदारण्यके सृष्टेः पुरा प्रजापति-रूपस्यास्पष्टत्वमाह्नातम्— “तद्वेदं तद्व्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत ” (बृउ १.४.७) इति । यदा भूतभौतिकरूपसर्वजगद्विषयनामरूपाकारेण प्रजापतिस्वरूपं व्याकृतं विस्पष्टं भवति, तदानीं यज्ञरूपेणापि व्याक्रियते तत् । तथा सत्येतेदेनेन मन्त्रेण प्रजापतिरूपमेव यज्ञं युनक्ति अनुतिष्ठति ।
- १५ तित्तिरिणाप्येतदेवाह्नातम्— “कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवत्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति ” (तैसं १.६.८) इति । अनन्तरभावी प्रयोगः कण्वेनैवाम्नातः— “परिस्तीर्य द्वन्द्वं पात्राण्यु-दाहरत्यग्निहोत्रहवर्णी च शूर्पं च स्फ्यं च कपालानि च शम्यां च कृष्णाजिनं चोल्खलमुसले दृषदुपले तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञो विराजमेवैतद्यज्ञमभि संपादयति ” (काशब्रा २.१.२.१) इति । तित्तिरिणाप्येवाम्नातम्— “यज्ञायुधानि संभरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव संभरति यदेकमेकं
- २० संभरेत् पितृदेवत्यानि स्युर्यत् सह सर्वाणि मानुषाणि द्वेद्वे संभरति याज्यानुवाक्ययोरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दश यज्ञायुधानि वेद मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवर्णी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोल्खलं च मुसलं च दृषदुपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि ” (तैसं १.६.८) इति ॥

2. CV1 S1 after इति add च

5. C om. °पर°; P1 व्याख्यानत्वेन for व्याख्यानं and om. कण्वेन; P1 after आम्नायते in the upper margin adds

प्रयोजनमाह काण्वः । देवान् वै यज्ञं तन्वानानसुरराक्षसा निररक्षुर्न यक्षध्व इति । तस्माद्रक्षाऽसि ततो ह देवा एतं वज्रं ददशुर्यदापो वज्रो वा आपस्तस्मये नयन्ति निम्नं त [...] त्र्योपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति । तत्तमुग्रच्छस्तेन नाष्ट्रादक्षाऽस्यपहत्य तस्यामये नाष्ट्रे निवर्ते यज्ञमतन्वत तेऽधो वा एष यजमान इति । तथोत्तरतः सादने हेतुमाह । योषा उ वा आपा [...] मिर्मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियत एव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तर [तः] स्त्री पुमांसमुपशेते तस्मादुत्तरतः सादयतीति ।

8. P1 ताः । ननु for तामु; C S1 om. °(अ)र्थ°; P1 om. तु and तादृग् for ईदृग्

14. P1 om. एतद् and एतेन for एनेन; P1 before मन्त्रेण adds वृत्तेन

18. C S1 V1 before यज्ञो add खलु वै

19. C V1 S1 आम्नाय for आम्नातम्; C V1 S1 om. सं;

20. C V1 S1 संभरोत्रिभि° for संभरेत् पितृ; C V1 S1 एवं for एव

हविर्वापनमन्त्राः]

कात्यायनः—“कर्मणे वामिति शूर्पामिहोत्रहवण्यादाय” (काश्रौ २.३.१०) इति । पाठस्तु—
 ‘कर्मणे वां वेषाय वाम्’ इति । हे अग्निहोत्रहवणि, हे शूर्प, ‘वां युवां’ कर्मणे कर्मार्थम् आदद इति शेषः ।
 विष्ट व्याप्ताविति धातुः । वेषो व्याप्तिः । शूर्पोचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं ‘वां युवामादद’ इति । शकटस्थितानां
 व्रीहीणां हविरर्थं शूर्पस्थाग्निहोत्रहवण्यां प्रहणं पृथक्करणं प्रोक्षणाद्युदकधारणमित्येवमादयोऽग्निहोत्रहवण्या
 एव व्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पोचितव्यापाराः । ५
 कण्वेनैतन्मन्त्रव्याख्यानमाग्नायते—“सोऽग्निहोत्रहवणीं च शूर्पं चादत्ते कर्मणे वां वेषाय वामिति यज्ञो
 वै कर्म यज्ञाय वामित्येवैतदाह वेषाय वामिति वेवेष्टीव हि यज्ञमिति” (काश्रौ २.१.२.३) ॥ २ ॥

आ—अपः प्रणयति—‘कस्त्वा युनक्ति’ इति । प्राजापत्या गायत्री । अत्राध्वर्युर्ज्ञस्यारम्भ-
 कर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वमाह—‘कस्त्वा’ इति । अत्र चत्वारि सर्वनामानि ।
 तत्र प्रथमतृतीये प्रश्नभूते । द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते । ‘कस्त्वा युनक्ति,’ त्वां ‘कः’ युनक्ति इति १०
 पृष्ठे ‘स त्वा युनक्ति’ इत्याह । हे यज्ञपते, मनुष्यः सन् यस्तु यज्ञः प्रजापतिः ‘स त्वां’ युनक्ति ।
 ‘कस्मै’ प्रयोजनाय ‘युनक्ति’ इति पृष्ठे अध्वर्युराह—‘तस्मै’ त्वा ‘युनक्ति’ इति । सर्वजग-
 दुत्पत्यादिकारणत्वेन यः प्रसिद्धस्तन्नाम [वाची] तच्छब्दः । अतः तस्मै यज्ञात्मने प्रजापतये ।
 यज्ञार्थमित्यर्थः ॥

शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते—‘कर्मणे वाम्’ इति । सुक्शूर्पदेवत्यं यजुः । ‘कर्मणे यज्ञकर्मणे’ १५
 ‘वां युवां सुक्शूर्पो’ । अहम् ‘आददे’ इति शेषः । ‘वेषाय वाम्’ [इति] । विष्ट व्याप्तावित्यस्य
 रूपं वेष इति । तस्मै ‘वेषाय यज्ञव्याप्त्यर्थं युवाम् आदद’ इति च ।

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो

निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वैमि ॥३॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः । अरातयः ।

निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निऽतप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ता इति निऽतप्ताः । अरातयः । २०

उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ॥ द्वि ॥३॥

1. P1 before पाठस्तु adds शूर्पसुक्दैवत्यं यजुः ।
3. S1 V1 C om. इति
4. S1 C °हवण्यारचित° for हवण्या एव [L 5]
8. H1 om. प्राजा...युनक्ति इति (L. 14)
11. H1 om. हे यज्ञपते...सन्
13. B1 om. अतः
15. H1 om. सुक्

सा- कात्यायनः- “प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा” (काश्रौ २.३.११) इति । पाठस्तु-
 ‘प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः’ इति । उष् दाह इति धातुः ।
 अनेनाग्निहोत्रद्वणीशूर्पयोः प्रतापनेनात्र स्थितं रक्षः प्रत्युष्टम् । राक्षसजातिः प्रत्येकं दग्धा । रा दान
 इति धातुः । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । तस्याः प्रतिबन्धकाः अरातयः ते च प्रत्युष्टाः प्रत्येकं
 ५ दग्धाः । तप सन्ताप इति धातुः । शूर्पादौ निगूढं रक्षः निष्टप्तं निःशेषेण संतप्तम् । अरातयः च
 निष्टप्ताः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः कण्वेनास्नातः- “स प्र तपति प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति वा
 निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा” (काश २.१.२.४) इति । पुनरपि “देवा ह वै यज्ञं तन्वाना
 असुररक्षसानामासङ्गाद्विभयां चक्रुः” (काशब्रा २.१.२.५) इत्यादिना मन्त्रतात्पर्यमाख्यातम् ॥

कात्यायनः- “गच्छत्युर्वन्तरिक्षम्” (काश्रौ २.३.१२) इति । ‘अन्वेमि’ इति मन्त्रशेषः ।
 १० उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अवकाशम् अन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरुभयोर-
 वस्थितं रक्षः मन्त्रेणानेन निराक्रियते । तमेतमभिप्रायं कण्व आह- “उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति प्रैत्यन्तरिक्षं
 वा अनु रक्षश्चरति यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नो ब्रह्मणैवैतदुभयमनाष्टूमन्तरिक्षं कुरुते”
 (काशब्रा २.१.२.६) इति । ब्रह्मणैव मन्त्रेणैव एतदुभयं दृश्यमानं पार्श्वद्वयगतमन्तरिक्षमनाष्टुं
 नाशकरक्षोरहितं कुरुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१५ आ- तौ प्रतपति- ‘प्रत्युष्टं रक्षः’ इति । द्वे रक्षोघ्ने । प्रत्युष्टम् । उष् दाहे ।
 प्रतिदग्धं रक्षः । यज्ञविघ्नकारी राक्षसः । अरातयः । रा दाने । रातिर्दानं न विद्यते येषां ते
 अरातयः । दानविरोधिनश्च प्रत्युष्टाः । अनेन च निष्टप्तम् । तप संतापे । निष्टप्तं नितरां तप्तम् ।
 रक्षः निष्टप्ताः अरातयः च । न तु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः । उक्तमन्यत् । गच्छति
 ‘उर्वन्तरिक्षम्’ इति । ब्रह्म रक्षोघ्नं यजुः । यद्यपि रक्षोभिराकुलम् अन्तरिक्षं तथापि अनेन यजुषा
 २० तत् परिहृत्य उरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्तरिक्षम् अन्वेमि गच्छामि ॥

धूर्वासि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति ।
 धूर्व तं यं वयं धूर्वामः ॥४॥

धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अस्मान् । धूर्वति ।
 धूर्व । तम् । यम् । वयम् । धूर्वामः ॥ स्युं ॥४॥

1. Vi S1 C च for वा; P1 after पाठस्तु adds राक्षोघ्नं यजुः ।
3. C S1 om. अनेन दग्धा
5. P1 निरूढं for निगूढं
8. P1 अत्र for मन्त्र°
9. P1 before गच्छति adds ब्रह्म रक्षोघ्नं यजुः ।
20. B1 उक्तहविस्तीर्णं for उरु विस्तीर्णं

हविर्वापनमन्त्राः]

सा- कात्यायनः- “श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठत् समङ्गि धूरसीति धूरभिमर्शनम्” (काश्रौ २.३.१२, १३) इति । श्रपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं ब्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च समङ्गि समीचीनकृत्स्नाङ्गोपेतं तस्य धुरं बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं ‘धूरसि’ इति मन्त्रेण स्पृशेदित्यर्थः ।
 बोधायनोऽप्याह- “जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठमनो भवति । तस्योत्तरां धुरमभिमृशति धूरसि” (बौध्रौ १.४) इति । आपस्तम्बोऽप्याह- “उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटयाभिब्रजति । अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वाऽनङ्वाहयुगं शकमटवस्थितं भवति ब्रीहिमद् यवमद्वा । धूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशति उत्तरां वा” (आपश्रौ १.१७.५) इति । पाठस्तु- ‘धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । धूर्वं तं यं वयं धूर्वामः’ इति । ब्रीहिरूपहविर्धारकशकटसंबन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चित् हिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति, तं प्रार्थयते । तुर्वीं शुर्वीं दुर्वीं धुर्वीं हिंसार्थाः इति धातुः । हे वहे, त्वं ‘धूः’ अस्ति हिंसकोऽसि । तस्मात् ‘धूर्वन्तं’ हिंसन्तं पाप्मानं ‘धूर्वं’ विनाशय । किं च ‘यः’ राक्षसादिर्योग-
 विघ्नेन ‘अस्मान्’ धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तोऽस्ति ‘तम्’ अपि ‘धूर्वं’ विनाशय । ‘यं’ चालस्यादिरूपं वैरिणं ‘वयम्’ अनुष्ठातारः ‘धूर्वामः’ हिंसितुमुद्युक्ताः ‘तम्’ अपि ‘धूर्वं’ विनाशय । पूर्वोक्तशकटसंबन्धिन्यति-
 क्रमणनिमित्तमपराधमपह्नोतुमग्न्याधारभूतस्य शकटस्य धुरमनेन मन्त्रेण स्पृशेत् । सोऽयमभिप्रायः कण्वेन मन्त्रविनियोगपुरःसरमेवाम्नायते- “स धुरमभिमृशति धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । धूर्वं तं यं वयं धूर्वामः इत्यग्निर्वा एष धुर्यस्तमतिक्रमिष्यन् भवति तस्मा एवैतद्विहृतः” (काशत्रा २.१.२.१०) २५
 इति । तित्तिरिणाप्येवाम्नातम्- “धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं यदनुपस्पृश्यातीयात् । अध्वर्युं यजमानं च प्रदेहेत् । उपस्पृश्यात्येति । अध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय । धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । तं धूर्वं यं वयं धूर्वामः इत्याह । द्वावेव पुरुषौ । यं चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुमौ शुचाःर्पयति” (तैत्रा ३.२.४) इति । शोकेन योजयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

आ- धुरमभिमृशति । ‘धूरसि’ इति । धूर्देवता गायत्री । अनसोऽत्रयवः धूः । २०
 ‘धूः’ ‘असि’ इति धुर्यमग्निं स्तौति । तुर्वीं शुर्वीं दुर्वीं धुर्वीं हिंसार्थाः । धूर्वतेर्वधकर्मणो धूर्वण-
 क्रियानिमित्तं हि तन्नाम । अतो ब्रवीमि । धूर्वन्तमिति सामान्यतः । ‘धूर्वन्तं’ हिंसन्तं ‘धूर्वं’

5. P1 अन्वेहि for अन्विहि
6. P1 प्रागग्रमुदगीषं for प्रागीषमुदगीषं; P1 om. यवमद्; S1 ब्रीहिमववद्;
 V1 ब्रीहिर्मववद् for ब्रीहिमववद्
7. P1 उत्तरां च for उत्तरां वा; P1 after पाठस्तु adds धूर्देवत्या गायत्री ।
9. P1 उर्वीं प्युर्वीं for तुर्वीं शुर्वीं; V1 S1 C मुर्वीं for शुर्वीं
10. C V1 om. किं च
11. V1 C S1 om. अस्ति; V1 S1 C वा for च
13. P1 ‘भूतं’ for ‘भूतस्य’; P1 स्पृश्यते for स्पृशेत्
15. S1 V1 C एतम् for एष धूर्यस्तम्
16. V1 S1 C अनु° for अनुप°
18. P1 वाच for एव; P1 शुचा यं यन्ति for शुचार्ययति
21. H1 मव्यम् for धुर्यम्

त्वं हिन्धि । 'यः' 'अस्मान्' 'धूर्वति' हिनस्ति 'तं' 'धूर्व' अस्मद्यज्ञादिविरोधिनं । 'यं' पुरुषं
'वयं' 'धूर्वामः' हिंस्रः 'तम्' अपि 'धूर्व' ॥

देवानामसि सस्नितम् वह्नितम् पप्रितम् जुष्टम् देवहूतम् ।
अहुतमसि हविर्धानं दृष्ट्व मा ह्वामा ते यज्ञपतिर्हार्षात् ॥ ५ ॥

५ देवानाम् । असि । सस्नितममिति सस्निऽतमम् । वह्नितममिति वह्निऽतमम् ।
पप्रितममिति पप्रिऽतमम् । जुष्टममिति जुष्टऽतमम् । देवऽहूतममिति देवऽहूतमम् ।
अहुतम् । असि । हविर्धानमिति हविऽधानम् । दृष्ट्व ।
मा । हाः । मा । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञपतिः । हार्षात् ॥ ५ ॥

सा- कान्यायनः- “देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्” (काश्रौ २.३.१४) इति । स्पृशेति
१० शेषः । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा । तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदित्याधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम् ।
तस्य पाश्चात्यभागे तामीषां स्पृशेत् ॥ बौधायनः- “अनोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानाम्” (बौश्रौ १.४) इति ।
आपस्तम्बः- “त्वं देवानामसि सस्नितममित्युत्तरामीषामालभ्य जपति” (आपश्रौ १.१७.६) इति ।
पाठस्तु- ‘देवानामसि सस्नितम् वह्नितम् पप्रितम् जुष्टम् देवहूतम् । अहुतमसि हविर्धानं दृष्ट्व मा ह्वामा ते यज्ञपतिर्हार्षात्’ इति । ‘देवानाम्’ ‘असि’ अग्न्यादीनां संबन्धि भवसि । हे शकट, त्वमिति
१५ शेषः । तदेव शकटं ‘सस्नितमम्’ इत्यादिना विशेष्यते । णा शौचे इति धातुः । ‘सस्नितमम्’ अतिशयेन
शुद्धम् । यद्वा-ष्णै वेष्टने इति धातुः । दाढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । वह प्रापणे । ‘वह्नितम्’
ग्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । प्रा पूरण इति धातुः । ‘पप्रितम्’ ग्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् ।
जुषी प्रीतिसेवनयोरिति धातुः । ‘जुष्टम्’ देवानामतिशयेन प्रियम् । हेज्ञ स्पर्धायां शब्दे चेति धातुः ।
‘देवहूतम्’ देवानामतिशयेनाह्वत् । ग्रीहिभिः पूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ।
२० हू कौटिल्ये इति धातुः । तस्य “हु ह्वरेऽञ्छन्दसि” (पा ७.२.३१) इति सूत्रेणोकाररेफसहित-
इकारादेशः । ‘अहुतम्’ अकुटिलम् । आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः । हुधाञ् धारणपोषणयोरिति
धातुः । ‘हविर्धानं’ ग्रीहिरूपस्य हविषो धारकं पोषकं वा । ‘असि’ इत्येतत् सस्नितमादिभिः पदैः प्रत्येकं
संबध्यते । ‘दृष्ट्व’ इत्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् । कण्वः- “अथेषामभिमृशति देवानामसि सस्नितम्
वह्नितम् पप्रितम् जुष्टम् देवहूतममहुतमसि हविर्धानं दृष्ट्व मा ह्वामा ते यज्ञपतिर्हार्षादित्यन

1. H1 om. °आदि°
13. P1 after पाठस्तु adds अनोदेवत्या जगती ।
15. V1 S1 C विशिष्यते for विशेष्यते
16. P1 चर्मादिना for चर्मादिभिः
17. V1 S1 C before प्रापकम् ins प्रधान°
18. S1 C प्रियतमम् for प्रियम्
19. S1 V1 C आह्वितारम् for आह्वत्
- 2.2 P1 च for वा

१.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

१५

हविर्वापनमन्त्राः]

एवैतदुपस्तौतीति । मा ते यज्ञपतिर्हविर्वापित्यह्वलामेवैतद्यजमानायाशास्ते” (काशत्रा २.१.२.११)
इति । अह्वलामकौटिल्यामित्यर्थः ॥

आ— अनस उपस्तम्भनमभिमृशति ‘ देवानामसि ’ इति । अनोदेवत्या जगती । अनः
शकटम् । देवानामग्न्यादीनामनस्त्वं वह्नितममसि । वह प्रापणे । वह्निर्वोढा । तत्रापि श्रेष्ठं
वह्नितमम् । सस्नितमम् । स्रौ वेष्टने । चर्मादिना वेष्टिततमम् । आवृततमं च वह्नितमम् ।
पप्रितमम् । प्र पूरणे । हविर्द्रव्यैः पप्रितमं पूर्णतमम् । देवैः जुष्टतमम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
अभिप्रेततमं सेविततमम् । देवहूतमम् । देवानाह्वयतीति देवहूः । तेषां श्रेष्ठम् । अहुतम्
असि । “ हु हरेच्छन्दासि ” (पा ७.२.३१) इति ह्रतेः लुठनार्थस्य हु इत्यादेशः । न हुतम्
अहुतम् अलुठितं पूर्णम् असि । हविर्द्धानं हविषां निधानम् असि । अतः दृष्टहस्व
आत्मानं दृढीकुरु । ममारुरुक्षतः अवहितो भव । “ मा हर्मा ते यज्ञपतिर्हविर्वापित् ” इति १०
व्याख्यातम् ॥

विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वातायापहतः रक्षो यच्छन्तां पञ्च ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ ६ ॥

विष्णुः । त्वा । क्रमताम् । उरु । वाताय । अपहतमित्यपहतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पञ्च ।
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥ णै ॥ ६ ॥

सा— कात्यायनः— “ विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ” (काश्रौ २.३.१५) इति । पाठस्तु— “ विष्णुस्त्वा
क्रमताम् ” इति । हे शकट, विष्णुर्व्यापको यज्ञः त्वा क्रमतां त्वां पादेनाक्रम्यारोहतु । अङ्गेषु प्रधानेषु
च सर्वत्रानुगतत्वाद्यज्ञेषु व्यासिः ।

कण्वः— “ अथाधिरोहति विष्णुस्त्वा क्रमतामिति । यज्ञो वै विष्णुः स इमां देवेभ्यो विक्रान्ति २०
विचक्रमे ” (काशत्रा २.१.२.१२) इति । अग्न्यादिदेवार्थ— शकटारोहणरूपामिमां विक्रान्तिं कृतवानित्यर्थः ।
आपस्तम्बोऽपि विनियोगं विस्पष्टमाह— “ विष्णुस्त्वाऽक्रस्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याधाय ”
(आपश्रौसू १.१७.७) इति । ‘ अक्रस्तेति ’ इति शाखान्तरपाठः ॥

5. H1 after वह्नितमम् ins. असि
6. B1 हविषा for हविर्द्रव्यैः; H1 om. देवैः
8. H1 लवनार्थस्य for लुठनार्थस्य
17. P1 after पाठस्तु adds अनोदैवत्यं यजुः ।
22. V1 S1 C om. विनियोगं
23. P1 V1 आक्रस्तेति for अक्रस्तेति; P1 शाखान्तरस्य for शाखान्तर°

कात्यायनः— “वातदेवत्यं यजुः । प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यान्” (काश्रौ २.३.१६) इति । पुरोडाशरूपहविर्योग्यान् ग्रीहीनित्यर्थः । हे शकट, ‘वाताय त्वदन्तर्वर्तिग्रीहिषु वायुसंचाराय’ उरु विस्तीर्णं, भवेति शेषः । शकटस्य ग्रीहीणां तृणादिभिराच्छादितत्वेन संकुचितस्थाने च वायुर्न प्रविशति तस्मादाच्छादनमपनीय वायुर्यथा प्रविशति तथा स्थानस्य संकोचं परित्यजेदित्यर्थः । अनेनैवाभिप्रायेणा-
 ५ पस्तम्बो मन्त्रमेवमन्यथा विनियुङ्क्ते— “उरु वातायेति परीणाहमपच्छाद्य” (आपश्रौ १.१७.९) इति । परीणाहमावरकं तृणादि । यच्छकटं ग्रीहीन् वहति तद्ग्रीहीणामुपरितृणादिभिरावृतं भवति । तत्र वायुरूपस्य प्राणस्याप्रवेशात् प्राणरहितमिव तद्वति । अतोऽनेन मन्त्रेण वायुरूपप्राणायामकाशः क्रियते । तदाह कण्वः— “उरु वातायेत्यनः प्रेक्षते । प्राणो वै वातः परिवृतमिव वा इदं यदनो ब्रह्मणैव” (काशत्रा २.१.२.१२) इति । उरु विस्तृतं ‘प्राणाय वाताय करोतीति । किं च वायुप्रवेशरहितं
 १० वस्तु सर्वमपि आवरणरूपवरुणदेवताकं भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकः । तन्निवृत्त्यर्थोऽयं मन्त्रः । तदाह तित्तिरिः— “यद्वै किं च वातो नाभि वाति । तत् सर्वं वरुणदेवत्यम् । उरु वातायेत्याह । अवारुणमेवैनत् करोति ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

कात्यायनः— “अपहतमिति निरस्यत्यन्यत् । अविद्यमानेऽभिमृशेत्” (काश्रौ २.३.१७-१८) इति । यदि ग्रीहिभ्योऽन्यत् तृणपर्णादिकं तत्रावतिष्ठेत् तदनेन मन्त्रेण निरस्येत् । तृणादेरभावे मन्त्रेण ग्रीहीन् स्पृशेत् । पाठस्तु— ‘अपहतं रक्षः’ इति । यज्ञविधातिनो रक्षसस्तृणादिपूषगूढत्वेनावस्थितिसंभवात् तृणादिकमेव रक्ष इत्युच्यते । तच्चानेन मन्त्रेण ‘अपहतं निराकृतम् । तमेतमभिप्रायं कण्व आह—“अपहतं रक्ष इति । तृणं वा किञ्चिद्वा निरस्यति । यज्ञदेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यपहन्ति” (काशत्रा २.१.२.१२) इति ।

कात्यायनः— “यच्छन्तामित्यालभते” (काश्रौ २.३.१९) इति । अङ्गुलिदेवत्यं यजुः । पञ्चेति मन्त्रशेषः । पञ्चसंख्याका अङ्गुल्यो हविर्यच्छन्ताम् । ग्रीहिरूपं हविर्यच्छन्तु । पञ्चशब्दस्य
 १० अङ्गुलिविषयत्वं कण्वो दर्शयति— ‘यच्छन्तां पञ्चेत्यभिनिदधाति । पाङ्क्तो वै यज्ञः पञ्चेमा अङ्गुल्यो यज्ञमेवैतदन्न दधाति” (काशत्रा २.१.२.१२) इति । पञ्चसंख्याकैर्हविर्भिर्हपेतत्वाद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् । अयमर्थः प्रश्नोत्तराभ्यामग्निष्टोमप्रकरणे तित्तिरिणाऽऽम्नातः— “ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्ति-
 राप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति । धानाः सक्तवः परिवापः पुरोडाशः पयस्यानेन पङ्क्तिरप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्” इति (तैसं ६.५.११) । तस्मादत्रापि पञ्चसंख्याका इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तत्वसंपादनेनेदं
 १५ हविर्यज्ञमेव संपादयन्ति । पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना ग्रीहीन् गृह्णीयादित्ययमर्थ उक्तो भवति । अत एवापस्तम्ब आह— “यच्छन्तां पञ्चेति मुष्टिं गृहीत्वा सुचि मुष्टिमोष्य” (आपश्रौ १.१७.११) इति ।

कात्यायनः— “देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयम् । यथादेवतमन्यत्” (काश्रौसू. २.३.२०.२२) इति । सावित्रं यजुः । पाठस्तु— ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं हविर्गृह्णामि’ इति । ‘सवितुः देवस्य प्रेरकस्य परमेश्वरस्य’ प्रसवे प्रेरणे सति तेन
 ३० प्रेरितोऽहमग्निदेवतायै ‘जुष्टं प्रियं ग्रीहिरूपं’ हविः गृह्णामि । ग्रहणसाधनयोः स्वकीयबाह्वोरश्विबाहुभावना

4. S1 V1 C तथातथा for तथा
14. P1 तृणादिकं for तृणपर्णादिकं
15. P1 after पाठस्तु adds राक्षोऽन् यजुः; P1 om. उप°
18. V1 S1 C om. अङ्गुलिदेवत्यं यजुः ।
22. C भवन्ति for वदन्ति
23. C V1 S1 om. सक्तवः
28. V1 S1 C om. सावित्रं यजुः ।

१.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५७

हविर्वापनमन्त्राः]

कार्या । तयोऽस्तु पूषहस्तभावेनेत्यभिप्रेत्य 'अश्विनोः' इत्यादिकमुक्तम्; एवम् अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्त-
देवाभ्यां जुष्टं हविर्गृह्णामि ॥

तमेतं मन्त्रं कण्ठो विनियोगपूर्वकं व्याचष्टे—“स गृह्णाति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णामीति वा यथादेवतं वा” (काशब्रा २.१.२.१३) इति । सोऽयं विनियोगः ।
“सविता वै देवानां प्रसविता तस्मादाह देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति” (काशब्रा २.१.२.१३) इति ।
तदिदं प्रथमभागव्याख्यानम् । यः सवितृशब्दाभिधेयोऽस्ति सोऽयं देवानां मध्ये प्रसविता प्रेरको देवः ।
यद्वा— देवानामप्येष प्रेरकः । तस्मात् सवितृप्रसवितृप्रसव इत्युक्तिरुचितेत्यर्थः । “अश्विनोर्बाहुभ्यामि-
त्यश्विना उ वै देवानामध्वर्युं तस्मादाह अश्विनोर्बाहुभ्यामिति” (काशब्रा २.१.२.१३) इति ।
तदिदं द्वितीयभागव्याख्यानम् । देवकर्तृके यागेऽश्विनोरध्वर्युत्वात् तदीयबाहुचिन्तनमस्याध्वर्योर्युक्तमित्यर्थः ।
“पूष्णो हस्ताभ्याम् इति पूषा वै देवानां भागदुघोऽशनं पाणिभ्यामुपनिघाता तस्मादाह पूष्णो १७
हस्ताभ्याम्” (काशब्रा २.१.२.१३) इति । तदिदं तृतीयभागव्याख्यानम् । पूषाख्यो देवः स्वकीयपाणिभ्यां
देवानामाभरणं धारणोचिते तत्र तत्र शरीरभागे भूषणं स्थापयति । तस्मात् तदीयहस्तत्वचिन्तनमुचित-
मित्यर्थः । अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागे दीर्घदण्डाकारो बाहुशब्दार्थः । पञ्चाङ्गुलियुक्ताप्रभागो हस्तशब्दार्थः
इति विवेकः । ‘सत्यं देवा अनृतं मनुष्याः सत्येनैवैतद् गृह्णाति’ इति । तदिदं पूर्वोक्तभागत्रये देवतास्मरण-
स्योपपादनं देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मरणेन हविर्ग्रहणरूपमनुष्ठानं फलपर्यवसायित्वात् सत्यं भवति । १५
देवतास्मरणाभावे मनुष्याणामनृतरूपत्वात् तत्कर्तृकमनुष्ठानं फलशून्यत्वादनृतं भवतीत्यर्थः ॥६॥

आ— अन आरोहति—‘विष्णुस्त्वा’ इति । अत्राप्यनोदेवत्यं यजुः । ‘विष्णुः’ त्वा
त्वां शकटम् आ ‘क्रमताम् आरोहताम् । प्रेक्षते हविष्यान्—‘ऊरु वाताय’ इत्यादि ‘हव्यं रक्षस्व’
इत्यन्तम् । यजुः हव्यदैवतम् । ‘ऊरु’ वाताय महद्वाताय प्राणाय त्वां करोमीति प्रेक्षते । हविर्द्रव्यं
निरस्यति—‘अपहतम्’ इति । हविषः सकाशात् ‘रक्षः’ अपहतम् । हन हिंसागत्योः । अत्र २०
गतौ वर्तते । अपगतमस्माद्धविषो रक्षः । तच्चात्मते—‘यच्छन्तां पञ्च’ इति । यम उपरमे । हविष्यं
त्वां ‘पञ्च पञ्चागुलयः’ यच्छन्तां निवध्नन्तु । तद्गृह्णाति—‘देवस्य त्वा’ इति । ‘देवस्य’ सवितुः
‘प्रसवे अनुज्ञायां वर्तमानोऽहम्’ अश्विनोः ‘बाहुभ्यां’ पूष्णः ‘हस्ताभ्याम्’ न स्वाभ्याम् । अश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु ॥६॥

अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ।

२५

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविख्येषम् ॥७॥

6. V1 S1 C अस्तु for अस्ति
9. V1 S1 C om. इदं
12. V1 S1 C 'भागे' for भागे
19. B1 प्रेक्षते for प्रेक्षते; B1 अप° for हविर्
20. H1 om. हन . रक्षः (L. 21)
23. H1 om. न स्वाभ्याम् ... अध्वर्यु [L. 24]

काश...८

अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि ।

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वः । अभिक्विल्येषमित्यभिऽविस्वेषम् ॥ कां ॥ ७ ॥

सा- “अथ यदमुष्मै जुष्टं गृह्णामीति देवताया आदिशति सर्वा वै देवता अध्वर्युं हविर्गृह्णन्त-
मुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सर्वाभ्यः सहस्वतीभ्योऽसमदं
१ करोति ” (काशब्रा २.१.२.१४) इति । तदिदम् ‘अग्नये त्वा जुष्टम्’ इत्यादेशतुर्यभागस्य तात्पर्यम् ।
अमुष्मा इति नाम उपलभ्यते । अन्यादिनाम्ने देवतायै प्रियं हविर्यदादिशति एतत् एतेनादेशनेन
सहस्वतीभ्यो वा भवतीभ्यस्ताभ्य एवाग्न्यादिभ्यः सर्वाभ्यो देवताभ्योऽसमदं सर्वासां देवतानां
कलहाभावं करोति । मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः तस्याभावोऽसमदः । यदाऽध्वर्युर्हविर्गृह्णाति,
तदानीं हे अध्वर्यो, त्वं ममैव ग्रहीष्यसीति वदन्त्यः सर्वा देवतास्तमध्वर्युं सेवन्ते । तदानीं नामविशेष-
१० मनुच्चार्य हविषि गृहीते सति मदमात्सर्ययुक्तानां देवतानां परस्परं कलहो भवेत् । इदमग्न्यर्थमिदमग्नी-
षोमार्थमिति विशेषनामग्रहणे सति कलहो न भवतीत्यर्थः । तदेतत् सर्वं मन्त्रव्याख्यानं संगृह्य
तित्तिरिराह- “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्नय एवैनाञ्जुष्टं
निर्वपति ” (तैब्रा ३.२.४) इति । एनान् व्रीहीनित्यर्थः ॥

१५ अनोदेवत्यं यजुः । कात्यायनः - “भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् ” (काश्रौ २.३.२३) इति ।
‘नारातये’ इति मन्त्रशेषः । शकटेऽवस्थित हे व्रीहिशेष, त्वां भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मण-
भोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय परिशेषयामीति शेषः । ‘अरातये’ न कर्मण्यदानाय न शेषयामि ॥

एतदेवामिमेत्य कण्व आह- “स एतेन यजुषा यथापूर्वं गृहीत्वा प्रत्यभिमृशति । भूताय त्वा
नारातये इति । यत एवेदं हविर्गृह्णाति तदेवैतेन पुनराप्याययति ” (काशब्रा २.१.२.१५) इति । एतेन
२० पूर्वोक्तेन ‘अग्नये जुष्टम्’ इत्यादिना यजुषा अग्नेरग्नीषोमयोश्च क्रममनुलङ्घ्य हविर्गृहीत्वा शकटस्थं मन्त्रेण
प्रत्यभिमृशेत् । यत एव शकटस्थात् देवतार्थं पृथक्कृत्य इदं हविः गृहीतं तदेव शकटस्थम् एतेन
प्रत्यभिमर्शनेन पुनराप्याययति भूयोऽभिवर्धयतीत्यर्थः ॥

3. C S1 V1 अमुष्मै जुष्टं गृह्णाति for अमुष्मै जुष्टं गृह्णामीति
4. C ग्रहीष्यति; V1 ग्रहीष्यासि for ग्रहीष्यति; C V1 S1 om. first मम नाम ग्रहीष्यति;
V1 S1 C समदं for असमदं
6. V1 S1 C अमुष्मा इति for अमुष्मा इति
7. V1 S1 C भवन्तीभ्यः for भवतीभ्यः V1 C S1 समदं for असमदं
8. C V1 S1 भावं for अभावं; C V1 S1 भावः समदः for अभावः असमदः
10. C om. देवतानां
13. P1 om. अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह ।
15. C V1 S1 om. अनोदेवत्यं यजुः ।
17. P1 om. पुनरपि; V1 C S1 च for first न; V1 S1 C om. second न
18. P1 तेन for एतेन
19. V1 S1 C गृह्णाति for गृह्णाति; V1 S1 C om. इति

द्विवर्षापनमन्त्राः]

कात्यायनः - “ स्वरिति प्राडीक्षते ” (काश्रौ २.३.२४) इति । ‘ अमिविल्येषम् ’ इति मन्त्रशेषः । स्वर्गहेतुर्यज्ञः ‘ स्वर ’ इत्यनेन पदेन विवक्ष्यते । एषा प्रकथन इति धातुः । ‘ अमिविल्येषम् ’ अभितो विशेषेण ख्यापयेयं, पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥

कण्वोऽप्याह - “ स्वरमिविल्येषमिति प्राङ्वीक्षते परिवृतमिव वा अस्येदं चक्षुर्भवति निरुद्धमिव यज्ञ उ वै स्वरहर्देवाः सूर्योऽभिस्तस्मादाह स्वरमिविल्येषम् ” (काश्रौ २.१.२.१५) इति । शकट- ५
मारुहवतोऽस्याध्वर्योरिदं चक्षुः परितो वेष्टितमिव सर्वतो निरुद्धमिव भवति । तत्परिहाराय यज्ञभूमिः सर्वा द्रष्टव्या । यज्ञ एव स्वरादिभिः पञ्चभिः शब्दैस्तत्र तत्र विवक्ष्यते । तस्माद्यज्ञदर्शनविवक्षया ‘ स्वरमिविल्येषम् ’ इति मन्त्रं प्राहेत्यर्थः ॥

आपस्तम्बस्तु मन्त्रद्वयेन विस्पष्टमाह - “ स्वरमिविल्येषमिति प्राङ् प्रेक्षते । सुवरमिविल्येषमिति सर्वं विद्वारमनुवीक्षते ” (आपश्रौ १.१८.३,४) इति ॥ १०

तित्तिरिरप्याह “ तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति । यः परीणहि । सुवरमिविल्येषं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि विपश्यति । वैश्वानरं ज्योतिः ” (तैब्रा ३.२.४) इति ॥७॥

आ- [ताभ्याम्] अनुगृहीतः सन् ‘अग्नये’ ‘जुष्टम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । रुचितमभिप्रेतं ‘गृह्णामि । एतदुक्तं भवति । ‘ देवस्य त्वा ’ इति देवेन सवित्रा प्रसूतो योऽग्निः [स भवति] सर्वेश्वरः सर्वात्मा । अतस्तस्याशनं हविष्यादिकं तद्योग्यमेव भवितुमर्हति । तच्च १५
मनुष्येण ग्रहीतुमशक्यमतोऽहं सावित्रं प्रसवमास्थाय अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् अनुगृहीतः सन् अग्नये रुचितं हविष्यं त्वां गृह्णामि । [तथा] ‘अग्नीषोमाभ्यां’ ‘जुष्टं रुचितं त्वां’ ‘गृह्णामि’ इत्युक्तं भवति ॥

“ भूताय स्वेति शेषाऽभिमर्शनम् ” (काश्रौ २.३.२३) इति । ‘ भूताय भवनाय त्वां परिशेषयामीति शेषः । ‘ न ’ ‘ अरातये न त्वदानाय । “ स्वरिति प्राडीक्षते ” (काश्रौ २.३.२४) २०
इति । स्वरिति ‘स्वः’ शब्देन यज्ञोऽभिधीयते । अहर्देवाः सूर्यश्च । “ यज्ञ उ वै स्वरहर्देवाः सूर्यः ” (काश्रौ २.१.२.१५) इति श्रुतेः । ख्या प्रकथने । अभि व्याख्यातम् । ‘ अमिविल्येषं ’ पश्येयमित्यर्थः ॥७॥

1. V1 S1 C प्राङ्वीक्षते for प्राडीक्षते; P1 after इति adds यज्ञदेवत्यं यजुः ।
3. S1 °भूमिर्विष्यते for °भूमिं वीक्षते
4. V1 S1 C प्राग् for प्राङ्
6. P1 सर्व° for सर्वतो; V1 S1 C निरुद्धमेव for निरुद्धमिव
7. P1 om. one तत्र
14. B1 °मतम् for °प्रेतम्; B1 after प्रेतम् adds देवेभ्यः सवित्रा प्रसूतः; H1 om. एतदुक्तं सवितुः
16. B1 आदाय for आस्थाय
20. H1 प्राचक्षते for प्राडीक्षते
21. B1 after सूर्यश्च adds एतेऽपि स्वःशब्देनोच्यन्ते
23. H1 om. पश्येयम्

दृ॒हन्तां॑ दु॒र्याः॑ पृथि॒व्यामु॒र्वन्तरि॑क्षमन्वेमि ।

पृथि॒व्यास्त्वा॒ नाभौ॑ साद॒याम्यदि॑त्या उप॒स्थे ।

अग्ने॑ ह॒व्य र॑क्षस्व ॥८॥ (३) ॥

दृ॒हन्ताम् । दु॒र्याः । पृथि॒व्याम् । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒नु । ए॒मि ।

पृथि॒व्याः । त्वा । ना॒भौ । सा॒द॒यामि॑ । अदि॒त्याः । उप॒स्थ इत्यु॒प॒स्थे ।

अग्ने॑ ह॒व्यम् । र॒क्षस्व ॥८॥ (३) ॥

- सा-कात्यायनः - “ दृ॒हन्तामित्यवरोहति ” (काश्रौ २.३.२५) इति । ‘ दु॒र्याः पृथि॒व्याम् ’ इति मन्त्रशेषः । ‘ पृथि॒व्यां वर्तमानाः ये दु॒र्याः, दुरो द्वा॒राण्य॒र्हन्तीति॑ दु॒र्याः गृहाः, ते दृ॒हन्तां दृढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहेत् । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योभारेण गृहाणामदाह्यं शङ्का संभाव्यते । तामनेन मन्त्रेण तत्समाधानं [च] कण्वो दर्शयति- “ दृ॒हन्तां दु॒र्याः पृथि॒व्यामिति॑ गृहा वै दु॒र्यास्ते हैत द्वै॒श्वरो यज॑मानस्य योऽस्यायमध्वर्युर्यज्ञेन चरति त॒ हविर्गृही॑त्वा यन्तमनु प्रच्योतोस्ते हे॒श्वरो वि॒क्षो॒ब्धो॒स्ताने॒वैतद॑स्यां प्रतिष्ठायां दृ॒हति॑ तथो यजमानस्य गृहा न वि॒क्षोभ॑न्ते ” (काश्रौ २.१.२.१५) इति । गृहा ए॒वात्र दु॒र्यशब्दे॑नाभिधीयन्ते । अस्य यजमानस्य योऽयमध्वर्युर्यज्ञमनुतिष्ठति तमध्वर्युं हविर्गृहीत्वा गच्छन्तमनु न एते गृहाः प्रच्योतुं समर्थाः । तस्यैव व्याख्यानं वि॒क्षो॒ब्धो॒रीश्वरा॑ इति । तानेव वि॒क्षो॒ब्धमुद्यु॑क्तान् गृहानेतैन मन्त्रेण पृथिव्यां दृढीकरोति । ततो यजमानस्य गृहाः क्षोभं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हविर्ग्रहणस्याचारादावपि संभवादयमध्वर्युः किं करिष्यतीत्यविज्ञाय लोकद्वयस्य भीत्या कम्पः संभाव्यते, तन्निवारणार्थोऽयं मन्त्रः । तदाह तित्तिरिः- “ द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृ॒हन्तां दु॒र्या द्यावापृथि॒व्योरित्याह॑ । गृहाणां द्यावापृथि॒व्योर्धुन्यै॑ ” (तैत्रा ३.२.४) इति । अस्य मन्त्रस्य शकटारोहणहेतुत्वंमापस्तम्बोऽपि दर्शयति- “ दृ॒हन्तां दु॒र्या द्यावापृथि॒व्योरिति॑ प्रत्यवरोह्य ” (आपश्रौ १.१८.४) इति ॥
- २० कात्यायनः - “ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ” (काश्रौ २.३.२६) इति । ‘ अन्वेमि ’ इति मन्त्रशेषः । पूर्वमपि व्याख्यातोऽयं मन्त्रः । ॥

कात्यायनः - “ श्रपणस्य पश्चात् सादयति पृथिव्यास्त्वेति ” (काश्रौ २.३.२७) इति । पाठस्तु- ‘ पृथि॒व्यास्त्वा॒ नाभौ॑ साद॒याम्यदि॑त्या उप॒स्थे । अग्ने॑ ह॒व्य र॑क्षस्व ’ इति । हे हविः, त्वां

1. P1 before दृ॒हन्ताम् adds पृथिवीदैवत्यं यजुः ।
8. P1 om. दुरो द्वा॒राण्य॒र्हन्तीति॑ दु॒र्याः
9. P1 रोहणम् for रोहेत्; P1 om. हविर्... भारेण; P1 शङ्कामनुष्ठानेन for शङ्का संभाव्यते । तामनेन
10. S1 V1 C om. गृहा वै प्रतिष्ठायां (L. 12)
12. S1 V1 C दृ॒हन्तामीश्वरा॑ for दृ॒हति॑ ततो; P1 om. गृहा... धीयन्ते [L. 13]
14. S1 V1 C प्रच्योतुं for प्रच्योतुं; V1 S1 C वि॒क्षो॒ब्धो for वि॒क्षो॒ब्धोः
19. V1 S1 C om. ततो
20. P1. before गच्छति adds अन्तरिक्षदैवत्यं यजुः ।
23. P1 after पाठस्तु adds पृथिवीदैवत्यं यजुः ।

१.४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

६१

हविःप्रोक्षणमन्त्राः]

‘पृथिव्याः’ नामौ मध्ये ‘सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् ‘अदित्याः’ इति । यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्गे स्थापयति एवमहमिदं हविः ‘अदित्याः’ उपस्थे भूम्या अङ्गे, सादयामीत्यनुवर्तते । हे ‘अग्ने, तव समीपे स्थापितमिदं ‘हव्यं’ रक्षस्व । सुप्तं पुत्रमिव बाधकैर्भ्योऽसुरेभ्यः पालयस्व । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि ‘मध्यं’ वै नाभिर्मध्यमभयम्’ इत्यादौ ब्राह्मणे द्रष्टव्यः । तित्तिरिरपि श्याचष्टे— “अदित्या-स्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति । अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै” (तैत्रा ३.२.४) इति । कण्वः— “मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयं तस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयामीत्यदित्या उपस्थ इत्युपस्थ इवाभाषीदिति वै तदाहुयत् सुगुप्तं भवति सुगुप्तमसदिति अग्ने हव्यं रक्षस्वेति तदग्नये चैवैतद्विर्गुप्तये परिददान्वस्यै च पृथिव्यै” (काशत्रा २.१.२.१६) इति ॥८॥(३)॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

आ—“ दृश्हन्तामित्यवरोहति ” (काश्रौ २.३.२५) इति । दुर्याः गृहाणि । दुराणि अर्हन्तीति दुरार्हाः ‘दुर्याः’ पृथिव्यां भूम्यां ‘दृश्हन्ताम्’ दृढीभवन्तु । “ गच्छति उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ” (काश्रौ २.३.२६) इति । व्याख्यातम् । ‘पृथिव्यास्त्वा’ इति हविरासादयति । ‘पृथिव्याः’ नामौ मध्ये अगाधस्थाने त्वां हविरासादयामि । ‘अदित्याः’ देवमातुः ‘उपस्थे’ उत्सङ्गे । हे भगवन्, ‘अग्ने’ ‘हव्यम्’ आसादितं हविः ‘रक्षस्व ॥८॥ (३) ॥

[इति तृतीयोऽनुवाकः]

१५

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

स्वा— तृतीयेऽनुवाके हविर्ग्रहणविषया मन्त्रा उक्ताः । चतुर्थेऽनुवाके हविःप्रोक्षणविषया मन्त्रा उच्यन्ते—

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनामि ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥१॥

२७

पवित्रे इति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्रसव इति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ॥ टि ॥१॥

1. V1 S1 C om. स्थापयामि
6. V1 S1 C om. कण्वः...गुप्तये इति [L 8]
10. B1 H1 दुर्याः दुराणि गृहाणि for दुर्याः गृहाणि । दुराणि
11. H1 om. गच्छति
13. B1 अलय* for अगाध*; H1 om. त्वां; B1 आसादयति for आसादयामि
14. B1 om. हव्यम्; H1 om. हविः

सा-कात्यायनः - “ कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गभौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति । त्रीन् वा ” इति (काश्रौ २.३.३१-३२) । त्रिभिः कुशैः सहितेन हस्तेन छिन्द्यात् । अत एवापस्तम्बो विस्पष्टमाह “ तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन ” (आपश्रौ १.११.८) इति । ‘वैष्णव्यौ’ इति मन्त्रशेषः । नपुंसकस्य न्यत्ययेनात्र स्त्रीलिङ्गत्वम् । हे ‘पवित्रे शोधके कुशद्वयरूपे, युवां वैष्णवे यज्ञसंस्थानिधनी’ स्थः ।
५ ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः । तदेतदाह कण्वः- “ स वै पवित्रे एव करोति पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाह ” (काश्रौ २.१.३.१) इति ॥

कात्यायनः - “ हविर्ग्रहणायामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति ” (काश्रौ २.३.३३) इति । हविः पूर्वं गृहीतं यथाऽग्निहोत्रहवण्या सा हविर्ग्रहणी । तस्यामपः स्थापयित्वा पवित्राभ्यामुत्पुनीयात् । पाठस्तु- ‘सवितुर्वः प्रसवे उत्पुनामि । अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः’ इति । ‘सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपः, वः युष्मान् उत्पुनामि उत्कर्षेण शोधयामि । अच्छिद्रेण पवित्रेण छिद्रहितेन शोधकेन वायुस्वरूपेण । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति पूर्वत्रान्वयः । वायोः सूर्यस्य रश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् । एतदेवामिषेत्य कण्वोप्याह- “ अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यच्छिद्रं वा अयं पवित्रं योऽयं पवते तस्मादाह अच्छिद्रेण पवित्रेणेति । सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा अपिपवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ” (काश्रौ २.१.३.३) इति । पवित्रयोरपां शोधकत्वे उत्तमत्वमपां तदभावं च कण्व आह- “ वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्वा शिष्ये यदिदमन्तरा द्यावापृथिव्यौ तस्माद्वृत्रो नाम तं हेन्द्रो जघान स इतोऽप एव पूतिः सर्वतोऽभिप्रसुत्ताव सर्वतो ह्ययं समुद्रस्तमु हैका आपो बीभत्सां चक्रिरे ता एनमुपर्युपर्यतिपुप्लुविरे ते दर्भास्तास्ता अनापूयिता आपोऽस्तीतरासु सरसृष्टं यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रासवत् स यदेवासु तत्र किं चित् सरसृष्टं भवति तदेवैताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्त्यथ मेध्याभिः ” (काश्रौ २.१.३.२) इति ॥ १ ॥

२० आ- पवित्रे छिनत्ति - ‘पवित्रे स्थः’ इति ॥ लिङ्गोक्तदेवतमिदं यजुः । ‘पवित्रे पवनक्रियाशीले युवां स्थः भवथः । वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्यौ इति लिङ्गव्यत्ययः ।
‘वैष्णव्यौ’ इति । विष्णुदेवत्ये स्थः भवतः । अप उत्पुनाति- ‘सवितुर्वः’ इति । देवो देवता । ‘सवितुः प्रसवे वर्तमानोऽहं सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धाः वः युष्मान् अपः अच्छिद्रेण वायुरूपेण पवित्रेण उत्पुनामि ॥ १ ॥

1. P1 om. त्रीन् वा [L 2]
2. P1 before त्रिभिः add लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः । V1 S1 C om. हस्तेन
6. P1 after इति adds ते द्वे भवतोऽयं वाव पवित्रं योऽयं पवते स वा अयमेक एवैव पवते सोऽयं पुरुषोन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च तौ प्राणोदानौ तदवास्थैवानुमात्रां तस्माद् द्वे त्वेव भवतस्त्रीणि स्युरित्याहुर्व्यान एव तृतीय इति तस्माद् द्वे त्वेव भवतः इति ॥
9. P1 after पाठस्तु adds दैवी बृहती सावित्रम् !
12. V1 S1 C सूर्य for सूर्यस्य
13. V1 S1 C om. अच्छिद्रं
15. V1 S1 C om. पवित्रयोरपां...मेध्याभिरिति ॥ (L. 19)
20. B1 ‘दैवत्ये for ‘देवतं; B1 om. यजुः
21. H1 ‘हविरासदयामि । युवां वैष्णव्यौ अत्र for युवां...वैष्णव्याविति
22. B1 यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थः इति अतः यः for वैष्णव्यौ...अपः; B1 आपो for देवो

द्विःप्रोक्षणमन्त्राः]

देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवः ।

अग्रे इममद्य यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं देवायुवम् ॥२॥

देवीः । आपः । अग्रेगुव इत्यग्रेऽगुवः । अग्रेपुव इत्यग्रेऽपुवः ।

अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत ।

सुधातुमिति सुऽधातुम् । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । देवायुवम् । देवयुवमिति देवऽयुवम् ॥ २ ॥ ५

सा- कात्यायनः - “सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति” (काश्रौ २.३.३४) इति । उत्पूताभिरङ्घ्रिः पूरितं पात्रं सव्ये हस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणेन हस्तेन पत्रमूर्ध्वं चालयेत् । अन्दैवत्यं यजुः । पाठस्तु- ‘देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवः । अग्रे इममद्य यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं देवायुवम् । युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं’ इति । ‘देवीः’ आपः हे द्योतनात्मिका आपः, यूयम् अद्य अस्मिन् दिने इमम् इदानीं प्रवर्तमानं यज्ञं कर्मविशेषम् १०
‘अग्रे’ नयत पुरतः प्रवर्तयत, यथा विध्नो न भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । कथंभूता आपः ? ‘अग्रेगुवः’ पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । ‘अग्रेपुवः’ यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यज्ञप्रवर्तनाय ऊर्ध्वं यज्ञपतिं यजमानं अग्रे नयतेत्यनुवर्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथं भूतं यज्ञपतिम् ? ‘सुधातुं’ सुष्ठु दक्षिणादिना यज्ञस्य पोषकम् । ‘देवायुवम्’ यु मिश्रण इति धातुः । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोतीति देवायुः । यद्वा- देवान् कामयत इति देवायुः । “इदंयुः इदं कामयमानः” (निरुक्त १५.३१) इति यास्केनोक्तत्वात् । तं देवायुवं नयत ॥ २ ॥

आ- ‘देवीरापः’ इत्यप उदिङ्गयति । यजुः [अब्-] देवत्यम् । हे देव्यः आपः अग्रेगुवः । अग्रे समुद्रं गच्छन्तीति क्विप्प्रत्ययान्तस्य गमेः रूपम् । अग्रेपुवः इति । अग्रे प्रथमं पिबन्तीति, पा पाने इति पिबतेः क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । “अग्रेगुव इति यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति” (काश्रौ २.१.३.५) इति श्रुतेः । अग्रे उत्कृष्टे स्वर्गे इमं दर्शपूर्णमासाख्यं १०

7. P1 पूताभिः for उत्पूताभिः
8. V1 S1 C om. अन्दैवत्यं यजुः ।
10. P1 दिवसे for दिने
11. V1 S1 C om. इत्यर्थः
12. C V1 पूर्वमागच्छन्ति for पूर्वभागे गच्छन्ति
14. P1 V1 S1 C देवायुवम् (the syllable व in देव was lengthened in the Samhitā for the sake of metre and in padapāṭha it is no longer retained. Yet all the above mss. have retained the dīrgha.)
16. देवायुवम् See Fn. 14 above; C S1 वायुवं for देवायुवं
17. H1 om. यजुः [अब्-] देवत्यम्
18. B1 कः; H कु° for क्विप्
19. H1 B1 कू° for क्विप्; H1 om. यत्प्रथमाः

यज्ञम् 'अद्य इदानीं सुनिष्पन्नं स्वफलप्रदानाय नयत । णीम् प्रापणे । प्रापयत । पश्चात् तद्भोगाय यज्ञपतिं नयत । सुधातुम् । सुदक्षिणादिना यज्ञस्य पोषकं पुष्कलदक्षिणं सुधातुम् । देवायुवं देवान् कामयत इति [देवयुस्तम्] । “ इदंयुः इदं कामयमानः ” (निरुक्त ६.३१) इति यास्कः । यु मिश्रणे । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोतीति देवायुः ।
५ छान्दसो दीर्घः । तं देवायुवम् एवंविधं यज्ञपतिं नयत ॥२॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं प्रोक्षिता स्थ ।
अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ३ ॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य इति वृत्रतूर्यं ।
यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य इति वृत्रतूर्यं । प्रोक्षिता इति प्रउक्षिताः । स्थ ।
१० अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ॥ ३ ॥

सा- 'युष्माः' इति आकारश्छान्दसः । हे आपः, युष्मान् इन्द्रः देवः वृत्रतूर्यं वृत्रवधे निमित्तभूते सति अवृणीत सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । यूयम् अपि वृत्रतूर्यं निमित्ते तम् इन्द्रम् अवृणीध्वं सहकारित्वेन प्रार्थितवन्त्यः । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि “ स उद्विज्यति देवीरापः ” (काशवा २.१.३.५) इत्यादिना कण्वेन विस्पष्टमूचे । इन्द्रस्यापां च परस्परवरणप्रसिद्धिं तित्तिरिदर्शयति—
१५ “ वृत्रं ह हनिष्यन्नन्द्र आपो ववे । आपो हेन्द्रं वविरे ” (तैवा ३.२.५) इति । कात्यायनः—“ प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणम् ” (काश्रौ २.३.३५) इति । अब्देवत्यं यजुः । हे आपः, यूयं सदीयमनोभावनया प्रोक्षिताः भवत । प्रोक्षणं नाम प्रकर्षणं सेचनम् । तस्मान्यद्रव्यस्याद्भिः संभवति । अपां तु न केनाप्यन्यद्रव्येण तत् संभवति । तस्मान्मानसोपचारेण तासां प्रोक्षणम् । तमेतमभिप्रायं कण्वो दर्शयति—“ प्रोक्षिता स्थेति तदेताभ्यो निह्वते ” (काशवा २.१.३.५) इति । अपलपत्युपचरतीत्यर्थः । तित्तिरिस्तु मन्त्रपाठेन
२० समुपचारं दर्शयति—“ प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः ” (तैवा ३.२.५) इति ॥
कात्यायनः—“ हविषश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति । यथादेवतमन्यत् ” (काश्रौ २.३.३६-३७) इति । 'हविषश्च' इत्यत्र प्रोक्षणमित्यनुवर्तते । अत्र देवताद्वयसंबन्धिनो हविषो यथा प्रोक्षणम् एवमन्यदपि हविस्तत्तद्देवतामनतिक्रम्य प्रोक्षणीयम् ॥ अग्निरग्नीषोमौ देवते यजुषी ॥ पाठस्तु—‘ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ’ इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

11. P1 V1 युष्मेति for युष्मा इति
13. C तम् for सः, V1 S1 om. first सः.
14. S1 V1 C कण्वो . उवाच for कण्वेन...ऊचे ।
16. C V1 S1 om. अब्देवत्यं यजुः ।
17. C अन्येन, S1 अन्यत्र for अन्य°
18. V1 C S1 एतत् for तत्
23. S1 V1 C °देवतानाम् for देवताम्; V1 S1 C om. अग्नि...यजुषी ।

हविःप्रोक्षणमन्त्राः]

आ-- 'युष्मा इन्द्रः' । अवेवत्या गायत्री । ['युष्माः' इति] छान्दसं पदम् । युष्मान् 'इन्द्रः' अवृणीत । किमर्थम् ? 'वृत्रतूर्ये' । तूर्यतिर्वधकर्मा । वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थम् । यूयं च वृत्रतूर्ये निमित्ते तत्साहायार्थं तथास्त्विति इन्द्रमवृणीध्वं वृत्रवत्यः । तासामपां प्रोक्षणं- 'प्रोक्षिता स्थ' इति । आपो देवताः । उक्ष सेचने । 'प्रोक्षिताः' स्थ यूयं प्रोक्षिता भवथ । हविः प्रोक्षति- 'अग्नये जुष्टम्' इति । अग्निरग्नीषोमौ देवते यजुषी । 'अग्नये । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" (पा १.४.३३) इति चतुर्थी । 'जुष्टं रुचितं' त्वा त्वां 'प्रोक्षामि । 'अग्नीषोमाभ्यां' 'जुष्टं रुचितं त्वां' 'प्रोक्षामि ॥ ३ ॥

दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै ।

यद्वोऽशुद्धः पराजघानैतद्वस्तच्छुन्धामि ॥४॥ (४) ॥

दैव्याय । कर्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्याया इति देवऽयज्यायै ।

१०

यत् । वः । अशुद्धः । पराजघानेति पराऽजघान । एतत् । वः । तत् । शुन्धामि ॥ जि ॥ ४ ॥ (४) ॥

सा- कात्यायनः - "पात्राणि दैव्यायेति" (काश्रौ २.३.३८) इति । कृष्णाजिनोल्बलादीनि यज्ञपात्राणि 'दैव्याय' इति मन्त्रेण प्रोक्षेत् । पात्रदेवत्यानुष्टुप् । पाठस्तु- 'दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै । यद्वोऽशुद्धः पराजघानैतद्वस्तच्छुन्धामि' इति । 'दैव्याय' अग्न्यादिदेवसंबन्धिने 'कर्मणे' 'शुन्धध्वम्' । हे यज्ञपात्राणि, शुद्धानि भवत । तदेव कर्म विशिष्यते । 'देवयज्यायै' देवसंबन्धिन्यै याग-क्रियायै । किं च 'वः' युष्माकं संबन्धि 'यत्' 'अङ्गम्' 'अशुद्धः' नीचजातिस्तक्षादिः 'पराजघान' पराहतं कृतवान्, छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तपादस्पर्शरूपमशुचित्वं कृतवान्, 'तत्' 'एतत्' 'वः' युष्माकमङ्गं 'शुन्धामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि । तस्मिन्मर्थम्- "अथ पात्राणि प्रोक्षति दैव्याय" (काश्रौ २.१.३.७) इत्यादिना कण्वः प्रोक्तवान् ॥ ४ ॥ (४) ॥

१०

इति प्रथमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आ- पात्राणि प्रोक्षति- 'दैव्याय कर्मणे' इति । पात्रदेवत्यानुष्टुप् । 'दैव्याय' देव-संबन्धिने 'कर्मणे' कर्मार्थं 'शुन्धध्वम्' । शुधि शुद्धौ । शुद्धा भवन्तु । 'देवयज्यायै' देवयागाय

2. H1 तुर्वतिर् for तूर्यतिर्
3. H1 after वृत्रवत्यः adds भवथ
7. H1 त्वेति for त्वां
14. C प्रोक्षयेत् for प्रोक्षेत्; V1 S1 C om. पात्रदेवत्यानुष्टुप् ।
21. P1 om. प्रथमेऽध्याये; V1 after इति adds सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कण्वसंहितायां; C प्रथम for प्रथमे

सपवित्रामिरद्भि शुन्धध्वम् । किं च ^१यत् ^१वः युष्माकम् ^१अशुद्धः अशुचिस्तक्षादिः
^१पराजघान पराहति [कृत-] वान्, यत् कलुषमुपहति कृतवान् ^१तत् ^१एतत् वः कलुषं
^१शुन्धामि शोधयामि अपनयामि ॥४॥ (४) ॥

[इति चतुर्थोऽनुवाकः]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

सा- चतुर्थेऽनुवाके प्रोक्षणमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे त्ववघातमन्त्रा उच्यन्ते --

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः ।

अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वाऽदितिर्वेत्तु ॥ १ ॥

१० शर्म । अ॒सि । अव॑धूत॒मित्यव॑धूतम् । रक्षः । अव॑धूता इत्यव॑धूताः । अरा॑तयः ।
 अदित्याः । त्वक् । अ॒सि । प्रति॑ । त्वा । अदितिः । वे॒त्तु ॥ १ ॥

सा- कात्यायनः - “ शर्मासीति कृष्णाजिनादानम् ” (काश्रौ २.४.१) इति । हे कृष्णाजिन,
 त्वमुल्लखलस्य धारणार्थं शर्मं सुखहेतुः असि । अजिनस्य चर्मेति मनुष्यनाम । शर्मेति दैवं नाम । अतो
 मन्त्रे शकारः पठितः । सोऽयमर्थः - “ तदादत्ते शर्मासीति कृष्णस्य वा एतच्चर्म ” (काशब्रा २.१.३.९)
 इत्यादिना ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः ॥

१५ कात्यायनः - “ अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूतोत्पवधूतमिति ” (काश्रौ २.४.२) इति । तदेतदापस्तम्बो-
 ऽपि- “ उल्लखलादि पात्रेभ्योऽपत्तय दूरदेशे कृष्णाजिनमवधूनुयात् ” [इति] । राक्षसं यजुः । पाठस्तु-
 ‘ अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः ’ इति । धून् कम्पन इति धातुः । कृष्णाजिने गूढं रक्षः अवधूतं
 कृष्णाजिनस्य कम्पनेन भूमौ पातितम् । एवमेव अरातयः अपि पातिताः ।

२० कात्यायनः - “ प्रत्यग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ” (काश्रौ २.४.३) इति । तदेतदापस्त-
 म्बोऽपि स्पष्टमाह- “ अदित्यास्त्वगसीत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे वा प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ”
 (आपश्रौ १.१९.४) इति । कृष्णाजिनदैवत्यं यजुः । पाठस्तु- “ अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वाऽदितिर्वेत्तु ”
 इति । हे कृष्णाजिन, त्वम् अदित्याः भूमिदेवतायाः त्वग्रूपस् असि । ततः अदितिः भूमिस्त्वां
 प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगित्येव वेत्तु जानातु । एतस्याभिप्रायं कण्वः - “ तत्प्रत्यग्रीवमुपस्तृणाति ”

1. H1 यत् नोऽस्माकम् for यद्भो युष्माकम्
2. H1 तदेतच्चतुः; B1 तदेतच्चव for तदेतत् वः
11. P1 before शर्मा° adds अजिनदैवत्यं यजुः ।
12. P1 दैवतं for दैवं
16. P1 om. राक्षसं यजुः ।
20. V S1 C °लोम्नोप° for °लोमोप°
23. P1 om. जानातु

१.५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

६५

अवघातमन्त्रः]

(काशब्रा २.१.३.१०) इत्यादिना स्पष्टमुक्तवान् । तित्तिरिश्च संगृह्याह— “ इयं वा अदितिः ” (तैब्रा ३.२.६) इत्यादिना ॥

तनु चर्मान्तराणि परित्यज्य कृष्णाजिने कः पक्षपातः इति चेत् । यज्ञपुरुषसंबन्धित्वग्रूपत्वादिति ब्रूमः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषः केनाऽपि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तोऽन्यत्र जगाम । तदानीं स्वकीयवेष-प्रच्छादनाय कृष्णमृगोऽभूत् । देवास्तु तदेतद्विज्ञाय तस्य मृगस्य त्वचमुत्क्षिप्य जगृहुः । तस्मात् तत्र पक्षपातो युक्तः । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि— “ अथ कृष्णाजिनमादत्ते यज्ञस्य वै सर्वत्वाय ” (काशब्रा २.१.३.८) इत्यादिना कण्वब्राह्मणेन प्रपञ्चितः । तित्तिरिश्चैतमर्थं संजग्राह— “ यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविरध्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय ” (तैब्रा ३.२.५) इति । कथंचिदुल्लखलादधः पतितेष्वपि व्रीहिषु कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वेन भूमिस्पर्शाभावाद-स्कन्धमेव हविर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१०

आ— कृष्णाजिनमादत्ते— ‘ शर्मासि ’ इति । कृष्णाजिनदैवत्यं यजुः । ‘ चर्मासि ’ इति प्राप्ते चकारस्य शकारत्वं ‘ शर्मासि ’ [इति] । कृष्णाजिनमवधूनोति— ‘ अवधूतम् ’ इति । राक्षसं यजुः । धूञ् कम्पने । ‘ राक्षः अवकम्पितम् । ‘ अवधूताः अवकम्पिताश्च ‘ अरातयः अदानशीलाः । कृष्णाजिनमास्तृणाति— ‘ अदित्यास्त्वगसि ’ इति । कृष्णाजिनदैवत्यं यजुः । ‘ अदित्याः पृथिव्यास्त्वं ‘ त्वक् भवसि । अतो वेत्तु । विद ज्ञाने । ‘ अदितिः ‘ त्वा त्वां ‘ प्रति ‘ वेत्तु १५ प्रतिजानातु ॥ १ ॥

अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावाऽसि पृथुबुध्नः ।

प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ २ ॥

अद्रिः । असि । वानस्पत्यः । ग्रावा । असि । पृथुबुध्न इति पृथुबुध्नः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥ २ ॥

१०

सा—कात्यायनः— “ निदधात्युल्लखलमद्रिरसि ग्रावाऽसीति वा । प्रति त्वेत्युभयोः ” (काश्रौ— २.४.४,५) इति । विकल्पितयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः ‘ प्रति त्वा ’ इति शेषो योजनीय इत्यर्थः । उल्लखलदैवत्यं यजुः । पाठस्तु— ‘ अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावाऽसि पृथुबुध्नः । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ’ इति । हे उल्लखल, त्वं यद्यपि ‘ वानस्पत्यः दारुमयस्तथाऽपि दृढत्वात् ‘ अद्रिः ‘ असि पाषाणोऽसि ‘ पृथुबुध्नः स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाञ्जल्यराहिल्याय मूलस्य स्थूलत्वम् । हे उल्लखल, तथाविधस्त्वं ‘ ग्रावा ‘ असि १५

7. V1 C S1 यज्ञे for यज्ञो; P1 लिलायत for निलायत
8. V1 यज्ञा यज्ञादेव दत्तसंज्ञं for first यज्ञादेव तद्यज्ञं
12. H1 एव for first अव
13. H1 om. अदानशीलाः
22. P1 om. द्वयोः; V1 S1 C om. उल्लखलदैवत्यं यजुः । [L23]
25. P1 V1 मुशल for मुसल

दाह्येन पाषाणसदृशोऽसि । 'अदित्याः' त्वक्, अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां प्रतिगृह्य 'वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु । अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः साधारणवाक्यशेषं पृथग्योजयित्वा कण्वो विस्पष्टं दर्शयति— " स प्रतिगृह्यात्यद्विरसि वानस्पत्यः प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्विति वा प्राचासि पृथुबुध्नः प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्विति वा " (काशब्रा २.१.३.१२) इति । दारुमयस्य पाषाणत्वाभिधानमुपचरितम् ।
५ एतत् तित्तिरिदर्शयति— " अद्विरसि वानस्पत्य इत्याह । प्राचाणमेवैनत् करोति " (तैब्रा ३.२.५) इति । तस्मिन्मुपचारम्— " यथा वा अदः सोमं प्रावभिः " (काशब्रा २.१.३.१२) इत्यादिना कण्वः प्रपञ्चयामास ॥ २ ॥

आ-तस्मिन्निदधाति उल्लखलम्—'अद्विरसि' इति । अद्विर्प्रावोऽल्लखलदैवत्यं यजुः । अद्विणा ग्रीह्यादिकमवहन्तीति 'अद्विः त्वं भवसि, 'वानस्पत्यः च । वानस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः
१० 'असि । 'प्राचा' 'असि । हन्ति ग्रीह्यादिकमनेनेति प्राचा त्वमसि । 'पृथुबुध्नः बृहन्मूलश्च । अतस्त्वा 'अदित्याः' त्वक् कृष्णाजिनं 'त्वा त्वाम्' 'प्रति' 'वेत्तु प्रतिजानातु ॥२॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनम् ।

देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

अग्नेः । तनूः । असि । वाचः । विसर्जनमिति विसर्जनम् ।

१५ देववीतये इति देवऽवीतये । त्वा । गृह्णामि ॥ जो ॥ ३ ॥

सा- कात्यायनः— " हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति " (काश्रौ २.४.६) इति । अग्निदैवत्यं यजुः । पाठस्तु— 'अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनम् । देववीतये त्वा गृह्णामि' इति । हे हविः, त्वम् 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः शरीरम्' 'असि । यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्निर्भवति अतो हविरग्नेस्तनूः । किं भूतं हविः ? 'वाचः' 'विसर्जनम् । अतः 'देववीतये देवानां तर्पणाय' 'गृह्णामि आवपामीत्यर्थः । तित्तिरिपि एवसाह—
१० " देववीतये त्वा [गृह्णामीत्याह] । देवताभिरेवैतत् समर्धयति " (तैब्रा ३.२.५) इति । अथवा पूर्वमपां प्रणयनकाले नियमितायाः यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्ग्रहणं वाचो विसर्जनमित्युच्यते । तदाह कण्वः— " यां वा अमुं वाचं यच्छति हविर्ग्रहीष्यन्नत्र वै तां विसृजते । तस्मादाह वाचो विसर्जनमिति " (काशब्रा २.१.३.१३) इति ॥ ३ ॥

3. V1 S1 C °गृह्णातु for °गृह्णाति°
4. C S1 °चरति । तमेतं for चरितम् । एतत् [L 5]
9. B1 असि for च
10. H1 om. प्राचासि; H1 धनन्ति for हन्ति
16. V1 S1 C om. अग्निदैवत्यं यजुः ।
19. V1 S1 C om. तित्तिरिपि ... त्वा [L 20]
20. P1 om. एव
22. P1 om. अत्र

अवधामन्त्राः]

आ— अथ हविरावपति—‘अग्नेः तनूरसि’ इति । अत्र हविर्देवता । अत्राग्निशब्दे-
न हवनीयोऽग्निरुच्यते । तत्र प्रक्षिप्तं हविरग्निर्भवति । अतः ‘अग्नेः तनूः शरीरम् असि
इत्युच्यते । यद्वा— अग्निशब्देन यस्यै देवतायै हविर्गृह्यते सा लक्ष्यते । तस्या अपि हविस्तनू-
र्भवतीति । वाचः विसर्जनम् । यस्मिन् हविषि क्षिप्ते अध्वर्युणा वाग्विसृज्यते तद्विर्वाचो
विसर्जनम् । देववीतये देवानां तर्पणाय त्वा गृह्णामि आवपामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

बृहन् ग्रावांसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यः ।

हव्यं शमीष्व सुशमिं शमीष्व हविष्कृदेहि ॥ ४ ॥

बृहन् । ग्रावा । असि । वानस्पत्यः । सः । इदम् । देवेभ्यः ।

हव्यम् । शमीष्व । शमिष्वेति शमिष्व । सुशमिति सुऽशमि । शमीष्व । शमिष्वेति शमिष्व ।

हविष्कृत् । हविःकृदिति हविःऽकृत् । आ । इहि । ध्यु ॥ ४ ॥

सा— कात्यायनः — “ बृहद् ग्रावेति मुसलमादत्ते ” (काश्रौ २.४.११) इति । ‘असि
वानस्पत्यः’ इति मन्त्रशेषः । हे मुसल, त्वं वानस्पत्यः दारुमयस्तथाऽपि ग्रावा असि । दाव्येन
पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन बृहन् महानसि ॥

कात्यायनः — “ स इदमित्यवधधाति ” (काश्रौ २.४.१२) इति । पाठस्तु— ‘स इदं देवेभ्यो
हव्यं शमीष्व सुशमिं शमीष्व’ इति । हे मुसल, सः त्वं देवेभ्यः अग्न्यादिदेवोपकारार्थं च इदं
हव्यं व्रीहिरूपं शमीष्व शमय । भक्षणविरोधुप्रनुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं
‘सुशमिं शमीष्व’ इति । सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमय । शान्तिर्द्विविधा । बाह्यनुषापनयनादेका ।
स्येयं प्रथमावधधातेन संपद्यते । अन्तःस्थितस्य ईषद्रक्तवर्णस्य मालिन्यस्यापनयनादपरा शान्तिः । सेयं
फलीकरणेन संपद्यते । तमेतमुभयविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । अत एव कण्वो व्याचष्टे— “ हव्यं
सःस्कुरु साधु सःस्कृतमित्येवैतदाह ” (काश्रौ २.१.३.१४) इति ॥

कात्यायनः — “ हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ” (काश्रौ २.४.१३) इति । यजमानस्य पत्नी वा
अन्यो वा यः कोऽपि देवानामर्थे भक्त्या व्रीहीन् सय्यगवहन्ति । तस्य संबोधनेनाह्वानं क्रियते । हविष्कृत्
एहि आगच्छ । तदेतत् तित्तिरित्याचष्टे— “ हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान् ह्वयति ।

1. H1 om. अथ
2. H1 अत्र for तत्र; H after भवति ins. इति
4. B1 before वाचः adds अथवा
11. P1 after कात्यायनः adds (at the margin) मुसलदैवत्यं यजुः ।
14. V1 after कात्यायनः (at the margin) adds मुसलदैवत्यं यजुः ।
15. V1 मुसल for मुसल
16. S1 C °नयन° for °नयनेन; P1 V1 यदस्य for पदस्य
18. V1 S1 C °द्रव्य° for °रक्त°
22. V1 S1 C तत् for तस्य

त्रिह्वयति । त्रिषत्या हि देवाः ” (तैब्रा. ३.२.५) इति । त्रिवारमुक्तमर्थं देवाः सत्यं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आ— मुसलमादत्ते— ‘ बृहन् प्रावाऽसि ’ इति । मुसलदेवत्वम् । ^१बृहन् ^२प्रावा ^३असि इति । दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वम् । हन्तृत्वापेक्षं प्रावत्वम् । दीर्घप्रावा त्वमसि । वनस्पतेर्विकारश्च ^४वानस्पत्यः । ‘ सः इदम् ’ इत्यवदधाति । इदमपि मुसलदैवत्यम् । ^५सः त्वं ^६देवेभ्यः [देवानाम्] रथाय ‘ इदं हविः ’ शमीष्व । शाम्यतिः संस्कारार्थः । ^७सुशमि इति क्रियाविशेषणम् । एतत् सुसंस्कृतं यथा भवति तथा ^८शमीष्व संस्कारं कुरुष्व । त्रिराह्वयति— ‘ हविष्कृदेहि ’ इति । अत्र अधिदैवतं वाक्, अधियज्ञं पत्नी देवता । हविः करोतीति ^९हविष्कृत् ^{१०}एहि आगच्छ । “ अधिदैवं वाक्, अधियज्ञं पत्नी ” (कात्या-सर्वानु- १.४) इति ॥ ४ ॥

१०.

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमा वद ।

वयं संघाते संघाते जेष्म ॥ ५ ॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्व इति मधुजिह्वः । इषम् । ऊर्जम् । आ । वद ।

वयम् । संघाते संघात इति संघाते संघाते । जेष्म ॥ छं ॥ ५ ॥

सा— कात्यायनः — “ आहन्त्यन्यो षडुपले कुक्कुटोऽसीति । त्रिः शम्यया द्विर्द्विषदं सकृदुपलाम् ” (काश्रौ २.४.१५) इति । अन्यशब्देनात्राग्नीध्रो विवक्षितः । पेषणसाधने द्वे शिले षडुपले । शम्याशब्देनारत्निप्रमाणं दारुमयं यज्ञायुधमुच्यते । तथा शम्ययाऽऽग्नीध्रो षडदं द्विवारं समाहन्त्यात्, उपलां सकृत् समाहन्त्यात् । तमिमं प्रयोगं त्रिवारमावर्तयते । तदेतदापस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह— “ षडुपले समाहन्ति । द्विर्द्विषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन् नवकृत्वः संपादयति ” (आपश्रौ १.२०.३) इति ॥ पाठस्तु— ‘ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद । वयं संघाते संघाते जेष्म ’ इति । हे शम्यारूप यज्ञायुधविशेष, त्वं ‘ कुक्कुटः ’ ‘ मधुजिह्वः ’ ‘ असि । असुराः क कृत्येवं तान् हन्तुमन्विच्छन् यः पुमानटति सर्वत्र संचरति सोऽयं कुक्कुटः । यद्वा— कुक्कुटाख्यपक्षिवद् ध्वनिविशेषम् असुर-भीत्यर्थं यः करोति सोऽयं कुक्कुटः इत्युपचर्यते । मधुजिह्वनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुरभाषिणी जिह्वा यस्येति तद्व्युत्पत्तिः । तन्नामकं देवताभृत्यं

1. P1 त्रिषला; V1 विषत्या for त्रिषत्याः
4. H1 om. हन्तृत्वापेक्षं प्रावत्वम् ।
6. B1 H1 शम्यातिः for शाम्यतिः
9. B1 after इति adds क्रियते
14. P1 after उपले ins. वागदैवत्यं यजुः ।
15. V1 S1 C om. अत्र; S1 पेषण° for पेषण°
17. V1 S1 C आवर्तयेत् for आवर्तयते
22. V1 S1 C °नामकः for °नामा

१.५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेतः

७१

भवघातमन्त्राः]

कण्वो दर्शयति—“ मधुजिह्वो वै स देवेभ्य आसीत् ” (काशब्रा २.१.३.२०) इति ॥ तद्रूप हे यज्ञायुध,
त्वमसुरान् पराभावयन् यजमानस्य 'इषम्' 'ऊर्जम्' आवद । अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं
कुरु । त्वदीयशब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः सर्वतः प्राप्नोति । ततो यजमानसंबन्धिनः
'वयं' 'संघातेसंघाते असुरैः सह क्रियमाणे तस्मिन् तस्मिन् युद्धे' 'जेष्म जितवन्तः । कदाचिदपि नास्माकं
पराजय इति भावः । सम्यगासुरा हन्यन्ते यत्रेति संघातो युद्धम् । यज्ञायुधशब्देनासुराणां पराभव इति ५
तित्तिरिः संगृह्य दर्शयति— “ मनोः श्रद्धादेवस्य यजमानस्यासुरघ्नी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽसीत् ।
तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्धृतामुपाशृण्वन् । ते पराभवन् ” (तैब्रा ३.२.५) इति । श्रद्धालुत्वेन
यागं कुर्वतो मनोः प्रभावादिदं संपन्नम् । इममेवार्थम्— “ मनोर्हं वा ” (काशब्रा २.१.३.१७)
इत्याद्युपाख्याने कण्वः प्रपञ्चयामास ॥ ५ ॥

आ— दृषदुपले आहन्ति—‘कुकुटः’ असि इति । वाग्देवता । कुत्सितं शब्दमसुरघ्नम् १०
असुराणां कवत इति कुकुटः । अथवा असुरघ्नीं वाचमुपादाय असुराः क क इत्येवं यस्त्वति
स कुकुटः । अत्र संप्रसारणादौ कृते कुकुट इति भवति । असुराणां 'कुकुटः' त्वम् 'असि ।
देवानां 'मधुजिह्वः' असि । मधुररसप्रदत्वात् । अतः 'इषं' वृष्टिम् 'ऊर्जम्' अन्नम् 'आ
आभिमुख्येन 'वद । सहायभूतेन त्वया 'वयं' च 'संघातेसंघाते । संपूर्वस्य हन्तेः संघातः
संग्रामः समुदायो वाऽभिधेयः । वीप्सायं द्विर्वचनम् । संघातेसंघाते शत्रून् 'जेष्म' जयेम, १५
संग्रामं संग्रामं वा ॥ ५ ॥

वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु ।

परापूतं रक्षः प्रतिपूता अरातयः ॥६॥

वर्षवृद्धमिति वर्षवृद्धम् । असि । प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्षवृद्धम् । वेत्तु ।

परापूतमिति परापूतम् । रक्षः । प्रतिपूता इति प्रतिपूताः । अरातयः ॥ दं ॥ ६ ॥ २०

3. C भवदीय° for त्वदीय°
4. P1 Trans न before कदा° and om. अपि
7. P1 यन्तो for यावन्तो°
9. V1 S1 C उपाख्यानेन for उपाख्याने
10. B1 H1 कुकुटं for कुत्सितं; B1 Trans. शब्दं after असुरघ्नं
11. B1 H1 कवतीति for कवत इति; H1 B1 कु कु for क क
14. H1 om. वयं च

सा- कात्यायनः - “ वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते ” (काश्रौ २.४.१६) इति । आदानप्रकारं
बौधायनः स्पष्टीचकार- “ अवहत्योत्तुषान् कृत्वोत्तरतः शूर्पमुपयच्छति ” (बोश्रौ १.६) इति । हे शूर्प,
त्वं ‘वर्षवृद्धं वृष्टिगतजलेनाभिवृद्धम्’ असि । वर्षवृद्धवेणुदलैरिषीकाग्रशलाकाभिर्नडाख्यनृणशलाकाभिर्वा
शूर्पस्य निर्मितत्वात् । तदेतत् कण्व आह- “ वेणूनां वा नलानां वेषीकाणां वा ” (काश्रवा २.१.३.२१)
५ इति ॥

कात्यायनः - “ प्रति त्वेति हविरुद्धपति ” (काश्रौ २.४.१७) इति । ‘वर्षवृद्धं वेत्तु’ इति
मन्त्रशेषः । हे हविः, ‘वर्षवृद्धं त्वां प्रतिगृह्य’ वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु । अत्र ज्ञातृत्वं शूर्पस्य द्रष्टव्यम् ।
हविर्देवतां व्रीहीणां यवानां वा वर्षवृद्धत्वं प्रसिद्धम् । अत एवात्र कण्व आह- “ व्रीहयो वा यवा वा ”
(काश्रवा २.१.३.२१) इति । मन्त्रद्वये वृद्धशब्देन समृद्धिर्द्योत्यत इति तित्तिरिहाह- “ वर्षवृद्धमसि प्रति
१० वा वर्षवृद्धं वेत्त्वित्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समृद्धयै ” (तैव्वा ३.२.५) इति ॥

कात्यायनः - “ परापूतमिति निष्पुनाति ” (काश्रौ २.४.१८) इति । ‘रक्षः प्रतिपूता
अरातयः’ इति मन्त्रशेषः । तुषेषु निरुद्धं ‘रक्षः’ परापूतं निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तैः सङ्ग रक्षसो
भूमौ पतनात् ‘अरातयः’ हविर्दानप्रतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च ‘प्रतिपूताः’ प्रतिकूलाः सन्तो निराकृताः ॥६॥

आ-शूर्पमादत्ते-‘वर्षवृद्धम् असि’ इति । शूर्पदेवत्यम् । ‘वर्षवृद्धम् वृष्ट्या वृद्धम्’ असि ।
१५ हविरुद्धपति-‘प्रति त्वा वर्षवृद्धम्’ इति । हविर्देवता । ‘वर्षवृद्धं त्वां [प्रति वेत्तु]
प्रतिजानातु । निष्पुनाति-‘परापूतम्’ इति । ‘परापूतम्’, ‘अपहतम्’ इति च द्वे राक्षसे ।
‘रक्षः’ परापूतं पराक्षितम् । ‘अरातयः’ प्रतिपूताः पराक्षिताः ॥ ६ ॥

अपहतं रक्षो वायवो वि विनक्तु ।

देवो वः सविता प्रति गृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ॥७॥ (५) ॥

२०

अपहतमित्यपहतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि । विनक्तु ।

देवः । वः । सविता । प्रति । गृह्णातु ।

हिरण्यपाणिरिति हिरण्यपाणिः । अच्छिद्रेण । पाणिना । श्रुं ॥७॥ (५) ॥

2. P1 V1 S1 C अवाहन्या° for अवहत्यो°; P1 उत्तरे तत्; S1 C V1 उत्तरेत् for उत्तरतः; S1 C °गच्छति for °यच्छति
3. V1 S1 C om. त्वं
6. P1 before प्रति adds पूर्ववत्
7. P1 after हविः adds शूर्प
8. P1 om. first वा
11. P1 ins राक्षसं यजुः । on the margin with an indicative mark above परा°
12. P1 °भूतेषु for °पूतेषु

१.५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

७३

अववातमन्त्राः]

सा - कात्यायनः - “अपहतमिति तुषान्निरस्यति” (काश्रौ २.४.१९) इति । भूमौ पतितान्स्तुषान् दूरे निःसारयेत् । ‘रक्षः’ इति मन्त्रशेषः । तुषेषु निगूढं यत् ‘रक्षः’ तत् ‘अपहतं दूरेऽपनीय मारितम् ॥

कात्यायनः - “वायुर्व इति अपविनक्ति” (काश्रौ २.४.२०) इति । कण्वोऽपि - “अप- विनक्ति वायुर्व विविनक्तीति” (काश्रौ २.१.३.२३) इति । हे तण्डुलाः, ‘वः युष्मान् शूर्पचालनेन निष्पन्नः’ वायुः देवः ‘विविनक्तु कणेभ्यः पृथक्करोतु । तमेतं पृथक्कारम् - “अयं वाव वायुर्योऽयं पवते” (काश्रौ २.१.३.२३) इत्यादिना कण्वः स्पष्टीचकार ॥

कात्यायनः - “देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयेत्” (काश्रौ २.४.२१) इति । पाठस्तु - ‘देवो वः सविता प्रति गृह्णातु हिरण्यपाणिः रच्छिद्रेण पाणिना’ इति । हे तण्डुलाः, ‘वः युष्मान्’ हिरण्य- पाणिः अङ्गुलीयकाद्याभरणयुक्तपाणिः ‘सविता’ देवः ‘रच्छिद्रेण’ पाणिना अङ्गुलिर्विशेषरहितेन स्वकीयेन हस्तेन ‘प्रतिगृह्णातु’ स्वीकरोतु । पात्र्यां यदा प्रक्षिप्यते तदा भूमौ स्कन्दनं मा भूदिति स्वकीयेन १० पाणिना पालयन्नित्यर्थः । तमेतमभिप्रायं तित्तिरिराह - “अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै द्विषोऽस्कन्दाय” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥७॥ (५) ॥

इति प्रथमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

आ - तुषान्निरस्यति - ‘अपहतम्’ इति । ‘अपहतम्’ हन्तिर्गत्यर्थः । अपगतं ‘रक्षः’ । १५ तण्डुलान् विविनक्ति ‘वायुर्वः’, ‘देवो वः’ इति च तण्डुलदेवत्ये । ‘वः’ तण्डुलान् युष्मान् ‘वायुः’ विविनक्तु पृथक्करोतु । व्रीहितुषादिभ्यः पात्र्यामोप्य तण्डुलानभिमन्त्रयेत् - ‘देवो वः’ इति । ‘वः युष्मान्’ तण्डुलान् ‘हिरण्यपाणिः’ हिरण्यपाणिः ‘सविता’ देवः ‘रच्छिद्रेण’ अशिथिलेन ‘पाणिना’ हस्तेन ‘प्रतिगृह्णातु ॥ ७ ॥ (५) ॥

[इति पञ्चमोऽनुवाकः]

१०

1. P1 ins. राक्षसं यजुः । with an indication above अप°
 2. P1 after तत् ins. अपि
 3. P1 ins. वायुदैवतं यजुः । with an indication above वायुर्
 5. S1 V1 वातः शूर्पो°; C वातः सूर्यो° for वाव वायुर्यो°
 7. P1 ins. on the margin with makings above देवो°, तण्डुलदैवत्यं यजुः ।
 9. V1 C S1 om. पाणिना
 10. V1 C S1 पाणिना for हस्तेन
 11. P1 शूर्प ते for शूर्पात्
 14. P1 om. इति प्रथमेऽध्याये
 15. B1 Trans. हन्तिर्गत्यर्थः after गतं
 17. H1 करोति for °करोतु
 18. H1 after युष्मान् adds हि
- कासं .. १०

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा- पञ्चमेऽवधातमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे कपालोपधानमन्त्रा उच्यन्ते—

धृष्टिरस्यपाग्ने अग्निमामादं जहि ॥

निःक्रव्यादं सेधा देवयजं वह ॥ १ ॥

५ धृष्टिः । असि । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यामऽअदम् । जहि ।

निः । क्रव्यादमिति क्रव्यऽअदम् । सेध । आ । देवयजमिति देवऽयजम् । वह ॥ ठी ॥ १ ॥

कात्यायनः — “ धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय ” (काश्रौ २.४.२६) इति । पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषः । तथा चापस्तम्बः— “ मूलतः शाखां परिचास्योपवेषं करोति ” (आपश्रौ १.६.६) इति । जिघृषा प्रागल्भ्य इति धातुः । हे उपवेष, त्वं 'धृष्टिः' प्रगल्भः 'असि' इति । तीक्ष्णानङ्गारानि-
१० तस्ततोऽपनेतुं प्रभुत्वादस्य धृष्टत्वम् । तदाह कण्वः— “ यद्वा एतेनाग्निं धृष्ट्णुपचरति तस्माद्वाच 'धृष्टिः' (काश्रवा २.१.४.२) इति ॥

कात्यायनः — “ अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोति ” (काश्रौ २.४.२६) इति । ‘उपवेषेण’ इति शेषः । तच्च कण्वो दर्शयति— “ तेनाङ्गारान् प्राच उदूहयपाग्ने अग्निमामादं जहि निःक्रव्यादं सेधेति ” (काश्रवा २.१.४.३) इति । आमम् अपक्वमत्तीत्यामादकोऽग्निलौकिकः । शव दाहे । क्रव्यं मांसं-
१५ मत्तीति क्रव्यादपरोऽग्निः । तावुभौ यागयोग्यौ न भवतः । यः पुनराहुत्याधारः स यागयोग्यः । तथाविधां स्त्रीनाङ्गारान् गार्हपत्यात् प्राग्भागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वौ वर्जयितुं गार्हपत्यं संबोध्यो-
च्यते— हे 'अग्ने' गार्हपत्य, 'आमादम्' 'अग्निम्' 'अप' 'जहि । छन्दसि “ व्यवहिताश्च ” (पा. १.४.८२) इति सूत्रेणोपसर्गस्याक्रियासंबन्धः । परित्यज । तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निषेधः निःशेषेण दूरे गमय ॥

कात्यायनः — “ आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्य ” (काश्रौ २.४.२७) इति । ‘वह’ इति
२० मन्त्रशेषः । हे गार्हपत्य, 'देवयजं' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'आवह' स्वसमीपे समानय ॥ १ ॥

2. V1 S1 C °मन्त्रविषया उक्ताः for °मन्त्रा उक्ताः
7. P1 with a mark on धृष्टिः ins. in the margin उपवेषदेवतं यजुः ।
10. V1 S1 C प्रागल्भ्यम् for धृष्टत्वम्
12. P1 with a mark on अप° ins. in the margin अग्निदेवतं यजुः । S1 C अग्नय for अग्न°
13. P1 तं for तत्; P1 उदूहति for उदूहन्ति
14. V1 S1 C क्व for शव°
15. P1 om. भवतः
16. P1 °पत्य° for °पत्यात्; V1 S1 C °कृत्वा for °कृत्य; V1 S1 C रहितौ for °हीनौ;
17. P1 after गार्हपत्य ins. in brackets प्राग्भागे पृथक्कृत्य; V1 S1 C om. छन्दसि ... °संक्रवः । [L 18]
19. P1 with marking on आ ins. आग्नेयं यजुः ।

कपालोपधानमन्त्राः]

आ— उपवेषमादत्ते— ‘वृष्टिरसि’ इति । उपवेषदेवत्यम् । जिवृषा प्रागल्भ्ये । अनेन वृष्टमग्निमुपचरतीति ‘वृष्टिः उपवेषः’ असि । अङ्गारान् प्राचः करोति— ‘अपाग्ने’ इति । ‘अपाग्ने’, ‘आ देवयजम्’ इति च द्वे आग्नेये । हे भगवन् ‘अग्ने’, ‘आमादम्’, आममत्तीत्यामात्, तमामादं मनुष्यादेर्भोगार्थान्नादिपाचकम् ‘अग्निम्’ ‘अपजहि । जहातिस्त्यागार्थः । ‘निष्क्रव्यादं सेव’ इति । ‘क्रव्यादं क्रव्यमामिषमत्तीति क्रव्यात् । तं शवदाहकमग्निम् । सेधतिरपि यागार्थः । ‘निः निश्चयेन’ सेध त्यज । अङ्गारमाहरति— ‘आ देवयजम्’ इति । देवा अ(य ?) स्मिन्निज्यन्ते स देवयाट् । तं ‘देवयजम्’ अग्निम् ‘आवह आनय ॥ १ ॥

ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वह ।

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय ॥ २ ॥

ध्रुवम् । असि । पृथिवीम् । दृष्ट्वह । ब्रह्मवनीतिं ब्रह्मऽवनि । त्वा ।
क्षत्रवनीतिं क्षत्रऽवनि । सजातवनीतिं सजातऽवनि । उप । दधामि । द्विषतः । वधाय ॥ टि ॥ २ ॥

सा — “कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति” (काश्रौ २.४.२७) इति । देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छादयेत् । पाठस्तु— ‘ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वह । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय’ इति । हे कपाल, त्वं ‘ध्रुवं स्थिरम्’ असि । अङ्गारस्योपरि वर्तमानमपीतस्ततो न पतसि । ‘पृथिवीं भूमिं’ दृष्ट्वह दृष्टीकुरु । पुरोडाशपाकवेलायां त्वया व्यवधाने सति भूमेरत्यन्तं दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यति । किं च ब्रह्मवनिं त्वाऽदिविशेषणैर्विशिष्टं त्वाम् ‘उपदधामि । देवयागहेतावङ्गारे स्थापयामि । किमर्थम् ? ‘द्विषतः यागविघातरूपं द्वेषं कुर्वतः असुरस्य पाप्मनो वा ‘वधाय’ हिंसार्थम् । वन षण संभक्ताविति धातुः । ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं सम्यक् क्रियत इति ‘ब्रह्मवनि । तथा ‘क्षत्रवनि’ ‘सजातवनि’ इति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाता यजमानस्य ज्ञातयः ॥ २ ॥

आ— अग्निं कपालेनावच्छादयति— ‘ध्रुवमसि’ इति । षण्णां यजुषां कपालानि देवताः । २०
त्रिभिः कपालैस्त्रीन् लोकान् यजमानो जयति । चतुर्थेन दिशः । यश्चैषु संस्क्रियते पुरोडाशः

2. H1 वृष्टिम् for वृष्टिः; B1 °विषा° for °वेष°; B1 after करोति ins. इति
4. H1 भोगार्थम् for भोगार्थ°; H1 om. निष्क्रव्यादं सेधेति [L5]
5. B1 om. क्रव्यम्; H1 °दाहादिकम् for °दाहकम्
12. P1 with marking on कपालेन ins. कपालदेवत्यं यजुः ।
13. P1 °च्छादयति for °च्छादयेत्
14. P1 मध्यस्थकपाल for कपाल
19. S1 C आज्ञातयः for ज्ञातयः

सोऽप्याधारवशात् त्रिलोकविग्रह एव भूत्वा देवताः प्रीणातीति प्रकरणार्थः । ध्रुव गतिस्थैर्ययोरित्यस्य रूपं 'ध्रुवम्' इति । स्थिरं त्वम् 'असि' । तत एव 'पृथिवी' 'दृष्ट' दृढीकुरु । किं च इत्थंभूतं त्वामहम् 'उपदधामि' । 'ब्रह्मवनि' । यत् कपालं ब्रह्म वनोति ब्रह्म संभजते तत् कपालं ब्रह्मवनि । तत् 'त्वा' उपदधामि । एवं क्षत्रं यद्वनोति तत् 'क्षत्रवनि' । समानजातान् यद्वनोति तत् 'सजातवनि' । उपदधामीत्यनुषङ्गः । 'द्विषतः शत्रोः' 'वधाय त्वामुपदधामि' ॥ २ ॥

अग्रे ब्रह्म गृह्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ।

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युप दधामि द्विषतो वधाय ।

धर्ममसि दिवं दृष्ट ।

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय ॥३॥

१०

अग्रे । ब्रह्म । गृह्णीष्व । धरुणम् । असि । अन्तरिक्षम् । दृष्ट ॥

धर्मम् । (असि ।) दिवं । (दृष्ट) ॥ औ ॥ ३ ॥

सा - कात्यायनः - "सव्याऽङ्गुल्याऽशून्येऽङ्गारं निदधात्यग्रे ब्रह्मेति" (काश्रौ २.४.३०) इति । कपालस्योपरि द्रव्यान्तराभावात् तद्देशस्य शून्यत्वम् । 'गृह्णीष्व' इति मन्त्रशेषः । निधीयमानाङ्गाररूप हे 'अग्रे, ब्रह्मवत् प्रौढकर्मदानीमस्माभिरनुष्ठीयमानं परब्रह्म वा 'गृह्णीष्व गृह्णीष्व' १५ नाशकानां रक्षसां वधेनानुगृह्णीष्व । अत एव कण्व आह - "अग्निर्हि नाप्राणा रक्षसामपहन्ता" (काश्रौ २.१.४.४) इति ।

कात्यायनः - "धरुणमिति पश्चात्" (काश्रौ २.४.३१) इति ॥ पूर्वस्थापितस्य कपालस्य पश्चिमभागे 'धरुणम्' इति मन्त्रेण कपालं स्थापयेत् । पाठस्तु - 'धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय' इति । हे द्वितीय कपाल, 'धरुणं पुरोडाशस्य धारकम्' २० 'असि । अतस्त्वम् 'अन्तरिक्षं दृढीकुरु । पुरोडाशपाकवेलायामुत्पन्नया ज्वालायाऽन्तरिक्षलोकस्योपद्रवो यथा न भवति, तथा कुरु । यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं न भवति तथाप्यन्तरिक्ष-दाढ्यार्थं कपालदेवता प्रार्थ्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

1. B1 आधारतया for आधारवशात्; B1 'स्थैर्ये' for स्थैर्ययोः
2. B1 असि for इति; B1 स्थितम् for स्थिरम्; B1 om. किं च
4. B1 om. यद्; H1 'जान्' for 'जातान्'
12. P1 with marking on निदधाति ins. in the margin कपालदैवतं यजुः ।
14. V1 S1 C om. परब्रह्म वा
17. P1 before धरुणम् adds पूर्ववत्; S1 C पूर्व for पूर्व°
18. S1 V1 C before मन्त्रेण adds पश्चादिति
20. P1 उत्पन्न for उत्पन्नया

१.६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

७७

कपालोपधानमन्त्राः]

कात्यायनः — “पुरस्ताद्धर्ममिति” (काश्रौ २.४.३२) इति । प्रथमकपालस्य पूर्वभागे ‘धर्मम्’ इति मन्त्रेण कपालं स्थापयेत् । पाठस्तु— ‘धर्ममसि दिवं दृष्ट्वह । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्पुप दधामि द्विषतो वधाय’ इति । हे तृतीयकपाल, ‘धर्मं पुरोडाशस्य त्वं धारकम्’ असि । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् । ज्वालाऽग्रेण दाहामावो ब्रूलोकस्य दाढर्यम् ॥ ३ ॥

आ— सव्याऽ[ड्गुल्या] शून्येङ्गारं निदधाति— ‘अग्रे ब्रह्म’ इति । इदमाग्रेयम् । हे भगवन् अग्रे, ब्रह्म ब्राह्मणं गृष्णीष्व । अनुगृहीष्व । छान्दसो भकारः । “ह्रस्वहोर्म-छन्दसि” (पा वा ३.१.८४) इति पाणिनिस्मृतेः । धरुणम् धारकम् असि अतस्त्वम् अन्तरिक्षं दृष्ट्वह । ‘ब्रह्मवनि’ इति व्याख्यातम् । ‘धर्मं धारयितु त्वम्’ असि । अतः दिवं दृष्ट्वह ॥ ३ ॥

विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्य उप दधामि द्विषतो वधाय ।

१०

चित् स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥४॥ (६) ॥

विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उप । दधामि । द्विषतः । वधाय ।
चितः । स्थ । ऊर्ध्वचित् इयूर्ध्वऽचितः । भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥ ४ ॥
॥ (६) ॥

सा— कात्यायनः — “विश्वाभ्य इति दक्षिणतः” (काश्रौ २.४.३३) इति । मध्यमकपालस्य दक्षिणभागे ‘विश्वाभ्यः’ इति मन्त्रेण चतुर्थं कपालमुपदध्यात् । पाठस्तु— ‘विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्य उप दधामि द्विषतो वधाय’ इति । हे चतुर्थकपाल, त्वां विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः आशाभ्यः दिग्भ्यः सर्वदिग्दाढर्यार्थम् उपदधामि । अन्यत् पूर्ववत् । ‘आशाभ्यः’ इति पदस्य तात्पर्यं कण्वो दर्शयति— “चतुर्थमस्ति वा न वा तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्यः” (काश्रौ २.१.४.१०) इति । सर्वासु श्रुतिषु “त्रय इमे लोकाः” इति श्रुतत्वात् । पृथिव्यादिलोकत्रयं प्रसिद्धम् । कस्यांश्चिच्छ्रुतौ ‘भूलोकभुवर्लोकस्वलोकमहर्लोक-जनलोकतपोलोकसत्यलोकम्’ इति सप्तानां लोकानां समाहारः श्रूयते । अतो महर्लोकादयः किं स्वर्गलोकस्यावयवा उतान्यच्चतुर्थं स्थानमिति शेषानिश्चयात् लोकविशेषनामधेयमनुच्चार्य साधारण्येन ‘आशाभ्यः’ इति श्रुतमित्यर्थः ॥

1. P1 with marking on पुर° ins. on the margin कपालदैवतं यजुः ।
3. V1 C S1 om. हे तृतीयकपाल ... असि ।
6. B1 om. गृष्णीष्व । अनु°; H1 om. ह ... स्मृतेः । [L. 13]
15. V1 C S1 मध्य° for मध्यम°
20. V1 S1 C भूमौ for श्रुतौ
21. V1 S1 C जनो° for जन°; P1 om. सत्यलोकम्; V1 S1 C सत्यलोकानाम् for सत्यलोकम्
22. V1 S1 C विशेष° for शेष ।

कात्यायनः - “समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित् स्थेति” (काश्रौ २.४.३४) इति । अष्टौ कपालानि पुरोडाशार्थम् । कपालचतुष्टयस्य स्थापितत्वात् अवशिष्टं यत् कपालचतुष्टयं तत् द्वेधा विभज्य, दक्षिणोत्तरयोर्दिशोः ‘चित् स्थ’ इति मन्त्रेणोपदध्यात् । ‘ऊर्ध्वचितः’ इति मन्त्रशेषः । चित्रं चयन इति धातुः । तस्य क्विबन्तस्य ‘चितः’ इति बहुवचनम् । हे कपालविशेषाः, चत्वारो यूयं ‘चितः’
 ५ ‘स्थ’ प्रथमकपालस्योपचयकारिणो भवथ । तथैव ‘ऊर्ध्वचितः’ उत्तरकालोपहितानां द्वितीयादिकपालाना-
 मप्युपकारिणो भवथ ॥

कात्यायनः - “भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति” (काश्रौ २.४.३८) इति । कपालान्यङ्गारैराच्छादये-
 दित्यर्थः । पाठस्तु-‘भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्’ इति । हे कपालानि, यूयं भृगूणामकानामङ्गिरो-
 नामकानां च देवर्षीणां तपोरूपेणानेनाग्निना ‘तप्यध्वं’ तप्तानि भवत । अस्याग्नेस्त्वदीयतपोरूपत्वं
 १० भावयेदित्यर्थः । कण्वोऽपि- “एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद्भृग्वङ्गिरसाम्” (काश्रौ २.१.४.११) इति ।
 एतदेवाभिप्रेत्य तित्तिरिराह- “भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा
 तपन्ति” (तैब्रा ३-२.७) इति ॥ ४ ॥ ॥ (६) ॥

इति प्रथमाऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

आ-^१विश्वाम्यः ^२आशाम्यः दिग्म्यस्त्वाम् ^३उपदधामि । इतराणि कपालानि उपदधाति ।
 १५ ^४चितः ^५स्थ । चित्रं चयने, चित इति बहुवचनं पूर्वकपालोपहितविषयम् । चितानि स्थ भवत ।
^६ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं पश्चादुपहितकपालेषु चितो भवथ इत्यर्थः । अङ्गारैरभ्यूहति - ‘भृगूणाम्’ ।
 भृगोरपत्यानि बहूनि भृगवः । तथाऽङ्गिरसः । तेषां ^७भृगूणाम् ^८अङ्गिरसां च ^९तपसा यूयं
 कपालानि ^{१०}तप्यध्वम् ॥ ४ ॥ (६) ॥

[इति षष्ठोऽनुवाकः]

1. P1 with marking above स्थेति ins. on the margin पूर्ववत्
2. V1 S1 C अष्टां for अष्टौ
4. V1 S1 C om. तस्य and चित इति
7. P1 with marking above भृगूणाम् ins. on the margin पूर्ववत्
9. P1 om. च
10. V1 S1 C om. कण्वोऽपि ... अङ्गिरसामिति
11. V1 तपसां for तपसा
12. V1 S1 C तरन्ति for तपन्ति
13. P1 om. इति प्रथमाध्याये
15. B1 वचने for वचनम्

पेषणमन्त्राः]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

षष्ठे कपालोपधानविषया मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे पेषणविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः ।

अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वाऽदितिर्वेत्तु ॥ १ ॥

[शर्म । असि । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता इत्यवधूताः । अरातयः ।

अदित्याः । त्वक् । अमि । प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥ जीं ॥ १ ॥]

सा- कात्यायनः - “कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्” (काश्रौ २.५.२) इति । पूर्वं यथाऽवघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्राऽपि पेषणार्थं तत्प्रयोगस्तदर्थानां त्रयाणां मन्त्राणाम् । पाठस्तु- ‘शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः । अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वाऽदितिर्वेत्तु’ इति । पूर्ववद्वयाख्येयम् । कण्वस्तु मन्त्रत्रय-विनियोगं स्पष्टमुदाजहार- “स कृष्णाजिनमादत्ते शर्मासीति तदवधूनोत्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः १० इति । तत्प्रत्यग्ग्रीवमुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वाऽदितिर्वेत्त्विति” (काशत्रा २.१.४.१२) इति ॥ १ ॥

आ- ‘शर्मासि’ इति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

धिषणाऽसि पर्वती प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ॥

दिवः स्कम्भन्यसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ २ ॥

धिषणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ।
दिवः । स्कम्भनी । असि । धिषणा । असि । पार्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥ षो ॥ २ ॥

सा- कात्यायनः - “तस्मिन् दृषदं धिषणाऽसीति” (काश्रौसू २.५.३) इति । तस्मिन् कृष्णाजिने पेषणाधारभूतां शिलां स्थापयेत् । पाठस्तु- ‘धिषणाऽसि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु’ इति । हे कृष्णाजिनस्थिते दृषत्, त्वं पर्ववत्त्वात् पर्वताज्जातत्वाद्वा ‘पर्वती पर्वतनामधेया असि । तथा ‘धिषणा पेषणव्यापारस्य धारिकाऽपि असि । यद्वा- षणु दाने । धीः कर्मविषया बुद्धिः । तां सनोतीति धिषणा । इह स्वच्छान्दसः । यत एवमतः ‘अदित्याः अनवखण्डितायाः पृथिव्याः त्वक् कृष्णाजिनं त्वां दृषदं प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु । पृथिव्या आच्छादकत्वात् कृष्णाजिनं पृथिवीत्वगिति भूमेस्त्वगियं प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्य त्वदवस्थानं जानातु । ‘वेत्तु’ इत्यस्य पदस्याभिप्रायं कण्वो दर्शयति- “प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्विति संज्ञा-

11. V1 S1 C om. प्रति ... वेत्तु

18. V1 S1 C पेषणाधारभूते हे शिले for हे ... दृषत् [L 19]

19. V1 S1 C पर्वती पर्वतात्मिका कृष्णाजिनरूपा for पर्ववत्त्वात् ... पर्वती; V1 S1 C om. पर्वतनामधेयासि । ... पृथिवीत्वगिति ... (L. 22)

23. V1 S1 C अनुजानातु for जानातु

सेवैतद् दृषदे च कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योऽन्यः हिनसात इति ” (काशब्रा २.१.४.१४) इति । एतदेतेन मन्त्रेण दृषदश्च कृष्णाजिनस्य च संज्ञामेव वदति, संमतिमेव ब्रूते । किमर्थम् ? दृषत्कृष्णाजिने परस्परं न हिनसाते नैव हिंसां कुरुतामित्येतदर्थम् ॥

कात्यायनः — “ पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ” (काश्रौ २.५.४) इति । दृषदः पश्चिमभागस्थौन्नलायाधस्तादुदगग्रां शम्यां स्थापयेत् । पाठस्तु— ‘ दिव स्कम्भन्यसि ’ इति । काष्ठरूपे हे शम्ये, त्वं ‘ दिवः शुलोकस्य ’ स्कम्भनी ’ असि । अधःपतनवारणाय स्तम्भनकारिणी भवसि । शम्याया शुलोकस्तम्भनहेतुत्वं तित्तिरिर्दर्शयति— “ द्यावापृथिवी सहास्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमद्वयैताः शम्यामात्रमेकमहः ” (तैब्रा ३.२.६) इति । अयमर्थः— पुरा प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ जलाकृष्टवत् परस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ते पश्चादेकस्मिन् दिने शम्याप्रमाणेन परस्परवियुक्ते अभूताम् । प्रतिदिनं तथेति विवक्षया वीप्सोक्ता । तयोः पुनः संश्लेषे यागस्यावकाशो न स्यात् । ततो विश्लेषाय ‘ दिव स्कम्भन्यसि ’ इति मन्त्र इति ॥

कात्यायनः — “ दृषद्युपलां धिषणासीति ” (काश्रौ २.५.५) इति । पेषणहेतुभूतां उपरितनाशिलां दृषद्यधस्तनशिलायां स्थापयेत् । पाठस्तु— ‘ धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ’ इति । उपरिभागवर्तिनि हे उपले, त्वं ‘ पार्वतेयी पर्वत्यभिधाना अधस्तनशिलायाः संबन्धिनी पुत्री बालस्वरूपा ’ धिषणा असि । पेषणव्यापारस्य धारिका भवसि । अतस्त्वां मातृसमाना ‘ पर्वती ’ प्रतिवेत्तु । पार्वतेयीशब्दस्य यथोक्तमभिप्रायं कण्ठो दर्शयति— “ कनीयसीव ह्येषा दुहितेव ह्येषा तस्मादाह पार्वतेयीति ” (काशब्रा २.१.४.१६) इति । ‘ प्रति त्वा ’ इति पदस्याभिप्रायः । ‘ संज्ञामेव ’ इत्यादिना (काशब्रा २.१.४.१४) पूर्ववदभिहितः ॥ २ ॥

आ— कृष्णाजिने दृषदं निदधाति— ‘ धिषणाऽसि ’ इति । दृषदेवत्यम् । १ धिषणा । २० षणु दाने । धीः कर्मबुद्धिः । तां सनोति ददातीति धिषणा । दृषत् १ पर्वती पर्वतोत्पन्ना त्वम् १ असि । अतः १ अदित्याः पृथिव्याः १ त्वक् कृष्णाजिनं त्वां दृषदं १ प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु । शम्यामुपदधाति— ‘ दिवः स्कम्भन्यसि ’ इति । शम्या देवता । स्कम्भनोतिः संस्तम्भकर्मा । १ दिवः अन्तरिक्षस्य १ स्कम्भनी संस्तम्भनी १ असि । दृषद्युपलामुपदधाति— ‘ धिषणासि ’ इति । उपलादैवत्यम् । गायत्री । १ धिषणा बुद्धिदा । १ पार्वतेयी पर्वत्या अपत्यम् । १ त्वा त्वां [हे] २५ पार्वतेयि १ पर्वती, ते माता १ प्रतिवेत्तु ॥ २ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ।
धिनुहि मां यज्ञन्यम् ॥ ३ ॥

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । धिनुहि । यज्ञम् । धिनुहि । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् ।
धिनुहि । माम् । यज्ञन्यमिति यज्ञऽन्यम् ॥ श्या ॥ ३ ॥

16. P1 om. यथोक्तम्

24. B1 H1 ० दैवत्या (corrected as ० दैवत्यम्); B1 H1 trans. गायत्री after बुद्धिदा;
B1 द्विपदा for बुद्धिदा

१०७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध भाष्यसमेता

८१

षेष्णमन्त्राः]

सा- कात्यायनः - “ धान्यमसीति तण्डुलानोप्य ” (काश्रौ २.५.६) इति । ओप्य दृषदि स्थापयित्वा । पाठस्तु- ‘ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् । धिनुहि मां यज्ञन्यम् ’ इति । धिनोति-धातोः प्रीणनार्थस्य धान्यम् इति रूपम् । हे हविः, त्वं ‘ धान्यम् ’ असि प्रीणयितुं भवसि । अतः ‘ देवान् अग्न्यादीन् ’ धिनुहि प्रीणय । तथा ‘ यज्ञं यज्ञाभिमानिनं देवं ’ धिनुहि । तथा ‘ यज्ञपतिं यज्ञस्वामिनं यजमानं ’ धिनुहि । तथा ‘ यज्ञन्यम् यज्ञस्य नेतारं ’ माम् अध्वर्युं धिनुहि । आहुतिद्रव्यस्य स्वल्पत्वेऽपि मन्त्रसामर्थ्येन देवप्रीतिहेतुत्वं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः - “ धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथवे । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति ” (तैब्रा ३.२.६) इति ॥ ३ ॥

आ- दृषदि तण्डुलानावपति- ‘ धान्यमसि ’ इति । ‘ धान्यमसि ’ इत्यादीनां षण्णां यजुषामपि हविर्देवता । धिनोतेः प्रीणनार्थस्य ‘ धान्यम् ’ इति रूपम् । [हे] धान्य, यतस्त्वं प्रीणन- १० भावः ‘ असि अतः ‘ देवान् ’ धिनुहि । एवमेव ‘ यज्ञं ’ यज्ञपतिं यज्ञाधिदेवतां ‘ धिनुहि । मां चाधि- कारित्वेन यज्ञसंबन्धिनं ‘ यज्ञन्यं ’ मां च ‘ धिनुहि ॥ ३ ॥

प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम् ।
देवो वः सविता प्रति गृह्णातु हिरण्यपाणिरञ्छिद्रेण पाणिना ।
चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि ॥ ४ ॥

१५

प्राणाय । त्वा । उदानायेत्युत् ऽआनाय । व्यानायेति विऽआनाय ।
दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमां प्रऽसितिम् । आयुषे । धाम् ।
चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । असि ॥ दुं ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः - “ पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ” (काश्रौ २.५.६) इति ॥ पाठस्तु- ‘ प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ’ इति । प्रकर्षेण अनिति मुखे सर्वदा चेष्टत इति श्वासरूपो वायुः २० प्राणः । उदानित्यूषं चेष्टत इत्युत्क्रान्तिजनको वायुरुदानः । व्यानिति व्याप्य चेष्टत इति शरीरव्यापको वायुर्बलहेतुर्व्यानः । हे तण्डुल हे हविः, त्वां ‘ प्राणाय प्राणरक्षार्थं पिनष्मीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोः

1. P1 with marking above धान्यम् ins. in the margin हविर्देवत्यं यजुः ।
4. P1 °अभिधानं for °अभिमानिनं
7. V1 S1 C एकां देवतां for एका देवता
8. V1 S1 C एतस्याः for एव स्यात्
9. H1 om. धान्यमसीति ।
11. B1 °भवत् for °भावः
21. P1 उदान इति for उदानिति

कासे... ११

योज्यम् । कण्व एतत्तात्पर्यमाह— “ प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ दधाति व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति तदायुर्दधाति देवो वः सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिनेति सुप्रतिगृहीतं हविरसदिति चक्षुषे त्वेति चक्षुर्दधात्येतद्वै जीवतो भवत्येवमेतज्जीवं देवानां हविर्भवति ” (काशब्रा २.१.४.१९) इति ॥

कात्यायनः— “ दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ” (काश्रौ २.५.७) इति । पिष्टमजिने स्कन्दयेत् । पाठस्तु— ‘ दीर्घामनु प्रसितिमायुषं धां देवो वः सविता प्रति गृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ’ इति । षिन् बन्धन इति धातुः । प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसंततिः । ‘ आयुषे यजमानस्यायुरभिबृद्धयर्थम् । ‘ दीर्घाम् अविच्छिन्नां प्रसितिम् ’ अनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य त्वां कृष्णाजिने पिष्टं ‘ धां धारितवानस्मि । दधातेर्लुङि “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ” (पा ६.४ ७५) इति अडभावः । सत्यां यजमानस्य आयुर्वृद्धौ कर्मसंततिः प्रवर्तते, नान्यथा । एतदेवाभिप्रेत्य तित्तिरिराह— “ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवास्मिन् दधाति ” (तैब्रा ३.२.६) इति । ‘ देवो वः ’ इत्यादि मन्त्रशेषः पूर्ववद्व्याख्येयः ॥

कात्यायनः— “ चक्षुषे त्वेतीक्षते ” (काश्रौ २.५.८) इति । हे हविः, त्वां चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय, पश्यामीति शेषः ॥

कात्यायनः— “ पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम् ” (काश्रौ २.५.९) इति । ‘ पयोऽसि ’ इति मन्त्रशेषः । यदाध्वर्युस्तण्डुलान् पिनष्टि तदानीमाग्नीध्र आज्यं निर्वपेत् । हे आज्य, त्वं ‘ महीनां गवां ’ पयः ‘ असि क्षीरमसि । क्षीरेणोत्पादितमसीत्यर्थः । महीशब्दस्य गोवाचकत्वं कण्वो दर्शयति— “ मह्यो वा एता एकेन नाम्ना यद्वावः ” (काशब्रा २.१.४.२०) इति ॥ ४ ॥

आ— पिनष्टि ‘ प्राणाय त्वा ’ इति । ‘ प्राणाय प्राणदानाय ’ त्वा त्वां पिनष्टि, न तु हिंसायै । ‘ उदानाय तदानाय, ’ व्यानाय व्यानदानाय, ‘ त्वा पिनष्टि । एतेषां जीवनानयेत्येतत् कृष्णाजिने प्रक्षिपति— ‘ दीर्घामनु प्रसितिम् ’ इति । षिन् बन्धने इत्यस्य रूपं प्रसितिमि- (? रि) ति । प्रसितिशब्देनेह कृष्णाजिनमभिधीयते, न कपालादि । ‘ आयुषे आयुर्दानाय ’ दीर्घा बृहती कृष्णाजिनाख्यां ‘ प्रसितिम् ’ अनु ‘ धां दधामि । ‘ देवो वः ’ इति व्याख्यातम् । ईक्षते— ‘ चक्षुषं ’ इति । ‘ चक्षुषे चक्षुर्दानाय ’ त्वा त्वां हविः ईक्षे इति शेषः । आज्यं

1. V1 S1 C om. कण्व एतत् ... भवति इति (L. 4)
5. V1 S1 C अक्षि for अजिने
8. V1 S1 C असि for अस्मि; V1 S1 C om. दधातेर् ... अडभावः । (L. 9)
12. P1 with marking above चक्षुषे ins. on the margin पूर्ववत्; C om. कात्यायनः ... इति शेषः
14. P1 with marking above पिष्य^० ins. on the margin आज्यदैवत्यं
17. P1 यजुः । एकेन नाम्ना यद् for एतेनाम्नायाद्
18. H1 om. पिनष्टि प्राणाय त्वेति; H1 पिनष्टि for पिनष्टि
19. H1 पिनष्टि for पिनष्टि
23. H1 om. ईक्षते; H1 om. इति शेषः; B1 before आज्यं adds अज क्षेपणे

पेषणमन्त्राः]

गृह्णाति 'महीनां पयः' इति । आज्यदैवतम् । महीति गोनाम । 'महीनां गवां' पयः । पयः-
शब्देन चाज्यं लक्ष्यते । अतस्त्वं तत् 'असि ॥ ४ ॥

वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥

तेन मह्यं वेदो भव ॥ ५ ॥ (७) ॥

वेदः । असि । वेद । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः । अभवः ।

तेन । मह्यम् । वेदः । भव ॥ लुं ॥ ५ ॥ (७) ॥

सा- कात्यायनः - "पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति" (काश्रौ ३.८.१) इति । पाठस्तु-
'वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः । तेन मह्यं वेदो भव' इति । अयं मन्त्रः प्रयोगानु-
सारेणान्यत्रोत्कर्षणीयः । संमार्जनार्थं दर्भमुष्टिना निर्मितः पदार्थो वेदः । तं पदार्थमृगादिवेदात्मना स्तौति ।
हे 'वेद' दर्भमुष्टिनिर्मित हे पदार्थ, त्वं 'वेदः' असि । यद्वा- विद ज्ञान इति धातोस्तत्पञ्चत्वाद् वेदितासी- १०
त्यर्थः । 'येन कारणेन' त्वं 'वेद' सर्वं जानासि । अतो हे 'देव' वेद, द्योतनात्मक वेदाख्यपदार्थ, 'देवेभ्यः'
देवोपकारार्थं 'वेदः' कर्मोपयुक्ततत्पदार्थवेदनशीलस्त्वम् 'अभवः' भूतवानसि । 'तेन कारणेन' मह्यं
मदुपकारार्थमपि 'वेदः' भव सत्कर्मादिज्ञापको भूयाः ॥ ५ ॥ (७) ॥

इति प्रथमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ (७) ॥

आ- इह यजमानो वेदं बध्नाति । कर्मणोऽन्ते पत्नी वेदं प्रमुञ्चति - 'वेदोऽसि' १५
इति । वेदो देवता । संमार्जनार्थं दर्भमुष्टिना निर्मितः पदार्थो वेदः । तमपि वेदात्मना स्तौति ।
विद ज्ञाने । 'वेदः' वेदिता त्वम् 'असि' । 'येन कारणेन' त्वं वेदोऽसि अतस्त्वं यज्ञादिकं 'वेद'
जानासि, हे 'देव' । 'देवेभ्यः' देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः । 'वेदः' वेदिता अभीष्टार्थप्रकाशकः
'अभवः' । अनेनैव कारणेन 'मह्यं' ममापि 'वेदः' 'अभवः' भूयाः ॥ ५ ॥ (७) ॥

[इति सप्तमोऽनुवाकः]

२०

1. H1 before आज्य° adds आज्यं पय इति
9. V1 S1 C after स्तौति ins इति;
10. V1 S1 C om. हे वेद
11. V1 S1 C वेदोऽसि for वेद सर्वं जानासि; P1 om. वेद; V1 S1 C वेदन for वेद°
12. V1 S C शापक for कर्मोप°...शीलः ।
14. P1 om. प्रथमेऽध्याये
15. H1 om. इह...कर्मणोऽन्ते
16. H1 नष्टमार्जनार्थं for संमार्जनार्थं
17. B1 अनेन for येन; B1 यतः for अतः
18. B1 वेद for देव
19. B1 om. एव; H1 एवमा° for एव

[अथ अष्टमोऽनुवाकः]

सा- सप्तमे पेषणमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे पुरोडाशश्रपणमन्त्रा उच्यन्ते—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

सं वपामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन ॥

स ५ रेवतीर्जगतीभिः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ।

जनयत्यै त्वा स ५ यौमि ॥ १ ॥

[देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।]

सम् । वपामि । सम् । आपः । ओषधीभिः । सम् । ओषधयः । रसेन ।

सम् । रेवतीः । जगतीभिः । सम् । मधुमतीरिति मधुमतीभिः ।

मधुमतीभिरिति मधुमतीभिः । पृच्यन्ताम् ।

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि ॥ छौ ॥ १ ॥

सा- कात्यायनः - “ पाड्याः सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति ” (काश्रौ २.५.१०) इति । पाठस्तु- “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सं वपामि ” इति ।
 १५ ‘ हस्ताभ्याम् ’ इत्येतदन्तं पूर्ववदव्याख्येयम् । ‘ सं वपामि एतानि पिष्टानि पाड्यां सम्यक् प्रक्षिपामि ॥

कात्यायनः - “ उपसर्जनीरानयत्यन्यः । पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति ” (काश्रौ २.५.१२, १३) इति । पिष्टेषु सेचनीया आपः उपसर्जन्यः । आग्नीध्रस्ता आनयेत् । तदानीमध्वर्युः पवित्राभ्यां सहितो मन्त्रेण ताः प्रतिगृह्णीयात् । पाठस्तु- “ समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । स ५ रेवतीर्जगतीभिः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ” इति । पृची सगर्क इति धातुः । ‘ ओषधीभिः पिष्टरूपामिः ’ आपः इदानीं प्रतिगृहीतान्युदकानि ‘ सं ’ पृच्यन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा पिष्टाख्याः ‘ ओषधयः अपि ’ रसेन यथोक्तोदकरसेन ‘ सं पृच्यन्ताम् । ’ रेवतीः रेवत्य आपः ‘ जगतीभिः पिष्टाख्याभिः ’ सं पृच्यन्ताम् । “ रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः ” (काश्रौ २.२.१.२) इति कण्वेनाग्नताम् । ‘ मधुमतीः माधुर्योपेताः आपः ’ मधुमतीभिः माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपाभिरोषधीभिः ‘ सं पृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां च परस्परप्रीति- हेतुत्वात् संपर्को युक्तः । तदाह तित्तिरिः- “ आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति ।
 २५ अन्या वा एतासामन्या जिन्वन्ति । तस्मादेवमाह ” (तैब्रा ३.२.८) इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

2. C श्रपणमन्त्राः, पुरोडाशविषयाः, for पुरोडाशश्रपणमन्त्राः ।
14. P1 with marking above देवस्य ins. on the margin सावित्रं यजुः ।
18. P1 with marking above समाप ins. on the margin अद्वैद्यत्यं यजुः ।
21. P1 om. रेवतीः
23. P1 om. ओषधीभिः

१.८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

८५

पुरोडासप्रपणमन्त्रः]

कात्यायनः - “ संयौति जनयत्यै त्वेति ” (काश्रौ २.५.१४) इति । संयवनमपां पिष्टानां च मिश्रीकरणम् । पाठस्तु - ‘ जनयत्यै त्वा संयौमि ’ इति । जलपिष्टरूपे हे पदार्थद्वय, त्वां जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं संयौमि सम्यङ्मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणमिश्रणयोरिति धातुः । अनयोर्द्रव्ययोर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति । एतदेव तित्तिरिर्विशदयति - “ जनयत्यै त्वा संयौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार ” (तैब्रा ३.२.८) इति ॥ १ ॥

आ- पात्र्यां पिष्टान्यावपति- ‘ देवस्य त्वा ’ इति । व्याख्यातम् ॥ हविरेकत्र क्षिपामि - ‘ संवपामि ’ इति । हविर्देवत्यम् । समित्येकीभावमाचष्टे । संवपामि हविरेकत्र क्षिपामि । उपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति - ‘ समापः ’ इति । आपो देवता । पृची संपर्के । सं पृच्यन्तां संगच्छन्ताम् । ओषधीभिः पिष्टाख्याभिः आपः संगच्छन्ताम् । ओषधयः पिष्टाख्येन रसेन उपसर्जनीभिः सं पृच्यन्तां संगच्छन्ताम् । रेवतीः रेवत्य आपः जगतीभिः पिष्टाख्याभिः सं पृच्यन्ताम् । “ रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः ” (काश्रौ २.२.१.२) इति श्रुतेः । ‘ सं मधुमतीर्मधुमतीभिः ’ [इति] । मधुशब्दो मधुररसवचनः । मधुररसवत्यः । मधुमतीभिः मधुररसवतीभिः पिष्टाख्याभिः सं पृच्यन्ताम् । पुरोडाशभावाय संयौति । ‘ जनयत्यै त्वा ’ इति, ‘ इदमग्नेः ’ इति च द्वे हविर्देवत्ये । ‘ जनयत्यै त्वा संयौमि ’ । यजमानस्य जनयत्यै श्रीप्रजा-पशुभिर्यजमानं जनयितुं त्वां संयौमि । यु मिश्रणे । त्वां समिश्रयामि, पुरोडाशस्य वा जनयत्यै त्वा संयौमि ॥ १ ॥

इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति त्वा ।

घर्मोऽसि विश्वायुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ॥ २ ॥

इदम् । अग्नेः । इदम् । अग्नीषोमयोः । इषे । त्वा ।

घर्मः । असि । विश्वायुरिति विश्वोऽयुः । उरुप्रथा इत्युरुऽप्रथाः । उरु । प्रथस्व । २०

उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञोऽपतिः । प्रथताम् ॥ द्वे ॥ २ ॥

सा- कात्यायनः - “ समं विभज्यासंहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति ” (काश्रौ २.५.१५) इति । मिश्रीकृतं पिष्टसमूहं समं यथा भवति तथा द्वेधा विभज्य भागद्वयं पुनरमेलयिष्यन्

7. B1 वपामि for क्षिपामि

9. B1 om. आपः, B1 om. पिष्टाख्येन

11. H1 संगच्छन्ताम् for संपृच्यन्ताम्, H1 om. ओषधयः

12. B1 मधुरवचनः । मधुमत्यो मधुरवत्यः for मधुररसवचनः । मधुररसवत्यः ।

13. H1 पुरोडाशं पृच्यतावाय for पुरोडाशभावाय

23. V1 S1 C एवमेव for अमेलयिष्यन्

[पुरोडाशश्रवणमन्त्रः]

पृथगेव स्पृशेत् । 'इदं पिष्टस्य प्रथमार्धम्' अग्नेः अग्निसंबन्धि भवत्विति शेषः । 'इदं द्वितीयार्धम्' अग्नीषोमयोः भवतु ॥

कात्यायनः - "इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयति .." (काश्रौ २.५.१६) इति । आज्यस्य प्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् । हे आज्य, त्वाम् 'इषे' इष्यमाणवृष्ट्यर्थमाधिश्रयामीति शेषः । तदेतत् कण्वो विस्पष्टयति - "स इषे त्वेत्यधिश्रयति वृष्टये तदाह यदिषे त्वेति" (काश्रौ २.२.१.५) इति ॥

कात्यायनः - "घर्मोऽसीति पुरोडाशम्" (काश्रौ २.५.१९) इति । 'अधिश्रयति' इत्यनुवर्तत । 'विश्वायुः' इति मन्त्रशेषः । वृक्षरणीप्त्योरेति धातुः । अतो घर्मशब्दो दीप्यमानं प्रवर्ग्यं ब्रूते । हे पुरोडाश ! त्वं श्रयमाणतया 'घर्मः' असि, दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि । तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नं यजमानसंबन्धि आयुर्यस्य पुरोडाशरूपस्य तत्रा (?) वा स्ति स त्वं विश्वायुः । एतमभिप्रायं १० तित्तिरिदर्शयति - "घर्मोऽसि विश्वायुरित्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने दधाति" (तैत्रा ३.२.८) इति । प्रवर्ग्यरूपत्वोपचारप्रयोजनं कण्वो दर्शयति - "अथायमधिवृणक्ति पुरोडाशं घर्मोऽसि विश्वायुरिति यजमेवेनं तत् करोति यथा घर्मं प्रवृज्यादं प्रवृणक्ति" (काश्रौ २.२.१.६) इति ॥

कात्यायनः - "उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालम्" (काश्रौ २.५.२०) इति । कपाले-
ष्वधिश्रितं पुरोडाशं कपालपरिमाणमनतिक्रम्य सर्वेषु कपालेषु संश्लेषयितुं प्रसारयेत् । पाठस्तु - 'उरुप्रथाः
१५ उरु प्रथस्वोरु त यज्ञपतिः प्रथताम्' इति । प्रथ प्रख्यात इति धातुः । हे पुरोडाश, त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः
उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रथनेन प्रसरणेनोपेतः अतः कारणादिदानीमपि 'उरु विस्तीर्णं यथा
भवति तथा 'प्रथस्व प्रख्यातो भव । किं च, 'ते' यज्ञपतिः तव यजमानः पुत्रपश्वादिभिः 'उरु विस्तीर्णं
यथा भवति तथा 'प्रथतां प्रख्यातो भवतु ॥ २ ॥

आ-हविरालभते - 'इदमग्नेः' इति । 'इदम् अर्धम्' अग्नेः । 'इदम् अर्धम्' अग्नीषोमयोः
२० इति । आज्यमधिश्रयति - 'इषे त्वा' इति । व्याख्यातम् । पुरोडाशमधिश्रयति 'घर्मोऽसि'
इति । 'घर्मोऽसि' इत्यादीनां षण्णां यजुषां पुरोडाशो देवता । 'घर्मः' असि प्रवर्ग्यस्त्वमसि ।
अग्निर्वा विश्वायुः । विश्वस्य सर्वस्य आयुरिति, विश्वं सर्वमायुरस्येति 'विश्वायुः । ['विश्वायुः' इति]
"तदायुर्दधाति" (माश्रौ १.२.२.७) इति श्रुतिः । पुरोडाशं प्रथयति - 'उरुप्रथाः' इति ।
प्रथ प्रख्याने । यतस्त्वं स्वभावतः उरु विस्तीर्णं प्रथसे इति 'उरुप्रथाः अतस्त्वं 'उरु' प्रथस्व ॥
१५ किं च 'उरु' ते 'यज्ञपतिः पुत्रपश्वादिभिः उरु' प्रथतां विस्तारमाप्नोतु प्रख्यातो भवतु ॥ २ ॥

3. P1 with marking above इषे ins. on the margin आज्यदैवत्यं यजुः
6. P1 with marking above घर्मो° ins. on the margin आज्यदैवत्यं यजुः
12. P1 यजुः प्रवृज्यात् for प्रवृज्यत्
16. V1 S1 C om. प्रथनेन...तथा (L. 17)
17. V1 S1 C om. प्रख्यातो भव, V1 S1 C तथा for किं च; P1 om. तव...पश्वादिभिः
V1 S1 C om. विस्तीर्णं...तथा [L. 18]
19. B1 after इति । adds हविष इदमर्धमग्नेः
20. B1 before पुरोडाशम् adds अधिश्रयामि । अभ्याहरेः
21. B1 before प्रवर्ग्यः add इति
22. H1 om. विश्वं...अस्येति
23. H1 om. तदायुर...श्रुतिः, B1 trans विश्वायु after श्रुतिः; H1 om. उरुप्रथाः

१०८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

८७

पुरोडाशश्रपणमन्त्राः]

अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीदन्तरितं रक्षोन्तरिता अरातयः ।
देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्टेऽधि नाके ॥३॥

अग्निः । ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । अन्तरितमित्यन्तःऽईतम् । रक्षः । अन्तरिता
इत्यन्तःऽईताः । अरातयः । देवः । त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिष्टे । अधि । नाके ॥ छों ॥३॥

सा- कात्यायनः - “अग्निष्ट इत्यद्विरभिमृशति” (काश्रौ २.५.२१) इति । पाठस्तु- ५
‘अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत्’ इति । हे पुरोडाश, श्रपणाय प्रवृत्तः ‘अग्निः’ ते ‘त्वचं त्वदीयं त्वक्सदृश-
मुपरितनभागं’ मा ‘हिंसीत्’ मा विनाशयतु । अतिदाहेन मषीभावो विनाशः, सोऽत्र मा भवत्वित्यर्थः ।
पूर्वमवघातपेषणाभ्यां हविषो य उपद्रवः आसीत्, यः श्रपणेन भविष्यति तत् सर्वमुदकस्पर्शेन
शाम्यति । तमिमर्थ - “यदेवास्यावघ्नन्तो वा पिषन्तो वा” (काश्रौ २.२.१.८) इत्यादिना कण्वः
स्पष्टीचकार ॥

१०

कात्यायनः - “पर्यग्निकरोत्यन्तरितमिति सहाज्यम्” (काश्रौ २.५.२२) इति । पाठस्तु -
‘अन्तरितं रक्षोन्तरिता अरातयः’ इति । ‘अन्तरितं विनाशितम् । व्याख्यातमन्यत् । ज्वलद्भिर्देवैः
परितो रक्षसां शोधनं पर्यग्निकरणम् । एतस्य पर्यग्निकरणस्य पशौ विहितत्वादत्रापि पर्यग्निकरणेन पुरोडाशः
पशुत्वेनोपचर्यते । तदेतदाह तित्तिरिः- “घर्मो वा एषोऽजान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्
पुरोडाशः । स ईश्वरो यजमानं शुचा प्रदहः । पर्यग्निकरोति । पशुमेव नमकः । शान्त्या अप्रदाहाय” १५
(तैब्रा ३.२.८) इति । अयमर्थः - पुरोडाशो योऽस्ति स एव दीप्यमानोऽग्निभूत्वा न कदाचिदपि
शाम्यति । प्रतिपक्षं तप्तकपालैः संतप्यमानवान् । स च तापेन यजमानं प्रदहन् समर्थः । तत्र पशूपचारेण
पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पशुकृते सति प्रदीपाग्निरूपपरित्यागे न यजमानं प्रदहतीति । किं च पर्यग्निकरणेन
रक्षसामत्र प्रवेष्टुं यच्छिद्रं संभावितं तन्निवार्यते । तदेतदाह कण्वः- “अथनं पर्यग्निकरोत्यच्छिद्रमेव न मेतत्
समन्तमग्निना परिगृह्णाति नेदेन नाष्टा रक्षांसि प्रमृशानित्यग्निर्हि नाष्टाणां रक्षसामपहन्ता” २०
(काश्रौ २.२.१.१०) इति ॥

कात्यायनः - “देवस्त्वेति श्रपणम्” (काश्रौ २.५.२३) इति । कुर्यादिति शेषः । पाठस्तु -
‘देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्टेऽधि नाके’ इति । हे पुरोडाश, ‘वर्षिष्टे’ अत्यन्तप्रवृद्धे ‘नाके’ द्युलोकवर्तिनि

6. V1 S1 C त्वदीयां for त्वदीयं
9. V1 P1 पिषन्तो for पिषतो
12. P1 with marking above अन्त° ins. on the margin रक्षोदैवत्यं यजुः
14. V1 प्रचक्षते S1 C प्रचक्षते for प्रवृज्यते
18. S1 C पशु° for पशु°; V1 C त्यागेन for त्यागे न, V1 C after यजमानं adds न
21. P1 with markig above देव° ins on the margin पुरोडाशदैवतं यजुः

नाकनाम्यग्नौ त्वाम् 'अधि अधिश्रित्य 'सविता 'देवः 'श्रपयतु पक्वं करोतु । मनुष्यस्य श्रपणकर्तृत्वं
मा भूदित्यभिप्रेत्य 'देवस्त्वा' इत्युच्यते । तथाह कण्वः— “ न वा एतस्य मनुष्यः श्रपयिता तदेनं देव
एव सविता श्रपयतु ” (काशब्रा २.२.१.११) इति । नाकनामकेनाग्निना रक्षांसि हन्यन्ते । तदाह तित्तिरिः—
“पुरोडाशं वा अधिश्रितं रक्षांस्यजिवांसन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षांस्यपाहन्”
५ (तैब्रा ३.२.८) इति ॥ ३ ॥

आ— अद्विभिमृशति— ‘अग्निष्टे’ इति । पुरोडाशदेवस्य यजुः । ते त्वचं मा
‘हिंसीत् । रक्षः ‘अन्तरितम् अवसानप्राप्तं निरस्तमित्यर्थः । अरातयः ‘अन्तरिताः ।
तं श्रपयति— ‘देवस्त्वा’ इति । ‘वर्षिष्टे उत्कृष्टे’ नाके स्वर्गे ‘अधि उपरि स्थितः ‘सविता
‘देवः ‘त्वा त्वां ‘श्रपयतु अतिशयेन श्रपणं करोतु ॥ ३ ॥

१० मा भेर्मा सं विक्था अतमेरुयज्ञोऽतमेरुयजमानस्य प्रजा भूयात् ।
त्रितार्य त्वा द्वितार्य त्वैकतार्य त्वा ॥ ४ ॥ (८) ॥

मा । भेः । मा । सम् । विक्थाः । अतमेरुः । यज्ञः । अतमेरुः । यजमानस्य ।
प्रजेति प्रजा । भूयात् । त्रितार्य । द्वितार्य । एकतार्य । त्वा ॥ ४ ॥ (८) ॥

सा — कात्यायनः— “ मा भेरित्यालभते ” (काश्रौ २.५.२४) इति । पाठस्तु— ‘ मा भेर्मा सं
१५ विक्थाः’ इति । हे पुरोडाश, ‘मा भेः भयं मा कार्षीः । ‘मा संविक्थाः चलनं मा कार्षीः । जिभी
भये, ओविजी भयचलनयोरिति धातुद्वयं क्रमेण योज्यम् । योऽयं पुरोडाशो मनुष्येणाध्वर्युणा कृतस्तमिमं
मनुष्य एव स्पृशति । ततो भयचलनयोरभावः । तमेतमभिप्रायं कण्वो दर्शयति— “ सोऽसिमृशति मा
भेर्मा संविक्था इति मा भेर्मा संविक्था यं त्वाऽमानुषं सन्तं मानुषोऽसिमृशामीत्येवैतदाह ”
(काशब्रा २.२.१.१२) इति ॥

1. P1 तन्नाम्नि for नाकनाम्नि; V1 S1 C om. अधि;
P1 S1 C before मनुष्यस्य adds स च and V1 सत्त्व°; Mahidhara, whose
commentary is closely identical with Sāyana's says मनुष्यस्य श्रपणे
कर्तृत्वं ... स च त सत्त्व has no place in the sentence and might have
crept in due to the oversight of the scribe. But could be सत्य°?
2. S1 V1 C तद्, P1 तदेतद् for तथा, M तथा च तस्य for न वा एतस्य,
V1 एतं for एनं
4. P1 C S1 अजिवांसत for अजिवांसन्
6. B1 after यजुः । adds पर्याग्निं करोति । अन्तरितमिति । B1 तव for ते
8. H1 om. तं श्रपयति; B1 स्वर्गम् for स्वर्गे
16. S1 V1 C om. क्रमेण योज्यम्; P1 om. योऽयं

पुरोडाशमन्त्राः]

कात्यायनः — “अतमेरुरिति श्रुतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेयेण वा” (काश्रौ २.५.२५) इति । श्रुतिः पाकः तस्मिन्निमित्तभूते सति सम्यक् पाकसिद्धयर्थमाच्छादयेत् । पाठस्तु- ‘अतमेरु-र्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्’ इति । तमु ग्लान* इति धातुः । ताम्यतीति तमेरुः । औणादिक एहप्रत्ययः । ‘अतमेरुः ग्लानिरहितः’ यज्ञः यागहेतुः पुरोडाशो यस्मात् तस्मादेतदभिवासनेन ‘यजमानस्य’ प्रजा पुत्रपौत्रादिः ‘अतमेरुः ग्लानिरहितः’ भूयात् । कण्वोऽभिवासनफलमाह- ‘अथाभिवासयति ५ नेन्नप्र हव सुषितः शयाना इति नेदेनमुपरिष्ठात्ताष्टा रक्षास्यवपइयान् (काश्रौ २.२.१.१३) इति । अथाभिवासनस्य प्रयोजनं तित्तिरिः स्पष्टमाह- “मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः । भस्मनाऽभिवासयति । तस्मान्मांसेनास्थि छन्नम् । वेदेनाभिवासयति । तस्मात् कंशैः शिरश्छन्नम्” (तैत्रा ३.२.८) इति । शिरस्यवस्थितो मेदसः खण्डो मस्तिष्कः । गुहा गूढः आच्छन्नः । मेदःस्थानीयस्य मस्तिष्कस्य मांसस्थानीयं तस्याच्छादकम् । १० तस्यापि केनस्थानीया वेदगतदर्भा आच्छादका इत्यर्थः ।

कात्यायनः — “पात्र्याङ्गुलिप्रक्षालनमाप्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंन्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्” (काश्रौ २.५.२६) इति । तमेतं विनियोगं बौधायनः स्पष्टमाह- “अत्रैतत्पात्री-संक्षालनं गार्हपत्यादङ्गारेणाभितप्य हत्वान्तर्वेदि प्रतीचीनं तिसृषु लेखासु निनयति” (बौधायनसू १.१०) इति । आपस्तम्बोऽप्याह- “अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रोर्निर्णेजनं चोत्तमुकेनाभितप्य स्प्येनान्तर्वेदि तिस्रो १५ लेखा लिखति प्राचीव्दीचीर्वा । तास्वसंन्यन्दयंस्त्रिनिनयति प्रत्यगपवर्गम्” (आपश्रौ १.२५.१४-१५) इति । पाठस्तु- ‘त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा’ इति । हे पात्र्याङ्गुलिप्रक्षालनोदक, त्वां त्रितनाम्ने देवाय निनयामि, तथा त्वां द्वितनाम्ने निनयामि, तथा त्वामेकतनाम्ने निनयामि । एतेषां त्रयाणां देवानामुत्पत्तिप्रकारस्तित्तिरेणा समाप्ताः- “देवा वै हविर्भूत्वाऽब्रुवन् । कस्मिन्निदं अक्षयामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् । मयि तनूः संनिधुध्वम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि... । ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत । २० तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीय-मभ्यपातयत् । ... ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदद्भ्योऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् । ते देवा आप्येष्वमृजत” (तैत्रा

1. V1 S1 C after वेदेन ins. वा
- * धातुपाठे (१२०३) तमु काङ्क्षायां पठितः ।
3. V1 S1 C om. ताम्यतीति . एहप्रत्ययः [L 4]
4. V1 S1 C om. यस्मात्
5. V1 S1 C om. कण्वः
7. P1 यत्नात्, V1 S1 C यत् for यत्
8. P1 V1 S1 C M1 तस्मान् for भस्मना
9. P1 धिन्नम् for first & second छन्नम्
16. P1 om. स
17. P1 after पाठस्तु- adds त्रितद्वितैकतदैवतं यजुः ।
19. V1 S1 C M1 देवान् for देवाः
21. V1 S1 C M1 अभ्यपालयत् for अभ्यपातयत् ।
23. V1 S1 C P1 M1 आप्यानाम् for आप्यानाम्; V1 S1 C M1 अप्यत्वम् for आप्यत्वम्; V1 S1 C M1 om. यदात्मभ्यो ..आत्म्यत्वम्; V1 S1 C M1 तदेव for ते देवाः; V1 S1 C M1 मृक्षत for अजमृत

काशं... १२

३.२.८) इति । देवाः पूर्वं व्रीह्यवधातादिना इविः संपाद्य बीजवधादिपापलेपः कस्मिन् पुरुषे मार्जनीय इति विचार्याग्निवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्ववीर्यधारिणाङ्गारेणावदेव-
तामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवविशेषाणामापो मातरः देवतात्मानः
पितर इत्याप्यनामकत्वं च युक्तम् । कण्वोऽपि - “चतुर्धा विहितो ह वा अयमग्निरग्र आस ” (काशत्रा
१ २.२.१.१५) इत्यादिना बहुधा प्रपञ्चयामास ॥ ४ ॥ (८) ॥

[इति प्रथमाध्याये अष्टमोऽनुवाकः]

आ- पुरोडाशमभिमृशति- ‘ मा भेर्मा ’ इति । मा भेः । विभी भये । ^१मा ^२भेः भयं
मा कार्षीः । ओविजी भयचलनयोः । ^३मा ^४संविक्थाः चलनं मा कार्षीः, न चलितव्यमित्यर्थः ।
पुरोडाशमभिवासयति- ‘ अतमेरुः ’ इति । तमु अभिकाङ्क्षायाम् । तमनशीलस्तमेरुर्न तमेरुः
१० [अतमेरुः], इतरविषयाकाङ्क्षाविरोधी निराकाङ्क्षः । सर्वाकाङ्क्षापूरको वा ^५अतमेरुः ^६यज्ञः । अथवा
तमु ग्लाने । सर्वग्लानिरहितो वा अतमेरुः । अतः ^७यजमानस्य अपि ^८प्रजा ^९अतमेरुः ^{१०}भूयात् ।
पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्येभ्यो निनयति- ‘ त्रिताय त्वा ’ इति । ‘ त्रिताय त्वा ’ इत्यादीनां
त्रितो द्वित एकतः क्रमेण देवता ज्ञेयाः । ^{११}त्रिताय ^{१२}त्वा निनयामि । ^{१३}द्विताय ^{१४}त्वा निनयामि ।
^{१५}एकताय ^{१६}त्वा निनयामि ॥ ४ ॥ (८) ॥

[इति अष्टमोऽनुवाकः]

[अथ नवमोऽनुवाकः]

सा - अष्टमे पुरोडाशमन्त्रा उक्ताः । नवमे वेदिमन्त्रा उच्यन्ते ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

आ ददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।

२० इन्द्रस्य बाहुरासि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजाः ।

वायुरासि त्रिगतेजा द्विपतो वधः ॥ १ ॥

2. P1 om. अग्नि°; P1 om. अब्°

6. P1 om. प्रथमाध्याये

11. B1 तमेरुयज्ञः for first अतमेरुः; B1 om. अपि

12. B1 आप्येभ्यो for आप्येभ्यो

13. H1 त्रित द्वितैकताक्रमेण for त्रितो द्वित एकतः क्रमेण

वेदिमन्त्राः]

[देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्रसवे । अश्विनोः ।

बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।]

आ । ददे । अध्वरकृतमित्यध्वरकृतम् । देवेभ्यः ।

इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः ।

सहस्रभृष्टिरिति सहस्रभृष्टिः । शततेजा इति शततेजाः ।

वायुः । असि । तिग्मतेजा इति तिग्मतेजाः । द्विषतः । वधः ॥ धूः ॥ १ ॥

सा- कात्यायनः - “ देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय ” (काश्रौ २.६.६) इति । स्फ्यशब्देन दारुमयोऽरतिप्रमाणः खननहेतुर्यज्ञायुविशेष उच्यते । कण्वोऽपि तत्स्वीकारं विधत्ते - “ तमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आ ददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति ” (काश्रौ २.२.२.३) इति । तदेतत् ‘ देवस्य त्वा ’ इत्यादिकं ‘ हस्ताभ्याम् ’ इत्येतदन्तं पूर्वमेव व्याख्यातम् । ‘ देवेभ्यः १० देवोपकारार्थम् । ‘ अध्वरकृतं वेदिखननादिद्वारेण अध्वरं यज्ञं करोतीत्यध्वरकृतम् । अत एव कण्व आह - “ यज्ञो वा अध्वरो यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह ” (काश्रौ २.२.२.४) इति । तादृशं स्फ्यम् ‘ आददे स्वीकरोमि । स्फ्यस्य वज्राशत्वात् खननादिसामर्थ्यमस्ति । तस्य वज्रांशत्वं तित्तिरिराह - “ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । स त्रेधा व्यभजत् । स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” (तैसं ५.२.६) इति । कण्वस्तु - “ इन्द्रो ह वै यत्र वृत्राय ” (काश्रौ २.२.२.१) इत्यादिना स्फ्यस्य वज्रचतुर्थांशत्वं १५ प्रपञ्चयामास ॥

कात्यायनः - “ सतृणं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति ” (काश्रौ २.६.६) इति । सतृणं केनचित् तृणेन सहितं स्फ्यमित्यर्थः । पाठस्तु - “ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजाः । वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो वधः ” इति । वज्रांशरूप स्फ्य, त्वं ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ दक्षिणः ’ ‘ बाहुः ’ ‘ असि । तेन बाहुना घृतत्वात् तत्समानवीर्योपेतत्वाद्वा तद्रूपत्वोपचारः । अनेनोपचारेण १० तद्बाहुसमानवीर्यत्वं कण्वो दर्शयति - “ एष वै वीर्यवत्तमो यदिन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तद्वीर्यमेवास्मि- ज्ञेतद्वाति यदाहेन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति ” (काश्रौ २.२.२.५) इति । कथंभूतः स्फ्यः ?

7. P1 with marking above देवस्य ins. on the margin स्फ्यदैवत्यं यजुः ।
10. P1 om. तदेतद्
12. V1 S1 C M1 वा वे तद् for एवैतद्
15. V1 S1 C M1 वज्रे for वज्र^०
16. P1 with marking above ‘मास ins. on the margin कण्वः । इन्द्रो वै यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार स ह प्रहृतो वज्रश्चतुर्धा बभूव यावद्वा स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा रथस्तृतीयं वा यावद्वा स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा शरस्तृतीयं वा यदशीर्यत तस्मा [...] नामैवं स वज्रश्चतुर्धाभवत्ततोद्वासां ब्राह्मणा यशे चरन्ति स्फ्येन च यूपेन च रथेन च शरेण च राजन्यवन्धवः संव्याये इति ।
17. S1 C M1 after बाहुर ins. असि
18. P1 with marking above इन्द्रस्य ins. on the margin वज्रदैवत्यं यजुः ।
22. V1 M1 S1 C om. एतद्

‘सहस्रभृष्टिः । भृष्टिर्मर्जनं पाको मारणमित्यर्थः । सहस्रसंख्यानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्यासौ सहस्रभृष्टिः । यथा वज्रोऽसुराणां मारकस्तथा स्फ्योऽपि पाप्मनां विनाशकः । शततेजाः । यथा शतसंख्याका धारा भवन्ति दीप्यमानाः तथा स्फ्यस्यापि वज्रांशत्वाच्छततेजस्त्वोपचारः । वायुः असि तिग्मतेजाः । न केवल-
मिन्द्रसदृशः किंतु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामग्निज्वालामुत्पादयति तिग्मतेजास्तथा स्फ्योऽपि
वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदरूपं तीव्रं कर्म कुर्वन्ति तिग्मतेजा इत्युच्यते । द्विषतः वधः । अनुष्ठानद्वेषिणो-
ऽसुरादेवधहेतुः ॥ १॥

आ- स्फ्यमादत्ते-‘ देवस्य त्वा ’ इति । व्याख्यातम् । ‘ आददे ’, ‘ इन्द्रस्य बाहुरसि ’
इति द्वे स्फ्यदेवत्ये । आददे गृह्णामि । अध्वरं करोतीत्यध्वरकृत्, तम् अध्वरकृतम्
‘ देवेभ्यः अर्थाय । आलभ्य जपति- ‘ इन्द्रस्य ’ इति । इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः त्वम् असि ।
१० सहस्रभृष्टिः, भृष्टिर्धारा, बहुधारः । शततेजाः । तेजतिरुत्साहे । बहूनि तेजांसि यस्य सः
शततेजाः । वायुः त्वम् असि तिग्मतेजाः । [तिग्मं तेजः] उत्साहो यस्य स तिग्मतेजाः ।
द्विषतः । द्विष अप्रीतौ । द्विषतः शत्रोः वधकः असि ॥ १॥

पृथिव्यै वर्मासि पृथिवि देवयजनि ।

ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ॥ २॥

१५ पृथिव्यै । वर्म । असि । पृथिवि । देवयजनीति देवयजनि ।
ओषध्याः । ते । मूलम् । मा । हिंसिषम् ॥ कं ॥ २ ॥

सा- कात्यायनः - “ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन्... । वेद्यां तृणं लिदधात्युदक् पृथिव्यै वर्मासीति ”
(काश्रौ २.६.१४, १५) इति । हे तृण, त्वं पृथिव्यै वेदिस्थानरूपाया भूमेः वर्म असि । कवचस्थानम्
असि । यथा कवचेन शस्त्रप्रहारोपद्रवः परिह्रियते तथा स्फ्येन वेदिखननावसरे भूस्युपद्रवस्तृणेन
१० परिह्रियते ॥

कात्यायनः - “ पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ” (काश्रौ २.६.१६) इति ।
‘ ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ’ इति मन्त्रशेषः । हे देवयजनि, देवयाराश्रयभूते पृथिवि, ते
त्वदीयायाः ओषध्याः तृणरूपायाः मूलं मा हिंसिषं मा विनाशयामि । अत्र ‘ देवयजनि ’ इति

1. V1 M1 S1 C om. first भृष्टिर्
5. M1 ‘भेद’ . P1 ‘[आ] धाद’ for ‘छेद’
10. B1 भृष्टिद्रार, H1 भृष्टिद्रारा- both readings are corrupt. We have therefore corrected the passage as above. Uvvaṭa whom Ānandabodha follows, explains सहस्रभृष्टिः सहस्रधारः which does not seem to be correct since स्फ्य, the spade used for digging here is compared with the Thunderbolt of Indra-see Sāyana- यथा वज्रोऽसुराणां मारकस्तथा स्फ्योऽपि
11. B1 after उत्साहो ins. तेज एव
17. P1 with marking above पृथिव्यै ins on the margin वेदिदेवयं यजुः ।

१.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यस्मेता

९३

वेदिमन्त्राः]

विशेषणेन वान्तिलोहिताभ्यामापादितमशुचित्वं निवार्यते । तदाह तित्तिरिः— “ विषाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽविभेत् । यज्ञेन सा देवा अभिभविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवसीत् । साऽमेध्याऽभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु व्यधावत् । साऽमेध्याऽभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति । ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमित्याह । ओषधीनामहिंसायै ” (तैत्रा ३.२.९) इति । विषमत्ति भक्षयतीति विषात् । अत एवासुर एतन्नामकः ॥ २ ॥

आ— प्रहरति ‘ पृथिव्यै वर्म ’ इति । वेदिदेवता । ‘ पृथिव्यै ’ वर्म ‘ असि पृथिव्या वर्म सारभूतं योग्यभयावरणं वृत्स्थानं वर्मासि । अतो वेदिः ‘ पृथिवी ’ इति संबोध्यते । हे ‘ पृथिवि । देवा इज्यन्ते यस्यां सा तत्संबोधनं [देवयजनीति] । हे ‘ देवयजनि, ते तव संबन्धिन्याः ‘ ओषध्याः ‘ मूलं ‘ मा ‘ हिंसिषम् । [पुरुष-] व्यत्ययः । वज्रेण मा प्रहरतु ॥ २ ॥

व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान

१०

देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पार्शैः ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ ३ ॥

व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् ।

वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरिति सवितः ।

परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पार्शैः ।

१५

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।

द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ च्यः ॥ ३ ॥

सा- कात्यायनः— “ व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ” (काश्रौ २.६.१७) इति । स्फ्यस्य प्रहारेण निष्पन्ना या धूलिः सा पुरीषमित्युच्यते । ‘ गोष्ठानम् ’ इति मन्त्रशेषः । हे पुरीष, त्वं ‘ व्रजं ’ गच्छ । व्रजन्ति

1. V1 S1 P1 C चातिलोहिताभ्याम्, M1 चातिलोहितशत्रुणा for वान्तिलोहिताभ्याम्;
M1 उपादितम् for आपादिम्
2. V1 S1 C M1 अमेध्यो° for अमेध्या°
6. H1 om. वर्मेति...पृथिव्यै ।
7. B1 वृत्तं for वृत्°
9. B1 मा विनाशिषं वज्रेण प्रहरन् for पुरुष°... प्रहरतु
19. P1 C V1 S1 इयं for या

गच्छन्ति गावोऽवस्थातुं यस्मिन् देशे स देशो ब्रजः । तं ब्रजं प्रति गच्छ । गोष्ठानम् गवां स्थानम् ।
इदानीमवस्थितिर्यत्र [देशे] स ब्रजो गोष्ठानम् । एवं वर्तमानं गोभिरुपेतं तदीयदेशं गच्छ ॥

कात्यायनः — “ वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ” (काश्रौ २.६.१८) इति । ‘ द्यौः ’ इति
मन्त्रशेषः । हे वेदे, ते त्वदर्थं द्यौः द्युलोकाभिमानी देवः वर्षतु जलसेचनं करोतु । वृष सेचन
इति धातुः । खननोपद्रवपरिहारो वर्षणस्य प्रयोजनम् । तदाह कण्वः — “ यत् खनति तदग्निः
सररोहयति । तदग्निः शमयति ” (काश्रवा २.२.२.९) इति ॥

कात्यायनः — “ बधानेत्युत्करे करोति ” (काश्रौ २.६.१९) इति । उत्करो नाम वेदेरुत्तरभागे
तृणधान्यादिपरित्यागप्रदेशः । खननसमानीतां धूलिं तस्मिन्नुत्करे परित्यजेत् । पाठस्तु— ‘ बधान देव
सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ’ इति । हे
१० सवितः प्रेरक देव, परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः शतसंख्याभिर्वन्धनरज्जुभिः बधान ।
अस्माद्विरोधिनोऽसुरस्याऽऽस्नीतायां धूल्यां निगूढस्य बन्धनं कुरु । भूमेरन्तमप्रदेशे योऽन्धतामिस्रो
नरकोऽस्तीति [श्रूयते] तस्मिन् बधानेत्यर्थः । तथाह कण्व — “ देवमेवैतत् सवितारमाहान्धे तमसि
बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्याम् ” (काश्रवा २.२.२.९) इति । अत्र बन्धनीयः यः शत्रुः अस्मान्
द्वेष्टि यं च बन्धनीयं शत्रुं वयं द्विष्मः तम् एतमुभयविधमपि अतः अस्मादन्धतामिस्रनरकात् मा
१५ मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ ३ ॥

आ— पुरीषमादत्ते— ‘ ब्रजं गच्छ ’ इति । पुरीषदैवतम् । ब्रज्यत इति ब्रजम् । अवस्थातुं
ब्रजन्ति गच्छन्ति यत् स्थानं गावस्तद् ब्रजं (? जः) गोवाटो [वा] उच्यते । गोस्थानं गोभिः
परिवृतं स्थानं गच्छेति । वेदिं प्रेक्षते — ‘ वर्षतु ’ इति । ते तव द्यौः द्युलोकः वर्षतु । वृष
सेचने । सेचनं करोतु । उत्करे करोति— ‘ बधान ’ इति । सवितृदेवतम् । हे सवितः देव । यः
२० शत्रुः अस्मान् द्वेष्टि तं शत्रुम् । परमस्या पृथिव्यां भूमेरन्त्यस्थाने अन्धतामिस्रो नाम यो
नरकस्तस्मिन् शतेन पाशैः बहुभिः पाशैः बधान । यं च वयं द्विष्मः तम् अपि
बधान । किं च तम् अतः मा मौक्, तं शत्रुमस्मादन्धतमसः सकाशात् मा मौक् ।
मुच्छु मोक्षणे । मा मुञ्च ॥ ३ ॥

2. S1 V1 C M1 यस्य ब्रजस्य, P1 यस्तं ब्रजस्य for यत्र [देशे] the readings are corrupt, which, we have corrected as above; M1 गोष्ठं स एव वर्तमानः; V1 C S1 गोष्ठान एव वर्तमानः । for गोष्ठानम् । एवं वर्तमानं
3. P1 with marking above वर्षतु ins. on the margin वेदिदैवत्यं यजुः ।
16. B1 om. पुरीषम्... गच्छेति ।
18. B1 वृत्तं for वृत्तं
19. B1 before सेचनं adds तव; H1 om. उत्करे करोति
21. B1 after बधान adds योऽस्मान् द्वेष्टि

वेदिमन्त्राः]

अपाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ।

व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ।

अररो दिवं मा पप्सो द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ।

व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः । ५

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ ४ ॥

अप । अररुम् । वध्यासम् । पृथिव्यै । देवयजनादिति देवयजनात् ।

[व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । विधान । देव । सवितरिति सवितः । परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ।] १०

अररो इत्यररो । दिवंम् । मा । पप्सुः । द्रप्सः । ते । द्याम् । मा । स्कन् ॥ ध्युं ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः - “ अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ” (काश्रौ २.६.२१) इति । पाठस्तु-
 ‘ अपाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ’ इति । अरुनामको योऽसुरः पृथिव्यां वेदिस्थाने गूढागये
 सुप्तस्तमेतस्सुरं पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः संबन्धिनो देवयजनाख्यात वेदिस्थानात् अपवध्यासम् ।
 अपनीय यथा हतो भवति तथा कर्वाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरेत् । तदेतदरुमयं १५
 तित्तिरिदं यति- “ अररुं नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपप्लुतोऽशयत् । तं देवा अपहतोऽरुः
 पृथिव्या इति पृथिव्या अपातन् ” (तैब्रा ३.२.९) इति । कण्वोऽपि - “ अररुं वै नाम ” (काश्रौ
 २.२.२.१०) इत्यादिना दर्शयति स्म । ‘ व्रजम् ’ इत्यादिमन्त्रत्रयप्रयोगः पूर्ववत् । पाठस्तु- ‘ व्रजं गच्छ
 गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मस्तमतो मा मौक् ’ इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २०

कान्वायनः - “ प्रहरणादि । अभिन्यस्यन्मोहोत्कर्षमररो दिवमिति ” (काश्रौ २.६.२१, २२)
 इति । प्रहरणेन निष्पन्नां शत्रूणां धूलिमाप्नोष उत्कर्षदेशे परित्यजेत् । ‘ मा पप्स ’ इति मन्त्रशेषः । हे

13. P1 with marking above अप° ins. on the margin सुरदेवतं यजुः ।
14. P1 सप्तमेतम्. S1 M1 V1 वृतमेतम् C वृतस्तमेतम् for सुप्तस्तमेतम्
16. P1 °लुमा°, C V1 S1 °प्लुतो° for ग्लुमो°
18. V1 S1 C M1 om. स्म
21. P1 after इति । adds पूर्ववत्; P1 with markig above °त्यजेत् ins स्थिता
 (? तो) न्युब्जपाणिभ्यामभिमृशतीति याशिकाः ।

‘अररो’ दिवं यागफलरूपं द्युलोकं ‘मा’ पतः प्राप्तो मा भूः ।

कात्यायनः - ‘द्रप्सस्त इति तृतीयम्’ (काश्रौ २.६.२३) इति । प्रहरतीत्यनुवर्तते । ‘यां मा स्कन्’ इति मन्त्रशेषः । हे वेदिदेवते ‘ते पृथिवीरूपायास्तव द्रप्स उपजीव्यो रसः’ द्यां द्युलोकं ‘मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु । स्कन्दिर् गतिशेषगयोरिति धातुः । उत्तरमन्त्रत्रयपाठस्तु - ‘व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बन्धान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याः शतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्’ इति । विनियोगो व्याख्यानं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥

आ- द्वितीयं प्रहरति - ‘अपाररुम्’ इति । ‘अपाररुम्’, ‘अररो’ इति द्वे आसुरे । अररु-सुरः । तमसुरं पृथिव्यै पृथिव्याः संबन्धिनः देवयजनात् सकाशात् ‘अप अपनीय’ वध्यासम् । वध हिंसायाम् । ‘व्रजं गच्छ’ इति । व्याख्यातम् । अग्नीदभिनिदधाति - ‘अररो दिवम्’ इति । हे ‘अररो, त्वं’ दिवं द्युलोकं ‘मा’ पतः । पल्ल गतौ । मा पतः मा गमः । तृतीयं प्रहरति ‘द्रप्सस्ते’ इति । वेदिदेवता । ‘ते तत्र पृथिव्या उपजीव्यो यः रसः स’ द्रप्सः ‘द्यां द्युलोकं’ मा स्कन् । स्कन्दिर्गतिशेषणयोः । मा स्कन्दन्तु । ‘व्रजं गच्छ’ इति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परि गृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा ।
छन्दसा परि गृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परि गृह्णामि
सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चासि ।
ऊर्जस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ ५ ॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैऽस्तुभेन । [त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि ।] जागतेन । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि ।
सुक्ष्मा । च । असि । शिवा । च । असि । स्योना । च । असि ।
सुषदा । सुषदेति सुऽसदा । च । असि ।
ऊर्जस्वती । च । असि । पर्यस्वती । च ॥ रोः ॥ ५ ॥

सा- कात्यायनः - “ पूर्व परिग्राहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फयेन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम् ” (काश्रौ २.६.२५) इति । यस्मान् भूप्रदेशात् अररुर्निष्कासितस्तस्मिन् प्रदेशे वेदेरियत्ता निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्फयेन रेखात्रयं कुर्यात् । सोऽयं पूर्वः परिग्राहः । पाठस्तु - ‘गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि’ इति । हे

1. P1 with marking above पतः ins. पल्ल गताविति धातोर्लुङि ‘पतेः पुम्’ (पा. ६.१.१९) इति पुमागमे रूपम् ।
8. H1 पृथिव्यर्थं यस्मिन्ने for पृथिव्याः संबन्धिनः
24. C V1 S1 M1 सुवेण for स्फयेन; M1 दिक्परिग्रहः for परिग्राहः P1 with marking above गायत्रेण ins. त्रीणि वैष्णवानि यजूंषि छन्दोदैवतानि ।

१.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

वेदिमन्त्राः]

वेदे, त्वां गायत्र्यादिछन्दस्वरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामि । ततश्च छन्दोदेवताः दिक्त्रये त्वामसुरेभ्यः पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यां दिग्गाहवनीयाग्निरेव पालकोऽस्तीत्यभिप्रायः । पुरा कदाचिदसुराणां विजये सत्त्वेवा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूताऽसीत् । देवानां तु भूम्यंशः कोऽपि स्वभूतो नाभूत् । किं तु यो देवो यत्र यदोपविष्टो यावद्दूरं पश्यति तत्र तावान् देवस्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरानयाचन्त । युष्मदधीनायामस्यां पृथिव्यां कोऽप्यंशो नियतोऽपेक्षितः । तत्र तत्र कियत् स्थानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरा यावद्भवद्भिः परिगृहीतं तावदास्याम इत्यवोचन् । तस्मादयं वेदिपरिग्राहः । तमिमर्थं तित्तिरिराह— “असुराणां वा इयमग्र आसीत् । यावदासीनः परापश्यति । तावदेवानाम् । ते देवा अब्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति । क्यं नो दास्यथेति । यावत् स्वयं परिगृहीयेति ” (तैब्रा ३.२.९) इति । कण्वस्तु— “देवाश्च ह वा असुराश्चोभवे प्राजापत्या अस्पधन्त ” (काशब्रा २.२.३.१) इत्यादिना वेदिपरिग्राहतात्पर्यं प्रपञ्चयामास ॥ १०

कात्यायनस्तु— “उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ” (काश्रौ २.६.३१) इति । वेदिखननात् पुरा क्रियमाणः पूर्वपरिग्राहः । पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्राहः । तस्मिन्नुत्तरपरिग्राहे पूर्वपरिग्राहबद्धक्षिणादिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कुर्यात् । मन्त्रत्रयपाठस्तु— ‘सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चासि । ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च’ इति । हे वेदे, त्वं खननेन संपादिता सती ‘सुक्ष्मा’ शिवा इत्थेवंविधगुणयुक्ता भवसि । क्ष्मा भूमिः । शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा । खननेन पाषाणादिदोषराहित्यसंपादनं पृथिव्याः शोभनत्वम् । उग्रस्य भूमौ निगूढस्यासुरस्य निष्कासनेन ज्ञान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्वोऽन्यसमुच्चयार्थं चकारौ । सोऽयं प्रथमो मन्त्रः । ‘स्योना’ सुखरूपा । स्योनशब्दस्य सुखनामसु पाठात् । ‘सुषदा’ सम्यगुपवेक्षणयोग्या । सुष्ठु सीदन्ति देवा अस्याम् इति व्युत्पत्तेः । चकारौ पूर्ववत् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । ऊर्जशब्दो माधुर्यादिरसवाची । पयःशब्दो रसहेतोर्जलस्य क्षीरस्य च वाचकः । तदुभययुक्ता ‘असि’ चकारौ पूर्ववत् । सोऽयं तृतीयो मन्त्रः । अन्तेऽपि ‘असि’ इत्यनुवर्तते । पूर्वपरिग्राहेण वेदिरूपां पृथ्वीं लब्ध्वोत्तरपरिग्राहेण यथोक्तगुणयुक्तां देवा अकुर्वन् । सोऽयमर्थः— “इमामेव तन् पृथिवीं संविद्य सुक्ष्मां शिवामकुर्वत ” (काशब्रा २.२.३.१०) इत्यादिना विस्पष्टं कण्वेनोदाहृतः ॥ ५ ॥

1. C M1 V1 S1 om च
3. M1 V1 S1 C भूम्यंशको° for भूम्यंशः को°
6. P1 om. one तत्र; M1 अवधिः for भवान्निः
7. P1 °ग्रहः for °ग्रहः; P1 °मृशति for °पश्यति
8. M1 C V1 S1 after नो ins. अन्यः
10. P1 M1 V1 °ग्रह° for °ग्रह°
11. P1 °ग्रहं for °ग्राहं
12. P1 °ग्रहः for first °ग्राहः; P1 S1 °ग्रहः for second ग्राहः
13. P1 with marking above सुक्ष्मा ins. on the margin वेदिदेवतानि त्रीणि यजूंषि ।
15. P1 च for शिवा
16. P1 निष्काशनेन for निष्कासनेन
20. C V1 S1 द्वितीयो for तृतीयो; P1 with marking above असि ins. on the margin अनुवृत्तिः पाठाभावादवगन्तव्या ।

कासं .. १३

आ- पूर्व परिग्राहं परिगृह्णाति ' गायत्रेण ' इति । ' गायत्रेण ' इत्यादीनि त्रीणि वैष्णवानि ।
 त्वा-शब्देन विष्णुरुच्यते । ' गायत्रेण ' छन्दसा ' त्वा ' विष्णुं ' परिगृह्णामि । ' त्रैष्टुभेण ' छन्दसा
 ' त्वा ' विष्णुं यज्ञं ' परिगृह्णामि । ' जागतेन ' छन्दसा ' त्वा ' विष्णुं ' परिगृह्णामि । उत्तरं परिग्राहं
 परिगृह्णाति । तत्र पूर्वेण परिग्राहेण विष्णुं यज्ञं परिगृह्य तेनेमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण परिग्राहेण
 ' वक्ष्यमाणैर्गुणैर्देवा अयोजयन् । ' सुक्ष्मा चासि ' इति । ' सुक्ष्मा चासि ' इत्यादीनां त्रयाणां
 वेदिदेवता । क्षमा भूः । सुशोभना भूः ' सुक्ष्मा त्वम् ' असि । ' शिवा शान्ता ' च ' असि ।
 स्योनमिति सुखनाम । सुखरूपा त्वम् ' असि । ' सुषदा, शोभनं यस्यां सीदन्तीति सुषदा
 ' च ' असि । ' ऊर्जस्वती अन्नवती ' च ' असि । पयोविकारैः रसैश्च रसवती ' पयस्वती ॥ ५ ॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।
 १० यामैर्यश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरांसो अनुदिश्य यजन्ते ।
 द्विषतो वधोऽसि ॥ ६ ॥ (९) ॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृप इति विसृपः । विरप्शिति विरप्शिन् ।
 उदादायेत्युतऽआदाय । पृथिवीम् । जीवदानुमिति जीवदानुम् ।
 याम् । ऐर्यन् । चन्द्रमसि । स्वधामिः । ताम् । धीरांसः ।
 १५ अनुदिश्येत्यनुदिश्य । यजन्ते ।
 द्विषतः । वधः । असि ॥ ओ ॥ ६ ॥ (९) ॥

सा- कान्थायनः - " पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि " (काश्रौ २.६.३२) इति । वेदेरुपरीत्यर्थः ।
 पाठस्तु- ' पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् । यामैर्यश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
 धीरांसो अनुदिश्य यजन्ते ' इति । अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेणाभिप्रेता । कदाचित् किल देवानामसुरैः सह
 २० संग्रामः प्राप्तः । तत्र ब्रह्मादयो देवा इत्थं संमन्थेद चक्रुः । देवासुरसंग्रामे सति तेषां रुधिरादिभिरियं
 भूर्दूषिता देवयजनानर्हा भविष्यति । अतो भुवः सूक्ष्मरूपं सारभूतमादाय चन्द्रमण्डले स्थापयिष्याम
 इति । तामिमामाख्यायिकां- " देवा इ वा असुरैः संग्रामश्च संनिधास्यन्तः " (काश्रवा २.२.३.१७)

1. H1 om. परिग्राहं and गायत्रेणेति
4. B1 लक्ष्य for लब्ध्वा
5. H1 om. first सुक्ष्मा चासीति
6. B1 सुक्ष्मा चासि शोभना भूस्त्वमसि for सुशोभना...त्वमसि; H1 चासि for त्वमसि
7. B1 H1 सुखरूपस्योना, for सुखरूपा त्वमसि; B1 om. इति
8. H1 om. च H1 om. अन्नवती
22. P1 after इति ins. इति; V1 C M1 S1 संनिधास्यत for संनिधास्यन्त

इत्यादिना कण्वो दर्शयामास । अस्मिन् मन्त्रे क्रूरशब्दः संग्रामवाची । तत्र कण्वेनैवमाज्ञातम्— “संग्रामो वै क्रूरः संग्रामे हि क्रूरमिव क्रियते हतोऽश्वो हतः पुरुषः शोने” (काशब्रा २.२.३.१८) इति । क्रूरशब्दस्य ‘विसृजः’ इति विशेषणम् । विविधं सर्पन्ति योधा अस्मिन्निति विसृप् संग्रामः । ‘विसृपः क्रूरस्य’ इति पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यौ । तथा सति ‘विसृपः क्रूरस्य पुरा’ इत्युक्ते युद्धात् पूर्वम् इत्युक्तं भवति । तदुक्तं कण्वेन— “पुरा संग्रामादिन्येवैतदाह” (काशब्रा २.२.३.१८) इति । ‘विराजिन्’ इति महतः परमेश्वरस्य संबोधनम् । *महन्नामसु विरणिन् अद्भुत इति पठितत्वात् । ‘जीवदानुं जीवस्य दात्री’ ‘यां’ ‘पृथिवीम्’ ‘उदादाय अत्यन्तसारभूतां पृथिवीं संक्षिप्योद्धत्यादाय’ ‘चन्द्रमसि’ ‘ऐरयन् चन्द्रमण्डले देवाः प्रक्षिप्तवन्तः । केन साधनेन प्रक्षिप्तवन्त इति तदुच्यते— ‘स्वधाभिः । यद्यपि स्वधाशब्दोऽज्ञानामसु पठितस्तथाऽपि तेन स्वधाशब्देन तत् साधनभूता वेदत्रयगता मन्त्रविद्या उच्यन्ते । पृथिव्याः सारांशस्य वेदत्रयरूपेण साधनेन यत् स्थापनं तत् कण्वेनैव व्याख्यातम्— “उदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति यद्व्यम्यां जीवन- १० ममन्यन्त तच्चन्द्रमसि न्यदयन् यामैरयश्चन्द्रमसि स्वधाभिरिति यामदधुश्चन्द्रमसि ब्रह्मणेन्येवैतदाह” (काशब्रा २.२.३.१८) इति । चन्द्रमण्डले मृगरूपः कृष्णवर्णो यः कलङ्को दृश्यते सोऽयं भूमेः सारांशः । पुरा द्यावापृथिव्यौ सहैवावस्थिते सत्यौ यदा परस्परं वियुज्येते स्म तदानीमन्योन्यसारांशं यज्ञयोग्यमन्योन्यं स्वरूपेण स्थापितवन्तौ । तत्र भूमेः सारांशश्चन्द्रमसि दृश्यमानः कृष्णं रूपमित्येवं तित्तिरिराह— “द्यावापृथिवी सहास्तां ते वियती अब्रूतामस्वेव नो सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत् तदस्याम- १५ दधात् त ऊषा अभवत् यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात् तदश्चन्द्रमसि कृष्णम्” (तैसं ५.२.३) इति । ‘धीरासः धीराः बुद्धिमन्तो यजमानाः’ ‘तां चन्द्रमसि स्थितां कृष्णवर्णां भूमिम्’ अनुदिश्य उद्दिश्य वेद्यामस्यां विद्यत इति कथयित्वा ‘यजन्ते’ यागं कुर्वन्ति । अनेन ‘पुरा क्रूरस्य’ इति मन्त्रेण खातायां वेद्यामस्यां लोष्टकृतवैषम्यपरिहाराय समीकरणरूपं समाजर्जनं कुर्यात् । हे विरणिन् इत्यस्य परमेश्वरस्य संबोधनस्यानुगृहाणेति सहान्वयः कर्तव्यः । २०

1. P1 before इत्यादिना adds °स्ते होचुर्नन्त यदस्याः पृथिव्या अनामृतं देवयजनमिति तच्चन्द्रमसि निदधामहा इति । तथा यदि नोऽसुररक्षसान्यभिभवेयुर्; P1 om. अस्मिन्मन्त्रे
4. P1 षष्ठी for षष्ठ्यौ
* [द्र. निषण्डु ३.३.२२, २३]
6. C V1 after °नाममु add पाठात् and M1 भावात्
8. M1 S1 V1 तेन for केन; V1 M1 S1 C om. स्वधा°
10. C V1 S1 M1 यद्वा for यदि
11. P1 अमन्यत, M1 S1 अन्यं न for अमन्यन्त; V1 M1 S1 C यामधुश् for यामदधुश्
13. M1 V1 सहैव for सहैव; P1 M1 V1 S1 om. स्म
14. C M1 S1 V1 अन्यान्य for अन्योन्यम्; P1 M1 S1 V1 स्वरूपे for स्वरूपेण;
C M1 S1 V1 कृष्ण° for कृष्णं
15. P1 सहस्येते, C V1 S1 सहास्यां ते for सहास्तां V1 om. वियती; P1 अभ्येषगौ, M1 C V1 S1 अस्येष नौ for अस्त्वेव नौ; C M1 V1 S1 तस्याम् for तदस्याम्
17. C V1 चन्द्रमः° for चन्द्रमसि; M1 C V1 C1 om. अनुदिश्य
19. P1 om. अस्यां
20. C V1 M1 S1 तु for अनु

कात्यायनः - “द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति” (काश्रौ २.६.४२) इति परित्यजेदित्यर्थः । यथा चापस्तम्बः - “उत्करे स्फ्यमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्” (आपश्रौ २.३.१३) इति । ‘असि’ इति मन्त्रशेषः । हे स्फ्य, त्वं ‘द्विषतः’ शत्रोः ‘वधः’ असि हिंसकोऽसि । यं द्विष्यात् यं द्वेष्यं प्रहरामि इत्येवं प्रहरणकाले मनसा भावयेत् । तदेतत् कण्व आह - “अथोदञ्चं स्फ्यं प्रहरत्यमुष्मै स्वा वञ्चं प्रहरामीति यं द्विष्याद्वञ्चौ वै स्फ्यस्तृणुते हवैनेन” (काश्रौ २.२.३.२१) इति ॥६॥ (९)

इति प्रथमाध्याये नवमोऽनुवाकः ।

आ- वेदमनुमार्ष्टि ‘पुरा क्रूरस्य’ इति । चान्द्रमसी त्रिष्टुप् । अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेणाभिप्रेता । कदाचित् किल देवानामसुरैः [सह] संग्रामः प्राप्तः । तत्र ब्रह्मादयो देवा इत्थं समर्थेदं चक्रुः । देवासुरसंग्रामे सति तेषां रुधिरादिभिरियं भूदूषिता देवयजनानर्हा भविष्यति । अतः (मुवः) सूक्ष्मरूपमादाय चन्द्रमण्डले स्थापयिष्याम इति । ‘पुरा क्रूरस्य’ इति । क्रूरशब्दः संग्रामवचनः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ‘पुरा’ ‘क्रूरात् संग्रामात् प्राक् । विविधं सर्पति योद्धा अस्मिन्निति संग्रामो विसृप् । तस्मात् ‘विसृप्तः संग्रामात् पुरा च । ‘विरिञ्चिन्’ इति महन्नाम । स च विष्णुर्यज्ञो वेदित्वापन्नः । स हि त्रिभिर्वेदनिर्वर्त्यमानो विविधं रूपं शब्दं करोतीति विरिञ्ची, सत् संवेधनं, हे ‘विरिञ्चिन् विष्णो, शृणु । ‘जीवदानुं जीवस्य दात्री’ ‘पृथिवीं विस्तीर्णा देवाः उदादाय सारभूतां संक्षिप्य उद्धृत्य आदाय चन्द्रमसि चन्द्रमण्डले स्वधाभिः तिसृभिर्विद्याभिः सूर्य-लक्षणेन ब्रह्मणा सहितां ‘यां पृथिवीम्’ ऐरयन् । ईर गतौ । अयमिह स्थापनार्थः । स्थापितवन्तः । ‘तां पृथिवीं’ धीरासः मेधाविनः अनुदृश्य दर्शनेन संग्रहापि ‘यजन्ते इति । स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति - ‘द्विषतो वधः’ इति । आभिचारिकदैवतं यजुः । द्वेष्टुः ‘वधः वधकः’ असि ॥६॥ (९) ॥

[इति नवमोऽनुवाकः]

1. P1 with marking above द्विषतो ins. आभिचारिकदैवतं यजुः ।
2. C V1 S1 (आ) ध्याय for ध्यायन्
4. M1 C V1 S1 अङ्गुष्ठौ for अमुष्मै
5. M1 C V1 S1 प्रहराम for प्रहरामि; V1 M1 S1 स स्तृणुते, C संस्तृणुते for स्फ्य स्तृणुते; V1 C M1 S1 एतान् for एनेन
6. P1 om इति प्रथमाध्याये
9. B1 उक्षिता for दूषिता; B1 °यजनार्हा न for यजनानर्हा
11. H1 After पुरा adds प्राक्
12. B1 after इति adds संवेधितम्
13. H1 निवृत्तिमापन्नो for निर्वर्त्यमानो
15. B1 उत् for उद्धृत्य; H1 अधि for सूर्य°
17. B1 अनुदृश्य for अनुदृश्य; From the commentary one reading accepted by आनन्दबोध seems to be अनुदृश्य. The reading found in TS too.
18. H1 °चारिकं स्फ्यदैवतं for °चारिकदैवतं

आज्यग्रहणार्था मन्त्राः]

[अथ दशमोऽनुवाकः]

सा- नवमे वेदिविषया मन्त्राः उक्ताः । दशमे जुह्वादिष्वज्यग्रहणार्था मन्त्रा उच्यन्ते -

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्राजिनं त्वा वाजेध्यायै सं माजिम ।

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

अनिशितासि सपत्नक्षिद्राजिनीं त्वा वाजेध्यायै सं माजिम ॥१॥

[प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः । अरातयः ।
निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ता इति निःस्तप्ताः । अरातयः ।]

अनिशित इत्यनिऽशितः । असि । सपत्नक्षिद्रिति सपत्नऽक्षित् ।

वाजिनम् । त्वा । वाजेध्याया इति वाजऽध्यायै । सम् । माजिम ।

अनिशितेत्यनिऽशिता । असि । सपत्नक्षिद्रिति सपत्नऽक्षित् ।

वाजिनीम् । त्वा । वाजेध्याया इति वाजऽध्यायै । सम् । माजिम ॥ कैः ॥१॥

कात्यायनः - “ सुवं प्रतप्य पूर्ववत् ” (काश्रौ २.६.४६) इति । यथामिहोन्नहवण्याः
‘ प्रत्युष्टम् ’ इति मन्त्रेण प्रतापः पूर्वमुन्तस्तथा सुवस्यापि ‘ प्रत्युष्टम् ’ इति प्रतापः कार्य इत्यर्थः । पाठस्तु-
‘ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातयः ’ इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । अनेन मन्त्रेण १५
सुवस्य प्रतपनं कण्वोऽपि दर्शयति - “ स सुवमादाय प्रतपति प्रत्युष्टम् ” (काश्रौ २.२.४.४) इति ॥

कात्यायनः - “ वेदाग्रैरन्नरतः प्राक् संमाष्ट्यनिशित इति ” (काश्रौ २.६.४६) इति । प्रतप्यं
सुवं वामहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तेन वेदाग्रैः प्रागवसानं यथा भवति तथा संसृज्यात् । पाठस्तु - ‘ अनिशितोऽसि
सपत्नक्षिद्राजिनं त्वा वाजेध्यायै संमाजिम ’ इति । हे सुव, त्वम् ‘ अनिशितः ’ ‘ असि । शो तनूकरणे
इति धातुः । निशितो नितरां तीक्ष्णः, अतथाभूतोऽनिशितः । कुतः ? अग्नद्विषये त्वमनिशितः उपद्रवकारी २०
न भवसीत्यर्थः । ‘ सपत्नक्षित सपत्नानामस्मच्छत्रूणां क्षयहेतुः । क्षिणु हिसायाम् इति धातुः । ‘ वाजिनं
यजनहेतुत्वादन्नवन्तं त्वां सुवं ’ ‘ संमाजिम सम्यक् शोभयामि । सृजू शुद्धौ इति धातुः । किमर्थम् ?
‘ वाजेध्यायै । जी इन्धी दीप्तौ इति धातुः । वाजस्यान्नस्य इध्यायै दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोषितेन
सुवेणाज्ये हुने सति अग्निर्दीप्यते । तथा दीप्या तदाहुनिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥

कात्यायनः - “ प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति । अनिशितेति सुचः ” (काश्रौ २.६.४६.४७) इति । २५
जुहूपभृद्भुवास्तिस्रः सुचः । ताः प्रत्येकं ‘ प्रत्युष्टम् ’ इति मन्त्रेण प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमन्यस्य हस्ते
प्रयच्छेत् । जुह्वादीनां स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणस्यापि ‘ अनिशिता ’ इति पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् । पाठस्तु-

13. V1 M1 S1 C before सुवं add : आहत्य
15. P1 with marking above प्रत्युष्टं ins, राक्षोष्णं यजुः ।
20. V1 S1 C M1 om. अतथाभूतोऽनिशितः ।

‘प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुप्तं रक्षो निष्टुप्ता अरातयः । अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्जिम’ इति । पूर्ववद् व्याख्यायम् ॥ सुवस्य पुरुषरूपत्वात् प्रथमतः संमार्जनम् । सुचं स्त्रीरूपत्वात् पश्चात् संमार्जनम् । तदिदं कण्व आह— “स वै सुवमग्रे संमार्ष्टि वृषा वै सुवो योषाः सुचः” (काशब्रा २.२.४.६) इति । तित्तिरिष्वाह— “सुचः संमार्ष्टि । सुवमग्रे । पुमांसमेवाभ्यः सश्यति मिथुनत्वाय । अथ जुहूम् । अथावभृतम् । अथ भुवाम्” (तैब्रा ३.३.१) इति । आभ्यो जुह्वादिरूप-योषार्थं सश्यति सम्यक् तीक्ष्णो करोति ॥ १ ॥

आ— ‘प्रत्युष्टम्’ इति व्याख्यातम् । सुचं संमार्ष्टि— ‘अनिशिनोऽसि’ इति । सुवो देवता । ‘अनिशितः । शो तनूकरणे । न निशितः अनिशितस्त्वम्’ असि । तथापि यतस्त्वं ‘सपत्नक्षित् सपत्नान् क्षिणोतीति सपत्नक्षित् । अतः ‘वाजिनं; वाजशब्दोऽत्र यज्ञवचनः, यज्ञो हि देवानामन्नं, तद् योऽर्हति स वाजी । तं वाजिनं, त्वां ‘संमार्जिम । मृजू शुद्धौ । इन्धी दीप्तौ । वाजस्यान्नस्य इध्यायै संदीप्त्यै ‘वाजेध्यायै प्रवृद्धयै यज्ञोज्ज्वलनार्थं संशोधयामि ॥

सुचं प्रतपति— ‘प्रत्युष्टम्’ इति । व्याख्यातम् । सुचं संमार्ष्टि— ‘अनिशिताऽसि’ इति । सुगदेवता । स्त्रीलिङ्गत्वात् । ‘अनिशिता वाजिनीम्’ इति स्थितम् ॥ १ ॥

अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै संनहनम् ।

१५ विष्णोर्वेष्पोऽस्यूर्जे त्वाऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवपश्यामि ॥ २ ॥

अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यः ।

धाम्नेधाम्ने भव यजुपेयजुषे ।

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ३ ॥

२० अदित्यै । रास्ना । असि । इन्द्राण्यै । संनहनमिति संनहनम् ।

विष्णोः । वेष्पः । असि । ऊर्जे । त्वा । अदब्धेन । त्वा । चक्षुषा । अत्र । पश्यामि ॥ खुं ॥ २ ॥

1. P1 with marking above प्रत्युष्टं ins. on the margin सुगदैवतं यजुः ।

4. P1 सुचं for सुचः, C V1 S1 सुवमग्रे for सुवमग्रे

5. M1 जुह्वादिरूपयोषार्थं, C V1 जुह्वादिरूपयोषार्थं S1 जुह्वादिरूपयोषार्थं for जुह्वादिरूपयोषार्थं [L 6]

8. B1 om. यतस्

11. B1 यज्ञो ज्वालनार्थं for यज्ञोज्ज्वलनार्थं

12. H1 om. सुचं प्रतपति; B1 सुचं for सुचं

15. M1 वेश्यो for वेष्पो । [अत्र पाठभेदविषये दृश्यतां— पं. युधिष्ठिर मीमांसकैः संपादितः ‘माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः’, प्रथमं परिशिष्टं— पृ. ६३२-६३४]

आज्यग्रहणार्था मन्त्राः]

अग्नेः । जिह्वा । असि । सुभूरिति सुऽभूः ।

देवेभ्यः । धाम्नेधाम्न इति धाम्नेऽधाम्ने । भव । यजुषेयजुषे इति यजुषेऽयजुषे ।

सवितुः । त्वा । सवितुः । वः ॥ द्वि ॥ ३ ॥

सा- “पत्नीं संनहति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधी-
वासोऽदित्यै रास्नेति” (काश्रौ २.७.१) इति । प्रत्यग्दक्षिणतो नैर्ऋत्यां दिशि अधीवासो वस्त्रस्योपरि
परिहरति परितो वेष्टयेत् । पाठस्तु- ‘अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै संनहनम्’ इति । हे रज्जो, त्वम् ‘अदित्यै
भूम्याः’ रास्ना ‘असि रशना भवसि । अथवा ‘इन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः’ संनहनं वस्त्रस्योपरि सम्यग्वन्धन-
हेतुपौवर्णदामस्थानीयम् । ‘असि’ इत्यनुवर्तते । तमेतं मन्त्रं तित्तिरिः सम्यक् व्याचष्टे- “अदित्यै रास्ना-
ऽसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एव नद्रास्नां करोति । इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्ने
देवतानां समनहति । साध्नोत” (तैब्रा ३.२.२) इति ॥

१७

कात्यायनः - “दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुदगृह्णति विष्णोर्वेष इति । न ग्रन्थि करोति”
(काश्रौ २.७.२-३) इति । ‘असि’ इति मन्त्रशेषः । रज्जोरुत्तरपाशे प्रतिमुच्योर्ध्वमुत्कृष्यमाण हे
दक्षिणपाश, त्वं ‘विष्णोः’ व्यापकस्य यज्ञस्य ‘वेषः’ ‘असि’ व्यापकोऽसि । विष्ट व्याप्तौ इति धातुः ।
यद्वा- वेष्टनरूपोऽसि । वेष्ट वेष्टन इति धातुः । छान्दसः पकारादेशः ॥

कात्यायनः - “ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्राम्य” (काश्रौ २.७.४) इति । हे आज्य, त्वं विलापनाय
पूर्वं वह्नावधिश्रितम् । त्वामिदानीं ‘ऊर्जे’ अधिकाराकाभावेन स्वादुतमरमलाभाय वह्निप्रदेशाद् बहिरुद्वासया-
मीति शेषः ॥

कात्यायनः - “पत्नीमवेक्ष्यत्यदब्धेनेति” (काश्रौ २.७.४) इति । पाठस्तु- ‘अदब्धेन त्वा
चक्षुषाऽवपश्याम्यग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यः । धाम्नेधाम्ने भव यजुषेयजुषे’ इति । दग्धनातिधातुर्हि सार्थः ।
हे आज्य, ‘अदब्धेन’ हिंसारहितेन ‘चक्षुषा त्वाम्’ अवपश्यामि । अवाचीनं यथा भवति तथाऽधोमुखी सती
पश्यामि । किं चाज्यमग्नौ यदा जुहति तदाग्नेर्जिह्वेव ज्वालोत्पद्यते । अतस्तस्मिन्नित्त्वात् ‘अग्नेः’ जिह्वा त्वम्

7. V1 C M1 S1 भूम्यां for भूम्याः
11. M1 वेष्ट्य° for वेष्ट्य°, M1 कांठदेशाद् for करोति, P1 with marking above करोति
ins. on the margin वैष्णवं यजुः ।
13. M1 वेष्ट्यो° for वेष्ट्यो° ... M1 C V1 S1 om. व्यापकोऽसि ।
15. P1 with marking above ऊर्जे ins. on the margin आज्यदैवतं यजुः; V1 S1
C M1 त्वां for त्वं
16. M1 °लाभाद् for लाभाय
18. P1 with marking above पत्नीम् ins. on the margin आज्यदैवतं यजुः ।
Sāyaṇa includes first two lines of the following Mantra indi-
cating that he assumed these lines as Part of No. 2, contrary to
the Kāṇva tradition as we have now before us. Ānandabodha
too seems to have accepted this line - an obvious influence of
dominant popularity of “Mādhayndina Śākhā.”
20. V1 S1 C M1 °मुखः सन् for °मुखी सता
21. P1 with marking above पश्यामि ins. on the margin सादब्धेन च चक्षुषा-
वपश्यामीति श्रुतेः ।

‘नसि । सा च विद्वा सुहु भवतीति ’सुभूः । तच्च सुहु भवनं ‘देवेभ्यः देवोपकारार्थम् । एवंविधं त्वं
‘घाप्ते ’घाप्ते तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्धयर्थं ’यजुषेयजुषे ’भव तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भव । ‘कलेन
युज्यते ’ इति श्रुत्यस्या यजुःशब्दो यागवाची । तदेतदभिप्रेत्य कण्व आह- “ भव यजुषेयजुष इति
सर्वस्मै यज्ञाय देवेभ्य एधीत्वेवैतदाह ” (काशत्रा २-२-४-१६) इति ॥

५ कात्यायनः - “ सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति । प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ” (काश्रौ २-७-७-८) इति ।
पाठस्तु- ‘सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ’ इति । हे आज्य, ‘सवितुः
‘प्रसवे वर्तमानस्त्वाम् ’ उत्पुनामि । ‘ अच्छिद्रेण ’ इत्यादिशेषश्च “ पवित्रे स्थ ” (कासं १-३-१) इत्यनुवाके
व्याख्यातः, तस्मात् सुज्ञः । सोऽयमाज्योत्पवनमन्त्रः । ‘सवितुर्वः ’ इत्यादिकस्तु प्रोक्षणीनामणामुत्पवनार्थो
मन्त्रः । स च ‘पवित्रे स्थ ’ इत्यनुवाके एव गतः । तस्मात् सूत्रकारेण- “ प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ”
१० (काश्रौ २-७-८) इत्युक्तम् ॥ २-३ ॥

आ- पत्नीः संनहति- ‘ अदित्यै रास्नासि ’ इति । अदित्याः संबन्धिनी या ‘रास्ना ।
णम प्रहृत्वे शब्दे च । रसो नम्यते यया सा रास्ना त्वम् ‘असि । यद्वा- रास्ना रसना ।
‘इन्द्राण्यै इन्द्राण्याः ’ संनहनम् । णह बन्धने इत्यस्य रूपम् । संनहनमसि । ऊर्ध्वमुख इति-
‘ विष्णोर्विष्णोऽसि ’ इति । ‘विष्णोः यज्ञस्य ’ वेष्पः ‘असि । विष्णु व्याप्तौ । वेष्ट वेष्टने ।
१५ अनयो रूपम् । विष्णोर्यज्ञस्य व्यापनं वेष्टनं वा त्वमसि । आज्यमुद्वासयति- ‘ ऊर्जे त्वा ’
इति । ‘ ऊर्जे त्वा ’ इत्यादीनां त्रयाणां यजुषामाज्यं दैवतम् । ‘ऊर्जे त्वा ’ इति व्याख्यातम् ॥

पत्न्याज्यमवेक्षते- ‘ अदब्धेन ’ इति । दम्नोतिः हिंसार्थः । ‘अदब्धेन हिंसारहितेन
‘चक्षुषा ’ त्वा त्वाम् ‘अव अवाचीनं ’ पश्यामि । किं च यदा चाज्यमग्नौ जुहति तदा अग्नेर्जिह्व
ज्वाला उत्पद्यते । अतस्तन्निमित्त्वात् ‘अग्नेः ’ जिह्वा ‘सुभू शोभनभवनम् ’ असि । ‘देवेभ्यः

1. M1 om. सा च...सिद्धयर्थं [L 2]
6. P1 with marking above सवितुस् ins. on the margin सावित्र्युष्णिग्यजुर्वा ।
7. P1 M1 वर्तमानं, V1 S1 C वर्तमान which we have corrected as वर्तमानम्,
because it should be an epithet of the subject अहं and not of
the object आज्यम्. The sentence means : “Being in the command
of the Sun, O Ājya, I purify thee ” therefore वर्तमान cannot be
applied to Ājya as its epithet. Vide also commentary on देवस्व
त्वा सवितुः (१.३.६); V1 S1 C M1 विशेषः for ‘शेषश्च
8. P1 om. तस्मात् सुज्ञः, V1 om. सुज्ञः, M1 S1 सूत्रः for सुज्ञः.
12. B1 सा रसना for सा रास्ना
16. B1 H1 उद्वासयामि for इति
18. H1 इतिवत् for इव;
19. B1 उत्पद्यन्ते for उत्पद्यते

माज्यमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति ” (तैसं २.६.३) इति । चरुपुरोडाशादीनि चिरावस्थानेन यातयामानि गन्तव्याणि । आज्यं तु न तथा । तत्र प्रजापतिदेवता-
कत्वमित्यर्थः । अथवा वज्ररूपत्वादनाघृष्टं रक्षोभिरनिरस्कृतम् । तदाह कण्वः — “ वज्रो वा आज्यं
तस्मादाहानाघृष्टम् ” (काशब्रा २.३.१.१५) इति । तित्तिरिग्याह — “ घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा
५ सोममघ्नन् ” (तैसं ६.२.२) इति । तथेदमाज्यम् । ‘देवयजनं देवानुद्दिश्य यागमाधनम् । तच्च
प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥

आ— आज्यमवेक्षते — ‘ तेजोऽसि ’ इति । आज्यं देवता । ‘ तेजः ’ ‘ असि ’ ‘ शुक्रम् ’ ‘ असि
‘ अमृतम् ’ ‘ असि । यो ह्येतद्भक्षयति ददाति जुहोति वा तस्य तेजः प्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः ।
यद्वा— स्वत एव तद्गुणयुक्तमाज्यम् । “ आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यम् ” (तैसं ५.४.८)
१० इति । शुक्रम् असि सर्वप्रसवार्थमसि । अमृतम् असि अमृतसमरसमसि । एवंविधगुणयुक्तमाज्यम्
इति । स्रुवं वीक्षमाणः आज्यं गृह्णाति — ‘ धाम नामासि ’ इति । आज्यदेवत्यम् । ‘ धाम स्थान-
मायतनं, धीयतेऽस्मिन्निति धाम । ‘ नाम ’ ‘ असि । णम प्रहरो शब्दे च । सर्गाणि भूतानि आत्मानं
प्रति नापयतीत्यतो नाम । ‘ प्रियं ’ ‘ देवानाम् इष्टमभिप्रेतम् । ‘ अनाघृष्टम् अनाधर्षितं रक्षाभिः ।
‘ देवयजनं देवा इज्यन्ते अनेनेति देवयजनम् । एवंविधमाज्यमिति स्तुवन् गृह्णाति ॥ ४ ॥

१५ यत्ते प्राणं पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थ ।
आत्मन्वान्तमोम घृतान् हि भूत्वाऽग्निं गच्छ स्वयंजमानाय विन्द ॥५॥ (१०) ॥

२० यः । ते । प्राणः । पशुषु । प्रविष्ट इति प्रविष्टः ।
देवानाम् । विष्टाम् । विष्टामिति विस्थाम् । अनु । यः । वितस्थ इति विस्तस्थे ।
आत्मन्वान्तमोमघ्नन् । मोम । घृतान् निति घृतान् । हि । भूत्वा ।
अग्निम् । गच्छ । स्वः । यजनानाय । विन्द ॥ म्लं ॥ ५ ॥ (१०) ॥

हरिः ॐ ॥

इमे त्वा तिस्रः ॥ ३ ॥ द्यौरसि चतस्रः ॥ ४ ॥ अग्ने व्रतपते अष्ट ॥ ८ ॥ पवित्रे

5. C V1 S1 सोम मघ्नन्निति, P1 सोममघ्नन्निति for सोममघ्नन्निति
7. H1 om. इति । आज्यं देवता; B1 शुक्रस्त्वम् for शुक्रमसि [L 8]
8. H1 रक्षति for भक्षयति
9. H1 om. आङ्गेन...वीक्षमाणः [L. 11]
11. H1 om. आज्यदेवत्यम्; H1 after स्थानम् ins. अन्नम्
13. B1 om. अतो; H1 after 'प्रेतम् adds. देवानाम्
14. H1 after first यजनम् ins. असि; H1 om. एवं . गृह्णाति

१.१०)

सायणाचार्य-आनन्दबोध भाष्यसमेता

१.०७

:आज्यग्रहणार्था मन्त्राः]

स्यश्चतस्रः ॥ ४ ॥ शर्मासि सप्त ॥ ७ ॥ धृष्टिगमि चतस्रः ॥ ४ ॥ शर्म पञ्च ॥ ५ ॥ देवस्य त्वा
चतस्रः ॥ ४ ॥ द्वितीयो देवस्य त्वा षट् ॥ ६ ॥ प्रयुष्टं पञ्च ॥ ५ ॥ दशानुवाकेषु पञ्चाशत् ॥
इषे देवस्य समाः पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥

५

सा - अनन्तरमन्त्रस्तु - 'यस्ते प्राणः' इत्यादिरुः प्रयोगानुसारेणोपरिष्ठादुत्कर्षणीयः । अत एव
कालायनस्ताद्विनियोगमुत्तरत्रैवमुवाच - "पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानकित यस्ते प्राणः"
(भा० २.८.१४) इति । पाठस्तु - 'यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्तसोम
घृतवान् हि भूत्वाऽग्निं गच्छ स्वयंजमानाय विन्द' इति । हे 'सोम, श्रेष्ठतया सोमसमान हे पुरोडाश, 'ते
तव प्राणः जीवनहेतुः प्राणसदृशः 'यः आज्यपदार्थः 'पशुषु गवादिषु 'प्रविष्टः क्षीरमध्ये प्रविष्ट इव १०
निगूढः । किं च 'यः आज्यपदार्थः 'देवानाम् इन्द्रादीनां 'विष्टाम् अनु विशेषेण यागभूमौ स्थितिमनुसृत्य
'वितस्थे स्वयमपि वेद्यामासादितं सद्विशेषेण तिष्ठति । 'तेन' इति अध्याहारः । तादृशेनाज्यपदार्थेन
त्वयि प्रक्षितेन 'घृतवान् घृतयुक्तः 'आत्मन्वान् भूत्वा जीवात्मयुक्त इव श्रेष्ठो भूत्वा 'अग्निं 'गच्छ
आहुतिप्रसेपवेलायामाहवनीयाग्निं प्राप्नुहि । यद्वा - उद्देश्यमग्निदेवतां प्राप्नुहि । प्राप्य च 'यजमानाय
यजमानोपकारार्थं 'स्वः 'विन्द स्वर्गं लभस्व । हि-शब्दो घृताक्तपुरोडाशस्य यथोक्तफलसाधनत्वप्रसिद्धिं १५
द्योतयति । उपरिष्ठादधस्ताच्च घृतोपेतस्य पुरोडाशस्य स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं तित्तिरिराह - "उपरिष्ठादध्यज्या-
धस्तादुपानकित सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" (तेसं २.६.३) इति ॥ ५ ॥ (१०) ॥

इति प्रथमाऽध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ (१०) ॥

अथ विनियोगसंप्रदः-

ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रास्तेऽध्याययोर्द्वयोः ।

१०

उक्ता हविश्च यजमानमर्थावध्याययोस्तयोः ॥

1. C शर्मासि पुनः for second शर्म
2. C om. द्वितीयो and after त्वा adds पुनः
3. In the Ms of Padapāṭha belonging to Dingre देवा for देवस्य; after
पञ्चाशत् ॥ ५० ॥ it adds इति शुक्लयजुःकाण्वपदसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
भीविष्टलार्पणमस्तु ॥
4. C प्रथमशाखायां प्रथमदशके for शुक्लयजुर्वेदकाण्व°
10. V1 C S1 °हेतुप्राण° for °हेतुः प्राण°
14. P1 उद्देश्याम् for उद्देश्यम्
15. M1 °साधनत्वे for °साधनत्व°
17. P1 समाप्त्या for समष्ट्यै
20. M1 S1 C om. ये दर्श°...स्तयोः ॥
21. P1 यज्ञ° for यजमान°

आद्ये दशानुवाकाः स्युस्तेषामर्थो विविच्यते ।

शाखापवित्रनिष्पत्तिर्दोहनग्रहणे क्षणे ॥

अवधानः कपालानि पेषणं श्रपणं तथा ।

वेदिराज्यग्रहश्चैतेऽनुवाकार्थाः प्रकीर्तिताः ॥

इषे शाखां छिनत्त्यूर्जे माष्टिं वायेति वन्सकम् ।

स्पृष्ट्वा देवः स्पृशेद्गां च यज शाखोपगृह्णन् ॥

वसोः शाखां पवित्रं स्यात् षण्मन्त्रा अनुवाकगाः ।

द्यौः स्थालीं समुपाधाय वह्नां मा तेत्यधिश्चयेत् ॥

वसोः पवित्रमाधाय देवस्त्वा सेचने जपेत् ।

कामेति पृच्छेत् सा विश्वा त्रिभिस्तत्रोत्तरं वदेत् ॥

इन्द्रान्तं च निदध्यात् तद्विष्णोर्दंशं समीरिताः ।

अग्ने व्रतेदमित्येतौ विकल्पेते व्रतग्रहे ॥

कम्बोदपात्रमादध्यात् कर्म शूर्पान्ययोर्ग्रहः ।

प्रतपेत् प्रत्यु निष्टेति धूग्ने प्रनिधुर्धूम ॥

स्पृशेद्देवा स्पृशेदीषां विष्णुराह वीक्षते ।

उर्वित्यथ त्यजेदन्यद्यच्छन्तां संस्पृशद्दिविः ॥

देव गृह्णाति शेषं तु भू स्पृष्ट्वा स्वरिनीक्षते ।

हृदावारुह्योऽनुगच्छेत् पृथिव्याः स्थापयेद्भुवि ॥

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ।

दर्भौ चिच्छन्त्यात् पवित्रे स्थ उपुनाति सवीत्यपः ॥

हस्तेन चालयेद्देवीः प्रोक्षणापां प्रोक्षणं भवेत् ।

अग्नये त्वा इविः प्रोक्ष्य दैव्या पात्रोक्षणं भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् षण्मन्त्रा उदिताः खलु ।

शर्मन्त्यजिनमादाय अवधूनीत्यवेति तत् ॥

1. C V1 S1 आद्यो for आद्ये; C V1 S1 °वाकाख्यस्, M1 °वाकाख्ये for °वाकाः स्युस्
6. C V1 S1 M1 यज्ञ° for यज°
9. C S1 आधाने for आधाय
11. P1 M1 चानि° for च नि°
12. M1 विकल्पेन, C S1 विक्ल्पेत् V1 विक्ल्पेते for विकल्पेते
13. M1 C V1 S1 शूर्पान्ययो for शूर्पान्ययोर्
14. C प्रत्युनिष्टेति, M1 V1 प्रत्युतिष्टेति for प्रत्यु निष्टेति; M1 धुग्° V1 S1 धुग्°
C धुग् for धूग्ने
15. M1 दिक्षु दारुण्य for विष्णुराह
16. V1 M1 C S1 om. अथ; M1 C S1 V1 अन्यान् for अन्यद्
20. M1 दर्भान् for दर्भौ; C अतः for अपः M1 सदीत्यपः for सवीत्यपः
22. C S1 देव्या पात्रेक्षणं, M1 वेद्या मात्रेक्षणं, V1 देव्या पात्रेक्षणं for देव्या पात्रोक्षणं

अदि स्तृणाति चर्मोलखले मन्त्रौ विकल्पितौ ।
 तस्मिन् हविः क्षिपेदभेर्मुगलग्रहणं बृहन् ॥
 स हन्यवदध्यान्येन हविः पत्नीमिहाह्वयेत् ।
 आ हन्याद् दृषदौ कुक्कु वर्ष शूरपरग्रहः ॥
 प्रनि त्वा हविरुद्वापो निष्पुनाति परेत्यतः ।
 तुषाक्षिगम्येदपह वायुर्वस्ताद्वेचनम् ॥
 देवः पात्र्यां हविः स्थाप्य मन्त्रा षोडश निर्मिताः ।
 उपवेपग्रहो वृष्टिरपाङ्गारवियोजनम् ॥
 पुनः स्वीकार आदेव कपालं स्थापयेद् भुवम् ।
 अग्नेऽङ्गारं समारोप्य धरु धत्रमिति द्रयात् ॥
 प्रत्यक्पाची कपाले द्वे विश्वा दक्षिणतस्तथा ।
 चित्त उत्तरनोऽङ्गारंरभ्यूहृत्यूहति त्रिषु ॥
 अनुवाके तु षष्ठेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ।
 शर्मावधूनादिन्यास्त्वगिन्येने पूर्ववत् त्रयः ॥
 धिपेति दृषदं तत्र स्थापयेद्द्वि हन्यतः ।
 शम्यामभ्रः स्थापयित्वा स्थापयेद्विषणोपलाम् ॥
 समोप्य तण्डुलान् धान्यं पिप्यान् प्राणेति तत् त्रिभिः ।
 दीर्घां कृष्णाजिने प्रोहेच्चक्षुषे पिष्टमीक्षते ॥
 महीनामाज्यनिर्वापो वेदो वेदं प्रमुञ्चति ।
 अनुवाके सप्तमेऽस्मिन् मन्त्राः प्रोक्ताश्चतुर्दश ॥
 पिशावापो देव पात्र्यां समापो जलमानयेत् ।
 जन संगति र्द्वे द्वा स्पृशेदितमिदं द्वयम् ॥
 द्विषे त्वाऽऽज्यमाधिश्रित्य पुरोडागं च घर्मतः ।
 उरु तं प्रथयेदग्निरद्विस्तस्याभिमर्शनम् ॥
 अन्तः पर्यग्निकरणं देवस्त्वा श्रपयेद्द्विः ।
 मा भेः स्पृष्ट्वाऽतमं भस्म नीत्वाऽऽप्यापस्त्रिनात्रयात् ॥
 निनयेत् क्षालनजलं मन्त्रा षोडश वर्णिताः ।
 देवस्य स्पर्शं समादत्त इडां लभ्य जपेदमुम् ॥
 तृणं पृथिव्यै संस्थाप्य पृथिवी प्रहरेदिदम् ।
 वज्रं पुरीषमादत्ते वर्ष वेदिमवेक्षते ॥

1. C अदित्यास्तृणादि, M1 V1 S1 अदिस्तृणादि for अदिस्तृणाति; M1 S1 C V1 च for मन्त्रौ
7. P M1 V1 S1 स्थाप्य for स्थाप्यं
12. P1 after त्रिषु ins. इति
22. M1 रफ्येन for जन; M1 C S1 V1 द्रयात् for द्वयम्
23. C M1 S1 V1 श्रपेत्यतः for च घर्मतः
27. C M1 S1 V1 निलये for निनयेत्
29. C V1 S1 पृथिवि, P पृथिवी° for पृथिवी

वर्षोत्करे न्यसेत् पांसुर्द्वितीयप्रहृतिद्वयम् ।
 व्रजं त्रयः पूर्ववत् स्युराग्नीध्रमन्तं पुनर्न्यसेत् ॥
 तृतीयप्रहृतिर्द्वष्टुः पूर्ववत् स्युर्व्रजं त्रयः ।
 वेदः पूर्वपरिग्राहो गायत्रेण त्रिभिर्भवेत् ॥
 उत्तरस्तु परिग्राहः सुक्ष्मा चेत्यादिभिस्त्रिभिः ।
 अनुमाष्टि पुरा वेदिं द्विषतः स्फ्यं परिन्यजेत् ॥
 नवमे ह्यनुषाकेऽस्मिंश्चतुर्विंशतिरिक्ताः ।
 सुवं तपेत् प्रत्यु निष्टं संमृज्यादनिशीयतः ॥
 पुनः प्रत्युस्त्रिभिस्तापो मार्जनं च सुचीष्यते ।
 अदित्यै नहते पत्नीं विष्णास्तत्पांशुगूहनम् ॥
 ऊर्जे त्वाऽऽज्यमुद्रास्यादब्धे पत्नीमवेक्षयेत् ।
 सवितुस्त्वाऽऽज्यमुन्मूय प्रोक्षणीः शोधयेत् सवि ॥
 तेजोऽस्याज्यमवेक्ष्याथ जुह्वां गृह्णात धामनी ।
 यस्तेऽनक्ति पुरोडाशं मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निरोधयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

- आ - पुरोडाशावभिषार्योद्वास्त्योपस्तीर्णे निधायानक्ति - ' यस्ते प्राणः ' इति । पुरोडाशे
 १० देवता । हे पुरोडाश यस्ते प्राणः । ' ते पुरोडाशस्य तव 'यः 'प्राणः प्राणिति प्राणयतीति
 [वा] प्राणः । प्राणारूपेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां तदधिष्ठानभूतानां हि 'देवानाम् ।
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीवासुदेवसूरि-पूज्यपाद-परमकारुण्यासादित-श्रीकृष्ण-
 भक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमज्जातवेदभट्टोपाध्यायस्य सूनु [ना] चतुर्वेदि-श्रीमदानन्दबोध-भट्टोपाध्यायेन
 विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

1. C V1 S1 वर्षोत्करे; M1 वधूत्करे for वर्षोत्करे; M1 प्रहरस्त्वया V1 C S1 प्रहृतिस्त्वया
for प्रहृतिद्वयम्
2. C V1 S1 M1 after स्युर ins. अररोऽ°
7. C (अ) पि, M1 तु for हि
12. C M1 S1 V1 सविः for सवि
13. C M1 V1 S1 धामना for धामनी
15. C M1 V1 निरोधयेत् for निरोधयन्
17. C M1 V1 S1 after वैदिक° ins. °बुक्क° and delete it after वीर
21. H1 °भूताय for °भूतानां; B1 om. हि देवानाम्

द्वितीयोऽध्यायः

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विष्वातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रथमोऽध्याये हविःसंपादनोपयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये तेन हविषा यजनोपयुक्ता मन्त्रा ५
उच्यन्ते । तत्र प्रथमोऽनुवाके संस्कृतायां वेद्यां सुचामासादनमुच्यते । तत्रादौ तावदिध्मादीनां प्रोक्षण-
मुच्यते-

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बहिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
बहिरसि सुगम्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

कृष्णः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थ इत्याखरंऽथ । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । १०
वेदिः । अमि । बहिषे । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ।
बहिः । असि । सुगम्य इति सुक्ऽभ्यः । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ॥ त्रिः ॥ १ ॥

स्वा- कात्यायनः - “ इहमं प्रोक्षति विरुचस्य वेदिं च बहिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्भूम्य
कृष्णोऽसीति प्रलिमन्त्रम् ” (काश्रौ २.७.१६) इति । योऽयमिधमः पूर्वं दग्धं बद्धन्तं विरुचस्य प्रोक्षेत् ।
बहिस्तु प्रतिगृह्य तदीयग्रन्थि पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्यां निधाय प्रोक्षेत् । पाठस्तु- ‘ कृष्णो- १५
ऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बहिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । बहिरसि सुगम्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ’
इति । हे इधम, त्वं ‘ कृष्णः ’ असि । अन्तोदात्तः कृष्णगठदो वर्णवाची । अत एव-

“ खड्गो वैश्वदेवः आ कृष्णः ” (कासं २.६.८ ५)

तथा

“ कृष्णं वासः ” (तैसं १.८.१) ; कृष्णं रूपम् ”

१०

इत्यादावन्तोदात्त आज्ञातः । अयं तु कृष्णगठद आद्युदात्तत्वान्मृगवाची । तस्मादत्र कृष्णमृगो-

3. P1 before यस्य adds ॐ श्रीमद्दिगम्बराय नमः
5. C M1 S1 यजनाय, V1 यजमान° for यजन°
14. C V1 S1 प्रोक्षयेत्, M1 प्रोक्षयति for प्रोक्षेत्
15. C V1 S1 M1 प्रोक्षयेत् for प्रोक्षेत् ; P1 with marking above कृष्णो° ins. on the margin अस्मिन्नध्यायेऽपि परमेशं प्राजापत्यो देवा वा ऋषयः । यजुःष्वपि छन्दोऽस्ताति कात्यायनोक्तमार्गेण छन्द उहनीयम् । तत्र कृष्णोऽसीति इध्मदेवत्या बृहती यजुर्वा ।
18. V1 M1 C S1 om. खड्गोः ...कृष्णः
21. C M1 S1 om. तु

ऽसीत्यर्थः । यज्ञात्मको देवः कदाचिदपि केनापि निमित्तेन स्वशरीरं होपनाय कृष्णमृगस्य रूपं कृत्वा देवेभ्योऽपस्त्य निगूढोऽभवत् । ततो वने गत्वा वनस्पतीन् यज्ञयोग्यान् प्राविशत् । प्रविश्य खरे कठिने वृक्षे सर्वत्रावतस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य 'कृष्णः' इति 'आखरेष्टः' इति च द्वयमुच्यते । तदेतन् तित्तिरिर्दर्शयति—
“ यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् । कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा ”

५ (तैत्रा ३.२.६) । अतो वनस्पतिजन्य इध्मोऽग्नेः प्रियो भवति । तस्माद् हे इध्म, 'अग्नये 'जुष्टं प्रियं' त्वा शुद्धयर्थं जलेन 'प्रोक्षामि । सोऽयमाद्यो मन्त्रः । हे वेदे, त्वमसुरमकाशाद् वैर्लब्धत्वात् 'वेदिः' 'असि । लाभवच्चिविद्ध तु निष्पन्नत्वात् त्वं वेदिनामयुक्ताऽसि । एतच्च नाम तात्तत्तर्दर्शयति — “ यदिमामविन्दन्त तदेवै वेदित्व ” (तैसं ६.२.४) इति । अनन्तादगो त्वां 'बर्हिषे' 'जुष्टां बर्हिर्धारणयोगितया प्रियां 'प्रोक्षामि । बर्हिषः प्रजारूपत्वाद्देवेश्च पृथ्वीरूपत्वात् बर्हिर्धारकत्वं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः — “ प्रजा १० वै बर्हिः । पृथ्वी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” (तैत्रा ३.२.६) इति । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । हे दर्भ, त्वं 'बर्हिः' 'असि । प्रभूतत्वाद्देविद्वंद्वगममर्थमसि । अतः सुगम्यः 'जुष्टं सुचां धारणो-पयोगित्वेन प्रियं त्वां 'प्रोक्षामि । अयं तृतीयः । सुचां यजमानपदशत्वाद्यजमानस्य प्रजानां मध्येऽवस्थातुं युक्तत्वात् प्रजारूपे बर्हिषि यजमानस्यावस्थानुमुच्यते ॥ १ ॥

आ— इध्मं प्रोक्षति—'कृष्णोऽसि' इति । अस्मिन्नध्यायेऽपि परमेष्ठी प्राजापत्यो देवा वा १५ ऋषयः । यजुःष्वपि छन्दोऽस्ति चेत् पूर्वोक्तमार्गेण छन्द ऊहनीयम् । 'कृष्णोऽसि' इति इध्मदेवत्यं यजुः बृहती । खण्डिकायाः इध्मप्रोक्षणे विनियोगः । सर्वत्र मन्त्रवाक्याभिधेया स्तुतिभाजो हविर्भाजो वा देवता ब्राह्मणवाक्यविहिता वा देवता [इति] यथायोग्यं ज्ञातव्यम् । अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवचनः । आद्युदात्तस्तु कृष्णशब्द कृष्णमृगवचनः । “ यज्ञो ह वै देवेभ्योऽपचक्राम । स कृष्णो भूत्वा चचार ” (काशब्रा २.२.३ ८) इति श्रुतेः । अत्र कृष्णमृगवचनः । कृष्णमृगो यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञ २० इत्युच्यते । अतोऽत्रापीध्ममूलः 'कृष्णः' 'असि' इति श्रूयते । 'आखरेष्टः' इति । आ अध्यर्थे । आहवनीयाख्ये खरे आ अधि उपरि तिष्ठतीति 'आखरेष्टः' । आखरे स्थितः त्वं कृष्णमृगोऽसि । अतः 'अग्नये त्वां' 'जुष्टम् अभिमतम् अभिरुचितं रां' 'प्रोक्षामि । वेदिं प्रोक्षति— 'वेदिरसि' इति । वेदिः देवता । विट लाभे इत्यस्य रूपम् । वेदिरिति पुरुषार्थलाभहेतुर्वैदिकलक्षणसंपन्नो देशः । 'वेदिः' 'असि' 'बर्हिषे । “ अग्निर्जातवेदा वैश्वानरः बर्हिः ” (द्र. निघण्टु ५.१.१-३; ५.२.६) इति वचनात् जातवेदसे बर्हिषे 'जुष्टं त्वां' 'प्रोक्षामि । बर्हिः प्रोक्षति— 'बर्हिरसि' इति । प्रसिद्धो बर्हिर्देवता । 'बर्हिः' त्वम् 'असि । अतः 'सुगम्यः' 'जुष्टं' 'त्वा त्वां बर्हिषा' 'प्रोक्षामि ॥ १ ॥

1. P1 Against यज्ञात्मकः on the margin अत एव कृष्णो मृगसंयोगे इति कात्यायन-कृत- प्रातिशाख्ये उक्तम् । (द्र. बाप्रा २.२५)
4. P1 निलीयत, C V1 S1 निलीयन् for निलायत; P1 C V1 S1 कृष्णं for कृष्णो
5. M1 प्रियनमः for प्रियः
6. M1 तच्छुद्धयर्थं for त्वा शुद्धयर्थः; S1 लब्धो for लब्धत्वात्
14. H1 before इध्मं adds गणाधिपतये नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ॐ...H1 om. अपि.
16. B1 om. यजुः
26. B1 बर्हिः for बर्हिषा

सुगासादनमन्त्राः]

अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोः स्तुपोऽसि ।

ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः ॥२॥

अदित्यै । व्युन्दनमिति विऽउन्दनम् । असि । विष्णोः । स्तुपः । असि ।

ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रदसम् । त्वा । स्तृणामि ।

स्वासस्थामिति सुऽआसस्थाम् । देवेभ्यः ॥ एं ॥ २ ॥

सा- कात्यायनः - “शेषं मूलेषूपसिञ्चति अदित्यै व्युन्दनम्” (काश्रौ २.७.१७) इति । ‘असि’ इति मन्त्रशेषः । हे प्रोक्षणशेषोदक त्वम् ‘अदित्यै भूम्याः व्युन्दनम्’ असि विशेषेण क्लेदनसाधनमसि । उन्दी क्लेदने इति धातुः । दर्भमूलसेचनं कण्व उपपादयति- “अथ याः परिशिष्टाः प्रोक्षणयो भवन्ति ताभिर्बर्हिषो मूलान्युप निनयत्यदित्यै व्युन्दनमसीतीयं वा अदितिरोषधयो वै बर्हिरस्या एवैतत् पृथिव्या ओषधीनां मूलान्युपोनत्ति तस्माद्विमा आर्द्रमूला ओषधयः” (काशब्रा २.३.५.४) इति ॥ १७

कात्यायनः - “बर्हिर्विस्त्रस्य पुरस्तात् प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति” (काश्रौ २.७.१८) इति । ‘स्तुपोऽसि’ इति मन्त्रशेषः । दर्भमुष्टिरूप हे प्रस्तर, त्वं ‘विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य’ स्तुपः ‘असि’ केशसंघातरूपशिखेव दर्भसंघातरूपोऽसि । स्तैष्ट्यै शब्दसंघातयोः इति धातुः । औणादिको डुप्प्रत्ययः* । तदाह कण्वः - “अथ विस्त्रस्य पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति विष्णोः स्तुपोऽसीति । यज्ञो वै विष्णुरयमु वै स्तुपो यच्छिखा तमेवैतद्यज्ञे दधाति” (काशब्रा २.३.२.६) इति ॥ २ ॥ १५

कात्यायनः - “वेदिं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति” (काश्रौ २.७.१९) इति । पाठस्तु- ‘ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः’ इति । हे वेदे, त्वां ‘स्तृणामि’ दर्भैराच्छादयामि । कथंभूतां त्वाम् ? ‘ऊर्णम्रदसम्’ ऊर्णमिव मृद्वीम् । यथा प्रभोरूपवेष्टुं कम्बलं बहुपुटयुक्तत्वेन संकोच्य भूमावास्तृणन्ति, सा च भूः काठिन्यं परित्यज्य मृदुर्भवति तथा दर्भैराच्छादिता मृदुः संपद्यते । ‘देवेभ्यः’ स्वासस्थां देवोपकारार्थं सुखेनासितुं स्थानभूताम् । एतदेव कण्व आह- “स्वासस्थां देवेभ्यः ... इत्येवैतदाह” २० (काशब्रा २.३.२.१०) इति ॥ २ ॥

6. P1 with marking above उप° ins. on the margin लिङ्गोक्तदेवतं यजुः ।
8. V1 M1 C S1 om. उन्दी क्लेदने इति धातुः ।
9. C V1 S1 यैर्वरस्या for वै बर्हिरस्या
10. C S1 M1 आर्ध°, V1 अर्ध° for आर्द्र°
11. P1 with marking above ग्रहणं ins. on the margin प्रास्तरं यजुरार्थं प्रजापतेः
12. P1 with marking above रूप° ins. on the margin बर्हिषः पूर्वभागात्°
13. C V1 S1 M1 before °शिखा ins. दर्भः; P1 om. औणादिको डुप्प्रत्ययः;
* [उणादिषु डुप् नास्ति । ‘स्तुवो दीर्घश्च’ (उ ३.२५) इत्यनेन तु स्तौतेः स्तूपः व्युत्पद्यते ।]
14. P1 इयम् for अयम्
16. P1 with marking above वेदि° ins. on the margin वेदिदेवतं यजुः ।
19. V1 S1 C M1 ऋजुर् for मृदुर्

कासं... १५

[सुगासादनमन्त्रः

आ- प्रोक्षणीशेषं मूलेषूपसिञ्चति- 'अदित्यै व्युन्दनम्' इति । लिङ्गोक्तदेवत्यानि यजूंषि । 'अदित्यै, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, अदित्याः । दो अवखण्डने इत्यस्य रूपं दितिः । न दितिः अदितिः । तस्या अनवखण्डितायाः पृथिव्याः 'व्युन्दनम् । उन्दी क्लेदने । उदकसेचनम् 'असि । प्रस्तरं गृह्णाति- 'विष्णोः स्तुपोऽसि' इति । 'विष्णोः यज्ञस्य 'स्तुपः । स्त्यू छ्यू शब्द-
 * संघातयोरिति स्त्यायते रूपं स्तुपः । शिखासंघातः 'असि । वेदिं स्तृणाति- 'ऊर्ण [म्रदस] म्' इति । वेदिर्देवता । 'ऊर्णम्रदसं ऊर्णमिव त्वां मृद्वीं कर्तुं मृदुत्वमापादयितुं त्वां वेदिं 'स्तृणामि । स्तृञ् आच्छादने । आच्छादयामि । 'स्वासस्थाम् । सु शोभनतया यस्यामास्यन्ते स्थायन्त इति स्वासस्था वेदिः । यद्वा साधुः मर्यादया यस्यामासीदन्ति सा तथोक्ता । 'त्वा त्वां स्तृणामि 'देवेभ्यः अर्थाय ॥ २ ॥

१०

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहा ।
 गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परि दधातु विश्वस्यारिष्ट्यै ॥ ३ ॥

यजमानस्य परिधिरस्यगिरिः ईळितः ।
 इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै ।

यजमानस्य परिधिरस्यगिरिः ईळितः ।

१५

मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै ।
 यजमानस्य परिधिरस्यगिरिः ईळितः ॥ ४ ॥

भूपतय इति भूऽपतये । स्वाहा । भुवनपतय इति भुवनऽपतये । भूतानाम् । पतये । स्वाहा ।

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्ववसुरिति विश्वऽवसुः ।

परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्यै ॥ ३ ॥

२०

यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः । असि । अग्निः । इळः । ईळितः ।

इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । [विश्वस्य । अरिष्ट्यै ।]

मित्रावरुणौ । त्वा । उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा ॥ ४ ॥

1. H1 om. प्रोक्षणीशेषं

5. B1 om. स्तुपः

6. H1 B1 ऊर्ण for ऊर्ण°

7. H1 स्वासस्थाम् for स्वासस्थाम्

मृणासादनमन्त्राः]

सा- 'भूपतये स्वाहा' इत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणां प्रयोगानुसारेणान्यत्रोत्कर्षः कर्तव्यः । अत एवान्यत्र कात्यायन आह- "स्कन्नमभिमृशति भूपतये स्वाहेति" (द्र. काश्रौ २५.२.२६) इति । तमेतं विनियोगं कण्वो विस्पष्टं प्रपञ्चयामास- "तदभिमृशति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहेत्येतानि वै तेषामग्नीनां नामानि भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिरिति" (काश्रौ २.३.२.१६) इति । भूपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भातरः । स्वाहाशब्दो देवान् प्रति दानवाची निपातः । अत एव बृहदारण्यके श्रूयते- "देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च" (बृउ ५.८.१) इति । हविषो ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्द्विः स्कन्नं तद्विर्भूपत्यादिनामकेभ्योऽग्निभ्रातृभ्यस्त्रिभ्यो दत्तमिति मन्त्राणामर्थः । एतेऽग्निभ्रातरो देवेभ्यो हव्यं वहन्तो यदा मृतास्तदानीमग्निः स्कन्नं हविर्भातृभ्यो भवत्विति वरं वृत्तवान् । तमिममर्थमाह तित्तिरिः- "अग्नेस्त्रयो ज्यायाः सो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त" इत्यारभ्यान्ते स्पष्टमुवाच- "सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिः स्कन्दात् तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति १० तस्माद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिः स्कन्दति तेषां तन्नागधेयं तानेव तेन प्रीणाति" (तैसं २.६.६) इति ॥

कात्यायनः - "परिधीन् परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान् बाहुमानान् पालाशवैकङ्कतकार्पमर्थवैलवान् । पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् खादिरौदुम्बरान् वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम्" (काश्रौ २.८.१) इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु- 'गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधि- १५ रस्यग्निरिळ ईळितः' इति । हे प्रथमपरिधे, द्युलोकावस्थितं सोमं रक्षितुं सोमस्य पार्श्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति 'विश्वावसुः एतन्नामकः 'गन्धर्वः । तथा च श्रुत्यन्तरम्- "विश्वावसुः सोमगन्धर्वम्" (तैत्रा ४.११.७) इति । 'त्वा प्रादेशत्रयपरिमितां समिधं त्वां 'परिदधातु आहवनीयस्य पश्चिमभागे सर्वतः स्थापयतु । किमर्थम् ? 'विश्वस्य 'अरिष्ट्यै । रिषतिर्हिसार्थः । आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसा- राहित्याय । परिधेरभावे सति असुराः प्रविश्य हिंसां कुर्वन्ति । किं च 'यजमानस्य 'परिधिः 'असि । यज- २० मानमसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि सर्वतः स्थापितोऽसि । किं च 'अग्निः इळः ईळितः' । 'असि' इत्यनुवर्तते । आहवनीयस्याग्नेः प्रथमो ज्येष्ठभ्राता भूपतिनामधेयः 'अग्निः तद् रूपोऽसि । स चाग्निः 'इळः । स्तुतियोग्य- स्तस्मात् 'ईळितः होत्रादिभिः स्तुतः । ईड स्तुताविति धातुः ॥

2. P1 with marking above °मृशति ins. on the margin त्रीण्याग्नेयानि यजूंषि ।
4. M1 च for वै
5. C S1 निपातितः for निपातः
7. C S1 M1 om. त्रिभ्यो
10. P1 वृणैव देवा°, C V1 S1 वृणैग्रं यदेवा° for वृणै यदेव; C S1 V1 °गृहीतं स्याद्भुतस्य बहिः परिधिः for गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि
11. C V1 S1 M1 गृहीतं स्यात् तद्भुतस्य for गृहीतस्याहुतस्य; °परिधिः for °परिधि
13. V1 S1 C M1 om. आद्रान्...°औदुम्बरान् वा (L 14)
14. V1 M1 S1 °उत्तरात् for °उत्तरान्
15. P1 with marking above गन्धर्वस् ins. on the margin परिधिदैवतं यजुः ।
16. V1 S1 C M1 om. हे प्रथमपरिधे
19. M1 °हिसार्थकः for हिंसार्थः
21. M1 C V1 S1 स्थाप्यता° for स्थापितो°
23. P1 om. इति धातुः

[लुगासादनमन्त्राः

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु— ' इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै । यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिळ ईळितः ' । हे द्वितीयपरिधे, त्वम् ^१इन्द्रस्य ^२दक्षिणः ^३बाहुः ^४असि । रक्षायां समर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । ' विश्वस्य ' इत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन द्वितीयभ्राता भुवनपतिनामको विवक्षितः ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु— ' मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै । यजमानस्य ^५परिधिरस्यग्निरिळ ईळितः ' इति । हे तृतीयपरिधे, त्वां ' मित्रावरुणौ एतन्नामकौ देवौ ^६ध्रुवेण स्थिरेण ^७धर्मणा धारणेन पोषणेन वा ' उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि ' परिधत्तां परितः स्थापयताम् । ' विश्वस्य ' इत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निशब्देन ' भूतानां पतिः ' इत्येतन्नामकस्तृतीयो भ्राता विवक्षितः ॥ ३-४ ॥

आ— स्कन्मभिर्मृशति— ' भूपतये स्वाहा ' इति । एतानि त्रीणि यजूंषि आग्नेयानि । प्रसिद्धस्याग्नेर्भ्रातरस्त्रयः सन्ति । तेषामेते भागाः देवैः कल्पिताः । ^१भूपतये प्रथमव्याहृतिपतये ^२अग्न्यर्थं स्वाहाऽऽह्वानं, हा अहा सु शोभनं आ आसनम् अहा ^३स्वाहा । ^४भुवनपतये जगत्पतये ^५स्वाहा । भूतानाम् अधिपतिः योऽग्निस्तस्मै ^६स्वाहा ॥ ३ ॥

परिधीन् परिदधाति— ' गन्धर्वस्त्वा ' इति । ' गन्धर्वस्त्वा ' इत्यादीनां त्रयाणां यजुषां परिधयो देवताः । ^१विश्वावसुः विश्वमावसतीति विश्वावसुः ^२गन्धर्वः ^३त्वा परिधिं त्वां ^४परिदधातु सर्वतः स्थापयतु । ^५विश्वस्य ^६अरिष्ट्यै विश्वास्याविनाशाय । रिषतिर्हिसार्थः । किं च, न केवल- ^७माहवनीयस्य परिधिः किंतु ^८यजमानस्य अपि ^९परिधिः । परितो धीयत इति परिधिः ^{१०}असि । किं च ^{११}अग्निः असि, आहवनीयस्य भ्राता योऽग्निः सोऽसि । अतः ^{१२}इळः । ईड स्तुतौ । स्तोता होत्राभिप्रायेण । ^{१३}ईळितः स्तुतश्च । दक्षिणं परिधिं परिदधाति— ' इन्द्रस्य बाहुरसि ' इति । ^{१४}इन्द्रस्य ^{१५}दक्षिणः ^{१६}बाहुः इव परिधे त्वं स्थितः ^{१७}असि । व्याख्यातमन्यत् । उत्तरं परिधिं परिदधाति । ^{१८}मित्रावरुणौ [वाय्व्—] आदित्यौ ^{१९}त्वा ^{२०}उत्तरतः ^{२१}परिधत्तां ^{२२}त्वां ^{२३}ध्रुवेण स्थैर्ययुक्तेन ^{२४}धर्मणा ^{२५}क्रियासूक्ष्मरूपेण धर्मणा । व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने वृहन्तमध्वरे ॥ ५ ॥

वीतिहोत्रमिति वीतिऽहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमिति द्युऽमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । वृहन्तम् । अध्वरे ॥ रौ ॥ ५ ॥

सा— कात्यायनः — " प्रथमं परिधिः समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधाति " (काश्रौ २५ २.८.२) इति । पाठस्तु— ' वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने वृहन्तमध्वरे ' इति ॥ कविः क्रान्तदर्शी, सर्वज्ञ इत्यर्थः । तथाविध हे ' अग्ने, त्वाम् ' अध्वरे यागे निमित्तभूते सति ' समिधीमहि ।

10. B1 स्वाहा । हानं हानं हा अहा for स्वाहाऽऽह्वानं हा अहा.

सुगासादनमन्त्राः]

अनेनाधारनामकसमिध ऊर्ध्वस्थापनेन सम्यग्दीपयामः । कथंभूतं त्वाम् ? 'वीतिहोत्रम् । इष् गताविति धातुः । इतिर्गतिः । विविधा इतिर्व्याप्तिः । समृद्धिरित्यर्थः । वीतये होत्रं होमो यस्याग्नेरिति विग्रहः । एतमेवार्थं तित्तिरिदर्शयति— “ वीतिहोत्रं त्वा क्व इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्द्धयति ” (तैत्रा ३.३.६) इति । 'द्युमन्तं स्वत एव द्योतनोपेतं, 'वृहन्तं वृहद्यागवर्तित्वेन ॥ ५ ॥

आ— आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति— ' वीतिहोत्रम् ' इति । आग्नेयं गायत्रम् । वी गति-
व्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । वीतिरत्राभिलाषवचनः । वीतिः होत्रे यस्य सः वीतिहोत्रः । अथवा
विविधा ईतिर्गतिर्वीतिः, प्रशाखादिषु होतृकर्मसु वीतिर्यस्य सः वीतिहोत्रः, तम् । हे भगवन्
'अग्ने 'क्वे क्रान्तदर्शिन् । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य सः, तत्संबोधनं कवे
[इति] । 'वीतिहोत्रं 'द्युमन्तं दीप्तिमन्तं त्वां 'समिधीमहि । इन्वी दीप्तौ । संदीपयामः । 'अध्वरे
यज्ञे । अनेनेध्मकाष्ठेन 'वृहन्तं वर्धमानं समिधीमहि ॥ ५ ॥

१०

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिःशस्त्यै ।
सवितुर्बाहू स्थः ॥ ६ ॥

समिदिति समृड् इत् । असि । सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु ।
कस्याः । चित् । अभिशस्त्या इत्यभिःशस्त्यै ।
सवितुः । बाहू इति बाहू । स्थः । णि ॥ ६ ॥

१५

सा— “ अनुस्पृश्य द्वितीयां समिदसीति ” (काश्रौ २.८.३) इति । द्वितीयामाधार-
समिधमादधतीत्यनुवर्तते । हे आधारसमिद्, अग्नेः समिन्धनेन दीप्यमाना भवसि ॥

कात्यायनः — “ सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणः ” (काश्रौ २.८.४) इति । पाठस्तु—
'सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिःशस्त्यै' इति । हे आहवनीय, त्वां 'पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि 'सूर्यः
'कस्याश्चित् 'अभिःशस्त्यै सर्वस्या अभिर्दिशायः 'पातु रक्षतु । या काचिर्दिसा प्रसक्ता तां सर्वां परिरक्ष-
त्वित्यर्थः । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे द्रष्टव्या । इतरस्मिन् दिक्त्रये परिधित्रयेण रक्षा भवति । पूर्वस्यां तु परिध्यभावेऽपि

१०

1. V1 S1 C M1 om. °नामकं; V1 S1 M1 C दीपयामि; for दीपयामः; P1 with marking above दीपयामः ins. on the margin इत्यर्थः । छन्दसीत्यनुवर्तमाने इदन्तो मसीतीकारागमः ।
6. B1 °लाषः for °लाषवचनः
16. P1 with marking above first द्वितीयां ins. on the margin आग्नेयं यजुः ।
17. V1 C M1 S1 om. आधारं; M1 V1 C S1 पूर्वभागे स्थाप्यमाना for समिन्धनेन दीप्यमाना
19. P1 with marking above सूर्यस् in on the margin आहवनीयदैवतं यजुः ।
20. C V1 S1 अपि for second अभि; P1 परिरक्षतु for रक्षतु ।
21. P1 with marking above चतुर्थी ins. on the margin सुपां सुलुगिति सूत्रेण.

सूर्यो रक्षकः । इममेवार्थं कण्व आह— “ परिधय इमेऽभितो गुप्तये परिहिता भवन्ति । सूर्यमेवास्यैतत् पुरस्तादभि गोप्तारं करोति ” (काशब्रा २.३.२.२३) इति ॥

कात्यायनः — “ बहिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति ” (काश्रौ २.८.५) इति । ‘ बाहू स्थः ’ इति मन्त्रशेषः । वेद्यामास्तीर्णस्य प्रागग्रस्य दर्भस्योपरि पुनरास्तरिष्यमाणस्य प्रस्तरस्य सांकर्यपरिहाराय ५ तृणद्वयं तिर्यङ् निदध्यात् । हे तृणे, युवामुभे ‘ सवितुः प्रेरकस्य देवस्य ’ बाहू स्थः दक्षिणोत्तरबाहुस्थानीये भवथः ॥ ६ ॥

आ— द्वितीयमादधाति— ‘ समिदसि ’ इति । ‘ समित् इन्धनम् ’ असि । समिद्रूपेण अग्निः स्तूयते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति— ‘ सूर्यस्त्वा ’ इति । आहवनीयो देवता । सु ईरणात् ‘ सूर्यः ’ त्वा आहवनीयं ‘ पुरस्तात् ’ पातु गोपयतु, “ सूर्यमेवास्यैतत् पुरस्तादभि गोप्तारं करोति ” (काशब्रा १० २.२.३.२३) इति श्रुतेः । कस्मादिति ? ‘ कस्याश्चित् ’ अभिशस्त्यै । यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । बहिस्तृणे तिरश्ची निदधाति— ‘ सवितुर्बाहू ’ इति । विधृतिदेवते । अनेन प्रस्तरधारणादिकर्मणा ‘ सवितुः ’ बाहू इव स्थः भवथः ॥ ६ ॥

ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः ।

आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ७ ॥

१५ ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थामिति सुऽआसस्थाम् । देवेभ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । सदन्तु ॥ ३० ॥ ७ ॥

सा— कात्यायनः— “ तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति ” (काश्रौ २.८.१०) इति । पाठस्तु— ‘ ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः ’ इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

कात्यायनः — “ अभिनिदधात्या त्वा वसवः ” (काश्रौ २.८.११) इति । “ सव्याङ्गुल्याऽशून्ये ” २० (द्र. आपश्रौ २.८.१२) इति । ‘ प्रस्तरम् ’ इत्यनुवर्तते । आस्तीर्णं प्रस्तरं तद्द्रुहिते शून्यस्थाने वामाङ्गुल्या प्रसारयेत् । पाठस्तु— ‘ आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ’ इति । प्रस्तरस्य सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो वस्वादयो देवगणास्त्वामासादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु । तमेतमर्थं कण्वः स्पष्टमाह—

1. C M1 S1 V1 पुरोगां for अभिगोप्तारं
3. P1 with marking above निदधाति ins. विधृतिदेवतं यजुः ।
4. P1 आस्तीर्ण° for आस्तरिष्य°
18. P1 with marking above ऊर्ण° ins. प्रस्तरदेवतं यजुः P1 V1 ऊर्णं ऊर्ण°; M1 S1 व्याख्यातम्, C व्याख्यानम् for व्याख्येयम्.
22. P1 with marking above वस्वादयो ins. on the margin वसवः प्रातः सवनं रुद्रा माध्यन्दिनं सवनमादित्यास्तृतीयसवनामित्यन्यत्रोक्तेः; P1 परिरक्षयन्तु for प्रसारयन्तु; V1 S1 C M1 om. तमेतम् ... भवति इति [P 111 L 2]

सुगासादनमन्त्राः]

“ आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्वित्वत्ये वै त्रयो देवा यद्वसवो रुद्रा आदित्या एते त्वा सीदन्वित्वत्ये-
वैतदाह तदेव सव्यः पाणिरधि निहितो भवति ” (काशब्रा २.३.२.२५) इति ॥७॥

आ— तयोः प्रस्तरं स्तृणाति ‘ ऊर्णम्रदसम् ’ इति । ‘ ऊर्णम्रदसम् ’, ‘ आ त्वा ’ इति
द्वे प्रस्तरदेवत्ये । १ ऊर्णम्रदसम् १ ऊर्णमिव मृदुभूतं १ त्वा त्वां स्तृणामि । १ स्वासस्थं सु साधु
अस्मिन् आसीदन्तीति स्वासस्थः, तं १ देवेभ्यः । प्रस्तरमभिनिदधाति— ‘ आ त्वा वसवः ’ इति । ५
१ त्वा प्रस्तरं त्वां सवनदेवताः १ वसवः १ रुद्राः १ आदित्याः १ आसदन्तु आसीदन्तु ॥ ७ ॥

वृताच्यसि जुहूर्नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ।
वृताच्यस्युपभृन्नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ।
वृताच्यसि ध्रुवा नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ।
प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥८॥

१०

वृताची । असि । जुहुः । नाम । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्ना । प्रिये । सदसि । सीद ।
[वृताची । असि ।] उपभृदित्युपभृत् । [नाम । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्ना ।
प्रिये । सदसि । सीद ।]

[वृताची । असि ।] ध्रुवा । [नाम । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्ना । प्रिये । सदसि ।
सीद ।]

१५

प्रियेण । धाम्ना । प्रिये । सदसि । सीद ॥ को ॥ ८ ॥

सा— कात्यायनः— “ जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति वृताचीत्येवमितरे । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ”
(काश्रौ २.८.१२, १३) इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु— ‘ वृताच्यसि जुहूर्नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि
सीद ’ इति । हे जुहु, त्वं वृत्तमञ्चतीति ‘ वृताची वृत्तपूर्णा ’ असि भवसि । ‘ जुहुः ’ नाम जुहूरित्येतत् तव
नामधेयम् । हूयते अनयेति व्युत्पत्तेः । ‘ सा त्वम् ’ इदं प्रस्तरस्योर्ध्वं स्थानम्, अधितिष्ठेति शेषः । २०
उक्तस्यैव व्याख्यानं ‘ प्रियेण ’ इत्यादिकम् । ‘ प्रियेण देवानां प्रीतिहेतुना ’ धाम्ना आज्यरूपेण तेजसा ।
सहेति शेषः । “ एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यम् ” (काशब्रा २.३.१.१५) इति हि श्रुतिः । ‘ प्रिये
सदसि प्रस्तरस्योपरि प्रियस्थाने ’ सीद प्राप्नुहि उपविशेत्यर्थः ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु— ‘ वृताच्यस्युपभृन्नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ’ इति । उप
जुह्वाः समीपे स्थित्वा बिभर्त्याज्यं धारयतीति ‘ उपभृत् ’ । व्याख्यातमन्यत् ॥

6. H1 प्रसवं for प्रस्तरं
18. P1 with marking above वृता^० ins. on the margin जुहूदेवतं यजुः ।
19. P1 हे जुहुः for हे जुहु

[सुगासादनमन्त्रः

तृतीयमन्त्रपाठस्तु - ' घृताच्यसि ध्रुवा नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ' इति । ध्रुव गतिस्थैर्ययोरिति धातुः । यथा होमार्थं जुहूपभृतोस्तदा चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वात् ' ध्रुवा इति नाम । " घृताची हि ध्रुवा हि " (काशब्रा २.३.२.२७) इति कण्वश्रुतेः । व्याख्यातमन्यत् ॥

कात्यायनः - " प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्वा " (काश्रौ २.८.१९) इति । कण्वोऽप्याह-
५ " प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीदेत्येवान्यानि हवींष्यासादयति " (काशब्रा २.३.२.२७) इति । आग्नेयः पुरोडाश इत्यादीन्यन्यानि । मन्त्रस्तु पूर्ववदेकैकं हविः संबोध्य व्याख्येयः ॥ ८ ॥

आ- जुहूं निदधाति ' घृताच्यसि ' इति । घृताच्यादीनां त्रयाणां जुहूपभृद्भ्रुवाः क्रमेण देवता ज्ञातव्याः । अञ्च गतिपूजनयोः । घृतमञ्चति यस्यां स्रुचि, घृतं वा अच्यते यया स्रुचा सा घृताची जुहूः इति नाम । क्रियाभिप्रायमेतत् । हूयते अनयेति जुहूः । ' सेदं प्रियेण ' इति तदः-
१० श्रवणात् यदोऽध्याहारः । या त्वं ' घृताची ' असि ' जुहूः त्वं ' नाम, ' सा ' इदं प्रियं सदः स्थानम् आ ' सीद अधि तिष्ठ । ' प्रियेण ' धाम्ना सहिता, आज्यसहितेत्यर्थः । " एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यम् " (काशब्रा २.३.१.१५) इति श्रुतेः । अतः ' प्रिये ' ' सदसि ' स्थाने सीद । षड्ल विशरणगल्यवसादनेष्वित्यस्य रूपम् ॥

उपभृतं सादयति- ' घृताच्यस्युपभृन्नाम ' इति । भृञ् भरणे । उपभरणात् उपभृत् ।
१५ व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति- ' घृताच्यसि ध्रुवा ' इति । ध्रुव गति हविस्थैर्ययोरित्यस्य रूपम् । ' ध्रुवा ' स्थिरा । व्याख्यातमन्यम् ॥

अन्यद्विः सादयति - ' प्रियेण धाम्ना ' इति । हविर्देवत्यम् । ' प्रियेण ' इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

ध्रुवा असदनृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि ।

१० पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ९ ॥

1. P1 with marking above घृता° ins. in the margin ध्रुवादेवतं यज्ञः ।
2. P1 om. इति धातुः
3. C M1 S1 V1 om. घृताची...कण्वश्रुतेः ।
4. P1 with marking above प्रियेण ins. in the margin हविर्देवतं यज्ञः ।
5. C S1 M1 om. इत्येव
6. C M1 V1 S1 तत् for तु
8. H1 after स्रुचि adds घृताची
9. B1 H1 जुहूरसि which we have corrected as जुहूः इति
11. H1 नाम्ना for नाम.
16. B1 after रूपं adds भ्रुवेति ।

२.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

१२१

सुगासादनमन्त्राः]

ध्रुवा । असदन् । ऋतस्य । योनौ । ता । विष्णो इति विष्णो । पाहि ।
 पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
 पाहि । माम् । यज्ञन्यमिति यज्ञन्यम् ॥ ९ ॥ (१) ॥

सा- कात्यायनः - “ ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते ” (काश्रौ २.८.१९) इति । पाठस्तु-
 ‘ ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् ’ इति । ‘ ऋतस्य अवश्यंभावि-
 फलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने सर्वे द्विविधशेषाः ‘ ध्रुवा ’ असदन् आवश्यकत्वेन तत्र स्थिराः
 अतिष्ठन् । हे ‘ विष्णो, व्यापक यज्ञपुरुष, ‘ ता ’ पाहि तान् द्विविधशेषान् रक्ष । अन्यत् पुरैव व्याख्यातम् ॥

कात्यायनः - “ पाहि मामित्यात्मानम् ” (काश्रौ २.८.२०) इति । ‘ आलभते ’ इति सूत्रशेषः ।
 ‘ यज्ञन्यम् ’ इति मन्त्रशेषः । स च मन्त्रः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ९ ॥ (१) ॥

इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१०

आ- हवींष्यभिमृशति ‘ ध्रुवा असदन् ’ इति । ‘ ध्रुवा असदन् ’, ‘ पाहि माम् ’ इति
 च द्वे वैष्णव्ये । एकमन्त्रपक्षे वैष्णव्य [म] नुष्टुब् वा । तदःसंबन्धाद्यदोऽध्याहारः । यानि हवींषि
 ‘ ध्रुवा ध्रुवाणि आवश्यकानि ‘ ऋतस्य यज्ञस्य ‘ योनौ उत्सङ्गे ‘ असदन् स्थितान्यभवन्, ‘ विष्णो
 हविरादिषु व्यापनशील, ‘ ता तानि हवींषि ‘ पाहि रक्ष । ‘ पाहि ‘ यज्ञम् । किं च ‘ पाहि ‘ यज्ञपतिं
 यजमानं पाहि ।

१५

अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति - ‘ पाहि माम् ’ इति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः, तं ‘ यज्ञन्यं
 यज्ञस्य नेतारमध्वर्युं ‘ मां च ‘ पाहि ॥ ९ ॥ (१) ॥

[द्वितीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।]

4. P1 with marking above ध्रुवा ins. on the margin: वैष्णवं यजुः ।

6. C V1 S1 M1 om. तत्र.

8. P1 सूत्रं

10. P1 M1 द्वितीया° for द्वितीये°

12. B1 वैष्णवे for वैष्णव्ये

13. B1 om. उत्सङ्गे

14. B1 om. किंच...यज्ञन्यं [L 16]

17. B1 मां पाहि for मां च पाहि

कासं...१६

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

सा- प्रथमेऽनुवाके इध्मप्रोक्षणमारभ्य सुगासादनोपयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये सूच्याधार-
विषया मन्त्रा उच्यन्ते—

अग्ने वाजजिद्राजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितं सं मार्जि ।
५ नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥ १ ॥
अस्कन्नमद्याज्यं देवेभ्यः संभ्रियासम् ।
अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वाऽव क्रमिषम् ॥ २ ॥

१० अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित् । वाजम् । त्वा । सरिष्यन्तम् ।
वाजजितमिति वाजऽजितम् । सम् । मार्जिम् ।
नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्य इति पितृभ्यः ।
सुयमे इति सुयमे । मे । भूयास्तम् ॥ हुं ॥ १ ॥
अस्कन्नम् । अद्य । आज्यम् । देवेभ्यः । सम् । भ्रियासम् ।
अङ्घ्रिणा । विष्णो इति विष्णो । मा । त्वा । अव । क्रमिषम् । किं ॥ २ ॥

कात्यायनः - “ इध्मसंहनैरनुपरिधि संमार्ज्यमे वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् ” (काश्रौ
१५ ३.१.१३) इति । पाठस्तु- “ अग्ने वाजजिद्राजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितं संमार्जिम् ” इति । हे ‘वाजजित्’
‘अग्ने, वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तथाविध हे अग्ने, त्वां ‘संमार्जिम् शोधयामि । कथंभूतं त्वाम् ?
‘वाजं ‘सरिष्यन्तम् अन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तम् । अन्नसंपादनोपयुक्तम् ‘वाजजितम् अन्नमुद्दिश्य जयोपेतम्,
अन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥

कात्यायनः - “ अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः ” (काश्रौ ३.१.१५) इति ।
२० ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु ॥

कात्यायनः - “ स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ” (काश्रौ ३.१.१५) इति । पुरा
प्राङ्मुखो देवनमस्कारार्थमञ्जलिं कृतवान् । इदानीं पितृनमस्कारार्थं दक्षिणामुख उत्तानं पाणिद्वयं कुर्यात् ।
ये पितरः पालका सन्ति तेभ्यः ‘स्वधा अस्तु । स्वधाशब्दो निपातः । स च पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य
पिण्डादेर्दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाश्च पितरश्चोपचर्यन्ते । तदाह

3. M1 °विधयो for °विषया
14. C Mi V1 S1 °संहनम् for संहनैर्
15. P1 with marking above अग्ने ins. in the margin आग्नेयं यजुः ।
19. P1 with marking above नमो ins. in the margin दैवदैवत्यं यजुः ।
21. P1 with marking above स्वधा ins. in the margin पितृदैवत्यं यजुः ।
23. C S1 M1 निपातितः for निपातः

सूच्याधारमन्त्राः]

कण्वः - “अथ सुचाऽऽधारयिष्यन्नग्रेण सुचोरञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्च निहुते आर्तिवज्यं करिष्यन्” (काशब्रा २.४.२.७) इति । निहुते अपलपति उपचरतीत्यर्थः ॥

कात्यायनः - “सुयमे म इति जुहूपभृतावादाय” (काश्रौ ३.१.१६) इति । पाठस्तु- ‘सुयमे मे भूयास्तमस्कन्नमद्याज्यं देवेभ्यः संभ्रियासम्’ इति । हे जुहूपभृतौ, ‘मे मदर्थं ‘सुयमे सुष्ठु नियते ५
‘भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः । तथा सत्यहम् ‘अद्य
अस्मिन् कर्मानुष्ठानदिवसे ‘देवेभ्यः देवतोपकारार्थम् ‘आज्यं युवयोः स्थितं घृतम् ‘अस्कन्नं मूमौ
यथा न स्कन्दति तथा ‘संभ्रियासं सम्यक् पोषणं करवाणि । ‘अस्कन्नम्’ इत्यादेरभिप्रायं कण्वो
दर्शयति- “अविक्षुब्धमद्येयं यज्ञं देवेभ्यस्तनवा इत्येवैतदाह” (काश्रौ २.४.३.७) इति ॥

कात्यायनः - “दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णाविति” (काश्रौ ३.१.१६) इति । पाठस्तु- १०
‘अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वाऽवक्रमिषम्’ इति । हे ‘विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष, त्वाम् ‘अङ्घ्रिणा पादेन
‘मा ‘अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कर्षम् । पादेनाक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । एतमेवार्थं कण्वो
दर्शयति- “यज्ञो वै विष्णुस्तेतदतिक्रमिष्यन् भवति तस्मा एवैतन्निहुते मा त्वाऽवक्रमिषमिति”
(काशब्रा २.४.२.८) इति । १-२ ॥

आ- अग्निसंमार्गं करोति- ‘अग्ने वाजजित्’ इति । आग्नेयं यजुः । हे ‘अग्ने ‘वाजजित् १५
वाजस्यान्नस्य जेतः । ‘वाजं यज्ञं ‘सरिष्यन्तम् । सृ गतौ इत्यस्य रूपम् । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तम् ।
‘वाजजितम् अन्नस्य जेतारं ‘त्वां ‘संमार्ज्मि । मृजू शुद्धौ । संशोधयिष्यामि ।

अञ्जलिं करोति- ‘नमो देवेभ्यः’ इति । दैव्यं [यजुः] । देवनादिगुणयुक्तेभ्यः ‘देवेभ्यः
‘नमः ॥

दक्षिणत उत्तानं पाणिं करोति- ‘स्वधा पितृभ्यः’ इति । पितृदेवत्यम् । दुधान् धारण- २०
पोषणयोरित्यस्य रूपं ‘स्वधा’ इति । स्वकीयान् पितृन् धत्ते धारयति पोषयति पुष्णाति च-
‘स्वधा पितृभ्यः’ इति । पा रक्षणे । सर्वतः पान्ति रक्षन्तीति पितरः, तेभ्यः ॥

जुहूपभृतावादत्ते ‘सुयमे मे’ इति । सुचौ देवते । ‘सुयमे । यम उपरमे । साधु यमने ।
पर्णमयी जुहूः । आश्रयिणी उपभृत् । ते ‘मे मम सुयमे ‘भूयास्तम् । भू सत्तायाम् । भवतम् ।
यथाऽज्यं सुसंयताभ्यां सुग्भ्यां [न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः] ॥ १] २५

‘अद्य अस्मिन् कर्मणि ‘देवेभ्यः अर्थाय ‘आज्यम् आज्योपलक्षितं यज्ञम् । ‘अस्कन्नम् ।

1. C S1 V1 °धारकृष्यन्, M1 °धाराकृष्यन् for °धारयिष्यन्.
7. C S1 V1 M1 °दिने for °दिवसे
15. H1 after आग्नेयं adds हविः
16. H1 om. सृ गतौ...प्रापयिष्यन्तम्
18. H1 om. दैव्यम्

स्कन्दिर् गतिशोषणयोरित्यस्य रूपं स्कन्नमिति । स्कन्दनादिदोषरहितम् अस्कन्नम् । 'संभ्रियासं,
भृञ् भरणे इत्यस्य रूपम् । साङ्गं यज्ञं संविभ्रयाम् ॥

दक्षिणातिक्रामति - 'अङ्घ्रिणा विष्णो' इति । वैष्णवम् । अङ्घ्रेर्गत्यर्थस्य रूपम् ।
अङ्घ्रिः पादः । तेन 'अङ्घ्रिणा पादेन । हे 'विष्णो यज्ञ, 'त्वा त्वां 'मा 'अवक्रमिषम् ।
५ क्रमु पादविक्षेपे । अव अवाचीनं क्रमिषं पादविक्षेपं न कुर्याम् ॥२॥

वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेपं विष्णोः स्थानमसि ।

इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ ३ ॥

अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यम् । अवतां त्वा द्यावापृथिवी ।

अव त्वं द्यावापृथिवी ॥ ४ ॥

१० स्विष्टकृदेवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत् स्वाहा ।

सं ज्योतिषा ज्योतिः ॥ ५ ॥

वसुमतीमिति वसुमतीम् । अग्ने । ते । छायाम् । उप । स्थेषम् ।

विष्णोः । स्थानम् । असि ।

इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः । आ । अस्थात् ॥ ३ ॥

१५ अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी ।

अव । त्वम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी ॥ ४ ॥

स्विष्टकृदिति स्विष्टकृत् । देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा ।

सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः ॥ ५ ॥

सा- कात्यायनः - "परिचीनपरेण संचरो होष्यतः । सव्येनेतो दक्षिणेनामुतः । वसुमती-
मित्यवस्थाय" (काश्रौ ३.१.१७-१९) इति । परिचीनां पश्चिमभागः संचरदेशः । ततो होमायोद्युक्तस्य
सव्येन पादेनेतोऽस्मात् स्थानात् यजतिदेशं गच्छति । अमुतो यजतिदेशात् प्रत्यागच्छन् दक्षिणेन
पादेन प्रत्यागच्छति । इतः परिधेः पश्चिमदिश्यवस्थानं दक्षिणेन पादेनामुतः पूर्वस्यां दिश्यवस्थानमित्यर्थः ।
पाठस्तु - 'वसुमतीमग्ने ते छायामुप स्थेपं विष्णोः स्थानमसि' इति । हे 'अग्ने, 'ते तव 'छायां 'वसुमतीं
यथा पुरुषस्य छाया समीपवर्तिनी तद्वत् तव समीपवर्तिनी भूमिम् 'उपस्थेपं उपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्व-
२५ स्तिष्ठतिः सेवार्थे वर्तते । स एव वाचिकः सेवाप्रकारः स्पष्टीक्रियते । 'विष्णोः 'स्थानम् 'असि । हे वसुमति,

2. H1 संविभ्रयम् for संविभ्रयम्

3. H1 om. वैष्णवम्

20. V1 S1 C M1 संचार° for संचर°;

21. C M1 V1 S1 om. इतोऽस्मात् ... प्रत्यागच्छति ।

24. P1 om. उपतिष्ठेयं; M1 P1 सेवेयं for सेवेय

सुच्यावारमन्त्राः]

त्वं यज्ञस्य स्थानं भवसि, अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तित्वादस्या भूमेर्यज्ञ-
स्थानत्वं युक्तम् । तदाह कण्वः - “यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्य वा एतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णोः
स्थानमसीति ” (काशत्रा २.४.२.९) इति ॥

कात्यायनः - “इत इन्द्र इति जुहोति ” (काश्रौ ३.२.१) इति । पाठस्तु - ‘इत इन्द्रो
वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् । अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यम् । अवतां त्वा द्यावापृथिवी । अव त्वं द्यावापृथिवी ।
स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत् स्वाहा ’ इति । पूर्वस्मिन् मन्त्रे यज्ञसंबन्धि यत् स्थानमुक्तं तदेव
देवानां विजयहेतुत्वादितः शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । अत एव तित्तिरिराह - “विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्
खलु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित आयतने तिष्ठति ” (तैत्रा ३.३.७) इति ।
तथाविधात् ‘इतः अस्माद्देवयजनस्थानात् स्वकीयभूवलोपेताद्युद्धार्यमुद्युक्तः ’ इन्द्रः ‘वीर्यम् ’ अकृणोत्, १०
वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । इन्द्रेण वीर्यं कृते सति शत्रुप्रयुक्तविजयाभावात् ‘अध्वरः यज्ञः ’ ऊर्ध्वः
‘आस्थात् उन्नतोऽवस्थितः । यस्मादध्वरो निर्विघ्नोऽवस्थितस्तस्मात् कारणात् हे ‘अग्ने, त्वं ‘होत्रं होतुः
कर्म ‘वेः विद्धि जानीहि । तथा ‘दूत्यं देवसंबन्धिदूतकर्म ‘वेः विद्धि । होतृत्वेदेवदूतत्वयोरग्निसंबन्धित्वं
कण्वो दर्शयति - “अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यमित्युभयं ह वा एतदग्निर्देवानां होता च तद्दूतश्च तदुभयं विद्धि ।
यद्देवानामसीत्येवैतदाह ” (काशत्रा २.४.२.१०) इति । ईदृशं त्वामग्निमुभे ‘द्यावापृथिवी देवते ‘अवतां १५
पालयताम् । हे अग्ने, ‘त्वम् अपि ‘द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते ‘अव पालय । इत्थमन्योन्यपालने सति
‘देवेभ्यः देवोपकारार्थम् ’ इन्द्रः ‘आज्येन ‘हविषा अस्माभिर्दत्तेन ‘स्विष्टकृत् ‘भूत्, सुष्टु इष्टं करोतीति
स्विष्टकृत्, तादृशो भवतु । यद्यदस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोतु । ‘स्वाहा, इन्द्रं
देवमुद्दिश्येदमाज्यं दत्तम् ॥

कात्यायनः - “उत्तराधारमावायांसस्पर्शयत् सुचावेत्य जुह्वा ध्रुवा समनक्ति सं ज्योतिषेति ” २०
(काश्रौ ३.२.२) इति । ‘ज्योतिः ’ इति मन्त्रशेषः । अत्र गच्छतामित्यध्याहर्तव्यम् । ध्रुवायां स्थितमाज्यरूपं
यज्ज्योतिस्तेन ‘ज्योतिषा सह जुह्वा सिच्यमानमाज्यरूपं ‘ज्योतिः ‘सं गच्छताम् । आवारशेषाज्यस्य
ध्रौवाज्यस्य च संगमनं तित्तिरिर्दर्शयति - “शिरो वा एतद्यज्ञस्य [यदाधारः] । आत्मा ध्रुवा । आधारमावायं
ध्रुवा समनक्ति आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । आत्मशब्देनात्र
गलादधस्तनो देहभागः विवक्षितः । कण्वोऽपि - “तद्भ्रुवायां समनक्ति शिरो वा एतत् ” (काशत्रा २५
२.४.२.१) इत्यादिना तथैव अवोचत् ॥ ३-५ ॥

आ - ‘ वसुमतीम् ’ इत्यवस्थायोपतिष्ठते । इदमाग्नेयं यजुः । हे भगवन् ‘अग्ने, ‘ते तव

4. P1 with marking above इत ins. in the margin ऐन्द्रं यजुः ।
7. V1 S1 C M1 °दिक्° for °इतः°; P1 °यज्ञ° for °यजन°
10. P1 भूवलोपेतो, M1 भूम्युपेताद् for भूवलोपेताद्
11. V1 C S1 M1 om. वीर्यम्; P1 °वीर्य° for °विघ्न°
12. V1 S1 C M1 उन्नताव° for उन्नतोऽव° P1 C S1 निर्विघ्ने for निर्विघ्नो;
V1 M1 C S1 चेत् for होत्रम्
21. V1 S1 M1 C आगच्छताम् for गच्छताम्
23. C V1 S1 उपपादयति for दर्शयति
24. P1 C आत्मने च for आत्मन्नेव

‘छायाम् । छायाशब्दोऽत्र आश्रयवचनः । ‘वसुमतीं युष्मत्पादच्छायां युष्मत्पादाश्रयम् ‘उपस्थेषम् उपतिष्ठेयम् । ‘विष्णोः यज्ञस्य ‘स्थानम् ‘असि । अत्र स्थितैर्यागः क्रियत इति । अत्र स्थितो जुहोतीति ॥

‘इत इन्द्रः’ इति । इदमैन्द्रं यजुः । ‘इतः अस्माद्यजतिस्थानात् उत्थायेति शेषः ।
५ ‘इन्द्रः ‘वीर्यं, वीरस्य कर्म वीर्यम्, ‘अकृणोत् । कृञ् हिंसाकरणयोः । कृतवान् । किं च—
‘उर्ध्वं ‘अध्वरः ‘आस्थात् । इतश्च यजतिस्थानात् ऊर्ध्वः उत्कृष्टः प्रगुणो यज्ञः आस्थात् आस्थितः ।
अध्वर्युयागाभिप्रायमेतत् ॥

‘अग्ने वेहोत्रम्’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । हे श्रीभगवन् ‘अग्ने, ‘वेः ‘होत्रं मम कर्तव्यम् । होत्रं होतुः कर्म वहनं त्वं वेः । विद ज्ञाने । विद्धि जानीहि । त्वमवगतार्थो भव । [‘वेः]
१० ‘दूत्यं, दूतस्य कर्म दूत्यं, त्वं वेः । “अग्निर्देवानां होता च दूतश्च” (काशब्रा २.४.२.१०) इति श्रुतेः । ‘अवतां त्वा द्यावापृथिवी’ स्वकर्मणि प्रवृत्तं त्वां ‘द्यावापृथिवी ‘अवताम् । अव रक्षणे । पालयेतां द्यावापृथिव्यौ । अग्ने, ‘त्वम् अपि द्यावापृथिव्यौ ‘अव पालय ॥

‘स्विष्टकृत्, साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् । ‘इन्द्रः ‘देवेभ्यः अन्येभ्यः सकाशात् प्रथमं स्विष्टकृदिन्द्रः ‘आज्येन, अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्य रूपमाज्यम्, तेन आज्येन ‘हविषा हवनेन
१५ ‘भूत् भूयात्, ‘स्वाहा एतत् स्वाहुतमस्तु ॥

जुहा ध्रुवाः समनक्ति— ‘सं ज्योतिषा’ इति । आज्यदेवलम् । आज्येन ज्योतिः ‘सं गच्छताम् ॥ ३-५ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ।

अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ६ ॥

२० अत्र । पितरः । मादयध्वम् ।

यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ । वृषायध्वम् । वृषयध्वमिति वृषयध्वम् ।

अमीमदन्त । पितरः । यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ । अवृषायिषत ॥ ठं ॥ ६ ॥

6. H1 om. आस्थितः;

7. B1 अध्वर्युः for अध्वर्युः; H1 भागं for यागं

8. H1 om. मम कर्तव्यं । होत्रं [L8]

9. H1 हवं तं त्वं for वहनं ... जानीहि त्वं, B1 अध्वरार्थी, H1 अध्वरार्थे, ‘we have corrected this as अवगतार्थो

11. H1 स्वकर्मणा for स्वकर्मणि

14. B1 इति for तेन

15. B1 आहनम्, H1 अज्ञानम्— we have corrected it as स्वाहुतम्

सूच्याधारमन्त्राः]

सा- अथोत्तरस्य प्रयोगस्यायं क्रमः - प्रयाजा आज्यभागो प्रधानयागस्तच्छेषप्राशनं चेति । तत्र प्राशनार्थं हविश्चतुर्धा कृत्वेदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इत्यृत्विगभ्य आदिशेत् । तदानीं यजमानो मन्त्रं जपेत् । तदाह कात्यायनः - “अत्र पितर इति यजमानो जपति” (काश्रौ ३.४.१६) इति । पाठस्तु- ‘अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्’ इति । हे ‘पितरः, यूयम्’ अत्र अस्मिश्चतुर्धा विभज्यादिश्यमाने ‘मादयध्वं’ हृष्टा भवत । ततो हविषि ‘यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य’ आवृषायध्वं समन्तादवृषवदाचरत । यथा वृषो घासं स्वाभीष्टं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत । यद्यप्येतान् भागानृत्विजो भक्षयन्ति न तु पितरस्तथापि तद्दर्शनेन पितॄणां तृप्तिर्भवति । “न वै देवा अभ्रन्ति न पिबन्त्येतद्देवा अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् ॥

कात्यायनः - “विसृज्यामीमदन्त” (काश्रौ ३.४.१७) इति । ‘जपति’ इत्यनुवर्तते । पाठस्तु- ‘अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत’ इति । यान् पितॄन् प्रति स्वीकुरुतेत्युक्तं ते ‘पितरः’ अमीमदन्त भृशं हृष्टवन्तः, ‘यथाभागम्’ आवृषायिषत स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य स्वीकृतवन्तः । पूर्वमन्त्रेण भागान् स्पृष्ट्वा जपेत् । इमं तु विसृज्य जपतीति विशेषः ॥ ६ ॥

आ- ‘अत्र पितरः’ इति । पिण्डपितृयज्ञे विनियुक्तोऽयं मन्त्रः । अस्यान्त्यानुवाके व्याख्यां करिष्यामः ॥ ६ ॥

उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयताम् ।

अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ ७ ॥

उपहूतेत्युपहूता । पृथिवी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्वयताम् ।

अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥ कां ॥ ७ ॥

सा- कात्यायनः - “एकैकमाहरति । द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीध्रे षडवत्तं प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति” (काश्रौ ३.४.१८-२०) इति । यदा होता द्यावापृथिव्योराह्वानं करोति तदानीमाग्नेय- पुरोडाशमग्नीषोमीयपुरोडाशं चैकैकमाग्नीध्राय षडवत्तं संपाद्याहरेत् । स च ‘उपहूता’ इति मन्त्रेण प्राश्नीयात् । पाठस्तु- ‘उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा’ इति । ‘उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा’ इति [च] । येयं ‘पृथिवी’ मां दृश्यते सेयं जगतः ‘माता’ उपहूता अभ्यनुज्ञाता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता । सा च ‘माता’ ‘पृथिवी’ ‘मां’

1. P1 before प्रयोगस्य ins. मन्त्र°
4. P1 with marking above अत्र ins. in the margin पितृदेवत्यं यजुः ।
6. C V1 S1 M1 आचरध्वम् for आचरत
7. S1 C om. तद्
13. H1 अन्यान्त्यानुपवादिकेन व्याख्यानम्, B1 अस्यान्त्यानुवाके व्याख्याम्, we have corrected this as अस्यान्त्यानुवाके व्याख्यां
22. P1 with marking above उप ins. in the margin पृथिवीदेवत्या गायत्री ।
23. V1 S1 M1 C om. इति

हविःशेषभक्षणायोद्यतं 'उप' ह्यताम् अनु जानातु । 'आग्नीध्रात् एतन्नामकादात्विज्यात् कर्मणो हेतोः
'अग्निः अहं च वह्निस्वरूपः सन् भक्षयामीति शेषः । तस्मात् 'स्वाहा । मदीयमुखाग्नाविदं हविः
सुहुतमस्तु । प्रथमपुरोडाशभक्षणेऽयं मन्त्रः ॥ ७ ॥

आ- अग्नीत् प्राश्नाति- 'उपहूता पृथिवी' इति । पृथिवीदेवत्या भुरिग्गायत्री । पृथुत्वात्
५ 'पृथिवी' 'माता जगतः निर्मात्री' 'उपहूता । ह्वेन् स्पर्धायाम् । अभ्यनुज्ञाता सा 'पृथिवी' 'माता
'माम्' 'उप' ह्यतां भक्षणाय अभ्यनुजानातु । अहं तु 'अग्निः सन्' 'आग्नीध्रात् कर्मणोऽनपगतः
सन् भक्षयामि । 'स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७ ॥

उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्यताम् ।

अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ ८ ॥

१० उपहूत इत्युपहूतः । द्यौः । पिता । उप । माम् । द्यौः । पिता । ह्यताम् ।
अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥ ८ ॥

सा- 'उपहूतो द्यौः' इत्यादिकस्तु द्वितीयपुरोडाशशेषभक्षणे मन्त्रः । 'द्यौः द्युलोकाभिमानिनी
देवता, 'पिता, सर्वस्य जगतः पालकत्वात् पिता' 'उपहूतः अस्माभिश्च पितृत्वेनाभ्यनुज्ञातः । 'द्यौः' 'पिता
द्युलोकरूपः स पिता' 'मां भक्षणायोद्यतम्' 'उपह्यतां अभ्यनुजानातु । 'अग्निः' इत्यादिकं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

१५ आ- द्वितीयं प्राश्नाति- 'उपहूतो द्यौः' इति । द्युदेवत्या गायत्री । 'पिता, प्रा रक्षणे,
पाता । 'द्यौः' 'उपहूतः अभ्यनुज्ञातः । एवंभूतः 'पिता' 'द्यौः' 'माम्' 'उप' ह्यताम् । भक्षणाय
अभ्यनुजानातु । अहं तु 'अग्निः सन्' 'आग्नीध्रात् कर्मणोऽनपगतो भक्षयामीति शेषः । 'स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ ८ ॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् ।

अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः ।

अग्रे वाजजिद्राजं त्वा ससृवांसं वाजजितुं संमार्ज्मि ॥ ९ ॥

1. S1 C before अनु° ins. अभि°
2. V1 S1 M1 C om. च, M1 S1 V1 C after हविः ins स्वाहा
3. V1 S1 C M1 om. अयम्
4. H1 अग्नि त्वाश्नाति for अग्नीत् प्राश्नाति
5. H1 विनिर्मिता इति for जगतो निर्मात्री
6. B1 'ह्यन्ती' for ह्यतां, B1 कर्मणानुप°, H1 कर्मणे न अप- this we have
corrected as कर्मणोऽनप
12. C भक्षणं for भक्षणे; C S1 V1 M1 'मानी' for मानिनी
16. H1 om. अभि°; B1 om. भक्षणाय

सूच्याचारमन्त्राः]

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् । रायः । मघवान् इति मघवानः । सचन्ताम् ।
 अस्माकम् । सन्तु । आशिष इत्याशिषः । सत्याः । नः । सन्तु । आशिष इत्याशिषः ।
 अग्ने । वाजजिदिति वाजजित् । वाजम् । त्वा । ससृवाःसमिति ससृवाःसम् ।
 वाजजितमिति वाजजितम् । सम् । माज्मि ॥ स्फः ॥ ९ ॥ (२) ॥

सा—“आशालाने मयीदमिति यजमानो जपति” (काश्रौ ३.४.२१) इति । यदा होता
 मन्त्रमाशीर्विषयं प्रयुङ्क्ते तदा यजमानो जपेत् । पाठस्तु—‘मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो
 मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः’ इति । ‘इन्द्रः परमेश्वरः’ इदम्
 अस्मदपेक्षितम् ‘इन्द्रियम् इन्द्रवद्वीथं’ मयि यजमाने ‘दधातु स्थापयतु । किं च ‘रायः धनानि
 दैवमानुषभेदेन द्विविधानि ‘मघवानः धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् ‘सचन्तां समन्व(?)यन्तु
 सेवन्ताम् । षच सेवने । किं च ‘अस्माकं यजमानानाम् ‘आशिषः अभीष्टार्थस्याशंसनानि ‘सन्तु विद्यन्ताम् । १०
 किं च ‘नः अस्माकम् ‘आशिषः पूर्वोक्ताः ‘सत्याः ‘सन्तु अवितथा भवन्तु ॥

कात्यायनः—“संमार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामं सकृत् सकृत् ससृवाःसम्” (काश्रौ ३.५.४)
 इति । पूर्वमिधमसंनहने यथा ‘अग्ने वाजजित्’ इति मन्त्रेण संमार्गः कृतस्तत्परिक्रम्य त्रिः संमार्जनम् ।
 अत्र तु परिक्रमणं विना संमार्जनम् इति शेषः । तथा मन्त्रपाठेऽपि पूर्वत्र ‘सरिष्यन्तम्’ इति । अत्र तु
 ‘ससृवाःसम्’ इति विशेषः । पाठस्तु—‘अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाःसं वाजजित् संमार्ज्मि’ १५
 इति । ‘वाजं ‘ससृवाःसम् अन्नमुद्दिश्य गतवन्तं, संपादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥ (२) ॥

इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

आ—यजमानो जपति—‘मयीदम्’ इति । यजमानाशीःपरिग्रहणम् । ‘इन्द्रः । इदि
 परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यसंपन्नो भगवानिन्द्रः ‘इदम् अपेक्षितम् ‘इन्द्रियम् इन्द्रे भवं वीर्यं ‘मयि
 यजमाने ‘दधातु स्थापयतु । किं च ‘रायः धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि । ‘मघवानः २०

6. P1 with marking above मयि ins. in the margin ऐन्द्रं यजुः
9. V1 S1 C M1 समयन्तु for समन्वयन्तु
10. P1 C S1 om. षच सेवने
12. P1 with marking above संमार्ष्टि ins. in the margin तद्यजमानो जपति मयीद-
 मिन्द्र इन्द्रियं दधात्वित्यारभ्य सत्या नः सन्त्वाशिष इत्यन्तं प्रतीकमुक्त्वा आशिषामेवैष
 प्रतिग्रह इति कण्वोऽप्येवमेवोक्तवान्
13. P1 संनहनैः for संनहने
14. S1 om. तु.
15. V1 M1 S1 C after विशेषः ins. इत्यर्थः, P1 with marking above अग्ने ins.
 आग्नेयं यजुः ।
16. P1 om. संपादितवन्तम्
17. P1 om. इति द्वितीयेऽध्याये
19. H1 after इदं adds सद् (? अस्मद्)

कासं... १७

[ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः]

मघं धनं विद्यते येषां ते मघवानः धनिनः च ^१अस्मान् । पच समवाये । अस्य रूपं ^२सचन्तां
समवयन्तु सेवन्ताम् । किं च ^३अस्माकम् ^४आशिषः, अभीष्टार्थशंसनानि आशिषः ^५सन्तु । ताश्च
^६आशिषः ^७सत्याः अवितथाः भवन्तु ॥

अग्निसमार्गं करोति— ' अग्ने वाजजित् ' इति । आग्नेयम् । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः । स
५ गतावित्यस्य रूपं ^१ससृवाःसं, ^२वाजं ससृवन्तं (? वासं) प्रापयन्तम् इति ॥ ९ ॥ (२) ॥

[इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः]

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

सा- द्वितीये स्तुत्यावारविषया मन्त्रा उक्ताः । तृतीये ' देव सवितः ' इत्यादयो मन्त्रा
ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे उच्यन्ते ।

१०

देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणम् ।

तदहं मनसे प्रब्रवीमि ॥ १ ॥

मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ।

अनुष्टुप् प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ २ ॥

बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽऽहं मनुष्याणाम् ।

१५

भूर्भुवः स्वर्निरस्तः पाप्मेदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि ॥ ३ ॥

देव । सवितः । एतम् । त्वा । वृणते । बृहस्पतिम् । ब्रह्माणम् ।

तत् । अहम् । मनसे । प्र । ब्रवीमि ॥ शिं ॥ १ ॥

मनः । गायत्र्यै । गायत्री । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभ इति त्रिस्तुभे ।

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिस्तुप् । जगत्यै । जगती । अनुष्टुभे । अनुस्तुभ इत्यनुस्तुभे ।

अनुष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुस्तुप् । प्रजापतये इति प्रजापतये ।

प्रजापतिरिति प्रजापतिः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥ धीं ॥ २ ॥

बृहस्पतिः । देवानाम् । ब्रह्मा । अहम् । मनुष्याणाम् ।

भूः । भुवः । स्वः । निरस्त इति निःस्तः । पाप्मा ।

इदम् । अहम् । बृहस्पतेः । सदसि । सीदामि ॥ खूं ॥ ३ ॥

1. H1 समवाये यन्तु for समवयन्तु

2. B1 सविनयाः for अवितथाः

ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः]

तत्र कात्यायनः — “ब्रह्माणं वृणोते” (काश्रौ २.१.१८) इत्यारभ्य प्रयोगं ब्रुवन् — “देव सवितः” (काश्रौ २.१.१९) इत्युदाजहार । पाठस्तु — ‘देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणम् । तदहं मनसे प्रब्रवीमि । मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे । अनुष्टुप् प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनुष्याणाम् । भूर्भुवः स्वः’ इति । हे ‘सवितः’ ‘देवः’, ‘एतं’ ‘त्वा सवितरूपं त्वां’ ‘बृहस्पतिं’ ‘ब्रह्माणं’ बृहस्पतिरूपं ब्रह्मनामकमृत्विजं ‘वृणते’ याज्ञिका वरणं कुर्वन्ति । सवितृशब्दाभिधेयः परमेश्वर एव बृहस्पतिरूपेण अवतारं कृत्वा अस्मद्भागो ब्रह्मा अभवदिति भावयन्तीत्यर्थः । ‘तत् सर्वम्’ ‘अहम्’ अनुष्ठाता ‘मनसे मनोऽभिमानिदेवाय’ ‘प्रब्रवीमि’ प्रकर्षेण कथयामि । तच्च ‘मनः’ ‘गायत्र्यै गायत्रीदेवतायै प्रब्रवीतीति’ शेषः । स चोत्तरेष्वपि पञ्चसु वाक्येषु द्रष्टव्यः । गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्प्रजापतिर्विश्वेदेवमुखेभ्यो ब्रह्मा प्रख्यातः । स च ब्रह्मा ‘देवानां’ यागे ‘बृहस्पतिः’ अभूत् । ‘मनुष्याणां’ यागे तु ‘अहं’ ‘ब्रह्मा’ भवामि । इत्थं भूर्भुवःस्वराख्येषु त्रिषु लोकेषु १० ब्रह्मप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । सोऽयं मन्त्रो वृतेन ब्रह्मणा जपितव्यः ॥

कात्यायनः — “ब्रह्मसदनात् तृणं निरस्यति निरस्तः पाप्मा...इति” (काश्रौ २.१.२३) इति । योऽयं ‘पाप्मा’ यज्ञविघाताय असुररूपेण निगूढः सोऽयं ‘निरस्तः’ निराकृतः ॥

कात्यायनः — “इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि” (काश्रौ २.१.२४) इति, “ब्रह्मसदन आहवनीयमभिमुख उपविशति” (काश्रौ २.२.१) इति । ‘इदम्’ इत्यङ्गुल्या निर्दिशन् ब्रह्मेत्थं वृते— १५ ‘अहं’ मनुष्याणां ब्रह्मा ‘बृहस्पतेः’ देवसंबन्धिब्रह्मणः ‘सदसि’ स्थाने ‘सीदामि’ उपविशामि ॥ १-३ ॥

आ— इत् उत्तरं ब्रह्मकर्म प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत् । अतस्तेषां मन्त्राणां बृहस्पतिर्ऋषिः इत्यवान्तरविशेषोऽत्र ऋषिविषयो द्रष्टव्यः । ‘देव सवितः’ इति ब्रह्माणं वृणोते । ब्रह्मदेवत्योष्णिक् । हे ‘देव’ ‘सवितः’ सर्वस्य प्रसवकर्तः ‘एतं’ ‘बृहस्पतिं’ ‘त्वा त्वां’ ‘ब्रह्माणं’ ‘वृणते’, स्वकर्मणः साद्गुण्येनान्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थम् । “तस्मादेवंविधमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । नानेवं विधम्” इति श्रुतेः । एतदप्रशंसार्थमाह— ‘तत्’ अहं ‘मनसे मनसोऽधिपतये च’ ‘प्रब्रवीमि’ ॥१॥

2. C after सवितः ins. उक्त्वा, M1 S1 V1 उक्त°; V1 वृणोते for वृणते
5. P1 after °रूपं adds ब्रह्माणं
6. P1 कुर्वन्तः for कुर्वन्ति; C M1 V1 S1 °अभिधः for °अभिधेयः
7. C M1 V1 S1 om. अभवद्; V1 S1 C M1 मनुष्याणां for अनुष्ठाता
8. C S1 V1 प्रब्रवीमि for प्रब्रवीति
12. P1 with marking above निरस्तः ins. पाप्मदैवतं यज्ञः ।
14. C M1 S1 om. ब्रह्म°...विशतीति [L 15]
16. P1 बृहस्पतिर् for बृहस्पतेर्; M1 °संबन्धी for °संबन्धि; M1 ब्रह्मासि अहं for ब्रह्मणः
18. B1 om. अत्र; B1 °विशेषो for °विषयो
20. B1 om. वृणते; B1 सद्गुणेनानुष्ठानेन सिद्ध्यर्थं for साद्गुण्येन ... सिद्ध्यर्थम्; B1 तस्या दिवं विदम् for तस्मादेवंविधम्
21. H1 om. च प्र°

[ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः]

‘ मनो गायत्र्यै ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या पङ्क्तिः । ‘ मनः ’ गायत्र्यै प्राणानां परि-
पालयित्र्यै देवतायै प्रव्रवीति । किमिति ? एवंविधो ब्रह्मेति । ‘ गायत्री ’ त्रिष्टुभे ब्रवीति ।
‘ त्रिष्टुप् ’ जगल्यै ब्रवीति । ‘ जगती ’ अपि ‘ अनुष्टुभे ’ ब्रवीति । ‘ अनुष्टुप् ’ अपि ‘ प्रजापतये ’ ब्रवीति ।
‘ प्रजापतिः ’ विश्वेभ्यः ‘ देवेभ्यः ॥२॥

५ किं च ‘ बृहस्पतिर्देवानाम् ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । ‘ बृहस्पतिः ’ देवानां ब्रह्मा ।
यत एवंगुणो बृहस्पतिरत एव तदधिष्ठित एव ‘ अहं ’ मनुष्याणां ब्रह्मा भवेयम् इति विशेषः ।

ब्रह्मोपवेशने विशेषमाह— ‘ भूर्भुवः सुवः ’ इति व्याहृतिभिः । पाप्मा अप्रतिपत्त्यन्यथा-
प्रतिपत्तिहेतुः । ‘ पाप्मा ’ पापम् । ‘ इदं ’ पापकारणं तमः क्रोधादिना । ‘ निरस्तः ’ निराकृतः । अतः
‘ अहं ’ बृहस्पतेः ‘ सदसि ब्रह्मणः स्थाने ’ सीदामि उपविशामीत्यर्थः ॥३॥

१०

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

प्रति गृह्णामि पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थे ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥४॥

आ देदेऽग्नेष्ट्वाऽऽस्यैन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन ।

१५

या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु ॥५॥

स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ ।

घसिना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभैः सीद ॥६॥

इन्द्रस्य त्वा जठरं सादयामि ।

प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पर्यस्वान् ॥७॥

२०

प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाहि ।

ऊर्गस्यूर्जं मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिच्छोक इह च ॥८॥

1. H1 प्राणपरिपालयित्रु for प्राणानां परिपालयित्र्यै

2. B1 om. किमिति; H1 प्रव्रवीमि for ब्रवीति

5. H1 देवतानां for first & second देवानां

6. B1 शेषः for विशेषः

7. B1 व्याहृतिः for व्याहृतिभिः

8. H1 °काराणां for °कारणं

ब्रह्मसंन्धिप्रयोगो मन्त्रः]

मित्रस्य । त्वा । चक्षुषा । प्रति । ईक्षे ।

[देवस्य]

प्रति । गृह्णामि । [पृथिव्याः] ॥ ऐं ॥४॥

आ । ददे । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अस्नामि । बृहस्पतेः । मुखेन ।

याः । अस्वित्यप्सु । अन्तः । देवताः । ताः । इदम् । शमयन्तु ॥ क्रैं ॥५॥ ५

स्वाहाकृतमिति स्वाहाऽकृतम् । जठरम् । इन्द्रस्य । गच्छ ।

घसिना । मे । मा । सम् । पृथ्याः । ऊर्ध्वम् । मे । नामैः । सीद ॥ खीं ॥६॥

इन्द्रस्य । त्वा । जठरे । सादयामि ।

प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः । भागः । असि । ऊर्जस्वान् । पयस्वान् ॥ खौं ॥७॥

प्राणापानौ । मे । पाहि । समानव्यानौ । [मे । पाहि ।] १०

उदानव्यानौ । [मे । पाहि ।]

ऊर्क् । असि । ऊर्जम् । मयि । धेहि । अक्षितिः । असि । मा । मे । क्षेष्टाः ।

अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके । इह । च ॥ प्यः ॥८॥

सा- कात्यायनः - “ मित्रस्य त्वा...इति प्राशित्रं प्रतीक्षते ” (काश्रौ २.२.१५) इति ।
 ‘ चक्षुषा प्रतीक्षे ’ इति मन्त्रशेषः । हे प्राशित्रभाग, त्वां मित्रस्य एतन्नामकस्य देवस्य चक्षुषा प्रतीक्षे १५
 सम्यक् पश्यामि ॥

कात्यायनः - “ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ” (काश्रौ २.२.१६) इति । पाठस्तु- ‘ देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णामि ’ [इति । ‘ प्रतिगृह्णामि]
 स्वीकरोमीत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥

कात्यायनः - “ पृथिव्यास्त्वेति सादयति ” (काश्रौ २.२.१७) इति । पाठस्तु- ‘ पृथिव्यास्त्वा १०
 नामौ सादयाम्यदित्या उपस्थे ’ इति । सोऽयं मन्त्रः “ अग्ने व्रतपते ” (कासं १.३) इत्यनुवाके
 व्याख्यातः ।

कात्यायनः - “ पुनरादाय देवस्य त्वेत्यनामिकाऽङ्गुष्ठाभ्याम् ” (काश्रौ २.२.१८) इति ।
 पाठस्तु- ‘ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ’ इति । असावप्यसकृद्
 व्याख्यातो मन्त्रः ॥ २५

कात्यायनः - “ अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन् ” (काश्रौ २.२.१८) इति । पाठस्तु-
 ‘ अग्नेष्ट्वाऽऽस्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन ’ इति । हे प्राशित्र, त्वाम् अग्नेः आस्येन अग्निदेवतासंब-

14. V1 P1 with marking above मित्रस्य ins. in the margin
 मित्रदैवतं यजुः; V1 प्रतीक्षे for प्रतीक्षते

15. C S1 प्रतीक्षते for first प्रतीक्षे; S1 C M1 V1 after °नामकस्य ins. अनुग्राहकस्य

17. P1 with marking above देवस्य ins. in the margin :- सावित्रं यजुः

23. P1 with marking above देवस्य ins. in the margin :- सावित्रं यजुः

[ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगो मन्त्राः]

न्धिना मुखेन तथा बृहस्पतिसंबधिना 'मुखेन च 'प्राश्नामि भक्षयामि । अतो मदीयमुखस्योपद्रवो नास्तीत्यभिप्रायः ॥

पुरा कदाचिद्देवानां यागे बृहस्पतिः प्राशित्रं प्रतिगृह्णन् भक्षयंश्च मां हिंसिष्यतीति भीतः सन् हिंसापरिहाराय 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रेण प्रतिगृह्य 'अग्नेष्ट्वा' इति मन्त्रेण प्राशितवानित्येतादृशं मन्त्रद्वयाभिप्रायं तित्तिरिरित्यमाह— "सोऽबिमेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिंसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत् सवितुः प्रसूत एवैनद्रह्यणा देवताभिः प्रत्यगृह्णात् सोऽबिमेत् प्राश्नन्तं मां हिंसिष्यतीत्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्न ह्यग्नेरास्यं किं च न हिनस्ति" (तैस २.६.८) इति ॥

कात्यायनः — "नाभिमालभते या अप्स्वन्तः" (काश्रौ २.२.२०) इति । पाठस्तु— 'या १० अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु । स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ । घसिना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीद । इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि' इति । 'अप्सु' अन्तः जलेषु मध्ये 'याः' देवताः सन्ति 'ताः' देवताः 'इदं' प्राशित्रं 'शमयन्तु' शान्तं कुर्वन्तु । भक्षितं सन् ममोदरे कमप्युपद्रवं यथा न करोति तथा कुर्वन्तु । हे प्राशित्र, 'स्वाहाकृतं' मया स्वाहाकारपूर्वकम् इन्द्राय समर्पितं तस्य 'इन्द्रस्य' जठरं 'गच्छ' । अतो ममोपद्रवो न भविष्यति । [घसिना] । घस्तु अदने इति धातुः । 'मे' घसिना मदीयेन अदनेन भक्षणेन 'मा' संपृक्थाः संपर्कं मा कुरु दन्तस्पर्शं मा कुर्वित्यर्थः । 'मे' मदीयाया 'नाभेः' ऊर्ध्वं 'सीद' उपरिभागे तिष्ठ । 'इन्द्रस्य' परमेश्वरस्य 'जठरे' त्वा 'सादयामि' त्वां स्थापयामि ॥

कात्यायनः — "अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानो हत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागः" (काश्रौ ३.४.३०) इति । पाठस्तु— 'प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् । प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिलोक इह च' इति । हे अन्वाहार्य, त्वं 'प्रजापतेः' प्रजापालकस्य देवस्य 'भागः' अस्ति । कथंभूतो भागः ? 'ऊर्जस्वान्' रसयुक्तः, 'पयस्वान्' क्षीरसारेण आज्येनोपेतः । तथाविधं त्वं, 'मे' यजमानस्य मम वा 'प्राणापानौ' 'पाहि' ऊर्ध्वाधोवृत्ती वायुविशेषौ रक्ष । भुक्तस्यान्नस्य सर्वेष्ववयवेषु समत्वेन नयनहेतुर्वायुः समानः । शरीरं व्याप्य वर्तमानो वायुर्व्यानः । तौ 'समानव्यानौ' 'मे' मदीयौ 'पाहि' । उत्क्रान्तिहेतुरुदानः । 'उदानव्यानौ' 'मे' मदीयौ 'पाहि' । समानोदानाभ्यां सह व्यानस्य द्विरभिधानं शरीरव्याप्तिदर्शनार्थम् । २५ किं च त्वम् 'ऊर्ज' अस्ति रसरूपोऽसि । अतः 'मयि' मदीये यजमाने 'ऊर्जं' धेहि रसं स्थापय । किं च

4. V1 S1 C M1 एतादृशं for एतादृशं
5. P1 with marking above तित्तिरिर् ins. in the margin :— कण्वः
तत्प्राशाल्यग्नेष्ट्वास्येन प्राशामीत्यग्निं वै न किं च हिनस्ति तथैवैनं न हिनस्ति तन्नदद्भिः
खादेन्नेम इदं रुद्रियं तदतो हिनसदिति । अत एव, दन्तैरनुपस्पृशन्निति कात्यायन
आह, C °गृह्णं स्तं for °गृह्णन्तं; C M V1 मा for मां.
7. C प्राशंस्तं for प्राशन्तं
9. P1 with marking above second या ins. in the margin:— लिङ्गोक्तदेवतं यजुः ।
13. C M1 V1 S1 before मया add त्वां; C M1 V1 S1 after समर्पितं add भूत्वा ।
20. P1 om. देवस्य
21. V1 S1 C M1 om. मम वा
22. P1 M1 °वृत्तिं for °वृत्ती
25. V1 S1 C M1 om. मदीये

ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः]

त्वम् 'अक्षितिः' 'असि क्षयरहितोऽसि । अतः 'मे मदर्थम् 'अमुत्र 'इह 'च परलोकैतल्लोकयोः 'मा 'क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । 'अमुत्र' इत्यस्यैव व्याख्यानम् 'अमुष्मिल्लोके' इति । 'मा मे क्षेष्टाः अमुत्र' इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं तित्तिरिदर्शयति— "क्षीयते वा अमुष्मिल्लोकेऽन्नमितःप्रदानं ह्यमुष्मिल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्रमयति नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्नं क्षीयते" (तैसं १.७.३) इति । स्वर्गलोके भुज्यमानमन्नं भोगेन क्षीयते । पुनःसंपादनहेतोः कृषिक्रियादेस्तत्राभावादस्मिन्नेव भूलोके हविःस्वरूपेण देवेभ्यो यदन्नं दीयते तदेव फलरूपेण स्वर्गे लब्ध्वा प्रजा उपजीवन्ति । यदप्यत्र ब्राह्मणेभ्यो दीयते तदप्यमुत्रोपजीवति । एवं सति मन्त्रेणान्नाद्वाहार्यमभिमृशति चेत् तदानीम् एतदन्न-मक्षितिं प्रापयति । तस्य पुरुषस्य स्वर्गेऽन्नक्षयो नास्तीत्यर्थः ॥ ४-५ ॥

आ— प्राशित्रं प्रेक्षते 'मित्रस्य त्वा' इति । 'मित्रस्य' चक्षुषा 'त्वा त्वां' प्रतीक्षे । तं प्राशित्रं गृह्णाति— 'देवस्य त्वा' इति । व्याख्यातम् । 'प्रतिगृह्णामि' इत्याद्यपि व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ १०

प्राश्नाति— 'आ ददे अग्नेष्ट्वाऽऽस्येन' इति । प्राशित्रदेवतमानुष्ठुभम् । 'अग्नेः संबन्धिना' 'आस्येन मुखेन' बृहस्पतेः 'मुखेन' त्वा प्राशित्रं त्वाम् । अश भोजने । 'प्राश्नामि भक्षयामि । 'या अप्सु' इति । 'अन्तः अन्तःस्थिताः' 'याः' 'देवताः' 'ताः' 'देवताः' 'इदं प्राशितं प्राशित्रं' 'शम्यन्तु शान्तिं गमयन्तु ॥ ५ ॥

प्राशित्रं प्रार्थयते— 'स्वाहाकृतम्' इति । लिङ्गोक्तदेवत्योष्णिक् । 'स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण' कृतं प्राशित्रम् । 'इन्द्रस्य इन्द्रदेवतात्मकस्य' जठरम् अन्नादिपरिपाकस्थानं 'गच्छ ।' 'घसिना । वस्ल अदन इत्यस्य रूपम् । 'मे मदीयेन घसिना अदनेन' 'मा' संपृक्थाः । पृची संपर्के । दन्तसंपर्शने मा गम इत्यर्थः । 'ऊर्ध्वं मे नाभेः सीद' । 'मे मदीयायाः' 'नाभेः' 'ऊर्ध्वं उपरिस्थानं' 'सीद ॥ ६ ॥

किं च 'इन्द्रस्य त्वा' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । 'इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य भगवतः' 'जठरे' 'त्वा त्वां' 'सादयामि तव सदनं करोमि । त्वं तु' 'प्रजापतेः जनिमतां सर्वेषां २०

1. V1 S1 C M1 °लोके for °लोकै°
4. P1 यदैवम् for यदेवम् ।
5. M1 °लब्धे for °लोके; M1 C भोगे for भोगेन
6. P1 °रूपस्वर्गे for °रूपेण स्वर्गे V1 S1 C M1 om. अत्र
8. P1 °जीवन्ति; for °जीवति; C om. अन्न°
10. B1 गृह्णामि for गृह्णाति
11. H1 अग्नि° for अग्नेः
13. H1 अन्तःस्थाः for अन्तःस्थिताः; B1 om. प्राशितं
15. B1 प्रार्थयेत् for प्रार्थयते ।
19. H1 °देवता for °देवत्या
20. H1 निवसदनं, B1 नवसदनं— This we have corrected as तव सदनं;
B1 om. सर्वेषां

[ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः

परिपारुकस्य ^१भागः ^२असि । ^३ऊर्जस्वान् विशिष्टान्नवान् ^४पयस्वान् रसवांश्च यो भागः
सोऽसि ॥७॥

‘ प्राणापानौ मे ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या जगती । यस्मादेवंरूपस्तस्मात् ^५मे ^६प्राणापानौ
^७पाहि । प्रपूर्वस्य अनः प्राणने इत्यस्य रूपं प्राण इति । प्रकर्षेण अनति प्राणति इति वा प्राणः ।
५ अवागवृत्तिरपानः । तौ मदीयौ पाहि । समत्वेन अतीति (अनतीति ?) समानः । विशेषेण अपानो-
दानस्पर्शित्वेनानतीति व्यानः, तौ । ऊर्ध्वमनतीत्युदानः व्यानश्च, तौ ^८पाहि । ^९ऊर्क् ^{१०}असि त्वं
रसरूपोऽसि । ^{११}ऊर्जं ^{१२}मयि ^{१३}धेहि । ^{१४}अक्षितिः । क्षि निवासगत्योरित्यस्य [रूपं क्षितिः ।
अक्षितिरसि ।] निवासस्थानशून्योऽसि । अतः ऊर्जं मयि धेहि । ^{१५}अमुत्र ^{१६}अमुष्मिन् ^{१७}लोके
^{१८}इह ^{१९}च ^{२०}मा ^{२१}मे ^{२२}क्षेष्टाः । अतः मे मदीयमूर्जं मद्यतिरिक्तेषु स्थानेषु मा क्षेष्टाः निवासं मा
१० कार्षाः । क्षि निवासगत्योरिति ॥ ८ ॥

एषा ते अग्रे समित् तया वर्धस्व चा च प्यायस्व ।

वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥९॥

एषा । ते । अग्रे । समिदिति समऽइत् । तया । वर्धस्व । च । आ । च । प्यायस्व ।
वर्धिषीमहि । च । वयम् । आ । च । प्यासिषीमहि ॥ में ॥ ९ ॥

१५ सा- कात्यायनः -“ एषा त इति होताऽनुमन्त्रयते ” (काश्रौ ३.५.२) इति । पाठस्तु - ‘ एषा
ते अग्रे समित् तया वर्धस्व चा च प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ’ इति । हे अग्रे,
‘ ते तव समित् एषा इन्धनहेतुः काष्ठविशेषो यः प्रक्षिप्यते ’ तथा समिधा त्वं ‘ वर्धस्व वृद्धिं गच्छ
‘ आप्यायस्व ’ च अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत्प्रसादात् ‘ वयं ‘ वर्धिषीमहि वृद्धिं
प्राप्नुयामः । ‘ आप्यासिषीमहि ’ च अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतोऽभिवृद्धान् करवाम ॥ ९ ॥

२० आ- ‘ एषा ते अग्रे ’ इति । इतः प्रभृति प्रकृतमार्षम् । इदमाग्नेयम् । यस्या अनुष्टुप् ।
समिदनुमन्त्रणे विनियोगः । हे भगवन् अग्रे, एषा ते पुरतः प्रतीयमाना समित् समिन्धनम् ।

1. B1 विशिष्टान्नवान् for विशिष्टान्नवान्; H1 योजनीयो for यो
7. B1 om. अक्षितिः ... धेहि (L. 8), H1 before निवास° ins. अन्यत्र तव योज्य°
9. H1 द्वैतिरिक्ते तत्स्थानेषु for मद्यतिरिक्तेषु ... स्थानेषु
15. P1 with marking above first इति ins. in the margin : अग्नीध्रे समिधमादधाति
सति; P1 with marking above एषा ins. in the margin आग्नेय्यनुष्टुप् ।
17. P1 अयं for यः
19. C S1 करवामः; M1 करिष्यामः; for करवाम
20. H1 om. ते

ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगे मन्त्राः]

संपूर्वस्य इन्धी दीप्तावित्यस्य रूपं 'समित् । 'तया हुतया समिधा 'वर्धस्व 'आप्यायस्व च । चकारो भिन्नक्रमः । 'आप्यायस्व च' इति । किं च त्वत्प्रसादात् 'वयं' च 'वर्धिषीमहि पुत्रपशवादिभिः; 'आ' च 'प्यासिषीमहि ॥८॥

एतत् ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ।

तेन यज्ञमव तेन यज्ञपति तेन मामव ॥१०॥

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽ प्रतिष्ठ ॥११॥

एतत् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । आहुः । बृहस्पतये । ब्रह्मणे ।

तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । तेन । माम् । अव ॥ खै ॥१०॥

मनः । ज्योतिः । जुषताम् । आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । इमम् । तनोतु ।

अरिष्टम् । यज्ञम् । सम् । इमम् । दधातु । विश्वे । देवासः । इह । मादयन्ताम् ।

ॐ । प्र । तिष्ठ ॥ हः ॥११॥

सा- कात्यायनः --“एतत् त इति समिदामन्यतः प्रसौति” (काश्रौ २.२.२१) इति । समिधमा-
धानु^मनुज्ञाप्रदानाय अध्वर्युणा संबोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । पाठस्तु- ‘एतत् ते देव सवितर्यज्ञं
प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपति तेन मामव । मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पति- १५
र्यज्ञमिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽ प्रतिष्ठ’ इति । हे ‘सवितः
‘देव, ‘ते तुभ्यम् ‘एतत् एवमिदानीं क्रियमाणं ‘यज्ञं ‘प्राहुः यजमानाः कथयन्ति, अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः ।
किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ‘ब्रह्मणे ‘बृहस्पतये प्राहुः । ‘तेन कारणेन त्वं ‘यज्ञम् ‘अव
पालय, तथा ‘तेन एव कारणेन ‘यज्ञपतिं यजमानम्, अवेत्यनुवर्तते । तथा ‘तेन एव कारणेन ‘माम् ‘अव
ब्रह्माणं पालय । किं च ते ‘मनः ‘आज्यस्य संबन्धि ‘ज्योतिः ‘जुषतां दीप्यमानरूपं सेवताम् । यज्ञ- २०
संबन्धिन्प्राज्ये त्वदीयं चित्तं स्थापयेत्यर्थः । किं च ‘बृहस्पतिः ‘यज्ञं ‘इमं ‘तनोतु विस्तारयतु । ततः ‘इमं
‘यज्ञम् ‘अरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सः ‘संदधातु इडाभक्षणार्थमविच्छिन्नं करोतु । किं च ‘विश्वे ‘देवासः

1. H1 स्तुतया; B1 हूतया for हुतया ।
 13. C प्रस्तौति for प्रसौति
 14. V1 S1 C M1 om. अध्वर्युणा
 17. P1 om. एवम्
 18. P1 before प्राहुः adds यज्ञं
 20. V1 C S1 M1 अध्वर्यु for ब्रह्माणं; C S1 M1 आज्य° for आज्यस्य; M1 C V1 S1 दीप्यमानं for दीप्यमान°
 21. S1 C M1 om. तत इमं ... करोतु (L. 22)
 22. P1 om. सः and trans. संदधातु after अविच्छिन्नं
- कासं ... १८

[ब्रह्मसंबन्धिप्रयोगो मन्त्राः]

सर्वे देवाः 'इह यज्ञकर्मणि' मादयन्तां हर्षं कुर्वन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः 'ॐ३ प्रतिष्ठ' इति अनुज्ञां प्रयच्छति । ॐ इत्यङ्गीकारार्थः, तथाऽस्तु । 'प्रतिष्ठ प्रणवं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगत्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयातुं प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ (३) ॥

द्वितीयेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

५ आ-समिदामन्त्रितः प्रसौति- 'एतत् ते देव सवितः' इति । वैश्वदेवी बृहती । हे 'देव' सवितः, यदध्वर्युराह- 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति, तम् 'एतद् एनं' यज्ञं 'ते तव संबन्धिनं' प्राहुः । अत्र वचनव्यत्ययः । ग्राह ब्रवीति । किं च 'बृहस्पतये' ब्रह्मणे ग्राह । बृहस्पतिः देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । 'तेन कारणेन' यज्ञं 'अव पालय, तेन' यज्ञपतिं, 'तेन' माम् 'अव रक्ष ॥ १० ॥

१० किं च- 'मनो ज्योतिः' इति । ज्योतिर्देवता, त्रिष्टुप् यजुः । ते 'मनः' ज्योतिः 'जुषतां' सेवताम् 'आज्यस्य संबन्धि' ज्योतिः (? जूतिः) । जवतेर्गतिर्कर्मणो जूतिरिति । अतीताना-गतवर्तमानकालेषु पदार्थेषु यद् गतं [सा] ज्यो (? जू) तिः । किं च 'बृहस्पतिः' यज्ञम् 'इमं' 'तनोतु' विस्तारयतु । 'अरिष्टम्' । रिषतिर्हिसार्थः । 'अरिष्टम्' अविनष्टम् 'इमं' यज्ञं कृत्वा 'संदधातु' इलाभक्षणायेति शेषः । किं च 'विश्वे' देवासः विश्वेदेवाः 'इह यज्ञकर्मणि' मादयन्ताम् हर्षं कुर्वन्ताम् । 'ओम् अवतेराप्नोतेर्वा' ओङ्कारः, इहाभ्युपगमार्थः । 'प्रतिष्ठ' प्रकर्षेण तिष्ठ ॥ ११ ॥ (३) ॥

[इति द्वितीयेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

2. P1 om. प्रणवं ... अङ्गीकृत्य - [L. 3]
7. H1 देवतानां for देवानां
8. H1 करोमि for करोति
11. B1 जयते for जवते; B1 जुहुसति for जूतिरिति
12. B1 परार्थेषु for पदार्थेषु; B1 परं ज्योतिमानः; H1 यत् गतज्योतिमिति - readings in both mss. are corrupt; आनन्दबोध who follows the commentary of महीधर in places almost verbatim, simply copied what is said by महीधर here. He forgot that KS reads ज्योतिः in place of जूतिः, hence the explanation of जूतिः given by महीधर cannot be imported when he has to explain ज्योतिः. His lapses become too obvious which bring him no credit.
14. B1 इलाक्षणेऽयं विशेषः; H1 इलाभक्षणयोरिति शेषः - readings in both are corrupt, which we have hence corrected as इलाभक्षणायेति शेषः
15. B1 इहापि युगपत् कर्मार्थः; H1 इहाभ्युपगत्यर्थः- readings in both are corrupt, which we have hence corrected as इहाभ्युपगमार्थः

सुग्व्यूहनादिमन्त्राः]

अथ चतुर्थोऽनुवाकः

सा- तृतीये ब्रह्मसंबन्धिमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे सुग्व्यूहनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ।

इन्द्राग्नयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १ ॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत्तुज्जितिम् । अनु । उत् । जेषम् ।

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्रसवेन । प्र । उहामि ।

अग्नीषोमौ । तम् । अप । नुदताम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ।

वाजस्य । एनम् । प्रसवेनेति प्रसवेन । अप । उहामि ।

इन्द्राग्नयोः । [उत् । —]

इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । [तम् । अप । — उहामि ।] ॥ ध्योः ॥ १ ॥

कात्यायनः — “ जुहूपभृतौ व्यूहति । अग्नीषोमयोरिति जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेन । अग्नीषोमौ तमितीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् । यथादेवतमन्यत् ” (काश्रौ ३.५.१७-२०) इति । जुहूपभृतोर्व्यूहनं नाम परस्परविपरीतत्वेन अपनोदनम् । तत्र उत्तानेन दक्षिणहस्तेन जुहूं प्राचीं प्रथममन्त्रमुच्चारयन्नपनुदेत् । १५ वामहस्तेन न्यग्भूतेनोपभृतं प्रतीचीं द्वितीयमन्त्रमुच्चारयन्नपनुदेत् । तृतीयचतुर्थमन्त्राभ्यामैन्द्राग्नयो पूर्वोक्ताग्नीषोमीययागवज्जुहूपभृतोर्व्यूहनं कुर्यात् । प्रथममन्त्रपाठस्तु — ‘ अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ’ इति । ‘ अग्नीषोमयोः द्वितीयपुरोडाशदेवतयोः ’ उज्जितिम् ‘ अनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्य ’ उज्जेषं यजमानोऽहमुत्कृष्टजयं प्राप्तवानस्मि । ‘ वाजस्य अन्नस्य पुरोडाशदेवतायाः ’ प्रसवेन अभ्यनुज्ञया ‘ मा ’ प्रोहामि मां यजमानं जुहूपधारिणं प्रोत्साहयामि । २० यद्यप्यूहतिधातुर्वितर्कार्थस्तथाऽपि उपसर्गवशात् उत्साहवाची भवति ॥

1. V1 S1 C M1 °षोमीयम् for षोमौ तम् — [L 2]

15. C M1 अपोदनम् for अपनोदनम्; P1 with marking above जुहूं ins. in the margin :— स प्राञ्चमेव यजमानमुदूहतीति कण्वोक्तेः C V1 S1 M1 अप उदेत् for अपनुदेत्

16. P1 with marking above प्रतीचीं ins. in the margin — अपाञ्चं तमपोहति यो यजमानायारातीयतीति तदुक्तेः C V1 S1 M1 अप उदेत् for अपनुदेत्, P1 इन्द्राग्नी for ऐन्द्राग्नी

19. V1 उत्कृष्टरूपं for उत्कृष्टजयं

20. VI C M1 S1 पुरोडाशदेः for पुरोडाशदेवतायाः;

P1 with marking above यजमानं ins. in the margin :— यजमानमुदूहतीति कण्वोक्तेः ।

21. P1 after भवति adds अयामावास्यायामिन्द्राग्नयोरुज्जितिमिति कण्वोक्तेर्दर्शयागेऽयं मन्त्रः ।

[सुग्व्यूहनादिमन्त्रः]

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- 'अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्येन प्रसवेनापोहामि' इति । 'यः शत्रुरसुरादिः 'अस्मान् 'द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति, 'यं च अन्यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुभावविरोधिनां शत्रुं 'वयं 'द्विष्मः विनाशनोद्योगं कुर्मः, उभयविधं 'तं शत्रुम् 'अग्नीषोमौ देवौ 'अपनुदतां निराकुर्वताम् । अहमपि 'एनं द्विविधं शत्रुमुपभृदूपं 'वाजस्य' प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञया 'अपोहामि निराकरोमि ॥

तृतीयचतुर्थमन्त्रद्वयपाठस्तु- 'इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूजेषां वाजस्य सा प्रसवेन प्रोहामि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्येन प्रसवेनापोहामि' इति । अग्नीषोममन्त्रवत् तौ व्याख्येयौ । ऐन्द्राग्नपुरोडाशानुष्ठाने तावेतौ सुग्व्यूहनमन्त्रौ ॥ १ ॥

आ- जुहूपभृतौ व्यूहति । तत्र जुहा यजमानसंस्तवः । 'अग्नीषोमयोः' इत्यादीनां चतुर्णां १० लिङ्गोक्तानि देवतानि । 'अग्नीषोमयोः प्रधानदेवतयोः । 'उज्जितिम्, जि जिये, उज्जितिम् उत्कृष्ट-जयम् 'अनु पश्चात् यजमानोऽहं 'उज्जेषम् ऊर्ध्वं जयेयम् । किं च 'वाजस्य अन्नस्य पुरोडाशादेः 'प्रसवेन अभ्यनुज्ञया कारणभूतया 'मा माम् आत्मानं 'प्रोहामि । वह प्रापणे । उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । 'अग्नीषोमौ प्रधानहविर्भागौ (जौ ?) । 'तं शत्रुम् । सर्वत्र ब्राह्मणानां पाप्मैकशत्रुरित्यभिप्रायः । तं शत्रुम् अग्नीषोमौ 'अपनुदताम् । नुद प्रेरणे इत्यस्य रूपम् । अपगमयताम् । 'यः १५ 'अस्मान् 'द्वेष्टि । द्विष अघ्नौ । 'यं च 'वयं 'द्विष्मः तं चापि 'एनं शत्रुं 'वाजस्य 'प्रसवेन कारणभूतेन 'अपोहामि अर्वाचीनं प्रेरयामीत्यर्थः । 'इन्द्राग्न्योः' इत्याद्युत्तरौ मन्त्रौ समानार्थतया व्याख्यातौ ॥ १ ॥

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वा ।

संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवताम् ॥ २ ॥

४० वसुभ्य इति वसुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । सम् । जानाथाम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् ॥ जी ॥ २ ॥

सा- कात्यायनः - " जुहा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रम् " (काश्रौ ३.५.२३) इति । पाठस्तु- 'वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽदित्येभ्यस्त्वा' इति । हे मध्यपरिधे, 'वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं

6. C1 S1 M1 'तुरायि' for 'चतुर्थं'
8. S1 M1 C V1 व्याख्यातौ for व्याख्येयौ
11. B1 यजमानं for यजमानोऽहं
13. B1 om. अग्नीषोमौ ... शत्रुम्
15. H1 om. एनं
16. H1 om. 'आदि'
24. P1 with marking above first वसुभ्य° ins. in the margin- परिधिदेवतानि त्रीणि यजुषि ।

२.४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

१४१

सुगम्युहनादिमन्त्राः]

‘त्वा त्वां मध्यमपरिधिरूपमनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाङ्गनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इत्यभिप्रायः ॥

कात्यायनः — “ संजानाथामिति प्रस्तरादानम् (काश्रौ ३.६.३) इति । पाठस्तु— ‘ संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवताम् ’ इति । ‘ द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेव्यौ ’ संजानाथाम् आदीयमानमिमं प्रस्तरं सम्यगवगच्छताम् । हे प्रस्तर, त्वां ‘ मित्रावरुणौ एतन्नामकौ देवौ ’ वृष्ट्यावतां ५ जलवर्षणेन पालयताम् ॥ २ ॥

आ— परिधीननक्ति— ‘ वसुभ्यस्त्वा ’ इति । ‘ वसुभ्यस्त्वा ’ इत्यादीनां त्रयाणां परिधयो देवताः । ‘ वसुभ्यः देवेभ्योऽर्थाय ’ त्वा परिधीननक्ति (जिम् ?) । ‘ रुद्रेभ्यः अर्थाय त्वामनक्ति (जिम् ?) । ‘ आदित्येभ्यः अर्थाय त्वां परिधिमनज्मि । एतदुक्तं भवति । इत्थंभूता यूयं येन युष्मदभ्यङ्गनेन सवनदेवतानां तृप्तिरिति ॥

१०

प्रस्तरमादत्ते— ‘ संजानाथाम् ’ इति, ‘ व्यन्तु वयः ’ इति [च] । द्वे प्रस्तरदेवत्ये । यजुषी बृहत्तयौ । ‘ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां ’ संजानाथाम् अवगतार्थे भवतम् । किं च ‘ मित्रावरुणौ, मित्रावरुणशब्दाभ्यामध्यात्मप्राणोदानावुच्येते । तत्रापि प्राणरूपापन्नो वायुः । तौ च प्रस्तररूपापन्नं यजमानं ’ त्वा त्वां ’ वृष्ट्या ’ अवताम् । “ यजमानो वै प्रस्तरः ” (शब्रा १.८.१.४४) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

१५

व्यन्तु वयो रिहो रिहाणा मरुतां पृषतीं गच्छ ।

वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह ॥ ३ ॥

व्यन्तु । वयः । रिः । रिहाणाः । मरुतां । पृषतीम् । गच्छ ।

वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् । गच्छ । ततो । नः । वृष्टिम् । आ । वह ॥ श्रे ॥ ३ ॥

सा— कात्यायनः — “ अनक्त्येन व्यन्तु वय इति । अग्रं जुह्वाम् । उपभृति मध्यम् । मूल- २० मितरस्याम् ” (काश्रौ ३.६.४-७) इति । इतरस्याम् इतरा ध्रुवा तस्यामित्यर्थः । पाठस्तु— ‘ व्यन्तु वयो रिहो रिहाणाः ’ इति । ‘ वयः पक्षिणः ’ रिः । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । लिप्तमित्यर्थः । ‘ रिहाणाः प्रस्तरगतमाज्यलेपं लिहानाः ’ व्यन्तु गच्छन्तु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥

1. C अनक्ति, S1 अनक्ति for अनज्मि
4. C V1 S1 द्युलोकदेव्यौ; M1 द्यावापृथिव्यौ द्युलोके देव्यौ for द्युलोकभूलोकदेव्या
8. B1 अनक्ति for अनक्ति
9. H1 अनक्ति; B1 अनाग्ने for अनज्मि
12. B1 यजुर् for यजुषी; B1 om. द्यावापृथिवी
22. V1 S1 C M1 after खादनेषु ins. इति धातुः; P1 with marking above ‘ खादनेषु ins. in the margin :— सोऽनक्ति व्यन्तु वय इति एवैनदेतत् कृत्वा स्यान्मनुष्यलोका- देवलोकमभ्युत्पातयतीति कण्वश्रुतेः प्रस्तरस्य पक्षिरूपत्वम् ।

[सुगव्यूहनादिमन्त्राः]

कात्यायनः — “ मरुतामिति नीचैर्हत्वा तृणमादायानुप्रहरति ” (काश्रौ ३.६.८) इति । एकं तृणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्य तं च प्रस्तरं नीचैरौन्नत्यं यथा न भवति तथा धृत्वा वह्नौ प्रहरेत् । पाठस्तु— ‘ मरुतां पृषतीं गच्छ । वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ । ततो नो वृष्टिमावह ’ इति । हे प्रस्तर, त्वं ‘ मरुतां मरुतामकानां देवानां संबन्धिनीं ’ पृषतीं वाहनरूपामश्वां चित्रवर्णां ‘ गच्छ प्राप्नुहि वायुवाहन-
५ वद्भेगेन गच्छेत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूत्वा । ‘ वशा स्वाधीना ’ पृश्निः अल्पतनुगौः ‘ भूत्वा तद्रूपत्वं प्राप्य ‘ दिवं ‘ गच्छ द्युलोकं प्राप्नुहि । कामधेनुवत् तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः । ‘ ततः स्वर्गप्राप्तेरुध्वं ‘ नः अस्मदर्थं ‘ वृष्टिम् ‘ आवह भूलोके समानय ॥ ३ ॥

आ— तत्रानक्ति— ‘ व्यन्तु वयः ’ इति । ‘ वयः वयोरूपाणि गायत्र्यादीनि छन्दांस्य-
भिधीयन्ते । वेतिर्गात्यर्थः । वयोरूपाणि छन्दांसि ‘ व्यन्तु गच्छन्तु । प्रस्तरमादायेति शेषः । [मरुतां
१० पृषतीम् । बृहती] प्रस्तरं देवत्या । आहुतिपरिमाणं त्रिभिः पादैराह । तमेव प्रस्तरं ‘ रिहाणाः
लिहानाः ‘ रिप्तः लिप्तः भागश आस्वादयन्तः हविरास्वादयन्तो व्यन्त्विति संबन्धः । त्वं च
‘ मरुतां ‘ पृषतीं मरुतां वाहनमगच्छः । ‘ वशा पृश्निः भूत्वा दिवं गच्छ ’ । “ इयं वै वशा
पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वशा पृश्निः ” (शत्रा ५.१.३.३)
इति श्रुतिः । पृथिवीसंबन्धिभिर्भोगैर्द्युलोकं तर्पयेत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

१५

चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि ।

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः ॥ ४ ॥

तं त एतमनु जोषं भराभ्येष नेत् त्वदपचेतयातै ।

अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ ५ ॥

2. V1 C B1 M1 कृत्वा for °कृत्य

3. S1 पृषतीर् for पृषतीं

4. P1 with marking above पृषतीं ins in the margin :— कण्वस्तु देवलोको वै मरुतां पृषतीं गच्छेत्येवैतदाहेत्यूचे ।

5. M1 सर्वधीरा for स्वाधीना M1 V1 S1 C om. भूत्वा

6. P1 तृप्तिर् for तृप्तिकरी

9. B1 om. गच्छन्तु, B1 H1 प्रस्तरदेवेभ्यश्चतुर्थः पादः आग्नेयः । This is obviously corrupt. We have, therefore corrected this as मरुतां ... प्रस्तरदेवत्या and deleted चतुर्थः पादः आग्नेय which is not applicable to the verse under comment. आनन्दबोध without a second thought, copied it from महीधर. In VS the 4th पाद i. e. चक्षुष्पा अग्ने is of course आग्नेय. But this in KS comes only in the beginning of the following verse.

12. B1 °गत्यः for अगच्छः

13. H1 प्रतिष्ठितः for प्रतिष्ठितम्

14. H1 श्रुतेः for श्रुतिः

सुगन्धूहनादिमन्त्राः]

चक्षुष्पाः । चक्षुःपा इति चक्षुःऽपाः । असि । चक्षुः । मे । पाहि ।

यम् । परिधिमिति परिऽधिम् । पर्यधत्था इति परिऽअधत्थाः ।

अग्ने । देव । पणिऽभिरिति पणिऽभिः । गुह्यमानः ॥ धिन ॥ ४ ॥

तम् । ते । एतम् । अनु । जोषम् । भ्रामि ।

एषः । न । इत् । त्वत् । अपचेतयाता इत्यपऽचेतयातै ।

अग्नेः । प्रियम् । पाथः । अपि । इतम् ॥ गे ॥ ५ ॥

सा- “चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते” (काश्रौ ३.६.१५) इति । पाठस्तु- ‘चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि’ इति । हे अग्ने, त्वं ‘चक्षुष्पाः’ असि त्वदीयज्वालया अन्धकारं निवर्त्य चक्षुषः पालकोऽसि । अतः ‘मे मदीयं’ चक्षुः ‘पाहि । प्रस्तरप्रहरणेन प्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः । तमेतमभिप्रायं तिष्ठतिर्दर्शयति- “यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे १० पाहीत्याह । चक्षुरेवात्मन् धत्ते” (तैब्रा ३.३.९) इति ॥

कात्यायनः- “परिधीननु प्रहरति यं परिधिमिति प्रथमम्” (काश्रौ ३.६.१७) इति । पाठस्तु- ‘यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः । तं त एतमनु जोषं भ्राम्येष नेत् त्वदपचेतयातै’ इति । हे आहवनीय अग्ने, त्वं ‘पणिभिः प्राणिभिश्चेतनात्मकैः असुरैः’ गुह्यमानः । गुह्य संवरणे । संत्रियमाणः संरुध्यमानः सन् ‘यं’ परिधिं पश्चिमदिशि ‘पर्यधत्थाः’ असुरोपद्रवनिवारणाय परिस्थापित- १५ वानसि, ‘ते तव’ जोषं प्रियं ‘तम्’ एतम् परिधिं ‘अनु’ भ्रामि अनुक्रमेण हरामि, बहौ प्रक्षिपामि । ‘एषः परिधिस्त्वत्तः सकाशादपगतः सन्’ अपचेतयातै ‘न एव चेतयतु । चित्ती संज्ञाने । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः ॥

कात्यायनः- “इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति” (काश्रौ ३.६.१७) इति । ‘दक्षिणोत्तरपरिधी मन्त्रेण युगपत् प्रहरेत् । पाठस्तु- ‘अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम्’ इति । हे दक्षिणोत्तरपरिधी, युवाम् ‘अग्नेः २० आहवनीयस्य’ प्रियं अभिप्रेतं ‘पाथः अन्नम्’ अपि ‘इतम् अपिगतम् । “अन्नमपि पाथ उच्यते” (नि ६.७) इति यास्कः । अग्नेरन्नं भवद्वा प्राप्यतामित्यर्थः ॥ ४-५ ॥

7. P1 with marking above second चक्षुष्पा ins. in the margin:- आग्नेयं यजुः
8. P1 with marking above हे अग्ने ins. in the margin चक्षुष्पा अग्ने असीति माध्यन्दिन-पाठादग्निरत्र संबोध्य; C after निवर्त्य adds चक्षुष्पाः; M1 V1 S1 चक्षुष्पाः for चक्षुषः ।
12. P1 om. प्रथमम्
13. P1 with marking above ये ins. in the margin परिधिदेवता त्रिष्टुप्
14. V1 S1 C M1 after संवरणे ins. इति धातुः; P1 संवरणे for संवरणे
17. V1 S1 C M1 after संज्ञाने ins. इति धातुः
20. P1 हरेत् for प्रहरेत्; P1 with marking above अग्नेः ins. in the margin आग्नेयं यजुः
21. P1 with marking above गतम् ins. in the margin- अवामग्नेरन्नमित्य- वगच्छतामिति वा ।

[सुगन्धूहनादिमन्त्राः

आ- 'चक्षुष्पा' इति । आग्नेयी । हे भगवन्नग्ने, यतः स्वभावतः 'चक्षुष्पाः चक्षुषो रक्षकः अतः 'चक्षुः' मे 'पाहि गोपाय । परिधीननुप्रहरति- 'यं परिधिम्' इति । परिधिर्देवता त्रिष्टुप् । हे भगवन् 'अग्ने आहवनीय, 'यं' 'परिधिं पर्यधत्थाः परिहितवानसि । हे 'देव, 'पणिभिः असुरैः प्रतिपक्षरूपैः 'गुह्यमानः । गुह्य संवरणे । संत्रियमाणः संरुध्यमानः ॥ ४ ॥

'तम्' एतम् परिधिं 'ते तव' 'जोषम्' अभिप्रेतम् 'अनु' 'भरामि अनुहरामि; एष नेत् त्वदपचेतयातै । 'एषः परिधिः । 'न धिक् । नेत् निपातौ । त्वत् त्वत्तः सकाशात् 'अप कथंचिदनपगतः सन् 'चेतयातै । आशंसा (?का) यां पञ्चमो लकारः । चिती संज्ञाने । चेतयतु ॥

इतरावनुसमस्यति 'अग्नेः प्रियम्' इति । इदं यजुराग्नेयम् । अग्नेः संबन्धि प्रियमभिप्रेतम् । 'पाथः इत्यन्तनाम । अन्नम् 'अपि' इतम् अपगतम् ॥ ५ ॥

१०

संस्त्रवभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्टाः परिधयश्च देवाः ।

इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा वाट् ।
घृताचीं स्थो धुर्यो पातं सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम् ॥ ६ ॥ (४) ॥

संस्त्रवभागा इति संस्त्रवभागाः । स्थ ।

इषा । बृहन्तः । प्रस्तरेष्टाः । प्रस्तरेस्था इति प्रस्तरेऽस्थाः । परिधयः इति परिऽधयः । च । देवाः ।
इमाम् । वाचम् । अभि । विश्वे । गृणन्तः ।

आसद्येत्याऽसद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । स्वाहा । वाट् ।

घृताची इति घृताची । स्थः । धुर्यो । पातम् ।

सुम्ने इति सुम्ने । स्थः । सुम्ने । मा । धत्तम् ॥ ग्न्योः ॥ ६ ॥

सा- कात्यायनः - "संस्त्रवभागा इति संस्त्रवान् जुहोति" (काश्रौ ३-६-१८) इति । पाठस्तु-

२. 'संस्त्रवभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्टाः परिधयश्च देवाः । इमां वाचमभि विश्वे गृणन्तः आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा वाट्' इति । हे 'विश्वेदेवाः एतन्नामकाः सर्वे देवाः, यूयं 'संस्त्रवभागाः स्थ । विलीनमाज्यं

4. H1 हू संरक्षणे for गुह्य संवरणे

5. B1 ते एनं for तमेतै; B1 अजोषं for जोषं

6. B1 इन्वननेन निपातौ; H1 न धिक् नेत् निपातौ for न धिक् नेत् निपातौ, H1 अपराधं for अप कथं (L. 6).

7. B1 सन्नं चेतयानैः; H1 सन् चेतयाते for सन् चेतयाते

20. P1 with marking above संस्त्रव° ins. in the margin जुहूपभृतावादाय.

21. M1 संस्त्रव° for संस्त्रव°

22. M1 संस्त्रव° for संस्त्रव°

सुगन्धूहनादिमन्त्राः]

सम्यक् स्वतीति न्युत्पत्त्या सस्त्व इत्युच्यते । स एव भागो येषां विश्वेषां देवानां ते सस्त्वभागाः, तथाविधा भवतः । इषा इष्ट्यमाणेन सस्त्वलक्षणेनाद्येन बृहन्तः महान्तः स्थः । किं च प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तर-स्थायिनो ये देवाः, परिधयः च परिधिमापन्नाश्च ये देवाः सन्ति ते विश्वे सर्वे देवाः । इमां मदीयां वाचम् अभिगृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः, अयं यजमानः सम्यग्यजतीत्येवं सर्वेषां देवानामग्रे कथयन्तो यूयम् आसद्य अत्रोपविश्य अस्मिन् बर्हिषि एतस्मिन् मदीये यज्ञे मादयध्वं हृष्टा भवतः । स्वाहा इति वाट् इति एतौ शब्दौ हविर्दानार्थौ । सर्वथा दत्तमित्येवमादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । ननु बृहदारण्यके 'स्वाहा वषट्' इति शब्दद्वये दैविकहविर्दानमास्नातम् । "देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च" (शब्रा १४.५.८.१) इति श्रुतेः । न तु वाडित्ययं शब्दो दानार्थः श्रुतः । नैष दोषः । वषडित्यस्यैव प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वौषडिति वाडिति च शब्दान्तरेण प्रयुज्यमानत्वात् । तदेव तित्तिरिणा विस्पष्टमुक्तम्- "यद् वषट्कुर्याद्यातयामासस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद् रक्षासि यज्ञं हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट् करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञं रक्षासि घ्नन्ति" (तैसं ५.१.५) इति । ननु विश्वेषां देवानां नास्ति सस्त्वभागत्वम् । किं तु वस्वादीनामेव । तथा च तित्तिरिणोक्तम्- "वसवो वै रुद्रा आदित्याः सस्त्वभागाः" (तैब्रा ३.३.९) इति । नायं दोषः । विश्वशब्देन वस्वादीनामपि विवक्षितत्वात् । वस्वादीन् प्रकृत्य विश्वशब्दवाच्यत्वमपि तित्तिरिणैवोक्तम्- "एते हि विश्वे देवाः" (तैब्रा ३.३.९) इति ॥

१५

कात्यायनः - "घृताची इति धुरि निदधाति" (काश्रौ ३.६.१९) इति । शकटस्य या धूस्तस्यां जुहूपभृतौ निदध्यात् । पाठस्तु- 'घृताची स्थो धुर्यौ पातं सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्' इति । हे जुहूपभृतौ, युवां 'घृताची घृतमञ्जतः प्राप्नुत इति घृताच्यौ स्थः भवथः । तथाविधे युवां 'धुर्यौ अनड्वाहौ । धुरमर्हत इति तद्व्युत्पत्तेः । 'पातं रक्षतम् । किं च युवां 'सुम्ने स्थः सुखरूपे भवथः । सुम्नमिति सुखनाम । तस्मात् 'सुम्ने सुखे 'मा मां 'धत्तम् आस्थापयतम् ॥ ६ ॥ (४) ॥

२०

इति द्वितीयेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

3. P1 om. first ये; V1 C M1 S1 om. second ये
7. V1 S1 C M1 °द्वयं for °द्वये
8. C V1 नैव for नैषः
9. C M1 S1 V1 om. वौषडिति; C M1 S1 V1 इत्येवं for इति च
10. P1 with marking above यद् ins. in the margin:- तद्यथा वषट्कृतं स्वाहाकृतं हुतमेवं भवतीति कण्वेनाप्युक्तम्; P1 °कारस्य for °कारः स्यात्
11. S1 C अन्यस्य for अस्य
12. C M1 om. च
16. P1 after निदधाति ins. अनसि चेद्ग्रहणं स्पष्टे पात्र्यां चेदिति
17. P1 with marking above घृताची ins. in the margin - जुहूपभृतैवतं यजुः
18. P1 om. युवां
19. V1 S1 C M1 om. सुम्नम् ... नाम
20. P1 सुम्ने for सुम्नम्; V1 S1 C M1 आधत्तम् for धत्तम्
21. C M1 S1 तुरीयो° for चतुर्थो°

कासं...१९

[सुक्स्तुवप्रग्रहादिमन्त्राः]

आ- जुहूपभृद्भ्यां संस्तवान् जुहोति 'संस्तवभागाः' इति । सोमशुष्मो वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । यज्ञे संस्तवः भागो येषां ते संस्तवभागा विश्वेदेवाः । यद्यपि यूयं ^१संस्तवभागाः स्थ तथाऽपि ^२इषा अग्नेन संस्तवलक्षणेनाग्नेन ^३वृहन्तः महान्तो जाताः । किं च ^४प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनो ये ^५परिधयः ^६च परिधिभवाः ^७देवाः तानुपसंवदे प्रत्यक्षीकृत्य ब्रवीमि । ^८इमां मदीयां ^९वाचम् ^{१०}अभिगृणन्तः वर्णयन्तो विश्वे सर्वे ^{११}आसद्य स्थित्वा ^{१२}अस्मिन् ^{१३}बर्हिषि यज्ञे ^{१४}मादयध्वम् । 'स्वाहा वाट्' इति यजुः । यज्ञो देवता । ^{१५}वाट् वषट्कारः परोक्षः ॥

'घृताची' इति धुरि सुचौ निदधाति । घृताची इति सुचौ देवते । घृतमञ्चति ययोः सुचोस्ते घृताच्यावि [ति] । परिणामे घृताची इति च । ते ^१स्थः भवतम् । ते ब्रवीमि- 'धुर्यौ पातम्' इति । अनड्वाहौ पातम् । किं च सुम्ने । सुम्न [म्] इति सुखनाम । यस्मात् ^{१०}सुखरूपे ^१स्थः भवत्यस्तस्मात् ^२सुम्ने सुखे ^३मा मां ^४धत्तं स्थापयतम् ॥ ६ ॥ (४) ॥

[इति द्वितीयेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

चतुर्थे सुग्व्यूहनादिमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे सुक्स्तुवप्रग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते -

अग्रैऽदब्धायोऽशीतम् पाहि मां दिव्योः

१५ पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्वन्यै ।

अविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनौ स्वाहा वाट् ॥ १ ॥

अग्रै । अदब्धायो इत्यदब्धऽआयो । अशीतम् । पाहि । मा । दिव्योः ।

पाहि । प्रसित्या इति प्रसित्यै । दुरिष्ट्या इति दुःसिष्ट्यै । [पाहि ।]

दुरद्वन्या इति दुःसद्वन्यै ।

अविषम् । नः । पितुम् । कृणु ।

सुषदा । सुसदेति सुसदा । योनौ । स्वाहा । वाट् । श्रौ ॥ १ ॥

2. B1 before तथाऽपि adds ते तव

3. H1 °स्थाने for °स्थायिनो and om. ये

4. H1 भवताद्देवानुपसिचत् for °भवा ... संवदे, B1 इत्थं मां for इमां

7. B1 सुवौ for सुचौ in both places

8. B1 सुवो° for सुचो°; H1 सति for °विति; H1 om. स्थः

13. C S1 M1 तुरीये for चतुर्थे

सुक्स्तुवप्रग्रहादिमन्त्राः]

कात्यायनः — “सुक्स्तुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदव्वायविति” (काश्रौ ३.७.१७) इति । पाठस्तु-
‘अग्नेऽदव्वायोऽशीतम पाहि मा दिवोः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्यै । अविषं नः पितुं कृणु
सुषदा योनौ स्वाहा वाट्’ इति । दम्नोतिर्हिसाकर्मा । आयुरिति मनुष्यनाम । अदव्वमायुरहिंसितो
मनुष्यो यजमानरूपो यस्याग्नेः सोऽयम् अदव्वायुः । अश भोजने । ‘अशीतम भोक्तृतम । यद्वा- अशू
व्याप्तौ । व्यापकतम । उक्तविशेषणद्वययुक्त हे ‘अग्ने । दिव्यः इति वज्रनाम । तस्माच्छत्रुप्रयुक्ताद्वज्रसमा- ५
दायुधात् मां ‘पाहि । ‘प्रसित्यै, वन्धनहेतुजालविशेषः प्रसितिः, तस्याः शत्रुप्रयुक्तायाः मां ‘पाहि,
दुरिष्टिः अशास्त्रियो यागस्ततो मां ‘पाहि । दुरन्नानी दुर्भोजनं तस्मान्मां ‘पाहि । पितुरित्यन्ननाम । ‘नः
अस्मदीयमन्नम् ‘अविषं विषरहितं कुरु । योनिः इति गृहनाम । ‘सुषदा सुष्ठु सदने सम्यगवस्थानयोग्ये
‘योनौ गृहे, मां स्थापय इति शेषः । ‘स्वाहा वाट्’ इत्येतदुभयं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

आ- सुक्स्तुवं प्रतिगृह्णाति- ‘अग्नेऽदव्वायो’ इति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् यजुराग्नेयं १०
गार्हपत्यम् । हे भगवन् ‘अग्ने ‘अदव्वायो । दम्नातिर्हिसाकर्मा । आयुरिति मनुष्यनाम । अदव्वः
अनवखण्डितः आयुर्भनुष्ययजमानो यस्य सः तथोक्तः, तत्संबोधनम् ‘अदव्वायो । यद्वा-
अग्निरेवानवखण्डितायुः, तत्संबोधनम् ‘अशीतम । अश भोजने, अशू व्याप्तौ, द्वाभ्यामप्येवं रूपं
भवति । अशितृतम अतिशयेन भोक्तः । व्यापक । ‘दिवोः, दो अवखण्डन इत्यस्य रूपम् ।
दिव्युरिति च वज्रनाम । तस्मात् ‘मा मां ‘पाहि । ‘प्रसित्यै प्रसित्या जालविशेषात् मां ‘पाहि । १५
‘दुरिष्ट्यै दुर्यागात् ‘पाहि । ‘दुरन्न्यै, अद्वेल्यन्ननाम, दुर्भोजनात् ‘पाहि । ‘अविषं विषरहितम् ।
‘पितुम् अन्नं ‘नः अस्माकं ‘कृणु । सुषदा साधुसदने । योनिरिति गृहनाम । साधुसदने गृहे
स्थितानां ‘नः अस्माकम् एतद् भवतु । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ १ ॥

अग्नये सख्येशपतये स्वाहा सरस्वत्यै यशोगिन्यै स्वाहा ।

उल्लखले मुखले यच्च शूर्पं आशिश्लेषं दृषदि यत् कपालं ॥ २ ॥

१०

उत्तृषो विप्रुषः सं जुहोमि सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ।

2. P1 with marking above अग्ने ins. in the margin :- गार्हपत्यमाग्नेयं यजुः ।
4. V1 S1 C M1 after भोजने ins. इति धातुः; P1 with marking above अशीतम
ins. in the margin :- प्रकृतिदीर्घोऽयं काष्वाणामिति प्रातिशाख्ये
5. V1 S1 C M1 after व्याप्तौ ins. इति धातुः
6. V1 C M1 S1 °ज्वाला° for °जाल°
7. S1 अशास्त्रियो for अशास्त्रीयो
8. S1 V1 C M1 om. अन्नम्
9. P1 with marking above गृहे ins. in the margin आत्मनि सुषदा योनाविति
तदात्मन्याहेति कण्वश्रुतेरात्मन्यन्नहोम उच्यते
10. B1 अन्ता गार्हपत्या- we have corrected this as आग्नेयं गार्हपत्यम् [L 11]
16. B1 H दुर्यागात् for दुर्यागात्; B1 om. दुर्भोजनात् पाहि ।

आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधो अदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥ ३ ॥

अग्नये । संवेशपतये इति संवेशपतये । स्वाहा ।

सरस्वत्यै । यशोभगिन्या इति यशःभगिन्यै । स्वाहा ।

५ उल्लखले । मुसले । यत् । च । शूर्प । आशिश्लेषेत्याऽशिश्लेष । दृषदि । यत् । कपाले ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

उत्पुष इत्युत्पुषः । विप्रुष इति विऽपुषः । सम् । जुहोमि ।

सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः । स्वाहा ।

आ । प्यायताम् । ध्रुवा । हविषा । घृतेन ।

यज्ञं यज्ञमिति यज्ञं यज्ञम् । प्रति । देवयद्भ्य इति देवयत्तऽभ्यः ।

१० सूर्यायाः । ऊधः । अदित्याः । उपस्थ इत्युपऽस्थे ।

उरुधारेत्युरुधारा । पृथिवी । यज्ञे । अस्मिन् ॥ प्युः ॥ ३ ॥

सा- “ दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नये इति सरस्वत्या इति च ” (काश्रौ ३.७.१८) इति । प्रथममन्त्र-
पाठस्तु- ‘ अग्नये संवेशपतये स्वाहा ’ इति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः, तस्य पतिः
वोऽस्मिन्स्मै स्वाहा हविर्दत्तम् ॥

१५ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- ‘ सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ’ इति । जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशस्तस्य
यशसो भगिनी वायुपा सरस्वती तथाविधायै हविर्दत्तम् ॥

कात्यायनः - “ उल्लखले..... इति पिष्टलेपान् जुहोति ” (काश्रौ ३.७.१९) इति । पाठस्तु-
‘ उल्लखले मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेष दृषदि यत् कपाले । उत्पुषो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु
यजमानस्य कामाः स्वाहा ’ इति । उल्लखलादिषु पञ्चषु तत्तद्व्यापारकाले यद्यदीषद्द्विः आशिश्लेष
२० सर्वतः श्लिष्टमभूत् । किं च उत्पुषः शूर्पपाताः, विप्रुषः हविर्द्रव्यस्य बिन्दवो ये सन्ति तत्सर्वं सूच्यादाय
‘ संजुहोमि, यथा नावशिष्यते तथा सम्यग् जुहोमि । तेन होमेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु
यत् कामितं तत् सर्वं लभताम् ॥

कात्यायनः - “ अवदायावदाय ध्रुवामभिधारयत्याप्यायताम् ” (काश्रौ ३.३.१२) इति ।
२५ ध्रुवायामवस्थितं घृतं यदा यदा होतुमवद्यति तदा तदा तां ध्रुवामभिधारयति पुनर्घृतेन पूरयेत् ।
पाठस्तु- ‘ आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऊधो अदित्या उपस्थ

13. P1 with marking above अग्नये ins. in the margin आग्नेयं यजुः; P1 तत्
for तस्य

18. P1 with marking above उल्लखले ins. in the margin - उल्लखलादिदेवत्या त्रिष्टुप्
प्रगाथास्वार्था (?)

20. C M1 S1 V1 om. सूच्यादाय

21. C M1 om. सं

25. P1 with marking above आप्या ins. in the margin :- ध्रुवादेवत्या गायत्री
प्रगाथार्था

ध्रुवस्तुवप्रमहादिमन्त्राः]

उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्' इति । 'देवयद्वयः देवान् अग्न्यादीन् यन्ति प्राप्नुवन्ति यष्टुमित्त्वेन विग्रहे सति देवयन्तो यजमानास्तेभ्यस्तदुपकारार्थं 'यज्ञं यज्ञं' प्रति यदा यदा यजनमुपस्थितं तदा तदा 'हविषा' घृतेन हविष्कृत्सिद्धयर्थं संस्कारयुक्तेनाज्येन 'ध्रुवा' स्थापिता सुक् 'आप्यायतां सर्वतः पूर्यताम् । 'अदित्याः' उपस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे या सूर्या धेनुरस्ति । सुष्ठु ईरणं तृणभक्षणार्थं गमनं पुनरपि दोहनार्थं गृहगमनं यस्या धेनोरस्ति सा धेनुः सूर्या । तस्याः ऊधः 'स्तनानां मूलभागः क्षीरपूर्णः, आप्यायताम् ५ इत्यनुवर्तते, वर्धतामित्यर्थः । 'अस्मिन्' यज्ञे अस्माभिरनुष्ठीयमाने 'पृथिवी' या देवयजनरूपा विद्यते सेयं 'उरुधारा' बहुविधाज्यधारोपेता भवत्विति शेषः । तथा सति न कदाचिदियं ध्रुवा रिक्ता भवति । तदेतद् ध्रुवाया आप्यायनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तित्तिरिदर्शयति— "ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आप्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽप्याययति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं १० प्रजाः " (तैसं १.७.५) इति ॥ २-३ ॥

आ— दक्षिणाग्नौ जुहोति— 'अग्नये संवेशपतये' इति । अग्निर्देवता त्रिष्टुप् । 'संवेशपतये, स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्रशयनं संवेशः, तस्य पतिः संवेशपतिः, तस्मै । 'सरस्वत्यै' यशोभगिन्यै । जीवतः प्रशंसा यशः, तस्य भगिनी स्वसा, तस्यै यशोभगिन्यै 'स्वाहा । 'उद्धखले मुसले' इति । ['उद्धखले] व्रीह्यादीनामवहननसमये 'यत् यावन्मात्रं' आशिश्लेष संश्लिष्टं स्थितं भवति । १५ 'मुसले' च यत् आशिश्लेष, 'शूर्पे' च यत् आशिश्लेष । वे (पे ?) षणे (णं ?) समये 'यत्' दृषदि आशिश्लेष, पुरोडाशश्रपणादिसमये 'कपाले' यत् आशिश्लेष ॥ २ ॥

'उत्पुषः' इति नानादेवत्यस्त्रैष्टुभप्रगाथः । त्रिष्टुब्गायत्र्यो मिलिते इति । 'उत्पुषः ऊर्ध्वं याताः' विष्टुषः हविर्द्रव्यबिन्दवः । एवं परिशिष्टानि तानि एकीकृत्य 'सत्याः सन्तु । 'यजमानस्य' 'कामाः । स्वाहेत्यनुसंधायाग्नीध्रः 'जुहोमि' इति तज्जुहोति । 'घृतेन' 'हविषा' 'ध्रुवा' ध्रुवाख्या २० सुक् । 'आप्यायताम्' आप्यायनं प्राप्नुयात् । 'यज्ञं यज्ञं' प्रति सर्वयज्ञेषु । 'देवयद्वयः'

1. P1 घृतादीन् for अग्न्यादीन् ।
2. P1 om. one यदा; V1 S1 C M1 यजमानम् for यजनम्; P1 om. one तदा
3. V1 S1 C M1 हविष्कृत् for हविष्कृत्; C S1 V1 M1 after ध्रुवा add स्थितेन
5. C V1 S1 'पूर्णं पयः' for 'पूर्णः'
6. V1 S1 C M1 before वर्धताम् add सर्वतो
7. V1 S1 C M1 om. 'आज्य'
9. C oms. ध्रुवा ... प्रजाः (L 11)
14. H1 यच्च for यशः and om. भगिनी ... यशो; B1 मुसले for मुसले;
15. B1 यथवत् for यत् यावन्
16. B1 om. पेषणसमये ... आशिश्लेष (L 17)
20. H1 आग्नीध्रे for आग्नीध्रो

[सुक्लुवप्रग्रहादिमन्त्राः

इति । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारधुतिस्तुतिकान्तिगतिषु । स्वयं दीव्यन्तो देवाः । परेषामपि देवनादिगुणानापादयन्तो देवयन्तः । तेभ्यः १देवयज्ञः सकाशात् १अदित्याः पृथिव्याः १उपस्थे उत्सङ्गे १सूर्यायाः गोः १ऊधः । वत्सेन स्तुतप्रसवत्क्षीरस्य प्रथमनिवासावयवस्थानमूधः । आप्यायताम् १अस्मिन् १यज्ञे १उरुधारा । उरु बहुप्रकारेण सर्वासां प्रजानामपेक्षितफलं ताम्ये ५ राति ददातीत्युरुधारा १पृथिवी अस्मिन् यज्ञे आप्यायताम् ॥ ३ ॥

देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमित ।

मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥ ४ ॥

देवाः । गातुविद इति गातुविदः । गातुम् । इत्वा । गातुम् । इत् ।

मनसः । पते । इमम् । देव । यज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ धुं ॥ ४ ॥

- १० सा-कात्यायनः - “समिष्टयजुर्ब्रह्मोति देवा गातुविद इति” (काशौ ३.८.४) इति । पाठस्तु-‘देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः’ इति । कै गै शब्द इति धातुः । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञः । तं विन्दन्ति जानन्तीति १गातुविदः । तादृश हे १देवाः, १गातुम् १इत्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा । एतिधातोर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वमुपचर्यते । १गातुम् १इत तं यज्ञं गच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः । अस्मदीयेन यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । हे १मनसः १पते, देवान् यष्टुमस्मदीयस्य मनसः प्रेरक पालक परमेश्वर, १इमम् अनुष्ठितं १यज्ञं १स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं तं च यज्ञं १वाते १धाः वायुरूपे देवे स्थापय । यज्ञोपक्रमे ‘वातायज्ञः प्रयुज्यताम्’ (तैब्रा ३.७.४) इति मन्त्रेण वातस्य यज्ञप्रवर्तकत्वमुक्तम् । अतः समासावपि वाते यज्ञस्थापनमुचितम् । तदेतत् तित्तिरिर्दर्शयति- “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति” (तैब्रा ३.३.९) इति ॥ ४ ॥

1. B1 देवयन्तो for स्वयं दीव्यन्तो
4. H1 अस्मद् for अस्मिन्
11. P1 with marking above देवा ins. in the margin - वातदेवत्या मनसस्पत्यर्षा विराडनुष्टुप्
12. P1 after गै adds रै
16. C M1 S1 V1 प्रेरणेन for प्रेरक; M1 S1 V1 C देव for त्वं तं च यज्ञं and trans; धाः after देवे
19. M1 S1 V1 C योऽयं पवते for यो यतो
20. C V1 S1 इत्वा for वित्वा

सुक्स्तुवग्रहादिमन्त्राः]

आ— समिष्टयजुर्जुहोति—‘ देवा गातुविदः ’ इति । मनसस्पतिर्वातदेवत्याऽनुष्टुप् । हे ^१देवाः ^२गातुविदः, गातुरिति यज्ञनाम, यज्ञविदः, युष्मत्प्रसादात् यज्ञविदो भवन्तु । ^३गातुं यज्ञं स्वा ^४इत्वा विदित्वा ^५गातुं यज्ञम् ^६इत् । इण् गतौ । गच्छत । एवं देवान् यथायथं विसृज्येदानीं मनसस्पतिमाह— हे ^७मनसः ^८पते । मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः । ^९देव इमं ^{१०}यज्ञं ^{११}वाते वातरूपे ^{१२}धाः धारय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते ॥४॥

सं बर्हिर्इक्तां हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः ।

समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा ॥ ५ ॥

सम् । बर्हिः । अङ्क्ताम् । हविषा । घृतेन ।

सम् । आदित्यैः । वसुभिरिति वसुभिः । सम् । मरुद्भिरिति मरुत्भिः ।

सम् । इन्द्रः । विश्वदेवेभिरिति विश्वदेवेभिः । अङ्क्ताम् ।

१०

दिव्यम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥ ५ ॥

सा— कात्यायनः— “ बर्हिः सं बर्हिरिति ” (काश्रौ ३.८.५) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु— ‘ सं बर्हिर्इक्तां हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा ’ इति । ‘ इन्द्रः देवः हविःसंस्कारयुक्तेन ’ घृतेन ‘ बर्हिः दम् ’ ‘समङ्क्तां सम्य-गञ्जनोपेतं करोतु । स च इन्द्रः केवलो न भवति, किं तु ‘आदित्यैः वसुभिः च द्विविधैर्गणदेवैः सहितः । ‘समङ्क्ताम्’ इत्यनुवर्तते । तथा ‘मरुद्भिः गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम् । तथा ‘विश्वदेवेभिः विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम् । यदेभिर्देवैरङ्कतं तदित्यध्याहारः । नभ इत्यादित्यनामसु पच्यते (द्र. निघण्टु १.४.६, निरुक्त २१४) । तदङ्कतं बर्हिः ‘दिव्यं द्युलोके वर्तमानं ’ नभः ‘गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु, ‘स्वाहा इदं हविर्देवोद्देशेन दत्तम् ॥ ५ ॥

आ— बर्हिर्जुहोति— ‘ सं बर्हिः ’ इति । बर्हिर्देवता विराड्रूपा त्रिष्टुप् । बर्हिरिति द्वितीया । २०
^१बर्हिः ^२समङ्क्ताम् । केन ? ^३हविषा ^४घृतेन । [कः ?] ^५इन्द्रः । ^६आदित्यैः ^७वसुभिः ^८मरुद्भिः

1. H1 त्रिष्टुप् for अनुष्टुप्
3. B1 om. इत्वा
5. H1 वा for हि
13. P1 with marking above सं ins. in the margin ऐन्द्री विराड्रूपा त्रिष्टुप् ।
16. C M1 P1 S1 V1 विश्वे for first विश्व°
17. C एतद्भिरेव, M1 एतद्भिश्चिव; V1 यतद्भिरेवं for यदेभिर्; M1 उक्तं, P1 अङ्क्तां for अङ्कतं
18. C M1 S1 V1 उक्तं for अङ्कतं
21. B1 after बर्हिः adds अङ्क्तां

[सुक्लुवप्रग्रहादिमन्त्राः

विश्वदेवेभिः विश्वेदेवैश्च सह इन्द्रः बर्हिः समङ्कताम् । यत् अक्तं दिव्यं दिवि भवम् । नमः
इत्यादित्यनाम (निरुक्त २.१४) । दिव्यं नमः आदित्यज्योतिः गच्छतु । स्वाहा । अस्य चाह
नमोऽस्तु ॥५॥

कस्त्वा वि मुञ्चति स त्वा वि मुञ्चति कस्मै त्वा वि मुञ्चति
तस्मै त्वा वि मुञ्चति । पोषाय रक्षसां भागोऽसि ॥ ६ ॥

कः । त्वा । वि । मुञ्चति । सः । [त्वा.....]

कस्मै । [त्वा] । तस्मै । [त्वा.....] ।

पोषाय । रक्षसाम् । भागः । असि ॥ सां ॥६॥

- सा- कात्यायनः - “वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति” (काश्रौ ३.८.६) इति । परीत्य
१० होमस्थानात् प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः । पाठस्तु- ‘कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै
त्वा विमुञ्चति । पोषाय’ इति । पूर्वाध्याये ‘अग्ने व्रतपते’ (कासं १.३) इत्यनुवाके ‘कस्त्वा युनक्ति’
इत्ययं यज्ञयोगमन्त्रः प्रजापतिदेवत्यो यथा व्याख्यातस्तथैवायं यज्ञविमोकमन्त्रो व्याख्येयः । किमर्थोऽयं
यज्ञविमोकः ? ‘पोषाय यजमानं पोषयितुम् । एतस्य विमोकस्याभावे यजमानोऽप्रतिष्ठितः स्यात् ।
विमोके त्वसौ प्रतिष्ठितः । तदुभयं तित्तिरिदर्शयति- “यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
१५ स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवेनं युनक्ति प्रजापतिना
वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्यै” (तैसं १.७.६) इति ॥

- कात्यायनः - “पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनं रक्षसामिति” (काश्रौ ३.८.७)
इति । ‘भागोऽसि’ इति मन्त्रशेषः । हे कणसमूह, त्वं रक्षसाम् अपेक्षितः भागः असि । तेषां
नीचजातित्वात्त्रिकृष्णकणरूपो भागोऽसीति । रक्षसां भागदानम् - “देवाश्च ह वा असुराश्चोभये प्राजापत्या
२० अस्पृधन्त त एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पृधन्तास्माकमयं स्यात्” इति उपक्रम्य “पापिष्ठेन
भागोनासुराच्चिरभजन्नस्ना पशोः फलीकरणैर्हविर्विजस्य” (काश्रौ २.८.३.२७) इति काण्वब्राह्मणेऽभि-
हितम् ॥ ६ ॥

10. P1 with marking above कस्त्वा ins. in the margin - प्राजापत्यं यजुः ।
15. C P1 V1 S1 प्रतिनैवेनं after प्रजापतिनैवेनं
17. P1 with marking above अधः ins. in the margin :- सव्यहस्तस्थकृष्णाजिनेना-
च्छाद्योत्करे निरस्येत्
18. P1 with marking above रक्षसाम् ins. in the margin - राक्षसं यजुः ।
19. P1 जीव° for नीच°; P1 निष्कृष्ट° for निष्कृष्ट°; V1 S1 C M1 युक्तः for असीति;
V1 S1 C M1 om. रक्षसां ... अभिहितम् (L 22)

सुस्तुवप्रग्रहादिमन्त्राः]

आ— प्रणीता निनयति— ' कस्त्वा विमुञ्चति ' इति । प्राजापत्यं व्याख्यातम् । अत्र त्वयं विशेषः । तत्र यज्ञं युनक्ति, इह तु विमुञ्चति । 'पोषाय यजमानस्य पोषणायेति शेषः । कणान-
पास्यति— ' रक्षसां भागोऽसि ' इति । राक्षसदेवत्यं यजुः । ' रक्षसां कणलक्षणः ' भागः ' असि ॥ ६ ॥

वेषोऽस्युपवेषो द्विषतो ग्रीवा उप वेविद्धि ।

वेशां अग्ने सुभग धारयेह ॥ ७ ॥

ऋद्धाः कर्मण्या अनपायिनो यथाऽसन् ।

जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत श्रवस्यन् ॥ ८ ॥ (५) ॥

वेषः । असि । उपवेष इत्युपवेषः । द्विषतः । ग्रीवाः । उप । वेविद्धि ।

वेशान् । अग्ने । सुभगेति सुभग । धारय । इह ॥ त्रि ॥ ७ ॥

ऋद्धाः । कर्मण्याः । अनपायिन इत्यनपायिनः । यथा । असन् ।

जुहोमि । त्वा । सुभगेति सुभग । सौभगाय ।

पुरुतमम् । पुरुतममिति पुरुतमम् । पुरुहूतेति पुरुहूत । श्रवस्यन् । द्वि ॥ ८ ॥ (५) ॥

सा— कात्यायनः — " मूलादुपवेषं करोति वेषोऽसीति " (काश्रौ ४.२.१२) इति । यदा पलाशशाखां छित्वा ' यजमानस्य पशून् पाहि ' (कासं १.१.३) इति गूहति, तदानीमेव तस्याः शाखाया मूलात् काष्ठभागं छित्वा तेन भागेनोपवेषनामकम् अङ्गारापनयनसाधनं कुर्यादित्यर्थः । पाठस्तु— १५
' वेषोऽस्युपवेषो द्विषतो ग्रीवा उप वेविद्धि । वेशां अग्ने सुभग धारयेह । ऋद्धाः कर्मण्या अनपायिनो

2. B1 om. तत्र ... शेषः

3. H1 om. इति; H1 om. यजुः; H1 after असि ins. इति ।

14. C V1 S1 M1 व्यूहति for गूहति, and om. तदानीम् ... इत्यर्थः । (L 15)

16. P1 with marking above वेषो ins. in the margin उपवेषदेवत्यं यजुः; V1 C M1 S1 after वेविद्धि ins. इति and then the commentary begins — वेष इति कर्मनाम । हे शाखामूल त्वं वेषोऽसि कर्मात्मको भवसि । तथा उपवेषोऽसि वेषस्य समीपगत उपकारी भवसि । द्विषतो द्वेषं कुर्वतो राक्षसादेर्ग्रीवा गलप्रदेशानुप वेविद्धि समीपमागत्यातिशयेन प्रविश ॥ उत्तरं मन्त्रं लिङ्गानुसारेणापि यथास्थानं विनियोज्य तत्राद्येन मन्त्रेणाग्निं प्रार्थयते । पाठस्तु वेशां अग्ने सुभग धारयेहेति । सुभग, शोभनभाग्यसंपन्न हे अग्ने इह अस्मिन् कर्मणि वेशान् धारय हविषां प्रवेशान् पोषय ॥ द्वितीयमन्त्रेण पयोलक्षणं हविः स्तुवन् जुहोति । पाठस्तु— ऋद्धाः कर्मण्या अनपायिनो यथासन् । जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत श्रवस्यन्निति ऋद्धाः अग्निमावृत्य स्थिताः कर्मण्याः कर्मणि पूजार्हा देवा अनपायिनः कदाचिदप्यपगताः तथा सन् येन प्रकारेण भवन् भवतीत्यर्थः । तथा हे सुभग शोभनभाग्योपेत पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत बह्वे त्वां श्रवस्यन् स्तुवन् सौभगाय यजमानस्य सौभाग्यसिद्ध्यर्थं पुरुतमम् अतिशयेन प्रभूतं हविर्जुहोमि ॥

कासं... २०

[सुक्लुवप्रग्रहादिमन्त्राः]

यथासन्' इति । वेष इति कर्मनाम । हे पर्णशाखामूल, यतस्त्वं 'वेषः' असि । विष्ट व्याप्तौ । अग्निकर्मसु व्याप्तोऽसि, अतः 'उपवेषः उपवेषनामकोऽसि । अग्निकर्मण्युपकारकत्वात् । अपि च 'द्विषतः । जातावेकवचनम् । यज्ञद्वेषिणामसुरराक्षसादीनां 'ग्रीवाः गलप्रदेशान् 'उप समीपमागत्य 'वेविद्धि अतिशयेन छेदनार्थं प्रविश । विश प्रवेशन इति धातोर्यङ्लुगन्तस्य मध्यमैकवचनम् । तथा 'सुभग शोभनभाग्यसंपन्न हे 'अग्ने उपवेष । अगमगन्तारमङ्गारादिकमन्यत्र नयतीति वाऽग्निग्यासत्वाद्वा ५ अग्नित्वमुपवेषस्य ज्ञेयम् । 'वेशान् अग्नौ प्रवेशान् व्यापारान् 'धारय पोषय । 'इह दर्शपूर्णमासादियज्ञे । किं च 'ऋद्धाः ज्ञानादिगुणसमृद्धाः । अत एव 'कर्मण्याः यज्ञकर्मणि साधव ऋत्विजः त्वत्प्रसादेन अग्नेः सकाशात् 'अनपायिनः कदाचिदप्यनपगता 'यथा येन प्रकारेण 'असन् भवेयुस्तथा त्वमस्यान् कुरु । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् तथेत्यध्याहार्यम् । अस भुवीत्यस्य "लेटोऽडाटौ" (पा ३.४.९४) इत्यदि १० "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" (पा ३.४.९७) इति इकारलोपे च 'असन्' इति रूपम् ॥

कात्यायनः - "परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति जुहोमि त्वा" (काश्रौ ४.२.४३) इति । पाठस्तु- 'जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत श्रवस्यन्' इति । हे 'पुरुहूत पुरुभिर्वेदमन्त्रैराहुत 'सुभग ऋजुत्वादिभाग्योपेतोपवेष । श्रवस्यतिः स्तोत्रकर्मा । पुरुहूतत्वादिगुणविशिष्टं भवन्तं 'श्रवस्यन् स्तुवन्नहं 'सौभगाय यजमानस्य सौभाग्याभिवृद्धयर्थं 'पुरुतमम् । दीर्घश्छान्दसः । अतिशयेन प्रभूतं त्वां १५ 'जुहोमि ॥ ७-८ ॥ (५) ॥

इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

आ- मूलादुपवेषं करोति- 'वेषोऽसि- इति । उपवेषदेवत्या गायत्री । 'वेषः' इति कर्मनाम । कर्मात्मकः 'असि । 'उपवेषः कर्मोपकारी च । 'द्विषतः यज्ञविद्वेषं कुर्वतो राक्षसादेः 'ग्रीवाः गलप्रदेशान् 'उप 'वेविद्धि । उप समीपमागत्य वेविद्धि अत्यर्थं प्रविश । विश प्रवेशने । १० ग्रीवां प्रविश्य निष्पीड्य च भिन्धीत्यर्थः । अग्निं प्रार्थयते- 'वेशान्' इति । श्रीभगवन् 'अग्ने, हे 'सुभग शोभनभाग्यसंपन्न, 'इह होमाधिकरणभूते त्वयि 'वेशान् हविषां प्रवेशान् 'धारय ॥ ७ ॥

पयोऽक्ष्णं हविः स्तुवन् जुहोति- 'ऋद्धाः कर्मण्याः' इति । हविर्देवत्या बृहती । रुधिर आवरणे । रुद्धाः अग्निमावृत्य स्थिताः । 'कर्मण्याः कर्मणि संपूजार्हाः देवाः रुद्धाः आवृताः । 'अनपायिनः 'यथा 'असन् अभवन् भवन्ति, 'सुभग सुष्ठु भगसंपन्न, 'पुरुहूत बहुभिराहुत,

1. P1 वेषयति for वेष इति ।
4. P1 om. इति ... 'ध्याये [L 16]
17. H1 after करोति ins. इति उपवेश देवत्यत्वं
18. B1 यज्ञे for यज्ञ°
19. H1 आगम्य for आगत्य
20. H1 om. चः B1 हन्धी°, H1 भिन्दी° for भिन्धी°
23. आनन्दबोध reads ऋद्धाः as रुद्धाः and interprets accordingly. In some of

the Mss. with Sāyana's commentary too, we find this reading and the same explanation which is evidently an interpolation. B1 om. कर्मण्याः; B1 वृद्धाः for रुद्धाः

२६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

१५५

ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः]

पुरुतमं महत्तमं हविस्त्वां ^१श्रवस्यन् स्तुवन् ^२जुहोमि । कस्मै ? ^३सौभगाय परमैश्वर्यसंपन्नाय
देवाय देवतार्थं जुहोमि । यद्वा- अस्य यजमानस्य सौभाग्यसिद्ध्यर्थम् इति ॥८॥(५)॥

[इति पञ्चमोऽनुवाकः]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा- पञ्चमे सुक्स्तुवप्रग्रहादिमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे याजमानमन्त्रा उच्यन्ते ।

स२ वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स२ शिवेन ।

त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायोऽनु भार्गु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥१॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः ।

अगन्महि । मनसा । सम् । शिवेन ।

त्वष्टा । सुदत्र इति सुदत्रः । वि । दधातु । रायः ।

अनु । भार्गु । तन्वः । यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ शौ ॥१॥

१०

कात्यायनः - “ पूर्णपात्रं निनयति परीत्य संततम् । यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति ।
मुखं विमृष्टे ” (काश्रौ ३.८.८-१०) इति । पाठस्तु- ‘ सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स२
शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनु भार्गु तन्वो यद्विलिष्टम् ’ इति । ‘ वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन ’ समगन्महि
वयं संगता भवामः । तथा ‘ पयसा क्षीरादिरसेन, समगन्महीत्यनुवर्तते । ‘ तनूभिः अनुष्ठानक्षमैः १५
शरीरावयवैः समगन्महि । ‘ शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन ’ मनसा समगन्महि । किं च ‘ सुदत्रः
‘ त्वष्टा शोभनदानोपेतः त्वष्टृनामको देवः ‘ रायः धनानि ‘ विदधातु संपादयतु । ‘ तन्वः शरीरस्य
अस्मदीयस्य ‘ यत् ‘ विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं यत् अस्ति तदिति शेषः । ‘ अनु भार्गु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं
कृत्वा शोधयतु ॥ १ ॥

आ- इत उत्तरं याजमानम् । पूर्णपात्रं प्रतिगृह्णाति- ‘ सं वर्चसा ’ इति । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् । २०
‘ वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन ’ समगन्महि । ‘ पयसा, कार्यशब्देनात्र कारणमभिधेयम्, पयसा गोभिः ।

1. H1 om. पुरुतमं
2. B1 जुहोति for जुहोमि; B1 °अस्मद् for अस्य
15. M1 C S1 °प्रग्रहाः for °प्रग्रहादि°
16. V1 S1 C M1 कर्मणा for कर्म°
17. C M1 S1 V1 त्वष्टा for त्वष्टृ°
18. M1 om. अस्मदीयस्य; C M1 S1 V1 अतिशयेन for इति शेषः
21. H1 om. अत्र

तनुमि भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । मनसा च शिवेन शान्तेन यज्ञमुपगच्छतः [पुरुषस्य]
 सर्वमेवैतदु (द ?) पैति वर्चःप्रभृति । अतोऽनेन पुनराप्याययति । किं च त्वष्टा सुदत्रः
 कल्याणदानः विदधातु रायः धनानि । अनुमार्ष्टि (ऋ ?) सक्ष (शोध ?) यतु । तन्वः
 शरीस्य यत् विलिष्टं विन- (श्लि ?) ष्टम् ॥ १॥

५ यज्ञं शं च त उप च ।

शिवे मे सं तिष्ठस्वारिष्टे मे सं तिष्ठस्व

स्विष्टे मे सं तिष्ठस्व ॥ २॥

यज्ञं । शम् । च । ते । उप । च ।

शिवे । मे । सम् । तिष्ठस्व । अरिष्टे । [मे । सम् । तिष्ठस्व ।]

१० स्विष्ट इति सुइष्टे । मे । सम् । तिष्ठस्व ॥ यं ॥ २॥

सा- कात्यायनः -“ यज्ञं शं च त इति वेदिमालभते ” (द्र. काश्रौ ३.६.२१) इति । पाठस्तु-
 ‘ यज्ञं शं च त उप च । शिवे मे सं तिष्ठस्वारिष्टे मे सं तिष्ठस्व स्विष्टे मे सं तिष्ठस्व ’ इति । ‘ शम् ’
 इति सुखम् । ‘ उप ’ इति उपचयोऽभिवृद्धिः । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । अस्त्वित्यध्याहारः । हे यज्ञ,
 ते तव शं सुखमस्तु उप च अभिवृद्धिरप्यस्तु । किं च मे मम यजमानस्य शिवे शान्तिनिमित्तं
 १५ संतिष्ठस्व, हे यज्ञ शान्तो भव । अरिष्टे मे, अरिष्टिरहिंसा, तन्निमित्तं मे मम एतत्सिद्धयर्थं
 संतिष्ठस्व । तथा स्विष्टे अभीष्टे संतिष्ठस्व ॥ २ ॥

आ- यजमानः वेदिमालभते - ‘ यज्ञं शं च ’ इति । उदालादिपञ्चार्षेयं यजुः । यज्ञो
 देवता । शं च सुखं ते तुभ्यं सुखमस्तु । उप च, उपसर्गः, चकारस्तु समुच्चये ।
 ‘ उप च ’ इत्यनेनोपचयः । अभिवृद्धिरस्तु । किं च शिवे मे मम शान्तिनिमित्तं संतिष्ठस्व ।
 २० अरिष्टे, रिष्टिर्हिंसार्थः, अरिष्टे यज्ञस्याविनाशनिमित्तं संतिष्ठस्व । स्विष्टे, साधु इष्टं स्विष्टम्,
 तन्निमित्तं मे मम संतिष्ठस्व समाप्तिपर्यन्तमिति ॥ २॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्तु जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ।

1. B1 तनुवाभिः. This we have corrected as भार्यापुत्रादिभिः
3. H1 संमार्ष्टि for अनुमार्ष्टि
12. With marking above यज्ञ ins. in the margin- औदालकयज्ञदैवतं यजुः ।
14. C M1 S1 V1 om. शं; C M1 S1 V1 om. उप च; C M1 S1 om. मम
15. C M1 S1 V1 om. अरिष्टि°
21. B1 तस्मिन् for तन्°

ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः]

अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तः ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ।

पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रस्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तः ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥

दिवि । विष्णुः । वि । अक्रस्त । जागतेन । छन्दसा ।

ततः । निर्भक्त इति निःसंभक्तः ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यं । च । वयम् । द्विष्मः ।

अन्तरिक्षे । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ।

पृथिव्याम् । गायत्रेण ॥ च्यौ ॥ ३ ॥

सा- कात्यायनः - “विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रम्” (काश्रौ ३.८.११) १०
इति । विष्णुपादत्वबुद्ध्या स्वकीयपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । प्रथममन्त्रपाठस्तु- ‘दिवि
विष्णुर्व्यक्रस्त जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’ इति । विष्णुशब्दा-
भिधेयो यज्ञपुरुषः ‘जागतेन जगतीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन’ दिवि द्युलोके ‘व्यक्रस्त’ विशेषेण क्रमणं
कृतवान् । तथा सति ‘ततः द्युलोकाग्निर्भक्तं भागरहितं कृत्वा शत्रुर्निसारितः । कोऽसौ शत्रुः ?’ यः
‘अस्मान् द्वेष्टि यश्चास्माभिर्द्विष्यते, द्विविधोऽप्यसौ शत्रुः ।

१५

द्वितीयतृतीयमन्त्रयोः पाठस्तु- ‘अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तः ।
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रस्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तः । योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’ इति । एतौ द्वौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवद्व्याख्येयौ ।

अत्र “अपसरणतो ह वा अग्रे देवा यजन्तो जिग्युर्दिवसेवाग्रेऽथान्तरिक्षम्” (काश्रौ २.८.४.७)
इति व्युत्क्रमेण देवजयोक्तेः मनुष्यजयोऽपि तादृश एवोच्यते । यद्वा- “यज्ञो वै विष्णुः स इमां देवेभ्यो २०
विक्रान्तिं विचक्रम इमामेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदमन्तरिक्षं दिवं तृतीयेन” (काश्रौ २.१.२.१२)
इति उक्तत्वात् पृथिव्यादिक्रमो वा ज्ञेयः कण्वब्राह्मणात् । अत एव “विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि
विष्णुरिति प्रतिमन्त्रम् । पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा” (काश्रौ ३.८.११-१२) इति कात्यायन ऊचे ॥ ३ ॥

आ- विष्णुक्रमान् क्रमते- ‘दिवि विष्णुः’ इति । ‘दिवि विष्णुः’ इत्यादीनि त्रीणि
यजूंषि वैष्णवानि । ‘दिवि द्युलोके’ विष्णुः यज्ञो मदीयः ‘व्यक्रस्त । क्रमु पादविक्षेपे ।

10. V1 S1 M1 C अनुक्रमते for क्रमते
11. P1 with marking above दिवि ins. in the margin - त्रीणि वैष्णवानि यजूंषि ।
12. C M1 V1 °अभिधः for °अभिधेयः [L. 14]
16. C S1 °तृतीययोः मन्त्र° for °तृतीयमन्त्रयोः
17. C S1 after द्विष्मः add इति
19. C S1 M1 V1 om. अत्र ... ऊचे (L. 23)

[ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः]

विक्रान्तवान् । केन ? ^१जागतेन ^२छन्दसा । ततः द्युलोकात् — ^३निर्भक्तः निर्भक्त (गत ?) —
मागः कृतः ^४यः ^५अस्मान् ^६द्वेष्टि हिनस्ति 'यं' ^७च ^८वयं द्विष्मः हिंस्मः ॥ अनेनोत्तरावपि
विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्यातौ ॥ ३ ॥

अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया अगन्म स्वः ।

५ सं ज्योतिषाऽभूम ॥ ४ ॥

अस्मात् । अन्नात् । अस्यै । *प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया इति प्रतिऽस्थायै ।

अगन्म । स्वरिति स्वः ।

सम् । ज्योतिषा । अभूम ॥ ध्रौ ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः — “ अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ” (काश्रौ ३.८.१३) इति । यो यजमानस्य
१० इविर्भागस्तमवेक्षते । ^१अस्मात् पुरतो वर्णितात् ^२अन्नात् यजमानसंबन्धिहविर्भागात् । ‘निर्भक्तः’
इत्यादिको वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः ।

कात्यायनः — “ अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ” (काश्रौ ३.८.१४) इति । इत आरभ्य पञ्चसु
मन्त्रविनियोगेषु ‘अवेक्षते’ इति पदमनुवर्तते । अस्यै पुरतो दृश्यमानायै ^३प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञभूमेः ।
‘निर्भक्तः’ इत्यादिकं पूर्ववदनुवर्तनीयम् ।

१५ कात्यायनः — “ अगन्म स्वरिति प्राक् ” (काश्रौ ३.८.१५) इति । पूर्वस्यां दिश्यवस्थितः
स्वर्गलोकः स्वरित्यभिधीयते । तं लोकम् ^४अगन्म यज्ञानुष्ठानेन वयं प्राप्तवन्तः ॥

कात्यायनः — “ सं ज्योतिषेऽहवनीयम् ” (काश्रौ ३.८.१६) इति । ‘अभूम’ इति मन्त्र-
शेषः । ^५ज्योतिषा आहवनीयलक्षणेन ^६समभूम वयं संगता अभूम ॥ ४ ॥

6. *वैदिकसंशोधनमण्डले स्थितयोः लिखितपुस्तकयोः (xerox क्र. ५७; ६८) मध्ये—
‘प्रतिष्ठायाः । प्रतिस्थायाः इति प्रतिऽस्थाय्याः ।’

इति पाठो दृश्यते । द्रष्टव्यमत्र पं. युधिष्ठिरमीमांसकैः संपादितः माध्यन्दिनपदपाठः — पृष्ठम्
२३ — तत्रत्या टिप्पणी च ।

9. P1 with marking above अस्माद् ins. in the margin भागदैवतं यजुः ।
10. C M1 S1 V1 वर्णितात् for वर्णितात्
12. P1 with marking above अस्यै ins. in the margin — भूदैवतं यजुः ।
13. M1 after पदम् ins. अनुवर्तनीयम्; P1 पुरो for पुरतो
15. P1 with marking above अगन्म ins. in the margin स्वदैवतं यजुः
17. P1 with marking above सं ज्योतिषा ins. in the margin आहवनीयदैवतं यजुः
19. P1 with marking above ज्योतिषा ins. in the margin सं ज्योतिषाभूमेति सं
दैवैरभूमेत्येवैतदाहेति कण्वोक्तेर्दैवैः संगता वयमित्यर्थः

दृष्टिक्रियाजमानमन्त्राः]

आ— भागमवेक्षते— ‘अस्मादन्नात्’ इति । भागो देवता । ‘अस्मात्’ ‘अन्नात्’ अस्मात् यज्ञभागात्, ‘निर्मक्तः’ इति अनुषङ्गः । भूमिमवेक्षते— ‘अस्यै प्रतिष्ठायै’ इति । भूमिर्देवता । अस्याः भूमेः प्रतिष्ठायाः, ‘निर्मक्तः’ इत्यनुषङ्गः । प्राडीक्षते— ‘अगन्म स्वः’ इति । [‘स्वर्—] देवतम् । अनेन कर्मणा ‘अगन्म गताः स्मः स्वर्गम् । आहवनीयमवेक्षते— ‘सं ज्योतिषा’ इति । आहवनीयं देवतम् । ‘सम्’ इत्येकीभावमाचष्टे । ‘ज्योतिषा आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा’ ‘समभूम एकीभूताः [स्मः] ॥४॥

स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।

सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥५॥

स्वयंभूरिति स्वयंभूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः ।

वर्चोदा इति वर्चःसदाः । असि । वर्चः । मे । देहि ।

१०

सूर्यस्य । आवृतमित्यावृतम् । अनु । आ । वर्ते ॥ ५ ॥

सा— कात्यायनः— “स्वयंभूरिति सूर्यम्” (काश्रौ ३.८.१७) इति । ‘असि श्रेष्ठो रश्मिः’ इति मन्त्रशेषः । हे सूर्य, त्वं ‘स्वयंभूः स्वतःसिद्धः’ श्रेष्ठः अत्यन्तप्रशस्तः ‘रश्मिः’ ‘असि दीप्तिरूपोऽसि ॥ कात्यायनः— “वर्चोदा इति यं वा कामं कामयते” (काश्रौ ३.८.१८) इति । तं काममुद्दिश्य सूर्यमवेक्षत इति शेषः । पाठस्तु— ‘वर्चोदा असि वर्चो मे देहि’ इति । तेजोवाचिना वर्चःशब्देनापेक्षितः १५ कामः सर्वोऽप्युपलक्ष्यते । हे सूर्य, त्वं ‘वर्चोदाः, यतः अपेक्षितफलप्रदः’ ‘असि, अतः’ ‘मे मह्यं’ ‘वर्चः’ ‘देहि अपेक्षितं प्रयच्छ ।

कात्यायनः— “सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम्” (काश्रौ ३.८.१९) इति । ‘आवृतमन्वावर्ते’ इति मन्त्रशेषः । ‘सूर्यस्य संबन्धि’ ‘आवृतं यदावर्तनमस्ति तदनुसृत्याहमपि’ ‘आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ ५ ॥

२०

आ— सूर्यमवेक्षते— ‘स्वयंभूः’ इति ‘सूर्यस्य’ इति च । द्वे सौरे । एकमन्त्रपक्षे सूर्यदेवत्वोष्णिक् । ‘स्वयंभूः’ ‘असि । अकृतकत्वं भवसि, ‘श्रेष्ठः प्रशस्यतमः’ ‘रश्मिः आदित्यस्य रश्मयः सप्त प्रसिद्धाः । तत्र चतसृषु दिक्षु चत्वारो रश्मयः । एकोऽधस्तादेक उपरिष्ठात् ।

4. B1 ईक्षते for अवेक्षते
12. P1 with marking above स्वयंभू° ins. in the margin सूर्यदेवतं यजुः ।
14. V1 C M1 S1 om. first इति and वा; V1 S1 C M1 om. तं
16. C V1 S1 M1 om. यतः
18. C V1 S1 M1 om. कात्यायनः; C V1 S1 M1 अनुवर्तते for आवर्तते
19. C V1 S1 M1 om. अहम्
21. H1 उदैक्षत for अवेक्षते; B1 सूर्यभूरसीति for स्वयं ... सूर्यस्येति; H1 सौरौ for सौरे
23. B1 om. सप्त

मण्डलशरीराभिमानां हिरण्यगर्भाख्यः स पुरुषः सप्तमो रश्मिः । तदभिप्रायोऽयं श्रेष्ठो रश्मिरिति ।
अतस्तं त्वां ब्रवीमि— 'वर्चोदा असि वर्चो मे देहि' इति । यतश्च स्वभावतः 'वर्चोदाः ब्रह्मवर्चसस्य
दाता, अतः 'वर्चः' 'मे मह्यं' 'देहि । आवर्तते— 'सूर्यस्य' इति । वृत्तु वर्तने । आवर्तनमावृत्तत्वम् ।
'अवृत्तम् सूर्यवर्तनम्' 'अनु अहम्' 'आवर्ते' ॥५॥

५ अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपत्या भूयासम् ।
सुगृहपतिस्त्वं मया गृहपत्या भूयाः ॥ ६ ॥
अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमाः ।
तिग्मेन नस्तेजसा सः शिशाधि सूर्यस्यावृत्तमन्वा वर्ते ॥ ७ ॥

१० अग्ने । गृहपत इति गृहपते । सुगृहपतिरिति सुगृहपतिः । अहम् ।
त्वया । गृहपत्येति गृहपत्या । भूयासम् ।
सुगृहपतिरिति सुगृहपतिः । त्वम् । मया । गृहपत्येति गृहपत्या । भूयाः ॥ विं ॥६॥
अस्थूरि । नः । गार्हपत्यानीति गार्हपत्यानि । सन्तु । शतम् । हिमाः ।
तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ।
सूर्यस्य । आवृत्तमित्यावृत्तम् । अनु । आ । वर्ते ॥ जे ॥७॥

१५ सा- कात्यायनः — "गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति" (काश्चौ ३.८.२१) इति । पाठस्तु—
'अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपत्या भूयासम् । सुगृहपतिस्त्वं मया गृहपत्या भूयाः । अस्थूरि
णो गार्हपत्यानि सन्तु' इति । 'गृहपते' अस्मदीयगृहस्य पालक हे 'अग्ने, 'गृहपत्या गृहपालकेन 'त्वया
त्वत्पसादेनेत्यर्थः, 'अहम् अपि 'सुगृहपतिः सुष्ठु गृहस्य पालकः 'भूयासम् । तथा 'त्वम् अपि 'गृहपत्या
'मया मदीयसेवयेत्यर्थः, गृहपतिः 'भूयाः गृहपालको भव । एवं सति 'नः अस्माकं 'गार्हपत्यानि
२० गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि । स्थूरिशब्देनास्थूलमनुष्ठानानभ्यासलक्षणमभिधीयते ।
तद्रहितं यथा भवति तथा सम्यगनुष्ठितानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

1. H1 °गर्भाख्यपुरुषः for °गर्भाख्यः स पुरुषः; B1 after इति adds — यतः श्रेष्ठो रश्मिरसि
4. B1 आवर्तते for आवर्ते
15. P1 with marking above गार्ह° ins. in the margin — कण्वः स उपतिष्ठतेऽग्ने
गृहपते इति सुगृ... भूया इति । नात्र तिरोहितामिवास्ति । अस्थूरि णो गार्हपत्यानि
सन्त्वित्यनार्तानि नो गार्हपत्यानि सन्त्वित्येवैतदाह । शतं हिमा इति शतवर्षाणि जीव्यास-
मित्येवैतदाह शतं हिमा इति तदु न परदिशेदुतो ह परशतानि वर्षाणि मनुष्या जीवन्तीति ।
16. P1 with marking above अग्ने ins. in the margin — गार्हपत्यदैवत्या बृहती ।
20. P1 with marking above स्थूरि° ins. in the margin — भाष्यान्तरे तु अन्य-
तरच्छकटे स्थूरीत्युच्यते । तन्नञा प्रतिषिध्यते । अस्थूरीति लुप्तोपमानम् । यथोभययुक्तशकट
कार्यायालमेवं नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां संयुक्तानि कर्माणि सन्त्विति ।

दृष्टिकयाजमानमन्त्राः]

कात्यायनः — “शत२ हिमा इति ब्रूयात्” (काश्रौ ३.८.२२) इति । पाठस्तु—‘शत२ हिमाः । तिग्मेन नस्तेजसा स२शिशधि’ इति । हे सूर्य, ‘शत२ हिमाः शतसंख्याकानि वर्षाणि । “शत२ हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह” (काश्रौ २.८.४-१२) इति कण्वः । हिमशब्दो हेमन्तर्तुमाचष्टे । तथा च तित्तिरिर्व्याचष्टे—“शत२ हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्विषीयेति चावैतदाह” (तैसं १.५.८) इति । हिमशब्दसूचितैर्हेमन्तैस्तद्युक्ताः संवत्सरा लक्ष्यन्ते । शतसंवत्सरेषु निरन्तरं १ ‘नः अस्मान्’ तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा अनुष्ठानादिप्रकाशनेन ‘संशिशधि सम्यक् शिक्षय ॥

कात्यायनः — “सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम्” (काश्रौ ३.८.२३) इति । ‘आवृतमन्वावर्ते’ इति मन्त्रशेषः पूर्ववद् व्याख्येयः ॥ ६-७ ॥

आ— गार्हपत्यमुपतिष्ठते— ‘अग्ने गृहपते’ इति । गार्हपत्यदेवत्या बृहती । हे भगवन् अग्ने, हे गृहपते, गृहपत्या गृहाणां पालयित्रा त्वया सहायभूतेन अहं सुगृहपतिः भूयासं १० भवेयम् । हे अग्ने, मया सहायभूतेन गृहपतिना त्वं गृहपतिः भूयाः गृहपतिर्भवेः ॥६॥

एवमनेन प्रकारेण ‘अस्थूरि णः’ इति । अन्यतरतः [युक्तं] शकटं स्थूरीत्युच्यते । तन्नजा प्रतिषिध्यते ‘अस्थूरि’ इति । लुप्तोपमानम् । यथोभयतो युक्तं शकटमेवं नः अस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां संयुक्तानि कर्माणि सन्तु । शतं हिमाः शतं वर्षाणि तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा नः अस्मान् शिशधि । शासु अनुशिष्टौ । शिक्षय । अथावर्तते— ‘सूर्यस्यावृतम्’ १५ इति । इदं व्याख्यातम् ॥७॥

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिब प्रप्रे यज्ञपतिं तिर ॥ ८ ॥

ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा तनुहि ।

अस्मिन् यज्ञेऽस्याः साधुकृत्यायामस्मिन्ननेऽस्मिन्नलोके ॥ ९ ॥

२०

उरु । विष्णो इति विष्णो । वि । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि ।

घृतम् । घृतयोने इति घृतयोने । पिब ।

प्रप्रेति प्रप्रे । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । तिर । तुम् ॥८॥

1. P1 with marking above second शतं ins. in the margin — लिङ्गोक्तदेवतं यजुः

2. V1 C M1 S1 om. second शतं ... आहेति कण्वः [L 3]

4. S1 C M1 V1 ता हेमन्तातिष्विवायेति for त्वा हेमन्तानिन्विषीयेति

6. C M1 S1 V1 संशधि for संशिशधि

12. B1 अन्यतरः for अन्यतरतः ।

13. B1 उभययुक्तं for उभयतो युक्तं

15. H1 B1 तथा for अथ, H1 आवर्ते for आवर्तते

कासं ... २१

ततः । असि । तन्तुः । असि । अनु । मा । तनुहि ।
 अस्मिन् । यज्ञे । अस्याम् । साधुकृत्यायामिति साधुकृत्यायाम् ।
 अस्मिन् । अत्रे । अस्मिन् । लोके ॥ खं ॥ ११ ॥

- सा- कात्यायनः - “ गच्छति प्राङ्कुरु विष्णविति ” (काश्रौ ३.८.२४) इति । पाठस्तु-
 १ ‘ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर ॥ ततोऽसि तन्तुरस्यनु
 मा तनुहि । अस्मिन् यज्ञेऽस्या साधुकृत्यायामस्मिन्नब्रेऽस्मिन्नलोके ’ इति । हे ‘विष्णो, ‘उरु ‘विक्रमस्व
 महद्दयथा भवति तथा यज्ञविघातकासुरविनाशेन पराक्रमं कुरु । ‘नः अस्माकं ‘क्षयाय निवासार्थम् ‘उरु
 ‘कृधि विस्तीर्णं स्थानं कुरु । हे ‘घृतयोने, घृतमेव योनिज्वालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिरग्निः । तथा
 च मन्त्रान्तरमन्यत्रास्नातम् - “ घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ” (कासं ३.५.४.१५) इति । अतः अग्निरूप
 १० हे विष्णो, ‘घृतं ‘पिब, पीत्वा च ‘यज्ञपतिं यजमानं ‘प्रप्र ‘तिर प्रकर्षेण वर्धय । तिरधातुर्वृद्धयर्थः ।
 ‘ततः ‘असि, हे विष्णो, त्वं विस्तृतोऽसि । तथा ‘तन्तुः ‘असि ब्रह्मादिसंततिरूपोऽसि । ‘अनु ‘मा
 ‘तनुहि विस्तृतं त्वद्रूपमनुसृत्य ममाप्यभीष्टप्रदानेन विस्तारय । कस्मिन् विषय इत्याकाङ्क्षायामुच्यते ।
 ‘अस्मिन् अनुष्ठीयमाने ‘यज्ञे, तथा ‘अस्यां शिष्टैरनुष्ठीयमानायां ‘साधुकृत्यायां विद्याविनयादिरूपक्रियायां,
 तथा ‘अस्मिन् ‘अस्ते दृश्यमाने भोज्यवस्तुनि, तथा ‘अस्मिन् ‘लोके इदानीं वर्तमाने बन्धुभृत्यादियुक्ते
 १५ मनुष्यलोके । एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां वर्धयेत्यर्थः ॥ ८-९ ॥

- आ- आहवनीये जुहोति- ‘उरु विष्णो’ इति । वैष्णव्यनुष्टुप् । हे ‘विष्णो । विष्टु
 व्याप्तौ । ‘उरु महत् ‘विक्रमस्व व्याप्नुहि । देवयानाभिप्रायं त्रिलोकाभिप्रायं वा । ‘उरु विस्तीर्णं
 शरीरं [यथा भवति तथा] ‘क्षयाय, क्षि निवासगत्योः, निवसाय महद्ब्रह्मगृहनिवासाय ‘नः
 अस्मान् ‘कृधि कुरु । किं च ‘घृतयोने, ‘घृतं ‘पिब । ‘प्रप्र ‘यज्ञपतिम् । प्र पूरणे । यज्ञपतिं
 १० पूरय । यज्ञपतिं ‘तिर । तिरतिर्वृद्धयर्थः । यजमानं पुत्रपश्वादिभिर्वर्धय ॥ ८ ॥

यत एवमतः ‘ततोऽसि’ इति । विष्णुदेवत्यानुष्टुप् । ‘ततः त्वम् ‘असि । तनु विस्तारे ।
 स्वरूपतोऽतिविस्तृतोऽसि । ‘तन्तुः ‘असि ब्रह्मादिसंततिरूपोऽसि अतस्त्वामहमिह प्रार्थये- ‘अनु

5. P1 with marking above उरु ins. in the margin - वैष्णवमनुष्टुप् ।
6. M1 ends with साधुकृत्या ...; C S1 V1 क्रमस्व for विक्रमस्व
9. P1 V1 अग्निः for एधि
11. C V1 S1 तिरति° for तिर°
13. P1 before अस्मिन् adds तथा
14. P1 °युक्त्यादि° for °भृत्यादि°
16. B1 trans. हे विष्णो after व्याप्तौ [L 17]
18. H1 om. महद्ब्रह्म गृह निवासाय
20. B1 om. तिर
22. B1 om. तन्तुरसि

ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः]

मा तनुहि ' इति । 'अनु त्वं 'मा 'तनुहि विस्तारय अभीष्टप्रदानेन । कस्मिन् विषय इत्याकाङ्क्षायामाह— 'अस्मिन् ['यज्ञे] यज्ञविषये मां तनुहि । 'अस्यां 'साधुकृत्यायां सदाचारलक्षणायाम्, 'अस्मिन् 'अन्ने विषये मां तनुहि । 'अस्मिन् 'लोके इह मानुषे लोके भोगस्थाने मां तनुहि इति संबन्धः ॥९॥

इदं मे कर्मदं वीर्यं पुत्रोऽनु संतनोतु ।

अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि ।

इदमहं य एवास्मि स एवास्मि ॥१०॥ (६) ॥

इदम् । मे । कर्म । इदम् । वीर्यम् । पुत्रः । अनुसंतनोत्वित्यनुसंतनोतु ।

अग्रे । व्रतपत इति व्रतपते । व्रतम् । अचारिषम् ।

तत् । अशकम् । तत् । मे । अराधि ।

इदम् । अहम् । यः । एव । अस्मि । सः । एव । अस्मि ॥ जुः ॥१०॥ (६) ॥

१०

सा— कात्यायनः — “पुत्रस्य नाम गृह्णाति इदं मे इति । आत्मनः ... ” (द्र. काश्रौ ३.८.२५-२६) इति । स्वस्य यः पुत्रस्तन्नामोच्चारयेत् । पाठस्तु— ‘इदं मे कर्मदं वीर्यं पुत्रोऽनुसंतनोतु’ इति । ‘इदम् इदानीमनुष्ठीयमानं ‘मे मदीयं ‘कर्म यदस्ति, यदपि ‘इदं ‘वीर्यम् एतत्कर्मफलमस्ति, तदुभयं ‘पुत्रः अस्मदीयो देवदत्ताख्यः ‘अनुसंतनोतु अनुक्रमेण संततं करोतु ॥

१५

कात्यायनः — “व्रतं विसृजते येनोपेयात्” (काश्रौ ३.८.२९) इति । आदौ व्रतोपायनकाले येन विकल्पितेन ‘अग्रे व्रतपत इदमहम्’ इति व्रतं स्वीकृतं समाप्तावपि तदनुसारेण द्वयोरन्यतरेण व्रतं विसृजेत् । अत्रायं प्रथममन्त्रे पाठविशेषः — ‘अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि’ इति । ‘व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक हे ‘अग्रे, ‘व्रतम् ‘अचारिषम् कर्मानुष्ठितवानस्मि । ‘तत् ‘अशकं त्वदनुग्रहात् तत्कर्म कर्तुं शक्तोऽभूवम् । त्वया च ‘मे मदीयं ‘तत् कर्मफलम् ‘अराधि साधितम् ॥

२०

द्वितीयमन्त्रपाठविशेषस्तु— ‘इदमहं य एवास्मि स एवास्मि’ इति । उपक्रमवेलायाम् ‘इदं व्रतं ‘अहं करिष्य इति संकल्प्य ‘यः स्थितः ‘अस्मि ‘सः ‘एव अहमिदानीं त्वत्प्रसादात् संकल्पित-कर्मसमाप्तिं कृत्वा स्थितः ‘अस्मि ॥ १० (६) ॥

इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

13. P1 with marking above इदं ins. in the margin— लिङ्गोक्तेदेवती जगती
14. P1 अस्ति for यदस्ति
17. P1 after इति adds वा
18. P1 with marking above अग्रे ins. in the margin— आग्नेयी त्रिपदाऽनुष्टुप्
20. S1 V1 तदनु° for त्वदनु°; C S1 कर्मशक्तो° V1 तत्कर्मशक्तो° for तत्कर्म कर्तुं शक्तो°;
- C S1 अभवम् for अभूवम्
21. C S1 V1 om. °विशेष°
22. P1 चरिष्य° for करिष्य°

[पिण्डपितृयज्ञमन्त्रः]

आ- 'इदं मे कर्म' इति लिङ्गोक्तदेवत्या जगती मन्त्रैकपक्षे । मन्त्रभेदपक्षे तु विष्णुदैवत्यं यजुः । 'इदं' 'मे' 'कर्म' इदं मदीयं [कर्म], 'इदं' 'वीर्यं' च 'पुत्रः' 'अनुसंतनोतु' । सततं विस्तारयतु । व्रतं विसृजति- 'अग्रे व्रतपते' इति । आग्नेयी त्रिपदाऽनुष्टुप् । हे भगवन् 'व्रतपते' 'अग्रे', 'व्रतं' विशिष्टं कर्माख्यम् 'अचारिषं' चरितवानस्मि । 'तत्' 'अशकं' तत् कर्तुं 'शक्तोऽस्मि' । 'तत्' 'मे' 'अराधि' मे कर्मफलमपि त्वया अराधि । राध साध संसिद्धौ । राधं सिद्धं जातम् ।

द्वितीयो व्रतविसर्गमन्त्रः उत्तरोऽर्धर्चः । 'इदमहं य एव' इति । हे अग्रे, त्वत्समक्षम् 'इदं' व्रतम् 'अहं' करिष्ये इति 'यः' स्थितः 'अस्मि' 'सः' अहमिदानीं संकल्पितकर्मसमाप्तिं कृत्वा स्थितः 'अस्मि' ॥ १० ॥ (६) ॥

१०

[इति षष्ठोऽनुवाकः]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

सा- षष्ठे याजमानमन्त्रा उक्ताः । तावता दर्शपूर्णमासेष्टिः समाप्ता । अथ सप्तमे पिण्डपितृ-यज्ञमन्त्रा उच्यन्ते-

१५ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा
सोमाय पितृमते स्वाहा ।
अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ १ ॥

अग्नये । कव्यवाहनायेति कव्यऽवाहनाय । स्वाहा ।
सोमाय । पितृमत इति पितृऽमते । स्वाहा ।
अपहता इत्यपऽहताः । असुराः । रक्षांसि । वेदिषदः । वेदिसद इति वेदिऽसदः ॥ दं ॥ १ ॥

२० कात्यायनः - "सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाऽमिधार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमा-येति च" (काश्रौ ४-१-७) इति । पाठस्तु- 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा'

3. H1 विस्तारयतात् for विस्तारयतु; H1 after विसृजति ins. इति; H1 त्रिष्टुप् for त्रिपदानुष्टुप् ।
7. H1 om. व्रत°
21. P1 with marking above अग्नये ins. in the margin- प्रजापतेरार्धं आग्नेयं यजुर्द्वयम् ।

पिण्डपितृयज्ञमन्त्राः]

इति । पितृणामग्निः कव्यवाहननामकः । तथा च तित्तिरिणा समानातम् — “त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम्” (तैसं २.५.८) इति । कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबन्धि कव्यं हविः । तद्वोदुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा इतिर्दत्तम् । पितृमान् पितृसंयुक्तस्तस्मै सोमाय सोमनामकाय देवाय स्वाहा इतिर्दत्तम् ॥

कात्यायनः — “दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इति” (काश्रौ ४.१.८) इति । पाठस्तु — ‘अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः’ इति । वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः तथाविधाः असुराः अपहताः वेदेः सकाशादपनीय वारिताः । वेद्याः रक्षांसि अपहतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेत्येनौ देवविरोधिजाति-विशेषौ ॥ १ ॥

आ— इतः परं पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः । ‘अग्नये कव्यवाहनाय’ इत्यादिपिण्डपितृ-यज्ञमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः । ‘अग्नये’, ‘सोमाय’ च इति द्वे यजुषी [अग्नि-]देवते । अग्नौ १० जुहोति । अग्नये कव्यवाहनाय । कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबन्धि हविः कव्यम् । तद्वोदुमधिकारो यस्य सः कव्यवाहनः । तस्मै कव्यवाहनाय । सोमाय पितृमते । पितृयुक्तः पितृमान्, तस्मै । “वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते” इति लिङ्गादिभ्यो मन्त्रौ द्वौ । उल्लिखति — ‘अपहताः’ इति । आसुरं यजुः । अपहताः अस्मात् स्थानात् अपगताः । असुषु रमन्तीति असुराः रक्षांसि च । वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ॥ १ ॥ १५

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।
परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टालोकात् प्र णुदात्यस्मात् ॥ २ ॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुञ्चमाना इति प्रतिमुञ्चमानाः ।
असुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति ।
परापुर इति परापुरः । निपुर इति निपुरः । ये । भरन्ति ।
अग्निः । तान् । लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् । धै ॥ २ ॥ २०

सा “उल्मुकं परस्तात् करोति ये रूपाणीति” (काश्रौ ४.१.९) इति । पाठस्तु — ‘ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टालोकात् प्र णुदात्य-’

1. C S1 कव्यवाह° for कव्यवाहन°
4. C V1 S1 om. सोमाय
5. P1 with marking above second अष° ins in the margin— आसुरं यजुः ।
10. B1 इति च for च इति
15. B1 °हताः for °गताः
22. P1 with marking above ये ins. in the margin— त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या प्रजापतिरायां ।

[पिण्डपितृयज्ञमन्त्राः]

स्मात्' इति । 'असुराः देवविरोधिनाः' सन्तः 'ये' 'स्वधया पैतृकनिमित्तेन' 'रूपाणि' 'प्रतिमुञ्चमानाः' पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः 'चरन्ति पितृयज्ञस्थाने संचरन्ति । 'परापुरः पराक्रान्तान् देहान्, स्थूल-शरीराणीत्यर्थः । 'निपुरः न्यग्भूतान् देहान्, सूक्ष्मशरीराणीत्यर्थः । 'ये स्वयमसुराः सन्तः अपि स्वकीयमसुरत्वं प्रच्छाद्य तानि द्विविधानि पितृशरीराणि 'भरन्ति धारयन्ति । 'तान् असुरान् 'अग्निः' ५ उल्मुकरूढः 'अस्मात् लोकात् पितृयज्ञस्थानात् 'प्रणुदाति प्रकर्षेणापसारयति । कण्वः - " अथोल्मुकं दक्षिणतो निदधाति यद्ध वा अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो ददत्यसुररक्षसानि द्वेषां तद्विमथनते स यदुल्मुकं निदधात्यसुररक्षसानामेवापहतये । स निदधाति ये रूपाणि " (काशब्रा १.३.३.१२-१३) इति उल्मुकनिधानमावश्यकमाह ॥ २ ॥

आ- उल्मुकं परस्तात् करोति- 'ये रूपाणि' इति । त्रिष्टुप् कव्यवाहनोऽग्निर्देवता । १० 'ये' 'असुराः' 'रूपाणि पितृणां रूपाणि स्वात्मनि' 'प्रतिमुञ्चमानाः । मुचल्ल मोक्षणे । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिः बन्धनार्थे वर्तते । पितृरूपाण्यात्मनि बध्नन्तः असुराः 'सन्तः पितृरूपमास्थाय स्थिताः । किमर्थम् ? 'स्वधया पितृणां नामहेतुभूतेन अस्माभिरेतत् स्वादितव्यमिति 'चरन्ति संचरन्ति । किं च 'परापुरः पुरः शरीराणि पराक्रान्ताः परापुरः, महान्ति शरीराणि । 'निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि । 'ये' 'भरन्ति ये विभ्रति धारयन्ति' 'तान् असुरान्' 'अग्निः' 'प्रणुदाति । १५ छान्दसं पदम् । 'अस्मात् पितृलोकात् स्थानात् प्रणुदतु ॥ २ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमा वृषायध्वम् ।

अभीमदन्त पितरो यथाभागमाऽवृषायिषत ॥ ३ ॥

[अत्र । पितरः । मादयध्वम् ।

यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ । वृषायध्वम् । वृषयध्वमिति वृषयध्वम् ।

२० अभीमदन्त । पितरः । यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ । अवृषायिषत ॥ न ॥ ३ ॥]

सा- कात्यायनः " अत्र पितर इत्युक्तवोदङ्ङास्त आ तमनात् । आवृत्याभीमदन्तेति जपति " (काश्रौ, ४.१.१३-१४) इति । आ तमनात् ग्लानिपर्यन्तम् । पाठस्तु- ' अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमा-

2. P1 om. परापुरः
4. V1 S1 C om. पितृ°
5. V1 S1 C om. कण्वः ... आह (L. 8)

10. B1 om. पितृणां रूपाणि

12. B1 om. चरन्ति

21. S1 आतमम् for आ तमनात्

22. P1 with marking above अत्र ins. in the margin- मन्त्रद्वयं पितृदेवत्यं द्विपदावृहतीछन्दस्कं प्राजापत्यार्चम् ।

पिण्डपितृयज्ञमन्त्राः]

वृषायध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमाऽवृषायिषत ' इति । तदिदं मन्त्रद्वयम् 'अग्ने वाजजित्' (कासं २.२.१) इत्यनुवाके यथा व्याख्यातं तथैवान्नापि व्याख्यातव्यम् ॥ ३ ॥

आ— उदङ्डास्ते — 'अत्र पितरः' इति । अत्र पूर्वार्धचस्वेको मन्त्रः पितृदेवत्यः, द्विपदा बृहती । ^१अत्र अस्मिन् बर्हिषि, हे ^२पितरः, ^३मादयध्वम् । किं च ^४यथाभागं स्वभागान्तिक्रमेण ^५आवृषायध्वम् एतान् पिण्डान् यथाभागं स्वेच्छया अग्नीतेत्यर्थः । आवृत्य 'अमीमदन्त' इति जपति । 'अमीमदन्त' इति पितृदेवत्या द्विपदा बृहती । [^१अमीमदन्त] हर्षं प्राप्तवन्तः ^२पितरः ^३यथाभागम् ^४आऽवृषायिषत अशितवन्तः ॥ ३ ॥

नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरस्तपसे ।

नमो वः पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः पितरो रसाय ।

नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः ।

एतद्वः पितरो वासो गृहान् नः पितरो दत्त ॥४॥

नमः । वः । पितरः । शुष्माय । तपसे ।

यत् । जीवम् । तस्मै । रसाय ।

घोराय । मन्यवे । स्वधायै । वः । पितरः । नमः ।

एतत् । वः । पितरः । वासः । गृहान् । नः । पितरः । दत्त ॥ श्रीः ॥४॥

सा—कात्यायनः— “नमो व इत्यञ्जलिं करोति” (काश्रौ ४.१.१५) इति । पाठस्तु— ‘नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरस्तपसे । नमो वः पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः’ इति । हे ^१पितरः, ^२वः शुष्मत्संबन्धिने ^३शुष्माय बलाय वैर्यमिभवसामर्थ्याय ^४नमः नमस्कारोऽस्तु । उत्तरेष्वपि पञ्चसु मन्त्रेषु ‘नमो वः पितरः’ इति पदं पूर्ववद् योज्यम् । ^५तपसे वैरिषु प्रयुक्ताय संतापाय । ^६यत् ^७जीवम् अस्मदीयं जीवनं भवन्निरनुगृहीतमस्ति ^८तस्मै जीवनाय । ^९रसाय भवत्प्रसादलब्धाय पयोधृतादिरूपाय । ^{१०}घोराय

1. P1 V1 S1 °जिति for °जित् इति [L 2]

3. B1 °देवत्ये for °देवत्यं

4. H1 om. अत्र

16. P1 with marking above नमो second ins. in the margin— षड् यजूषि लिङ्गोक्त-
देवत्यानि प्राजापत्यार्चाणि ।

18. C V1 S1 om. वः

[पिण्डपितृयज्ञमन्त्राः]

शत्रुवधत्वेन तीव्राय 'मन्यवे क्रोधाय । 'स्वधायै भवदीयाज्ञाय । " स्वधो वै पितृणामन्नम् " (शब्रा १३.८.१.४) इति श्रुतेः । शुष्मादीनां नमस्कारेण स्वस्यानुग्रहाय तत्संपत्तिः प्रार्थिता भवति ॥

कात्यायनः— " एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डम् । ऊर्णादशा वा । वयस्युत्तरे यजमान-
लोमानि वा " (काश्रौ ४.१.१६-१८) इति ॥ पाठस्तु— ' एतद् पितरो वासो गृहान् नः पितरो दत्त'
५ इति । हे 'पितरः' 'वः युष्माकम्' एतत् 'वासः मया दीयमानमिदं सूत्रमेव वस्त्रम् । हे 'पितरः, तुष्टा
युयं 'नः अस्मभ्यं' गृहान् सर्वोपकरणसहितान् 'दत्त प्रयच्छत ॥४॥

आ— ' नमो वः ' इत्यञ्जलिं करोति । ' नमो वः ' इत्यादीनां षण्णां लिङ्गोक्तदेवताः ।
" षट्कृत्वो नमस्करोति षड् वा ऋतव ऋतवो वै पितरः " (काशब्रा १.३.३.२०) इति
श्रुतेः । हे 'पितरः, 'वः युष्मत्संबन्धिने 'रसाय रसभूताय 'नमः । वसन्ते हि मध्वादयो
१० रसाः सन्तीत्येवं नमस्क्रियते । वक्ष्यमाणा अपि मन्त्रा एवं व्याख्यायाः । ' शुष्माय । शुष्ममिति
बलनाम । 'वः युष्मत्संबन्धिने शुष्माय बलरूपाय 'नमः । 'तपसे । तप संतापे । युष्मत्संबन्धिने
संतापहेतुभूताय 'तपसे 'नमः । 'यत् 'जीवम् । जीवं जीवनहेतुभूतं, 'तस्मै युष्मत्संबन्धिने
जीवाय 'नमः । 'नमः 'वः । 'पितरः 'घोराय विषमाय 'मन्यवे । मन्युः क्रोधः । 'वः
युष्मत्संबन्धिने क्रोधरूपाय 'नमः । 'स्वधायै । " स्वधो वै पितृणामन्नम् " (शब्रा १३.८.१.४)
१५ इति श्रुतेः । पित्रन्नरूपाय 'नमः । प्रतिमन्त्रं नमःशब्दः पितृशब्दश्च नियमार्थः । सूत्राणि ददाति—
' एतद् ' इति । पित्र्या द्विपदा गायत्री । हे 'पितरः, 'वः युष्माकमेतत् 'वासः परिधानम् ।
हे 'पितरः, 'गृहान्, स्त्रीपुत्रपौत्रादयो गृहा इत्युच्यते, तत् 'नः अस्मभ्यं' 'दत्त प्रयच्छत ॥४॥

उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य धामभिः ।

उदस्थाममृतां अनु ॥ ५ ॥

२० उत् । आर्युषा । स्वायुषेति सुऽआयुषा । उत् । पर्जन्यस्य । धामभिरिति धामऽभिः ।
उत् । अस्थाम् । अमृतां । अनु ॥ च्यं ॥ ५ ॥

सा— कात्यायनः— " उदायुषेऽनुत्थानम् " (काश्रौ ७.९.३) इति । पाठस्तु " उदायुषा
स्वायुषोत्पर्जन्यस्य धामभिः । उदस्थाममृतां अनु " इति । प्रथमः आयुःशब्दोऽन्नवाची । द्वितीयो

4. P1 with marking above एतद् ins. in the margin— पित्र्या द्विपदा गायत्री प्राजापत्यार्था ।
5. P1 तथा for तुष्टाः
9. B1 after श्रुतेः adds व्याख्यातम्
13. B1 before घोराय ins. रसाय
17. B1 om. इति; B1 उच्यन्ते for उच्यते; H1 अस्माकं for अस्मभ्यं

पिण्डपितृयज्ञमन्त्रः]

जीवनवाची । 'स्वायुषा शोभनमायुर्जीवनं येन भवति तत् स्वायुः । तथाविधेन स्वायुषा अन्नेन युक्तोऽहं
'उदस्थाम् उद्धितोऽस्मि । तथा 'पर्जन्यस्य वृष्टिहेतोर्मेघस्य संबन्धिभिः 'धामभिः स्थानविशेषैर्युक्तो-
'ऽहमुदस्थाम् । 'अमृतान् मरणरहितान् पितॄन् अनुसृत्य तत्सेवार्थमुदस्थाम् ॥५॥

आ- 'उदायुषा' इति उत्तिष्ठति । 'उदायुषा' इति पितृदेव्या गायत्री ।
'उदायुषा, आयुरित्यन्नाम, उत्कृष्टेनान्नेन । 'स्वायुषा स्वकीयेनान्नेन पितॄणां योग्येनान्नेन तृप्ताः
सन्तः 'उत् 'पर्जन्यस्य संबन्धिभिरुत् 'धामभिः स्थानैरुपलक्षितान् 'अमृतान् युष्मान् 'अनु
सह अहम् 'उदस्थाम् इति संबन्धः । उदस्थाम् उपातिष्ठम् । अनु उदस्थाम् उद्धितोऽस्मि ॥५॥

आ धत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ६ ॥

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्रजमिति पुष्करस्रजम् ।

१७

यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥ खं ॥ ६ ॥

सा- "आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा" (काशौ ४.१.२२) इति । पाठस्तु-
'आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोऽसत्' इति । हे 'पितरः, 'पुष्करस्रजम् अश्विभ्यां
समानम् । अश्विनौ देवौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां मिषजौ । तत्साम्यकथनेन रोगरहितमित्युक्तं
भवति । तथाविधं 'कुमारं पुरुषरूपं 'गर्भम् 'आधत्त संपादयत । 'इह अस्मिन्नेव ऋतो 'पुरुषः १५
देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता 'यथा 'असत् येन प्रकारेण भूयात् तथा धत्तेति पूर्वत्र संबन्धः ॥६॥

आ- मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा - 'आधत्त' इति । पित्र्या गायत्री ।
हे 'पितरः 'गर्भम् 'आधत्त प्रतिष्ठापयत । 'कुमारं पुत्रभावयोग्यं पुरुषगर्भम् । 'पुष्करस्रजं
पद्ममालिनम् । अश्विनौ पुष्करस्रजौ । अश्विभ्यां पुत्रोपमानं क्रियते । अश्विनाविव स्थितमित्यर्थः ।
'यथा एषः 'पुरुषः, यथा येन प्रकारेण 'इह अस्मिन्नेव ऋ (ऋ ?) तौ पुरुषः पूरयिता २०
देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य 'असत् भूयात् तथा आधत्तेति संबन्धः ॥६॥

3. V1 C S1 अस्थाम् for second उदस्थाम्
4. H1 'तिष्ठते for 'तिष्ठति
6. H1 ततः for सन्तः ।
7. H1 om सह ।
13. V1 S1 C after अश्विभ्यां add देवाभ्यां
18. B1 om. पुरुष°

कासं... २२

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृन् ॥ ७ ॥ (७) ॥

ऊर्जम् । वहन्ती । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिस्रुतमिति परिस्रुतम् ।
स्वधाः । स्थ । तर्पयत । मे । पितृन् ॥ ग्यं ॥ ७ ॥ (७) ॥

५ [कृष्णोऽसि नव ॥९॥ अग्ने वाजजिन्नव ॥९॥ देव सत्रितरेकादश ॥११॥ अग्नीषोमयोः
षट् ॥६॥ अग्नेऽदब्धायोऽष्ट ॥८॥ सँ वर्चसा दश ॥१०॥ अग्नये कव्यवाहनाय सप्त ॥७॥

सप्तानुवाकेषु षष्टिः ॥६०॥ कृष्ण इमं मे षष्टिः ॥६०॥]

इति शुक्लयजुर्वेद-काण्वसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ हरिः ॐ ॥

१० सा- कात्यायनः - “ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति” (काश्रौ ४.१.१९) इति । पाठस्तु- ‘ऊर्जं
वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृन्’ इति । हे आपः, यूयं ‘स्वधाः’ स्थ
पिण्डहविःस्वरूपा भवथ । अतः ‘मे’ पितृन् ‘तर्पयत । कथंमृता आपः ? ‘परिस्रुतं’ वहन्तीः पुष्पेभ्यो
निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्दः
अन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च ‘घृतम्’ अमृतं मधुरम् । ‘पयः’ अपि ‘कीलालम्’
१५ कील बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमलति वारयतीति कीलालम् । अलं वारणपर्याप्त्योरिति धातुः ।
सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ७ ॥ (७) ॥

इति द्वितीयेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ (७) ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः-

२० सप्तानुवाकाध्यायेऽस्मिन् द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।
सुचामासादनं सुच्यावारो ब्रह्मार्पमन्त्रकाः ॥१॥
सुभ्यूहाद्या सुग्रहाश्च याजमान (न्य ?) श्व पैतृकाः ।
कृष्ण इध्मं वेदि वेदिं बर्हिर्वेदिः समुक्षति ॥२॥

7. C षष्टि for षष्टिः ।
8. C प्रथमदशके संहितायां for शुक्ल ... संहिताया°
10. P1 with marking above second ऊर्ज ins. in the margin - अग्नेदेवत्या
त्रिपदानुष्टुप् प्रजापतेरार्षा ।
12. V1 C S1 om. पुष्पेभ्यो ... वहन्त्यः । [1, 13]
14. C V1 S1 बल° for अन्न°
17. P1 om. इति द्वितीयेऽध्याये
19. P1 सप्तम° for सप्त°; S1 V1 P1 om. अस्मिन्
20. C सुगासादनम् for सुचासादनम्; P1 ब्रह्मार्प° for ब्रह्मार्प°
21. C मानीश्च for मानश्च
22. C वेदि° for वेदि; V1 S1 C बर्हिः for वेदि; C बर्हि for बर्हिर्

विण्डपितृयज्ञमन्त्राः]

अग्निष्वेददर्भमूले विष्णोः प्रस्तरधारणम् ।
 ऊर्णेति स्तुर्णुते वेदिं भूविभिः स्फुल्लमशनम् ॥३॥
 गन्धेन्द्रमित्रत्रयतः परिधीन् दिक्त्रये क्षिपेत् ।
 आघारमभिधौ वीति समिद्धाभ्यां क्षिपेत् पुरः ॥४॥
 सूर्यो जपेत् स विस्थाप्य तिरश्चीनं तथा द्वयम् ।
 प्रस्तरास्तरणं तूर्णमा त्वा तस्य प्रसारणम् ॥५॥
 घृतं त्रिभिः ध्रुवाः स्थाप्याः प्रियेऽन्य हविषां स्थितिः ।
 हविः सुचे ध्रुवा पाहि स चतुर्विंशतिः खलु ॥६॥
 अग्ने परिधिसंमार्गो ह्यञ्जली द्वौ नमः स्वधा ।
 सुवसुचौ समादायाङ्घ्रिणा दक्षिणदिग्गतिः ॥७॥
 वसु स्थित्वेत इन्द्रेति होमः सं ज्यो ध्रुवाञ्जनम् ।
 अत्रामीमस्वामिजपावुपाग्रेऽग्नीध्रदत्तं द्यात् ॥८॥
 मयि स्वामिजपोऽथाग्ने मार्ष्टिमन्त्राश्चतुर्दश ।
 देव ब्रह्मा वेदेः स्थाने तृणानि च निरस्यति ॥९॥
 इन्द्रब्रह्मोपविष्टः स्यान्मित्रं प्राशित्रमीक्षते ।
 देवस्य प्रतिगृह्णाति पृथिव्यास्त्वेति सादयेत् ॥१०॥
 देवस्य पुनरादद्यादग्नेष्ट्वा भक्षयेदिदम् ।
 पात्रं प्रक्षालने नामिमन्वाहार्यं स्पृशेत् प्रजा ॥११॥
 एषः होता मन्त्रयेत ब्रह्मानुज्ञैतदित्यतः ।
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥१२॥
 अग्नीद्वयात् सुचो व्यूहेदिन्द्राग्नीद्वयतोऽपि च ।
 वसुत्रयेण परिधीनञ्ज्यात् सं प्रस्तरग्रहः ॥१३॥
 तमञ्ज्याद्वयन्तु मरुतां प्रहरेच्चक्षुरित्यतः
 संस्पृशेदाद्यं परिधिं मध्यमं प्रहरेदथ ॥१४॥

3. P1 °त्रयेण for °त्रयतः
4. C V1 S1 समिदाभ्या for समिद्धाभ्यां
5. P1 समित् for स वि°
6. C om. तु; C S1 मात्रा; V1 यात्रा for आ त्वा
7. P1 सुचा स्थाप्य प्रियेण for ध्रुवाः स्थाप्याः प्रियेऽन्य°
8. P1 हविसुच्चे ध्रुवश्चेहि for हविः ... पाहि ।
9. P1 नमः for स्वधा
10. P1 स्वधा° for सुव°
11. V1 स्थिते° for स्थित्वेत°; V1 S1 C सत्यो for सं ज्यो
12. V1 S1 C अत्रामीस्वामि° for अत्रामीमस्वामि; P1 उपाग्रेगी दत्तं for उपाग्रेऽग्नीध्रदत्तं
 — metre is defective.
15. V1 S1 C मित्र for मित्रं
18. S1 C प्रक्षाल्य तेनाभि°; V1 प्रक्षालतेनाभि° for प्रक्षालनेनाभि°
21. V1 इन्द्राग्नि° for इन्द्राग्नी°

इतरौ प्रहरेदग्नेः संस्रुवं स्रुचहोमकः ।
 घृता भृतिः स्रुचौ दध्यान्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥१५॥
 स्रुक्स्रुवप्रग्रहस्त्वग्नेर्होमो ह्यग्रसरद्वयात् ।
 लेपान् खलु जुहोत्याप्या ध्रुवामाप्याययेत् सदा ॥१६॥
 समिष्टहोमे देवेति सं वहिराहुतिर्भवेत् ।
 प्रणीता निनयेत् कस्त्वा कणान् रक्षः परित्यजेत् ॥१७॥
 उपवेशकृतिर्वेषो वेशानग्निं क्वचिद्भजेत् ।
 पयो होमः क्वचिद्वृद्धा मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥१८॥
 मुखं संवर्च विमृष्टे यज्ञवेदिं स्पृशेत् क्रमात् ।
 क्रमाद्विचित्रयेणास्मादन्नाद्भागमवेक्षते ॥१९॥
 अस्यै भूमिमवेक्षेतागन्म प्रागीक्षते तथा ।
 संज्यो पूर्वामिसीक्षित्वा स्वयं सूर्यमवेक्षते ॥२०॥
 वर्चः पश्येद्विचित्रां कामी सूर्यावृत्तिः प्रदक्षिणा ।
 अग्न इत्याग्निमासीत शतं ब्रूयात् तथा पुनः ॥२१॥
 सूर्यप्रदक्षिणावृत्तिरुरु गच्छेदिदं त्विति ।
 स्वपुत्रनामग्रहणं पश्चादग्न इदं द्वयोः ॥२२॥
 एकेन वा ब्रतत्यागो मन्त्रा एकोनविंशतिः ।
 अग्ने सोमद्वयाद्धोमोऽपहता दक्षिणोऽहिलेखेत् ॥२३॥
 ये रूपोल्मुकमाधाय अत्रामीमद्वयं जपेत् ।
 षड्भिर्नमोऽञ्जलिं कुर्यादेतत् सूत्रमुपास्यति ॥२४॥
 उदोत्तिष्ठ मध्यपिण्डमाधत्ताश्नाति तद्वधूः ।
 सिञ्चेदूर्जमपो मन्त्राः षोडशात्रोपवर्णिताः ॥२५॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २६ ॥ ७ ॥

२५ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये काण्ववेदार्थप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

1. P1 अग्नौ संस्रुसंस्वं° for अग्नेः संस्रुवं स्रुच°; H1 इतरा for इतरौ; S1 संस्रुवं for संस्रुवं
2. V1 घृतभृतिः for घृता भृतिः ।
3. C V1 S1 ह्यग्र° for ह्यग्र° ।
4. P1 लेपान् जुहोत्याधाय for लेपान् ... आप्या
5. C V1 S1 होमौ for होमे
6. P1 रक्ष for रक्षः
9. P1 संव [-] क्रमात् विमृष्टेऽथ यज्ञवेदिं स्पृशेत् for मुखं ... क्रमात्
14. C S1 V1 अग्ने दक्षेत् पश्चिमाग्निं° for अग्न ... आसीत
17. V1 S1 C om. वा; V1 S1 C °सत्यागो for °त्यागो
19. C V1 S1 अत्रामीति for अत्रामीम°
21. C V1 S1 उत्तिष्ठेन्° for उत्तिष्ठ; V1 C S1 अथ प्राश्नाति for आधत्ताश्नाति ।
26. C S1 after प्रकाशे add : काण्वसंहिताया भाष्ये, V1 काण्वसंहिताभाष्ये

पिण्डपितृयज्ञमन्त्राः]

आ- आपो निषिञ्चति 'ऊर्जं वहन्तीः' इति । अन्वेष्टव्या त्रिपदाऽनुष्टुप् छन्दः । हे आपः, 'ऊर्जम्' अन्नं 'वहन्तीः' वहन्त्यः । नानाविधं 'अमृतं' घृतं 'पयः' । अमृतं मधुरम् । घृतम् आज्यम् । पयः क्षीरम् । 'कीलालम्' अन्नमिष्टं कर्तुं समर्थो रसः कीलालम् । 'परिस्नुतम्' सर्वतो व्याप्य स्थितम् । "वहन्त्यस्तस्मादावन्मात्र इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवति" (काशब्रा १०.३.५.१२) इत्यादि श्रुतेः । 'स्वधाः' स्थ । "स्वधा वै पितृणामन्नम्" (माशब्रा १३.५.१.४) इति श्रुतेः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । स्वमात्मीयपितृणां धारणं पोषणं वा स्वधा स्थ भवथ । अतः 'मे' 'पितृन्' 'तर्पयत' पितृणां प्रीणनं कुरुतेति ॥७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवसूरिपूज्यपादपरमकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमज्जातवेदमष्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दबोधमष्टोपाध्यायेन विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ७ ॥ (७) ॥

१९

[इति द्वितीयोऽध्यायः]

3. B1 H1 ऋषीकृतं. This has been corrected as इष्टं कृतं
6. B1 after दुधाञ् adds दुग्धञ्; B1 om. घा.
7. B1 तर्पणं for प्रीणनं
8. B1 om. 'पूज्य'; B1 'साम्राज्य' for 'साम्राज्यस्य'
9. B1 'वेदो' for 'वेद'

तृतीयोऽध्यायः

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

सा- यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

५ समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयताऽतिथिम् ।

आऽस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

समिधेति सम्ऽग्धा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ क्य ॥ १ ॥

सा- प्रथमद्वितीययोरध्याययोर्देशपूर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथ तृतीये आधानविषया मन्त्रा

१० उच्यन्ते । तत्र कात्यायनः - “ अमावास्यायामग्न्याधेयम् ” (काश्रौ ४.७.१) इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तान्यनुष्ठेयान्युक्त्वा पश्चादिदमाह- “ तं चातुष्प्राश्यं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्युचम् ” (काश्रौ ४.८.४-५) इति ॥ अस्यार्थः - चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्योदनस्य मध्ये घृतसेचनाय स्थानं निम्नं कृत्वा तत् सर्पिषाऽऽपूर्य तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिषि अभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिर्भस्माव-

१५ भ्यादध्यादिति । कण्वोऽपि एतमर्थं दर्शयति- “ तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिर्भस्मादधाति ” (काश्रवा १०.१.४.४) इति । तत्र प्रथमाया ऋचः पाठस्तु- ‘ समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयताथिम् । आऽस्मिन् हव्या जुहोतन ’ इति । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित् । तया ‘समिधा’ अग्निं पुरोवर्तिनं ‘दुवस्यत’ परिचरित । ‘दुवस्यतिः’ परिचरणार्थत्वेन पठितः । ‘अतिथिम्’ आतिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं ‘घृतैः’ होष्यमाणैः ‘बोधयत’ । प्रज्वालयेत-

२० लर्थः । ‘अस्मिन्’ प्रज्वालितेऽग्नौ ‘हव्या’ नानाविधानि हवींषि ‘जुहोतन’, हे अनुष्ठातारः, सर्वतो जुहुत ॥ १ ॥

3. P1 before यस्य adds : ॐ श्रीमदेवदेवाय नमः

9. V1 S1 C after तृतीये ins. अध्याय

11. S1 V1 C उक्तानि for उक्त्वा

14. S1 C1 om. तत् सर्पिषा .. अभ्यादध्यादिति [L, 20].

15. V1 S1 C तम् for एतम्

17. P1 with marking above समिधा ins. in the margin : समिधाग्निमित्यादय आधानमन्त्राः प्राग्योतिषमित्यन्ताः । तत्राद्याश्वत्थ आग्नेय्यो गायत्र्यः । सामान्यतो देवा ऋषयः । प्रजापतिरग्निर्गन्धर्वा वा । विशेषत आद्याया विरूप आङ्गिरस ऋषिरिति । द्वितायाया वसुश्रुतस्तृतीयाचतुर्थ्योर्भारद्वाज इति; C V1 S1 इन्ध्यते for इध्यते

आधानमन्त्राः]

आ— 'समिधाग्निम्' इति अग्न्याधानमन्त्राः प्राक् 'अग्निर्ज्योतिः' इत्येतेभ्यः ।
 देवानामार्षम् । प्रजापतेर्वा, अग्नेर्वा, गन्धर्वाणां वा । तत्र आद्याश्चतस्रः । आग्नेय्यो गायत्र्यः ।
 तत्राद्यायाः ऋषिर्विरूपश्चाङ्गिरसः । आश्वत्थीस्तिस्रो घृताक्ताः समिधः 'समिधा' इत्यादधाति ।
 'समिधा । इन्धी दीप्तौ । समिध्यते दीप्यते अनयेति समित् । तथा समिधा 'अग्निं' 'दुवस्यत ।
 दुवस्यतिः परिचरणार्थः । दुवस्यत परिचरत । ततः परिचर्यमाणमग्निं 'घृतैः पूर्णाहुतिसंवन्धिभिर्घृतैः ५
 'अतिथिं पूज्यत्वेनातिथ्यधर्मयुक्तं 'बोधयत, बुध अवगमने, संदीपयत प्रज्जालयतेत्यर्थः । 'आ
 'अस्मिन् अग्ने 'हव्या हव्यानि हवींषि 'जुहोतन । जुहोतनेति छान्दसं पदम् । आ
 जुहुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

१०

सुसमिद्धायेति सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन ।

अग्नये । जातवेदस इति जातवेदसे ॥ २ ॥

सा— द्वितीयस्याः ऋचः पाठस्तु— 'सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे'
 इति । 'सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय अत एव 'शोचिषे 'शोचिष्मते दीप्तिमते' जातवेदसे, जातं
 वेत्ति वेदयतीति वा जातवेदाः, तथाविधाय 'अग्नये 'तीव्रं 'घृतं स्वाहुतमं समग्रं वाऽऽज्यं 'जुहोतन १५
 जुहुत ॥ २ ॥

आ— तत्र जपति— 'सुसमिद्धाय' इति । वसुश्रुतः ऋषिः । 'सुसमिद्धाय शोभनतया
 सम्यग्दीप्ताय 'शोचिषे, शुचि दीप्तौ, शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते 'जातवेदसे, जातं वेत्ति
 वेदयतीति जातवेदाः, तस्मै 'अग्नये 'तीव्रं पटुतरं समग्रं 'घृतं गव्यं विहितसंस्कारैः संस्कृतं
 'जुहोतन, जुहोतनेति छान्दसं पदं, जुहुत ॥ २ ॥

२०

1. B1 before समिधा adds : ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ; H1 एभ्यः for एतेभ्यः

2. B1 om. अग्नेर्वा

3. B1 om. समिधः

6. B1 आतिथ्यं for आतिथ्य; B1 संदीपयन्त, H1 संदीपयती for संदीपयत

7. B1 om. पदम्

14. C शुचिष्मते for शोचिष्मते

15. P1 वेद for वेत्ति

17. B1 वसुः श्रुवाः, H1 वसुश्रुतिः for वसुश्रुतः

18. B1 'दीप्तये for 'दीप्ताय; H1 after second शोचिषे adds : समिधाग्निमित्याद्यभिहितगुणे
 योऽग्निः

तं त्वां समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । समिद्धिरिति समित्ऽभिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि ।

बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ३ ॥

सा- तृतीयस्या ऋचः पाठस्तु- 'तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय' इति । हे 'अङ्गिरः । अङ्गतिर्गत्यर्थः । रप्रत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गतिमन्त्रे, 'तं' 'त्वा' तथाविधं त्वां 'समिद्धिः यज्ञसंबन्धिकाष्टैः' 'घृतेन संस्कृताज्येन च' 'वर्धयामसि' प्रवृद्धं कुर्मः । हे 'यविष्ठय, अतिशयेन युवा यविष्ठः, तत्र साधुर्यविष्ठः, कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविध हे अग्ने, 'बृहत्' 'शोच । प्रवृद्धं यथा भवति तथा दीप्यस्व ॥३॥

१० आ- 'तं त्वा' इति । ऋषिर्भरद्वाजः । 'समिधान्निम्' इत्याद्यभ्याहितगुणो योऽग्निः 'तं' 'त्वा' त्वाम् हे 'अङ्गिरः । अङ्गतिर्गत्यर्थः । रो मत्वर्थीयः । अङ्गिरा इति । तत्संबोधनम् हे अङ्गिरः सर्वज्ञ । 'समिद्धिः याज्ञिककाष्टैः' 'घृतेन' 'वर्धयामसि । छान्दसः "इदन्तो मसिः" (पा. ७.१.४६) इतीकारः । वर्धयामः । 'बृहत् । बृहि वृद्धौ इत्यस्य रूपम् । बृहद्ब्रह्मरूपोऽसि । 'शोच, शुच दीप्तौ, शोच दीप्यस्व । 'यविष्ठय, यविष्ठयो यवीयान्, सदा युवतमः । इष्टानि परभूते "स्थूलदूर" (पा. ६.४.१५६) इत्यादिना यविष्ठः, तत्र साधुः यविष्ठयः, तत्संबोधनम् यविष्ठय ॥ ३ ॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीघृताचीर्यन्तु हर्यत ।

जुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्यत ।

२० जुषस्व । समिध इति सम्ऽइधः । मम ॥ गं ॥ ४ ॥

7. Vi S1 C संस्कृताभिस्त्व for संस्कृताज्येन; V1 प्रवृद्धिं for प्रवृद्धं.
8. P1 with marking above कदा° ins. in the margin :- युवन्शब्दस्य इष्टानि परभूते स्थूलदूरयुक्तेत्यादिना यू इत्यादेशे सति ततः स्वार्थिको यकारस्तद्धितस्तेन यविष्ठयेति रूपसिद्धिः.
9. P1 with marking above दीप्यस्व ins. in the margin शोचतिर्दीप्तिकर्मा
12. B1 H1 अङ्गिरसः for अङ्गिरः; B1 यज्ञ° for याज्ञिक°; H1 om. इदन्तो ... इतीकारः [L 13]
14. B1 बह for बृहत्
15. B1 om. °दूर°

आधानमन्त्राः]

सा- कात्यायनः - “उप त्वेति जपति” (काश्रौ ४.८.६) इति । पाठस्तु- ‘उप त्वाऽग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो मम’ इति । हे ‘अग्ने, ‘हविष्मतीः हविष्मत्यः हविर्युक्ताः ‘घृताचीः घृताच्योः घृतेनाक्ताः एताः समिधः ‘त्वा ‘उपयन्तु त्वां प्रत्युपगच्छन्तु । ‘हर्यत हे कान्ति-मन्त्रित्यर्थः । ‘हर्यति आ चके’ इति कान्तिकर्मसु (निवण्टु २.६.१०-११) पठितत्वात् । तथाविध हे अग्ने, ‘मम मदीयाः ‘समिधः ‘जुषस्व सेवस्व ॥ ४ ॥

आ- ‘उप त्वा’ इति । भरद्वाजः- सर्वत्र ऋषिविशेषानुक्तौ सामान्यत उक्त एव ऋषिर्ज्ञातव्यः । हे भगवन् ‘अग्ने, ‘हविष्मतीः हविषा युक्ताः हविष्मत्यः । ‘घृताचीः घृताच्यः समिधः । विभक्तिपरिणामः । ‘त्वा त्वामग्निं ‘उपयन्तु त्वां प्रत्युपगच्छन्तु । ‘हर्यत, हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । अवप्रेत्सामुत्पादयत । अतः ‘मम मदीयाः ‘समिधः ‘जुषस्व सेवस्व ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव भूमना भूमिरिव वरिम्णा ।

१०

तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्याया दधे ॥ ५ ॥

भूः । भुवः । स्वः । द्यौरिवेति द्यौःऽइव । भूमना । भूमिरिवेति भूमिःऽइव । वरिम्णा । तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीति देवऽयजनि । पृष्ठे ।

अग्निम् । अन्नादमित्यन्तऽअदम् । अन्नाद्यायेत्यन्तऽअद्याय । आ । दधे ॥ प्रै ॥ ५ ॥

सा- कात्यायनः - “दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति संभारेषु” (काश्रौ ४.९.१) इति । १५
“भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत्” (काश्रौ ४.९.१६) इति च । अस्यायमर्थः - ‘आपो हिरण्यम्’ इत्यादीन् पञ्च संभारान् संपाद्य स्फुरेन्नोर्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् संभारानवस्थाप्य तेषु संभारेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं ‘भूर्भुवः’ इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादध्यात् । तदिदं गार्हपत्याधानम् । तस्मात् प्राच्यां तथैव च संभारेषु ‘भूर्भुवः सुवः’ इति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात् । तदिदमाहवनीयाधानम् । सोऽयमर्थस्तित्तिरिणा-दर्शितः - “त्रिमिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चमिराहवनीयम् । अष्टौ संपद्यते । अष्टाक्षरा गायत्री । १० गायत्रोऽग्निः । यावानेवाग्निस्तमा दधे” (तैव्रा १.१.५) इति । अग्नेर्गायत्र्याः सह प्रजापतिमुखादुत्पन्न-त्वाद्गायत्रत्वं द्रष्टव्यम् । एतेष्वाधानमन्त्रेषु ‘भूः’ इति प्रथमा व्याहृतिः । ‘भुवः’ इति द्वितीया । ‘सुवः’ इति तृतीया । एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपुरःसरं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निरनुतिष्ठन् लोकत्रयमर्थक्यनेन स्मरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा

6. B1 after अनुक्तौ adds तु

16. P1 with marking above भूर्भुवः ins. in the margin : श्रीणि यजूषि प्राजापत्या-र्वाणि अग्निवायुसूर्यदेवतानि; C S1 V1 अपो हिरण्यमित्यादीनि for आपो ... इत्यादीन्

17. P1 om. शुद्धायां

18. P1 प्राक् for प्राच्यां; V1 S1 C om. च

24. V1 S1 C अनुष्ठितलोकत्रयमर्थक्यनेन for अनुतिष्ठन् ... *कथनेन

कासं...२३

भूयान् । तं च कण्वः — “तदाहुर्यज्ञर्चां न यजुषा न साम्नाऽग्निराधीयते । केन त्वाऽग्निः” (काशत्रा १.१.४.१०)
इत्यादिना बहुधा प्रपञ्चयामास ॥

कात्यायनः — “इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेत्याह” (काश्रौ ४.९.१७) इति । पाठस्तु—
‘द्यौरिव भूम्ना भूमिरिव वरिम्णा । तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्त्रादमन्त्राद्याया दधे’ इति । देवा
१ इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी । तथाविधे हे ‘पृथिवि, तस्याः ते पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवो-
परि च ‘अग्निं गार्हपत्यादिरूपम् ‘आदधे स्थापयामि । किमर्थम् ? ‘अन्नाद्याय अन्तुं योग्यस्यान्नस्य
सिद्ध्यर्थम् । कथं भूतमग्निम् ? ‘द्यौः इव ‘भूम्ना, बहोर्भावो भूमा । यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा
ज्वालाबहुत्वेन युक्तम् । किं च ‘भूमिरिव ‘वरिम्णा । वरं श्रेष्ठं तस्य भावो वरिमा । यथा भूमिः
सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एवान्यत्र
१० कचिद्विधिवान्ये ‘अग्नये पावकाय’ इति पावकत्वविशेषणमुक्तम् । मन्त्रान्तरे च “अग्निः शुचिब्रततमः”
(तैसं १.३.१४) इत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आ— किं च — ‘भूर्भुवःस्वः’ इति तिस्रो महाव्याहृतयः । प्रजापतेरार्षम् । अग्नि-
वायुसूर्यदेवत्याः । क्रमेण गार्हपत्याहवनीययोराधानमन्त्राः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकामिधायकाः
सर्वमन्त्रसारभूताः । इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा यजमानो जपति— ‘द्यौरिव भूम्ना’ इति । यजमाना-
१५ शील्लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । ऋषिविशेषानुक्तौ तु सर्वत्र पूर्वाभिहित एव ऋषिर्द्रष्टव्यः । सर्वत्र
विवक्षितार्थक्रमेणैव व्याख्यातम् । हे ‘पृथिवि [‘देवयजनि], देवा यस्यामिज्यन्ते सा, तत्संबोधनं
देवयजनि । यस्याः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि अग्निमाधाय यथा बहुत्वादिगुणसंपन्नो भवेयं तथा-
विधाय ‘तस्याः पृथिव्याः ‘ते तव ‘पृष्ठे । ‘भूम्ना ‘द्यौः इव नक्षत्रादिबहुत्वेन बह्वी द्यौः इव ।
यद्वा— भूम्ना भूमाख्यब्रह्मणा संबन्धाद् ब्रह्माधिष्ठात्री द्यौरिव भूयासम् । भूमिः ‘इव ‘वरिम्णा,
२० भूमिः यथा सर्वप्राणिनामाश्रयभूतेन श्रेष्ठे (? छत्वे) न महत्त्वेन वरीयसी तथा सर्वेषां स्यामिति ।
वरणीयरूपेण वरिम्णा श्रेष्ठतमेन वरीयांसम् । ‘अन्नादम् अन्नस्यात्तारम् । अस्मिन् त्वाम् ‘आदधे
स्थापयामि । ‘अन्नाद्याय अन्नादनाय वाऽन्नभक्षणाय ॥ ५ ॥

1. V1 S1 C आदीयते for आधीयते
3. P1 इध्मः for इध्म°
7. P1 with marking above युक्ता ins. in the margin :
यथा द्यौर्बह्वी नक्षत्रैरित्यादिश्रुतेः
8. C S1 om. वरं श्रेष्ठं
9. C V1 S1 °आश्रय° for आश्रयत्व°
14. H1 इध्मं for इध्म°
15. H1 यजुर् for ऋषि°
17. H1 अभवं for भवेयं
22. B1 बर्हणाय वानं; H1 अन्नादनाय तदहर्णाय चानं for अन्नादनाय वाऽन्नभक्षणाय

आधानमन्त्राः]

आऽयं गौः पृश्निरक्रीदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयन्तस्वः ॥ ६ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन्निति प्रयन् । स्वरिति स्वः ॥ ६ ॥

सा- “ आऽयं गौरिति चोपतिष्ठते सर्पराज्ञीभिः दक्षिणाग्निमादधाति ” (काश्रौ ४.९.१८-१९) ५
 इति । ‘ आयं गौः ’ इत्यादीनां तिसृणामृचां सर्पराज्ञीति नामधेयम् । “ अथ सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते ”
 (काश्रौ १.१.४.२६) इति कण्वश्रुतेः, सर्पराज्ञा दृष्टत्वात् । ताभिर्ऋग्भिराहवनीयमुपतिष्ठते ।
 दक्षिणाग्निमपि ताभिरेवादध्यात् । तत्र प्रथमाया ऋचः पाठस्तु- ‘ आऽयं गौः पृश्निरक्रीदसदन्मातरं
 पुरः । पितरं च प्रयन्तस्वः ’ इति । गच्छतीति ‘ गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता ’ पृश्निः चित्रवर्णः
 लोहितशुक्लादिबहुविधज्वालैस्फेतः । तथाविधः ‘ अयं दृश्यमानोऽग्निः ’ अक्रीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्य- १०
 दक्षिणाग्निस्थानेषु क्रमणं पादप्रक्षेपं कृतवान् । यस्मादेवं तस्मात् ‘ पुरः प्राच्यां दिशि ’ मातरं पृथिवीम्
 ‘ असदत् आसीदत् आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा ‘ स्वः ’ प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गे संचरन् ‘ पितरं
 ‘ च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान् । भूलोकद्युलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते- “ द्यौः पिता पृथिवी
 माता ” (द्र. क्र १.८९.४) इति ॥ ६ ॥

आ- ‘ आऽयं गौः ’ इत्याद्यास्तृचः सर्पराज्ञीर्षं गायत्र आग्नेयः आहवनीयाग्न्युपस्थाने १५
 त्रिनियुक्तः । परापररूपेण बाधिर (१) अग्निः स्तूयते । ‘ आऽयं गौः ’ इति । ‘ अयम् अग्निः
 ‘ गौः । गम्ल सृष्ट गतौ । गच्छतीति गौः । गन्ता । ‘ पृश्निः नानारूपः अग्निरूपो वा
 ‘ असदत् अभवत् । ततः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि प्रातरादित्यात्मना ‘ मातरं पृथिवीम् ‘ अक्रीत्
 ऐश्वर्यरूपेण क्रमते । एवं पृथिवीमनुगृह्य ‘ प्रयन् प्रगच्छन् ‘ स्वः आदित्यः ‘ पितरं द्युलोकं
 ‘ च अक्रीत् ॥ ६ ॥ २०

अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती ।

व्यख्यन् महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

6. C S1 V1 om. अथ ... दृष्टत्वात् (L. 7)

7. P1 with marking above आयं ins. in the margin :-

आऽयं गौरित्याद्यास्तृचः सर्पराज्ञीर्षं गायत्र आग्नेयः ।

11. C VI S1 after ‘ स्थानेषु add : सर्वतः

13. C V1 S1 ‘ पितृरूपत्वे for ‘ पितृत्वं; C श्रूयते for श्रूयते

15. H1 आग्नेयः अग्नेयः

16. H1 ‘ युक्ताः for ‘ युक्तः

17. B1 त्रिभिः for त्रिभिः

20. B1 चक्रमानः for च अक्रीत्

अन्तरित्यन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतीत्यपऽअनति ।
वि । अख्यत् । माहिषः । दिवम् ॥ ७ ॥

सा- द्वितीयस्या ऋचः पाठस्तु- 'अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती । व्यख्यन् महिषो दिवम्' इति । 'अस्य अग्नेः 'रोचना काचिद्दीप्तिः 'अन्तः 'चरति । किं कुर्वती ? 'प्राणात् 'अपानती, अन प्राणने, प्राणात् प्राणव्यापारादूर्ध्वमपानव्यापारं कुर्वती । प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । जठराग्निरूपेण प्राणिनामुदरे चरतीति यावत् । सति हि जठराग्नौ जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सन्नावात् प्राणापानौ प्रवर्तते । शरीरस्थौष्ण्यस्य पुरुषजीवनत्वमन्यत्र श्रुतम्- "उष्ण एव जीविष्यच्छान्तो मरिष्यन्" (शाखा ८.७.२.११) इति । महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं मनोति ददातीति 'महिषा अग्निः । स च 'दिवं द्युलोकं भोगस्थानं 'व्यख्यत् । अनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् ॥ ७ ॥

१० आ- एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा अयेदानीं वायुरूपेणाग्निं स्तौति- 'अन्तश्चरति' इति । 'अस्य अग्नेः 'रोचना । रुच दीप्तौ । रोचनाख्या वाय्वात्मिका अग्नेः शक्तिः 'अन्तः घावापृथिव्योरन्तः अन्तरिक्षे 'चरति । किं कुर्वाणश्चरति ? 'प्राणात् 'अपानती सर्वप्राणिषु प्राणाद् अनन्तरम् अपानती अपानव्यापारं कुर्वती चरति । अपानादनन्तरं प्राणती प्राणव्यापारं कुर्वती चरति । एवं वाय्वादित्यात्मना स्तूयमानः स्तोतॄणां किं करोति तदाह- 'व्यख्यन् महिषो दिवम्' इति । महिष इत्यग्निनाम । महि माहात्म्यं मनोति ददाति इति 'महिषः अग्निः । 'दिवं भोगस्थानं द्युलोकं 'व्यख्यत् । द्यातिर्ज्ञानार्थः । अस्य फलत्वेन प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

त्रिंशद्वाम वि राजति वाक् पतङ्गाय धीयते ।

प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ८ ॥ (१) ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते ।

प्रति । वस्तोः । अह । द्युभिरिति द्युभिः ॥ खा ॥ ८ ॥ (१) ॥

4. C S1 V1 after चरति trans. जठराग्नि ... चरति (L 3-4) and om. इति यावत्; (L)
5. C S1 V1 om. अन प्राणने.
7. C S1 V1 शरीरस्य for शरीरस्थ; P1 एष्यच्च for जीविष्यन्
8. V1 S1 C महिमा for महि; V1 C S1 मनोति for मनोति
11. B1 om. रुच दीप्तौ । रोचनाख्या; B1 after रोचनाख्या for रोचना सा; H1 अय for अन्तः
14. H1 after चरति ins. इति, H1 इति for तदाह
16. B1 om. अस्य ... इत्यर्थः

आधानमन्त्राः]

सा- तृतीयस्याः ऋचः पाठस्तु- 'त्रिंशद्दाम वि राजति वाक् पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरह
द्युभिः' इति । 'धाम स्थानम् । तच्च 'त्रिंशत् मासगतदिनभेदेन त्रिंशत्संख्याकम् । तदेतत् 'विराजति
विशेषेण दीप्यते, आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेन आहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्या-
केषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । 'पतङ्गाय, पक्षिसदृशोऽग्निः पतङ्गः । यथा पक्षी कश्चिदेकस्मात्
स्थानादपरं स्थानं गच्छति तथाऽग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसदृश्यम् ।
तथाविधामिप्रीत्यर्थं 'वाक् 'धीयते स्तुतिरूपा वागुच्चार्यते । 'अह इति निपातः पूर्वोक्तनिषेधाथः । तथा हि
अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽग्निमाहात्म्यख्यापनाय यद्वाक्यद्वयेनाथं द्वयमुक्तं तावदेव न भवति । किंतु अन्य-
दपि माहात्म्यमुच्यत इति भावः । 'वस्तोः इत्यहर्नामसु पठितम् । 'प्रतिवस्तोः प्रत्यहम् । 'द्युभिः क्रीडा-
विशेषैर्द्यौतनैर्वा । दीव्यतीति [द्युः] । दीव्यति धातोस्तदर्थवाचित्वात् । अयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः ॥९॥

इति तृतीयोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१०

आ- 'त्रिंशद्दाम वि राजति' । 'त्रिंशत्सु धामसु' इति विभक्तिपरिणामः ।
धामानि त्रयाणि, स्थानानि नामानि जन्मानीति । स्थानान्यत्राभिप्रतानि । अहोरात्रे त्रिंशन्मुहूर्ताः
येऽत्र गृह्यन्ते । त्रिंशत्सु स्थानेषु मुहूर्ताख्येषु यज्ञे या स्तुतिलक्षणा 'वाक् 'विराजति शोभते
स्तूयमाना सा वाक् 'पतङ्गाय । पतन् गच्छतीति पतङ्गोऽग्निः । स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं
गच्छति गार्हपत्यादाहवनीयादिभावमिति । तस्मै पतङ्गाय 'धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । १५
सर्वदेवतासंबन्धिनीभिः स्तुतिभिः सर्वात्मभावेन अग्निरेव स्तूयत इत्यर्थः । 'प्रतिवस्तोरह द्युभिः'
इति । द्युर्मानुर्वस्तोरित्यहर्नामसु (निघण्टु १.९.१-३) पठितम् । 'अह इति निपातो
विनिग्रहार्थीयः (निरुक्त १.५) । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु विराजति पतङ्गाय धीयते
च । किं तर्हि 'प्रतिवस्तोः प्रत्यहं च या स्तुतिलक्षणा या च 'द्युभिः अहोभिरहोऽवयवभूतैः
स्वयं वापि स्तुत्या जाता, सा च वाक् पतङ्गाय धीयते । नान्यस्मै देवतायै ॥३॥(१)॥ १०

[इति प्रथमोऽनुवाकः]

5. V1 S1 C तद् for तथा
6. V1 S1 C च for वाग्, V1 S1 C om. तथा हि
8. V1 S1 C अर्थः for भावः
9. P1 दीव्यन्ति for दीव्यति, C V1 S1 P1 भोजन्त° for स्तूयत°
12. H1 धामानि जन्मानि for नामानि जन्मानि
16. B1 °भावं वाग्निर्; H1 भावं नाग्निर्- we have corrected this as °भावेनाग्निर्
17. B1 om. वस्तोर्
19. H1 यद्वा for च या

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

सा- प्रथमेऽनुवाकेऽग्न्याधानमन्त्रा उक्ताः । द्वितीये त्वग्निहोत्रमन्त्रा उच्यन्ते ।

अग्निज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीम् ।

स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीम् ॥

अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निज्योतिषमित्यग्निज्योतिषम् । त्वा । वायुमतीमिति वायुमतीम् ।

प्राणवतीमिति प्राणवतीम् ।

स्वर्ग्यामिति स्वःऽग्न्याम् । स्वर्गायेति स्वःऽग्न्याम् । उप । दधामि । भास्वतीम् ।

अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः । अग्निः । स्वाहा ॥ प्रुं ॥ १. ॥

- १० कात्यायनः - “ उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषम् ” (काश्रौ ४.१४.१३) इति । पाठस्तु-
‘ अग्निज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीम् । स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीम् ’ इति । हे समित्,
‘ स्वर्गाय स्वर्गसिद्धयर्थं ’ त्वा नानाविधशोषणयुक्तां त्वाम् ‘ उपदधामि वह्नीं प्रक्षिपामि । कथं भूतां त्वाम् ?
‘ अग्निज्योतिषम् अग्निसंबन्धि ज्योतिर्यस्यां समिध्यतेऽसमिध्यज्यते तादृशीम् । शुक्रायाः समिधः अग्नि-
ज्वालाहेतुत्वं प्रसिद्धम् । ‘ वायुमतीं वायुसहाय्योपेताम् । सति हि वायुसाहाय्ये काष्ठेषु ज्वाला पट्वी
भवति । ‘ प्राणवतीं बलवतीम् । “ प्राणो वै बलम् ” इति श्रुत्यन्तरम् । शुक्रतृणपर्णादिष्विव अग्निज्वाला
१५ समिधि सहसा न शाम्यतीत्यर्थः । ‘ स्वर्ग्याम् अनुष्ठातृणां स्वर्गहेतुम् । ‘ भास्वतीम् अग्नेः समिन्धनेन सूर्यवत्
प्रकाशोपेताम् ।

- २० कात्यायनः - “ प्रदीप्तमग्निमुहोत्यग्निज्योतिरिति ” (काश्रौ ४.१४.१४) इति । या समित् प्रदीप्ता-
तामसिलक्ष्य जुहुयात् । पाठस्तु- ‘ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ’ इति । योऽयम् ‘ अग्निः देवः स एव
‘ ज्योतिः दृश्यमानज्योतिःस्वरूपः । यच्चेदं दृश्यमानं ‘ ज्योतिः तदेव ‘ अग्निः देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदा-
चिदपि अवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । ‘ स्वाहा ज्योतीरूपायामग्नये इविः प्रदत्तम् । सोऽयं सायंकालीनी-
ऽग्निहोत्रहोमः ॥१॥

11. H1 with marking above अग्नि° ins. in the margin :- अग्निज्योतिषमित्याद-
योऽष्टौ होममन्त्रा एषां प्रजापतिः ऋषिः तन्नाद्ये द्वे लिङ्गोक्तदेवत्ये बृहत्या ।
12. P1 om. त्वा
13. VI S1 C after ‘ ज्योतिषम् add; त्वा वायुमतीम् V1 S1 C समिधि for समिध्यते
14. P1 om. हि
15. P1 शुक्ल° for शुष्क° P1 om. इव
20. V1 S1 C दृश्यमानं for दृश्यामानं; V1 S1 C ‘ स्वरूपम् for ‘ स्वरूपः

अग्निहोत्रमन्त्राः]

आ— 'अग्निज्योतिषम्' इत्यादयः 'उप प्रयन्तः' इत्यस्मात् प्राक् स्थिता अग्निहोत्र-
होममन्त्राः । एषां प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्तदेवत्ये आद्ये द्वे बृहत्यौ । 'अग्निज्योतिषम् अग्नेज्योतिषा
ज्योतिषं ज्योतिष्मतीमग्निज्योतिषम् । 'वायुमतीं वाय्वात्मकशक्तिमतीम् । 'प्राणवतीं प्राण-
शक्तिमतीम् । 'स्वर्ग्यां स्वर्गसाधनयोग्याम् । 'भास्वतीं सूर्यात्मिकाम् । एवमग्निवायुसूर्यात्मिकां
परां देवताम् । समिधं चाग्न्यात्मिकां चित्यं चितिं चितिसंज्ञानमित्येवमात्मिकां समिधम् ५
'उपदधामि । तथा च श्रुतिः — "स यथाऽग्निं चित्यमाप्नोति समिधमेतामभ्यादधातीष्टकामे-
वैतामुपधत्ते तदप्येतदग्निज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीम् । स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीमिति
सायं सूर्यज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीम् । स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीमिति प्रातरथ
यदस्मिन् जुहोति यथा संचिते जुहुयादेवं तत् स सप्तविंशतिशतानि सायंप्रातः समिधो-
ऽभ्यादधात्येतावत्योऽग्नेश्चित्येस्येष्टका इत्येक आहुः" (काशब्रा ३.१.५) इति । 'अग्निः १०
'ज्योतिः योऽग्निः स एव ज्योतिः । यत् 'ज्योतिः स एव 'अग्निः इति । कोऽर्थः ? अग्नये ज्योतिषे
'स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

सूर्यज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीम् ।

स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीम् ॥

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ २ ॥

सूर्यज्योतिषमिति सूर्यज्योतिषम् । त्वा । वायुमतीमिति वायुमतीम् ।

प्राणवतीमिति प्राणवतीम् ।

स्वर्ग्यामिति स्वर्ग्याम् । स्वर्गायेति स्वर्गाय । उप । दधामि । भास्वतीम् ।

सूर्यः । ज्योतिः । ज्योतिः । सूर्यः । स्वाहा ॥ २ ॥

सा— अनयैव रीत्या प्रातःकालेऽपि समिदाधानं होमं च मन्त्रद्वयेन कुर्यादिति कात्यायनेनाभिप्रेतम् । २०
ज्योरुभयोर्मन्त्रयोः पाठस्तु— 'सूर्यज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीम् ।

1. H1 कृताः for स्थिताः

4. H1 'आधानं' for 'साधनं'; H1 after भास्वतीं adds सूर्यरूपं

8. B1 om. सायं ... भास्वतीमिति; B1 अद्य for अथ

9. B1 एवं तत् for एव

11. B1 om. योऽग्नि ... यज्ज्योतिः

21. C S1 मन्त्रं for मन्त्रयोः; P1 with marking above सूर्यं ins. in the margin

लिङ्गोक्तदेवत्ये द्वे बृहत्यौ ।

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ' इति । पूर्वोक्ताग्निविषयमन्त्रद्वयवदिदं सूर्यविषयं व्याख्येयम् । कालद्वये मन्त्रद्वयव्यवस्थां कण्वो विस्पष्टं दर्शयति—“स जुहोत्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिराग्निः स्वाहेति साय५ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः ” (काशत्रा १.३.१.२१) इति । सूर्यसंबन्धि यत् तेजोऽस्ति तत्सर्वं रात्रावग्निं प्रविशति तस्मात् सायं होमे ' अग्निर्ज्योतिः ' इति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेऽप्यग्निसंबन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति तस्मात् प्रातः ' सूर्यो ज्योतिः ' इति मन्त्रो युक्तः । तमेतमर्थं तित्तिरिः संगृह्य दर्शयति—
५ “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति । तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददशे । उभे हि तेजसी संपद्येते । उद्यन्तं वावादित्यमाग्निरनुसमारोहति । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददशे ” (तैत्रा २.१.२) इति ॥२॥

आ— ' सूर्यज्योतिषं त्वा ' इत्येवमेव द्रष्टव्यः । ' सूर्यज्योतिषं सूर्यात्मकज्योतिष्मतीं समिधं समिदवाहितसूर्यात्मिकां देवतां तत्रामिहितचित्तिं वा चित्तिदृष्टिदृष्टां समिधं वा ' त्वा त्वां ' वायुमतीं ' प्राणवतीं ' स्वर्ग्यां ' भास्वतीं त्वाम् ' उपदधामि । ' स्वर्गाय स्वर्गार्थम् । ' सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ' । सूर्याय ज्योतिषे स्वाहेति । अयमपि होममन्त्रः ॥ २ ॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजू राज्येन्द्रवत्या ।

जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥ ३ ॥

सजूरिति सज्जूः । देवेन । सवित्रा । सजूरिति सज्जूः । राज्या । इन्द्रवत्येतीन्द्रवत्या ।

१५ जुषाणः । अग्निः । वेतु । स्वाहा ॥ टं ॥ ३ ॥

सा— कात्यायनः—“सजूरिति वा” (काश्रौ ४.१४.१४) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्ताभ्याम् ' अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः ' इति मन्त्राभ्यां सह ' सजूः ' इत्यादिकं मन्त्रद्वयं होमे विकल्पितमित्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु— ' सजूर्देवेन सवित्रा सजू राज्येन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ' इति । ' सवित्रा ' देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह ' सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोरिति धातुः । समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः ।
२० तथा ' इन्द्रवत्या ' राज्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया ' सजूः समानप्रीतिः । उक्तगुणद्वयवान् ' अग्निः देवः ' जुषाणः अस्मासु प्रीतियुक्तः सन् ' वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसन्-सादनेष्विति धातुः । ' स्वाहा तथाविधायामये हूयमानमिदं द्रव्यं दत्तम् ॥३॥

आ— ' सजूर्देवेन ' इति लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुषाणः प्रीत्या सह वर्तमानः अग्निः सजूः । ' देवेन ' सवित्रा सूर्येण ' सजूः समानप्रीतिः समानप्रियवान् ।

1. P1 पूर्व° for सूर्य°
4. P1 om. उदय° ... युक्तः [L 17]
9. B1 समित्तपदित for समिदवाहित°; B1 तव for तत्र; H1 °त्वात्मकं for वा त्वा त्वां
10. B1 om. प्राणवतीं
18. P1 with marking above सजूर् ins. on the margin लिङ्गोक्तदेवत्यं गायत्रं द्रवम्
22. P1 om. इति धातुः
23. B1 °देवता for °देवत्या

३.२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

१८५

अग्निहोत्रहोममन्त्राः]

इन्द्रवत्या इन्द्रसंयुक्तया १ रात्र्या रात्रिदेवतया २ सजः । ३ जुषाणः सेवमानः आहुतिमास्वादयन्
 ४ अग्निः ५ वेतु । वेतिरिह पानार्थः । स्वादनार्थो वा । पिबतु स्वादयतु वा ॥ ३ ॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजरूपसेन्द्रवत्या ।

जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ ४ ॥

सजरिति सजः । देवेन । सवित्रा । सजरिति सजः । उषसा । इन्द्रवत्येतीन्द्रवत्या । ५
 जुषाणः । सूर्यः । वेतु । स्वाहा ॥ टं ॥ ४ ॥

सा- द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- 'सजूर्देवेन सवित्रा सजरूपसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा'
 इति । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । अत्रोषोदेवता पूर्वोक्तरात्रिदेवतायाः स्थाने योजनीया ।
 अत्राग्निमन्त्रस्य रात्रिमन्त्रं कण्वो व्याचष्टे- "सजूर्देवेन सवित्रेति सवितृमत्प्रसवाय सजू रात्र्येन्द्रवत्येति
 रात्र्या मिथुनीकरोतीन्द्रो यज्ञस्य देवता सेन्द्रं करोति जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहेति प्रत्यक्षं तस्यै देवतायै १०
 जुहोति यस्या अग्निहोत्रम्" (काशब्रा १.३.१.२६) इति । सूर्यमन्त्रोऽपि तथैव- "सजूर्देवेन सवित्रेत्येव
 प्रातः" (काशब्रा १.३.१.२७) इत्यादिना व्याख्यातः ॥४॥

आ- अथ प्रातर्होमः । 'सजूर्देवेन सवित्रा' [इति] । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री ।
 सर्वप्राणिनां प्रसवकर्त्रा श्रीभगवता सूर्येण समानप्रीतियुक्तो भूत्वा । १ इन्द्रवत्या इन्द्रयुक्तया
 २ उषसा । उषःशब्देन सूर्यप्रदीप्तिरत्रोच्यते । तया युक्तो भूत्वा । ३ जुषाणः आहुतिमास्वादयन् १५
 ४ सूर्यः ५ वेतु पिबतु । ६ स्वाहा सुहुतमाह्वानं चास्तु । अयमपि होममन्त्रः ॥ ४ ॥

इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजा रमयतु प्रजापतिः ।

अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा ।

अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा ॥ ५ ॥

इह । पुष्टिम् । पुष्टिपतिरिति पुष्टिऽपतिः । दधातु । २०
 इह । प्रजामिति प्रजाम् । रमयतु । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
 अग्नये । गृहपतय इति गृहऽपतये । रयिमते इति रयिऽमते । पुष्टिपतय इति पुष्टिऽपतये । स्वाहा ।
 अग्नये । अन्नादायेत्यन्नऽदाय । अन्नपतय इत्यन्नऽपतये । स्वाहा ॥ ५ ॥

9. P1 om. इति
10. P1 सेन्द्र° for सेन्द्रं
11. V. S1 C यस्य for यस्याः
15. H1 प्रभा for प्रदीप्ति

काशं .. २४

सा- कात्यायनः - “ ... पुष्टिकामः । स्थात्याः सुवेणेह पुष्टिम् ... इति गार्हपत्ये ” (काश्रौ ४.१४.२२-२३) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । स च होमः स्थालीरूपेण सुवेण कार्यः । पाठस्तु- ‘इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजा रमयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा’ इति । ‘पुष्टिपतिः पुष्टिपालको देवः’ इह कर्मणि ‘पुष्टिं’ दधातु पोषणं संपूर्तिं करोतु । ‘इह अस्मद्गृहे’ प्रजां पुत्रादिरूपां ‘प्रजापतिः प्रजापालको देवः’ रमयतु क्रीडयतु । ‘गृहपतये गृहस्य पालकाय’ रयिमते धनवते ‘पुष्टिपतये पुष्टिपालकाय’ अग्नये गार्हपत्यदेवाय ‘स्वाहा’ हविर्दत्तम् ।

कात्यायनः - “ अग्नयेऽन्नादाय ... इति इक्षिणामौ ” (काश्रौ ४.१४.२५) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु- ‘अग्नयेऽन्नाद्यायान्नपतये स्वाहा’ इति । अन्नं पुरतः प्राप्तं सर्वमत्तीत्यन्नादः । तथाच-पतिरसदीयान्नस्य पालकः । तथाविधाय ‘अग्नये’ स्वाहा हविर्दत्तम् ।

१० आ- ‘इह पुष्टिम्’ इति लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः । पुष पुष्टौ । ‘इह’ ‘पुष्टिं’ पोषणं ‘पुष्टिपतिः’ दधातु । ‘इह’ प्रजां पुत्रादिसंपत्तिम् । सिद्धवत् कृत्वाऽह- ‘रमयतु क्रीडयतु’ प्रजापतिः इति । ‘अग्नये’ ‘गृहपतये’ ‘रयिमते’ धनवते ‘पुष्टिपतये’ स्वाहा । स्वाहेति होमार्थः । ‘अग्नये’ ‘अन्नादाय । अन्नमत्तीत्यन्नादः तस्मै । [‘अन्नपतये] अन्नस्य पतिस्तस्मै ॥ ५ ॥

अनमित्रं मे अधराग्नमित्रमुदक् कृधि ।

१५ इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेऽनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ६ ॥

इन्द्रः पश्चादिन्द्रः पुरस्तादिन्द्रो अस्माँ३ अभि पातु विश्वतः ।

इन्द्रो जिघाँसतां मनाँसि विषूचीना व्यस्यतात् ॥ ७ ॥

अनमित्रम् । मे । अधराक् । अनमित्रम् । उदक् । कृधि ।

इन्द्रः । अनमित्रम् । पश्चात् । मे । अनमित्रम् । पुरः । कृधि ॥ ङीं ॥ ६ ॥

१० इन्द्रः । पश्चात् । इन्द्रः । पुरस्तात् । इन्द्रः । अस्मान् । अभि । पातु । विश्वतः ।

इन्द्रः । जिघाँसताम् । मनाँसि । विषूचीना । वि । अस्यतात् ॥ न्युं ॥ ७ ॥

सा- ‘अनमित्रं मे, इन्द्रः पश्चात्’ इति द्वौ मन्त्रौ जपार्थौ द्रष्टव्यौ । तयोः पाठस्तु- ‘अनमित्रं मे अधराग्नमित्रमुदक्कृधि । इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेऽनमित्रं पुरस्कृधि ।’ ‘इन्द्रः पश्चादिन्द्रः पुरस्तादिन्द्रोऽस्माँ३ अभि पातु विश्वतः । इन्द्रो जिघाँसतां मनाँसि विषूचीना व्यस्यतात्’ इति । हे ‘इन्द्र परमेश्वर्य-

1. P1 स्थात्यां for स्थात्याः; V1 S1 C सुवेण for सुवेणेह
2. P1 with marking above इह ins. on the margin- लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः ।
10. H1 हविः for यजुः
11. B1 प्राणं for प्रजां
12. H1 om. first स्वाहा; B1 after first स्वाहा ins. इति
22. P1 with marking above second अनमित्रं ins. on the margin- लिङ्गोक्तदेवत्यमनुष्टुप्छन्दस्कं यजुस्तथा बृहती

अग्निद्वोत्रहोममन्त्राः]

युक्तामे, 'मे मम' अधराक् दक्षिणतः, 'अनमित्रं अन्नस्य प्राणस्य मित्रं रक्षकं' कृधि कुरु । यद्वा- अनमित्रं शत्रुरहितं स्थानं कुरु । तदा नुडागमच्छान्दसः । तथा 'उदक् मे उत्तरतः' अनमित्रं 'कृधि । 'मे मम' पश्चात् पश्चिमतः 'अनमित्रम् । कृधीति [अनु] वर्तते । 'मे मम' पुरः पूर्वस्यां दिशि 'अनमित्रं' कृधि ॥६॥

अयम् 'इन्द्रः' पश्चात् पश्चिमदिशि 'अस्मान्' अभिपातु सर्वतः पालयतु । तथा 'इन्द्रः' पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अस्मान् अभिपातु । तथेन्द्रः 'विश्वतः सर्वासु दिक्षु अस्मानभिपातु । अयम् 'इन्द्रः' जिवाश्सताम् अस्मान् हन्तुमिच्छतां शत्रूणां 'मनांसि' विषूचीना विष्वगमनानि, उद्दिष्टं स्थानं विहाय अन्यगमनयुक्तानि यथा भवन्ति तथा 'व्यस्यतात् । असु क्षेपणे, विशेषेण क्षिपतात् ॥७॥

आ- 'अनमित्रम्' इति । लिङ्गोक्तदेवत्याऽनुष्टुप् । हे 'इन्द्र, 'मे मम' अधराक् दक्षिणतः, 'अनमित्रम् अनस्य प्राणस्य मित्रमग्निं' कृधि कुरुतात् । 'उदक् ममोत्तरतः' अनमित्रम् अग्निं कृधि । 'मे मम' पश्चात् पश्चिमतः 'अनमित्रं' कृधि । मम पुरः पुरस्तात् 'अनमित्रं' कृधि ॥ ६ ॥

'इन्द्रः पश्चात्' इति लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । 'अस्मान्' पश्चात् दिशः 'इन्द्रः' अभिपातु । 'पुरस्तात् देशे अस्मान्' इन्द्रः अभिपातु । 'विश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः' इन्द्रोऽस्मानभिपातु । 'जिवाश्सताम् अस्मान् हन्तुमिच्छतां शत्रूणां' मनांसि विषूचीना विषूचीनानि । अश्व गतिपूजनयोः विष्वगमनानि, उद्दिष्टस्थानं विहाय अन्यथा गमनयुक्तानि यथा भवन्ति तथा 'व्यस्यतात् । असु विक्षेपणे । विक्षिपतात् ॥ ७ ॥

समिदसि समिद्धो मे अग्ने दीदिहि ।

समेद्धा ते अग्ने दीद्यासम् ॥ ८ ॥ (२) ॥

समिदिति सम्ऽइत् । असि । समिद्ध इति सम्ऽइद्धः । मे । अग्ने । दीदिहि ।

समेद्वेति सम्ऽएद्धा । ते । अग्ने । दीद्यासम् ॥ ८ ॥ (२)

सा- कान्धायनः - "समिध आदधाति सर्वेषु यथापर्युक्षितं समिदसि" (काश्रौ ४.१४.३०) इति । पाठस्तु- 'समिदसि समिद्धो मे अग्ने दीदिहि । समेद्धा ते अग्ने दीद्यासम्' इति । हे 'अग्ने, त्वं

1. P1 with marking above दक्षिणतः ins. on the margin- उदक्शब्दसंनिधेरधराक् दक्षिणार्थः
2. V1 S1 C om. तदा...छान्दसः
7. V1 S1 C भवति for भवन्ति; V1 S1 C after क्षेपणे aff इति घातुः
10. H1 after कृधि ins. इति
22. P1 with marking above समिद् ins. on the margin- गौतमो राहुगण ऋषिराग्नेयी गायत्री ।

[अग्न्युपस्थानमन्त्रः]

‘समित्’ ‘असि, अस्मदीयकाष्टप्रक्षेपेण समित् सम्यगभिध्यमानो दीप्यमानो भवसि । ‘समिद्धः’ अस्माभि-
र्दीपितः सन् ‘मे’ मदनुग्रहार्थं ‘दीदिहि’ अतिशयेन दीप्यस्व । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । हे ‘अग्ने, ते तव
‘समेद्धा’ सम्यक् दीपयिताऽहं ‘दीद्यासम् । त्वत्प्रसादादतिशयेन दीप्तो भूयासम् ॥ ८ ॥ (२)

इति तृतीयेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

५ आ- ‘समिदसि’ इति । अवान्तरभेदेन गौतमो राहूगण ऋषिः । अग्निदेवत्या गायत्री ।
हे ‘अग्ने, ‘समित्’ ‘असि । समिध्यत इति समित् । ‘मे’ मम ‘समिद्धः’ दीप्तः ‘दीदिहि’
समिधमारूढः सन् । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्याद्यस्य रूपं दीदिहि इति । अतिशयेन दीप्यस्व ।
हे श्रीभगवन् ‘अग्ने, ते तव त्वत्प्रसादात् ‘समेद्धा’ सम्यगभिवर्धमानोऽहं ‘दीद्यासम् ।
पुत्रपञ्चजादिभिः सह ब्रह्मतेजोभिः दीप्तो भवेयम् इति यजमानाशीः ॥ ८ ॥

१०

[इति द्वितीयोऽनुवाकः]

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

सा- द्वितीयेऽग्निहोत्रमन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽग्न्युपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ।

उपप्रयन्तो अघ्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये ।

आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

१५

उपप्रयन्त इत्युपऽप्रयन्तः । अघ्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्रये ।

आरे । अस्मे इत्यस्मे । च । शृण्वन्ते ॥ चौ ॥ १ ॥

तस्योपस्थानस्य कर्तव्यताम् - “अग्नौ ह वै देवाः सर्वान् पशून् संनिदधिरे” (काश्रवा १.४.१.१)
इत्यादिना कण्वो बहुधा प्रपञ्चयामास ।

कात्यायनः - “सायमाहुत्यां हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते उपप्रयन्त इति” (काश्रौ
४.१२.१) इति । अस्मिन्ननुवाके बहव उपस्थानमन्त्राः । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः - ‘उपप्रयन्तो अघ्वरं

1. V1 S1 C om. second समित्
2. V1 S1 C after °देवनयोः ins. इति धातुः
5. B1 गौतमो for गौतमो
6. B1 मया for मे मम
8. B1 ममेद्धाति for सम्यगभि°
17. C S1 om. वै
19. P1 after इति adds अनुवाकेन
20. P1 with marking above उप° ins. on the margin इति आरभ्य सुषोषोषैरित्यन्तं
बृहद्देवानामार्षम् आद्याग्नेयी गायत्री ।

अन्युपस्थानमन्त्राः]

मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते ' इति । 'अध्वरं यज्ञम्' उपप्रयन्तः उपगच्छन्तो वयमनुष्ठितारः । 'अग्नये अग्निप्रीत्यर्थं' मन्त्रं मननेन त्रातारं शब्दसमूहं 'वोचेम ब्रूयाम । कथंभूतायाग्नये ? 'आरे दूरे' अस्मे अस्याकं समीपे इति शेषः । 'शृण्वते दूरे समीपे' च अस्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय । अस्य मन्त्रस्य प्राथम्यं कण्वो दर्शयति— "स उपवत्या प्रथमयोपतिष्ठते" (काशत्रा १.४.१.७) इति ॥१॥

आ— 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' इत्यादि 'सुपोषः पोषैः' इत्यन्तं बृहदेवानामार्षं यजमान-
स्यान्युपस्थाने विनियुक्तम् । तत्र 'उपप्रयन्तः' इत्यनुवाके आद्ये द्वे आग्नेयौ गायत्र्यौ ।
'उपप्रयन्तः' अध्वरम्, अध्वरं यज्ञं उपप्रयन्तः । इण् गतौ । उपप्रयन्तो वयम् । 'मन्त्रम् ।
मनु अवबोधने । त्रैङ् पालने । मन्तारं त्रायत इति मन्त्रः । तम् 'अग्नये अग्न्यर्थं' वोचेम ।
वच परिभाषणे । ब्रूयाम । 'आरे दूरे, 'अस्मे' 'शृण्वते' च श्रवणं कुर्वते । अस्मन्मन्त्रश्रवणा-
भिमुखायेत्यर्थः ॥

१०

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपा२ रेता२सि जिन्वति ॥२॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् ।

अपाम् । रेता२सि । जिन्वति ॥ हं ॥ २ ॥

सा— अथ द्वितीयः— 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपा२ रेता२सि जिन्वति' १५
इति । 'अयं इद्यमानः' अग्निः 'दिवः' द्युलोकस्य 'मूर्धा' शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते
तथाऽयमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्तते । ककुच्छब्दो गवां
पृष्ठे गलप्रदेशतः पश्चादवस्थितमुन्नतावयवमाचष्टे । तद्द्वयमादित्यरूपोऽग्निः सर्वेषामुपरि वर्तमानत्वात्
'ककुत्' इत्युच्यते । तथा 'पृथिव्याः' पतिः पालकः दाहपाकप्रकाशैर्मूलोकवर्तिनामुपकारकत्वात् तादृशोऽ-
ग्निरादित्यतुल्यः 'अपां' द्युलोकाद्बृष्टिरूपेण पतन्तीनां 'रेतांसि' साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि १०
'जिन्वति' प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य प्रयोक्तौ तात्पर्यं कण्वः— "यथा याचन् कल्याणं
वदेत्" (काशत्रा १.४.१.९) इत्यादिना दर्शयामास ॥३॥

आ— परापररूपेण व्यवस्थितोऽग्निः स्तूयते— 'अग्निर्मूर्धा' इति । विरूप ऋषिः । यः
'अयम्' अग्निः भगवान् 'दिवः' द्युलोकस्य द्युस्थानस्य च आदित्यात्मना दिविस्थेन ब्रह्मरूपेण च

1. P1 उप समीपे प्रयन्तः for उपप्रयन्तः
4. V1 S1 C प्रथमं योष for प्रथमयोष
5. B1 'देवतानाम्' for देवानाम्; B1 यजमान* for यजमानस्य
18. C V1 S1 पृष्ठे for पृष्ठे
20. C V1 S1 'रूपः' for 'तुल्यः'
24. B1 आदित्येन for आदित्य

‘मूर्द्धा भवति । अयमेव च ‘ककुत् । ककुदिति महनामसु (निघण्टु द्र. ३.३.१९) पठितम् ।
अत एवायं महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः । अयमेव ‘पृथिव्याः ‘पतिः । तापपाकप्रकाशादि-
भिरयमग्निः सर्वाः प्रजाः अनुगृह्णातीत्यभिप्रायः । किं च ‘अपां ‘रेतांसि ‘जिन्वति द्युलोकाद्
वृष्टिरूपेण निपतन्तीनामपां रेतांसि कारणानि चाद्वातिपरिणामरूपाणि जिन्वति । जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा प्रीणातीत्यर्थः ॥ २ ॥

उ॒भा वा॑मिन्द्रा॒ग्नी आ॒हुव॑ध्या उ॒भा रा॒धसः॑ स॒ह मा॑दय॒ध्वै ।

उ॒भा दा॒तारौ॑ इ॒षां र॑यी॒णामु॒भा वाज॑स्य सा॒तये॑ हुवे वा॒म् ॥ ३ ॥

उ॒भा । वा॒म् । इन्द्रा॒ग्नी इतीन्द्रा॒ग्नी । आ॒हुव॑ध्या इत्याहुव॑ध्वै । उ॒भा । रा॒धसः॑ । स॒ह । मा॑दय॒ध्वै ।

उ॒भा । दा॒तारौ॑ । इ॒षाम् । र॑यी॒णाम् । उ॒भा । वाज॑स्य । सा॒तये॑ । हुवे॒ । वा॒म् ॥ ३ ॥

- १० सा- अथ तृतीयः - ‘उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै । उभा दातारा
इषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम्’ इति । इन्द्रशब्देनात्राऽऽहुवनीयो विवक्षितः, तस्य
सर्वज्ञत्वसाधकत्वपरमैश्वर्योपेतत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः, अग्रे नयनात्, तस्य ह्याधानं प्रथमतो भवति ।
तथाविधो हि ‘इन्द्राग्नी आहुवनीयगार्हपत्यो ‘वाम् ‘उभा युवामुभौ ‘आहुवध्वै आह्वातुमिच्छामीति शेषः ।
किं च, ‘उभा युवामुभौ ‘राधसः अन्नाद् हविःस्वरूपाच्च ‘सह ‘मादयध्वै युगपदेककर्मणि हर्षयितु-
मिच्छामीति शेषः । ‘उभा युवामुभौ ‘इषाम् इष्यमाणानां ‘रयीणां धनानां ‘दातारौ । अतः ‘वाम्
‘उभा युवामुभौ ‘वाजस्य ‘सातये अस्मभ्यमन्नस्य दानाय ‘हुवे आह्वयामि । अस्यापि तत्त्वं कण्व इत्थं
दर्शयति- ‘‘ उभौ मे दातारौ सह सन्तौ दत्तमित्येवैतदाह (काशत्रा १.४.१.१०) इति ॥ ३ ॥

- आ - ‘उभा वामिन्द्राग्नी’ इति । भरद्वाज इन्द्राग्नी देवता (ते ?) । त्रिष्टुप् छन्दः । हे
‘इन्द्राग्नी, ‘वां युवाम् ‘उभा उभौ ‘आहुवध्वै । उत्तमपुरुषैकवचनस्थाने ‘वध्वै’ इति प्रत्ययः ।
१० आह्वयामि । किमर्थम् इति । ‘उभा उभौ ‘राधसः । राधो धनमन्नं वा; तस्य धनस्य हवि-
र्लक्षणस्य । ‘सह सार्धम् एकास्मिन् प्रदाने युवाम् उभा उभौ ‘मादयध्वै । माद्यतिर्भोजनार्थः । सह-
भोजनाय । किमर्थं पुनः सहभोजनायेति ? ‘उभा ‘दातारौ ‘इषां ‘रयीणाम्, इषामन्नानां रयीणां

1. B1 चाककुप् for च ककुत्
2. B1 महानात्मा, H1 महानात्मा this we have corrected as महानात्मा;
B1 तापयेके H1, तापवात्° this we have corrected as तापपाक°
16. P1 with marking above आह्वयामि ins. on the marking- षणु दाने अनुनासिकं
स्यात्
17. S1 C सन्तं for सन्तौ
20. B1 om. उभा; B1 om. वा,

अन्युपस्थानमन्त्राः]

धनानां च । उभौ दातारौ दानस्य कर्तारौ दानशीलौ । अतो यथाभागम् उभा सात्त्ये । पो
(? षण) अन्न (? संभक्ति) कर्मा । अन्नस्योपलब्धये वां युवां हुवे आह्वयामि ॥ ३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्र आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ४ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्रे । आ । रोह । अर्थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ श्वे ॥ ४ ॥

सा- अथ चतुर्थः - 'अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्र आ रोहाथा
नो वर्धया रयिम्' इति । हे आहवनीय, 'ते तव अयं गार्हपत्यः योनिः उत्पत्तिस्थानम् । अत
एवायम् ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतुकाल इत्युच्यते । सायं प्रातरादौ तत्रोत्पादकत्वेन
तथाविधकालोपेतः । यतः यस्मात् ऋतुकालोपेतात् गार्हपत्यात् जातः उत्पन्नस्त्वम् अरोचथाः कर्मकाले
दीप्तिमानभूः । हे अग्रे, आहवनीय, जानन् यथोक्तवृत्तान्तमवगच्छन् तं गार्हपत्यं स्वजनकम् आरोह
कर्मावसाने प्रविश । अथ अनन्तरं रयिम् अस्मदर्थं धनं पुनर्यजनकारणं वर्धय समृद्धं कुरु । एतस्य
तात्पर्यं कण्व इत्थं दर्शयति- "पुष्टं वै रयिः स्वं त इदं यदस्माकं पुष्टं तन्नो भूयो भूय एव कुरु तन्नो
वर्धयेत्येवैतदाह" (काशत्रा १.४.१.१) इति ॥४॥

आ- 'अयं ते योनिः' इति । देवश्रवा ऋषिः । आग्नेयी अनुष्टुप् । अत्र आहवनीयो- १५
ऽग्निरुच्यते । अयं गार्हपत्योऽग्निः ते तव आहवनीयाग्नेः योनिः उत्पत्तिस्थानम् । ऋतावृतौ
काले काले प्राप्ते प्राप्ते भवतीति ऋत्वियः । यतः यस्माद् गार्हपत्यात् जातः त्वं पूर्वमप्या-
धानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमादिष्वङ्गभावो[पेतः] त्वम् अरोचथाः । रुच दीप्तौ । रोचितवानसि ।
हे आहवनीय अग्रे, तं तव योनिभूतं गार्हपत्याख्यमग्निं जानन् विद्वान् आरोह आरोहस्व
....कारेणारोहणं कुरु पुनरुद्धरणाय । अथ अनन्तरं नः अस्मान् वर्धय अतिसमृद्धान् कुरु । २०
रयिं पुनः पुनस्तव यजनार्थं धनं च वर्धय ॥ ४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अश्वरेष्वीड्यः ।

यममवानो भृगवो विरूचुर्वनेषु चित्रं विम्बं विशेषिषे ॥ ५ ॥

7. S1 C तुरीयः for चतुर्थः
9. P1 trans अत एवायं after ऋत्वियः [L]
11. C V1 S1 अवगतं for अवगच्छन् तं
15. H1 आग्नेयम् for आग्नेयी; B1 om. अत्र
20. B1 कारणा° for कारेणा°, reading corrupt- verify from the ms B1 om. कुरु
21. H1 यजमानार्थं for यजनार्थं

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।
यम् । अप्नवानः । भृगवः । विरुचुरिति विरुचुः ।
वनेषु । चित्रम् । विभ्वमिति विभ्वम् । विशेषेति विशेषे ॥ श्रौ ॥ ५ ॥

सा- अथ पञ्चमः - 'अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्नवानो
५ भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेषेति' इति । 'अयम् आहवनीयः' इह कर्मानुष्ठानस्थाने 'प्रथमः
मुख्यः सन् 'धातृभिः अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभवत् । कथं भूतोऽयम् ? 'होता देवानामाह्वाता
'यजिष्ठः अतिशयेन यागोपयुक्तः । 'अध्वरेषु सोमयागादिषु 'ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः । अग्नशब्दः अपत्य-
नामसु (निघण्टु २.२.७) पठितः । 'अप्नवानः पुत्रवन्तः । अतः 'भृगवः भृगुवंशोत्पन्नाः पूर्वं महर्षयः
१० 'विशेषेति यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय, तदुपकारार्थं 'वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनाख्येऽवरण्यप्रदेशेषु
'यम् आहवनीयाख्यमग्निं 'विरुचुः विशेषेण दीपितवन्तः । कथंभूतमग्निम् ? 'चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन
विचित्रम् । अत एव 'विभ्वं विभुत्वशक्तियुक्तं यं विरुचुः । 'अयमिह प्रथमः' इति पूर्वत्रान्वयः ।
अस्य पूर्ववत् 'यथा याचन्' (काशब्रा १.१.४.१२) इत्यादिना प्रियोक्तिपरत्वं कण्वो दर्शयामास । प्रथम-
शब्दस्य मुख्यत्वार्थपरत्वं तित्तिरिदर्शयति- "अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरित्याह । मुख्यमेवैनं करोति"
(तैसं १.५.७.) इति ॥५॥

5. C S1 °ष्ठाने for °ष्ठानस्थाने; Sāyaṇa wrongly separates प्रथमो धायि here as प्रथमः । अधायि whereas in पदपाठ we see धायि. It may be noted that this verse also occurs in VS (3.15, 15.26, and 33.6), in RV (IV. 7.1) and TS (1.5.5.1) where all the commentators including Uvvaṭa Mahīdhara as also Sāyaṇa strictly follow the पदपाठ. In RV IV. 7.1 Sāyaṇa explains धायि as अधायि निहितः, दधातेः कर्मणि लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाह्नयोगे' (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । 'तिङ्ङतिङः' (पा ८.१.२८) इति निघातः । In TS Bhāskara as well as Sāyaṇa comments on धायि as धार्यते and keep silence over its derivation, Uvvaṭa धायि दुधाञ् चारणपोषणयोः । निहितः- as Mahīdhara Constantly following Sāyaṇa's foot-steps interprets it- धायि अधायि आधानकर्तृभिः आहितोऽभवत् । "बहुलं छन्दस्यमाह्नयोगेऽपि" (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । It is strange that Sāyaṇa should go against the tradition and separate प्रथमो धायि as प्रथमः अधायि for which he has no authority.

6. P1 आह्वयिता, C आह्वानाय for आह्वाता
8. P1 C S1 सर्वे for पूर्वे
11. P1 चित्रम् for विचित्रम्
12. P1 अस्याः for अस्य; P1 यथा याचनं for यथा याचन्; C S1 V1 प्रयोक्ते परत्वं for प्रियोक्तिपरत्वं

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

आ— 'अयमिह' इत्याग्नेयी वामदेवो जगती । 'अयम् आहवनीयोऽग्निः' इह अच्वरे स्थाने 'प्रथमः मुख्यः आद्यत्वमभिप्रेतं चेत् । दक्षिणाग्निर्वा । 'धायि' 'धातुभिः' अग्निधातु-भिरध्वर्युभिरधायि निहितः धृतः । 'होता देवानाह्वाता । 'यजिष्ठः यजीयसां श्रेष्ठः । मानुषेभ्यो यष्टृभ्यो यजिष्ठः यष्टृतमः । 'अच्वरेषु' 'ईड्यः' स्तुत्यः । 'यम्' 'अप्नवानः' यम् अग्निमाधाय । अप्न इत्यपत्यनाम, अप्नो येषामस्तीति अप्नवानः । अप्नवत्प्रभृतयो वा । 'भृगवः' भृगोरपत्यानि च । भृगवः पूर्वे ऋषयः । 'विरुरुचुः' रुचि दीप्तौ । विविधां दीप्तिं प्राप्तवन्तः । 'वनेषु' इति । अरण्योराधारामिप्रायम् । 'चित्रं' विचित्रं चायनीयम् । 'विश्वं' विभुत्वशक्तियुक्तम् । 'वनेषु' अरण्येषु स्थितं चित्रं विश्वमग्निम् अप्नवानो भृगवश्च 'विशेविशे' मनुष्याय, मनुष्याणां पुरुषार्थ-सिद्धये आधाय विरुरुचुः ॥ ५ ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः ।

पयः सहस्रसामृषिम् ॥ ६ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अहयः ।

पयः । सहस्रसामिति सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥ खं ॥ ६ ॥

सा— अथ षष्ठः — 'अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पयः सहस्रसामृषिम्' इति । 'अस्य' अग्नेः संबन्धिनीं 'प्रत्नां' चिरन्तनकालोपेतां 'द्युतम्' 'अनु दीप्तिमनुसृत्य' अहयः । इी लज्जायाम् । लज्जारहिता दोग्धारः । 'ऋषिम्' । ऋषी गतौ । *अर्षति दोहनस्थाने गच्छतीत्यृषिगौः । तां गां 'शुक्रं' 'पयः' श्वेतवर्णं दुग्धं 'दुदुहे' दुदुहिरे अग्निहोत्रहोमार्थं दुग्धवन्तः । सायं दोहनकाले अग्निसंबन्धिप्रकाशाभावे दुह्यमानं क्षीरं भूमौ पतिष्यतीत्येवं दोग्धृणां लज्जा भवति । सत्यां त्वहीतौ स्कन्दनशङ्कानुदयाल्लज्जादोषो

1. H1 आग्नेयः for आग्नेयी
2. B1 H1 अधायि । धातुभि रग्निं धारय । धातुभिरध्वर्युभिर्, this we have corrected धायि धातुभिः । अग्निधातुभिरध्वर्युभिर् [L 3]
3. B1 om. मानुषेभ्यो ... यजिष्ठ [L 4]
5. B1 अप्नवतः, H1 अप्नवान्, this we have corrected as अप्नवत्°
6. B1 सर्वे for पूर्वे
8. B1 after स्थितं adds चित्रं विश्वं; H1 विश्वमत्रं विश्वं, we have corrected this as चित्रं विश्वं
14. P1 with marking above अस्य ins. on the margin अवत्सार आग्नेयी गायत्री
15. V1 S1 C after लज्जायाम् ins. इति धातुः
16. V1 S1 C after गतौ ins. इति धातुः
- * [ऋषी गतौ इति तुदादौ पठितो धातुः सायणाचार्यैः भ्वादौ दृष्टः इति भाति ।]
17. V1 S1 C om. दुग्धं, P1 with marking above दुदुहिरे ins. on the margin इलोपशब्दान्दसः
18. P1 om. त्वद्

कारं...२५

नास्तीत्यर्थः । 'सहस्रसाम्' इत्येतद् गोविशेषणम् । षोऽन्तकर्मणि । सहस्रसंख्याकानि कर्माणि क्षीरदध्याज्यरूप-
हविःप्रदानेन सति समापयतीति सहस्रसाम् । तादृशीं गां दुग्धवन्त इत्यर्थः । तत्र 'सहस्रसाम्' इत्येतत्-
पदतात्पर्यं कण्वो व्याचष्टे- " एषा वै परमा सनिर्यत् सहस्रसनिः " (काशब्रा १.४.१-१२) इति ॥ ६ ॥

आ- 'अस्य प्रत्नाम्' इति आग्नेयी गायत्री । अवत्सार ऋषिः । 'अस्य एवाग्नेः' प्रत्नाम् ।
१ प्रत्नशब्दश्चिरन्तनवचनः । चिरन्तनां 'द्युतं दीप्तिम्' अनु गवि अनुषक्तां 'शुक्रं शुक्ररूपापन्नं'
'दुदुहे दुदुहिरे' अहयः । ही लज्जायाम् । लज्जारहिताः अलजिता अहयः गावः । ऊज्ज्वलाः
प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुक्रमिति ? 'पयः' । एता गावो यत्क्षरन्ति तत्पयो दुग्धम् ।
'सहस्रसाम्' । षोऽन्तकर्मणि । सहस्रसंख्यानां चातुर्मास्यपशुसोमादीनां समाप्तेः कर्तारं सवितारं
संभक्तारम् 'ऋषिं द्रष्टारं दुदुहे दुदुहिरे । गवि स्थितपयसि द्रष्टृत्वमुपचर्यते । एष मन्त्रो गाः
१० तत्पयश्च स्तुवन्नग्निमेव स्तौति ॥ ६ ॥

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ।
वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ॥ ७ ॥

तनूपा इति तनूपाः । अग्ने । असि । तन्वं । मे । पाहि ।

आयुर्दा इत्यायुःऽदाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि ।

१५ वर्चोदा इति वर्चःऽदाः । अग्ने । असि । वर्चः । मे । देहि । द्रों ॥ ७ ॥

सा- अथ सप्तमः- 'तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि' इति । हे 'अग्ने, त्वं 'तनूपाः' 'असि
शरीराणां पालकोऽसि । सति ह्युदराग्नौ भुक्तेऽन्ने जीर्णे सति शरीराणि पालयन्ते । अतः 'मे मम 'तन्वं
शरीरं 'पाहि पालय ॥

अथाष्टमः- 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि' इति । हे 'अग्ने, त्वं 'आयुर्दाः' 'असि, आयुषो
२० दाता भवसि । यावन्तं कालं वपुष्युदराग्नेः औष्ण्यमुपलभ्यते तावन्तं कालं न म्रियत इति हि प्रसिद्धम् ।
अतः 'मे मम अपमृत्युपरिहारेण 'आयुः' 'देहि ॥

अथ नवमः- 'वर्चोदाः अग्नेऽसि वर्चो मे देहि' इति । हे 'अग्ने, त्वं 'वर्चोदाः' 'असि

1. C V1 S1 before सहस्रसाम् add तत्र; C V1 S1 after कर्मणि ins. इति धातुः
4. B1 ऋषयः for ऋषिः
5. H1 अनुगं for अनुगवि; B1 'रूपां for रूपापन्नं
8. H1 सहस्राणां for सहस्रसाम्
16. V1 S1 C write the whole verse
17. S1 C om. अग्ने

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

वर्चसो वैदिकानुष्ठानप्रयुक्ततेजसो दाताऽसि । अतः 'मे तद् 'वर्चः 'देहि । तदेतत् तेज आहिताग्नेर्लोकं प्रसिद्धम् ॥७॥

आ— 'तनूपा अग्नेऽसि' इत्यादीनि त्रीणि यजूंषि आग्नेयानि । विराण्नाम त्रिपदा अनुष्टुप् । ऋषिविशेषानुक्तौ तु सामान्येनाभिहित एव ऋषिः । हे भगवन् 'अग्ने, स्वभावत एवाग्निहोत्रिणां 'तनूपाः शरीराणां गोप्ता 'असि । अतः 'मे मम 'तन्वं शरीरं 'पाहि । हे भगवन् 'अग्ने, स्वभावतस्वम् 'आयुर्दाः आयुषो दाता 'असि । अतः 'आयुः 'मे 'देहि । हे भगवन् 'अग्ने, 'वर्चोदाः तेजसो दाता 'असि । 'वर्चः ['मे 'देहि] । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांसस्तपसाऽग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिः । तद्वर्च इत्युच्यते । तन्मे देहि ॥ ७ ॥

अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आ पृण ।

इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि ॥ ८ ॥

वयस्वन्तो वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतम् ।

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाम्यम् ॥ ९ ॥

अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् । मे । आ । पृण ।

इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः । द्युमन्तमिति द्युमन्तम् । सम । इधीमहि ॥ ८ ॥

वयस्वन्तः । वयस्कृतम् । वयस्कृतमिति वयस्कृतम् ।

सहस्वन्तः । सहस्कृतम् । सहस्कृतमिति सहस्कृतम् ।

अग्ने । सपत्नदम्भनमिति सपत्नदम्भनम् । अदब्धासः । अदाम्यम् ॥ ९ ॥

स्वा— अथ दशमः— 'अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आ पृण' इति । हे 'अग्ने, 'मे 'तन्वाः मदीय-शरीरस्य 'यत् अङ्गं चक्षुरादिरूपं तस्यापि यत् 'ऊनं इष्टिपाटवादिरहितं 'मे 'तत् अङ्गम् 'आपृण । सर्वतः पूरय । 'चक्षुषा' इत्यादिमन्त्रचतुष्टयतात्पर्यं कण्वः— "यदेवेह वाचा वा कर्मणा वाऽऽयुषो वा" (काशत्रा २० १-४-१-१५) इत्यादिना विस्पष्टमुवाच ॥८॥

1. V1 S1 C om. एतत्
3. H1 त्रिष्टुपदा for त्रिपदा
7. H1 before तेजसो ins. बृहत्
18. P1 with marking above अग्ने ins. on the margin— आग्नेयं वजुः ।
19. V1 S1 C om. तस्यापि

अथैकादशः — ' इन्धानास्त्वा शत९ हिमा द्युमन्त९ समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृत९ सहस्वन्तः सहस्कृतम् अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् ' इति । हे 'अग्ने, त्वां 'शत९ 'हिमाः अस्मदायुषि विद्यमानान् शतसंख्याकान् संवत्सरान् 'समिधीमहि वयं नैरन्तर्येण दीपयामः सम्यक् । कथंभूता वयम् ? 'इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः 'वयस्वन्तः अन्नवन्तः 'सहस्वन्तः बलवन्तः, 'अद-
 ५ ब्धासः केनाप्यहिंसिताः । कथंभूतं त्वाम् ? 'द्युमन्तं दीप्तिमन्तं 'वयस्कृतं, वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृतं, तं; 'सहस्कृतं, सहो बलं करोतीति सहस्कृतं, तं; 'सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्; 'अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम् । अत्र 'हिमाः' इत्येतस्य पदस्य संवत्सरवाचित्वं कण्वो व्याचष्टे—
 "शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह यदाह शत९ हिमाः इति" (काशब्रा १-४-१-१६) इति ॥९॥

आ— हे 'अग्ने, 'मे मम 'तन्वाः शरीरस्य 'यत् 'ऊनं न्यूनम् अवखण्डितम् 'तत्
 १८ मम तन्वा 'आपृण आपूरय । 'इन्धानाः । इन्धी दीप्तौ । संदीप्यमानाः वयं 'शतं 'हिमाः शतं वर्षाणि 'द्युमन्तं त्वामग्निं 'समिधीमहि संदीपयामः ॥८॥

'वयस्वन्तः' इत्याग्नेय्यनुष्टुप् । हे भगवन् 'अग्ने, वयः इत्यन्नाम । समृद्धानवन्तः 'वयस्वन्तः, सह इति बल नाम, समग्रबलवन्तः 'सहस्वन्तः, 'अदब्धासः एवानुपहिंसाः (? सिताः) हिंसारहिताः सन्तो वयं, 'वयस्कृतम् अन्नस्य कर्तारम्, 'सहस्कृतं सहसो बलस्य
 १५ कर्तारम्, 'सपत्नदम्भनम्, दम्नोतिर्हिसार्थः, सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्, 'अदाभ्यम् अदाभ्यश्च (? स्तः) यो हिंसानर्हः । अनुपहिंस्यम् अग्ने त्वा समिधीमहि ॥ ९ ॥

चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ।

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः समृषीणां स्तुतेन ॥१०॥

सं प्रियेण धाम्ना समहमार्युषा सं वर्चसां सं प्रजया स९ रायस्पोषेण ग्मिषीय ।

१८ अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय महं स्थ महो वो भक्षीय ॥ ११ ॥

चित्रावसो । चित्रवसो इति चित्रऽवसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ।

सम् । त्वं । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगथाः । [सम्] ऋषीणाम् । स्तुतेन । कीं ॥१०॥

[सम् ।] प्रियेण । धाम्ना । [सम् ।] अहम् । आर्युषा ।

[सम् ।] वर्चसा [सम् ।] प्रजयेति प्रजया ।

[सम् ।] रायः । पोषेण । ग्मिषीय ।

१५ अन्धः । स्थ । अन्धः । वः । भक्षीय । महः । स्थ । महः । वः । भक्षीय ॥खै॥११॥

12. B1 समृद्धा अन्न °for समृद्धान्°

14. B1 om. °सहसो कर्तारम् [L 15]

16. B1 हिंसाई for हिंसानर्हः

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

सा- अथ द्वादशः - 'चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय' इति । हे 'चित्रावसो रात्रे, चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । अत एव तित्तिरिराह- "रात्रिर्वै चित्रावसुः" (तैसं १.५.७) इति । कण्वोऽपि विस्पष्टमाह- "रात्रिर्ह वै चित्रावसुरेषा हीमानि चित्राणि संगृह्यैव वसति तस्मान्नक्तं तारकाश्रितं दृश्यते" (काशब्रा १.४.१.१७) इति । हे रात्रे, 'ते तव 'पारं समाप्ति' स्वस्ति क्षेमो यथा भवति तथा 'अशीय व्यासवान् । इह लोके हि रात्रौ, मनुष्येषु निद्राणेषु तस्करा गृहं प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणार्थं रात्रिदेवतां प्रार्थयते ।

अथ त्रयोदशमन्त्रे किञ्चिद्विनियोगविशेषमाह कात्यायनः - "सं त्वमिदमुपविश्य" (काश्रौ ४.१२.४) इति । पूर्वोक्तैर्मन्त्रैरुपस्थायोपस्थानम् । अत्र तूपविश्येति विशेषः । पाठस्तु- 'सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः समृषीणां स्तुतेन । सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सं रायस्पोषेण १० रिमपीय' इति । हे 'अग्ने, 'त्वं 'सूर्यस्य 'वर्चसा सूर्यसंबन्धिना तेजसा 'सम् 'अगथाः रात्रौ संगतोऽसि । "अग्निं वावादिन्यः सायं प्रविशति" (तैब्रा २.१.२) इति श्रुत्यन्तरं पूर्वमुदाहृतम् । कण्वोऽप्येतद्गुदाजहार- "स जपति सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथा इति यदेनं सूर्यः प्रविशति" (काशब्रा १.४.१.१८) इति । किं च, 'ऋषीणां मन्त्राणां संबन्धिना 'स्तुतेन स्तोत्रेण 'सम् 'अगथाः । बहवो हि मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । 'प्रियेण प्रीतिविशेषेण 'धाम्ना स्थानेन नाम्ना जन्मना च 'सम् 'अगथाः । निरुक्तकारो हि धामानीति १५ शब्दस्य यथोक्तमर्थत्रयं दर्शयति- "स्थानानि नामानि जन्मानि च" (नि १.२८) इति । यथा त्वमुक्तैर्गुणैः संगतोऽसि, एवम् 'अहम् 'अपि त्वत्प्रसादान् 'आयुषा अपमृत्युदोषरहितेन 'सं 'रिमपीय 'संगतः भूयासम् । तथा 'वर्चसा विद्यैश्वर्यप्रयुक्ततेजसा संगिमपीय । तथा 'प्रजया पुत्रादिरूपया संगिमपीय तथा 'रायस्पोषेण धनस्य पुष्टया संगिमपीय ॥

अथ चतुर्दशे विशेषं कात्यायन आह- "गां गच्छत्यन्ध स्थेति" (काश्रौ ४.१२.५) इति । २० कण्वोऽप्येतदाह- "अथ गामुप परेत्यन्ध स्थेति" (काशब्रा १.४.१.१९) इति । पाठस्तु- "अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीय । ऊर्जं स्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोष स्थ रायस्पोष वो भक्षीय" इति । हे गावः, यूयम् 'अन्धः 'स्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादात् 'वः युष्मत्संबन्धि 'अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नं 'भक्षीय सेवेय । भज सेवायाम् । तथा 'महः 'स्थ पूज्यरूपाः स्थ । मह पूजायाम् । 'वः युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि २५ 'महः 'भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । "गौर्न पदा स्पृष्टया" इत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । तामेतां प्रसिद्धिं हि-शब्देन तित्तिरिः सूचयति- "महः स्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो ह्येताः" (तैसं १.५.८) इति ॥ १०-११॥

1. P1 with marking above first चित्रा^० ins. on the margin रात्रिदेवतं यजुः
5. P1 with marking above स्वस्ति ins. on the margin स्वस्तीत्यविनाशिनाम् ।
8. C V1 अत्र for अथ; P1 with marking above सं त्वम् ins. on the margin-
आग्नेयं सर्वाषिमाकृतिर्नामानुष्टुप्
16. V1 वा for च
20. C S1 विशेषः for विशेषं
23. V1 C S1 'भूताः for 'रूपाः
25. V1 S1 C after सेवायाम् ins. इति धातुः; V1 S1 C after पूजायाम् ins. इति धातुः

आ - 'चित्रावसो' इति त्रिपदाकृतिर्नामानुष्टुप् रात्रिदेवत्या ॥ सर्वेषामृषीणामार्षं यजुः, कृतिर्नामानुष्टुप् । "जागतावष्टकश्च कृतिः" (कायस ५.४.३) इति खण्डिकाभिप्रायेण चित्रावसुरिति रात्रिरुच्यते । चिति रमन्तीति चित्राणि । चित्राणि निवसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । छान्दसो दीर्घः । 'चित्रावसो' इति तत्संबोधनम् । अत्रापि रात्रिरूपेण अग्निः स्तूयते । हे 'चित्रावसो, 'स्वास्ति । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । सु अस्ति स्वस्ति । 'ते तव, स्यादिति शेषः । ते 'पारम् अन्तम् 'अशीय । अशु व्याप्तौ । अश्रुयाम् ॥

हे भगवन्नाहवनीय 'अग्ने, 'सूर्यस्य संबन्धिना 'वर्चसा तेजसा 'समगथाः संगतोऽसि, 'सम् 'ऋषीणां 'स्तुतेन । ऋषीणां मन्त्राणां प्रसिद्धऋषीणां वा स्तुतेन स्तोत्रेण च स 'त्वं समगथाः संगतो भवेः ॥१०॥

१० अथोपविश्य जपति 'सं प्रियेण' इति । अग्निदेवत्या जगती पञ्चपदा । हे अग्ने, 'प्रियेण 'धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः । स्थानानि नामानि जन्मानीति त्रयाणि धामानि भवन्ति । अतस्त्वेतैः 'सम् अगथाः संगतोऽसि । हे अग्ने, यथा त्वमेतैः संगत एवं त्वत्प्रसादात् 'अहम् अपि 'सम् 'आयुषा अपमृत्युदोषादिरहितेनायुषा 'सं 'वर्चसा सम्यक्तेजसा 'सं 'प्रजया सत्पुत्रादिकया, 'रायः 'पोषेण धनस्य पोषेण च 'संग्मिषीय । गमेरेतद्रूपम् । संगच्छेयम् । समुपसर्गस्य यथायोग्य-
१५ तयाऽत्रान्वयः कार्यः । आयुःप्रभृतिफलानि संततं मम भवन्त्वित्यर्थः ॥

अथोत्तरार्धेन गामभ्येति - 'अन्ध स्थ' इति । अन्ध इत्यन्ननाम (निघण्टु २.७) । अन्धःशब्देनान्नवीर्यमुपलक्ष्यते श्रुत्या - "यानि वो महांसि यानि वो वीर्याणि" (काशत्रा १.४.१.१९) इति । यतो यूयं गावः वीर्यहेतुभूतम् 'अन्धः अन्नं 'स्थ भवथ अतोऽहं 'वः युष्मत्संबन्धि 'अन्धः 'भक्षीय । भजतेरेतद्रूपम्, न तु भक्षयतेः । भक्षीय भजेय ।
२० भज सेवयाम् । 'महः 'स्थ । महःशब्देन "तस्यै श्रुतं तस्यै शरः" (शत्रा ३.३.३.२) इत्यादीनि दश वीर्याण्युच्यन्ते । यतो यूयं महः स्थ अतः 'महः 'वः 'भक्षीय ॥११॥

2. H1 जागतामवष्टकश्च for 'वष्टकश्च
3. H1 'वसोरिति for 'वसुरिति
4. B1 after अग्निः ins. एव
8. B1 च for सः
13. H1 om. 'दोषादि'
15. B1 एतानि for फलानि
17. H1 अन्धस्यत्र for अन्धःशब्देन
20. B1 रसः for शरः
21. B1 ये वो for यतो

अभ्युपस्थानमन्त्राः]

ऊर्जं स्योर्जं वो भक्षीय रायस्पोषं स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय ।

रेवंती रमध्वमस्मिन् योना अस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् लोके ॥१२॥

इहैव स्तेतो माऽपगात ।

संहितासि विश्वरूप्यूजा माऽऽ विश गौपत्येन ॥१३॥

ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् । वः । भक्षीय ।

रायः । पोषः । स्थ । रायः । पोषम् । वः । भक्षीय ।

रेवंतीः । रमध्वम् । अस्मिन् । योनौ । [अस्मिन् ।] गोष्ठे । गोस्थ इति गोऽस्थे ।

[अस्मिन् ।] क्षये । [अस्मिन् ।] लोके ॥ ख्यौ ॥१२॥

इह । एव । स्त । इतः । मा । अप । गात ।

सः हितेति सम्ऽहिता । असि । विश्वरूपीति विश्वऽरूपी ।

ऊर्जा । मा । आ । विश । गौपत्येन । चूं ॥१३॥

सा- तथा 'ऊर्जः' स्थ बलरूपाः स्थ । गोः संबन्धिक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः ।
ऊर्जं बलप्राणनयोः । 'वः' युष्माकं प्रसादात् 'ऊर्जं' 'भक्षीय' बलं सेवेय । तथा 'रायः' 'पोषः' स्थ ।
धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति । अतो धनपुष्टित्वोपचारः । 'वः' युष्माकं
प्रसादात् 'रायः' 'पोषं' धनपुष्टिं 'भक्षीय' सेवेय ॥

अथ पञ्चदशः - 'रेवती रमध्वमस्मिन् योना अस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् लोके । इहैव
स्तेतो माऽपगात' इति । हे 'रेवतीः' । धनहेतुत्वेन रेवत्यो गावः । 'अस्मिन्' 'योना' दृश्यमानेऽग्निहोत्र-
हविर्दोहनस्थाने 'रमध्वम्' क्रीडध्वम् । तथा दोहनादूर्ध्वम् 'अस्मिन्' 'गोष्ठे' यजमानसंबन्धिनि गोवाटे
रमध्वम् । ततो रात्रौ 'अस्मिन्' 'क्षये' यजमानसंबन्धिनि गृहे रमध्वम् । गोवाटशब्देन गृहाद्
षहिर्विश्रम्भेण संचारदेशोऽसिहितः । सर्वदा 'अस्मिन्' 'लोके' । लोकं दर्शने । यजमानसंबन्धिदृष्टिविषये ।
रमध्वम् । किं बहुना ? 'इह' 'एव' एतस्मिन् यजमानसंबन्धिदृष्टिविषये स्थान एव 'स्त' यूयं भवत । 'इतः'
अस्मद्यजमानस्थानात् 'मा' अपगात । अपेत्यान्यत्र मा गच्छत । अत्र रेवतीशब्दस्य गोवाचित्वं कण्वो
दर्शयति- "पशवो वै रेवन्तस्तस्मादाह रेवती रमध्वमिति" (काश्या १.४.१.२०) इति । तित्तिरि-
श्चैतद्दर्शयति- "रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः" (तैसं ६.३.६) इति ॥

षोडशे विशेषमाह कात्यायनः- "संहितेत्यालभते" (काश्या ४.१२.६) इति । गामित्यनुवर्तते । २५
कण्वो विस्पष्टमेतदाह- "अथ गाममिमृशति संहिताऽसि" (काश्या १.४.१.२१) इति । पाठस्तु-
'संहिताऽसि विश्वरूप्यूजा मा विश गौपत्येन' इति । हे गौः, त्वं 'संहिता' 'असि' । क्षीराज्यरूप-

17. V1 S1 C स्थ for स्त

18. V1 S1 C om. तथा

19. V1 S1 C 'संबन्धि' for 'संबन्धिनि

20. C V1 S1 after दर्शने add इति धातुः

21. C V1 S1 after 'विषये' add रमध्वम्; C V1 S1 स्थ for स्त

22. P1 om. अन्यत्र

इविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्ताऽसि । विश्वरूपी शुक्लकृष्णादिभिर्बहुमी रूपैर्युक्ता सती 'ऊर्जा क्षीरादिरसैः मे 'गौपत्येन बहुविधगोस्वामित्वेन 'मा 'आविश मां सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च संपद्यताम् ॥१२-१३॥

आ- 'ऊर्जः स्थ' इति कृत्स्नमन्त्रस्य पक्षे पङ्क्तिः । भेदे तु लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री ।

५ 'ऊर्जः' स्थ । ऊर्जशब्दो रसवचनः । यतो यूयम् ऊर्जः स्थ अतः 'ऊर्जः' वः 'भक्षीय । 'रायः' 'पोषः' स्थ यतो यूयं धनपुष्टिकाराः स्थ अतः 'रायः' 'पोषं' धनस्य पोषं 'वः' 'भक्षीय ॥ 'रेवती रमध्वम्', 'इहैव स्त', 'संहिता' इति त्रीणि यजूंषि गव्यानि । आद्यमेतत्- हे 'रेवतीः हे रेवत्यः धनवत्यो गावः, 'रमध्वम् । रमु क्रीडायाम् । रतिं कुरुत । 'अस्मिन् 'योनौ अस्यां गोयूथप्रजनन्यां रमध्वम् । 'अस्मिन् 'गोष्ठे गोवाटे रमध्वम् । 'अस्मिन् 'क्षये गृहे ।

१० 'अस्मिन्' लोके । लोकं दर्शने । मदीयेऽस्मिन्नवलोकने रमध्वम् ॥

किं च, 'इह' एव यजमानगृहे एव 'स्त' भवत । 'इतः यजमानं परित्यज्य इतो गृहात् 'मा 'अपगात् मा गच्छत । गामभिमृशति- 'संहिता' 'असि संलग्नाऽसि । यज्ञस्य होमसंबन्धेन संहिताऽसि । अथवा प्राणिनः पयोभिः संदधातीति संहिता । विश्वरूपी शुक्लकृष्णादिभिर्विश्वरूपैर्विश्वरूपी । 'ऊर्जा अग्नेन 'गौपत्येन गोपतित्वेन च माम् 'आविश प्रविश ॥१२-१३॥

१५ उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥१४॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेदिवे इति दिवेऽदिवे । दोषावस्तर्धिति दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ जां ॥१४॥

सा- सप्तदशे विशेषमाह कात्यायनः- "गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेति" (काश्रौ ४.१२.७) इति । कण्वोऽप्याह- "अथ गार्हपत्यमुप परेत्युप त्वा" (काश्रौ १.४.१.२२) इति । षाठस्तु- "उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि" इति । हे 'दोषावस्तः' 'अग्ने, दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता । तथाविध हे गार्हपत्य, 'दिवेदिवे प्रतिदिनं 'वयं यजमानाः 'धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या 'नमः 'भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः 'उप समीपे 'त्वा 'एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः ॥१४॥

२५ आ- 'उप त्वाऽग्ने' इत्यादिना गार्हपत्यमुपतिष्ठते । 'उप त्वा' दितृचमाग्नेयं गायत्रं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । हे भगवन् 'अग्ने, 'दिवेदिवे अहन्यहनि 'दोषावस्तः । दोषेति रात्रिनाम । (निषण्डु १.७) । वस निवासे । रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता, तत्संबोधनं दोषावस्तः ।

1. P1 यशियैः for यज्ञ

14. H1 om. च

20. V1 S1 C om. कण्वो ... इति ।

३.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३०५

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

१धिया बुद्ध्या प्रोत्साहितमनस्काः श्रद्धधानाः १वयं १नमः १भरन्तः । “नमः” इत्यन्नाम
(निघण्टु २.७) । अन्नं विभ्रतो वयं १त्वा १एमसि । आ इमसि, छन्दसि “इदन्तो मसि”
(पा ७.१.४६) इति रूपम् । उपैम उपगच्छेम ॥१४॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानं स्वे दमे ॥१५॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।

वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ॐ ॥ १५ ॥

सा- अथाष्टादशः - ‘राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे’ इति ।
‘राजन्तं दीप्यमानम्’ अध्वराणां ‘गोपां यज्ञानां गोप्ताम् । ‘ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य
‘दीदिविं दीपयितारम्’ स्वे ‘दमे अस्मदीये गृहे’ वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपञ्चादिभिरभिवर्धमानम् १०
त्वामुपैमीत्यनुवर्तते । अत्र वर्धमानशब्दस्य तात्पर्यं कृण्वो दर्शयति- “यदस्माकं पुष्टं तं नो भूयो भूय
एव कुरु । तन्नो वर्धयेत्येवैतदाहुः” (काशब्रा १.४.१.२२) इति ॥१५॥

आ- हे भगवन्नग्रे, १राजन्तं दीप्यमानम् १अध्वराणां यज्ञानां १गोपां गोप्ताम् १ऋतस्य
सत्यवचनलक्षणव्रतस्य १दीदिविं दीपयितारम् । १वर्धमानं चातुर्मास्यपशुसोमादिभिरभिवर्धमानम् ।
१स्वे १दमे । दम इति गृहनाम । स्वकीये गृहे वर्धमानम् । त्वामुपैमेत्यनुषङ्गः ॥१५॥ १५

स नः पितेव सूनवेऽग्रे स्रपायनो भव ।

सर्चस्वा नः स्वस्तये ॥ १६ ॥

1. B1 प्रोत्सावापिमस्काः, H1 प्रोत्सावाहितमनस्काः- we have corrected this as
प्रोत्साहितमनस्काः; Uvvaṭa interprets this धिया बुद्ध्या प्रोक्तम्, यतमनस्काः
श्रद्धधानाः ... It is not clear what प्रोक्तम् यतमनस्काः in this connection
means. Evidently it appears that this portion in Uvvaṭa's com-
mentary is corrupt

8. P1 with marking above राजन्तम् ins. on the आग्नेयं यजुः ।

9. V1 S1 C om. यज्ञानां

10. P1 with marking above दीदिविं ins. on the margin दीव्यतेर्यङ्गुगन्तादौणादिक
इकारः इति शब्दसिद्धिः । अभ्यात्माभिदेवपक्षेऽप्येवम्; P1 om. ‘सोम’

11. C S1 उपैत्यनु° for उपैमीत्यनु°; C V1 S1 यदास्माकमिष्टत्वं for यदस्माकं पुष्टं तं

12. V1 वर्धयेत्ये° for वर्धयेत्ये°

13. B1 सेव्यमानम् for दीप्यमानम्; B1 om. अध्वराणां यज्ञानां

असं... २६

सः । नः । पितेवेति पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुपायन इति सुऽउपायनः । भव ।
सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ झां १६ ॥

सा- अथैकोनविंशः - स नः पितेव सूनवेऽग्ने सुपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ' इति ।
हे 'अग्ने गार्हपत्य, अत्र पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं 'नः अस्माकं 'सुपायनः 'भव । सुष्टुप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र
१ दृष्टान्तः - 'सूनवे 'पितेव । यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यस्तद्वत् । 'नः अस्माकं
'स्वस्तये क्षेमाय 'सचस्व अनेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये । यद्वा सचस्व सेवस्व । षच
सेवने । अत्र दृष्टान्ततात्पर्यं कण्वो दर्शयति- " यथा पिता पुत्राय सूपचर एवं नः सूपचर एधीत्येवैतदाह " (काशब्रा १.४.१.२३) इति ॥ १६ ॥

आ- हे भगवन् 'अग्ने, यस्त्वमेवंगुणः सोऽस्माकं 'पितेव 'सूनवे पुत्राय पितेव
१० 'सुपायनः । अत्र अय, पय, चय गतौ । सुखोपगमनः 'भव । किं च, 'सचस्व 'नः अस्मान् ।
सच से (व)नेच । सिद्ध सेच (? व)स्व वा । 'स्वस्तये स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अविनाशाय ॥ १६ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुर्ग्निरवसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तम रयिं दाः ॥ १७ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

१५ वसुः । अग्निः । वसुश्रवा इति वसुऽश्रवाः ।

अच्छ । नक्षि । द्युमत्तममिति द्युमत्तमम् । रयिम् । दाः ॥ जै ॥ १७ ॥

सा- अथ विंशः - ' अग्ने त्वं नोऽन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ' इति । हे 'अग्ने
गार्हपत्य, 'त्वं 'नः अस्माकं 'अन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती 'भव इत्यन्वयः । 'उत अपि च
'त्राता पालयिता 'शिवः शान्तः 'वरूथ्यः । पुत्रपौत्रादिसमूहो वरूथम् । तस्मै हितः वरूथ्यः भव ।
२० इमं मन्त्रमारभ्य चतस्र ऋचो द्विपदाः । तासां पुरुषरूपापत्ययाचने तात्पर्यं कण्वो दर्शयति- " पुरुष-
च्छन्दसं वै द्विपदा द्विपाद्वयं पुरुषः पुरुषान् वा एतद्याचते " (काशब्रा १.४.१.२३) इति ॥

अथैकविंशः- ' वसुर्ग्निरवसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तम रयिं दाः ' इति । हे गार्हपत्याख्य, 'वसुः

4. S1 C om. अत्र; C V1 S1 सुष्टुपायं for सुष्टुप°
6. V1 S1 C after समवाये add इति धातुः; V1 S1 C om. यद्वा...सेवने ।
17. P1 with marking above अग्ने ins. on the margin आग्नेयं यजुः;
S1 C गार्हपत्याग्ने for अग्ने गार्हपत्य [L 18]
19. P1 वरूथ्यः for वरूथम्
20. V1 S1 C द्विपदां for द्विपदा
21. P1 after हे adds गार्हपत्य; C S1 after गार्हपत्याख्य ins. अग्ने

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

जनानां वासयिता । वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवाः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमित्येवमस्य कीर्तिर्महती । अच्छ निर्मलस्वभाव हे अग्ने, नक्षि अस्मदीयं होमस्थानं गच्छ । नक्ष गतौ । यदा यदा वयं होष्यामस्तदा तदा समागच्छेत्यर्थः । शुभ्रतमं दीप्तिमन्तं वर्णविशेषयुक्तं रयिं धनं दाः देहि ॥१७॥

आ— द्वे गार्हपत्याग्निदेवत्ये बन्धुः श्रुतबन्धुरेकैकश ऋषी । हे भगवन् अग्ने, त्वं नः अन्तमः अस्माकं त्वं निकटतमः असि । अति बन्धने । अतः (ःन्तः) संबन्धस्तत्र श्रेष्ठतमः । अन्तमः ब्रह्मचर्याश्रमप्रभृति देवतात्वेन च त्वमतिनिकटतमः । उत अपि च त्राता । त्रैङ् पालने । स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयिताऽसि । अतः शिवः भव शान्तो भव । वरूथमिति [गृहनाम] (निघण्टु ३.४) । तस्मै हितो वरूथ्यः । हे भगवन् अग्ने, अग्निः त्वं वसुः असि जनानां वासयिता । त्वं वसुश्रवाः, वसवः श्रवः यशो यस्य सः वसुश्रवाः, सुकीर्तिर्धनद इत्यर्थः । हे अच्छ प्रपन्नानां प्राणिनां पापमलं दहन् न [क्षि] । गृहिणामपि (?) त्वम् अच्छ स्वच्छ निर्मल । न हि कदापिदपि दोषेण बद्धयसे, न लक्ष्यस इत्यर्थः । यद्वा— “ अच्छामेरा-सुमिति शाकपूणिः ” (नि ५.२८) । पूज्यत्वेन व्याप्तुं हविषा नक्षीति । किं च— शुभ्रतमं दीप्तिमन्तं वर्णविशेषयुक्तं रयिं धनं दाः देहि ॥१७॥

तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुग्रा णो अघायतः समस्मात् ॥ १८ ॥

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिव इति दीदिऽवः ।

सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्य इति सखिऽभ्यः ।

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् ।

उरुग्रा । नः । अघायतः । अघायत इत्यघऽयतः । समस्मात् ॥ द्वौ ॥ १८ ॥

5. B1 देवहुत्या, H1 द्वे हत्ये—readings in both are corrupt. We have therefore corrected them as द्वे गार्हपत्याग्निदेवत्ये

6. B1 अदि for अति; B1 श्रेष्ठः for श्रेष्ठतमः

7. H1 after first च add अज्ञात्वेन

8. B1 om. शान्तो भव

10. B1 वसुवत् for वसवः; B1 श्रवो for यशो

11. B1 गृहीनामपि, H1 न गृहनामपि— then blank upto निर्मल [L 12]

12. H1 निर्मिते, B1 निर्मलम् for निर्मल; B1 नक्षि for नहि; B1 वध्यसे for लक्ष्यसे

13. B1 न नक्षीति for नक्षीति

14. H1 om. वर्णविशेषयुक्तं

सा- अथ द्वाविंशः - 'तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः' इति । हे शोचिष्ठ दीसिमन्, 'दीदिवः सर्वस्य दीपयितः, 'तं त्वा पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वामग्निं सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्यः अस्मदीयानां सखीनामुपकाराय च 'नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ॥

अथ त्रयोविंशः - 'स नो बोधि शुची हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात्' इति । हे अग्ने, 'सः त्वं 'नः अस्मान् भवत्सेवकान् 'बोधि बुध्यस्व । 'हवम् अस्मदीयमाह्वानं 'श्रुधि शृणु । समस्तशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अघं पापमस्मानिच्छतीत्यघायत् शत्रुः । 'समस्मात् 'अघायतः सर्वस्मादस्मदीयशत्रोः 'नः अस्मान् 'उरुष्य पालय । उरुष्यतिस्तु रक्षणकर्मा ॥१८॥

आ- 'तं त्वा' इति । यस्त्वमेवंगुणः 'तं त्वा त्वां ब्रवीमि । हे अग्ने, 'शोचिष्ठ । शुची दीप्तौ । दीप्तिमत्तम । 'दीदिवः दीप्यस्व । दिवेर्जलनार्थस्य लिट्येतद्रूपं दीदिव इति । 'नूनं निश्चयेन 'सुम्नाय सुम्नार्थं सुखार्थमेवाऽग्निं त्वाम् 'ईमहे याचामहे । 'सखिभ्यः सखिभ्योऽर्थाय नूनमीमहे इत्यनुषङ्गः । 'स नो बोधि' । यस्त्वमेवंगुणः 'सः 'नः अस्माकमित्यभिप्रायः । 'बोधि अबोधि त्वयाऽवगत इत्यर्थः । अस्मदीयाभिप्रायं बुद्ध्वा च 'हवम् अस्मदीयमाह्वानं ['श्रुधि ।] श्रु श्रवणे । शृणु । आह्वानं श्रुत्वा च 'उरुष्य 'नः अस्मान् उरुष्य । उरुष्यती रक्षणकर्मा । पापं य इच्छति स अघायन् । तस्मात् 'अघायतः परस्यानिष्टमिच्छतः अनिष्टं कुर्वतश्च 'समस्मात् सर्वस्मात् नः उरुष्य रक्ष ॥१८॥

इळ एहदित एहि काम्य एहि ।

मयि वः कामधरणं भूयात् ॥ १९ ॥

इळे । आ । इहि । अदिते । [आ । इहि ।] काम्ये । आ । इहि ।

मयि । वः । कामधरणमिति कामधरणम् । भूयात् ॥ कां ॥१९॥

२० सा- चतुर्विंशे विशेषमाह कात्यायनः - "गां गच्छतीळ एहीति" (काशौ ४.१२.८) इति । हे 'इळे 'एहि । हे 'अदिते, 'एहि आगच्छ । होमस्थानमिति शेषः । इळा मनोदुहिता । अदितिर्देवमाता । इळा मनुमिवास्मान् रक्षतु । अदितिरादित्यानिव । अतस्मिन्सुखच्छब्दस्तद्धर्मनिर्देशार्थः ॥

[अथ पञ्चविंशः]- कात्यायनः - "काम्य एहीत्यालभते" (काशौ ४.१२.९) इति । पाठस्तु- 'काम्य एहि । मयि वः कामधरणं भूयात्' इति । हे 'काम्ये, सर्वैः कामयितव्ये धेनो, 'एहि अस्मद्वोमीव- स्थानमागच्छ । 'वः पुष्पाकं गवां 'कामधरणम् अपेक्षितफलधारकत्वं यदास्ति तन्मध्यनुष्ठानेन 'भूयात्

9. H1 दिते; B1 द्रुते: for दिवे; H1 इत्येतद् for लिट्येतद्
14. B1 अघायन् for तस्मात्; H1 after परस्य ins. अनिलः
20. P1 with marking above गां ins. on the margin गोदेवते यज्ञः ।
21. P1 इळा, V1 इळा for इळा
22. V1 S1 C इळां मनुर् for इळा मनुम्
25. V1 S1 C om. 'स्थान'

अभ्युपस्थानमन्त्राः]

अस्तु । युष्मत्प्रसादात् अहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अत्र 'मयि वः' इत्यस्य तात्पर्यं कण्वो दर्शयति— "मयि वः कामधरणमित्यहं वः प्रियो भूयासमित्येवैतदाह" (काशत्रा १.४.१.२४) इति ॥१९॥

आ— गां गच्छति 'इळ एहि' इति । द्वे गव्ये । हे 'इळे, 'अदिते, इति गोः संबोधनम् । इळा नाम मनोर्दुहिता । अदितिर्देवमाता । इलेव मनोरस्मान् प्रति 'एहि । अदितिरिवादित्यानामस्मान् प्रति 'एहि । अतस्मिस्तच्छब्दस्तद्धर्मानिर्देशार्थः । गामभिपृशति— 'काम्ये' इति । मनुष्याणां कामनार्हा गौः काम्या । हे 'काम्ये, 'एहि आगच्छ । 'वः युष्माकं 'कामधरणम् । कामाः यस्मिन् ध्रियन्ते तत् कामधरणम् । काम्यविषयस्थानं 'मयि 'भूयात् । अहं वः प्रियो भूयासमित्यर्थः ॥१९॥

सोमान् स्वरेणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २० ॥

सोमानम् । स्वरेणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ।

कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥ सो ॥ २० ॥

सा— अथ षड्विंशः— 'सोमानं स्वरेणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः' इति । पुञ् अभिषवे । तस्मान्मनिप्रत्यये नकारान्तः । 'सोमानम् अभिषोतारम् । स्वृ शब्दोपतापयोः । 'स्वरेणं शब्दयितारम् । हे 'ब्रह्मणस्पते, वेदपालकाग्रे, सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च मामित्वध्याहारः । 'कृणुहि कुरु । तत्रोपमानमुच्यते । 'कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतनाय इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवानिति सोऽभिधीयते । 'यः पुमान् 'औशिजः उशिजः पुत्रः तं कक्षीवन्तम् इति योजनीयम् । सोऽयमर्थो यास्केन स्पष्टीकृतः— "सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु । ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावान् औशिजः उशिजः पुत्रः" (नि ६.१०) इति । 'सोमानम्' इत्येतस्य तात्पर्यं तित्तिरिपि सूचयति— "सोमानं स्वरेणम् [इत्याह] सोमपीथमेवाऽवरुद्धे" (तैसं १.५.१) इति । अत्र 'सोमानम्' इत्यादेस्तृचस्य लोकत्रयोपस्थानभावनायां तात्पर्यमाह कण्वः— "यदाहवनीयमुपतिष्ठते दिवं

6. B1 अतस्तास्मं for अतस्मिन्; B1 निदर्शनार्थः for निर्देशार्थः

14. P1 with marking above सोमानं ins. on the margin—ब्रह्मणस्पत्यं गायत्रम्

15. V1 S1 C अभिषवन इति धातुः for अभिषवे

18. C दृष्टः for द्रष्टव्यः

20. V1 कृणुहि for कुरु; P1 after कुरु adds. कृणुहि

21. P1 कक्षा for कक्ष्या; P1 with marking above उशिजः ins. on the margin

उशिकु तस्य मातेति पुराणे ।

तदुपतिष्ठते यद्गार्हपत्यं पृथिवीं तदथैतदन्तरिक्षमुपतिष्ठते तस्माद्ब्राह्मणस्पत्येन तृचेनोपतिष्ठते ” (काशवा १.४.१-२६) इति ॥२०॥

आ-अग्निमीक्षमाणो जपति- ‘सोमानम्’ इति । ‘सोमानम्’ इत्यादितृचं ब्राह्मणस्पत्यं गायत्रम् । ब्राह्मणस्पतिर्मेधातिथ्य ऋषिः । बृहस्पतिरेव ब्राह्मणस्पतिः । हे ^१ब्राह्मणस्पते, बृहस्पते, ^५‘सोमानम् । पुञ् अभिषवे । “आतो मनिन् कनिप् वनिपश्च ” (पा ३.२.७४), “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) इति मनिनि कृते, द्वितीयैकवचनं ‘सोमानम्’ इति भवति । सोमानं सोतारमिति पर्यायः (? यौ) । सोमानम् सोतारमभिषवकर्तारम् । ^१स्वरणम् । स्वरशब्दोपतापयोः । स्वरणं शब्दयितारम् । सोमानं सोतारं देवानां स्तोतारं [च] मां ^१कृणुहि कुरु धनंप्रदाने । कम् इवेति ? ^१कक्षीवन्तम् । लुप्तोपममेतत् । दीर्घतमसः पुत्रः ^१यः ऋषिः ^१औशिजः । १० उशिक् तस्य माता । तस्यां जातो य औशिजस्तं कक्षीवन्तमृषिमिव मां ^१कृणुहि ॥२०॥

यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥२१॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहेत्यमीवहा ।

वसुविदिति वसुवित् । पुष्टिवर्धन इति पुष्टिवर्धनः ।

१५ सः । नः । सिषक्तु । सिषक्तिवति सिषक्तु । यः । तुरः ॥ भ्यां ॥२१॥

सा-अथ सप्तविंशः - ‘यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः’ इति । ‘यः पुत्रः’ रेवान् धनवान्, पुनरपि ‘यः पुत्रः’ अमीवहा अमीवस्य रोगस्य हन्ता । ‘वसुवित् वसुनो धनस्य सारत्वं वेत्तीति वसुवित् । ‘पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता । पुनरपि ‘यः पुत्रः’ तुरः त्वरायुक्तः शीघ्रकारी, ‘सः तादृशः पुत्रोऽग्रे प्रसादात्’ नः अस्मान् ‘सिषक्तु सेवताम् । तथा च यास्केन २० व्याख्यातम्- “स नः सेवतां यस्तुरः” (नि ३.२१) इति ॥२१॥

आ- ‘यो रेवान्’ [इति ।] ^१यः ब्राह्मणस्पतिः । ‘रे’ इति धननाम । ‘रेवान् ।

1. C V1 S1 °स्पत्यत्वेन for °स्पत्ये तृचेन
7. H1 शृ for स्वर
8. H1 श्रपणं श्रपयितारं for स्वरणं शब्दयितारम्
9. H1 °प्रधाने for °प्रदाने; H1 om. ऋषिः
16. P1 with marking above यो ins. on the margin- ब्राह्मणस्पत्यं यजुर्गायत्रं वा ।
21. H1 रेवान् for रेवान्

३.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२०७

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

धनवान् । ^१यः च ^२अमीवहा । अमीवा व्याधिस्तस्य हन्ता अमीवहा । ^३वसुवित् वसु धनं,
तस्य सारासारातां वेत्ति वेद इति स वसुवित् । ^४पुष्टिवर्धनः पुष्टेः पोषणस्य वर्धयिता पुष्टिवर्धनः ।
^५यः ^६तुरः । तुरश्छान्दसः । त्वरः शीघ्रकारी । यः एवंविधः, ^७सः ^८नः अस्मान् ^९सिषक्तु । षिच
सेवने । ^{१०}सचताम् । यद्वा— एवंविधः पुत्रः प्रार्थ्यते— हे ब्रह्मणस्पते, यः ^{११}रेवान् धनवान् यः च
अमीवहा व्याधेर्हन्ता । वसुवित् धनस्य लब्धा । पुष्टिवर्धनः पुष्टेश्च यो वर्धयिता । यस्तुरः
शीघ्रकारी यः पुत्रः सः नः अस्मान् सिषक्तु सेवतामिति ॥२१॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य ।

रक्षां गो ब्रह्मणस्पते ॥२२॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते । म्या ॥२२॥

१०

सा— अथाष्टाविंशः— 'मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षा गो ब्रह्मणस्पते'
इति । रा दान इति धातोः कसुन्नन्तस्य षष्ठ्येकवचनं रूप इति । दानं कृतवत् इत्युक्तं भवति । तस्य
निषेधात् ^१अररुषः इत्युक्तम् । कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत् इत्यर्थः संपद्यते । तादृशस्य ^२मर्त्यस्य
मनुष्यस्य शंसः प्रशंसिता ^३धूर्तिः कर्मानुष्ठानप्रशंसारूपेण धौर्त्येन युक्तः पुत्रः ^४नः अस्मान् ^५मा ^६प्रणक्
प्रकर्षेण मा व्याप्नोतु । नशिरयं व्याप्त्यर्थः । यद्वा— नश आदर्शने । मा प्रणक् मा प्रकर्षेण विनाशय-
त्वित्यर्थः । हे ^७ब्रह्मणस्पते, ^८नः अस्मान् ^९रक्ष । नास्तिकः पुत्रो यथा नोत्पद्यते तथा पालय ॥२२॥

आ— 'मा नः शंसः' इति । हे ^१ब्रह्मणस्पते, अस्मान् ^२अररुषः अदातुः पुरुषस्य
^३शंसः शंसनम् । शंसः अनिष्टचिन्तनम् । अररुषः । रा दाने । अस्य कसौ कृते षष्ठ्या
ररुषः इति भवति । तन्नञा प्रतिषिध्यते । अररुषः अदातुः शत्रोः शंसः । प्रपूर्वस्य नशेर्व्याप्त्यर्थ-
स्येतद्रूपं 'प्रणक्' इति । ^४मा ^५प्रणक् मा व्याप्नोतु । ^६मर्त्यस्य मृतियोग्यस्य ^७धूर्तिः वध्या
^८नः मा प्रणक् । ^९नः अस्मान् ^{१०}रक्ष पालय ॥२२॥

महिं त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः ।

दुराध्वर्षं वरुणस्य ॥२३॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

दुराध्वर्षमिति दुःआध्वर्षम् । वरुणस्य ॥ गौ ॥२३॥

१५

1. B1 om. धनवान्
12. P1 with marking above ररुषः ins. on the margin ररौ इति ररिवान् तस्य
14. VI S1 C om. नः
15. V1 S1 C after आदर्शने add: इति धातुः
19. B1 om. नञा

सा- अयेकोनत्रिंशः - 'महि त्रीणामवोऽस्तु युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य' इति । योऽयं मित्रः यश्चार्थमा योऽपि वरुणः एतज्जामकानां त्रीणां त्रयाणां देवानां संबन्धि 'अवः पालनम्' अस्तु भवतु । कथंभूतमवनम् ? 'महि महत् सर्वापदिनाशकम् । युक्षं युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् यस्मिन् पालने, तथाविधं 'दुराधर्षम्' अन्यैराधर्षयितुं तिरस्कर्तुमशक्यम् । अत्र 'महि त्रीणाम्' इत्यादितृचस्य मध्ये 'नाध्वसु वारणेषु' (कासं ३.३.२४) इति यदुक्तं तस्य शुलोकभूलोकगतसंव-
मार्गमिप्रायं कण्वो दर्शयति- "इमे वा अध्वनो वारणा य इमेऽन्तरा द्यावापृथिव्यौ तानेवैतदुपतिष्ठते" (काशिका १.४.१-२६) इति ॥२३॥

आ- 'महि त्रीणाम्' इत्यादि तृचमादित्यदेवत्यं गायत्रम् । ऋषिस्तु सत्यधृतिर्वाक्यः । पथि स्वस्त्ययने, विनियुक्तमिदं मधुसूक्तम् । 'मित्रस्य' 'अर्यम्णः' 'वरुणस्य' चेति 'त्रीणां त्रयाणां सूर्याणां' 'महि माहात्म्यं' 'नः' 'अस्तु' । 'अवः' 'अवनं पालनम्' । कथंभूतम् ? 'युक्षं युमन्ति द्रव्याणि यस्मिन् पालने क्षियन्ति निवसन्ति तद् युक्षम् । 'दुराधर्षम्' अन्यैर्धर्षयितुमशक्यं दुराधर्षम् । युक्षं दुराधर्षमवनम् । मित्रादिसूर्यकमवनमस्माकमस्तु ॥२३॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु ।

ईशे रिपुरघशंसः ॥२४॥

१५ नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वस्वित्यध्वऽसु । वारणेषु ।
ईशे । रिपुः । अघशंस इत्यघऽशंसः ॥ च्छं ॥२४॥

सा- अथ त्रिंशः- 'नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः' इति । अमा-
शब्दो गृहनामसु (निघण्टु ३.४) पठितः । अपीत्यस्मिन्नर्थे चन- शब्दः वर्तते । 'अमा' 'चन' गृहेऽपि वर्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानामुपद्रवायेति शेषः । 'अघशंसः' सर्वदा पापस्य प्रशंसकः 'रिपुः' शत्रुः 'न' 'ईशे' न समर्थो भवति खलु । तथा 'वारणेषु' चोरव्याघ्रादिषु भयवशाच्च-
वारितेष्वपि 'अध्वसु' मार्गेषु रिपुः 'न' 'ईशे' बाधितुं न समर्थः । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति चोरादिबाधा इत्यर्थः ॥२४॥

आ- 'नहि तेषाम्' इति । 'तेषां सूर्यपालितानां' 'अमा' 'चन' । अमाशब्दो गृहवचनः । चनशब्दोऽप्यर्थे । गृहेऽपि वसतां यजमानानां 'रिपुः' शत्रुः 'न' 'ईशे' । 'न' 'अध्वसु' 'वारणेषु' ।

1. P1 with marking above महि ins. on the margin:- आदित्यदेवत्या गायत्री सत्यधृतिर्वाक्यः ऋषिः।
6. P1 तेन for तान्
8. B1 °देवत्यं for °देवत्यं
10. B1 om. पालनं
11. B1 अशक्यमनाधर्षम् for अशक्यं दुराधर्षम्
19. V1 S1 C उपद्रवायेति for उपद्रवायेति

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

अध्वसु मार्गेषु । कथं भूतेषु वारणेषु ? यत्रावस्थितान् पथिकान् चोरा वारयन्ति ते पन्थानो वारणास्तेषु वारणेषु । चोरप्रचुरमार्गेषु व्रजतां सूर्यपालितानां यजमानानाम् । ^१अघशस्त्रः, अघं पापं शंसतीत्यघशस्त्रः पापशंसनः रिपुः शत्रुः ^२न ईशे । ^३हि प्रसिद्धम् । वस्त्राद्यपहरणादौ न समर्थ इति ॥२४॥

ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ।

ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥२५॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय ।

ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ सं ॥२५॥

सा— अथैकात्रिंशः — ‘ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम्’ इति । ^१अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः ‘पुत्रासः पुत्राः’ ते पूर्वोक्ता मित्रार्थमवरुणाः, ‘मर्त्याय मनुष्याय’ १७ यजमानाय ‘अजस्रं निरन्तरम् अनुपक्षीणं’ ‘ज्योतिः तेजः’ ‘प्र’ यच्छन्ति । किमर्थम् ? ‘जीवसे जीवितुं, यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्ति ॥ २५ ॥

आ— आदित्यमाहात्म्यं स्तौति— ‘ते पुत्रासः’ इति । ^१अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः ^२पुत्रासः पुत्राः मित्रादयः आदित्याः ^३मर्त्याय मरणार्हाय मनुष्याय ^४अजस्रं निरन्तरम् अनुपक्षीणं ^५ज्योतिः, इष्टप्रापकमनिष्टनिवारकं यज्ज्ञानलक्षणं ज्योतिः, [तत्] ^६यच्छन्ति १५ प्रयच्छन्ति । ^७जीवसे जीवनाय ॥२५॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मध्वन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥२६॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपोपेत्युपऽउप । इत् । नु । मध्वन्निति मध्वन् ।

भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ध्यौ ॥२६॥

1. B1 om. अध्वसु मार्गेषु

10. V1 पूर्वोक्त* for पूर्वोक्ता

11. V1 S1 C om. ज्योतिः; P1 यच्छन्ति for प्रयच्छन्ति and adds there after प्रयच्छन्तु

12. P1 प्रयच्छन्तु for प्रयच्छन्ति

15. H1 om. इष्टप्रापकम् ... यच्

सा- अथ द्वारिंशः - 'कदा चन स्तरीसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते' इति । हे 'इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, 'कदा 'चन अस्माभिः पुनः पुनयाच्छमानः सन् कदाचिदपि 'स्तरीः 'न 'असि हिंसको न भवसि, न कुप्यसीत्यर्थः । किं च हे 'मघवन् धनवन्, 'दाशुषे हविर्दत्तवते त्वदनुग्रहार्थम् 'उपोप अत्यन्तसमीपे 'इत् 'नु क्षिप्रमेव । इच्छब्द एवकारार्थः । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । 'सश्वसि सेवसे । अन्यन्तानुग्रहेण सेवकवत् क्षिप्रमेवातिसमीपमागच्छसीत्यर्थः । 'देवस्य 'ते प्रकाशमानस्य तव 'भूयः 'दानं बहुतरं फलदानं 'पृच्यते यजमानेन संयुज्यते । अत्रेन्द्रशब्दस्य तात्पर्यं कण्वो दर्शयति- " इन्द्रो यज्ञस्य देवता सेन्द्रमेवैतदग्न्युपस्थानं करोति " (काशवा १.४.१.२७) इति ॥ २६ ॥

आ- 'कदा चन' इति ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दाः । हे भगवन् 'इन्द्र, भूयो भूयो याच्यमानोऽपि त्वं 'कदा 'चन कदाचिदपि 'न 'स्तरीः 'असि । स्तृणातेर्हिसार्थस्यैतद्रूपं 'स्तरीः' इति । हिंसकः कोपनश्च नासि, न कुप्यसीत्यर्थः । किं च 'सश्वसि । सश्वतिः सेवनकर्मा । 'दाशुषे इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाशुषः दानशीलान् सश्वसि सेवसे । उपशब्दः पादपूरणः । इच्छब्द एवार्थः । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । हे 'मघवन्, 'ते तव 'देवस्य दातुः 'भूयः बहुतरं 'दानम् 'इत् 'नु क्षिप्रमेव दाशुषः प्रति 'उपोप 'पृच्यते । पृचि संपर्के ॥ २६ ॥

१५ तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ २७ ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ।
धियः । यः । नः । प्रचोदयादिति प्रचोदयात् ॥ २७ ॥

सा- अथ त्रयस्त्रिंशः - 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्' इति । 'यः परमेश्वरः अन्तर्यामी 'नः अस्माकं 'धियः धीः कर्माणि 'प्रचोदयात् सत्कर्मानुष्ठानाय प्रकर्षेण प्रेरयति, तस्य 'देवस्य द्योतनात्मकस्य 'सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणः 'भर्गः सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च

1. P1 with marking above कदा ins. on the margin :- ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दाः ।
3. C om. धनवन्
4. S1 दत्तवदनु for 'दत्तवते त्वदनु'
14. B1 om. भूयः ... संपर्के
19. P1 with marking above तत् ins. on the margin विश्वामित्रः सविता गायत्रीः C वरेण्यं for वरेण्यं
20. V1 om. यः ... प्रेरयति । (L. 21); S1 C interpret on the third Pād after Commenting तत् ... धीमहि ।
21. S1 C before तस्य add तदिति षष्ठ्यर्थे; S1 C after अन्तर्यामिणो add - विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा ब्रह्मणो

ब्रह्मण्युपस्थानमन्त्राः]

भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वरेण्यं सर्वैः प्रार्थनीयं यदस्ति 'तत्' 'वीमहि
सादृशं तेजो ध्यायामः । सवितृपदस्य तात्पर्यं कण्वो दर्शयति- " सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा
इते सवितृप्रसूताः सर्वे कामाः समृध्यन्ते " (काशब्रा १.४.१.२८) इति ॥ २७ ॥

आ- 'तत् सवितुः' इति । विश्वामित्रः सावित्री गायत्री । 'तत्' इति षष्ठ्या
विपरिणम्यते । तस्य 'सवितुः' सर्वस्य प्रसवदातुः आदित्यान्तःपुरुषस्य 'देवस्य देवनादिगुणयुक्तस्य
द्विष्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य विज्ञानानन्दस्वभावस्य वा ब्रह्मणः 'वरेण्यं पुरुषार्थकामिभिर्वरेणीयं
'भर्गः । भर्गशब्दो वीर्यवचनः । " वीर्यं वै भर्गः " (शब्रा ५.४.५.१) इति श्रुतेः । तेन हि
पाप्मानं भृञ्जति दहतीति । अथवा भृजी भर्जन इत्यस्य रूपं भर्ग इति । " अग्निर्वै भर्गः "
(शब्रा १२.३.४.८) इति श्रुतेः । भर्ग इति तेजोवचनः । तस्य सवितुः देवस्य वरेण्यं
भर्गख्यं तेजः 'वीमहि । ध्यै चिन्तायाम् । अस्य छान्दसं संप्रसारणम् । ध्यायामश्चिन्तयामः । १०
'धियः 'यः 'नः' प्रचोदयात् । धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनः [वा] । अस्माकं बुद्धिं कर्माणि
[वा] यः प्रचोदयात् । चुद संचोदने । यः प्रकर्षेण संचोदयति प्रेरयति, तस्य सवितुः संबन्धि
वरेण्यं वीर्यं तेजो ध्यायाम इति संबन्धः । अथ सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकः सविता सर्वजगदुपादानतया
जगत्कर्ता सर्वोपाधिभिश्चिकीर्षुस्तत्तदुपाधिधर्मान् विजिगीषुस्तत्तद्रूपैर्ललाया व्यवजिहीर्षुस्तथाभङ्गतया
स्वकमनीयादिमहिम्नो दिदर्शयिषुर्निर्माय तया स्वयं वशीकृतमायः सर्वेश्वरो जगन्नियन्ता १५
सर्वात्मनामात्मभूतोऽन्तर्यामी यो देवोऽस्माकं धियः धीः प्रचोदयात् । तस्य सवितुर्देवस्यात्म-
भूतमनन्ततयाऽऽत्मभावेन वरेण्यं ध्यातॄणां सर्वसंसारकेशमूलावमर्जनं भर्गख्यं परंज्योतीरूपं संतन्तं
ध्यायाम इत्यर्थः ॥ २७ ॥

2. Si C after तेजो add वयं; S1 C after ध्यायामः add छान्दसं संप्रसारणम् । After this it Continues the Commentary on the third Pāda as - धियो यो नः । धी-शब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा । बुद्धीः कर्माणि वा । यः सविता नः अस्माकं प्रचोदयात् । चुद संचोदने । प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानायेति । २०
4. B1 om. तत् सवितुः ... सवितुः (L. 5)
6. H1 विज्ञानानन्तानन्दात्मस्वभावस्य for विज्ञानानन्द स्वभावस्य; H1 om. वा; B1 °कामितं for °कामिभिः
9. H1 after first इति adds च
11. B1 om. धीशब्दो ... प्रचोदयात् (L. 12)
12. B1 om. यः
13. B1 अत्र for अथ; B1 सर्वस्य for सर्व°
15. H1 °कामनीयथ° for कमनीयादि
16. H1 om. धीः
17. B1 °संस्कार° for °संसार°

परि ते दूळभो रथोऽस्मा२३ अश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ।
समिद्धो मा समर्धय प्रजया च धनेन च ॥२८॥ ॥३॥

परि । ते । दूळभः । दुर्दभ इति दुःदभः । रथः । अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः ।
येन । रक्षसि । दाशुषः ।
समिद्ध इति समऽईद्धः । मा । सम् । अर्धय ।
प्रजयेति प्रजया । च । धनेन । च ॥ उ० ॥२८॥ ॥३॥

सा- अथ चतुर्विंशः - 'परि ते दूळभो रथोऽस्मा२ अश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ।
समिद्धो मा समर्धय प्रजया च धनेन च' इति । हे अग्ने, 'ते तव रथः' अस्मान् यजमानान् विश्वतः
सर्वासु दिक्षु परि अश्नोतु परितो व्याप्नोतु । कस्यांश्चिदपि दिशि अल्पमपि स्थानमपरित्यज्यास्मद्रक्षणाय
१० व्याप्नोतु । कथंभूतो रथः ? दूळभः दुर्दभः । छान्दमो वर्णव्यस्ययः । दम्नोतिर्वधकर्मा । दुःखेन दभ्यते,
केनाऽपि सहसा हिंसितुमशक्य इत्यर्थः । 'येन रथेन दाशुषः हविर्दत्तवते यजमानाय तदुपकारार्थं रक्षसि
रक्षां करोषि । स रथः पर्यङ्गोत्तित्यन्वयः । 'समिद्धः मया सम्यक् प्रदीपितस्त्वं प्रजया च पुत्रादिकया
'धनेन च सुवर्णादिना मां समर्धय, मां यजमानं समृद्धं कुरु । दाशुषः इति पदं कण्वो व्याचष्टे- "यजमाना
वै दाशुषः" (काशत्रा १-४-१-२९) इति ॥ २८ ॥

१५

[इति तृतीयेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

आ- 'परि ते' इत्येतस्य वामदेवं आप्रेयी अनिरुक्ता गायत्री । हे भगवन्नग्ने, 'ते तव
स्वभूतः रथः श्रीचरणास्तव कायो वा । "रथस्तु चरणः कायः" इति वचनात् । कथंभूतः ?
दूळभः दुर्दभः । दुर् उपसर्गः प्रतिषेधार्थः । दम्नोतिर्वधकर्मा । दूळभ इति छान्दसः ।
अवध्योऽप्रतिहतस्रवरथः अस्मान् विश्वतः सर्वतः अश्नोतु, परि अश्नोतु । 'येन रथेन दाशुषः
१० यजमानात् (न ?) रक्षसि । एवमुक्तप्रकारेण समिद्धः त्वं प्रजया च धनेन च मा मां
समर्धय ॥२८॥

बृहदुपस्थानं संपूर्णम् ॥

[इति तृतीयोऽनुवाकः]

9. P1 om. अपि स्थानम्
12. S1 C after रथः add छन्दसा
15. V1 इति तृतीयः खण्डः for इति ... वाकः
17. B1 चरणसु for चरणासु; B1 चरणाः for चरणः

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

सा- तृतीयेऽनुवाके विस्तरेणाग्न्युपस्थानमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे संक्षेपेणाग्न्युपस्थानमन्त्रा उपयन्ते ।

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् ।

सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥१॥

भूः । भुवः । स्वरिति स्वः । सुप्रजा इति सुप्रजाः । प्रजयेति प्रजया । भूयासम् ।

सुवीर इति सुवीरैः । वीरैः । सुपोष इति सुपोषैः । पोषैः ॥ अं ॥१॥

कात्यायनः - “ भूर्भुवः स्वरिति वा ” (काश्रौ ४.१२.१२) इति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन ‘ उप प्रयन्तः ’ इत्यादिना वा, वक्ष्यमाणेन ‘ भूर्भुवः स्वः ’ इत्यादिना वा, द्वयोरन्यतरेणानुवाकेनोपस्थानं कुर्यादित्यर्थः । प्रथममन्त्रेण कण्वोऽप्येतदुपस्थानं दर्शयति - “ स वा अग्निहोत्रं हुन्वा सायमुपतिष्ठते भूर्भुवः स्वरिति ” (काश्रौ १.४.२.१) इति । पाठस्तु - ‘ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् । सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ’ इति । हे अग्ने, ‘ भूः ’ भुवः ‘ स्वः ’ भूरादिव्याहृतित्रयात्मकस्तदर्थ-भूतलोकत्रयात्मको वा त्वम् । अतस्त्वत्प्रसादादहं यदा ‘ प्रजया बन्धुभृत्यादिरूपया युज्येयं तदानीं ’ सुप्रजाः अनुकूलत्वेन शोभमानाः प्रजा यस्य मम तादृशः ‘ भूयासम् । तथा ‘ वीरैः स्वस्वकार्येषु शूरैर्यदा युज्येयं तदानीं ’ सुवीरः शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तः भूयासम् । तथा ‘ पोषैः हिरण्यपञ्चादिपोषणैर्यदा युज्येयं तदानीं ’ सुपोषः बहुमूल्याहं हिरण्यादियुक्तो भूयासम् ॥१॥

आ- अथ शुल्लकोपस्थानमुच्यते - ‘ भूर्भुवः स्वः ’ इति । आसुरेराषम् । यजुषि । हे भगवन्नग्ने, यस्त्वं व्याहृत्यात्मकस्तं त्वां स्तुत्वा स्तुत्वा याचे । [प्रजया] ‘ प्रजामिः ’ सुप्रजाः शोभनप्रजाः ‘ भूयासं भवेयम् । ‘ वीरैः पुत्रैः ‘ सुवीरः शोभनवीरः सुपुत्रो भवेयम् । ‘ पोषैः भूहिरण्यादिपोषणैः ‘ सुपोषः शोभनपोषो भूयासम् ॥१॥

नर्यं प्रजां मे पाहि शस्त्रं पशून् मे पाहि ।

आऽगन्म विश्वेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ॥२॥

अग्ने सम्राळभि दुम्नमभि सह आ यच्छस्व ।

अयमग्निर्गृहपतिर्गाहपत्यः प्रजावान् वसुवित्तमः ॥३॥

10. S1 before भूर् adds ॐ; P1 with marking above भूर् ins. on the margin आसुरेराषं यजियं यजुः ।
14. V1 S1 C V1 S1 *पुत्रो for पुत्रयुक्तो; V1 om. भूयासम् ... यदा; C यद् च पोषैः पुष्टैः संपन्नैर् for तथा पोषैर् ... यदा
17. B1 om. one स्तुत्वा
18. H1 om. भवेयम्; B1 om. पुत्रैः
19. B1 om. सुपोषः

अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमाभि सह आ यच्छस्व ।
 गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्ज बिभ्रत एमसि ॥४॥
 ऊर्ज बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।
 येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः ॥५॥
 गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।
 उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः ॥६॥
 अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ।
 क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये ।
 शिवम् शम्भम् शंयोः शंयोः ॥७॥ (४) ॥

- १० नय । प्रजामिति प्रऽजाम् । मे । पाहि । शस्व । पशून् । मे । पाहि ॥
 आ । अग्नम् । विश्ववेदसमिति विश्ववेदसम् ।
 अस्मभ्यम् । वसुवित्तममिति वसुवित्तमम् ॥ ल्पीः ॥२॥
 अग्ने । सम्राजिति संराट् । अभि । द्युम्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ।
 अयम् । अग्निः । गृहपतिरिति गृहपतिः । गार्हपत्य इति गार्हपत्यः ।
 १० प्रजावानिति प्रजावान् । वसुवित्तम् इति वसुवित्तमः ॥ म्युं ॥३॥
 अग्ने । गृहपत इति गृहपते । अभि । द्युम्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ॥
 गृहाः । मा । बिभीत । मा । वेपध्वम् । ऊर्जम् । बिभ्रतः । आ । इमसि ॥ गै ॥४॥
 ऊर्जम् । बिभ्रत । वः । सुमना इति सुमनाः । सुमेधा इति सुमेधाः ।
 गृहान् । आ । एमि । मनसा । मोदमानः ॥
 १० येषाम् । अध्येतीत्यधिऽएति । प्रवसन्निति प्रवसन् । येषु । सौमनसः । बहुः ॥ क्रौं ॥५॥
 गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते । नः । जानन्तु । जानतः ।
 उपहूता इत्युपहूताः । इह । गावः । उपहूता इत्युपहूताः । अजावयः ॥ स्मि ॥६॥
 अथो इत्यथो । अन्नस्य । कीलालः । उपहूत इत्युपहूतः । गृहेषु । नः ।
 क्षेमाय । वः । शान्त्यै । प्र । पद्ये ।
 २५ शिवम् । शम्भम् । शंयोरिति शंयोः । शंयोरिति शंयोः । प्रूं ॥७॥ (४) ॥

सा- द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्विशेषमाह कात्यायनः - “ प्रवत्स्यन्त्सर्वाङ्ग्येति प्रतिमन्त्रम् ”
 (काश्रौ ४-१२-१३) इति । कण्वोप्याह- “ अथ खलु प्रवत्स्यन् गार्हपत्यमेवाग्र उपतिष्ठतेऽथाहवनीयम् ”

अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

(काशब्रा १.४.२-२) इति । यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीमुभावाहवनीयगार्हपत्याग्नी मन्त्रद्वयेनोपतिष्ठेत् । तयोः पाठस्तु- 'नर्यं प्रजां मे पाहि शस्य पशून् मे पाहि' इति । हे 'नर्यं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हित गार्हपत्य, 'मे' 'प्रजां' 'पाहि । हे 'शस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्य आहवनीय, 'मे' 'पशून्' 'पाहि ॥

चतुर्थपञ्चमयोर्विशेषमाह कात्यायनः- " उपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनाऽगन्मेति प्रति- ५
मन्त्रम् " (द्र. काश्रौ ४.१२.१८) इति । ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतो यजमानो मन्त्राभ्यामाहवनीयगार्हप-
त्यावुपतिष्ठेत् । कण्वोऽप्येतद्भुभयं दर्शयति- " स आहवनीयमुपतिष्ठत आऽगन्म " (काशब्रा १.४.२-४)
इति, " अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽयमग्निः " (काशब्रा १.४.२-४) इति । आहवनीयार्थमन्त्रपाठस्तु-
'आऽगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तम् । अग्ने सन्नालभि युष्मन्मभि सह आ यच्छस्व' इति । विश्वं
वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदाः, तं सर्वज्ञम् । 'अस्मभ्यम्' अस्मदर्थं 'वसुवित्तम्' अतिशयेन वसुनो १०
धनस्य वेदितारं लब्धारम् । विदूळ लभे । तथाविधमाहवनीयमुद्दिश्य 'आऽगन्म' वयं ग्रामान्तरात्
प्रत्यागताः । सम्यग् राजते दीप्यत इति 'सन्नाट्' । तथाविध 'अग्ने' हे आहवनीय, 'अभि' 'युष्मन्' सर्वतोऽ-
वस्थितं धनम् । 'अभि' 'सहः' सर्वतः शत्रून्भिभवितुं बलम् 'आयच्छस्व' । दाण् दाने इति धातोर्यच्छा-
देशः । धनं बलं चानीयास्मभ्यं देहि ।

गार्हपत्यार्थमन्त्रपाठस्तु- 'अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजावान् वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभि १५
युष्मन्मभि सह आ यच्छस्व' इति । 'अयं पुरोऽवस्थितः' गार्हपत्यः एतन्नामकः 'अग्निः, 'गृहपतिः' गृहस्य
पालकः, 'प्रजावान्' अस्नदीयपुत्रपौत्रादिस्वामी, 'वसुवित्तमः' प्रजानुग्रहायमतिशयेन धनस्य लब्धा वा ।
अन्यत् पूर्ववद्ब्रूयाद्वेद्यम् ।

षष्ठे विशेषमाह कात्यायनः- " गृहा मा विभीतेति गृहानुपैति " (काश्रौ ४.१२.२२) इति ।
ग्रामान्तरादागतः स्वगृहान् प्राप्नुयात् । कण्वस्त्वेवमाह- " स उपतिष्ठते गृहा मा विभीत " (काशब्रा २०
१.४.२.१०) इति । पाठस्तु- 'गृहा मा विभीत मा वेपथ्वमूर्जं विभ्रत एमसि । ऊजं विभ्रद्वः सुमनाः
सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः' इति । हे 'गृहाः, 'मा' 'विभीत, पालको यजमानो गत इति अयं
मा कार्ष्णिष्ट । 'मा' 'वेपथ्वम्, यः कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुध्या मनसि कम्पनं मा कार्ष्णिष्ट ।
यतो वयम् 'ऊजं' 'विभ्रतः' अन्नं संपूर्णं धारयमाणान् युष्मान् प्रति 'एमसि' आगताः स्मः । यथा यूयमूर्जं

2. S1 °तिष्ठते for °तिष्ठेत्
5. C S1 तुरीय° for चतुर्थ°
8. P1 आहवनीयार्थं for आहवनीयार्थ°
9. P1 with marking above अगन्म ins. on the margin पूर्ववच्छन्दस्त्वनुष्ठुपः
P1 with marking above अग्ने ins. on the margin आग्नेयी द्विपदा गायत्री
11. V1 S1 C om. विदूळ लभे
15. P1 with marking above अयम् ins. on the margin गार्हपत्यदेवत्यार्थं मङ्कु-
सारिणी बृहती; P1 with marking above अग्ने ins. on the margin आग्नेयी
विपरीता विस्तारबृहती
17. V1 S1 C °ग्रहस्य for °ग्रहार्थम्
19. P1 with marking above गृहा ins. on the margin विराट्पूर्वा त्रिष्टुप् गृह-
देवत्यादित्यस्यार्थम् ।
21. C om. हे गृहा; C VI S1 om. पालको ... गत इति
24. V1 S1 C आगतोऽस्मि for आगताः स्मः

[अग्न्युपस्थानमन्त्राः]

विभ्रतस्तथाहमपि 'ऊर्जं' विभ्रद् धारयन् 'सुमनाः शोभनमनस्कः' सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः 'मनसा दुःस्वरहितेन' मोदमानः हृष्यन् 'गृहान्' वः गृहरूपां युष्मान् प्रति 'एमि आगच्छामि ॥

अथ सप्तमः - 'येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः । गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः' इति । 'प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानः' येषाम् 'अध्येति । द्वितीयार्थे षष्ठी । इक् स्मरणे । तथाविधान् गृहान् स्वस्ति यथा भवति तथा स्मरति, गृहविषयं क्षेत्रं सर्वथा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा 'येषु गृहेषु यजमानस्य' सौमनसः 'बहुः । सुमनसो भावः सौमनसः प्रीत्यतिशयः । स च भूयान् । 'गृहान्' 'उप' ह्वयामहे तान् प्रीतिविषयान् आह्वयामः । गृहाभिमानि देवो अस्मत्समीपे समागच्छत्विति । सर्वदा यजमानः 'ते च गृहदेवाः' जानतः उपकाराभिज्ञान् 'नः' अस्मान् 'जानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ।

अथाष्टमः - 'उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः' इति । 'इह गृहेषु' गावः 'उपहूताः । धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्तिवत्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु' अजावयः अजात्वावित्वजातिद्वययुक्ताः पशवः 'उपहूताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । 'अथो अपि च' अन्नस्य 'कीलालः अन्नसंबन्धी रसविशेषः 'नः' अस्मदीयेषु 'गृहेषु' 'उपहूतः' समृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥

नवमे विशेषमाह कात्यायनः - "क्षेमाय व इति प्रविशति" (काश्रौ ४.१२.२३) इति । १५ पाठस्तु- 'क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शर्मन् शंयोः शंयोः' इति । हे गृहाः, 'वः' युष्मान् 'प्रपद्ये' प्राप्नोमि । किमर्थम् ? 'क्षेमाय, विद्यमानस्य वसुनो रक्षणं क्षेत्रस्तदर्थं, तथा 'शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । 'शंयोः । शमिति सुखनाम । तत् कामयमान इति शंयुः । "शंयुरिदं कामयमानः" (नि ६.३१) इति यास्कैकोक्तत्वात् । तादृशस्य मम 'शिवं' शर्मन् इति द्वे सुखनामनी । तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शंयोः शंयोरित्यभ्यासः आदरार्थः ॥ २-७ ॥

२०

[इति तृतीयेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥]

आ- प्रवसन् यजमानो गार्हपत्यमुपतिष्ठते- 'नर्यं प्रजां मे पाहि' इति । आदित्यस्यार्षं गार्हपत्यदेवत्योष्णिक् । नरेभ्यो हितो नर्यः । तत्संबोधनं 'नर्यं, 'मे मदीयां' 'प्रजां' 'पाहि । स एवाहवनीयमुपतिष्ठते- 'शंस्य' इति । आहवनीयदेवत्या आदित्यार्षमुष्णिक् । शंसु स्तुतौ ।

2. C om. गृहान् वः
3. P1 with marking above येषाम् ins. on the margin पूर्ववदनुष्टुप्
4. P1 with marking above षष्ठी ins. on the margin अधीगर्थेदेशां कर्मणीति;
V1 S1 C after स्मरणे add इति धातुः
5. V1 S1 C om. स्वस्ति
6. V1 S1 C भूयात् for भूयान्
7. V1 S1 C om. आह्वयामः
8. V1 S1 C अभिज्ञानान् for अभिज्ञान्
10. C V1 गृहाः for गावः
15. P1 with marking above क्षेमाय ins. on the margin पूर्ववदनुहती
20. C S1 तुरीयो for चतुर्थो
23. B1 आदित्यार्षोष्णिक् for आदित्यार्षमुष्णिक्

अग्न्युपस्थानमन्त्राः।]

हे स्तुत्य, 'पशन्' मे 'पाहि' इति । प्रत्यागतो यज्ञमान आहवनीयमुपतिष्ठते 'आऽगन्म' इति । आहवनीयदेवत्यामादित्यार्षमनुष्टुप् । 'विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदाः, तं विश्ववेदसं सर्वज्ञम् । 'अस्मभ्यं' वसुवित्तम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्माकं वसुवित्तममतिशयेन धनस्य वेदितारं यं त्वां वयम् 'आऽगन्म' प्रत्यागता वयम् ॥२॥

'अग्ने सप्ताट्' [इति] आग्नेयी द्विपदा गायत्री, कृत्स्नमन्त्रपक्षे बृहती । हे भगवन् 'अग्ने, स त्वं' सप्ताट् । राजृ दीप्तौ । सम्यग् राजत इति सप्ताट् । हे दीप्तिमन्, 'अभि, धुम्नम्' इति धननाम । अभितः सर्वतः धुम्नं धनम् 'आयच्छस्व । यमेरेतद्रूपम् । यच्छतिः स्थापनार्थः । अस्मभ्यं स्थापय । 'अभि सहः । सहो बलम् । शत्रून् अभिवितुं यत् सामर्थ्यं तदभिसहः । आयच्छस्व । गार्हपत्यमुपतिष्ठते - 'अयमग्निः' इति । गार्हपत्यदेवत्या आदित्यार्षं न्यङ्कुसारिणी बृहती । यः 'अयम्' 'अग्निः' 'गृहपतिः' गृहोपलक्षिताग्निसाध्यसर्वकर्मणां पतिः 'गार्हपत्यः' १० गार्हपत्याख्यः 'प्रजावान्', प्रकृष्टजन्मवत्यः प्रजाः, विशेषतस्तद्वान् प्रजावांश्च, 'वसुवित्तमः' धनस्य वेदितृत्वमश्च यस्त्वा महं याचे ॥३॥

तं याचते - 'अग्ने गृहपते' इति । कृत्स्नमन्त्रपक्षे आग्नेयी विपरीता विस्तारबृहती । हे 'अग्ने' 'गृहपते', 'अभि' 'धुम्नम्' 'अभि सहः' च 'आयच्छस्व' स्थापय । 'गृहा मा विभीत' इति विराड् रूपा त्रिष्टुप् गृहदेवत्या आदित्य ऋषिः । हे 'गृहाः', 'मा' 'विभीत' भयं मा कार्षिष्ठ, १५ किं तु भयं मुञ्चत । 'मा' 'वेपथ्वं वेपथं कम्पनं मा कार्षिष्ठ । यतो वयम् 'उजं' 'विभ्रत । इमं धारणपोषणयोः । ऊर्जम् अन्नं धारयमाणान् अनुपक्षीणान् युष्मान् 'एमसि एम आगताः' स्मः । आत्मानि क्वचिदेकवचनं क्वचिद्बहुवचनं भवति ॥४॥

अहमपि 'ऊजं' 'विभ्रत्' धारयन् 'वः' युष्मान् प्रति 'सुमनाः' शोभनमनस्कः सन् 'सुमेवाः' सुष्ठुत्रारणावत्प्रज्ञः, 'मनसा' 'मोदमानः' हृष्यन् 'वः' युष्मान् 'गृहान्' 'एमि आगच्छामि । २० 'येषामध्येति' इति । गृहाः देवताः । प्रकृतिसामान्येनोक्त ऋषिः । अनुष्टुप् । प्रवसन् 'येषां' गृहाणाम् 'अध्येति' । इक् स्मरणे इत्यस्यैतद्रूपं, न तु इङ् अध्ययने इत्यस्य । प्रवसन् प्रवासं कुर्वन्

५. H1 त्रिपदा for द्विपदा

७. H1 आगच्छेति, B1 अयच्छेति for यच्छतिः

१०. H1 गृहोपलक्षिताः साध्यः for गृहोपलक्षिताग्निसाध्यः

१३. H1 विपरीत° for विपरीता

१६. H1 मुञ्चतम् for मुञ्चत

१७. B1 om. युष्मान्

२०. B1 after गृहान् adds येषां यान् गृहान् अध्येति स्मरति । येषु गृहेषु

२१. B1 प्रकृत° for प्रकृति°

२२. B1 om. इक् ... अध्येति [218 L 1]

[वरुणप्रघासमन्त्राः]

देशान्तरं गच्छन् गृहपतिः येषां यान् गृहान् अध्येति स्मरति । १ येषु गृहेषु १ सौमनसः १ बहुः ।
सुमनसो भावः सौमनसः ॥५॥

‘गृहानुप’, ‘अयो अन्नस्य’ इति च गृहदेवत्ये अनुष्टुभौ कृत्स्नमन्त्रपक्षे आदित्यस्यार्घम् ।
बहुप्रकारं सौमनस्यं येषु विद्यते तान् १ गृहान् १ उपह्वयामहे उपह्वयामः । १ ते च उपहूताः गृहाः
१ १ जानतः अवगन्तुन् [१ नः] अस्मान् १ जानन्तु सदावगच्छन्तु । ‘उपहूताः’ इति । अत्र
महापङ्क्तिस्त्यावसानास्तिस्रोऽपि वास्तव्यः । १ इह १ नः अस्माकं १ गृहेषु १ उपहूताः अभ्यनुज्ञाताः
१ गावः, १ अजावयः अजाः अवयश्च उपहूताः । १ अयो अपि च १ अन्नस्य १ कीलालः । कीलालशब्दो
रसवचनः । १ उपहूतः ॥

‘क्षेमाय वः’ इति प्रविशति । गृहदेवत्या बृहती । आदित्यार्घम् । १ वः युष्मान् गृहान्
१ १ प्रपद्ये प्रविशामि । ‘क्षेमाय स्थितस्य परिपालनाय, १ शान्त्यै मम सर्वारिष्टशान्त्यै प्रविशामि ।
‘शिवं शग्मम्’ इति द्वे अपि सुखनामनी । १ शंयोः, शम् इति [सुखनाम] । इदंयुरिदं
कामयमान इति शंयुर्भवति । तस्य शंयोः १ शिवं १ शग्मं च अनेकप्रकारं सुखं भवतु । शंयोः
शंयोरित्यभ्यासस्त्वादरार्थः ॥६-७॥

[इति चतुर्थोऽनुवाकः]

१५

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

सा- चतुर्थे संक्षेपेणान्युपस्थानमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे वरुणप्रघासमन्त्रा उच्यन्ते ।

प्रघामिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।

करम्भेण सजोषसः ॥१॥

२०

प्रघामिन् इति प्रघासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ।

करम्भेण । सजोषस इति सजोषसः ॥ ति ॥१॥

चातुर्मासाख्ययागः पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि
पर्वणि । तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्द्विः प्वासादितेषु प्रतिप्रस्थाता

4. B1 om. तान्

5. B1 om. अन्न

7. H1 om. अपि च

12. H1 अनेन प्रकारेण for अनेकप्रकारं

वरुणप्रवासमन्त्राः]

पत्नीमुदानयन् जारं तदीयं पृच्छेत् । साऽपि तं जारं ब्रूयात् । तदाह कण्वः - “ स पत्नीमुदानयति
 सामुदानेऽप्यन् पृच्छति केन चरसीति वरुण्य ह वा एतत् स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरति ”
 (काशत्रा १.५.१.१७) इति । वरुण्यमकृत्यत्वेन तन्निवारणीयमित्यर्थः । तित्तिरिण्येतत् सर्वं विस्पष्टमाह-
 “ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अथो तप एवैनामुप नयति । यज्जार सन्तं न प्रव्रयात् ।
 प्रियं ज्ञातिरुन्ध्यात् । असौ मे जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति ” (तैब्रा १.६.५) इति । आपस्तम्बोऽप्येतद्दर्शयति- “ प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्येतच्च वाचयति । तां पृच्छति
 पतिं कति ते जारा इति । यानाचष्टे तान् वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति ” (आपश्रौ. ८.६.१८-२१)
 इति । कात्यायनः - “ आख्याते प्रवासिन इत्येनां वाचयति नयन् ” (काश्रौ. ५.५.१०) इति । जारे
 पत्न्या कथिते सत्येनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता ‘ प्रवासिनः ’ इति मन्त्रं वाचयेत् । कण्वोऽप्याह- “ तां
 वाचयति प्रवासिनः ” (काशत्रा १.५.१.१८) इति । पाठस्तु- ‘ प्रवासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।
 करम्भेण सजोषसः ’ इति । घसृल अदने । प्रकर्षेण घस्यते भक्षयत इति हविर्विशेषः प्रवासः । स येषामस्ति
 तान् ‘ प्रवासिनः ’ मरुतः एतन्नामकान् देवान् हवामहे आह्वयामः । ‘ मरुतश्च ’ इति चरुणरेण तदीय-
 परिचारकाः समुचीयन्ते । ते सर्वेऽपि रिशादसः । रिशतिर्हिसार्थः । दसु उपक्षये । रिशां वैरिभूतां हिंसां
 दस्यन्त्युपक्षयन्तीति रिशादसः । ‘ करम्भेण, यवमयो हविर्विशेषः करम्भः, तेन ’ सजोषसः समानप्रीतयः ।
 तथाविधान् मरुतः हवामहे इति पूर्वत्रान्वयः ॥१॥

१५

आ - ‘ प्रवासिनो हवामहे ’ इत्यादयश्चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतेरार्षम् । मारुती गायत्री ।
 ‘ प्रवासिनः, प्रवासो प्रासः येषामस्तीति प्रवासिनः । ‘ शुक्रज्योतिश्च ’ इत्याद्येकोनपञ्चाशन्नामानः
 प्रवासोपलक्षिताः मरुतः प्रवासिनः (कासं १८.७.१-५) इति प्रसिद्धाः । तान् प्रवासिनः
 ‘ मरुतः देवान् हवामहे आह्वयामः । मरुतः च रिशादसः । रिशतिर्हिसार्थः । दसु उपक्षये ।
 ब्राह्मणान् रेशयन्तं हिंसन्तं दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसिन एव सन्तो रिशादसः । ‘ करम्भेण
 सजोषसः समानप्रीतयः मरुतः ये, तान् हवामहे ॥१॥

यद्दामे यदरुण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये ।

यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥२॥

1. V1 S1 C उदानयेत् for उदानयन्
2. S1 C सत्येन for सत्यन्येन
10. P1 with marking above प्रवासिनो ins. on the margin मारुती गायत्री
प्रजापतेरार्षम् ।
11. V1 S1 C after अदने add : इति वातुः
13. V1 S1 C after ‘क्षये add : इति वातुः
19. H1 हिंसार्थे for हिंसार्थः
20. B1 ब्राह्मणान् न शयन्तं विहसन्तं दस्यन्ति उपलक्षयन्तीति रिशायदसिनः, H1 ब्राह्मणान्
त्रेशयन्तं विहसन्तं दस्यन्ति उपलक्षयन्तीति एशेयशिनः we have corrected this
as - ब्राह्मणान् रेशयन्तं ... रिशदसिनः; H1 एव सत्ये for एव सन्तो
21. H1 एतदेवा B1 ये सन् for ये तान्

यत् । ग्रामे । [यत् ।] अरण्ये । [यत् ।] सभायाम् [यत् ।] इन्द्रिये ।

[यत् ।] एनः । चकृम । वयम् । इदम् । तत् । अव । यजामहे । स्वाहा ॥ शी ॥ २ ॥

सा- कान्यायनः - “करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जायापती वा दक्षिणेनाहत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्ग्राम इति” (काश्रौ ५.५.११) इति । यवपिष्टेन निर्मितानि मेघमेष्ट्यादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी जुहुयादित्येकः पक्षः । दृश्यते द्वौ [वा] जुहुयातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणोत्तरेण मार्गेण तानि पात्राण्याहत्य वेद्याः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । कण्वस्तु पत्नीहोमपक्षमाश्रित्याह- “सा जुहोति यद्ग्रामे” (काश्रौ १.५.१.२३) इति । पाठस्तु- ‘यद्ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चकृमा वयमिदं तदव यजामहे स्वाहा’ इति । ‘ग्रामे वसन्तः वयं यत् एनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चकृम, तथा अरण्ये वसन्तो वयं यत् एनो मृगवृक्षोपद्रवरूपं चकृम, तथा सभायाम् अवस्थिता वयं यत् एनो महाजनतिर- स्कारादिकं चकृम । तथा इन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतियुक्ता वयं यत् एनः कलञ्जभक्षण-परस्त्रीगमनादिकं चकृम, तथाऽन्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यत् एनस्ताडनावज्ञादिकं चकृम । अत्र भृत्यस्वामिविवक्षयैव तित्तिरिणा मन्त्र एवमाग्नातः - “यच्छृद्धे यदर्थे । एनश्चकृमा” (तैब्रा २.६.६) इति । ‘तत् इदं सर्वम् अवयजामहे विनाशायामः । अवपूर्वो यजतिर्नाशार्थः । स्वाहा एतद्धविर्विदेवशायै पापविनाशिन्ये दत्तम् ॥ २ ॥

आ- पत्नीवाचनमन्त्रः । पत्नी दक्षिणाग्नौ करम्भपात्राणि जुहोति- ‘यद्ग्रामे’ इति । मारुत्यनुष्टुबनिरुक्ता । ‘ग्रामे वसन्तो वयं यत् एनः पापं चकृम । अरण्ये वसन्तः यत् एनश्चकृम । सभायाम् अवस्थिताः यत् एनश्चकृम । इन्द्रिये च प्रजननेऽवस्थिता सन्तः वयं यत् एनश्चकृम । एन इति पापनाम । यत् एनः कृतवन्तो वयं तत् इदम् सर्वम् अव- यजामहे । अवपूर्वो यजिर्नाशार्थः । एतत् पापं नाशायामः । स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

मो षू णं इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिघस्य मीळहुषो यव्या हविर्मतो मस्तो वन्दते गीः ॥ ३ ॥

3. P1 दक्षिणाग्नौ for दक्षिणेऽग्नौ
5. V1 S1 C after निर्मितानि add कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखः; P1 om. मेघं
6. V1 S1 C om. द्वौ.
8. P1 with marking above यद्ग्रामे ins. on the margin मारुत्यनिरुक्तानुष्टुप
9. V1 S1 C om यदेनः पापं.
13. V1 om मन्त्रः; S1 एव for एवं; S1 C समानातः for आयानातः
17. B1 om. रुक्ता ... चकृमा
18. B1 om. च
20. H1 एनः for एतत्; B1 तारयामः for नाशायामः

(३५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२२१

वरुणप्रधासमन्त्राः]

मो इति मो । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्स्विति पृत्सु । देवैः ।
 अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवया इयवऽयाः ।
 महः । चित् । यस्य । मीळुषः । यव्या ।
 हविष्मन्तः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ इंच ॥३॥

सा-कात्यायनः -- “मो घू ण इति यजमानो जपति” (काश्रौ ५.५.१२) इति । पाठस्तु-
 ‘मो घू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीळुषो यव्या हविष्मतो
 मरुतो वन्दते गीः’ इति । पृदिति संग्रामनाम । हे ‘इन्द्र’, ‘अत्र’ पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः ‘देवैः त्वया
 सह सख्यं प्राप्तैर्मरुतामकैर्देवैः सहितस्त्वं ‘नः अस्मान् ‘मो विनाशयेति शेषः । मो-शब्दो निषेधार्थः ।
 सु-शब्दो विनाशाभावस्य सौष्टवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संपद्यते । कः प्रसङ्गो
 विनाशस्येत्याशङ्क्य, ‘अस्ति हि’ इत्यादिना नाशप्रसङ्गोऽभिधीयते । शुष्मेति बलनाम । हे ‘शुष्मिन्’
 बलवन्निन्द्र, ‘ते तव ‘अवयाः अवेशारूपो व्यापारः ‘अस्ति ‘हि ‘स्म विद्यत एव खलु । अवपूर्वस्य
 यजतेरवया इति रूपम् । अवगतो यागोऽवयाः । यद्यपि तत्कालोचितत्वदीययागाभावरूपोऽपराधोऽस्मासु
 विद्यते तथाऽपि कृपालुस्त्वमस्मान् मा विनाशयेत्यर्थः । मिह सेचने । ‘मीळु(ळु)षः वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः ।
 ‘हविष्मतः हविर्योग्यस्य ‘यस्य तव ‘यव्या यवमयैः करम्भपात्रनिष्पन्ना होमक्रिया ‘महः ‘चित् पूजा
 खलु । तस्य तव यथोक्तपूजोपेतस्यास्मासु कृपालुत्वं युक्तमित्यभिप्रायः । किं च ‘गीः अस्मदीया स्तुतिरूपा
 वाक् ‘मरुतः भवतः सखीन् ‘वन्दते नमस्करोति । ‘नमो महद्भ्यः’ इत्येवमादिकाया स्तुतेर्नमस्कार-
 रूपत्वान्मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः ॥३॥

आ-यजमानो जपति-‘मो घू णः’ इति । ऐन्द्री मारुती विराडगस्त्यः । ‘अत्र, ‘पृत्सु
 इति संग्रामनाम । एषु संग्रामेषु वर्तमानाः ‘मो ‘घू ‘णः । नः अस्मदीयाः प्रजाः । मो इति
 प्रतिषेधार्थः । प्रतिषेध्यक्रिया ब्राह्मणवाक्यस्थिताऽत्राध्याह्रियते । नोऽस्मदीयाः प्रजा मा विनाशीः २०

5. P1 with marking above मो घू ins. on the margin - ऐन्द्री मारुती
विराडगस्त्यः ।
7. P1 पृत्स्विति for पृदिति ।
9. V1 S1 C after इति ins. अयम्
10. V1 S1 C सः for नाश^०
12. V1 S1 C अयतेः for यजतेः; P1 with marking above रूपम् ins. on the
margin :- श्वेतबाहूक्यशास्पुरोडाशवयाज्जाण्डस्य दान्त इति वाक्यम्; P1 अभ्यागतो
for यागो
13. V1 S1 C after सेचने add इति चोक्तुः
16. P1 om. नमस्करोति
18. B1 विराडगस्त्यः for विराडगस्त्यः
19. B1 वर्द्धमानः for वर्तमानाः; B1 before नः add मोस्तु; H1 om. नः; H1 om.
प्रजाः; H1 हि for इति
20. H1 वाक्ये for वाक्य^०

[वरुणप्रघासमन्त्राः]

मा हिंसीः । [^१देवैः] मरुद्भिः सहितः उपकारः ^२अस्ति ^३हि ^४स्म । हे ^५शुष्मिन्, शुष्मेति वरुणाम्, तद्वा । तत्संबोधनं हे शुष्मिन्, हे वरु [वन्], इन्द्र, ^६ते तव ^७अवयाः । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । अवया इति अवयुतो यागः । ^८यस्य ^९मीळुषः । मिह सेचने । सेक्तुस्तव । ^{१०}यव्या यव्यैर्यवमयैः करम्भपात्रैः ^{११}हविष्मतः तव ^{१२}महः ^{१३}चित्, महस्तेजः ।
^{१४}मरुतः देवांश्च ^{१५}गीः वाक् । गीः ^{१६}वन्दते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । स्तोतृणां गीर्वाक् स्तौति ।
 “यत्र ह वै तत्प्रजापतेः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे” (काशत्रा १.५.१.२४) इत्यादि-
 नेतिहासेन निदानवचनं श्रुतिः करोति ॥३॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ।

देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेतं सचाभुवः ॥४॥

- १० अक्रन् । कर्म । कर्मकृत इति कर्मऽकृतः । सह । वाचा । मयोभुवेति मयःऽभुवा ।
 देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तम् । प्र । इत् । सचाभुव इति सचाऽभुवः ॥ त्र्यां ॥४॥

- सा- “अक्रन् कर्मत्वेनां वाचयति” (काश्रौ ५.५.१३) इति । पाठस्तु- ‘अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेतं सचाभुवः’ इति । ^१कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिणः कृत्विजः, ^२वाचा स्तुतिरूपया सह ^३कर्म वरुणप्रघासानुरूपम् ^४अक्रन् कृतवन्तः । कथं भूतया वाचा !
 १५ मयोभुवा । मय इति सुखनाम । तन्मयो भवति निष्पद्यते यया स्तुतिरूपया वाचा सा स्तुतिर्मयोभूतया मयोभुवा वाचा मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । ^५सचाभुवः सहभवनशीलाः । परस्परं यजमानेन पत्न्या वा अस्मिन् कर्मणि सहावस्थिता कृत्विजः ^६देवेभ्यः देवार्थं ^७कर्म ^८कृत्वा वरुणप्रघासात्मकं कर्मानुष्ठाय ^९अस्तं ^{१०}प्रेतं गृहान् गच्छत । सोऽयमर्थः कृष्णेन दर्शितः- “अस्तं प्रेतं गृहा उ वा अस्तं ... तदेनां गृहेष्वेव प्रतिष्ठापयति” (काशत्रा १.५.१.२६) इति । तित्तिरिष्यमुमेवार्थं दर्शयति- “अक्रन् कर्म कर्मकृत इत्याह
 २० देवानृणं निरवदाय । अनृणा गृहानुपप्रेतेति वावैतदाह” (तैव्रा १.६.५) इति । देवानुद्दिश्य कर्तव्यो यज्ञः, ऋणं तन्निरवदाय निःशेषेण परिहृत्येत्यर्थः ॥४॥

1. H1 om. मा हिंसीः
3. H1 मीळुषः for मीळुषः
7. H1 अञ्जति for श्रुतिः
12. P1 with marking above अक्रन् ins. on the margin आग्नेयनिष्कतानुष्टुप्
15. P1 om. मयोभूतया
16. P1 with marking above सह^० ins. on the margin सच समवाये; V1 S1 C च for वा
18. P1 आगच्छन् for गच्छत; S1 C गृहान् for गृहाः

वरुणप्रघासमन्त्राः]

आ - पत्नी वाचयति - 'अक्रन् कर्म' इति । आप्रेयी अनिरुक्ताऽनुष्टुप् । पत्नी वः ऋत्विजो ब्रवीति । ये 'कर्मकृतः', कर्म कुर्वन्तीति कर्मकृतः ये ऋत्विजः, 'कर्म वरुणप्रघासम्' 'अक्रन् कृतवन्तः । तानेतान् 'सह' 'वाचा ब्रवीमि सहोक्त्या । 'मयोभुवा । मय इति सुखनाम । मयसा सुखेन भवतीति मयोभूः । तथा मयोभुवा वाचा इदं ब्रवीमि । किमिति । 'देवेभ्यः देवतार्थं' 'कर्म एवंविशिष्टमिदं कर्म' कृत्वा । 'अस्तम्' इति गृहनाम । गृहान् 'प्रेत गच्छत । 'सचाभुवः सहभवनशीलाः एते ऋत्विजोऽतो मया सह गृहान् गच्छत ॥४॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुसि निचुम्पुण ।

अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥५॥(५)॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण ।

निचेरुरिति निचेरुः । असि । निचुम्पुणेति निचुम्पुण ।

अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृतम् । एनः । अयासिषम् ।

अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतम् ।

पुरुराव्ण इति पुरुराव्णः । देव । रिषः । पाहि । ॥५॥(५)॥

सा - कात्यायनः - "अवभृथेति । जायापती स्नातः" (काशौ ५.५.३०, ३१) इति । १५
वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियते तत्रानेन मन्त्रेण दम्पतिभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । पाठस्तु - 'अवभृथ निचुम्पुण निचेरुसि निचुम्पुण । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि' इति । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये क्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । हे 'अवभृथ, त्वं' 'निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुप मन्दायां गतौ । 'निचेरुः' 'असि नितरां चरणशीलोऽसि । तथाप्यत्र 'निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । मन्दगतौ किं प्रयोजनमित्युच्यते । २०
'देवैः' द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैः 'देवकृतं' हविःस्वामिषु देवेषु कृतम् 'एनः' पापं यदस्ति तत् 'अवयासिषम् । अस्मिन् कुलेऽहमवती तत्रानस्मि । तथा 'मर्त्यैः' मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिः 'मर्त्यकृतं' मर्त्येषु मनुष्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवयासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्माभिः

1. B1 om. वः
2. B1 प्रघासान् for 'प्रघासम्
4. H1 मन्त्रेण for इदं
17. P1 with marking above अव° ins. on the margin - यज्ञदेवत्या जगती ।
19. V1 S1 C after गतौ add इति घातुः
20. V1 S1 C after इति adds तद्
21. S1 C om. 'कृतं ... तथा म° [L 22]

परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ, मन्दं गच्छेत्यभिप्रायः । हे 'देव अवभृथारथ यज्ञपुरुष, 'पुराणः । रा दाने । बहुविधविरुद्धफलदायिनः 'रिषः वधात् 'पाहि पाळय । रिषतिर्हिसार्थः । विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥५॥

[इति तृतीयेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥]

५ । आ- 'अवभृथ' इति यज्ञदेवस्या जगती । अवभृथो यज्ञः । अव अवाचीनानि पात्राण्यस्मिन् भ्रियन्त इति अवभृथः । हे 'अवभृथ यज्ञ, 'निचुम्पुण नीचैश्चुम्पुण त्वमत्वरया गच्छ । 'निचेरुः नितरां चरणशीलः 'असि । चुप मन्दायां गतौ । 'निचुम्पुण मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति । यतो यथा त्वामप्राप्य विनश्यति तथा निचुम्पुण । किं तत् एनः ? 'देवैः 'देवकृतम् 'एनः 'अवया-सिषम् अवनीतवानहम्, अपगतमित्यर्थः । देवैः इन्द्रियैः कर्मकरणभूतैः करणानुग्राहकैः प्रसिद्ध-
१० देवैर्वान्यकरणैः कृतम् एनः । कस्मिन् विषये कृतम् । देवकृतम् देवविषये यत् यदि कृतम् । 'मलैः मनुष्यैश्चैविभिः सहायभूतैर्यदि कथंचित् मर्त्यैः कृतं मनुष्यविषये कृतं यदेनः अहम् अयासिषम् अवनीतवानहम् । त्वत्प्रसादात् परिहृतवानित्यर्थः । किं तर्हि 'देव हे अवभृथ यज्ञ, 'रिषः । रिषतिर्हिसार्थः । क्विबन्तस्य पञ्चम्यन्तं रूपं रिष इति । रिषः वधात् 'पाहि । कथंभूताद्वधात् ? 'पुराणः । रा दाने । पुरु बहु । बहुविधविरुद्धफलभोगसंसारदातुः पुराणः । अथवा
१५ बहुविधसंसारलक्षणफलदातुर्वधात् पाहि ॥५॥

[इति पञ्चमोऽनुवाकः]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा- पञ्चमे वरुणप्रवासमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते ।

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरपत ।

२० वस्नेव वि क्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो ॥१॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेति सुऽपूर्णा । पुनः । आ । पत ।

वस्नेवेति वस्नाऽइव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ दुं ॥१॥

2. V1 S1 C after दाने add इति धातुः
9. B1 सम° for कर्म°
10. B1 अस्मिन् for कस्मिन्; B1 om. मर्त्यैः
13. B1 पञ्चम्यन्ते for पञ्चम्यन्तं
14. H1 om. बहु; B1 'संतान° for 'संसार°
15. B1 'संतान° for 'संसार°; H1 'प्रदातुः for 'दातुः
18. C S1 V1 trans. कर्म after किंचित्

३.६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२२५

सकमेधमन्त्राः]

कात्यायनः — “स्थाल्या दर्श्यादत्ते पूर्णा दर्श्याति” (काश्रौ ५.६.३६) इति । पाठस्तु— ‘पूर्णां दर्श्यां परा पत सुपूर्णा पुनरा पत । वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो’ इति । हे ‘दर्श्या, अन्नप्रदान-साधनभूते काष्ठादिनिर्मिते, त्वं पूर्णायाः स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा संपूर्णां भूत्वा ‘परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती ‘पत इन्द्रदेवतां प्रति गच्छ । ‘सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती ‘पुनः ‘आ ‘पत भूयोऽस्मान् प्रत्यागच्छ । हे ‘शतक्रतो, इन्द्र, त्वं चाहं च उभौ ‘वस्नेव वसुना धनेनेव ‘इषम् अभीष्टं हविः— ५
स्वरूपमन्नम् ‘ऊर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च ‘विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै । अहं तुभ्यं हविर्ददामि, त्वं च मह्यं फलं देहीत्यर्थः ॥१॥

आ— दर्व्योपहन्ति— ‘पूर्णा दर्श्या’ इति, ‘देहि मे’ इति [च] द्वे ऐन्द्रयावनुष्ठुभौ ।
ऊर्णवाभ ऋषिः । हे ‘दर्श्या, अन्नप्रदानोपकरणभूते अस्याः स्थालीतोऽन्नं गृहीत्वा ‘पूर्णा सती
‘परा उत्कृष्टा इन्द्रं प्रति ‘पत गच्छ । ततः कर्मफलेन शोभनेन पूर्णा ‘सुपूर्णा ‘पुनः ‘आ ‘पत १०
पुनरागच्छ । एवं दर्श्यामुक्त्वा अथेन्द्रमाह— ‘वस्नेव ‘विक्रीणावहै । वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ।
वस्ना इव मूल्येनेव अध्वर्युयजमानौ आवां, हे ‘शतक्रतो, ‘इषम् अन्नम् ‘ऊर्जं विशिष्टरसं च
‘विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयं करवावहै ॥१॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधौ ।

निहारं नि हरामि ते निहारं नि हरासि मे स्वाहा ॥२॥(६)॥

१५

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधौ ।

निहारमिति निहारम् । नि । हरामि । ते ।

निहारमिति निहारम् । नि । हरासि । मे । स्वाहा ॥२॥(६)॥

सा— कात्यायनः — देहि म इति जुहोति ” (काश्रौ ५.६.४०) इति । कण्वोऽप्याह— “स जुहोति देहि मे” (काश्रौ १.५.२.१८) इति । पाठस्तु— ‘देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधौ । २०
निहारं नि हरामि ते निहारं नि हरासि मे स्वाहा’ इति । हे यजमान, त्वं ‘मे मह्यमिन्द्राय ‘देहि प्रथमं
प्रयच्छ । ‘ते तुभ्यं यजमानाय ‘ददामि अपेक्षितं पश्चात् प्रयच्छामि । अनेन प्रथमपादेन उक्त एवार्थः

1. C S1 V1 पूर्णा दर्श्यामवहन्ति for स्थाल्या दर्श्यादत्ते; P1 with marking above पूर्णां ins. on the margin और्णवाभ ऐन्द्री शतक्रतुनुष्ठुप् ।
3. V1 S1 C परि° for परा
6. C V1 S1 परस्पर° for परस्परं
7. V1 C S1 trans तुभ्यं. after हविः
10. H1 संपूर्णा for सुपूर्णा
20. P1 after जुहोति adds पूर्वदृष्टा ऐन्द्रयावनुष्ठुश्च and om. देहि म इतीति ॥ पाठस्तु

कासं २९.

[साकमेधगतपितृयज्ञमन्त्रः]

पुनरपि द्वितीयपादेनादरातिशयार्थमुच्यते । 'मे मह्यमिन्द्राय' नि 'देहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां संपादय ।
'ते तुभ्यं यजमानाय' नि 'दधौ अपेक्षितफलं संपादयामि । निहारशब्दोऽत्र मूल्यवाची । नितरां
हियत इति व्युत्पत्तेः । 'निहारं मूल्यभूतं हविः' ते तुभ्यम् इन्द्राय 'निहरामि यजमानोऽहं नितरां
समर्पयामि । उत्तरो निहारशब्दो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते । तत्रापि नितरां हियत इति व्युत्पत्तिः ।
'निहारं क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं' मे मह्यं यजमानाय 'निहरासि पश्चात्नितरां प्रयच्छ । पूर्वार्धे पदद्वये-
नोक्तोऽर्थः आदरेण द्विवारमिन्द्रेणोक्तः । तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोति । 'स्वाहा इति
अयं शब्दो हविर्दानार्थः ॥२॥

[इति तृतीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥]

आ- इन्द्रो ब्रवीति उच्यते [च] । 'देहि' मे मह्यं, प्रथमं तावत् मह्यं त्वं देहि, पश्चात्
१० 'ते तुभ्यं युष्मदपेक्षितमहं' ददामि । मम प्रथमं त्वं 'निधेहि, पश्चादहं' ते तुभ्यं 'दधौ ।
निहारं नितरां हरणम् । निहारः मूल्यपर्यायः । 'निहारं मूल्यं त्वं' निहरासि पूर्वम् । पश्चादहं
'निहारं' निहरामि । प्रत्यग्रफलं मन्त्रदृशाशास्ते 'स्वाहा आह्वानमस्तु ॥२॥

[इति षष्ठोऽनुवाकः]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

१५ सा- षष्ठे साकमेधगतपूर्णादभ्याख्यकर्माङ्गभूतमन्त्रा उक्ताः । सप्तमेऽपि साकमेधगतपितृयज्ञाख्य-
कर्माङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते ।

अक्षन्मीमदन्त हव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती ।

योजा न्विन्द्र ते हरी ॥१॥

२० अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।
अस्तोषत । स्वभानव इति स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती ।
योजे । नु । इन्द्र । ते । हरी इति हरी ॥ ॐ ॥१॥

कात्यायनः - यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्मीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणम्"
(काश्रौ ५.९.२१) इति । कण्वोऽप्याह- "ऐन्द्रीभ्यामुपतिष्ठन्त इन्द्रो ब्राह्मणीयोऽक्षन्मीमदन्त"

2. S1 om. अत्र

4. V1 om. हियत इति ... पश्चान्

साकमेधगतपितृयज्ञमन्त्राः]

(काशब्रा १.६.१.२५) इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु— 'अक्षन्मीमदन्त इव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती योजा न्विन्द्र ते हरी' इति । अद भक्षण इति धातोर्लुङि घस्लादेशे अक्ष-
न्निति रूपम् । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नम् 'अक्षन् भक्षितवन्तः ।
कथमेतद्वगम्यते ? उच्यते— 'हि यस्मात् 'अमीमदन्त इधं प्राप्ताः । मदी हर्षे । तस्मादक्षन्नित्यवगम्यते । अत्र
अस्मदीयां भक्तिगवगम्य 'प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः 'अधूषत स्वकीयं क्षिरः कम्पितवन्तः । धूज् कम्पने ।
किं च 'स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः 'विप्राः मेधाविनः सन्तः 'नविष्टया नवतमया 'मती मत्या युक्ता
'अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो भक्तिरित्यभिधानं स्तुतिः । हे 'इन्द्र, 'नु क्षिप्रं 'ते तव 'हरी
एतन्नामकौ हरितवर्णावश्चौ 'योज गमनाय इथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृवृत्तेः संपन्नत्वात् तैः पितृभिः
सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः ॥१॥

आ— आहवनीयमुपतिष्ठते— 'अक्षन्मीमदन्त, सुसंदशम्' इति द्वे ऐन्द्रयौ, पङ्क्ती १०
गौतमार्थम् । 'अक्षन् । लुङि अदेर्घसि घसेरुपधालोपादौ च कृते अडागमे च अक्षन्निति भवति ।
'अदितवन्तो भुक्तवन्तः पितरः' इति पितृयज्ञे । कथमेतद् द्वयमिति चेत् । उच्यते—
'अमीमदन्त, 'हि यस्मात् । मद् तृप्तौ । अमीमदन्त तृप्ता अभवन्, तस्मात् भुक्तवन्तः पितर
इति । 'अव 'प्रिया 'अधूषत । अव अवाचीनमन्नं निक्षिप्य प्रियाः अन्नभक्तिमुपस्मृत्य अधूषत ।
धूज् कम्पने । प्रीत्या स्वगात्राणि धुन्वन्ति, 'अहो साधु साधु' इति । किं च 'स्वभानवः स्वयं दीप्ताः १५
'विप्राः प्राज्ञाः मेधाविनः 'नविष्टया नवतमया अपूर्वया 'मती मत्या पितरः 'अस्तोषत । प्रिया
अन्नभक्तीरुपस्मृत्य स्वशरीराणि कम्पयन्तो दातृन् अस्तोषत अस्तुवन् स्तुवन्ति— 'अहो
एभिर्दत्तमन्नमस्मत्तृप्तिकरं मधुरादिगुणयुक्तम्'— इति । एवंभूतान् पितृनुपलभ्य अथेन्द्रमाह—
'योज 'नु क्षिप्रं 'ते 'हरी त्वदीयो हरितावश्चौ गमनाय योज नियोजय ॥१॥

सुसंदशं त्वा वयं मधयन् वन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णबन्धुर स्तुतो यासि वशां३ अनु
योजा न्विन्द्र ते हरी ॥२॥

3. H1 with markings above अक्षन् ins. on the margin :
ऐन्द्री पाङ्क्तिगौतम ऋषिः ।
4. V1 S1 C after हर्षे add इति धातुः
5. V1 S1 C after कम्पने add इति धातुः
12. B1 after 'यज्ञे adds पितर उच्यते, H1 पितर इति उच्यते—
16. H1 before प्राप्ताः adds प्राप्ताः
17. H1 om. अहो

[साकमेधगतपितृयज्ञमन्त्रः]

सुसंद्दशमिति सुसंद्दशम् । त्वा । वयम् । मध्वन्निति मध्वन्नम् । वन्दिषीमहि ।
 प्र । नूनम् । पूर्णबन्धुर इति पूर्णबन्धुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ।
 योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति हरी ॥ खै ॥२॥

सा- द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- 'सुसंद्दशं त्वा वयं मध्वन्नं वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो
 यासि वशान् अनु योजा न्विन्द्र ते हरी' इति । हे 'मध्वन्नं इन्द्र, 'सुसंद्दशं' 'त्वा शोभनदर्शनं त्वां
 'वयम् अनुष्टातारः 'वन्दिषीमहि अभिवादयामः । वदि अभिवादाने । इत्थमस्माभिर्नमस्कृतस्त्वं 'पूर्णबन्धुरः ।
 रथनीडवाची बन्धुरशब्दः । संपूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा 'स्तुतः अस्माभिः स्तूयमानः सन् 'वशान्' अनु
 अस्मदीयकामान् अनु लक्ष्मीकृत् 'नूनं' प्रयासि अवश्यमस्मदीयान् कामान् दातुमेव स्थाने गच्छसि ।
 'योज इत्यादि पूर्ववत् ॥१॥

१० आ- हे 'मध्वन्नं धनसंपन्नं इन्द्र, 'सुसंद्दशं' 'त्वा शोभनदर्शनं त्वां' 'वयं' 'वन्दिषीमहि ।
 वदि अभिवादनस्तुत्योः । अभिवादयामः । एवमभिवादितः 'स्तुतः च त्वं 'पूर्णबन्धुरः । 'बन्धुरशब्दो
 रथनीडवचनः । 'नूनं निश्चयेन पूर्णबन्धुरः पूर्णरथनीडः सन् 'वशान्' 'अनु । वश कान्तौ ।
 तव कामाननु युष्मत्कामानुसारेण वशाननु ययेष्टं वा 'प्रयासि । अतः 'नु क्षिप्रं' 'ते' 'हरी
 'योज ॥२॥

१५ मनो न्वा हुवामहे नाराशस्सेन स्तोमेन ।
 पितृणां च मन्मभिः ॥३॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशस्सेन । स्तोमेन ।
 पितृणाम् । च । मन्मभिरिति मन्मभिः ॥ खौ ॥३॥

सा- कात्यायनः - "मनो न्वा हुवामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिः" (काश्चौ ५.९.२२) इति ।
 २० उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु- 'मनो न्वा हुवामहे नाराशस्सेन स्तोमेन । पितृणां
 च मन्मभिः' इति । 'नु क्षिप्रवचनः । पितृयज्ञानुष्ठानविषयं चित्तं तदभिमानीदैवतमित्यर्थः । 'आहुवामहे
 आह्वयामः । केन साधनेनेति तदुच्यते । 'स्तोमेन स्तोत्रेण । कथंभूतेन ? 'नाराशस्सेन । शंसः प्रशंसनम् ।
 नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नाराशंसः तत्संबन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च । यत्र
 देवाः स्तूयन्ते तद् दैवम् । यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं ॥भवति ।
 २५ किं 'च' पितृणां 'मन्मभिः । पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥३॥

6. V1 S1 C om. वदि अभिवादाने
 8. P1 'दानम् for 'कामान् ...; C लक्ष्मी° for लक्ष्मी°; V1 S1 C स्वस्थाने for स्थाने
 23. P1 before नरा° adds सः
 24. P1 प्रशंस्यन्ते for प्रशस्यन्ते

३.७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२२९

साकमेधगतपितृयज्ञमन्त्राः]

आ- गार्हपत्यमुपतिष्ठते- 'मनो न्वा हुवामहे' इति त्रीणि मनोदेवत्यानि गायत्राणि । ऋषिरेषां बन्धुः । 'मनः' 'नु' 'आहुवामहे' । नु क्षिप्रं मनः मानसम् आहुवामहे पितृयज्ञकारण-
माह्वयामः । केनेति ? 'नाराशंसेन' 'स्तोमेन' । शंसनं शंसः । नराणां संबन्धी शंसो नराशंसः ।
[तत्संबन्धी नाराशंसः], तेन । येन नराः प्रशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो भूयासुरित्यादिभिर्गुणैः
स नाराशंसः स्तोमः स्तुतिविशेषः । तेन आह्वयामहे । किं च 'पितृणां' 'च' 'मन्मभिः' 'मननीयैः' स्तोमैराह्वयामः ॥३॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥४॥

आ । नः । एतु । मनः । *पुनरिति पुनः । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे ।
ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ गिं ॥४॥

१०

सा- द्वितीयायाः पाठस्तु- 'आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे'
इति । 'नः' अस्माकं 'मनः' पूर्वोक्तं चित्तं 'पुनः' भूयः 'आ' 'एतु' आगच्छतु । किमर्थम् ? 'क्रत्वे क्रतवे
संकल्पाय यज्ञं संकल्पयितुम् । 'दक्षाय' कर्मण्युत्साहाय । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । 'ज्योक्'
'जीवसे चिरं जीवितुं', 'सूर्यं' 'दृशे' 'च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां संकल्पादीनां सिद्धये मनः
पुनरागच्छतु ॥४॥

१५

आ- 'आ' 'नः' 'एतु' । नः अस्माकं तत् 'मनः' 'पुनः' आ एतु आगच्छतु । किमर्थम् ?
'क्रत्वे क्रतवे, क्रतुः संकल्पः यज्ञो वा । 'दक्षाय, दक्षः संकल्पसमृद्धिरुत्साहो वा, तस्मै । 'जीवसे'
जीवनाय । 'ज्योक्' 'च सूर्यम्' । ज्योक् इति निपातश्चिरवचनः । सूर्यं चिरकालं 'दृशे' द्रष्टुम् ॥४॥

2. H1 एष्ट्वाकिबन्धुः for एषां बन्धुः; H1 before पितृ adds किं च
3. B1 नाराशंसः for नराशंसः
5. B1 यो for सः

9. * [The word पुनः is technically called रिफित, since its visarga in padapāṭha originates from र् in the Samhitā-pāṭha. In the Samhitā-pāṭha of the 4th mantra, पुनः ends in विसर्ग and not in र्; while it ends in र् in that of the 5th; i. e. its रिफित - character has not become clear in Samhitā-pāṭha of the fourth mantra, while it is clear in that of the fifth. That is why पुनः is repeated and intervened by इति in the pada-pāṭha of the fourth mantra and not so in that of the fifth. Vide - Vāj Prātiśākhya I.160;168 - विसर्जनीयो रिफितः; हा : सवितः पुनः ...] and IV.19 रिफितं संहितायामनिरुक्तम् ।]

18. C VI S1 om. first ज्योक्

[साकमेधगतपितृयज्ञमन्त्रः]

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।

जीवं व्रातं सचेमहि ॥५॥

*पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ।

जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥शं॥५॥

५ सा- तृतीयायाः पाठस्तु- 'पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि' इति । हे 'पितरः, भवदनुज्ञया 'दैव्यः देवसंबन्धी 'जनः पुरुषः 'नः अस्मभ्यं 'मनः पूर्वोक्तं चित्तं 'पुनः मूलः 'ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादात् 'जीवं जीवनवन्तं 'व्रातं पुत्रपश्चादिगणं 'सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवार्थः । अनन्तरमाप्नातो मन्त्रः प्रकरणबलाद् अत्र जपार्थो द्रष्टव्यः ॥५॥

१० आ- 'पुनर्नः' इति । हे 'पितरः, 'दैव्यः देवसंबन्धी 'जनः 'नः अस्मभ्यं 'मनः पुनःपुनः 'ददातु । ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा 'जीवं जीवनवन्तं 'व्रातं गणं पुत्रपश्चादिकं 'सचेमहि । स्वस्व परिष्वङ्गे । परिष्वजेमहि ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥६॥(७)॥

१५ वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । विभ्रतः ।
प्रजावन्त इति प्रजावन्तः । सचेमहि ॥ गौ ॥६॥(७)॥

सा- पाठस्तु- 'वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि' इति । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति; "सोमाय पितृमते" (काशत्रा १-३-३-११) इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे 'सोम, 'वयं यजमानाः । 'तव 'व्रते त्वत्संबन्धिनि कर्मणि वर्तमानाः 'तनूषु भवदीय-
२० क्षरीरेषु 'मनः 'विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः, त्वत्कारुण्यात् 'प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसंपन्नाः 'सचेमहि सर्वदा च संयुक्ता भवेम ॥६॥(७)॥

[इति तृतीयेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥]

3. * [Vide note on page 229]
7. VI S1 C जीवन्तं for जीवनवन्तं
8. P1 अन्यत्र for अत्र
11. B1 om. गणं
12. H1 षज for स्वस्व

इयम्बकहविर्मन्त्रः]

आ- 'वयं सोम' इति सोमदेवत्या गायत्री बन्धोर्षम् । जपे त्रिनियुक्तोऽयं मन्त्रः ।
 ऋमया सहितः सोमस्तत्संबोधनं हे सोम, तव व्रते । व्रतमिति कर्मनाम । तव आज्ञाभूते
 कर्मणि वर्तमानास्तव तनूषु तव श्रीमूर्तिषु विषयभूतासु मनः विभ्रतः धारयन्तो युष्मत्कारुण्या-
 मृतेनास्मच्छरीराणि पोषयन्तः प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः वयं सचेमहि । षच
 समवाये । समवायेमहि । श्रीसोम, त्वच्चरणारविन्दे संवद्वा भवेम, सेवितव्यानि वस्तूनि वा
 परिष्वजेमहि ॥६॥(७)॥

[इति सप्तमोऽनुवाकः ॥]

[अथाष्टमोऽनुवाकः ।]

सा- सप्तमे साकमेधगतपितृयज्ञमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे साकमेधगतऋग्वक्कहविर्विषया मन्त्रा
वृष्यन्ते ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्ताऽम्बिकाया तं जुषस्व स्वाहा ।

एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥१॥

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्ति । अम्बिकाया । तम् । जुषस्व । स्वाहा ।

एषः । ते । रुद्र । भागः । आखुः । ते । पशुः ॥ श्रै ॥ १ ॥

कात्यायनः— “एष त इति जुहोति” (काश्रौ ५.१०.१२१) इति । पाठस्तु— ‘एष ते रुद्र १५
भागः सह स्वसाऽम्बिकाया तं जुषस्व स्वाहा’ इति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे ऋद्र, एते
तव ऋस्वस्त्रा भगिन्या ऋम्बिकाया एतन्नामधारिण्या ‘सह एषः अस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः’ भागः
भजनीयः स्वीकुरु योग्यः । त्वं तथाविधं पुरोडाशं सं ‘जुषस्व सेवस्व’ स्वाहा । इदं हविर्दत्तम् । अम्बिकायाः
रुद्रभगिनीत्वं कण्वो दर्शयति— “अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भागः” (काश्रौ
१.६.२.५) इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य यं विरोधिनां हिंसितुमिच्छा भवति तमनया भगिन्या २०
क्रूरदेवतया साधनभूतया हिनस्ति । सा चाम्बिका शरत्कालरूपं रोगकालं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं

1. B1 H1 वधो for बन्धोः
15. P1 before first एष adds - दक्षिणाग्न्युत्सुकमादाय चतुर्थये पलाशपत्रमध्यमेन होम
सर्वेषामवदानम् ।
17. V1 S1 C पुरोडाश° for पुरोडाशः
18. V1 S1 C om. सेवस्व
19. P1 सा for अस्य; P1 तस्य for तयास्य
20. V1 S1 C om. यं
21. V1 S1 C om. रोगकालं

- विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोस्तयोरुभयोरुप्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तदेतत् सर्वं तित्तिरिदर्शयति-
 “ एष ते रुद्र भागः सह रुद्राऽम्बिकयेत्याह । शरद्वा अस्याम्बिका स्वसा । तथा वा एष हिनस्ति । यः
 हिनस्ति तथैवैनं सह शमयति ” (तैब्रा १.६.१०) इति । कात्यायनः - “ अतिरिक्तमाखून्कर उपकिरत्येष
 इति ” (काश्रा ५.१०.१३) इति । यजमानस्य पुत्रप्रभृत्यादयो यावन्तः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा
 ५ प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशास्त्रिरूप्य ततोऽप्यधिष मेकं पुरोडाशं निर्वपेत् । सोऽयमतिरिक्त
 इत्युच्यते । तदेतत् कात्यायनेनादौ सूचितम् - “ त्रैयम्बकान् निर्वपति रौद्रानेककपालान् याचन्तो यजमान-
 गृह्या एकाधिकान् ” (काश्रा ५.१०.१-२) इति । तित्तिरिणाऽप्येतदाम्नातम् - “ प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति
 एकमतिरिक्तम् ” (तैब्रा १.६.१०) इति । तत्र योऽयमतिरिक्तः पुरोडाशस्तं नासौ जुहुयात् ।
 किं तु मूषकोत्खाते उद्गासा (?) ‘ एष ते ’ इति मन्त्रेणोपकिरेत् । कण्वोऽप्येतदाह - “ अथ योऽयमतिरिक्तो
 १० भवति तमेवमुत्तरत आखुक्करीप उपकिरत्येष ते रुद्र ” (काश्रा १.६.२.५) इति । पाठस्तु - ‘ एष ते
 रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ’ इति । हे ‘ रुद्र, ‘ एषः अस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ‘ ते ‘ भागः
 त्वया भजनीयः । तथा ‘ ते तव ‘ आखुः ‘ पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । तत्समर्पणं कण्वो दर्शयति -
 “ आखुस्ते पशुरिति तमस्मा आखुमेव पशुमनुदिशति तमस्याऽऽस्ये दधाति तथेतरान् पशून् हिनस्ति ”
 (काश्रा १.६.२.५) इति । अस्याः रुद्रभगिन्यास्ते त्वन्निमित्तं ददाति । तद्दानेन च तुष्टो रुद्रस्तथाऽम्बिकया
 १५ यजमानस्य पशून् न मारयतीति ॥१॥

- आ - ‘ एष ते रुद्र भागः ’ इति । रुद्रदेवत्याऽऽनुष्टुभी विराट् । ऋषिनामानुक्तावादावुक्त
 एव ऋषिः । त्रैयम्बकाः पुरोडाशाः । तत्र विनियुक्तोऽयं मन्त्रः अवदानहोमे । ऋ गतौ । ऋत्या
 ज्ञानेन संसारकारणमज्ञानं द्रावयतीति रुद्रः, तत्संबोधनं हे भगवन् श्रीरुद्र, ‘ ते तव यः
 ‘ एषः ‘ भागः ‘ सह ‘ स्वस्त्वा ‘ अम्बिकया, स्वस्त्वा भगिन्या जगउजनन्या अम्बिकया, सह ‘ ते
 २० भागं ‘ जुषस्व । “ अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह ” (काश्रा १.६.२.५) इत्यादि
 श्रुतेः । ‘ स्वाहा सुहुतमस्तु । ईश्वरत्वात् [रात् ?] रुद्राम्बिकयोराविर्भावात् स्वसृता तस्या न विरुध्यते ।
 अतिरिक्तमुत्करे उपकिरति ‘ एष ‘ ते ‘ रुद्र ‘ भागः, ‘ आखुः मूषकः ‘ ते ‘ पशुः [इति] ॥१॥

अथ रुद्रमदीमह्यं देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥२॥

3. V1 S1 C ° त्करप्रुप ° for त्कर उप°
5. P1 तावतः for एतावतः
6. P1 कात्यायनाद्यैः for कात्यायनेनादौ
8. V1 S1 C तेनासौ for तं नासौ
9. P1 उ वा त for उद्गासा
10. V1 S1 C आखूक्करीषे for आखुक्करीषे
11. P1 om. हे रुद्र
15. P1 om. इति.
20. H1 एषा for एषः

त्र्यम्बकहविर्मन्त्राः]

अव । रुद्रम् । अदीमहि । अव । देवम् । त्र्यम्बकमिति त्रिऽअम्बकम् ।
 यथा । नः । वस्यसः । करत् । यथा । नः । श्रेयसः । करत् । यथा । नः ।
 व्यवसाययादिति विऽअवसाययात् ॥३॥२॥

कात्यायनः — “ आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपन्ति ” (काश्रौ ५.१०.१४) इति । कण्वोऽप्याह—
 “ अथ पुनरेतस्य जपत्यव रुद्रमदीमह्यव ” (काश्रौ १.६.२.६) इति । द्वयोर्मन्त्रयोः प्रतीकमिदम् । तयोः ५
 प्रथममन्त्रपाठस्तु— ‘ अव रुद्रमदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम् । यथा नो वस्यसस्करयथा नः श्रेयसस्करयथा नो
 व्यवसाययात् ’ इति । ‘ रुद्रम् ’ अव, असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्य ‘ अदीमहि । यथा त्वदनुग्रहादन्नं
 भक्षयेम तथा ‘ त्र्यम्बकं, त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं, ‘ देवम् ’ अव । त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसा अवगत्य
 अदीमहीत्यनुवर्तते । ‘ यथा येन प्रकारेण ‘ नः अस्मान् ’ वस्यसः वसुमतः ‘ करत् असौ त्र्यम्बकः कुर्यात् । किं
 च ‘ यथा ‘ नः ‘ श्रेयसः ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात् । किं च ‘ यथा ‘ नः ‘ व्यवसाययात् येन प्रकारेण १०
 अस्मान् अवसाययेत् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् तथैनं भजाम इति शेषः । आशीः परत्वं मन्त्रस्य
 तित्तिरिर्दर्शयति— “ अवाम्ब रुद्रमदिमहीत्याह । आशिषमेवैतामा शास्ते (तैत्रा १.६.१०) इति ॥२॥

आ— ‘ अव रुद्रम् ’, ‘ भेषजम् ’ इति द्वे रुद्रदेवस्ये । आद्या पक्विङ्स्तदपरा पञ्चपदा
 उष्णिक् । ‘ अव ’ रुद्रम् । अन्यदेवतास्यः अव अवयुत्य पृथक्कृत्य । रुद्रम्, रुत् शोकः, तं
 द्रावयतीति रुद्रः, तम् ‘ अदीमहि । अद् भक्षणे । छान्दसो णिलोपः । रुद्रमादयामः भोजयामः । १५
 ‘ अव ’ देवं ‘ त्र्यम्बकम् । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य सः त्र्यम्बकः । तं देवं देवनादिगुणयुक्तम्
 अव अवगम्य ज्ञात्वा देवं त्र्यम्बकं तथा भोजयामः ‘ यथा ‘ नः ‘ वस्यसस्करत्, यथा येन
 प्रकारेण नः अस्मान् वस्यसः करत् कुर्यात् । वस निवासे । वसनशीलान् कुर्यान् । ‘ यथा
 ‘ नः ‘ श्रेयसस्करत् प्रशस्यतरान् कुर्यात् । ‘ यथा ‘ नः ‘ व्यवसाययात् । विपूर्वस्यावपूर्वस्य च “ षो
 अन्तर्कर्मणि ” (धापा १.१४७) इत्यस्याशिषि लिङि आर्धधातुके यासुटि कृते व्यवसाययादिति १०
 भवति । यथा नः सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥२॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ।

सुगं मेषाय मेष्यै ॥३॥

5. V1 S1 C after तयोः adds एषः
6. V1 S1 C °मन्त्रः for °मन्त्र°
8. S1 भक्षयेत् for भक्षयेम; P1 त्रियम्बकं for त्र्यम्बकं
9. V1 S1 C वसुमतं for वसुमतः; V1 S1 C त्रियम्बकः for त्र्यम्बकः
14. V1 °भृत्य for °युत्य
16. V1 त्रियम्बकं for त्र्यम्बकं

भेषजम् । असि । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरुषाय । भेषजम् ।
सुगमिति सुगम् । भेषाय । भेष्यै ॥यं॥३॥

सा- द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- ' भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुगं भेषाय भेष्यै ' इति । हे रुद्र, त्वं 'भेषजम्' असि औषधवत् सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवाश्चपुरुष-
५ भेषमेपीभ्यः 'सुगं सुखेन गन्तुं प्राप्तुं शक्यं यत् 'भेषजं सर्वव्याधिनिवारकमस्ति तद्देहीति शेषः । तथास्मदीयानां सुगं भेषजं देहि । अनेन मन्त्रेण स्वगृहे विद्यमानानां पशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति । तमेनमर्थं तित्तिरिदर्शयति- " भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव प्राभ्याः पशवः । तेभ्यो भेषजं करोति " (तैब्रा १.६.१०) इति ॥३॥

आ- हे भगवन् श्रीरुद्र, यतस्त्वं स्वभावत एव 'भेषजम् औषधम्' असि सर्वप्राणि-
१० नामतस्त्वां प्रार्थये । 'सुगं सुगम्यं सुलभं सुसाधनं' 'भेषजं' 'गवे' 'अश्वाय' 'पुरुषाय' 'भेषाय' 'भेष्यै' सुगं भेषजं देहीति शेषः ॥३॥

त्र्यम्बकः यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥४॥

त्र्यम्बकमिति त्रिऽअम्बकम् । यजामहे ।
१५ सुगन्धिमिति सुगन्धिम् । पुष्टिवर्धनमिति पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिवैयुर्वारुकम्ऽइव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥तं॥४॥

सा- कात्यायनः - " अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत् सव्योरूनाध्वानास्तत्र्यम्बकमिति । देववच्चैतेनैव दक्षिणाघ्नानाः " (काश्रौ ५.१०.१५-१६) इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान् वामभागस्थान् ऊरुस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति, एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेण अग्निमप्रदक्षिणत्रयेण
२० प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीत्यर्थः । पाठस्तु- ' त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ' इति । 'सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं' 'पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं' 'त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं' 'यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रस्य प्रसादात्' 'मृत्योः' 'मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् । 'अमृतात्' 'मा' 'मुक्षीय स्वर्गरूपात् मुक्तिरूपाच्च अमृतात् मा' 'मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्मम अंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मोचने
२५ दृष्टान्तः - ' उर्वारुकमिव बन्धनात् ' इति । कर्कट्यादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् स्वकीयबन्धनस्थानात् वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥४॥

4. S1 S1 C °पुरुषेभ्यः for °पुरुषभेषमेपीभ्यः [L 5]
6. P1 एवम् for एनम्
25. S1 C कर्कट्यादेः for कर्कट्यादेः

त्र्यम्बकद्विर्मन्त्राः]

आ- 'त्र्यम्बकम्' इति द्वे रौद्रयौ अनुष्ठभौ । पूर्वस्याः वसिष्ठः । 'त्र्यम्बकम्' इति शिरासि । 'यजामहे' इति ललाटे । 'सुगन्धिम्' इति मुखे । 'पुष्टिवर्धनम्' इति हृदये 'उर्वारुकम्' इति नाभौ । 'बन्धनात्' इति कट्याम् । 'मृत्योः' इति ऊरुद्वये । 'मुक्षीय' इति जानुद्वये । 'माऽमृतात्' इति पादद्वये । प्रणवव्याहृति(पूर्वकं)पादचतुष्टयेन षडङ्गन्यासः । अस्य मन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः । मृत्युञ्जयस्य त्र्यम्बकश्रीरुद्रो देवता । 'गं वाङ् मा वा' इति बीजशक्तिः । कीलाक्षराणि । मृत्युञ्जयस्य त्र्यम्बकश्रीरुद्रसमारोधने विनियोगः । केवलप्रणवसंपुटमन्त्रजपः शुद्धवैदिकमार्गः, प्रणवव्याहृतिः संपुटो वा । प्रासादामृतेश्वरभुवनेश्वरीप्रणवव्याहृतिसंपुटः त्र्यम्बकमन्त्रो वा जस्य इति मन्त्रवादमार्गः ।

“बद्धपद्मासनं श्वेतवर्णं चन्द्रकलाधरम् । चतुर्भुजं ज्ञानमुद्राधराधरकरद्वयम् ॥

धृतामृतकलशोत्तरकरद्वयं सर्वाङ्गकारभूषितम् । ध्यात्वा यज्ञ आवाह्य पूजयेत्” इति ॥ १०

त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । सुगन्धिं, “गन्धस्येदुत्पूति” (पा. ५.४.१३५) इत्यादिना (इकारः) समासान्तः । शोभनगन्धं सुकीर्तिम् । पुष्टिवर्धनं पोषस्य वर्धयितारम् । सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं त्र्यम्बकं यजामहे । हे त्र्यम्बक, त्वत्प्रासादात् मृत्योः मरणहेतोः संसार-लक्षणाद्वा मृत्योः मुक्षीय । वचनव्यत्ययः । मुक्षीमहि स्वयं मुक्ता भवेन । यथा लोके उर्वारुकं कर्कट्यादेः परिपक्वकलं बन्धनात् वृन्तात् मुच्यते एवमहमपि मृत्योः मुक्षीय त्वं १५ मोचय । मा अमृतात् मा मोचय । अग्निं त्रिः पर्येत्यनेन मन्त्रेण । कुमार्यश्चोत्तरेण मन्त्रेणाग्निं परियन्ति ॥४॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय माऽमृतः ॥५॥

1. H1 रौद्रये for रौद्रयौ; H1 पूर्वस्य for पूर्वस्याः
5. B1 गं मां चेति for गं ... वेति
6. B1 om. त्र्यम्बकं
7. B1 अमितं for अमृतं
8. B1 त्र्यम्बको for त्र्यम्बकमन्त्रो; H1 पदं for वाद
9. H1 धारणं for धरा
10. B1 यत्रां for यज्ञ आ
12. H1 गन्धिं for गन्धं
15. H1 उर्वारुकमिव बन्धनात् ज्ञातिवर्गादिबन्धनात् प्रसवबन्धनात् for उर्वारुकं ... बन्धनात्
16. B1 अग्नीध्रः for अग्निं त्रिः

त्र्यम्बकमिति त्रिऽअम्बकम् । यजामहे ।

सुगन्धिमिति सुऽगन्धिम् । पतिवेदनमिति पतिऽवेदनम् ।

उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम् इव । बन्धनात् । इतः । मुक्षीय । मा । अमुतः ॥५॥

सा- कात्यायनः - “ कुमार्यश्रोत्रेण ” (काश्रौ ५.१०.१६) इति । यजमानसंबन्धिन्यः
५ कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषबहुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति । पाठस्तु - ‘ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि-
पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय माऽमुतः ’ इति । ‘ पतिवेदनं भर्तुर्लब्धारम् (लभ-
यितारम्) अनुकूलपतिप्रदमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् । ‘ इतः ’ मुक्षीय अस्मान्मातृपितृभ्रातृकर्मतो मुक्ता
भूयासम् । ‘ अमुतः ’ मा मुक्षीय अमुतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम् । “ सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह
माऽमुत इति पतिभ्यस्तदाह ” (शब्रा २.६.२.१४) इति श्रुतेः । जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य
१० पत्युर्गोत्रं गृहे च त्र्यम्बकप्रसादात् सर्वदा वसामीत्यर्थः ।

आ- ‘ पतिवेदनं भर्तुर्लब्ध(म्भ?)यितारं ’ सुगन्धिं त्र्यम्बकं यजामहे । ‘ उर्वारुकम् ’ इव
‘ बन्धनात् ज्ञातिवर्गादिबन्धनात् ’ मुक्षीय, ‘ इतः ’ अस्मात् मुक्षीय । ‘ मा ’ अमुतः अमुष्यात्
पत्युर्मा मोचय ॥

एतेन रुद्रावसेनं परो मूर्जवतोऽतीहि ।

१५ अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः शिवः शान्तोऽतीहि ॥६॥(८)॥

एतेन । रुद्रः । अवसेनं । परः । मूर्जवत् इति मूर्जऽवतः । अति । इति ।

अवततधन्वेत्यवततऽधन्वा । पिनाकावस इति पिनाकऽवसः । कृत्तिवासा इति कृत्तिऽवासाः ।
अहिंसन् । नः । शिवः । शान्तः । अति । इति ॥६॥(८)॥

सा- कात्यायनः - “ मृतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वाऽऽसज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवह्मी-
२० कानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतेन इति ” (द्र.काश्रौ ५.१०.२१) इति । व्रीहियवादिधान्यवहनार्थं
वृषवंशादिभिर्निर्मितः पात्रविशेषो मृतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मृतयोरुभयम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य

7. S1 C after पूर्ववत् ins. इत्यर्थः

8. V1 S1 C after second अमुतः add विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः ;
V1 S1 C om. सा ... ‘स्तदाह इति । (L. 9)

10. P1 वसामः for वसामि

13. B1 मृत्युरमृतात् for पत्युर्

20. C S1 अन्तेन for एतेन

21. C S1 विशेषान् for हविः शेषान्

३.८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२३७

व्यम्बकहविमन्त्राः]

स्वकीयेनांशेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योक्ते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुक्तां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वात् गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । पाठस्तु- 'एतेन रुद्रावसेन परो मूजवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकावसः' इति । मूजवान्नाम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेषोऽभिधीयते । हे रुद्र, एतेन मूतद्वयगतेन अवसेन इविःशेषाख्येन भोज्येन सहितस्त्वं मूजवतः परः पर्वतात् परभागवर्तो सन् अतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कथंभूतस्त्वम् ? अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वात् इत ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । वस आच्छादने । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥

कात्यायनः - "कृत्तिवासा इति । अनपेक्षमेत्योपस्पृगन्त्यपः" (काश्रौ ५.१०.२२-२३) इति । ३० वृद्धते वृक्षादौ मूतद्वयमवसज्य प्रत्यावर्तमानाः मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुः । पाठस्तु- 'कृत्तिवासा अहिंसन्नः शिवः शान्तोऽतीहि' इति । हे रुद्र, त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरः नः अस्मान् अहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवः अस्मदीयपूजया संतुष्टः शान्तः कोपरहितः भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६॥८॥

इति तृतीयेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥७॥

१५

आ- 'एतेन' इति रौद्रम् । आस्तारपडिक्तः । हे रुद्र, एतेन अवसेन पथ्योदनेन मार्गे संबलेन परः परस्तात् मूजवतः, मूजवान्नाम पर्वतो रुद्रस्य वसतिः, तस्मात् मूजवतः पर्वतस्थानात् । अवततधन्वा अवतारितधनुः, पिनाकावसः, पिनाको रुद्राङ्कुशः, रुद्राङ्कुशकृत-संबन्धः । कृत्तिवासाः चर्माम्बरः । अतीहि सर्वानतिक्रम्य अस्मान् प्राप्नुहि आगच्छ । अतिरतिशयार्थो वा । एवंभूतस्त्वमागत्यास्मःसपर्यां गृहीत्वा संतुष्टः अहिंसन् कस्यचिदपि हिंसामकुर्वन् हे रुद्र, नः अस्माकं शान्तः सन् स्वयं शिवः त्वम् अतीहि पूजितो गच्छ ॥ ६ (८) ॥

[इति अष्टमोऽनुवाकः]

1. C S1 V1 वृक्षवंशवल्मीके for वृक्षे वंशे वल्मीके
4. P1 आवास for वास°
5. V1 S1 C om. अवसेन P1 परतः for पराः
6. S1 om. अतीहि
8. V1 S1 C om. वस आच्छादने [L 9]
11. V1 S1 C °द्वये for °द्वयम्; S1 C V1 °मानो for °मानाः;
C V1 S1 om. समागत्य ... अस्मान् (L 13)
15. V1 खण्डः for अनुवाकः
17. B1 मार्गसंबन्धेन for मार्गे संबलेन
20. V1 after सपर्यां folios 36 to 42 are missing

[अथ नवमोऽनुवाकः]

सा- इत्थमष्टमे साकमेधगतऽयम्बकहविर्विषया मन्त्रा उक्ताः । नवमे वाजिनविषया मन्त्रा उच्यन्ते । यत्र यत्रामिक्षायागो भवति तत्र तत्रानुनिष्पादी वाजिनयाग इत्येवं जैमिनीये धर्मविचारशास्त्रे निर्णीतम् । चातुर्मास्येष्वपि प्रथमपर्वणि वैश्वदेव्यामिक्षा विहिता । तत्रायं वाजिनयागः प्रसक्तः । क्षीरे विद्युते सति तत्र निष्पन्नं नीरं वाजिनमिन्युच्यते । तदेव यागे द्रव्यम् । वाजिशब्दाभिधेयास्तत्र देवाः । तदेतदन्यत्राम्नातम्- “ तसे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् ” इति । तद्द्रव्यस्य निष्पत्तिप्रकारमापस्तम्बोऽप्याह- “ तसे प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । यत् संवर्तते साऽऽमिक्षा । यदन्यत्तद् वाजिनम् ” (आपश्रौसू ८.२.५-६) इति । तस्मिन् वाजिनयागे शेषभक्षणे विकल्पितस्यो मन्त्रास्तानाह ॥

१० वाजिनां वाजोऽवतु भक्षो अस्मान् रेतः सिक्तममृतं बलाय ।
विश्वे देवा अभि यत् संवभृवुस्तन्मा धिनोतु प्रजया धनेन ॥१॥
वाज्यहं वाजिनस्योपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ।
वाजे वाजी भूयासम् ॥२॥

१५ वाजिनाम् । वाजः । अवतु । भक्षः । अस्मान् । रेतः । सिक्तम् । अमृतम् । बलाय ।
विश्वे । देवाः । अभि । यत् । संवभृवुरिति संवभृवुः ।
तत् । मा । धिनोतु । प्रजयेति प्रजया । धनेन । ज्यो ॥१॥
वाजी । अहम् । वाजिनस्य । उपहूत इत्युपहूतः । उपहूतस्येत्युपहूतस्य । भक्षयामि ।
वाजे । वाजी । भूयासम् ॥ चौ ॥

कात्यायनः- “ वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति । वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति
२० वा । वाजे वाजी भूयासमिति वा ” (काश्रौसू ४.४.२३-२५) इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु-
‘ वाजिनां वाजोऽवतु भक्षो अस्मान् रेतः सिक्तममृतं बलाय । विश्वे देवा अभि यत् संवभृवुस्तन्मा
धिनोतु प्रजया धनेन ॥ वाज्यहं वाजिनस्योपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ’ इति । ‘ वाजिनाम् एतन्नामकानां
यागदेवानां संवन्धी ‘ वाजः अन्नभूतो हविःशेषः, ‘ भक्षः भक्षयितुं योग्यः ‘ अस्मान् ‘ अवतु, स वाजो-

3. P1 'निष्पादि° for ° निष्पादी
5. P1 वाजिन° for वाजि°
6. C om. सा; V1 S1 C तस्य for तद्°
19. P1 om. वाज्यहं ... भक्षयामीति वा [L 20]
20. V1 S1 C om. first and second वा; V1 S1 C भूयासमिति च for भूयासमिति वा
22. P1 with markings above वाज्यहं ins. on the margin :- श्रौतसूत्रे वाज्यह-
मिति मन्त्रो वाजिन भक्षणे विकल्पेनोक्तस्तेन नायं पूर्वशेषः । तदभावे पूर्वशेष इति ज्ञेयम् ।
23. S1 V1 C भक्ष्यो for भक्षो

वाजिनमन्त्राः]

ऽस्मान् रक्षयतु । 'रेतः भक्षितहविःशेषान्नपरिणामरसरूपमस्मदीयं 'सिक्तं पुत्रोत्पत्त्यर्थं योनौ स्थापितं सत् 'अमृतं पुत्ररूपजीवोपेतत्वेन विनाशरहितं भूत्वा 'बलाय अपत्यसंपत्तिरूपबलसिद्धये संपद्यतामिति शेषः । 'विश्वे 'देवाः सर्वेऽपि देवाः एतदुपलक्षिताः सर्वे जनाः 'यत् 'अभि रेतोरूपं यद्वस्त्वभिप्राप्य 'संबभूवुः समुत्पन्नाः । 'तत् सर्वजनोत्पादकं रेतः 'प्रजया 'धनेन पुत्रपौत्रादिप्रजारूपेण मां 'धिनोतु मां प्रीणयतु । 'वाजी 'अहं पूर्वोक्तवाजाख्यान्नवान् यजमानोऽहम् 'उपहूतः इतरैरनुज्ञातः सन् 'उपहूतस्य वाजस्य इतरैरनुज्ञातस्य हविःशेषस्य कंचिद्भागमिति शेषः । 'भक्षयामि हविःसंस्काररूपं भक्षणं करोमि । यस्तु 'वाजिनं भक्षयामि' इति द्वितीयो मन्त्रः कात्यायनेनोदाहृतः असौ शाखान्तरीयः ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु— 'वाजे वाजी भूयासम्' इति । 'वाजे अन्नविषये 'वाजी 'भूयासं संग्रामवान् भूयासम् । वाजशब्दोऽन्नसंग्रामयोर्वाचकः । यत्र युद्धेनाहं लभ्यते तत्र वाजिदेवतानुग्रहात् विजयिनो भूयास्मेत्यर्थः ॥१-२॥

१८

आ— 'वाजिनां वाजः' इति वाजिदेवत्या त्रिष्टुप् । 'वाजिनां वाजवतामन्नवतां संबन्धी 'वाजः अन्नम् । कथंभूतः ? 'भक्षः [भक्षितुं योग्यः] वाजः 'अस्मान् 'अवतु । 'रेतः 'सिक्तम् 'अमृतम् । अन्नपरिणामरसरूपं सिक्तं सेचितं रेतः वीर्यम्, अमृतं सत् 'बलाय अस्तु । 'विश्वे 'देवाः इत्युपलक्षणम्, सर्वे जनाः । 'यत् यस्मात् रेतसः 'अभि 'संबभूवुः 'तत् रेतसः 'मा मां 'प्रजया 'धनेन संततिरूपधनेन 'धिनोतु प्रीणातु ॥१॥

१९

'वाज्यहम्' इति गायत्री लिङ्गोक्तवाजिदेवत्या । वाजिनस्येति कर्मणि षष्ठी । देवभूतस्य ['उपहूतस्य ?] अनुज्ञातस्य 'वाजिनस्य उपहूतं वाजिनम् आमिक्षाशेषरसभूतं वाजिनम्, 'उपहूतः अनुज्ञातः 'वाजी अन्नवान् 'अहं 'भक्षयामि । इत उत्तरम्— 'वाजे 'वाजी 'भूयासम् समग्रान्नवान् भवेयमिति यजमानाशीः ॥

सवित्रा प्रसूता दैव्य आप उन्दन्तु ते तनूम् ।

२०

दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥३॥

सवित्रा । प्रसूता इति प्रऽसूताः । दैव्यः । आपः । उन्दन्तु । ते । तनूम् । दीर्घायुत्वायेति दीर्घायुऽत्वाय । वर्चसे ॥जौ॥३॥

सा—अथ पर्वसमाप्तौ कर्तव्ये वपने मन्त्रविनियोगमाह कात्यायनः—“अपरेण दक्षिणामिं दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता इति” (काशौ ५.२.१४) इति । गोदानं शिरसो भागः । पाठस्तु— 'सवित्रा २५

1. C रक्षतु for रक्षयतु
2. P1 अमृतरूपं for अमृतं
4. P1 om. समुत्पन्नाः; V1 S1 C सत् for तत्; V1 S1 C तद्रेतः for रेतः; S1 C om. पुत्र ... रूपेण
6. P1 om. वाजस्य; P1 किंचिद् for कंचिद्
24. V1 S1 C दक्षिणा for दक्षिणं

प्रसूता दैव्य आप उन्दन्तु ते तनूम् । दीर्घायुत्वाय वर्चसे ' इति । 'सवित्रा प्रेरकेण परमेश्वरेण 'प्रसूताः प्रेरिताः 'दैव्यः दिवि भवा वृष्टेर्जाताः 'आपः जलानि 'ते मुण्डनार्थमवस्थितस्य यजमानस्य तव 'तनू शरीरावयवभूतं शिरः 'उन्दन्तु क्लेदयन्तु । उन्दी क्लेदने । किमर्थम् ? 'दीर्घायुत्वाय बहुकालजीवनाय, 'वर्चसे ब्रह्मतेजोऽभिवृद्धये ॥३॥

५ आ— 'सवित्रा प्रसूता ' इति । गायत्रं लिङ्गोक्तदेवतम् । 'सवित्रा सर्वस्य प्रसवकर्त्रा 'प्रसूताः अनुजाताः 'दैव्यः दिवि भवाः 'आपः जलानि 'ते मुण्डनार्थं स्थितस्य यजमानस्य तव 'तनूम् । अत्र प्रधानत्वेन शिर उपलक्ष्यते । शिरः 'उन्दन्तु । उन्दी क्लेदने । क्लेदयन्तु । 'दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय, 'वर्चसे ब्रह्मतेजोऽभिवृद्धये ॥३॥

कश्यपस्य त्र्यायुषं जमदग्नेस्त्र्यायुषम् ।

१० यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम् ॥४॥

कश्यपस्य । त्र्यायुषमिति त्रिऽआयुषम् ।

जमदग्नेरिति जमत् ऽअग्नेः । त्र्यायुषमिति त्रिऽआयुषम् ।

यत् । देवानाम् । त्र्यायुषमिति त्रिऽआयुषम् ।

तत् । मे । अस्तु । त्र्यायुषमिति त्रिऽआयुषम् ॥पा॥४॥

१५ सा-कात्यायनः— 'त्र्यायुषमिति यजमानो जपति' (काशौ ५.२.१६) इति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । पाठस्तु— 'कश्यपस्य त्र्यायुषं जमदग्नेस्त्र्यायुषम् । यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम्' इति । 'कश्यपस्य एतन्नामकस्य प्रजापतेः संबन्धि 'त्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थविर[त्व]रूपाणाम् आयुषां समाहाररूपम् । तथा 'जमदग्नेः एतन्नामकस्य 'त्र्यायुषम् । तथा 'देवानाम् इन्द्रादीनां त्र्यायुषम् । यदुक्तेषु पर्यायेषु 'यत् त्र्यायुषमस्ति 'तत् त्र्यायुषं सर्वं 'मे मम यजमानस्य 'अस्तु भवतु । कश्यपादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं मम भूयादित्यर्थः ॥४॥

आ— यजमानो जपति— 'कश्यपस्य ' इति । नारायणो ऋषिः । लिङ्गोक्तदेवत्योऽपिण्क् । यजमानाशीर्वा देवता । 'कश्यपस्य देवपितुः 'यत् 'त्र्यायुषम् । त्रीणि आयूषि बाल्ययौवन-स्थाविराणि समाहृतानि त्र्यायुषम् । 'तत् 'मे 'अस्तु । 'जमदग्नेः 'यत् 'त्र्यायुषं तन्मे अस्तु । देवानां [यत्] त्र्यायुषं 'तत् [मे अस्तु] । [मे] 'त्र्यायुषम् 'अस्तु इत्येवं यजमानाशीः ॥४॥

2. P1 before बाता adds : भवा
3. V1 S1 C om. उन्दी क्लेदने
16. P1 V1 त्रियायुषं for त्र्यायुषं in all places; in this parigraph
19. C S1 V1 अस्तु मम यजमानस्य for मे मम यजमानस्य अस्तु ।

३.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२४६

वपनमन्त्राः]

येन धाता बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ।
 तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय ॥५॥
 दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे ।
 सुप्रजास्त्वाय चासा अथो जीव शरदः शतम् ॥६॥ (९) ॥

येन । धाता । बृहस्पतेः । इन्द्रस्य । च । आयुषे । अवपत् ।
 तेन । ते । वपामि । ब्रह्मणा । जीवातवे । जीवनाय ॥५॥
 दीर्घायुत्वायेति दीर्घायुऽत्वाय । बलाय । वर्चसे ।
 सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाऽत्वाय । च । असौ ।
 अथो इत्यथो । जीव । शरदः । शतम् ॥५॥ (९) ॥

[समिधाग्निमष्ट ॥८॥ अग्निज्योतिषं त्वा चाष्ट ॥८॥ उपप्रयन्तोऽष्टाविंशतिः ॥२८॥ १०
 भूमुर्वः स्वः सप्त ॥७॥ प्रवासिनः पञ्च ॥५॥ पूर्णा दर्वि द्वे ॥२॥ अक्षन्मीमदन्त षट् ॥६॥
 एष ते च षट् ॥६॥ वाजिनां वाजश्च षट् ॥६॥ नवानुवाकेषु षट्सप्ततिः ॥७६॥]

[इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ हरिः ॐ ॥]

सा- कात्यायनः- “ वपति येन धातेति ” (द्र.काश्रौ ५.२.१७) इति । पाठस्तु- ‘ येन धाता
 बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय ॥ दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे । १५
 सुप्रजास्त्वाय चासा अथो जीव शरदः शतम् ’ इति । ‘ धाता सर्वस्य जगतो विधाता चतुर्मुखो ब्रह्मा,
 ‘ बृहस्पतेः ‘ इन्द्रस्य ‘ च ‘ आयुषे आवयोरुभयोरायुर्वृद्धयर्थं ‘ येन यादृशेन मन्त्रात्मकेन क्षुरेण वपनमकरोत्,
 हे यजमान, ‘ ते तव ‘ तेन ‘ ब्रह्मणा तादृशेन मन्त्रात्मकेन क्षुरेण ‘ वपामि वपनं करोमि । किमर्थम् ?
 जीवात्वादिप्रयोजनषट्कसिद्ध्यर्थम् । जीवानुर्जीवनहेतुभूतमन्त्रादिकमौषधम् । जीवनं प्राणधारणम् ।
 दीर्घायुष्यमायुष्याभिवृद्धिः । बलं शरीरेन्द्रियदार्ढ्यम् । वर्चः शरीरकान्तिः । सुप्रजास्त्वं सदाचारपुत्रादि- २०
 समृद्धिः । चकार उक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः । ‘ अथो उक्तप्रयोजनसंपत्तेरनन्तरम् । ‘ असौ पुरतो वर्तमानो
 यजमानस्त्वं ‘ शतं ‘ शरदः ‘ जीव शतसंख्याकान् संवत्सरान् अत्यन्तसंयोगेन जीवनवान् भव ॥६॥

इति तृतीयोऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ (९) ॥

13. In the printed text °संहिता पाठे for °संहितायां
 17. P1 V1 आयु° for आयुर्
 19. V1 S1 C om. जीवातुर; V1 S1 C °भूतमन्त्रादिकम् for °भूतमन्त्रादिकम्
 21. V1 S1 C तु for उक्त°

कां ३१

अत्र विनियोगसंग्रहः -

नवानुवाकास्त्वध्याये तृतीयेऽर्थास्तु तेष्वमी ।
 आधानमग्निहोत्रं च विस्तरणाग्न्युपस्थितिः ॥१॥
 संग्रहेणापि वरुणप्रधासाः साकमेधकाः ।
 पित्रर्थात्यम्बकाध्याये मन्त्राः सर्वेऽपि वर्णिताः ॥२॥
 समिधा समिधो दध्यात् तिसृभिस्तु जपेदुप ।
 अग्न्याधानं मूर्धुनः सुवरिध्मा ये (?) द्यौरितीरयेत् ॥३॥
 उपतिष्ठत आऽयं गौस्तिसृभिर्वर्णिता स्फुटम् ।
 अग्निज्यो समिदाधानमग्निज्यो जुहुयात् तथा ॥४॥
 सूर्यज्यो समिदाधानं सूर्यो ज्योतिर्जुहोति हि ।
 सजूर्द्धयेन जुहुयात् काम्यहोमास्त्रिहाग्नये ॥५॥
 अनमित्रमुभौ जप्यौ समीति समिधं क्षिपेत् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्रा एकादशेरिताः ॥६॥
 उपस्थानमुपेत्याद्यैस्त्रयोदशभिरिरितम् ।
 अन्धेन गां व्रजेत् तां तु रेवतीत्युपतिष्ठते ॥७॥
 स हीत्यालभते गार्हपत्यस्यापैति सप्त हि ।
 गां व्रजेद्विह एहीति काम्य एहीत्युपस्थितिः ॥८॥
 सोमानं नव पूर्वाग्नेश्चतुस्त्रिंशत् समीरिताः ।
 संगृह्योपस्थितिर्मूर्धु नर्यं शंस्य द्वयं गताः ॥९॥
 आगन्मायमिति द्वाभ्यामागत्याग्नेरुपस्थितिः ।
 गृहत्रयाद्गृहान् गत्वा विशेषे क्षेमा नवेरिताः ॥१०॥
 प्रधा पत्नीं वाचायेत यद्वा होमः करम्भकः ।
 मो पु स्वामी क्ष (ज ?) पेदक्रन् पत्नीं वाचयते ततः ॥११॥

2. P1 'वाक्काध्याये for 'वाकास्त्वध्याये; P1 अर्थस्तु for अर्थास्तु ।
5. V1 S1 C 'त्र्यम्बकार्थाश्च त्र्यम्बकाख्ये विनिर्णिताः for त्र्यम्बकाध्याये ... वर्णिताः ।
6. V1 S1 C दध्ना for दध्यात्
7. P1 'इध्मये for 'इध्मा ये
8. V1 S1 C 'तिष्ठावत for 'तिष्ठत and om. स्फुटम्
11. V1 S1 C 'होमी विहाग्नये for 'होमास्त्रिहाग्नये
12. S1 C समिति for समीति
15. V1 S1 C om. गां व्रजेत् ... सो' (L. 16)
20. V1 S1 C आगन्मापमिति for आगन्मायमिति
21. V1 S1 C आ त्वा for गत्वा
22. C यद्वा होनकरम्भगः V1 यद्वा होमकरम्भगः, S1 यद्वा होतकरम्भगः, for चद्वा होमः
 करम्भकः for यद्वा होमः करम्भकः

अव स्नातो दम्पती द्वौ पञ्च मन्त्रा इहेरिताः ।
 पूर्णा दर्विग्रहो देहि जुहोति द्वाविहेरितौ ॥१२॥
 अक्षन्-सु समुपस्थानं द्वाभ्यामाहवनीयके
 मन आ नः पुनर्गार्हपत्याग्नौ तिसृभिस्तथा ॥१३॥
 वयं तु रा जपेन्मन्त्राः षडेवात्रोपवर्णिताः ।
 एष होमोऽप्येष ते रु शेषमाखूत्करे क्षिपेत् ॥१४॥
 अव भेषद्वयं जप्यं त्र्यम्बकमप्रदक्षिणम् ।
 कुमारीणां तथा त्र्यम्बशेषभूतेऽवबुध्यतु ॥१५॥
 एतेनेति सजेत् कृत्ति जलस्पर्शोऽष्ट वर्णिताः ।
 वाजिनां शेषभक्षः स्याद्वाजी तत्र विकल्पितः ॥१६॥
 सवित्रेति शिरः क्लृप्तं कश्येति स्वामिनो जपः ।
 शिरो वपति येनेति पञ्च मन्त्रा इहेरिताः ॥१७॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥१८॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये काण्ववेदार्थप्रकाशे संहिताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

आ- 'येन धाता' इति, 'दीर्घायुत्वाय' इति [च] लिङ्गोक्तदेवत्ये । आद्यानुष्टुप्
 उत्तरा गायत्री । यजमानस्य वपनकाले अर्घ्युराशिषः करोति । १धाता विधाता ब्रह्मणस्पते
 (तिः ?) । २जीवातवे, जीव प्राणधारणे, जीवेरातुः (उणादि ५२), जीवयतीति जीवातुः ।
 तस्मै ३जीवातवे । ४इन्द्रस्य यदायुः बहुकालजीवसंपादनाय दीर्घायुत्वेन ५येन यादृशेन बहुरूपेण
 अवपत् । ६बृहस्पतेः ७इन्द्रस्य ८आयुषे दीर्घायुष्ट्वासिद्ध्यर्थम् ९अवपत् वपनमकरोत् । १०तेन

1. C V1 S1 अव स्नातो for अव स्नातो
2. CV1 हविर्ग्रहो, S1 हविर्ग्रहे for दर्विग्रहो
4. CV1 S1 ग्रहपत्याग्नौ for गार्हपत्याग्नौ
6. P1 होमो येष ते रुद्र for होमोऽप्येष ते रु
7. P1 °भेषज° for भेष°; V1 S1 C त्र्यम्बकेन प्रदक्षिणम् for त्र्यम्बकमप्रदक्षिणम्
9. P1 एतेनेति for एतेनेति; P1 सज्जन्, V1 S1 C सजेत् for सजेत्; P1 स्पर्शेषु for स्पर्शोऽष्ट; C S1 °स्पर्शे for स्पर्शे
10. V1 S1 C om. वाजिनां ... इहेरिताः (L. 12)
14. P1 °महेश्वरम् for °महेश्वरः
16. P1 om. °वेदार्थप्रकाशे

व्रक्षणा ब्रह्मरूपेण ते वपामि वपनं करोमि । जीवनाय दीर्घायुत्वाय, बलाय वर्चसे
सुप्रजास्त्वाय शोभनप्रजासमृद्धये । अथ शरदः शतम् अतिबहुकालम्, असौ त्वं जीव,
इत्यध्वर्युराशीः करोति ॥३-६॥ (९) ॥

इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवपरिपूज्य-परमकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य
श्रीमजातवेदभट्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदि-श्रीमदानन्दबोधभट्टोपाध्यायेन
विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे तृतीयोऽध्यायः ॥

3. H1 °प्रजना° for °प्रजा°

6. H1 °भाष्ये for °भाष्य°

वपनमन्त्राः]

[अथ चतुर्थोऽध्यायः]

[प्रथमोऽनुवाकः ।]

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तृतीयेऽध्याये आधानाग्निद्वोत्रान्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रा उक्ताः । अथ चतुर्थमारभ्य नव- ५
मान्तेषु षट्सु अध्यायेषु सोमयागमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिंश्चतुर्थेऽध्याये सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते ।
आदौ तावद् यजमानसंस्कारार्थं वपनमन्त्रा उच्यन्ते । स च यजमानः षोडशानाम् ऋत्विजां वरणं कृत्वा
प्राचीनशालां गन्तुम् अरण्योराग्निं समारोप्य तत्र गच्छेत् ॥

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ।

ऋक्सामाभ्यां संतरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥१॥ १०

आ । इदम् । अगन्म । देवयजनमिति देवऽयजनम् । पृथिव्याः ।

यत्र । देवासः । अजुषन्त । विश्वे ।

ऋक्सामाभ्यामित्यृक्ऽसामाभ्याम् । संतरन्त इति संतरन्तः । यजुर्भीरिति यजुःऽभिः ।

रायः । पोषेण । सम । इषा । मदेम ॥ त्रै ॥१॥

कात्यायनः — “प्राचीनशालास्तस्मै पूर्वार्थं गृहीत्वाऽरणिपाणिराहैदमगन्म” (द्र. काश्रौ ७.१.३६) १५
इति । आपस्तम्बोऽप्याह— “एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यवस्यति । प्राग्वजस्य मध्यम-
स्थूणाराजमारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्” (आपश्रौ १०.३.३-४) इति । पाठस्तु— “एदमगन्म देवयजनं
पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्यां संतरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम’ इति ।
देवा इज्यन्ते यस्मिन् स्थाने तत् देवयजनम् । तत्र ‘पृथिव्याः संबन्धि, ‘इदम् इति हस्तेनाभिनीय
प्रदर्श्यते । तदिदं ‘देवयजनम् ‘आगन्म यष्टुकामा आगताः स्मः । ‘यत्र यस्मिन् देवयजने ‘विश्वे १०
‘देवासः सर्वे देवाः ‘अजुषन्त प्रीतियुक्ताः स्थिताः । यत्र अजुषन्त इदं देवयजनमित्यन्वयः ।
‘ऋक्सामाभ्यां ‘यजुर्भीः वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः ‘संतरन्तः समुद्रवन्महान्तं सोमयागं समुत्तरन्तः सम्यगुत्तरन्तः
समापयन्तो वयं ‘रायः ‘पोषेण धनपुष्ट्या ‘इषा इष्यमाणेनाग्नेन च ‘समदेम हर्षं सम्यक् प्राप्नुयाम ।
देवयजनाख्यस्य स्थानस्य स्वर्गसंबन्धित्वं न भवति । किंतु पृथिवीसंबन्धित्वम् । एतस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वं

3. S1 before यस्य adds : गजाननाय नमः, P1 ॐ

15. V1 S1 C °स्तम्भं for °स्तम्भे

16. P1 with marking above आप° ins. on the margin :- कण्वस्तु- पूर्वार्द्धे

शाला स्थूणा भवति । तामभिपद्य जपत्येदमगन्मेत्यादि ।

17. V1 S1 C om. एदम् ... पाठस्तु (L. 4)

22. P1 om. सम्यगुत्तरन्तः

23. V1 S1 C om. इषा

24. V1 S1 C om. न

तित्तिरिदर्शयति- “ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं ह्येष पृथिव्या आगच्छति ”
(तैसं ३.१.१) इति । अस्मिन् मन्त्रे देवशब्देन षोडशर्त्विजो ब्राह्मणा विवक्षिता इत्येतदपि स एव दर्शयति- “ विश्वे होतृदेवा जोषयन्ते ब्राह्मणाः ” इति ॥१॥

आ- ‘ एदमगन्म ’ इति । अग्निष्टोमादिका मन्त्राः अवभृथपर्यन्ताः । प्रजापतेरार्षम् ।
५ शाळास्तम्भान्वारम्भे यजमानो जपति ‘ एदम् ’ इति । आद्या देवयजमानदेवत्या जगती ।
‘ आ ’ इदं ‘ देवयजनम् । लक्षणलक्षितत्वेन प्रतीयमानं ‘ पृथिव्याः संबन्धेन देवयजनम् । यज
देवपूजासंगतिकरणदानेषु । देवाः यत्र य (? इ) ज्यन्ते तद् देवयजनम् । वयम् ‘ आऽगन्म आगताः
स्मः । ‘ यत्र यस्मिन् देवयजने ‘ देवासः ‘ विश्वे सर्वे देवाः इष्टाः सन्तः ‘ अजुषन्त । जुषी
प्रीतिसेवनयोः । स्वकामान् सेवितवन्तः । अतस्तदेवयजनमागताः । ‘ ऋक्सामाभ्यां प्लवभूताभ्यां
१० ‘ यजुर्मिः च यज्ञसमुद्रं ‘ संतरन्तः ‘ रायः ‘ पोषेण यज्ञसाधनभूतेन धनस्य पोषेण पुष्ट्या ‘ इषा अनेन
‘ संमदेम संदृष्यमहि तुष्येमहि च ॥१॥

इमा आपः शम् मे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वर्धिते मैत्रं हिंसीः ।
आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ॥२॥
विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ।
१५ दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वां शिवाम् शग्मां परि दधे
भद्रं वर्णं पुष्यन् ॥३॥ (१)॥

इमाः । आपः । शम् । ऊँ इत्युक् । मे । सन्तु । देवीः ।
ओषधे । त्रायस्व । स्वर्धित इति स्वऽर्धिते । मा । एनम् । हिंसीः ।
आपोः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु ।
२० घृतेन । नः । घृतप्व इति घृतऽप्वः । पुनन्तु ॥ उच्चाः ॥२॥
विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्तीति प्रऽवहन्ति । देवीः ।
उत् । इत् । आभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ।
दीक्षातपसोः । तनूः । असि । ताम् । त्वा । शिवाम् । शग्माम् । परि । दधे ।
भद्रम् । वर्णम् । पुष्यन् ॥ क्युः ॥ ३ ॥ (१) ॥

२५ सा- कात्यायनः - “ प्रथमम् । दक्षिणं गोदानं विदानं विदार्योन्त्सीमा आप इति ” (काश्रौ
७.२.८-९) इति । शिरसो दक्षिणभागगतान् केशान् विभक्तान् क्लेदयेदित्यर्थः । पाठस्तु- ‘ इमा आपः शम्

वपनमन्त्राः]

मे सन्तु देवीः' इति । देव्यः द्योतमाना निर्मलाः 'इमाः' आपः शिरःक्रेदनाय सिच्यमाना एता अपो मम यजमानस्य 'शम्' 'उ' सन्तु सुखकारिण्य एव भवन्तु ॥

कात्यायनः - "यूपवत् कुशतरुणम् । शुरेण चान्तर्निधाय छित्वा" (काश्रौ ७.२.१०-१२) इति । यथा पश्वर्थस्य यूपस्य छेदनाय 'ओषधे' इति मन्त्रेण छिन्ध्यात् । एवमत्रापि तृणान्तर्धानं शुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्बोऽप्याह - "ओषधे त्रायस्वैनमिति प्रागग्रं दर्भमन्तर्धाय स्वधिते मेनश् हिंसीरिति स्वधितित्नाभिनिधाय" (द्र. आपश्रौ ७.२.४) इति । [पाठस्तु - 'ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेनश् हिंसीः' इति] । हे 'ओषधे' कुश, 'एनं' यजमानं 'त्रायस्व' शुरात् रक्षस्व । हे स्वधिते शुर, 'एनं' यजमानं 'मा' 'हिंसीः' मा बाधस्व ॥

कात्यायनः - "आपोऽस्मानिति स्नात्वा" (काश्रौ ७.२.१५) इति । पाठस्तु - 'आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः' इति । 'मातरः' मातृवत् १० पालयिष्यः एताः हि 'आपः' 'अस्मान्' कृतशौरान् यजमानान् 'शुन्धयन्तु' शोधयन्तु । क्षौरकर्मनिर्मितामपहतिं निवारयन्तु । घृतेन क्षरणोपेतेन जलेन पुनन्तीति 'घृतप्वः' जलदेवतास्ताश्च 'नः' अस्मान् 'घृतेन' क्षरणयुक्तेन जलेन 'पुनन्तु' शुद्धान् कुर्वन्तु । 'देवीः' द्योतमाना आपः । 'विश्वं' हि 'रिप्रं' सर्वमपि पापम् अस्मद्यजमानेभ्यः 'प्रवहन्तु' प्रकर्षेणापनयन्तु ॥

कात्यायनः - "उदिद्भ्य इत्युत्क्रामति" (काश्रौ ७.२.१५) इति । 'शुचिरा पूत एमि' इति १५ मन्त्रशेषः । 'शुचिः' 'पूतः' इति शब्दद्वयेन स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिद्वयमभिधीयते । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । तथाविधः सन्नद्धम् आश्रयः उत्तमश्च उद्भूय 'एमि' भूमिमागच्छामि ॥

कात्यायनः - "क्षौमं वस्ते... दीक्षातपसोरिति" (काश्रौ ७.२.१६-१९) इति । दुकूलवस्त्रमाच्छादयतीत्यर्थः । पाठस्तु - 'दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाश् शग्मां परि दधे भद्रं वर्णं पुष्यन्' इति । हे क्षौमवस्त्र, त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोभिमानिदेवतायाश्च शरीरवत् प्रियस्वरूपम् २० 'असि' । 'शिवां' शग्मां दूयोरपि शब्दयोः सुखनामत्वात् अत्यन्तसुखरूपत्वेमित्युक्तं भवति । हे देवताद्वयतनो 'तां' त्वा तथाविधसुखकरीं त्वां 'परिदधे' । यजमानोऽहं परितो धारयामि । किं कुर्वन् ? 'भद्रं' 'वर्णं' 'पुष्यन्' । अनेन वस्त्रधारणेन शरीरे कल्याणं वर्णविशेषं पोषयन् ॥२-३॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

आ - 'इमा आपः' इति यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । बहुमन्त्रपक्षे एकखण्डिकाभिप्रायेण २५ लिङ्गोक्तदेवत्या त्रिष्टुप् । 'शम्' इति सुखनाम । 'उ' इति पादपूरणः । इमाः 'शं' सुखात्मिकाः [देवीः] देव्यः देवनादिगुणयुक्ताः 'आपः' 'मे' मम 'सन्तु' । 'ओषधे त्रायस्व' इति कुशतरुणदेव्यः । कुशतरुणमन्तर्दधाति - 'ओषधे त्रायस्व' इति । हे 'ओषधे', 'एनं' यजमानं त्रायस्व । त्रैङ् पालने, पालयस्व शुरात् । 'स्वधिते' इति शुरेणाभिनिदधाति । शुरदेवत्यः । स्वधितिरिति वज्रनाम । वज्रस्यापि शुरस्य वज्रनाम्ना स्तुतिः । हे 'स्वधिते' हे शुर, 'एनं' यजमानं 'मा' 'हिंसीः' ॥ ३०

4. V1 S1 C om. यूपस्य

5. C V1 S1 om. ओषधे ... अभिनिधायेति (L.)

11. V1 S1 C पुनन्तु for शोधयन्तु

12. P1 om. जलेन

[अभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्राः]

स्नाति— ' आपो अस्मान् विश्वं हि ' इति । अब्देवत्ये द्वे । याः 'मातरः जगते निर्मात्र्यः ' आपः ताः ' अस्मान् शुन्धयन्तु । ' शुधि शुद्धौ । शोधयन्तु । किं च घृतप्वः पुनन्तु इति । घृतेन पुनन्तीति ' घृतप्वः । घृतं ह्यपां परमं रसरूपं तेजः । याः घृतप्वस्ताः ' नः अस्मान् ' पुनन्तु ॥

५ ' विश्वं हि ' इति एकखण्डिकाऽभिप्रायेण किञ्चोक्तदेवत्या जगती । ' रिप्रम् इति पावननाम । ' देवीः देव्यः ' आपः विश्वं सर्वं ' रिप्रं पावनरूपं प्रकर्षेण वहन्ति । अतः ' उत् ' इत् ' आभ्यः पावनकीर्तिभ्यः अद्भ्यः ' शुचिः ' पूतः इत् अपि पूर्वपूतोऽपि आभ्यः आसमन्तात् ' पूतः ' उदेमि उदच्छामि, पाप्मभ्य इति शेषः ॥

क्षौमं वासः परिधत्ते— ' दीक्षातपसोः ' इति । वासोदेवत्यम् । दीक्षातपसोः । दीक्षा १० एव दीक्षा । तपःशब्देनात्र उपसद उच्यन्ते, तपःप्रधानत्वात् । तनूशब्देन वासोऽभिधानम् । ' दीक्षातपसोस्तनूरसि ' । ' शिवां ' शग्मां द्वे अपि सुखनामनी । नानाविधसुखहेतुभूतां ' तां तनूं ' परि ' दधे परिधानं करोति । किं कुर्वन् ? अस्या वर्णरूपं ' भद्रं कल्याणं ' पुण्यन् रूपपोषणं कुर्वन् ॥२-३॥(१)॥

[इति प्रथमोऽनुवाकः ।]

१५

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

सा— प्रथमे यजमानस्य वपनमन्त्रा उक्ताः । द्वितीये अभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।
महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।
वृत्रस्य कनीनकाऽसि चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥१॥

२० महीनाम् । पयः । असि । वर्चोदा इति वर्चःऽदाः । असि । वर्चः । मे । देहि ।
वृत्रस्य । कनीनका । असि ।
चक्षुर्दा इति चक्षुःऽदाः । असि । चक्षुः । मे । देहि ॥ छे ॥१॥

कात्यायनः— " शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्कते । कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णोऽभ्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति " (काश्रौ ७-२-३३) इति । प्राचीनशालायाः पूर्वभागे स्थित्वा कुशेषु लग्नं नवनीतं गृहीत्वा क्षिर आरभ्य पादान्तस्य शरीरस्य अभ्यङ्गं कुर्यात् । पाठस्तु— ' महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ' इति । हे नवनीत, त्वं ' महीनां गवाम् । महीशब्दो गोनामसु पठितः (निघण्टु २-११) । ' पयः

16. V1 S1 C अञ्जनादि for अभ्यञ्जनादि

25. P1 with marking above पठितः ins. on the margin : मही वा एता वा इति श्रुतेः ।

४२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२४९

अभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्राः]

‘असि । क्षीरजन्मत्वात् पयस्त्वोपचारः । ‘वर्चोदाः । ‘असि स्निग्धत्वेन कान्तिप्रदः असि । अतः ‘मे महं यजमानाय ‘वर्चः ‘देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥

कात्यायनः — “वृत्रस्येत्यक्षिणी अनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यत्” (द्र. काश्रौ ७.२.३४) इति । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नं लभ्यते चेत्, तेनाक्षिद्वयमज्यात् । तदभावेऽन्यदप्यञ्जनमस्तु । पाठस्तु — ‘वृत्रस्य कनीनकाऽसि चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि’ इति । हे अञ्जन, त्वं ‘वृत्रस्य वृत्रनामकस्य ‘कनीनका ‘असि नेत्रमप्यगतकृष्णमण्डलरूपाऽसि । तदेवाह तित्तिरिः — “इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका पराऽपतत् तदाञ्जनमभवत्” (तैसं ६.१.१) इति । ‘चक्षुर्दाः ‘असि । कनीनकारूपत्वात् इष्टिप्रदत्वमुपपन्नम् । अतः ‘मे महं ‘चक्षुः ‘देहि इष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥१॥

आ — ‘महीनां पयः’ इति नवनीतदेवत्यम् । ‘महीनां गवां पयः । ‘असि । पयःशब्दः तत्कार्यकार्ये नवनीते वक्ष्यते । नवनीतोऽसि । यतस्त्वं स्वतः ‘वर्चोदाः ‘असि अतः ‘वर्चः १० तेजः ‘मे ‘देहि ॥

अक्षिणी अनक्ति ‘वृत्रस्य’ इति । अञ्जनदेवत्यम् । ‘वृत्रस्य ‘कनीनका ‘असि इति वृत्रसंवाग्धिनि अक्षिणि तारका कृष्णा तेनावस्थिताऽसि । स्वभावतः ‘चक्षुर्दाः ‘असि । अतः ‘चक्षुः ‘मे ‘देहि ॥१॥

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु
देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।
तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छक्रेयम् ॥२॥

चित्पतिरिति चित्पतिः । मा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्पतिः । मा । पुनातु ।
देवः । मा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
तस्य । ते । पवित्रपते इति पवित्रपते ।

पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतस्य । यत्काम इति यत्कामः । पुने । तत् । शक्रेयम् ॥ ३ ॥ ॥२॥

सा — कात्यायनः — “कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति” (काश्रौ ७.३.१) इति । शेषोऽनुषज्यते । प्रतिमन्त्रं पृथक् सप्तभिः सप्तभिः कुशैः शोधके क्रियमाणे मिलित्वा कुशपवित्राण्येकविंशतिः संपद्यन्ते । एतदेवासिमेत्य तित्तिरिराह — “एकविंशत्या पावयति दश

1. P1 V1 °प्रदस्तम् for °प्रदोऽसि

5. P1 with marking above second कनीनका ins. on the margin :— तारकाक्षः
कनीनिकेयमरः ।

8. P1 Trans. देहि after °पाटवं° ।

कासं ३२

[अभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्राः

हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गं पवयति ” (तैसं ६.१.१) इति ।
 पाठस्तु- ‘ चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।
 तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयम् ’ इति । चिच्छब्दो ज्ञानवाची । चितां ज्ञानानां
 पतिः चित्पतिः मनोऽभिमानो देवः । “ मनो वै चित्पतिः ” (तैसं ६.१.१) इति तित्तिरिणोक्तत्वात् ।
 ५ यद्वा- “ प्रजापतिर्वै चित्पतिः ” (काश्रवा ४.१.३.१५) इति श्रुतेः स वा भवतु । शुद्धिहेतुर्वायुश्छिद्र-
 रहितत्वादच्छिद्रं पवित्रम् । अथवाऽऽदित्यमण्डलम् । “ असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम् ” (तैश्वा
 ३.२.५) इति श्रुतेः । तेन ‘ पवित्रेण सूर्यसंबन्धिरश्मिभिः च मां यजमानं चित्पतिः पुनातु शुद्धं करोतु ।
 हे पवित्रपते शुद्धिपालक, ते तव अनुग्रहात् पवित्रपूतस्य पूर्वेण पवित्रेण शुद्धस्यैतस्य यजमानस्याभीष्टं
 मूयादिति शेषः । तदेवाभीष्टं स्पष्टीक्रियते- ‘ यत्कामः यस्मिन् यस्मिन्ननुष्ठाने कामवानहं पुनः शुद्धो
 १० भवामि ’ तत् ‘ शकेयं तदनुष्ठानं कर्तुं शक्तो मूयासम् । वाक्पतिः बृहस्पतिः सविता देवः अन्तर्यामी ।
 एतदपि मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम् ॥२॥

आ- कुरापवित्रेण पावयति- ‘ चित्पतिः ’ इति । द्वे प्राजापत्ये । चित्पतिः प्रजापतिः,
 मा पुनातु । तस्य पवित्रपूतस्य सतो मम ते तव प्रसवे वर्तमानस्य हे पवित्रपते देव
 सवितः, एतद् भवतु । किमेतदिति तदाह- ‘ यत्कामः पुने तच्छकेयम् ’ इति । यः कामो यस्य
 १५ स यः कामः अहं पुने आत्मानं पावयामीति ते शकेयं शक्तुयामः ॥२॥

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे ।

आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ॥३॥

आ । वः । देवासः । ईमहे । वामम् । प्रयतीति प्रयति । अध्वरे ।

आ । वः । देवासः । आशिष इत्याऽशिषः । यज्ञियासः । हवामहे ॥ त्रीं ॥३॥

२० सा- कात्यायनः - “ आ वो देवास इति वाचयति ” (काश्रौ ७.३.६) इति । अश्वर्युयजमानं
 वाचयेत् । पाठस्तु- ‘ आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ’
 इति । हे देवासः देवाः, अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वामं प्रयति वननीयं संभजनीयमनुष्ठानं प्राप्नुवति सति
 तदीयं संभावितं फलं वः युष्मान् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । किं च हे देवासः देवाः यज्ञियासः,
 आशिषः यज्ञसंबन्धीनि फलानि आ समानेतुं वः युष्मान् हवामहे आह्वयामः ॥३॥

२५ आ- ‘ आ वो देवासः ’ इति वाचयति । अनुष्टुप्, आशीर्देवता । हे देवासः देवाः
 वः युष्मान् आ ईमहे । ईमहे इति याज्ञार्कर्मसु पठितम् (निघण्टु ३.१९) । आयाचामहे ।

1. P1 हस्ताङ्गुल्यो for हस्त्या अङ्गुल्यो; P1 पुरुषमयं for पुरुषस्तमयं
3. V1 S1 C om. चितां
- 22- P1 om. देवाः
25. H1 आशिष for आशीर्

४२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२५१

अभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्राः]

किमिति ? 'अध्वरे यज्ञे' वामं वननीयं संभजनीयं वस्तु यत् 'प्रयति गच्छति तत् ईमहे इति ।
 'देवासः' 'यज्ञियासः यज्ञसंपादिन्यः' 'वः युष्मत्संबन्धिन्यः याः' 'आशिषः ताः' 'आ' 'ह्वामहे
 आह्वयामः ॥३॥

स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् ।

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा वातादारभे ॥४॥(२)॥

स्वाहा । यज्ञम् । मनसः । उरोः । अन्तरिक्षात् ।

द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रभे ॥ षौ ॥४॥

सा- कात्यायनः - “स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अञ्चते नानाहस्तयोरेव शेषं प्रतिमन्त्रमुत्तमेन मुष्टीकृत्वा” (काश्रौ ७-३-७-९) इति । हस्तयोर्द्वयोर्देतत् कनिष्ठिकाङ्गुलिद्वयं तत्प्रथममन्त्रेण यथा प्रसृतं न भवति तथा संकोचयेत् । एवमुत्तरैर्मन्त्रैर्भाविनोऽङ्गुलिद्वयस्य संकोचो द्रष्टव्यः । ‘द्यावापृथिवीभ्याम्’ १० इत्येतत् पदं यथा मन्त्रद्वयं भवति तथा विच्छेदनीयम् । ततश्चत्वारो मन्त्राः संपद्यन्ते । ‘स्वाहा यज्ञं वातात्’ इत्युत्तमेन मन्त्रेण मुष्टिद्वयं कुर्यात् । तदेतत् सर्वमाप्तम्बो विस्पष्टयति- “स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे । स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे । स्वाहा यज्ञं वातादारभे इति मुष्टीकरोति” (आपश्रौ १०-११-४) इति । अत्रत्यः पाठस्तु- ‘स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा वातादारभे’ इति । मनःशब्दः १५ तैत्तिरीये तृतीयान्तः । अत्र तु पञ्चम्यन्तः । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेन बहुवचनचित्वात् तत्र तत्र उचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेणोपलक्षणीयाः । ते चात्र लक्ष्यन्ते । ‘मनसः’ यज्ञं ‘स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामीत्यर्थः । ‘उरोः’ अन्तरिक्षात् ‘स्वाहा, विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यज्ञ आश्रितः । ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘स्वाहा, द्यावापृथिव्योर्देतत् आश्रितः । ‘वातात्’ ‘स्वाहा’ ‘आ’ रभे वायुप्रसादात् प्रवर्तनीयमिदं कर्म प्रारब्धं करोमि । सोऽयमुपलक्षितः सर्वोऽर्थस्तित्तिरिणा स्पष्टमुदाहृतः - “स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि २० पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याह अन्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादारभे इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते मुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै” (तैसं ६-१-४) इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वात् यज्ञरूपत्वम् ॥४॥

इति चतुर्थेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

आ- ‘स्वाहा यज्ञम्’ इत्यादीनां चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता । ‘मनसः सकाशात् अहं १५ यज्ञम्’ ‘आरभे । ‘स्वाहा’ ‘वातात् आरभे वातात् सकाशात् अहं यज्ञमारभे । ‘स्वाहा सुहृतमस्तु ॥४॥

[इति द्वितीयोऽनुवाकः]

14. P1 अत्रत्य° for अत्रत्यः
16. V1 S1 C तैत्तिरीयके for तैत्तिरीये
18. V1 S1 C om. इत्यर्थः
19. P1 आश्रितत्वात् for आश्रितः
21. P1 Trans. पुरुषः after गच्छति

[तृतीयोऽनुवाकः]

सा- द्वितीयेऽभ्यङ्गनादिसंस्कारमन्त्रा उक्ताः । तृतीये त्वौद्भमणहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा
दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा ॥
आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्ष ।
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥१॥

आकूत्या इत्याऽकूत्यै । प्रयुज इति प्रऽयुजे । अग्नये । स्वाहा ।
मेधायै । मनसे । [अग्नये । स्वाहा ।]
दीक्षायै । तपसे । [अग्नये स्वाहा ।] सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । स्वाहा ।
१० आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशंभुव इति विश्वऽशंभुवः ।
द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । उरु । अन्तरिक्ष ।
बृहस्पतये । हविषा । विधेम । स्वाहा ॥धीः॥१॥

कात्यायनः - “ औद्भमणानि जुहोति स्थास्याः सुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रम् ” (काश्रौ ७.३.१६)
इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु - ‘ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ’ इति । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः
१५ संकल्प आकूतिः । तस्यै ‘ आकूत्यै तत्संपूर्त्यर्थं ’ प्रयुजे निर्विघ्नेन मां प्रेरयते ‘ अग्नये वह्निदेवाय ’ स्वाहा इदं
हुतमस्तु ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु - ‘ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा ’ इति । श्रुत्वायोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणाशक्तिर्मेधा ।
तत्सिद्ध्यर्थं ‘ मनसे मदीयमनोऽभिमानिने ’ अग्नये हुतमस्तु ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु - ‘ दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा ’ इति । म्रतनियमो दीक्षा । तत्सिद्ध्यर्थं
२० मदीयशारीरतपोऽभिमानिने ‘ अग्नये हुतमस्तु ॥

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु - ‘ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा ’ इति । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती,
तत्सिद्ध्यर्थं वाग्निन्द्रियपोषकाय वह्नये हुतमस्तु ॥

पञ्चममन्त्रपाठस्तु - ‘ आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा
विधेम स्वाहा ’ इति । हे ‘ आपः, यूयं ये च ’ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो यच्च ‘ उरु विस्तीर्णम् ’ अन्तरिक्षम् ।
२५ तेषामबादीनां सर्वेषां देवानामनुग्रहादिति शेषः । ‘ बृहस्पतये एतन्नामकाय देवाय ’ हविषा ‘ विधेम
आज्येन परिचर्यां करवाम । कथंभूता आपः ? ‘ देवीः देव्यः द्योतमानाः । ‘ बृहतीः प्रभूताः । ‘ विश्वशंभुवः

2. VI S1 C औद्भमण° for औद्भमण°
14. V1 S1 C °विध° for विधो
18. V1 S1 C om. मदीय°
21. S1 C तुरीय° for चतुर्थ°
25. P1 आकूत्यादीनां for अबादीनां

औद्भमणहोममन्त्राः]

विश्वं सुखेन भावयिष्यः । एतानि विशेषणानि वृष्टिजन्यास्वप्सु युज्यन्ते । तदाह तित्तिरिः - “या वै वर्ष्यास्ता आपो देवीर्बृहतीर्विश्वंभुवः” (तैसं ६.१.१) इति ॥१॥

आ- औद्भमणानि जुहोति । ‘आकूत्यै प्रयुजे’ इत्यादीनां चतुर्णां यजुषामग्निर्देवता । आकूतिः प्रयत्नः आत्मनो धर्मः मनसो प्रेरणाय भवति । तस्यै प्रयुङ्क्ते इति प्रयुक्, तस्मै प्रयुजे आकूतिलक्षणाय अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । मेधायै धीर्धारणावती मेधा तस्यै । मन्यते अनेनेति मनस्तस्मै प्रयुजे मेधालक्षणाय मनोग्रहणाय अग्नये स्वाहा । दीक्षायै । दीक्ष मौण्डयेज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षत इति दीक्षा । तस्यै । तपसे । तपतीति तपस्तस्मै । तपसद इति वा तपः । दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय [च] अग्नये स्वाहा । सरस्वत्यै । सु गतावित्यस्य रूपं सरस्वतीति । ‘वाग्वै सरस्वती’ (काशत्रा १.५.३.६) इति श्रुतेः । तस्यै । पूषा पुष्णातीति । पशवो वै पूषेति वा । तस्मै । सरस्वतीलक्षणाय पूषलक्षणाय चाग्नये स्वाहा ॥ १॥

‘आपो देवीः’ इति लिङ्गोक्तदेवत्या विराट् । हे देवीः देव्यः आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः विश्वशंभुवः विश्वं सुखेन भावयिष्यः । हे द्यावापृथिव्यौ, उर्वन्तरिक्षम् । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । युष्मभ्यं बृहस्पतये हविषा । द्वितीयान्तत्वेन परिणामः । हविः विवेम हविर्विदध्म । स्वाहा ॥१॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इषुध्यति युष्मन् वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥२॥ (३) ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । इषुध्यति । युष्मन् । वृणीत । पुष्यसे । स्वाहा ॥ हीं ॥३॥

सा- षष्ठमन्त्रपाठस्तु- ‘विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति युष्मन् वृणीत पुष्यसे स्वाहा’ इति । विश्वः मर्तः सर्वो मनुष्यः नेतुः फलप्राप्तकस्य देवस्य दा(?) देव)- १० नादिरगुणयुक्तस्य सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । किं च विश्वः सर्वोऽपि जनः राये धनप्राप्त्यर्थं धनादिप्राप्त्यर्थं इषुध्यति प्रार्थयते सवितारमिति शेषः । इषुध्यतिर्याज्याकर्मसु पठितः । किं च

3. H1 औद्भमणानि for औद्भमणानि
20. P1 with marking above मर्तः ins. on the margin : अत्र मर्तशब्दोऽयकारोपध इति प्रातिशाख्ये ।, V1 S1 C देवस्यादानादि for देवस्य दानादि
21. V1 S1 C om. अपि
22. Si V1 यज्याकर्म एवायं धातुः; याज्याकर्मण्ययं धातुः for इषुध्यतिर्याज्याकर्मसु

[कृष्णाजिनादिमन्त्राः]

विश्व इत्यनुवर्तते । सर्वोऽपि जनः 'द्युम्नं यशोऽन्नं सुखं वा, यं सवितारं' वृणीत प्रार्थयते, तस्मै 'पुष्यसे
आपन्नपोषणार्थम् उद्युक्ताय' स्वाहा, तस्मै प्रेरकाय देवाय हुतमस्तु ॥२॥
इति चतुर्थोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

आ— स्वस्त्यात्रेयः सवितृदेवत्याऽनुष्टुप् । 'विश्वः' 'मर्तः' सर्वो मनुष्यो जनः 'देवस्य
५ देवनादिगुणयुक्तस्य' 'नेतुः' प्रणेतुः सवितुः 'सख्यं सखिभावं' वृणीत । वृङ् वरणे । किं च
'विश्वः' जनः 'रायः' धनाय 'इष्टुध्यति' प्रार्थयते सवितारम् । इष्टुध्यतिः याच्चा; कर्मसु पठितः ।
द्युम्नं द्योतते; यशोऽन्नं वा प्राप्तिं तच्चोभयं 'वृणीत' तच्चोभयं प्रार्थयते । 'पुष्यसे, व्यत्ययो वा
पुष्यसीति' पुष्टिं करोषीति वा ॥२॥

[इति तृतीयोऽनुवाकः]

१०

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

सा— तृतीये औद्ग्रमणद्वोममन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे कृष्णाजिनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मा पातम् ।

आऽस्य यज्ञस्योदचः ॥१॥

१५

ऋक्सामयोरित्यृक्ऽसामयोः । शिल्पे इति शिल्पे । स्थः ।

ते इति ते । वाम् । आ । रभे । ते इति ते । मा । पातम् ।

आ । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युत्ऽऋचः ॥ बुं ॥ १ ॥

कात्यायनः — “ शुक्लकृष्णसन्धिमालमत ऋक्सामयोरिति ” (काश्रौ ७-३-२३) इति । पाठस्तु—
' ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातम् । आऽस्य यज्ञस्योदचः ' इति । हे शुक्लकृष्णरेखे,
कृष्णाजिनगते युवाम् ' ऋक्सामयोः ' शिल्पे ' स्थः । ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः संबन्धिनी ये शिल्पे
२० चातुर्ये तद्रूपे भवथः । ' ते ' वां तथाविधे युवाम् ' आरभे अहं स्पृशामि । ' ते ' मा ' पातं तथाविधे मां पालय-
तम् । कियन्तं कालमिति चेदुच्यते । ' आ ' अस्य ' यज्ञस्य ' उदचः अनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य वेयमृगुत्तमाऽस्ति
तत्पर्यन्तं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते केनापि निमित्तेन देवानां यज्ञार्थमवस्थिते
सत्यौ कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं रूपं सम्यक् कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य दूरदेशे कस्मिंश्चिदतिष्ठताम् । तस्य
मृगस्य चर्मणि यः शुक्लो वर्णः सोऽयमृचः शिल्परूपम् । यश्च कृष्णो वर्णः सोऽयं साम्नः शिल्परूपम् ।

1. V1 S1 C om. विश्व इत्यनुवर्तते
11. C S1 औद्ग्रहणं, V1 औद्ग्रहणस्य for औद्ग्रमणं; C S1 तृतीये for चतुर्थे
17. V1 S1 C °सन्धिना° for °संधिमा°
20. C S1 V1 °विधं for °विधे
24. P1 कृष्ण° for कृष्णो

४४)

समयणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२५५

कृष्णाजिनादिमन्त्राः]

तत् सर्वमाह तित्तिरिः — “ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठताम्” (तैसं ६.१.३) इति; “एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णोजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णम्” (तैसं ६.१.३) इति च ॥१॥

आ—कृष्णाजिनयोः शुक्लकृष्णसंधिमालभते । ‘ऋक्सामयोः’ इति कृष्णाजिनदेवत्या गायत्री । ऋचां साम्नां च शिल्पे प्रतिरूपे प्रतिमाभूते कृष्णाजिनयोः वां स्थः भव्यः । “यद्वै प्रतिरूपं तत् शिल्पम्” (शब्रा ३.२.१.५) इति श्रुतेः । कृष्णाजिने वां युवामहम् आरभे । कृष्णाजिने मा मां पातं गोपायतम् । आ अस्य यज्ञस्य उदचः उत्तमा ऋक् उदक्, तस्या उत्तमाया ऋच आ समाप्तेः ते मा पातम् इति ॥१॥

शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज मे यच्छ ॥२॥

१०

शर्म । असि । शर्म । मे । यच्छ । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ।

ऊर्क । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्रदा इत्यूर्णम्रदाः । ऊर्जम् । मे । यच्छ ॥गो॥२॥

सा—कात्यायनः—“दक्षिणजानुनाऽऽरोहति शर्मासीति” (काश्रौ ७.३.२४) इति । ‘पाठस्तु—‘शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः’ इति । हे कृष्णाजिन, त्वं शर्म असि शरणमसि । अतः मे मह्यं शर्म यच्छ शरणं देहि स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमः १५ अस्तु मा मा हिंसीः मां यजमानं हिंसितं मा कुरु ॥

कात्यायनः—“मेखलां बध्नीते ... ऊर्गसीति” (काश्रौ ७.३.२६) इति । आपस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह—“शरमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिवृत् पृथग्यन्यतः पाशा, तथा यजमानं दीक्षयति” (आपश्रौ १०.९.१३) इति । पाठस्तु—‘ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज मे यच्छ’ इति । हे मेखले, त्वम् आङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां संबन्धिनी ऊर्क अङ्गररूपा, ऊर्णम्रदा असि कम्बलवन्मृदुरसि । तथाविधा त्वम् २० ऊर्जम् अङ्गरसं मे यच्छ मह्यं देहि । अस्याः शरमय्या मेखलायाः अङ्गिरोभिः संबन्धं तित्तिरिर्दशयति—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यक्षिप्यत ते शरा अभवन्पूर्वं शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जमेवाव रुद्धे” (तैसं ६.१.३) इति । अङ्गिरोनामकानामृषीणां परस्परमङ्गरसे विभज्यमाने यदवशिष्टं तच्छरनामकतृणविशेषेणाविर्भूतं, तस्मात् ‘ऊर्गसि’ इत्यादि मन्त्र उपपद्येत्यर्थः ॥२॥

आ—दक्षिणजानुनाऽऽरोहति ‘शर्मासि’ इति । कृष्णाजिनमेखले द्वे [त्रिष्टुप्] देवत्ये । २५ मन्त्रभेदपक्षे तु अनुष्टुप् । हे कृष्णाजिन, त्वं शर्म असि । यतस्त्वं शरणमसि अतस्त्वं शर्म शरणं

2. V1 P1 वाक् रूपो for ऋचो
3. S1 V1 C om. च
17. V1 om. अपि;
18. P1 शरमय for शरमयी
26. H1 यतस्त्वा for यतस्त्वं

१मे यच्छ । नमस्ते अस्तु । १ते तुभ्यं नमः १अस्तु भवतु । १मा १मा १हिंसीः मम
हिंसां मा कार्षीः । मेखलां बन्धीते 'ऊर्गसि' इति । अङ्गिरसामाँ मेखलादेवत्यं यजुः ।
१ऊर्क् १असि अन्नं भवसि । १आङ्गिरसी अङ्गिरोभिर्दृष्टा ऊ[र्ग] मृद्वी मेखला । यतस्त्वेमेवंगुणः
अतस्त्वं १ऊर्ज १मे मह्यं यच्छ प्रयच्छ ॥२॥

५ सोमस्य नीविरसि विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य ।
इन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृधि ॥३॥

सोमस्य । नीविः । असि । विष्णोः । शर्म । असि । शर्म । यजमानस्य ।
इन्द्रस्य । योनिः । असि । सुसस्या इति सुसस्याः । कृषीः । कृधि ॥३॥

सा- कात्यायनः- " नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति " (काश्रौ ७.३.२७) इति । असीति
१० मन्त्रशेषः । हे मेखले, त्वं 'सोमस्य' नीविः 'असि' सोमदेवतायाः प्रियभूतग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन
ग्रन्थिविशेषो नीविरित्युच्यते ॥

कात्यायनः- " शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति " (काश्रौ ७.३.२८) इति । आच्छादयतीत्यर्थः ।
पाठस्तु- 'विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य' इति । हे वस्त्र, 'विष्णोः' व्यापिनो यज्ञस्य 'शर्म' 'असि'
सुखहेतुर्भवसि । अतः 'यजमानस्य मम' 'शर्म' सुखं संपादयेति शेषः ॥

१५ कात्यायनः- " कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोक्तानां दशायां बन्धीते । तथा कण्डूयनम् ।
इन्द्रस्य योनिरिति " (काश्रौ ७.३.२९-३१) इति । आपस्तम्बोऽप्याह- " कृष्णविषाणां यजमानाय
प्रयच्छति । आवध्नातीत्येके । त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा " (आपश्रौ १०.८.१७-१९) इति । 'असि' इति
मन्त्रशेषः । हे कृष्णविषाणे, त्वं [यथा] पूर्वम् 'इन्द्रस्य' 'योनिः' 'असि, तथेदानीमस्य [यजमानस्य]
स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत् । तस्मात् संभवनादिन्द्रोऽजायत ।
२० तदानीमेवात्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः सद्यो योनिमाच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् । निहिता सा
योनिः कृष्णविषाणाऽभूत् । सोऽयमर्थस्तत्तिरिणा " यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् " (तैसं ६.१.३)
इत्यस्मिन्नाख्याने समाख्यातः । तस्मादस्या इन्द्रयोनित्वमुपपन्नम् ॥

कात्यायनः- " भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इति " (काश्रौ ७.३.३२) इति । आपस्तम्बोऽप्याह-
" तथा वेदेर्लोष्टमुद्धन्ति " (आपश्रौ १०.१०.३६) इति । पाठस्तु- 'सुसस्याः कृषीस्कृधि' इति ।

14. V1 S1 C om. मम

16. P1 with marking above इति ins. on the margin:- कण्वस्तु- शिरस्तु-
उपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीति ।

17. P1 आवध्नातीत्येके for आवध्नातीत्येके

18. V1 S1 C मभ्यस्थानं for अस्य स्थानं [L. 19]

20. V1 S1 C om. एव; P1 om. अत्र; V1 S1 C सद्योनिम् for सद्यो योनिम्

24. V1 S1 C तथा for तथा

कृष्णाजिनमन्त्राः]

सस्यं व्रीहियवादि, तदर्थो भूमिगतो व्यापारः कृषिः । या कृषयः सन्ति ताः सर्वाः 'सुसस्याः शोभनधान्याः' 'कृषि, हे कृष्णविषाणे, कुरु । एतन्मन्त्रलभ्यं फलं तित्तिरिरुदाजद्वार— "कृष्यै त्वा सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते" (तैसं ६.२.३) इति ॥३॥

आ— नीवीं कुरुते— 'सोमस्य नीविः' इति । सोमदेवत्या उष्णिक् । 'सोमस्य सोमदेवतायाः' नीविः 'असि । शिरः प्रोर्णुते— 'विष्णोः शर्मासि' इति । वासो देवत्या जगती । 'विष्णोः यज्ञस्य' शर्म 'असि । वासः शरणं भवसि । यजमानस्य शर्म शरणं भवसि ॥

कृष्णविषाणां बध्नाति— 'इन्द्रस्य योनिरसि' इति । कृष्णविषाणदेवत्योष्णिक् । यथा त्वं पूर्वम् 'इन्द्रस्य' 'योनिः उत्पत्तिस्थानम्' 'असि, तथेदानीं यजमानस्य योनिर्भवसि ।

भूमौ चोल्लिखति— 'सुसस्याः' इति । कृष्णविषाणदेवत्योष्णिक् । कृष्णवि-[षाण]-विलिखनेन 'कृषीः व्यवसायभूताः' 'सुसस्याः कल्याणधान्याः जनाः' 'कृषि कुरु ॥३॥

उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मां पाह्यहसः ।

आऽस्य यज्ञस्योदचः ॥४॥(४)॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । ऊर्ध्वः । मा । पाहि । अहसः ।

आ । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युत्ऽऋचः ॥गां॥४॥(४)॥

सा— "मुखसंमितमौदुस्वरं दण्डं प्रयच्छति ॥ उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति" (काश्रौ ७.४.१-२) १५ इति । पाठस्तु— 'उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मां पाह्यहसः । आऽस्य यज्ञस्योदचः' इति । हे 'वनस्पते, वृक्षावयरूप दण्ड, 'उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । एवम् 'ऊर्ध्वः भूत्वा 'अहसः पापात् 'मा मां 'पाहि । तत्र कालविधिरुच्यते । 'अस्य अनुष्ठीयमानस्य 'यज्ञस्य 'आ 'उदचः उत्तमाया ऋचः समाप्तिं गता वा ऋक् तस्याः पर्यन्तमित्यर्थः ॥४॥

इति चतुर्थेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

आ— दण्डमुच्छ्रयति 'उच्छ्रयस्व' इति । दण्डदेवत्या गायत्री । हे 'वनस्पते, त्वम् । उत्पूर्वस्य श्रयतेरेतद्रूपम् । 'उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । 'ऊर्ध्वः भूत्वा 'अहसः पापात् मां 'पाहि । कालविधिमाह— 'आऽस्य यज्ञस्य' इति । 'अस्य 'यज्ञस्य 'उदचः 'आ समाप्तेः यज्ञसमाप्ति-पर्यन्तम् ॥४॥

[इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥]

1. P1 तथा for तदर्थो
 81. V1 S1 C तत्र तत्र for तत्र; V1 S1 C समाप्तिगतायाः । तादृक्पर्यन्तम् for समाप्ति पर्यन्तम्.
 20. C S1 तुरीयाध्याये, V1 चतुर्थाध्याये for चतुर्थेऽध्याये
- कासं ३३

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

सा- चतुर्थे कृष्णाजिनादिमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे व्रतकरणादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

व्रतं कृणुत व्रतं कृणुत व्रतं कृणुत ।

अग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ॥१॥

५

व्रतम् । कृणुत । व्रतम् । कृणुत । [व्रतम् । कृणुत ।]

अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । वनस्पतिः । यज्ञियः । ॥ॐ॥ १॥

कात्यायनः — “ व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वा ” (काश्रौ ७.४.१५) इति । मौनेनाव-
स्थितस्य यजमानस्य वाग्विसर्जनसाधनमेतन्मन्त्रवाक्योच्चारणं विधीयते । पाठस्तु— ‘ व्रतं कृणुत व्रतं कृणुत
व्रतं कृणुत ’ इति । दीक्षितस्य भोजनाय यत् पयो नियतं तद्व्रतमित्युच्यते । हे परिचारकाः, ‘ व्रतं कृणुत
१० दोहनादिना क्षीरं संपादयत । त्रिवारं वाक्यावृत्तिरादशार्था । अनेन मन्त्रेण मौनपरित्यागं तित्तिरिरपि
विधत्ते— “ व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति ” (तैसं ६.१.४) इति ॥

कात्यायनः — “ अग्निर्ब्रह्मेति च सकृत् ” (काश्रौ ७.४.१५) इति । एतमपि मन्त्रं सकृदुच्चा-
रयेत् । पाठस्तु— ‘ अग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ’ इति । ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते । तस्य
वेदत्रयस्य अग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदग्यतिरेकेणासंभवात् । तस्य चाग्नेर्यज्ञ-
१५ साधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यते । तथा यज्ञयोग्यस्य स्वादिरादेर्वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वात् ‘ वनस्पतिः ’ यज्ञः इत्यनु-
वर्तनीयम् ॥१॥

आ— वाचं विसृजते— ‘ व्रतं कृणुत ’ इति । यज्ञदेवत्योष्णिक् । व्रतशब्देन पयोऽभिधीयते ।
कृञ् हिंसायाम् अत्र करोत्यर्थः । ‘ व्रतं कृणुत कुरु मम भोजनाय पृथक् कर्मणे क्षिप्रं पयः
कुरुत, यज्ञार्थं वा पयः कृणुतेति । ‘ अग्निः ब्रह्म [बृहस्पतिः] । त्रैलक्षणम् । ‘ अग्निः एव यज्ञः ।
१० ‘ यज्ञियः यज्ञार्हः ’ वनस्पतिः अपि यज्ञ एव । वेदं विना वैदिकोऽग्निर्न स्यात् । अग्निं विना यज्ञो न
स्यात् । तथा वनस्पतिं विना यज्ञो न स्यात् । ततः परस्परं साकाङ्क्षाऽभिधीयते ॥१॥

दैवीं धियं मनामहे सुमृलीकामभिष्टये ।

वर्चोदां विश्वधायसः सुतीर्था नो असदृशे ॥२॥

2. C S1 तुरीये for चतुर्थे
8. V1 S1 C om. °साधन°
9. C S1 °चारिकाः for °चारकाः
- 10-11. V1 C S1 अभिविधत्ते for अपि विधत्ते
12. H1 om. च
16. H1 वर्तनीयः for °वर्तनीयम्

व्रतकरणादिमन्त्राः]

दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृळीकामिति सुमृळीकाम् । अभिष्टये ।
वर्चोदामिति वर्चःसदाम् । विश्वधायसमिति विश्वधायसम् ।
सुतीर्थेति सुतीर्था । नः । असत् । वशे ॥यां॥२॥

सा- कात्यायनः - “दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनम्” (काश्रौ ७.४.३२) इति । बौधायनः-
“अथाप आचामिति दैवीं धियम्” (बौश्रौ ६.७) इति । आपस्तम्बः - “दैवीं धियं मनामहे इति ५
हस्ताववनिज्य” (आपश्रौ १०.१७.२५) इति । पाठस्तु- ‘दैवीं धियं मनामहे सुमृळीकामभिष्टये । वर्चोदां
विश्वधायसं सुतीर्था नो असद्वशे’ इति । ‘अभिष्टये अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थं धियम्
अनुष्ठानविषयां बुद्धिं मनामहे याचामहे । याज्ञाकर्मस्वेतत् पदं पठितम् । कथंभूतां धियम् ? दैवीं
देवसंबन्धिनीं, देवतोद्देशेन प्रवृत्ताम् । सुमृळीकां शोभनसुखहेतुम् । वर्चोदाम् अनुष्ठानविषयस्य
तेजसो दात्रीम् । विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्यानुष्ठानक्रमस्य धारयित्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था १०
अस्माभिः सुष्ठु तरीतुं प्राप्तुं शक्या सती वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥२॥

आ- ‘दैवीं धियम्’ इति यज्ञदेवत्याऽनुष्ठुप् । ‘मनामहे’ इति याज्ञाकर्मसु पठितम् ।
‘दैवीं देवसंबन्धिनीम् । मृड सुखने । सुमृळीकां सुसुखां सुखात्मिकाम् । कथंभूतामिति । वर्चोदां
तेजोदात्रीम् । विश्वधायसं विश्वस्य धारयित्रीं धियं बुद्धिं मनामहे याचामहे । अभिष्टये ।
अभिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः । अभिष्टये अभियागाय । सा धीः सुतीर्था यज्ञं प्रति शोभनावतारा । १५
“तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः” ॥
(शब्दर २६.७३) इत्यभिधानात् । सुतीर्था नः अस्माकं वशे असत् स्यात् ॥२॥

ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवः ।

ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥३॥

ये । देवाः । मनोजाता इति मनःसजाताः ।

मनोयुज इति मनःसयुजः । दक्षकृतव इति दक्षसकृतवः ।

ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः । स्वाहा ॥ ३ ॥

सा- कात्यायनः - “ये देवा इति व्रतयति” (काश्रौ ७.४.३३) इति । बौधायनः -
“अथास्मै कंसे चमसे वा निषिञ्च्य व्रतं प्रयच्छति । तदक्षिणतः परिश्रित्य व्रतयति ये देवाः”
(बौश्रौ ६.७) इति । पाठस्तु- ‘ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवः । ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु २५

4. H1 with marking above इति ins. on the margin:- कण्वः- स यत्रास्मै व्रतं
प्रदास्यन् भवति तदवनेजयति सोऽवनेनिक्ते दैवीम् (काश्रौ ४.२.२.१५) इति ।
13. H1 सुखान्तिकां for सुखात्मिकां
15. H1 अभियाशाध्वसाधीः corrected as अभियागाय । सा धीः

तेभ्यः स्वाहा ' इति । दीव्यन्ति द्योतन्त इति देवाः । चक्षुरादीन्द्रियाभिमानिनो देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । ते च 'देवाः 'मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपात्मनस उत्पन्नाः । तथाविधायामिच्छायामुत्पन्नायां पश्चाच्चक्षुरादीनां प्रवर्तमानत्वात् । तथा 'मनोयुजः' रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यचित्तस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । एतमेवार्थमभिप्रेत्य चक्षुरादिप्राणपरत्वं तित्तिरिव्याचष्टे- " प्राणा य वै देवा मनोजाता मनोयुजः " (तैस ६.१.४) इति । ते च देवा दक्षक्रतवः । दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पा येषां चक्षुरादीनां ते 'दक्षक्रतवः' संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवाः 'ये सन्ति 'ते देवाः 'नः अस्मान् 'अवन्तु अनुष्ठानविघ्नपरिहारेण शलयन्तु । तथा 'ते देवाः 'नः अस्मान् 'पान्तु फलप्राप्त्या शलयन्तु । 'तेभ्यः प्राणरूपेभ्यो देवेभ्यः 'स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥३॥

आ- व्रतं व्रतयति- ' ये देवाः ' इति । वाक्प्राणोदानैश्चक्षुःश्रोत्रमध्यात्मम् अग्निर्मित्रा-
१० वरुणा आदित्या विश्वेदेवाश्च अधिदेवतमित्येतदेवत्योष्णिक् । अग्निहोत्रसंपदं यजमानं करोति । अत्र मयि प्राणेषु 'ये 'देवाः 'मनोजाताः मनसो जाताः, मनःपूर्वका हि तेषां प्रवृत्तिरिति । मनसो युज्यन्त इति 'मनोयुजः । 'दक्षक्रतवः । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते दक्षक्रतवः दक्षक्रतुशरीराः । " वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः " (शब्रा ३.२.२.१३) इति । ये एते अध्यात्मश्रुतौ पठ्यन्ते
१५ 'ते इहोच्यन्ते देवाः 'नः अस्मान् 'अवन्तु कामयन्तु । 'ते देवाः 'नः 'पान्तु पालयन्तु । 'तेभ्यः देवेभ्यः 'स्वाहा ॥३॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः ।

ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता क्रतावृधः ॥४॥

२० श्वात्राः । पीताः । भवतु । यूयम् । आपः ।
अस्माकम् । अन्तः । उदरे । सुशेवा इति सुशेवाः ।
ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागसः ।
स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । क्रतावृधः । क्रतवृध इत्येतद्वृधः ॥जौ॥४॥

सा- कात्यायनः - " श्वात्राः पीता इति नाभिमालभते " (काश्रौ ७.४.३५) इति । पाठस्तु-
' श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः
१५ स्वदन्तु देवीरमृता क्रतावृधः ' इति । हे 'आपः क्षीररूपाः, 'यूयं मया 'पीताः सत्यः 'श्वात्राः 'भवत ।
क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । 'श्वात्रम् इति क्षिप्रनाम ' (निरुक्त ५.३) इति यास्केनोक्त-
त्वात् । किं च 'अस्माकं पीतवताम् 'अन्तः 'उदरे जलपाकस्थाने 'सुशेवाः शोभनसुखा भवतेत्यनु-

1. V1 S1 C om. चक्षुरादीन्द्रियाभिमानिनो देवाः
3. V1 मुक्ताः for युक्ताः
26. V1 S1 C उक्तम् for उक्तत्वात् [L 27]

व्रतकरणादिमन्त्राः]

वर्तते । शेवमिति सुखनाम । ताः ^१तथाविधाः आपः ^२अस्मभ्यस् अस्मदुपकारार्थं ^३स्वदन्तु स्वादुयुक्ता भवन्तु । कथंभूतास्ताः ? ^४अयक्ष्माः प्रबलरोगविशेषरहिताः । ^५अनमीवाः अल्पेन रोगसामान्येनापि रहिताः । ^६अनागसः पापरहिताः । उपद्रवकारिण्यो न भवन्तीत्यर्थः । ^७देवीः देव्यः शरीरपुष्टिहेतुत्वेन द्योतमानाः । ^८अमृताः अपमृत्युरहिताः । ^९ऋतावृधः यज्ञवृद्धिहेतवः ॥४॥

आ— नाभिं स्पृशति— ‘आत्राः पीताः’ इति । अन्देवत्या जगती । हे ^१आपः, ^२आत्राः ^३आत्रमिति क्षिप्रनाम । ^४पीताः सूर्यस्य क्षिप्रपरिणामा ^५भवत । किं च ^६अस्माकम् ^७अन्तः ^८उदरे उदरमध्ये जलपाकस्थाने ^९सुशेवाः शेवमिति सुखनाम । ससुखाः सुखावस्थानवत्यो भवत । ^{१०}अस्मभ्यस् अस्मदर्थं या आपः ^{११}अनागसः अपराधविरोधिन्यः तन्निवन्धनपापविरोधिन्यः तत्फलविरोधिन्यः । अत एव ^{१२}अनमीवाः सामान्यतः अमीवा व्याधिस्तद्विरोधिन्यः । विशेषतश्च ^{१३}अयक्ष्माः यक्षमविरोधिन्यः सर्वव्याधिविरोधिन्यः । आदरार्थं पुनर्यक्षमग्रहणम् । ^{१४}आपः ^{१५}ताः २० आपो ^{१६}देवीः युष्मान् ^{१७}ऋतावृधः सत्यवृध यज्ञवृधो वा । ^{१८}अमृताः देवेन सह मृतिधर्मरहिताः वागादयः प्राणाः । ^{१९}स्वदन्तु । स्वद् आस्वादने । आस्वादयन्तु ॥४॥

इयं ते यज्ञियां तनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम् ।

अ०होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमा विशत पृथिव्या सं भव ॥५॥

इयम् । ते । यज्ञियां । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामिति प्रजाम् । २५
अ०होमुच इत्य० हःऽमुचः । स्वाहाकृता इति स्वाहाकृताः । पृथिवीम् । आ । विशत ।
पृथिव्या । सम् । भव ॥ ५॥

सा— कात्यायनः — “ मेक्ष्यन् कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वाऽऽदत्त इयं त इति ” (काश्रौ ७.४.३६) इति । मेक्ष्यन् मेहनं मूत्रं करिष्यन् किञ्चिद् ‘इयं ते’ इत्यनेन लोष्टं तद्व्यतिरिक्तं तृणादिकं वा विविक्षितम् । पाठस्तु— ‘इयं ते यज्ञिया तनूः’ इति । हे यज्ञपुरुष, ‘इयं पृथिवी’ ते तव ‘यज्ञिया’ तनूः २० यज्ञयोग्यो देहः । अतोऽस्यां मूत्रोपहतपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीत्यभिप्रायः ॥
कात्यायनः — “ अपो मुञ्चामीति मेहति ” (काश्रौ ७.४.३७) इति । पाठस्तु— ‘अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अ०होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमा विशत’ इति । ^१अपः ^२मुञ्चामि अस्यां पृथिव्यां ^३मुञ्चामि न प्रजाम् । अ०होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमा विशत’ इति । ^४अपः ^५मुञ्चामि अस्यां पृथिव्यां ^६लोष्टादिव्यवहितायां मूत्ररूपा अपो मुञ्चामि परित्यजामि । न ^७प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि ।

19. S1 C V1 लोष्टव्यतिरिक्तं for लोष्टं तद्व्यतिरिक्तं; P1 S1 C V1 लोष्ट for लोष्ट in all places; V1 S1 C अस्याः for अस्यां; V1 S1 C लोष्टं तरणं for लोष्टं तृणं
24. C S1 om. परित्यजामि

अतो हे आपः, 'अ॒होमुचः' अ॒हसः पापात् पुरुषं पृथक्कुर्वन्त्यः । 'स्वाहाकृताः' पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण स्वीकृता यूयं 'पृथिवीम्' आविशत इदानीं पृथिवीं प्रविशत ॥

कात्यायनः — "पृथिव्या संभवेत्यात्तं निदधाति" (काश्रौ ७.४.३८) इति । पुरा स्वीकृतं लोष्टादिकं मूत्रस्थाने निदध्यात् । हे लोष्टादिक, 'पृथिव्या सह त्वमेकीभव ॥५॥

५ आ— किं च लोष्टमादत्ते— 'इयं ते' इति । लोष्टदेवत्या उपरिष्ठाद्बृहती । 'इयं पृथिवी' ते 'यज्ञिया' तनूः कृत्स्नपक्षे यज्ञार्हतनूः ।

मेहति— 'अपो मुञ्चामि' [इति] । मूत्रदेवत्यम् । 'अपः मूत्रं त्यजामि । 'न' 'प्रजां प्रजानि आन्ते (?) इत्यर्थः । अतो रेतो न मुञ्चामि । 'अ॒होमुचः' अ॒हः पापं तत्फलं चासुखं तस्मात् पुरीषं मुञ्चन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । मूत्राख्या आपः याः यूयम् अ॒होमुचः । अपूर्व-

१० स्वाहाकारेण सहिताः 'स्वाहाकृताः' ताः, इदानीं 'पृथिवीम्' 'आविशत प्रविशत । 'पृथिव्या सह । समित्येकीभावे । 'संभव एकीभव ॥५॥

अग्ने त्व॑ सु जागृहि वय॑ सु मन्दिषीमहि ।

रक्षा॑ णो अप्रयुच्छन् प्रबुधे॑ नः पुनस्कृधि ॥६॥

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषीमहि ।

१५ रक्षा । नः । अप्रयुच्छन् प्रयुच्छन् ।

प्रबुध इति प्रबुधे । नः । पुनरिति पुनः । कृधि ॥ ज्यं ॥६॥

सा— कात्यायनः — "अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपिति" (काश्रौ ७.४.३९) इति । पाठस्तु— 'अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि । रक्षा णो अप्रयुच्छन् प्रबुधे नः पुनस्कृधि' इति । हे 'अग्ने, 'त्वं' 'सु जागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव । 'वयं यजमानाः' 'सुमन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः । मन्दितिः स्वपार्थः । २० युच्छ प्रमादे । 'अप्रयुच्छन् प्रमादरहितः सन्, 'नः' 'रक्ष अस्मान् पालय । 'नः' अस्माकं 'प्रबुधे प्रबोधाय 'पुनः' 'कृधि मृत्योऽपि प्रयत्नं कुरु । अस्याग्नेः प्रार्थनायास्तात्पर्यं तित्तिरिर्दशयति— "अग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै" (तैसं ६.१.४) इति ॥६॥

आ— स्वपिति— 'अग्ने त्वाम्' इति । आग्नेय्यनुष्टुप् । हे 'अग्ने, 'त्वं' 'सु साधु' 'जागृहि जागृ निद्राक्षये । 'वयं' 'सुमन्दिषीमहि, मन्दितिः स्वपार्थः, साधु स्वप्स्यामः । 'रक्षा णः' । २५ 'नः' अस्मान् 'रक्ष । छान्दसो दीर्घः । यच्छ प्रमादे । 'अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्वं' 'प्रबुधे प्रबोधाय 'नः' अस्मान् 'पुनः' 'कृधि पुनर्नवान् कृधि ॥६॥

1. V1 S1 C 'कुर्वन्त्यः' for कुर्वन्त्यः
3. C अत्र, V1 अन्नं, P1 आन्ते for आत्तं
17. V1 स्वपति for स्वपिति
20. V1 S1 C after प्रमादे add इति धातुः

व्रतकरणादिमन्त्राः]

पुनर्मनः पुनरायुर्म आऽगात् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आऽगात् ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म आऽगात् ।

वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्मा पातु दुरितादवद्यात् ॥७॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अगात् ।

पुनरिति पुनः । चक्षुः । पुनरिति पुनः । श्रोत्रम् । मे । आ । अगात् ।

पुनरिति पुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा । मे । आ । अगात् ।

वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपा इति तनूपाः ।

अग्निः । मा । पातु । दुरितादिति दुःऽहतात् । अवद्यात् ॥ मौः ॥७॥

सा- कात्यायनः - “ विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयति ” (काश्रो ७-४-४०) इति ।
 बाठस्तु- ‘ पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात् । पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगात् १०
 वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्मा पातु दुरितादवद्यात् ’ इति । ‘मे यजमानस्य मनः पुनः आऽगात्
 सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । किं च स्वापकाले मे मदीयं आयुः नष्टप्रायं भूत्वा पुनः
 आऽगात् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् । तथा मे चक्षुः पुनः आऽगात् । तथा मे श्रोत्रं पुनः
 आऽगात् । प्राणः प्राणवायुः पुनः आऽगात् । तथा मे आत्मा तनूरूपो जीवः पुनः आऽगात् । एवं
 सर्वेष्ववगतेषु अत ऊर्ध्वमयम् अग्निः अवद्यात् जिह्वा वदितुमयोग्यात् निन्दिताद् दुरिताद् पापात् मां १५
 पातु पालयतु । कीदृशोऽग्निः ? वैश्वानरः विश्वानरसंबन्धी सर्वपुरुषोपकारकः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः ।
 तनूपाः अस्मदीयशरीरस्य पालकः ॥७॥

आ- विबुधमस्वप्स्यन्तं ‘ पुनर्मनः ’ इति वाचयति । आग्नेयी जगती । मे मनः पुनः
 आऽगात् आगतम् । मे आयुः पुनः आऽगात् पुनरागतम् । चक्षुः पुनः आऽगात् । मे
 श्रोत्रं पुनः आऽगात् । मे प्राणः पुनः आऽगात् । मे आत्मा विज्ञानलक्षणा बुद्धिः पुनः २०
 आऽगात् । किं च अदब्धः अनुपहिंसितः तनूपाः शरीरस्य गोप्ता वैश्वानरः विश्वनरात्मको
 भगवान् अग्निः मा मां पातु । दुरितात् अवद्यात् वदनानर्हात् दुरितात् अहंसः ॥७॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व ।

त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥८॥

8. P1 S1 V1 C विबुधम् for विबुद्धम्
10. V1 S1 C after मे add : मनः
11. V1 S1 C °कालेन for °काले
13. V1 S1 C om. प्राणः; S1 C तत्त्व for तनू
15. V1 S1 C कथं सोऽग्नि for कीदृशोऽग्निः
21. H1 वन्दन° for वदन°

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रतपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ ।
त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ गां ॥ ८ ॥

सा- कात्यायनः - “ त्वमग्न इत्याह कुहवा अवत्यं वा ग्याह्य ” (काश्रौ ७.५.१-२) इति ।
दीक्षितो यदा क्रुध्यति यदा च व्रतविरुद्धं वृत्ते तदानीं ‘ त्वमग्ने ’ इति मन्त्रं ब्रूयात् । पाठस्तु- ‘ त्वमग्ने
५ व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ’ इति । हे ‘ अग्ने, ‘ देवः द्योतनात्मकः ‘ त्वम् ‘ आ ‘ मर्त्येषु
मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु ‘ व्रतपाः ‘ असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा त्वम् ‘ आ समन्ताद्
‘ यज्ञेषु ‘ ईड्यः स्तुत्योऽसि । अग्न स्वापस्य व्रतविरोधित्वात् तत्परिहारोऽनेन मन्त्रेण संपाद्यते ।
तदाह तित्तिरि- - “ अत्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै
देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमालम्बयति ” (तैसं ६.१.४) इति ॥ ८ ॥

१० आ- जपति- ‘ त्वमग्ने ’ इति । वत्सस्यार्षम् । आग्नेयी गायत्री । हे ‘ अग्ने, ‘ त्वं ‘ व्रतपाः
व्रतस्य कर्मणः पालकः । ‘ आ ‘ मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु । ‘ देवः सः त्वम् एव ‘ आ
समन्ताद् व्रतस्य पाता ‘ यज्ञेषु ‘ ईड्यः । ईडितिर्येषणकर्मा स्तुतिकर्मा च । त्वमेव पूज्यः
स्तुत्यश्चाप्येषितव्यश्च ॥ ८ ॥

रास्वेयत् सोमाऽऽ भूयो भर ।

१५ देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ ९ ॥ (५) ॥

रास्व । इयत् । सोम । आ । भूयः । भर ।

देवः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । अदात् ॥ हीं ॥ ९ ॥ (५) ॥

सा- कात्यायनः - “ लब्धमालम्ब्य वाचयति रास्वेयत् ” (काश्रौ ७.५.१६) इति । ऋते
देयं यद् द्रव्यं यद्यत् परिचारकैरानीतं तत् सर्वमुपस्पृश्येयं मन्त्रं पठेत् । पाठस्तु- ‘ रास्वेयत् सोमा भूयो
१० भर । देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ’ इति । हे ‘ सोम एतन्नामक देव, ‘ इयत् ‘ रास्व एतावद् धनं
देहि । ‘ भूयः पुनरपि ‘ आ ‘ भर धनमाहर । ‘ वसोः धनस्य ‘ दाता ‘ सविता ‘ देवः ‘ नः अस्मभ्यं ‘ वसु ‘ अदात्
पूर्वमपि धनं दत्तवान् । भूयः इत्यस्य पदस्य अपरिमितपशुरूपधनाहरणे तात्पर्यम् । तदाह तित्तिरि- -
“ सोमाऽऽ भूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशून्व रुन्दे ” (तैसं ६.१.४) इति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

5. P1 देव द्योतनात्मक for देवः द्योतनात्मकः
6. H1 S1 C सर्वत्र प्राणिव्रतस्य for सर्व° ... व्रतस्य; P1 om. त्वम्
8. H1 S1 C after तद् ins. एतद्
10. H1 अपस्तरस्य for वत्सस्य
19. H1 S1 C देयद्रव्यं for देयं यद्द्रव्यं
24. CS1 तुरीये for चतुर्थे

आ- लब्धमालभ्य वाचयति— 'रास्वेयत् सोम' इति । सौम्या निचृत् गायत्री । हे 'सोम, 'इयद् धनं परिमितं धनं 'रास्व, रा दाने, देहि । किं च 'भूयः पुनः धनम् 'आ 'भर आहर । "हप्रहोर्मञ्छन्दसि" (पा ८-२-३२ वा १) इति हकारस्य भकारः । 'नः अस्मभ्यं 'सविता 'देवः 'वसोः धनस्य 'दाता त्वमेव सविता च पूर्वमपि 'वसु 'अदात् बहुधनं दत्तवान् ॥९॥(५)॥

सा- पञ्चमे व्रतकरणादिसन्त्रा उक्ताः । षष्ठे सोमक्रयण्यानयनमन्त्रा उच्यन्ते ।

20

चन्द्रमसि शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥२॥

25

वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । [असि] ॥ ठी ॥ २ ॥

कात्यायनः—“ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति । बर्हिस्तृणेन हिरण्यं षडध्वाऽवध्यात्वेष्टा त इति”
(काश्रौ ७.६.७-८) इति । ध्रुवायां स्थितमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा तस्मिन्नाज्ये दर्भतृणेन बद्धं हिरण्यमवध्यात् ।
पाठस्तु—‘एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तथा सं भव भ्राजं गच्छ’ इति । हे ‘शुक्र, दीप्यमानाग्ने, ते २०
तव ‘एषा ‘तनूः दइयमानमाज्यरूपं शरीरम्, ‘एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ‘वर्चः तदीयं तेजः, ‘तव
‘संभव आज्यरूपया तन्वा एकीभव । ततः ‘भ्राजं ‘गच्छ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः
सतेजस्त्वं सतनुत्वं च संपद्यते । “सतेजसमेवैनं सतनुं करोति” (तैसं ६.१.७) इति ॥

कप्त्यायनः — “जूरसीति जुहोति” (काप्रौ ७-६-९) इति । पाठस्तु— ‘जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे । तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तनु यन्त्रमशीय स्वाहा’ इति । हे सोमऋषिणि, वाग्रूप त्वं ‘जूः’ अस्मि १५
वेगयुक्ताऽसि, तथा ‘मनसा’ धृता नियमिताऽसि । ‘विष्णवे’ जुष्टा यज्ञार्थं प्रीतियुक्ताऽसि । ‘सत्यसवसः’

कासं ३४

अवितथाभ्यनुज्ञायाः 'तस्याः' ते तथाविधायास्तव सोमक्रयण्याः 'प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां' 'तनु स्वल्पं' 'यन्त्रं नियमनम्' 'अशीय प्राप्नुयाम्' । विनयोक्त्वा नियमस्य स्वल्पत्वमुच्यते । परमार्थतस्तु नियमस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तत्वात् महत्त्वम् । 'स्वाहा इदमाज्यं सुहुतमस्तु' । तमेतं मन्त्रं तित्तिरिर्विभज्य व्याचष्टे—
 "वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा
 ५ हि वाग्धृता जुष्टा विष्णवे इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवेनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्दे" (तैसं ६.१.७) इति । जवते शीघ्रकर्तव्यतामवगच्छतीत्यर्थः ॥

कात्यायनः — "चन्द्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य" (द्र.काश्रौ ७.६.१०) इति । पुरा जुह्वां बद्ध्वा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् । पाठस्तु— 'चन्द्रमसि शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि' इति । हे हिरण्य, त्वं 'चन्द्रम्' 'असि' आह्लादहेतुर्भवसि । चदि आह्लादे । 'शुक्रम' 'असि' दीप्यमानमसि । 'अमृतम्' 'असि' विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । 'वैश्वदेवम्' 'असि' सर्वदेव-
 १० संबन्धसि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानादिना तुष्यत्येव ॥१-२॥

आ— 'एषा ते' द्वावर्धर्चावेकाऽनुष्टुप् । पूर्वार्धर्चो हि हिरण्यदेवस्य उत्तरो वाग्देवत्यः । विनियोगो ध्रौवाज्ये हिरण्यं निदधाति । हे 'शुक्र, आज्य' 'ते तव' 'एषा हिरण्यलक्षणा' 'तनुः' शरीरम्, 'एतत् हिरण्यलक्षणं' 'वर्चः' तेजः, 'तया तन्वा' 'संभव एकीभव च । 'भ्राजं' दीप्तिमन्तं सोमं 'गच्छ ।
 १५

जुहोति— 'जूरसि' इति । जीव प्राणधारण इत्यस्य ह्रस्वप्रत्यये 'जूः' इति भवति । या त्वं जीवनम् 'असि' । "धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुष्युषन्ति" (शब्रा ३.२.४.१६) इति श्रुतेः । या त्वं 'धृता धारयिता' 'मनसा, 'जुष्टा' 'विष्णवे विष्णोः सोमस्य मनसा जुष्टा अभिरुचिता च या जूरसीति ॥१॥

२० 'तस्यास्ते' इति लिङ्गोक्तदेवत्या निचृत् पठिक्तः । 'तस्याः' 'ते तव' 'सत्यसवसः' अवितथाभ्यनुज्ञायाः 'प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः । 'तनु, विभक्तिपरिणामः, तनोः । 'यन्त्रम' अस्य शरीरस्य दृढत्वम् । 'अशीय, अशू व्याप्तौ, व्याप्नुयामः आ यज्ञपरिसमाप्तेः । 'स्वाहा सुहुतमस्तु ॥

1. P1 'ज्ञातायास्' for 'ज्ञायास्'
4. P1 C V1 S1 C 'ध्यायते' for 'जवते'
6. V1 S1 C 'प्रसवम्' for 'प्रसूताम्'
9. V1 S1 C after 'आह्लादे' add 'इति' चातुः
11. P1 V1 तुष्यते च for तुष्यत्येक
16. H1 जुप्रत्यये corrected as हुप्रत्यये
21. H1 'पतिनामं' corrected as 'परिणामः'
22. H1 दास्याशरस्य corrected as अस्य शरीरस्य

सोमक्रयणयानयनमन्त्राः]

हिरण्यमुद्धरति— 'चन्द्रमसि' इति । हिरण्यदेवत्वम् । ^१शुक्रं रेतः । अग्नेः रेतः ^२असि । ^३चन्द्रम् ^४असि । चदि आहादे । आहादे हेतुरसि । ^५अमृतं मृतिविरोधि ^६असि । ^७वैश्वदेवम् ^८असि सर्वदेवत्योऽसि ॥१-२॥

चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणाऽसि

क्षत्रियाऽसि यज्ञियाऽस्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी ।

सा नः सुप्राची सुप्रतीची भव ॥३॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीतां पूषाऽध्वनस्पतिवन्द्रायाध्यक्षाय ।

अनु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्यः ॥४॥

सा देवि देवमच्छेद्दीन्द्राय सोमम् ।

रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥५॥(६)॥

१७

चित् । [असि ।] मना । [असि] । धीः ।

दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । अदितिः । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतःऽशीर्ष्णी ।

सा । नः । सुप्राचीति सुप्राची । सुप्रतीचीति सुप्रतीची । भव ॥र्ष्णी॥३॥

मित्रः । त्वा । पदि । बध्नीताम् । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायैत्यधिऽअक्षाय ।

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । पिता । [अनु ।] भ्राता । सगर्भ्य इति सगर्भ्यः । १५

[अनु ।] सखा । सयूध्य इति सयूध्यः ॥ढो॥४॥

सा । देवि । देवम् । अच्छे । इहि । इन्द्राय । सोमम् ।

रुद्रः । त्वा । आ । वर्तयतु । स्वस्ति । सोमसखेति सोमऽसखा ।

पुनः । आ । इहि ॥खे॥५॥(६)॥

सा- कात्यायनः - "चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते" (काश्रौ ७.६.१५) इति । एनां सोमक्रयणी- २७
मित्यर्थः । पाठस्तु- 'चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणाऽसि क्षत्रियाऽसि यज्ञियाऽस्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी ।
सा नः सुप्राची सुप्रतीची भव ॥ मित्रस्त्वा पदि बध्नीतां पूषाऽध्वनस्पतिवन्द्रायाध्यक्षाय । अनु त्वा माता
मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्यः । सा देवि देवमच्छेद्दीन्द्राय सोमम् । रुद्रस्त्वाऽऽ
वर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि' इति । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि, त्वं चिदादिशब्दप्रतिपाद्या 'असि ।
अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । देहादिसंघातस्याचेतनत्वं व्यावर्त्य चेतनत्वं संपादयती २५
बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तम् । तदेवान्न चिदित्युच्यते । लोके यः

25. V1 S1 C om. तिष्ठो; V1 'संघातस्य चेतनत्वं व्यावर्त्यचेतनत्वं for 'संघातस्याचेतनत्वं
व्यावर्त्य चेतनत्वं; V1 S1 C संपादयता for संपादयती

कश्चित् पदार्थः एवं भवति वा न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः । तदेवात्र मनेत्युच्यते । भवत्वेवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः । सैवात्र धीशब्देनोच्यते । सोमक्रयण्याश्चिन्मनोवीरूपत्वेन प्रशंसा क्रियते । तत्र तित्तिरिदर्शयति— “ वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्येवैनामेतत् ” (तैसं ६.१.७) इति । वागात्मिकां सोमक्रयणीं चिदादिशब्दवाच्यामित्येवं प्रशंसतीत्यर्थः । चिदादिरूपत्वमुपचारेण संपाद्य १ प्रशंसा कृता । दक्षिणादिरूपत्वेन तु विद्यमानैव प्रशंसा क्रियते । कर्मसु गवां देयद्रव्यत्वेन दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । सोमक्रयसाधनत्वेन यज्ञसंबन्धित्वात् यज्ञियात्वम् । वेदेषु क्षत्रजात्यमिमानी सोमः । तथा च बृहदारण्यके समाम्नायते— “ यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः ” (बृउ १.४.११) इति । तेन सोमेन क्षेत्रेणामिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन क्षत्रियात्वम् । ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीयोः अदितिदेवताकत्वात् सेयमदितिः “ उभयतःशीर्णी । तद्रूपत्वं चास्याः क्रयद्वारा १० तत्संबन्धित्वादुपचर्यते । यथोक्तमर्थं तित्तिरिदर्शयति— “ दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिस्त्युभयतःशीर्णीत्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्यादेवमाह ” (तैसं ६.१.७) इति । “ सा पूर्वोक्तचिदादिरूपा त्वं नः अस्मदर्थं ” सुग्राची “ सुप्रतीची ” भव, प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्टु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान् प्रति समागन्तुं सुष्टु प्रत्यङ्मुखी भव ॥३॥

१५ “ मित्रः हितकारी देवः ” त्वा “ पदि ” बन्नीतां दक्षिणपादे बन्धनं करोतु । तथा “ पूषा पोषको देवः ” अघ्वनः “ पातु भयोपेतात् मार्गात् त्वां पालयतु । सोमयागस्य “ अध्यक्षाय ” इन्द्राय स्वामिने देवाय । तत्प्रीत्यर्थं सोमक्रयसाधनत्वेन “ माता ” त्वा “ अनुमन्यतां त्वदीयमाता त्वामङ्गीकरोतु । एवं पित्रादयोऽप्यनुमन्यन्ताम् । “ सगर्भ्यः त्वया सहैकस्मिन् वा गर्भेऽवस्थितो वत्सः ” भ्राता “ अनु त्वत्तः पूर्वं पश्चाद्रोत्पन्नः, “ सखा सहचारी वत्सः, स एव “ सयूथ्यः, एकस्मिन् गोत्रमूहे वर्तमानत्वात् ॥४॥

१० हे “ देवि, सोमक्रयणि, “ सा त्वम् ” इन्द्राय “ सोमम् ” अच्छेहि इन्द्रार्थं सोमद्रव्यं प्राप्तुं गच्छ । “ रुद्रः ” त्वा “ आवर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् निवर्तयतु । सोमो देवः सखा यस्यास्तव सा त्वं “ सोमसखा असि । क्षेमेण “ पुनः “ एहि भूयोऽप्यागच्छ । “ मित्रस्त्वा पदि बन्नीताम् ” (कासं ४.६.४) इत्यादिमन्त्रव्याख्यातमर्थं तित्तिरिः— “ बृहद्वद्वा स्यात् ” (तैसं ६.१.७) इत्यादिना विस्पष्टं प्रपञ्चयामास ॥५॥ (६) ॥

इति चतुर्थेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

1. V1 S1 C मन इति for मनेति
4. V1 वागात्मिका सोमक्रयणी for वागात्मिकां सोमक्रयणीं; V1 S1 C “ वन्या त्वम् for वाच्याम्, corrected it “ वाच्यत्वेनैवम्
5. V1 S1 C om. कर्मसु समाप्तायते । (L. 18)
9. V1 S1 C वास्याः for चास्याः
11. V1 S1 C यमग्रियाम् for यज्ञियाम्
12. P1 पूर्वोक्ता for पूर्वोक्तं
13. V1 S1 C प्रथमं for प्रथमं
18. P1 om. वा
21. V1 देवता for देवो

सोमक्रयणानयनमन्त्राः]

आ— सोमक्रयणीमामन्त्रयति अध्यारोपकल्पनया वाग्रूपया । ‘चिदासि’ इत्यादयस्त्रयो मन्त्राः गोदेवत्याः । द्वयोस्तु पङ्क्तिः । उत्तरोणिक् । चिती संज्ञाने । संज्ञानात्मका असि । मनः । मन संज्ञाने । प्रज्ञा असि । या च धीः निश्चयात्मिका बुद्धिः असि । या च त्वं दक्षिणा असि । दक्षयतीति दक्षिणा । या च त्वं क्षत्रिया असि । क्षतात् त्रायत इति क्षत्रिया सा । या च यज्ञिया असि यज्ञसंबन्धिनी यज्ञिया असि । अदितिः असि । दो अवखण्डने । अखाण्डितासि अदीनासीति वा । उभयतः शीर्ष्णा उभयतोमुखी । सा या त्वमुक्तगुणासि सा त्वं नः अस्माकं सुप्राची [सुष्टु] शोभनं [यथा तथा] प्रागञ्चनशीला भव सोममभिगच्छेत्यर्थः । सुप्रतीची भव । अञ्चु गतिपूजनयोः । साधु अस्मान् प्रति गमनशीला भव । सोमं गृहीत्वाऽऽ-गच्छेत्यर्थः ॥३॥

‘मित्रस्त्वा’ इति । यदि तव पादे त्वां गां मित्रः आदित्यः बध्नीतां बध्नातु १० अनुबध्नातु रक्षणाय । गमने पूषा । “इयं वै [पृथिवी] पूषा” (शत्रा ६.३.२.८) इति श्रुतेः । इयं पृथिवी पूषा अध्वनः मार्गात् त्वां पातु । इन्द्राय अध्यक्षाय इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । इन्द्रार्थमिति । अधि उपरि अक्षिणी परितो वा यस्य सः, तस्य अध्यक्षस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः सोममाहर्तुं प्रवृत्तां त्वां माता पृथिवी अनु मन्यताम् । पिता द्यौः अनु मन्यताम् । भरणयुक्तो भ्राता अनु मन्यताम् । समानगर्भजातिषु साधुः सगर्भ्यः । [समानयूथप्रभवः १५ सयूथ्यः ।] समानख्यातियुक्तः सखा अनु मन्यताम् ॥४॥

किं च सोमं प्रति गमने या त्रैवमस्माभिः कृतसामग्रीका सा त्वं हे देवि देवनादिगुणयुक्ते, अच्छ आभिमुख्येन इन्द्राय इन्द्रार्थं देवं सोमम् इहि सोममाहर्तुं सोमं प्रति गच्छ । रुद्रः त्वा आवर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्र एव [आ] वर्तयतु । खस्ति अत्रिनाशेन क्षेमेण । सोमसखा, सोमः सखा यस्याः गोः सा सोमसखा । सोमेन सह ख्यायमाना त्वं पुनः २० इहि पुनरागच्छ ॥५॥(६)॥

[इति षष्ठोऽनुवाकः]

1. H1 वाग्रूपा corrected as वाग्रूपया
6. अवखाण्डिता corrected as अखाण्डिता
8. H1 प्रत्या corrected as साधु अस्मान्
10. H1 गम corrected as गां
18. H1 हे अच्छ भिग्मते corrected as अच्छ आभिमुख्येन; H1 समां इहि सोममाह त्वं सोमं प्रतीच्छ corrected as सोमम् इहि । सोममाहर्तुं सोमं प्रति गच्छ ।

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

सा- षष्ठे सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्रा उक्ताः । सप्तमे सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि ।

बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिरा चके ॥१॥

५ वस्वी । असि । अदितिः । आदित्या । [असि ।] रुद्रा । चन्द्रा ।
बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः । वसुभिरिति वसुऽभिः । आ । चके ॥१॥

कात्यायनः — “ नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीति ” (काश्रौ ७.६.१६) इति । अनुगच्छतोऽ-
व्युत्थयजमानावित्यर्थः । पाठस्तु — ‘ वस्व्यस्यदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने
रम्णातु रुद्रो वसुभिरा चके ’ इति । सोमक्रयणी गौर्वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण च
१० स्तूयते ‘ वसु ’ इत्यादिभिः पञ्चमिर्वाक्यैः । किं च ‘ बृहस्पति देवः त्वां ’ सुम्ने ‘ रम्णातु त्वां सुखं रमयतु ।
‘ आचके इति कान्तिकर्मसु (निघण्टु २.६.११) पठितम् । ‘ रुद्रः देवः ’ वसुभिः अष्टभिर्देवैः सह त्वां
रक्षितुं कामयत्वित्यर्थः ॥ (१) ॥

आ— उदीचीं नीयमानामनुगच्छति ‘ वस्व्यसि ’ इति । सोमक्रयणीदेवत्यमनुष्टुप् बृहती
वा । सोमक्रयणी गौः वसुरूपेणा- [दितिरूपेणा] दित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण [च] स्तूयते ।
१५ ‘ वस्वी वसुरूपिणी त्वम् ’ असि । किं च ‘ बृहस्पतिः देवः ’ त्वा त्वां ‘ सुम्ने ’ रम्णातु
संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा । ‘ रुद्रः ’ वसुभिः सह ‘ आचके । आचक इति कान्तिकर्मसु
पठितः । त्वां रक्षितुं रुद्रः कामयत्वित्यर्थः ॥१॥

अदित्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजने पृथिव्याः ।

इळायास्पदमसि घृतवत् स्वाहा ॥२॥

२० अदित्याः । त्वा । मूर्धन् । आ । जिघर्मि । देवयजन् इति देवऽयजने । पृथिव्याः ।
इळायाः । पदम् । असि । घृतवदिति घृतवत् । स्वाहा ॥२॥

सा— “ षट् पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति । हिरण्यमस्मिन्निधायामिजुहोत्यदित्यास्त्वेति ”
(काश्रौ ७.६.१७-१८) इति । पाठस्तु — ‘ अदित्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजने पृथिव्याः ।

1. P1 °क्रयणानु° for °क्रयण्यनु
9. V1 S1 C om. अदितिरूपेण
11. C काम° for कान्ति°
14. H1 °रूपिति corrected as रूपिणी

सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्राः]

इळायास्पदमसि घृतवत् स्वाहा ' इति । 'अदित्याः अस्त्रिण्डितायाः 'पृथिव्याः सुवः 'मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे 'देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने 'त्वा 'आजिघर्षि । हे सोमक्रयणीपद त्वामाक्षारयामि । घृ क्षरणदीप्योः । देवयजनस्य "पृथिवी मूर्धा" इति प्रसिद्धिं तित्तिरिदर्शयति- "पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेवयजनम्" (तैसं ६.१.८) इति । किं च 'इळायाः 'पदम् 'असि । हे स्थानविशेष, गोः पादोऽसि । तेन पादेनाङ्कितत्वात् तदूपत्वम् । तच्च पदं 'घृतवत् घृतसंयुक्तं तथा कर्तुं 'स्वाहा जुहोमि । इळायायाः गोः पादस्य घृत [व] त्वं ५ घृतस्त्रवणहेतुत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तित्तिरिदर्शयति- "यदेवास्यै पदाद्घृतमपीड्यत तस्मादेवमाह" (तैसं ६.१.८) इति । "सा यत्र यत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीड्यत (तैसं २.६.७) इति च ॥२॥

आ- 'अदित्यास्त्वा' इति । आज्यदेवत्योष्णिक् । हे आज्य, 'अदित्याः 'पृथिव्याः 'मूर्धन् मूर्धनि 'आजिघर्षि आक्षारयामि । घृ क्षरणदीप्योः । पृथिव्याः संवन्धिनि 'देवयजने 'इळायाः गोपदनियमित त्वं गोः 'पदम् 'असि । अतः 'घृतवत् घृतसंयुक्तं त्वां कर्तुं १० जुहोमीति शेषः ॥२॥

अस्मे रमस्वास्मे ते बन्धुः ।

त्वे रायौ अस्मे रायः ॥३॥

अस्मे इत्यस्मे । रमस्व । अस्मे इत्यस्मे । ते । बन्धुः ।

त्वे इति त्वे । रायः । अस्मे इत्यस्मे । रायः ॥दौ॥३॥

सा- कात्यायनः - "स्फेन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति" (काश्रौ ७.६.१९) इति । [पाठस्तु- 'अस्मे रमस्व' इति ।] हे गोपद, त्वम् 'अस्मे अस्मासु 'रमस्व क्रीडां कुरु ॥

कात्यायनः - "समुद्धृत्य पदं स्थात्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति" (काश्रौ ७.६.२०) इति । [पाठस्तु- 'अस्मे ते बन्धुः' इति ।] हे सोमक्रयणीपद, 'ते तव 'अस्मे 'बन्धुः घयं बन्धुमूताः स्मः ॥

कात्यायनः - "यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति" (काश्रौ ७.६.२१) इति । २० [पाठस्तु- 'त्वे रायः' इति ।] हे यजमान, 'त्वे त्वन्नि 'रायः धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्तिवति शेषः । अनेन मन्त्रेण धनसंपत्तिं तित्तिरिदर्शयति- "त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रायं दधाति (तैसं ६.१.८) इति ।

1. P1 om. मूर्धन्

2. V1 S1 C after दीप्योः add इति शत्रुः

3. V1 S1 C 'मूर्धत्वं' for मूर्धेति

4. P1 गो° for गोः

5. V1 S1 C 'तदूपत्वं ... गन्तव्यम् । (L)

6. V1 S1 C अस्या, P1 अस्याः for अस्मे, P1 पदा for पदाद्

17. V1 S1 C गोः for गो°; C om. अस्मे

22. C S1 पदे, V1 पदेन for मन्त्रेण

[सोमक्रयण्यनुगमनादिगन्ताः]

कात्यायनः - “ अस्मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति ” (द्र. काश्रौ ७.६.२२) इति ।
[पाठस्तु- ‘ अस्मे रायः ’ इति ।] ‘ अस्मे अस्मासु यजमानेषु ’ रायः धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु ॥३॥

आ- पदं परिलिखति- ‘ अस्मे रमस्व ’ इत्यादीनां षण्णां लिङ्गोक्तदेवता । ‘ अस्मे
‘ रमस्व अस्मासु रमस्व रतिं कुरु । पदं स्थात्यामावपति- ‘ अस्मे ते बन्धुः ’ इति । वयं ‘ ते
‘ बन्धुः । वच्नातीति बन्धुः । बन्धुभूता यजमानाः । पदे ‘ त्वे त्वयि ’ रायः । “ पशवो वै
रायः ” (शब्रा ३.३.१.८) । त्वयि पशवः सन्विति शेषः । पदं यजमाने प्रतिगृह्णाति-
‘ अस्मे रायः ’ इति । ‘ अस्मे मयि पशवः सन्विति शेषः ॥३॥

मा वयम् रायस्पोषेण वि यौष्म तोतो रायः ।
समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा ।
१० मा म आयुः प्रमोषीमो अहं तव वीरान् विदेय
तव देवि संदृशि ॥४॥ (७) ॥

मा । वयम् । रायः । पोषेण । वि । यौष्म । तोतः । रायः ।
सम् । अख्ये । देव्या । धिया । सम् । दक्षिणया । उरुचक्षसेत्युरुचक्षसा ।
मा । मे । आयुः । प्र । मोषीः । मो इति मो । अहम् । तव । वीरान् । विदेय ।
१५ तव । देवि । संदृशीति सम्दृशि ॥ ग्योः ॥४॥ (७) ॥

सा- कात्यायनः - “ मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशति ” (काश्रौ ७.६.२३) इति । पाठस्तु-
‘ मा वयम् रायस्पोषेण वि यौष्म ’ इति । ‘ वयम् अध्वर्युप्रभृतयः ’ रायः ‘ पोषेण धनस्य पुष्ट्या ’ मा
‘ वियौष्म वियुक्ता मा भवाम ॥

कात्यायनः - “ हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति । नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति ” (काश्रौ
२० ७.६.२४-२५) इति । तोतशब्दः कलत्रवाची । तस्मिन् कलत्रे ‘ रायः पदरूपाणि धनानि तिष्ठन्तु । पत्न्यै
पदप्रदानं तित्तिरूपपादयति- “ तोते राय इति पत्न्या अर्घो वा एष आत्मनो यत् पत्नी यथा गृहेषु
निधत्ते तादृगेव तत् ” (तैसं ६.१.८) इति ॥

कात्यायनः - “ सोमक्रयणीं च समीक्षमाणा समख्ये इति ” (द्र. काश्रौ ७.६.२६) इति । ‘ एनां
वाचयति ’ इत्यनुवर्तते । पाठस्तु- “ समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा । मा म आयुः प्रमोषीमो
२५ अहं तव वीरान् विदेय तव देवि संदृशि ’ इति । ‘ देव्या द्योतमानया ’ धिया बुद्ध्या ‘ समख्ये अहं
पत्नी सोमक्रयणीं सं सम्यक् यथा भवति तथा समख्ये दृष्टवत्यस्मि । किं च ‘ उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया
‘ दक्षिणया दक्षिणत्वयोग्यया गवा सोमक्रयण्या । समित्यनेनोपसर्गेण संयुज्य स्थितारमीत्ययमर्थः उपलक्ष्यते ।
एवंविधे सोमक्रयणि, त्वं मे पत्न्या ‘ आयुः ‘ मा ‘ प्रमोषीः प्रमुषितं विनष्टं मा कार्षीः । ‘ मो ‘ अहं ‘ तव

26. V1 S1 C om. समख्ये ... उचक्षसा

27. C om. दक्षिणया

४०६)

सायणाचार्य-भानन्दबोध-भाष्यसमेता

२०६

यजमानवाचनादिमन्त्राः]

सोमक्रयण्याः 'तव' आयुः 'अहं' पत्नी 'मो' प्रमोषिषमित्यध्याहारः, प्रमुषितं मा कार्यम् । किं च 'तव' सोमक्रयण्याः 'संदृशि संदर्शने सति' वीरान् पुत्रान् 'विदेय लभेय ॥४॥ (७) ॥

इति चतुर्थेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ (७) ॥

आ- अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । इयं खण्डिका लिङ्गोक्तनानादेवत्या । आनुष्टुभः प्रगाथः । नानामन्त्रपक्षे तु उक्तप्रकार एव । 'वयं' रायः 'पोषेण धनस्य पोषेण' मा 'वि' यौष्म । यू मिश्रणे । मा वियुक्ता स्याम । गृहीतपदां पत्नीं वाचयति— 'तोतो रायः' । 'तोतः त्वयि' रायः पशवः सन्तिवति शेषः । सोमक्रयण्यां समीक्षितायां 'समख्ये' इति पत्न्याशीः । आस्तारपङ्क्तिः । सोमक्रयणीतः पत्न्याशिष आशास्ते । यया 'देव्या' 'धिया त्वया अहं' सोमक्रयणीं 'समख्ये' स्या प्रकथने । संदर्शनं कृतवती । कया सह स्थितामिति । 'उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया वाचा, यया अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टादिकं ज्ञायते तथा विस्तीर्णदर्शनया वाचा । 'संदक्षिण्या च सह स्थितां वा समख्ये । एवंविधगुणयुक्तया सह स्थित त्वं 'मे' 'आयुः' 'मा' 'प्रमोषीः । मुष स्तेये । माऽवखण्डेय, आयुषः खण्डनं मा कार्षीः । 'अहं' 'तव' 'वीरान् हे' 'देवि,' 'तव' 'संदृशि तव संदर्शने सति वीरान् पुत्रान्' 'विदेय लभेय ॥४॥ (७) ॥

[इति सप्तमोऽनुवाकः]

[अथाष्टमोऽनुवाकः]

सा- सप्तमे सोमक्रयण्यनुगमनमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे यजमानवाचनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

देष्टे ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् ।

एष ते जागृतो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

च्छन्दोमानानां साम्राज्यं गच्छतादिति मे सोमाय ब्रूतात् ॥१॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।

[एषः । ते ।] त्रैष्टुभः । त्रैस्तुभ इति त्रैस्तुभः । [भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।]

[एष । ते ।] जागृतः । छन्दोमानानामिति छन्दःऽमानानाम् ।

साम्राज्यमिति साम्राज्यम् । गच्छतात् । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ॥१॥

1. P1 after पत्नी om. मो

3. C S1 तुरीये for चतुर्थे

9. H1 स्थितं for स्थितां

[यजमानवाचनादिमन्त्राः

कत्यायनः - “एष त इति वाचयति” (काश्रौ ७.७.८) । आपस्तम्बोऽप्याह - “एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्यजमानो राजानमुपतिष्ठते” (आपश्रौ १०.२४.३५) इति । मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकमिदम् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु - “एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात्” इति । हे सोम, “ते तव एषः पुरो इत्यमानः भागः गायत्रः गायत्रीसंबन्धः” इति “मे एवं प्रकारं मम यजमानस्य वचनं सोमाय ब्रूतात्” हे अध्वर्यो, सोमामिमानिदेवाय ब्रूहि । गायत्रीच्छन्दोऽर्थ[?] सोमस्य तव क्रयः न तु वधार्थमित्येष यजमानोक्ते-
रभिप्रायः । तमेतमभिप्रायम् “अध्वर्यो सोमाय कथय” (काश्रौ ४.३.२-८) इत्यादि कण्व आह ॥

द्वितीयतृतीयमन्त्रपाठस्तु - “एष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष्टे ते जागतो भागः इति मे सोमाय ब्रूतात्” इति ॥ त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः संबन्धी । जागतः जगतीछन्दसः संबन्धी । अन्यत् पूर्ववद्ब्याख्येयम् ॥

- १० चतुर्थमन्त्रपाठस्तु - “छन्दोमानानां साम्राज्यं गच्छतादिति मे सोमाय ब्रूतात्” इति । अस्मिन् छन्दस्येतावन्यक्षराणि मानं परिमाणं यैर्देवैर्ज्ञायते ते छन्दोमानास्तेषां छन्दोमानानां संबन्धी लोकः साम्राज्यः समीचीनराज्योपेतः तल्लोकं हे सोम, गच्छतात् त्वं प्राप्नुहि इति मे मम यजमानस्यैतद्वचनं सोमाय ब्रूतात्, हे अध्वर्यो, सोमदेवाय कथय । एतेषां मन्त्राणां तात्पर्यं तित्तिरिदर्शयति - “यो वै सोमं राजानं साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः
११ साम्राज्यो लोकः पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेवमभि मन्त्रयेत साम्राज्यमेवैनं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यम्” (तैस ३.१.२) इति । योऽयं यजमानः सोमलक्षणं सोमासिप्रेतं राजानं समीचीनराजाहलोकं प्रथमतो वाचा प्राप्य संतोषं जनयित्वा पश्चात् क्रीणाति स यजमानो जातीनां मध्ये साम्राज्यं प्राप्नोति । सोमस्य तथाविधो लोकः क इति चेत् गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स एव तथाविधो लोकः । तस्मात् कारणात् सोमक्रयात् पूर्वमेतैर्मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा क्रयं कुर्वाणः साम्राज्यं
१० प्राप्य क्रीतवान् भवति । तेन स्वयमपि जातीनां मध्ये साम्राज्यं प्राप्नोति ॥१॥

आ- यजमानं वाचयति । सोमदेवत्यमत्याष्टिः । हे सोम, गायत्रः गायत्रीसंबन्धी एषः भागः ते इति मे ममेदमेवं वचनं, हे अध्वर्यो, सोमाय ब्रूतात् । छन्दोऽर्थं तव क्रयो न वधार्थमित्येवं यजमानाभिप्रायः । एतमभिप्रायं हे अध्वर्यो, सोमाय कथय इति वाक्यार्थः । एषः

3. C om. तत्र
6. V1 S1 C इत्यर्थः for इत्यादि; and om. कण्व आह ।
7. P1 मन्त्रयोः for मन्त्र
8. P1 छन्दः for छन्दसः
10. C S1 तुरीय for चतुर्थ
11. V1 S1 C om. मानं
12. P1 एव तद् for एतद्
16. V1 S1 C after इति । add अस्यायमर्थः ।
17. V1 S1 C राजाह for राजाह; C प्राप्य for प्राप्य
19. P1 om. मन्त्रैर्
20. V1 S1 C प्राप्य for प्राप्य
22. H1 ब्रुक्तावत् वंशेयं तव क्रयोमवश्यर्थम् corrected as ब्रूतात् । छन्दोर्थं तव क्रयो न वधार्थम् ।

४८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३७५

यजमानवाचनादिमन्त्राः]

‘त्रैष्टुभः त्रिष्टुभः संबन्धी’ भागः । इति ‘मे मम यजमानस्य वचनं, हे अध्वर्यो, ‘सोमाय’ ब्रूतात् ।
 ‘जागतः’ भागः जगतीसंबन्धी [भागः] । ‘एषः’ ते जागतः । इति यजमानस्य वचनं
 हे अध्वर्यो, ‘सोमाय’ ब्रूतात् । ‘छन्दोमानानाम्’ अस्मिन् छन्दस्येतावन्त्यक्षराणीति मानं परिमाणं
 येषां छन्दसां तानि छन्दोमानानि । तेषां ‘छन्दोमानानामन्येषामपि’ छन्दसां ‘साम्राज्यम्’ आधिपत्यं
 ‘गच्छतात्’ इति ‘मे मम यजमानस्य वचनं, हे अध्वर्यो, ‘सोमाय’ ब्रूतात् ब्रूहीति ॥१॥

आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहः । विचितस्त्वा वि चिन्वन्तु ॥२॥

आस्माकः । असि । शुक्रः । ते । ग्रहः ।

विचित इति विऽचितः । त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥द्यौः॥२॥

सा- कात्यायनः - “ प्राहुपविश्याऽऽस्माकोऽसीति सोममालभते ” (काश्रौ ७.७.९) इति ।
 पाठस्तु- ‘आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहः । विचितस्त्वा वि चिन्वन्तु’ इति । हे सोम, त्वं क्रयपथमागतः सन् १०
 ‘आस्माकः’ असि अस्मदीयोऽसि । ‘ते तव संबन्धी’ शुक्रः एतन्नामको यो ग्रहोऽस्ति, सोऽयं ‘ग्रहः’ ग्रहेषु
 साधुः । एतदुपलक्षणमैन्द्रवायवादिग्रहाणामपि । ते सर्वे ग्रहा साधव इत्यर्थः । ‘विचितः’ विवेकेन चयनस्व
 कर्तारः ‘त्वा’ विचिन्वन्तु सोमरूपं त्वां विविच्य सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतमेकत्र समूहयन्तु ॥२॥

आ- सोममालभते- ‘आस्माकोऽसि’ इति । सोमदेवत्या द्विपदा अनुष्टुप् । हे सोम,
 क्रयपथमागतः त्वम् ‘आस्माकः’ अस्मदीयः ‘असि’ । ‘ग्रहः’ ग्रहेषु साधुः । ‘शुक्रः’ ग्रहः ‘ते’ १५
 तव । [उप] लक्षणार्थोऽयम् । शुक्रप्रभृतयो ग्रहास्तव ग्रहीष्यन्ते । किं च ‘विचितः’ चयनकर्तारः
 त्वां ‘विचिन्वन्तु’ ॥२॥

अभि त्वं देवः सवितारमोण्योः

कविक्रतुमर्चामि सत्यसंवत् रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ।

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सर्वात्मनि

हिरण्यपाणिरमिमीत सुकृतः कृपा स्वः ॥३॥

अभि । त्वम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः ।

कविक्रतुमिति कविऽक्रतुम् । अर्चामि ।

सत्यसंवमिति सत्यऽसंवम् । रत्नधामिति रत्नऽधाम् ।

अभि । प्रियम् । मतिम् । कविम् ।

3. H1 छन्दस्यभावन्त्याऽक्षराणाति corrected as छन्दस्येतावन्त्यक्षराणीति

* ऊर्ध्वा । यस्य । अमतिः । भाः । अदिद्युतत् । सर्वाणि । हिरण्यपाणिरिति हिरण्यपाणिः ।
अमिमीत । सुक्रतुरिति सुक्रतुः । कृपा । स्वरिति स्वः ॥३॥

सा- कात्यायनः - “सोमं मिमीते दशकृत्वोऽमि त्यमिति” (काश्रौ ७.७.१३) इति ।
पाठस्तु- ‘अमि त्यं देवः सवितारमोण्योः कविक्तुमर्चामि सत्यसवः रत्नधाममि प्रियं मतिं कविम् ।
५ ऊर्ध्वा यस्यामतिर्मा अदिद्युतत् सर्वाणि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः’ इति । ‘त्यं’ देवं यः
प्रकृतः सोमाख्यो देवस्तम् ‘अमि’ अर्चामि सर्वतः पूजयामि । कथंभूतं देवम् ? ‘ओण्योः’ द्वावापृथिव्योः
‘सवितारं’ सोमयागानाम् । ‘ओण्योरिति’ द्वावापृथिवीनामसु (नि ३.३०.१५) पठितम् । ‘कविक्तुं’
मेधाविकर्माणम् । ‘सत्यसवम्’ अवितथप्रेरणम् । ‘रत्नधां’ रत्नानां धारकं पोषकं वा । ‘अभि’ सर्वतः
‘प्रियं’ देवानां प्रीतिविषयम् । ‘मतिं’ मननयोग्यम् । ‘कविं’ क्रान्तदर्शिनम् । किं च ‘यस्य’ आदित्यस्य
१० [‘भाः’] दीप्तिः ‘अमतिः’ केनापि मन्तुमशक्या सती ‘ऊर्ध्वा’ ऊर्ध्वगमनाभिमुखी । ‘सर्वाणि’ प्रसव-
विशेषवति देशे । यत्र नक्षत्रादीनां प्रसवः प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः । ‘अदिद्युतत्’ सर्वाणि वस्तूनि द्योतितवती ।
‘हिरण्यपाणिः’ सुवर्णभरणयुक्तः पाणिस्तद्युक्तः । ‘स्वः’ आदित्यः । ‘सुक्रतुः’ साधुसंकल्पः । ‘कृपा’ अत्यन्तं
कृपालुः । ‘अमिमीत’ पूर्वोक्तभायुक्तः, स देवः सोमं मिमीतवान् । एतावान् सोम इति तदीयं परिमाणं
निश्चितवान् ॥३॥

१५ आ- सोमं मिमीते- ‘अभि त्यम्’ इति । सावित्र्यष्टिरतिशक्वरीपदा । ‘त्यं’ तं ‘देवं’
‘सवितारम्’ ‘ओण्योः’ द्वावापृथिव्यौ (व्योः ?) । ‘ओण्योरिति’ द्वावापृथिवीनाम् । अन्तरा वर्तमानं
‘कविक्तुं’ मेधाविकर्माणम् । ‘सत्यसवं’ रत्नधाम् ‘अभि’ प्रियं रत्नानां धां धारकं च । अभि
सर्वतः । प्रियं सर्वजनानां प्रियम् । ‘मतिं’ बुद्धिं मतिरूपं ‘कविं’ क्रान्तदर्शिनम् । एवंगुणवरिष्ठं
सवितारम् ‘अम्यर्चामि’ अभिपूजयामि । किं च, ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ अमन्यन्तरस्था (?)
१० विषया मतिरमतिः । [‘ऊर्ध्वा’] ऊर्ध्वाभिमुखी उत्कृष्टा वा आत्ममयी अमतिः ‘भाः’ दीप्तिर्ज्ञेतिः
‘सर्वाणि’ प्रसवविशेषवति देशे ‘अदिद्युतत्’ [अ] द्योतयत् । ‘हिरण्यपाणिः’ सुवर्णपाणिः
‘सुक्रतुः’ साधुसंकल्पः ‘स्वः’ आदित्यः ‘कृपा’ कृपालुः ‘अमिमीत’ सोमं मितवान् ॥३॥

प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वाऽनुप्राणन्तु ।

प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥४॥ (८)॥

1. * Mss read ऊर्ध्वाः । commentators appear to have accepted ऊर्ध्वा ।
6. S1 V1 C कृतः for प्रकृतः; V1 S1 C om. ओण्योः
8. V1 रत्नधातमं for रत्नधां; C before रत्नानां adds मम; H1 रत्नधारकं for रत्नानां धारकम् ।
10. V1 S1 C om. ऊर्ध्वा
12. P1 Trans. पाणिस् before सुवर्णः; V1 S1 C अत्यन्त° for अत्यन्तं
13. V1 S1 C भायुक्तः for भायुक्तः

४.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२७७

हिरण्यस्पृशादिमन्त्राः]

प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः । त्वा । प्रजा इति प्रजाः । त्वा । अनुप्राणन्वित्यनुप्राणन्तु ।
प्रजा इति प्रजाः । त्वम् । अनुप्राणिहीत्यनुप्राणिहि ॥३०॥८॥

सा- कात्यायनः - “उष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति” (काश्रौ ७.७.२०) इति ।
[पाठस्तु- ‘प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वानुप्राणन्तु ...’ इति] हे सोम, ‘प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय’
‘त्वा सोमरूपं त्वां बध्नामीति शेषः ॥

कात्यायनः - “अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्विति” (काश्रौ ७.७.२१) इति ।
उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासनिरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यात् । ‘प्रजास्त्वमनुप्राणिहि’ इति
मन्त्रशेषः । हे सोम, ‘त्वा अनु प्रथमतः श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य’ प्रजाः सर्वाः प्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तु ।
तथा हे सोम, ‘त्वम् अपि’ प्रजाः अनु प्रथमतः श्वासं कुर्वन्तीः प्रजाः अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु ।
प्रजानां तव च कदाचिदपि श्वासनिरोधो मा भूत् । किं तु परस्परमनुसृत्य श्वासः प्रवर्ततामित्यनेनाभि- १०
प्रायेण विवरं करोतीत्यर्थः ॥४॥

इति चतुर्थेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

आ- उष्णीषैराबध्नाति- ‘प्रजाभ्यस्त्वा’ इत्यादीनि यजुषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । ‘प्रजाभ्यः’
अर्थाय ‘त्वा त्वां सोमं बध्नामीति शेषः । “अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्तु”
(काश्रौ ७.७.२१) । हे सोम, प्राणन्तमुच्छ्वसन्तं त्वामनु’ प्रजाः प्राणन्तु उच्छ्वसन्तु । १५
उच्छ्वसन्तीः’ प्रजाः ‘त्वम्’ अनुप्राणिहि ॥४॥

[इति अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥]

[अथ नवमोऽनुवाकः]

सा- अष्टमे यजमानवाचनादिमन्त्रा उक्ताः । नवमे हिरण्यस्पृशादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

चन्द्रं त्वां चन्द्रेण क्रीणामि शुक्रं शुक्रेणामृतममृतैर्न ।
सग्मे ते गोरस्मे ते चन्द्राणि ॥१॥

२०

चन्द्रम् । त्वा । चन्द्रेण । क्रीणामि । शुक्रम् । शुक्रेण । अमृतम् । अमृतैर्न ।
सग्मे । ते । गोः । अस्मे इत्यस्मे । ते । चन्द्राणि ॥कुं॥१॥

7. V1 S1 C (आ) श्वास° for °श्वास°
8. P1 त्वाम् for त्वा°; P1 त्वा for त्वाम्
10. V1 S1 C किं च for किं
12. C S1 तृतीये° for चतुर्थे°

कात्यायनः — “ चन्द्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयति ” (द्र.काश्री ७.८.१५) इति । पाठस्तु—
 “ चन्द्रं त्वा चन्द्रेण क्रीणामि शुक्रं शुक्रेणामृतममृतेन ” इति । हे सोम, ‘चन्द्रं’ त्वा । चदि आह्लादे ।
 फलहेतुत्वेन आह्लादकरं त्वां ‘चन्द्रेण’ क्रीणामि आह्लादकरेण हिरण्येन क्रीतं करोमि । कथंभूतं त्वाम् ?
 ‘शुक्रं’ दीप्यमानम् । ‘अमृतं’ स्वादुत्वेनामृतसमानम् । कथंभूतेन चन्द्रेण ? ‘शुक्रेण’ दीप्यमानेन ‘अमृतेन’
 ५ अग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥

कात्यायनः — “ सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति ” (काश्री ७.८.१६) इति ।
 यो हिरण्यं गृहीत्वा सोमं विक्रीणाति तमध्वर्युहिरण्येन अभिकम्पयेत् । तद्धस्ते हिरण्यं पुनः पुनर्दत्त्वा
 स्वीकुर्वन् व्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । ‘गोः’ इति मन्त्रशेषः । औकारस्थाने औकारश्छान्दसः । हे
 सोमविक्रयिन्, ‘ते’ गौः ‘सग्मे’ तिष्ठतु इति शेषः । या गौः सोमस्य मूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया
 १० गौः पुनः प्रत्यावृत्य सग्मे मदीयसंगवति यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु । गौर्मा भूदित्यर्थः ।

कात्यायनः — “ अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति ” (काश्री ७.८.१७) इति । यजमाने
 प्रत्यर्पितं यद् गोद्रव्यं तत् पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदधातीत्यर्थः । ‘चन्द्राणि’ इति मन्त्र-
 शेषः । हे सोमविक्रयिन्, ‘ते’ ‘चन्द्राणि’ तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तानि ‘अस्मे’ अस्मासु प्रत्यावृत्य
 तिष्ठन्तु । तव गौरेव सोममूल्यमस्तु । हिरण्यानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥१॥

१५ आ— उच्छ्वसन् हिरण्यमालभ्य वाचयति । ‘चन्द्रं त्वा’ इत्यादीनि येंजूषि सौम्यानि ।
 ‘चन्द्रम्’ आह्लादकरं ‘त्वा’ त्वां, ‘चन्द्रेण’ आह्लादकेन हिरण्येन, ‘त्वा’ त्वां सोमं ‘क्रीणामि’
 ‘शुक्रम्’ अक्लिष्टकर्माणं त्वां ‘शुक्रेण’ हिरण्येन क्रीणामि । सोमेन विक्रयणं (? सोमविक्रयिणं)
 हिरण्येन अभिकम्पयेत् — ‘सग्मे ते गोः’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्यम् । सह गवा वर्तत इति
 सग्मः यजमानस्तास्मिन् । ‘गोः, गौरिति परिणामः । ‘ते’ तव संबन्धिनी गौर्यजमाने वर्तत इति
 २० यजमानसहितं निदधाति । ‘अस्मे’ इति । हे सोमविक्रयिन्, ‘अस्मे’ अस्मासु ‘ते’ तव संबन्धिनीभिः
 ‘चन्द्राणि’ हिरण्यानि वर्तन्ते ॥१॥

तपसस्तनूंसि प्रजापतेर्वर्णैः । परमेणं पशुनां क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥२॥

तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः । वर्णैः ।
 परमेणं । पशुनां । क्रीयसे । सहस्रपोषमिति सहस्रऽपोषम् । पुषेयम् ॥अं॥ ॥२॥

2. S1 V1 S1 C आह्लादन इति घातुः for आह्लादे
3. फले for फल°; P1 om. त्वां; C om. क्रीणामि । ... चन्द्रेण (L 4)
8. C V1 S1 औकारस्य for औकार°; P1 ओकारस्यादेशः for ओकारश्छान्दसः
11. C S1 यजमानेन for यजमाने
17. H1 शुक्रम् for शुक्रम्; H1 हि रसेन corrected as हिरण्येन
18. H1 after °देवत्यं adds : भव गतौ

४.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२७९

हिरण्यस्पर्शादिमन्त्राः]

सा- कात्यायनः - “अजां प्रत्यङ्मुखीमालम्भ्य वाचयति तपसस्तनूरिति” (काश्रौ ७.८.२०) इति । पाठस्तु- ‘तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः । परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम्’ इति । हे अजे, त्वं ‘तपसः’ पुण्यस्य ‘तनूः’ असि देहो भवसि । यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य शुलोकेऽवस्थितस्य आनयनार्थमजां गृहीत्वा गायत्री देवता जगाम इति सोमाहरणोपाख्याने तित्तिरिणा (तैसं ६.१.६) समाप्नातम् । तस्मादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । वर्ण्यत इति ‘वर्णः’ देहः । हे अजे, त्वं ‘प्रजापतेः’ वर्णः असि । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रियः एवमजाऽपि सर्वदेवताप्रिया । तदपि तित्तिरिणा समाप्नातम्- “सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा” (तैसं ३.४.३) इति । हे सोम, त्वं ‘परमेण’ पशुना उत्तमेनाजा-दिरूपेण अनेन पशुनेदानीं ‘क्रीयसे’ । पशोरुत्तमत्वं च ‘तपसस्तनूः’ इत्यादिना पूर्वमेवोक्तम् । अतोऽस्य प्रसादात् ‘सहस्रपोषं’ पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषं पोषणं यथा भवति तथा ‘पुषेयं’ पुष्टो भूयासम् ॥२॥

आ- अजामालम्भ्य वाचयति- ‘तपसस्तनूरसि’ इति । अजादैवत्यम् । हे अजे, त्वं १० ‘तपसः’ ‘तनूः’ ‘असि’, ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ रूपम् । स एवमजां सोमसमक्षमभिष्टुत्य अथ इदानीं सोममाह- ‘परमेण पशुना’ इति । सोमदैवत्यं यजुः । हे सोम, त्वं ‘परमेण’ गुणोत्कर्षविशेष-वर्तमानेन ‘पशुना’ ‘क्रीयसे’ गृह्यसे, अतः त्वत्प्रसादात् ‘सहस्रपोषं’, [यत्] प्राणिनां सहस्रवर्धनं प्राप्नोति तत् ‘सहस्रपोषं’ ‘पुषेयं’ वर्धयेयम् । सहस्रपाणिपोषकं समग्रं धनं संततं मम गृहे वर्धतामित्यभिप्रायः ॥२॥

१५

मित्रो न एहि सुमित्रध इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणम् ।

उशन्नशन्तः स्योनः स्योनम् ॥३॥

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रध इति सुऽमित्रधः ।

इन्द्रस्य । ऊरुम् । आ । विश । दक्षिणम् ।

उशन् । उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ॥ ध्युं ॥३॥

२०

सा- कात्यायनः - “सव्येनाजां प्रयच्छन् मित्रो न इति दक्षिणेन सोमम् । ... आदाय” (काश्रौ ७.८.२१-२२) इति । पाठस्तु- ‘मित्रो न एहि सुमित्रधः’ इति । हे सोम, त्वं ‘नः’ अस्माकं ‘मित्रः’ प्रीतियुक्तो भूत्वा ‘सुमित्रधः’ शोभनानां मित्राणां धारकः सन् ‘एहि’ आगच्छ । वस्त्रेण शुद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात् तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थनम् । तदाह तित्तिरिः- “वारुणो वै कीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्यै” (तैसं ६.१.११) इति ॥

२५

2. P1 with markings above तपस ins. on the marking अजादैवतं यजुः ।

5. C before वर्ण्यते add : किं च

6. P *देवप्रिया for देवताप्रिया

9. V1 S1 C om. पोषं पोषणं

23. V1 S1 C सुमित्रधाः for सुमित्रधः

कात्यायनः— “दक्षिणोऽहं प्रत्युद्य वासः सोमं निदधातीन्द्रस्योरुमिति” (द्र. काश्रौ ७.८.२३) इति । वासः प्रत्युद्य वस्त्रमुपरिस्थान्वेत्यर्थः । पाठस्तु— ‘इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणम् । उशन्नुशन्तः स्योनः स्योनम्’ इति । यजनरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानो विवक्षितः । हे सोम, त्वम् ‘इन्द्रस्य यजमानस्य’ दक्षिणोरुम् ‘आविश दक्षिणेऽस्मिन्नूरावुपविशेत्यर्थः । कथंभूतस्त्वम् ? ‘उशन् ५ दक्षिणमूर्हं कामयमानः । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छेत्युक्तत्वात् । पुनः किंभूतः ? ‘स्योनः सुखरूपः । कथंभूतमूर्म् ? ‘उशन्तं त्वद्विषयककामेनोपेतम् । ‘स्योनम् उपवेष्टुं सुखकरम् । पुरा देवाः क्रीतं सोममिन्द्रस्योरुवुपावेशयन् । तस्मादत्र यजमानस्येन्द्रशब्देन न्यवहारः इति । तदाह तित्तिरिः— “देवा वै यः सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मा- देवमाह” (तैसं ६.१.११) इति ॥३॥

१० आ— सोममादत्ते— ‘मित्रो नः’, ‘इन्द्रस्य’ इति । द्वे सौम्ये यजुषी । हे सोम, ‘सुमित्रवः शोभनानि मित्राणि धनानि पुष्यतीति सुमित्रधः, ‘मित्र आदित्यः । त्वं ‘नः अस्मान् ‘एहि अभिगच्छ । यजमानस्य दक्षिण ऊरौ निदधाति । ‘इन्द्रस्य यजमानस्य ‘दक्षिणम् ‘ऊरुम् ‘आविश उपविश । “एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानः” (शब्रा ३.३.३.१०) इति श्रुतेः । कथंभूतस्त्वम् ? कथंभूतमूर्मिति । वश कान्तौ । ‘उशन् कामयमानः । स्योनमिति १५ सुखनाम । स्योनः सुखरूपः त्वम् ‘उशन्तं ‘स्योनं सुखरूपमूर्मुमाविश ॥३॥

स्वान् भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो ।

एते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन् ॥४॥

स्वान् । भ्राज । अङ्घारे । बम्भारे । हस्त । सुहस्तेति सुहस्त । कृशानो इति कृशानो । एते । वः । सोमक्रयणा इति सोमऽक्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः । दमन् ॥४॥

२० सा— कात्यायनः— “स्वान् भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाणः” (काश्रौ ७.८.२४) इति । पाठस्तु— ‘स्वान् भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो । एते वः सोमक्रयणास्तात्रक्षध्वं मा वो दमन्’ इति । स्वानादिभिः सप्तभिः शब्दैः द्युलोके सोमस्य रक्षकाः सप्त देवाः संबोध्यन्ते । हे स्वानादयः सप्त देवाः, ‘वः युष्माकं ‘सोमक्रयणाः सोमं क्रेतुमानीता नो हिरण्यादिपदार्था एते पुरतः स्थापिताः ‘तान् पदार्थान् यूयं ‘रक्षध्वम् । ‘वः युष्मान् ‘मा ‘दमन् तेऽपि वैरिणो भूत्वा मा हिंसीषत । स्वानादीनां २५ द्युलोके सोमरक्षकत्वं तित्तिरिर्दर्शयति— “स्वान् भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिन्लोके सोममरक्षन्” (तैसं ६.१.१०) इति ॥४॥

आ— सोमक्रयणानादिशति— ‘स्वान् भ्राज’ इत्यादीनि सप्त धिष्यनामानि तत्तदेवत्यानि च । अनुष्टुप् । सप्तदशानां सोमक्रयणानां मध्ये सप्त सोमक्रयणाननुदिशति । हे ‘स्वान्, हे ‘भ्राज,

5. V1 S1 C om. वश ... किं भूतः ?

24. V1 S1 C om. भूत्वा

४.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यममेता

२८१

हिरण्यस्पर्शादिमन्त्राः]

हे 'अङ्घारे, हे 'वम्भारे, हे 'हस्त, हे 'सुहस्त, हे 'कृशानो । एवं सप्त विष्ण्यनामानः
संबोध्यन्ते । इतरानाह- 'एते वः' इति । 'वः युष्माकं मध्ये 'एते 'सोमक्रयणाः 'तान्
'रक्षध्वं गोपायत । 'मा 'वः युष्मान् 'दमन् हिंसां मा कुर्युः ॥४॥

परि माऽग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ।

उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतां अनु ॥५॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुःचरितात् । वाधस्व ।

आ । मा । सुचरित इति सुचरिते । भज ।

उत् । आयुषा । स्वायुषेति सुऽआयुषा । उत् । अस्थाम् । अमृतां । अनु ॥५॥

सा- कात्यायनः- "गृहीतसोमं परि माऽग्न इति वाचयति" (काश्रौ ७.९.१) इति ।
पाठस्तु- 'परि माऽग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज' इति । हे 'अग्ने, 'दुश्चरितात् पापात् 'मा १७
'परि 'बाधस्व मां परितो निवारय । 'सुचरिते सदाचाररूपेऽपुण्ये 'मा मां यजमानम् 'आ 'भज सर्वतो
भज स्थापयेत्यर्थः ।

कात्यायनः- "उदायुषेत्युत्थानम्" (काश्रौ ७.९.३) इति । पाठस्तु- 'उदायुषा स्वायुषो-
दस्थाममृतां अनु' इति । 'उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेन आयुषा निमित्तभूतेन । तथा
'स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन 'अमृतां 'अनु सोमादिदेवाननुसृत्य 'उदस्थाम् १५
अहमुत्थितवानस्मि । देवाननुसृत्योत्थानं तित्तिरिदर्शयति- "उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवम्बार-
म्भोत्तिष्ठति" (तैसं ६.१.११) इति ॥५॥

आ- गृहीतसोमः वाचयति- 'परि माऽग्ने' इति । आग्नेयी पुरस्ताद्बृहती । हे
भगवन् 'अग्ने, 'दुश्चरितात् पापाचरणात् 'मा मां 'परिबाधस्व त्रायस्वेत्यर्थः । 'आ मा सुचरिते
भज' । 'सुचरिते [शोभने] आचारे वर्तमानं 'मा माम् 'आ 'भज । 'उदायुषा उत्कर्षेण २०
आयुषा निमित्तभूतेन चिरकालजीवनाय 'स्वायुषा शोभनेनायुषा यागदानहोमदेवपूजादियुक्तो
स्वायुषा निमित्तभूतेन 'अमृतां 'अनु सोमादिदेवान् अनु अहम् 'उदस्थाम् अहमुत्तिष्ठामि ॥५॥

प्रति पन्थामपन्नहि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसुं ॥६॥(९)॥

1. H1 अनुहस्त for सुहस्त
10. V1 S1 C om. परि
13. P1 with marking above उदा^० ins. on the margin सोम्यं यजुः ।
14. V1 S1 C 'जीवन' for 'जीव'
20. H1 आचारं for आचारे
21. H1 'जीवनायुषा corrected as, 'जीवनाय

कासं . ३६

प्रति । पन्थांम् । अपद्महि । स्वस्तिगामिति स्वस्तिङ्गाम् । अनेहसम् ।
येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ ६॥(९)॥

सा- कात्यायनः- “ शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय । प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येति ” (काश्रौ ७.९.४) इति । शकटममिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । पाठस्तु- ‘ प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ’ इति । ‘ पन्थां पन्थानं मार्गं ’ प्रति ‘ अपद्महि वयं प्रत्यापद्यामहि, प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । ‘ येन पथा । कथंभूतं पन्थानम् ? ‘ स्वस्तिगां क्षेपेण गन्तुं योग्यम् । ‘ अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । येन पथा गच्छन् पुरुषः विश्वाः विश्वान् सर्वान् ‘ द्विषः द्वेषिणश्चोरादीन् ‘ परि ‘ वृणक्ति परितो वर्जयति । ‘ वसु ‘ विन्दते धनं लभते । ‘ तं पन्थानम् ’ इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ६॥(९)॥

१०

इति चतुर्थेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥४॥

आ- ‘ प्रति पन्थाम् ’ इति । पथिदेवत्या अनुष्ठुम् । पन्थानं स्तौति- ‘ प्रति पन्थाम् अनेहसम् ’ । एह अपराधः । गमनापराधो न विद्यते यत्र पथि स अनेहाः तम् ‘ अनेहसम् । ‘ स्वस्तिगां, स्वस्ति अविनाशेन सुखेन च यच्च गम्यते स स्वस्तिगास्तं ब्रालपन्थानं ‘ प्रति ‘ अपद्महि प्रत्यापद्येमहि । ‘ येन पथा गच्छन् ‘ विश्वा विश्वान् सर्वान् ‘ परि ‘ द्विषः द्वेषन् परि १५ ‘ वृणक्ति परिवर्जयति, ‘ विन्दते ‘ वसु धनं लभते च ॥ ६॥(१)॥

[इति नवमोऽनुवाकः]

[अथ दशमोऽनुवाकः]

सा- नवमे हिरण्यस्पर्शादिमन्त्रा उक्ताः । दशमे कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

अदित्यास्त्वगस्यादित्यै मद आ सीद ।

१०

अस्तम्नाद्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आऽसीदद्विद्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत् तानि वरुणस्य द्रुतानि ॥१॥

5. C V1 S1 om. पन्थां; P1 om. पन्थानं

6. V1 S1 C स्वस्तिगं for स्वस्तिगां

10. V1 S1 C चतुर्थी° for चतुर्थेऽ°

12. B1 अनेन संदेहः अपराधगमनापराधो न विद्यते यत्र पथि स अनेहः corrected as अनेहसम् । एहः अपराधः । गमनापराधो ... अनेहाः

कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्राः]

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः । आ । सीद ।
अस्तम्नात् । द्याम् । ऋषभः । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः
आ । आसीदत् । विश्वा । भुवनानि । सम्राळिति सम्राट् ।
विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १० ॥

कात्यायनः - “ कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ” (काश्रौ ७.९.६) इति । अस्मिन् शकट इत्यर्थः । ‘ असि ’ इति मन्त्रशेषः । हे कृष्णाजिन त्वम् ‘ अदित्याः ’ त्वक् ‘ असि अखण्डितायाः पृथिव्यास्त्वग्रूपमसि ॥

कात्यायनः - “ तस्मिन् सोमं निदधात्यदित्यै सद इति ” (काश्रौ ७.९.७) इति । ‘ आ सीद ’ इति मन्त्रशेषः । हे सोम, त्वम् ‘ अदित्यै ’ सदः अदितेर्भूमेः संबन्धि स्थानम् ‘ आसीद सर्वतः प्राप्नुहि, तत्रोपविशेत्यर्थः ॥

१०

कात्यायनः - “ अस्तम्नाद्द्यामिति सोममालभ्य वाचयति ” (काश्रौ ७.९.८) इति । पाठस्तु- ‘ अस्तम्नाद्द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः । आसीदद्विधा भुवनानि सम्राड्विधेत् तानि वरुणस्य व्रतानि ’ इति । ‘ ऋषभः श्रेष्ठः सोमः ’ द्याम् ‘ अस्तम्नात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीयया आज्ञया स्तम्भनं चकार । तथा ‘ अन्तरिक्षम् अस्तम्नात् । तथा ‘ पृथिव्याः ’ वरिमाणं भूमेर्वरिष्ठत्वं सर्वभ्यो भूतेभ्योऽधिकश्रेष्ठत्वं ‘ अमिमीत निर्मितवान् । तयोः ‘ सम्राट् सम्यग्राजमानः ’ विश्वा विश्वानि सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ आसीदत् सर्वान् लोकान् व्याप्तवान् । ‘ इत् इत्यमुक्तेन प्रकारेण ’ तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि विश्वा सर्वाणि ‘ वरुणस्य सर्वावरणसामर्थ्ययुक्तस्य सोमस्य ’ व्रतानि व्रतवन्नियतानि कर्माणि सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आ-कृष्णाजिनमास्तृणाति-‘ अदित्यास्त्वक् ’ इति । कृष्णाजिनदेवत्यं यजुः । ‘ अदित्याः अनवखण्डितायाः पृथिव्याः ’ त्वक् ‘ असि कृष्णाजिनमसि । सोमं निदधाति- ‘ अदित्यै सदः ’ इति । सौम्यं यजुः । ‘ अदित्यै अदित्याः ’ सदः स्थानं, हे सोम, ‘ आसीद । सोममालभ्य वाचयति- ‘ अस्तम्नाद्द्याम् ’, ‘ वनेषु ’ इति । द्वे वरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ । ऋषि हिंसायाम् । मा दीप्तौ । जगद्विरोधिना ऋषन् विहिंसन् स्वात्मानं भासयतीति ‘ ऋषभः श्रेष्ठश्च यः ’ द्यां युलोकम् ‘ अस्तम्नात्, अत्रैव तिष्ठेत्याज्ञया स्तम्भितवान्, यश्च ‘ अन्तरिक्षम् अस्तम्नात् । ‘ अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ’ । ‘ वरिमाणं वरिष्ठत्वं सर्वभूतेभ्योऽधिकतमत्वं च ’ अमिमीत यो ‘ सम्राट् निर्मितवान् । ‘ आसीदत् ’ विश्वा ‘ भुवनानि भोगस्थानानि यः आसीदत् आसादितवान् । ‘ सम्राट् ’ विश्वा ‘ इत् ’ तानि, इत् एवार्थे, सर्वाणि तानि भूतानि च यः अमिमीत निर्मितवान् स एव

14. V1 S1 C after अन्तरिक्षम् ins. अपि
16. P1 om. इत्; C VI S1 इतः for इत्
17. V1 S1 C विश्वानि for विश्वा
24. H1 यः स्वा [मस्तम्नाते] corrected as यश्चान्तरिक्षमस्तम्नात्

सम्राट् । सम्यप्राजत इति सम्राट् । स्वतन्त्रः परमानन्दरूपो वरुणः । वरणात् वरुणः । अस्य
‘वरुणस्य तानि’ व्रतानि सर्वाणि कर्माणि ॥१॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥२॥

५ वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्स्वित्यर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।
हृत्स्विति हृत्सु । क्रतुम् । वरुणः । विक्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् ।
अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ छों ॥२॥

सा- कात्यायनः - “ वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परित्यक्त्य ” (काशौ ७.९.९)
इति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । बोधायनोऽप्याह- “ अथैनं वाससा परितनोति
१० वनेषु ” (बोधौ ६.१५) इति । पाठस्तु- “ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु । हत्सु
क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ” इति । ‘वरुणः सर्वावरणसमर्थः सोमः’ वनेषु
वनगतवृक्षाग्रेषु ‘अन्तरिक्षम् आकाशं’ विततान तत्रावरणद्रव्याभावात् अत्यन्तं विस्तारितवान् । तथा
‘अर्वत्सु मखेषु’ वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते । ‘उस्त्रियासु गोषु । उस्त्रियाशब्दो गोनामसु (नि २.११.३)
पठितः । ‘पयः क्षीरं विततान । ‘हत्सु हृदयेषु’ क्रतुं संकल्पं तच्छक्त्युपेतं मनो विततान । ‘विक्षु प्रजासु
१५ ‘अग्निं जठराग्निं विततान । ‘दिवि द्युलोके’ सूर्यं विततान । ‘अद्रौ पर्वते’ सोमं बह्नीरूपम् ‘अदधात्
स्थापितवान् । परमेश्वरस्यैव सोमरूपेण अवतीर्णत्वात् मन्त्रद्रव्योक्तं द्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यं द्रष्टव्यम् ।
पर्वतगतानां पाषाणानां संधिषु सोमवक्ष्या उत्पाद्यमानत्वात् अद्रौ सोमस्थापनं द्रष्टव्यम् । तदाह तित्तिरिः-
“ सोममद्रावित्याह प्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति ” (तैसं ६.१.११) इति ॥२॥

आ- अस्यैव परब्रह्मरूपेण स्तुतिः । ‘वनेषु वृक्षाग्रेषु’ अन्तरिक्षम् आकाशं यः ‘वरुणः
२० ‘विततान मूर्तद्रव्याभावात् विस्तारितवान्, ‘अर्वत्सु पुरुषेषु’ वाजं वीर्यं विततान । “ वीर्यं
वै वाजाः पुमांसोऽर्वन्तः ” (शब्रा ३.३.४.७) इति श्रुतेः । ‘पयः’ उस्त्रियासु गोषु पयो
विततान । ‘हत्सु हृदयेषु’ क्रतुं संकल्पं विततान । ‘विक्ष्वग्निम्’ । ‘विक्षु प्रजासु’ आग्निं
जठराग्निं विततान । ‘दिवि द्युलोके’ सूर्यं विततान । ‘अद्रौ अद्रिषु गिरिषु यः वरुणः
‘सोमम्’ अदधात् स्थापितवान् । एवं ब्रह्मलक्षणो यो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥२॥

३. P1 ‘हस्तेन परिनह्य’ for ‘हनेन परित्यक्त्य’
14. V1 S1 C सोऽग्रे for सोमः [L 46]
15. P1 om. विक्षु जठराग्निं विततान ।
20. H1 अमूर्त* corrected as मूर्त*

४०१०)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२८५

कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्राः ।

सूर्यस्य चक्षुरा रोहाग्नेरक्षः कनीनकाम् ।
यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३॥

सूर्यस्य । चक्षुः । आ । रोह । अग्नेः । अक्षः । कनीनकाम् ।
यत्र । एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः ।
विपश्चितेति विपःश्चिता ॥ किं ॥३॥

सा- कात्यायनः- “ कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरिति ” (काशौ ७.९.९) इति ।
पाठस्तु- ‘ सूर्यस्य चक्षुरा रोहाग्नेरक्षः कनीनकाम् । यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ’ इति । हे
सोम, त्वं, ‘ सूर्यस्य संबन्धि यत् ‘ चक्षुः अस्ति, तत्समानचक्षुर्युक्तो भव । तथा ‘ अग्नेः अक्षः कनीनकाम् ’
‘ अग्नेः संबन्धि यदक्षि विद्यते तस्य ‘ अक्षः संबन्धिनी या कनीनका तारका ताम् ‘ आरोह इत्यनुवर्तते ।
तत्समानबुद्धिपाठयुक्तो भवेत्यर्थः । ‘ यत्र यस्मिन् देवयजने ‘ एतशेभिः ‘ ईयसे अश्वैर्गच्छसि । एतश १०
इत्यश्वनामसु (नि १.१४.१०) पठितः । तत्रेत्यध्याहारः । तस्मिन् देवयजने ‘ विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञे-
नाग्निना सह ‘ भ्राजमानः दीप्यमानः तिष्ठेति शेषः । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति ।
तदाह तित्तिरि- “ एष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्रेष्व सूर्यस्य च ” (तैसं ६.१.७) इति ॥३॥

आ- कृष्णाजिनं सोमस्य करोति- ‘ सूर्यस्य चक्षुः ’ इति । कृष्णाजिनदेवक्याऽनुष्टुप् ।
‘ सूर्यस्य ‘ चक्षुः [‘ आरोह] सूर्यस्य संबन्धि चक्षुरारोहणं कुरु, चक्षुरारुह्याभ्युच्छुतो भव । १५
‘ अग्नेः ‘ अक्षः अग्नेः संबन्धिनोऽक्षः ‘ कनीनकाम् अक्षितारकाम् आरोह । ‘ यत्र ययोः
स्थानयोः एताभ्यां दृष्टो लक्षितः ‘ एतशेभिः । एतश इत्यश्वनामसु (नि १.१४.१०) पठितः ।
एतशैः अश्वैः ‘ ईयसे प्रणीयसे । ‘ भ्राजमानः दीप्यमानः । ‘ विपश्चिता सूर्येण सहितः अग्निः अग्निर्वा
विपश्चिता सहितः ॥३॥

उस्त्रा एतं धूर्वाहौ युज्येथामनश्च अवीरहनौ ब्रह्मचोदनौ ।
स्वास्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥४॥

२०

उस्त्रौ । आ । इतम् । धूर्वाहा इति धूःस्वाहौ । युज्येथाम् ।
अनश्च इत्यनश्च । अवीरहनौ । अवीरहना इत्यवीरऽहनौ । ब्रह्मचोदना इति ब्रह्मऽचोदनौ ।
स्वास्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छतम् ॥ प्ति ॥४॥

9. V1 S1 C तामतरः हेत्यनु° for तामारोहेत्यनु°

15. H1 (आ) रुह्यन्च्छिन्नो corrected as आरुह्य अभ्युच्छुतो

18. H1 नावा विपश्चिता सह corrected as अग्निर्वा विपश्चिता सहितः । [L 19]

सा- कात्यायनः - “ अनड्वाहौ युनक्त्युस्त्रावितमिति ” (द्र. काश्रौ ७.९.११) इति । पाठस्तु-
 ‘ उस्त्रा एतं धूर्वाहौ युज्येथामनश्च अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ’ इति ।
 हे ‘ उस्त्रौ, अनड्वाहौ ‘ एतम् आगच्छतम् । कथंभूतावुस्त्रौ ? ‘ धूर्वाहौ शकटस्य धुरं वोढुं समर्थौ ।
 ‘ अनश्च नेत्रयोरश्रुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः । ‘ अवीरहणौ शङ्गादिभिः वीराणां पुत्राणां शिशूनां
 ५ हननमकुर्वाणौ । ‘ ब्रह्मचोदनौ ब्राह्मणानां च यज्ञं प्रति प्रेरकौ, तथाविधौ युवां ‘ स्वस्ति क्षेमेण ‘ यजमानस्य
 ‘ गृहान् प्रति ‘ गच्छतम् ॥४॥

आ- अनड्वाहौ युनक्ति- ‘ उस्त्रा एतम् ’ इति । आनडुहौ ऊर्ध्वबृहती । हे ‘ उस्त्रौ
 हे अनड्वाहौ, ‘ एतम् आगच्छतम् । आगत्य च हे ‘ धूर्वाहौ, धुरं वोढुं समर्थौ । ‘ युज्येथां
 स्वयमेव धुरयोगं कुरुतम् । पुनः कथंभूताविति । ‘ अनश्च नेत्रयोरश्रुरहितौ सोत्साहौ ।
 १० ‘ अवीरहणौ शङ्गादिभिः वीराणां पुत्राणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ ‘ ब्रह्मचोदनौ [ब्राह्मणानां यज्ञं
 प्रति प्रेरकौ] ॥४॥

भद्रो मेऽसि प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि ।
 मा त्वा परिपरिणो विदन् मा त्वा परिपन्थिनो विदन्
 मा त्वा वृका अघायवो विदन् ।
 १५ श्येनो भूत्वा परा पत यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सःस्कृतम् ॥५॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि । अभि । धामानि ।
 मा । त्वा । परिपरिण इति परिऽपरिणः ।
 परिपन्थिन इति परिऽपन्थिनः । वृकाः । अघायवः । अघयव इत्यघऽयवः । विदन् ।
 श्येनः । भूत्वा । परा । पत । यजमानस्य । गृहान् । गच्छ । तत् । नौ । सःस्कृतम् ॥
 २० ॥ ६ ॥५॥

सा- कात्यायनः - “ भद्रो म इति वाचयति ” (काश्रौ ७.९.१२) इति । पाठस्तु- ‘ भद्रो
 मेऽसि प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि । मा त्वा परिपरिणो विदन् मा त्वा परिपन्थिनो विदन्
 मा त्वा वृका अघायवो विदन् । श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सःस्कृतम् ’ इति ।
 हे सोम, ‘ मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं ‘ भद्रः ‘ असि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याणे । हे ‘ भुवस्पते,
 २५ भूशब्देनात्र भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाश्चर्युप्रभृतीन्युपलक्ष्यन्ते । तेषां भूतानां च पालकत्वाद्
 पतिः सोमः । एतदेवाभिप्रेत्य तित्तिरिराह- “ प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां लोष पतिः ”
 (तैसं ६.१.११) इति । तथाविध हे सोम, ‘ विश्वानि सर्वाणि ‘ धामानि ‘ अभि प्राचीनवंशहविर्धानादि-

24. V1 S1 C मम for मह्यं; S1 C om. मद्; V1 S1 C after कल्याणे add इति वाहुः
 27. V1 S1 P1 C प्राचीनत्वं दाहविधानादि° corrected as प्राचीनवंशहविर्धानादि

30

आ— वाचयति— ' नमो मित्रस्य ' इति । अहितपनः सूर्यऋषिः । सूर्यदेवत्या जगती । परब्रह्मरूपेण आदित्यमवगम्य स्वस्य नामकारं(?) कृत्वा अन्येषां नमस्कारं कथयति सूर्याय । 'नमः मित्रस्य मित्राय नमः । 'वरुणस्य वरुणाय नमः । 'चक्षसे नमः । 'महः 'देवाय 'तत् 'ऋतं 'सपर्यत, हे ब्राह्मणाः, पूजयत । सपर्यतिरर्चाकर्मसु (नि ३.५.३) पठितः । 'दूरेदृशे दूरे च स्थिते दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै । 'देवजाताय देवानुग्रहार्थं जातो देवजातः तस्मै । 'केतवे, केतुरिति प्रज्ञानामसु (नि ३.९.१) पठितम् । प्रज्ञानत्वाय विज्ञानानन्दरूपाय नमः । 'दिवः 'पुत्राय नमः । बुलोकात् सूर्यो जायत इति प्रतीत्या दिवस्पुत्राय 'सूर्याय 'शंसत, शंसु स्तुतौ, स्तुतिं कुरुत ॥ ६ ॥

वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः ।

वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनीमा सीद ॥ ७ ॥

- १० वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । [वरुणस्य] । स्कम्भसर्जनी इति स्कम्भऽसर्जनी । स्थः ।
[वरुणस्य ।] ऋतसदनीत्यृतऽसदनी । [असि ।]
[वरुणस्य ।] ऋतसदनमित्यृतऽसदनम् । [असि ।]
[वरुणस्य ।] ऋतसदनीमित्यृतऽसदनीम् । आ । सीद ॥ तं ॥ ७ ॥

सा— कात्यायनः— “ उत्तम्भनेनोपस्तम्नाति वरुणस्योत्तम्भनमिति ” (काश्रौ ७.९.२५) इति ।
१५ 'असि' इति मन्त्रशेषः । उत्तम्भ्यते शकटस्य मुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत् काष्ठम् 'उत्तम्भनम् । हे काष्ठ, त्वं 'वरुणस्य शकटस्य उत्तम्भनम् 'असि । तथा वरुणो बन्धकारी देवः एवं शकटेऽपि बद्धस्य सोमस्य स्थापितत्वात् वरुणशब्देन शकटमुपचर्यते ।

कात्यायनः— “ शम्भे चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी इति ” (काश्रौ ७.९.२६) इति ।
'स्थः' इति मन्त्रशेषः । 'वरुणस्य शकटस्य युगे बद्धयोर्वलीवर्दयोर्गलस्य बहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्भे
२० स्थाप्येते । ताभ्यां बलीवर्दयोरितस्ततो गमननिवारणं भवति । ते ततः स्कम्भशब्देनोच्येते । हे शम्भे, युवां 'स्कम्भसर्जनी स्कम्भितुं सृज्यमाने भवथः ॥

कात्यायनः— “ अमिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीति ” (काश्रौ ७.९.२८) इति ।
एनामित्यनेन आसन्दी परामृश्यते । 'औदुम्बरीमासन्दीम्' इति पूर्वत्र प्रकृतत्वात् । वरुणशब्देनात्र बद्धः सोम उपलक्ष्यते । हे आसन्दि, त्वं 'वरुणस्य वस्त्रादिना बद्धस्य सोमस्य संबन्धिनी 'ऋतसदनी 'असि,
२५ ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासि ॥

कात्यायनः— “ कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीति ” (काश्रौ ७.९.२९) इति । हे कृष्णाजिन, त्वं 'वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य संबन्धि 'ऋतसदनम् 'असि यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥

15. C after °शेषः । adds : वरुणस्योत्तम्भनमसि ।

16. P1 om. वरुणो

कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्राः]

कात्यायनः— “तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनीमासीदेति” (काश्रौ ७.९.३०) इति । हे सोम, त्वं वरुणस्य वरुण्यदस्य तव संबन्धिनीम् ऋतसदनीं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतामासन्दीं प्राप्य आसीद कृष्णाजिने सुखेनोपविश ॥७॥

आ— उत्तम्भनेनोपस्तम्भाति— ‘वरुणस्योत्तम्भनम्’ इति । पञ्च वारुणानि यजूंषि वरुण-देवत्वानि । ‘वरुणस्य उत्तम्भनम् उत्कृष्टस्तम्भनम्’ असि न शकटस्य । शम्ये [उद्धति]- ‘वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः’ इति । स्कम्भशब्देन युगमुच्यते । तस्य सर्जनी स्थः भवथः । आसन्दीममिमृशति— ‘वरुणस्य ऋतसदनी सत्यसदनी त्वं भवसि । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति ऋतसदनम् असि सत्यसदनमसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनं, तस्मिन् सोमं निदधाति— ‘वरुणस्य ऋतसदनीम् आसीद ऋतस्य सत्यस्य सदनीम् आसीद उपविश ॥७॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

१०

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥८॥ (१०)॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरिति परिभूः । अस्तु । यज्ञम् । गयस्फान इति गयस्फानः । प्रतरण इति प्रतरणः । सुवीर इति सुवीरः । अवीरहेत्यवीरहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ म्यौ ॥ ८ ॥ (१०) ॥

एदमगन्म तिस्रः ॥३॥ महीनां चतस्रः ॥४॥ आकृत्यै द्वे ॥२॥ ऋक्सामयोश्चतस्रः ॥४॥ १५
व्रतं कृणुत नव ॥९॥ एषा ते पञ्च ॥३॥ वस्वी चतस्रः ॥४॥ एष ते चत्वारि ॥४॥ चन्द्रं
त्वा षट् ॥६॥ अदित्यास्वगष्ट ॥८॥ दशानुवाकेष्वेकोनपञ्चाशत् ॥४९॥

इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितापाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

सा— कात्यायनः— “या त इति वाचयति” (काश्रौ ७.९.३२) इति । पाठस्तु— ‘या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम १० दुर्यान्’ इति । हे सोम, ते तव या धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । ‘हविषा यजन्ति ऋत्विजस्त्वदीयस्वरूपेण हविषा यागं कुर्वन्ति । अतो यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव संबन्धिनी [विश्वा] तानि सर्वाणि स्थानानि परिभूः अस्तु भवान् परितः प्रासवान् भवतु । किं च गयस्फानः गृहाभिर्वर्द्धकः, प्रतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं प्रत्यस्मांस्तारयिता, सुवीरः शोभनास्त्वत्पसादलब्ध्वा

2. V1 S1 C °सदनम् for सदनीम्

21. P1 om. हविषा यजन्ति [L 22]

काश्रौ ३७

[कुष्णाक्षिनास्तरणादिमन्त्राः

वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः, 'अवीरहा यः वीराणां महतां परिपालक इत्यर्थः । हे सोम,
त्वं ययोक्तगुणयुक्तः सन् 'दुर्योन्' 'प्रचर गृहान् प्राप्नुहि ॥१०॥

इति चतुर्थेऽध्याये दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

- ५ सोमक्रयार्था एतस्मिंश्चतुर्थेऽध्याय ईरिताः ।
दशानुवाका एतेषामर्थोऽत्र प्रविविच्यते ॥१॥
वपनाभ्यञ्जनाद्यार्था द्यौर्द्वह (भ ?) णाभिधाः ।
अजिनाद्या व्रतार्थाश्च क्रयण्यानयनोचिताः ॥२॥
सोमक्रयण्यनुगतिर्यजमानस्य वाचनम् ।
१० हिरण्यस्पर्शनार्थाः स्युरजिनास्तरणादयः ॥३॥
यज्ञशालास्तम्भजप इमा इति समुन्दनम् ।
तृणान्तर्धानमोषेति छेदनं स्वधिमन्त्रतः ॥४॥
आपः स्नायादुदुत्कामे दीक्षा वस्तेऽत्र सप्त हि ।
महीनां नवनीतेनाभ्यञ्ज्याद् वृत्रेति चक्षुषोः ॥५॥
१५ आमिस्त्रिभिश्चित्यशेषो छिद्रेणेति भवेत् त्रिषु ।
आ वो वाचयते स्वाहा मुष्टिरेकादशेरिताः ॥६॥
आकृत्यै जुहुयात् षड्भिः षडेवात्रोपवर्णिताः ।
ऋक्सामाजिनसंस्पर्शाः शर्मास्यजिनरोहिणी ॥७॥
२० ऊर्गं मेखलां प्रबध्नाति सोम तन्नीविबन्धनम् ।
विष्णोः शिरः प्रोर्णुतेऽथ विषाणामिन्द्रमन्त्रतः ॥८॥
कण्डूयनार्थमादद्यात् सुसस्या लेखनं भुवि ।
उच्छेति दण्डोच्छ्रयणमष्टौ मन्त्रा इहेरिताः ॥९॥
अतं त्रिभिर्वाग्विमोको ह्यग्निर्वह्ना सकृद्वदेत् ।
दैवीं पयः स्पृशेदद्य पिवेत् श्रात्रा इति स्पृशेत् ॥१०॥
२५ नाभिं तथेयं ते यज्ञि मृत्रार्थं लोष्टमाहरेत् ।
अपो मुञ्चा मूत्रयेत तत्र लोष्टं क्षिपेत् पृथु ॥११॥

3. C S1 तुरीया°, V1 चतुर्था° for चतुर्थे
5. C S1 V1 चतुर्था° for चतुर्थे°
7. C S1 V1 वपनं चाभ्यञ्जनाद्याः for वपनाभ्यञ्जनाद्याः;
C उद्ग्रहणा° for द्यौर्द्वहणा°
8. V1 S1 C (आ) नयवाचिनः for (आ) नयनोचिताः
11. V1 S1 C शिरसवन्दनम् for इति समुन्दनम्
15. V1 S1 C आज्या for आमिस; V1 S1 C क्तिता° for चित्त्य°
18. P1 शर्मासीत्यवरोहणम् for शर्मास्यजिनरोहिणी

कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्राः]

अग्ने स्वप्स्यन् मन्त्रयेत् बुद्धं वाचयेत् पुनः ।
 क्रोधादौ त्वमिति ब्रूयाद् देयद्रव्यं स्पृशन् वदेत् ॥१२॥
 रास्वेयदनुवाकेऽस्मिन्ननुवाके मन्त्राश्चतुर्दश ।
 घृते स्वर्णं क्षिपेदेषा जूरसीति जुहोति हि ॥१३॥
 चन्द्रं हिरण्यमुदघृत्य चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।
 षष्ठेऽस्मिन्ननुवाके तु मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥१४॥
 वस्वी क्रयण्यनुगतिरदित्याः सप्तमे पदे ।
 जुहोत्यस्मे परिलिखेत् पदमस्मे क्षिपेद्घृते ॥१५॥
 त्वेपदं स्वाभिने दद्यादस्मे तत्स्वीकरोत्यसौ ।
 मा वयं संस्पृशोद्विक् तोतो पत्न्यै नयेत् पदम् ॥१६॥
 सप्तम्ये वाचयेत् पत्नीं नव मन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
 चतुरो वाचयेदेष ह्यस्मा सोमं स्पृशेत् तथा ॥१७॥
 अभि सोमं मिमीतेऽथ प्रजेत्युष्णीषबन्धनम् ।
 प्रजास्त्वेति विवृणुते मन्त्रा अष्टाबुदीरिताः ॥१८॥
 स्वर्णं स्पृष्ट्वा जपेच्चन्द्रं सप्तमे स्वर्णेन कम्पयेत् ।
 अस्मे स्वर्णं क्षिपेद्ग्रेऽजं स्पृष्ट्वा वाचयेत् तपः ॥१९॥
 मित्रो न सोममादत्त इन्द्रोरौ स्थापयेदमुम् ।
 जपेत् स्वानेति परि मा स सोमं वाचयेदथ ॥२०॥
 उदोत्थाय ह्यनो गरुछेत् प्रतिमन्त्रा इहेरिताः ।
 अदि कृष्णाजिनं स्तुत्वा अदि सोमं तु सादयेत् ॥२१॥
 अप स्पृष्ट्वा वाचयेत् वने वस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 सूर्याजिनं पुरो दध्यादनड्वाहौ तु योजयेत् ॥२२॥
 उत्सेति वाचयेद्भद्रः सारङ्गे वाचयेन्नमः ।
 वरु स्तभ्नाति शकटम् उत्खेदो वरु शम्भयोः ॥२३॥
 वरु स्पृशेदिहासन्दीमजिनास्तरणं वरु ।
 वरु सोमं सादयेत् जपेत् या ते चतुर्दश ॥२४॥

1. P1 वाचयते for वाचयते
2. P1 अप° for देय°
8. P1 after घृते in brackets writes स्थात्यामित्यर्थः
9. V1 S1 C अस्मेति for अस्मे तत्
10. S1 C ततो for तोतो
12. P1 ह्यस्मासौ सं° for ह्यस्मा सोमं
18. स्योनेति for स्वानेति
20. V1 S1 C आदि for अदि; V1 S1 C ह्यदि for अदि
52. P1 च तु for last वरु

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥२५॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

आ— सोमं प्रवेशयन् वाचयति— 'या ते धामानि' इति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । गौतम
ऋषिः । हे सोम, 'या' ते 'धामानि' तव संबन्धीनि यानि धामानि त्रयाणि भवस्थानानि नामानि
जन्मानीति धामानि । 'हविषा यष्टारः' यजन्ति । 'ता ते विश्वा' । 'ते तव' 'ता तानि विश्वामि
सर्वाणि । 'परिभूः, अत्र लिङ्गवचनव्यत्ययः परिभूणि । यज्ञं यज्ञं सर्वतो भवितृणि । 'अस्तु' 'यज्ञम्,
अत्र वचनव्यत्ययः, सन्तु । यद्वा— यज्ञं परिभूः अस्तु । त्वं च 'गयस्फानः पुत्रपशुहिरण्यादिगृहस्थ
१० वर्धयिता । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । प्रतरः, तृ तरणे, प्रतरन्ति येनापदः सः 'प्रतरणः । 'सुवीरः
शोभनवीरः । 'अवीरहा पुत्रादीनामहन्ता । हे सोम, इत्थंभूतस्त्वं 'दुर्यान् तदीयान् गृहान्
'प्र' 'चर इति ॥१०॥(४)॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवपरिपूज्यश्रीमज्जातवेदमहाचार्यस्य सूनुना
चतुर्वेदिश्रीमदानन्दबोधमहोपाध्यायेन विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

10. H1 स्युत्रादियितृस्यायि for स्फायी ओप्यायी

14. H1 om. 'बोध'

५-१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२२३

आतिथ्यहविरादिमन्त्राः]

पञ्चमोऽध्यायः

[अथ प्रथमोऽनुवाकः ।]

सा- यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सोयक्रयप्रधाने चतुर्थेऽध्याये वपनाख्यसंस्कारमारभ्य क्रीतस्य सोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा ५
वक्ताः । अथ सौमिकवेदिप्रधानः पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ तावदातिथ्यहविरादिविषया मन्त्रा
प्रथमेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा ।

अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ।

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा ॥१॥ १०

अग्नेः । तनूः । असि । विष्णवे । त्वा । सोमस्य ।

अतिथेः । आतिथ्यम् । श्येनाय । सोमभृत इति सोमभृते ।

अग्नये । रायस्पोषद इति रायस्पोषदे । विष्णवे । त्वा ॥ जुं ॥१॥

कात्यायनः — “ निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ” (काशौ ८-१-४) इति । प्रथममन्त्र-
पाठस्तु— ‘ अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा ’ इति । हे हविः, त्वम्, ‘ अग्नेः ’ तनूः ‘ असि, अग्निनामको यो देवः १५
सोमस्य राज्ञो भृत्यरूपस्तस्य तृप्तिहेतुत्वात् शरीरमसि । तथाविधं त्वां ‘ विष्णवे बहुषु यज्ञेषु व्यापित्वेन
विष्णुशब्दामिधेयाय सोमाय तत्प्रीत्यर्थं निर्वपामीति शेषः ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु— ‘ सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा ’ इति । पूर्वत्र क्रीतो यः सोमो वलीरूपः
तदभिमानी देवो राजा तस्यानुचरः कश्चित् सोमनामको देवोऽत्र ‘ सोमस्य ’ इति पृथग्यन्तेन विवक्षितः ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ २०

तृतीयमन्त्रपाठस्तु— ‘ अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ’ इति । अत्र ‘ अतिथेः ’ इति पृथग्यन्तेन
सोमराजानुचरः कश्चित् अतिथिनामको देवो विवक्षितः । हे हविः, त्वम् अतिथिनामकस्य देवस्य ‘ आतिथ्यम्
‘ असि । आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषमनपेक्ष्य क्षुधया पीडितो ब्राह्मणो यः परगृहे
समागच्छति तस्य सत्कारार्थं क्रियमाणः पादप्रक्षालनभोजनदानादिरूपः संस्कार आतिथ्यमित्युच्यते । २५
तथाविधत्वमस्य हविषोऽत्र विवक्ष्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

5. S1 C चतुर्थं for चतुर्थे; S1 C °संस्कारस्य for °संस्कारमारभ्य; V1 om. संस्कारम्...

क्रीतस्य

19. S1 C after देवो add भूत्वा

24. S1 C संस्कारार्थः for सत्कारार्थं

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु— 'श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा' इति । श्येननामकः कश्चिद्देवः सोमराजाऽनुचरः । स च नानाविधोपपन्नादग्नेः समर्पणेन सोमराजानं बिभर्तीति सोमभृत् । तस्मै 'श्येनाय हे इविः, त्वां निर्वपामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

पञ्चममन्त्रपाठस्तु— 'अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा' इति । अपरोऽपि कश्चिदग्निनामको देवः सोमस्य राज्ञोऽनुचरः । रायस्पोषं धनपुष्टिं ददातीति [रायस्पोषदाः ।] राज्ञो गृहे यद्धनमस्ति तत् क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञे समर्पयति । तथाविधाय 'अग्नये' 'रायस्पोषदे' रायस्पोषदायिने, हे इविः, त्वां गृह्णामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

विष्णुशब्दामिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणाम् अग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्संबन्धि-
गायत्र्यादिच्छन्दोदेवतानां च तृप्तिर्भवति । तदेतदभिप्रेत्य लौकिकन्यायसूचनेन तित्तिरिर्विस्पष्टमाह—
१० "यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञो-
ऽनुचराणि" (तैसं ६-२-१) इति ॥१॥

आ— आतिथ्ये हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्वैष्णवैर्यजुर्भिः । 'अग्नेस्तनूरसि' इति पञ्चदेवत्यादि
(?नि) । आद्यस्य पङ्क्तिर्वा सामान्येन । विवस्वानेव ऋषिः । 'अग्नेस्तनूः' इति अग्निशब्देन परोक्षं
गायत्र्युच्यते इति श्रुतिः । 'अग्नेः' 'तनूः' शरीरम् 'असि' भवसि । हुतं हविर्गग्नेः शरीरम्, भवति
१५ हि अमिरुचितं 'विष्णवे जुष्टम् । त्रिष्टु व्याप्तौ । वेवेष्टि । विश प्रवेशने । विशति सुप्रक्षणेऽ-
भिस्तौति अपेक्षितफलं प्रक्षरतीति एतेषां विष्णुरित्यनुशासनात् । तस्मै 'त्वा त्वां हविर्गृह्णामि ।
'सोमस्य' इति त्रिष्टुप् । 'सोमस्य' 'तनूः' शरीरम् 'असि' । 'विष्णवे' 'त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
'अतिथेः' इति जगती । 'अतिथेः' 'आतिथ्यं' शरीरम् 'असि' । 'श्येनाय त्वा' इति गायत्री ।
'श्येनाय गायत्र्यात्मकाय' 'सोमभृते सोमधारकाय विष्णवे । 'अग्नये त्वा रायस्पोषदे' इति
२० अतिजगती । 'रायस्पोषदे रायस्पोषदायेति व्यत्ययः । धनपोषस्य दात्रे 'विष्णवे गृह्णामीति ॥१॥

2. S1 C 'विधोपपन्नादि' for विधोपपन्नादग्नेः
6. C तुष्टिं S1 भंतुष्टिं for धनपुष्टिं
8. P 'देवानां' for 'देवतानां
9. S1 C 'वचनेन' for 'सूचनेन
10. S1 C अतिथिभ्यस् for second वै
12. B1 om. आतिथ्ये ... श्रुतिः (L. 14); H1 आतिथ्यं for आतिथ्ये
15. सप्रक्षणेभिस्तौति the meaning is obscure, may be corrupt. Could it be सुप्रक्षणेऽभिस्तौति ?
16. B1 विशरति for प्रक्षरति
18. H1 om. अतिथेरिति जगती
19. H1 om. इति; B1
20. om. अति°

जातिव्यवहारादिमन्त्राः]

सा- अथ अग्निमन्थनमन्त्रा उच्यन्ते ।

अग्नेर्जनित्रमसि वृषणौ स्थः । उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवा असि ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि

त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामि ॥२॥

अग्नेः । जनित्रम् । असि । वृषणौ । स्थः । उर्वशी । आयुः । पुरुरवाः । असि ।

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । मन्थामि ।

त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । जागतेन । त्वा । छन्दसा । मन्थामि ॥ घौ ॥२॥

कात्यायनः - “अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोति” (काश्रौ ५.१.२४) इति ।
‘असि’ इति मन्त्रशेषः । जायते अस्मिन्निति जनित्रम् । हे शकल, त्वम् ‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ ‘असि’ ।
अग्निजननाधारभूतमसि ॥

कात्यायनः - “वृषणाविति कुशतरुणे” (काश्रौ ५.१.२९) इति । आदायेत्यनुवर्तते । ‘स्थः’
इति मन्त्रशेषः । हे दमौ, युवां ‘वृषणौ’ सेक्तारौ भवथः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ
तद्वयुवामपि अरण्योरग्निजननसामर्थ्यसंपादकावित्यर्थः ॥

कात्यायनः - “उर्वश्यसीत्यधरारणि तयोः” (काश्रौ ५.१.३०) इति । शकले स्थापितयो-
र्दमयोरधरारणि निदध्यात् । हे अधरारणे, त्वम् ‘उर्वशी’ ‘असि’ । यथोर्वशी पुरुषभोगायाधस्ताच्छेते, १५
तद्वत् त्वमपि अधोवस्थिताऽसीत्यर्थः ॥

कात्यायनः - “आयुरसीत्युत्तरयाऽऽज्यस्थालीं संस्पृशेत्” (द्र. काश्रौ ५.१.३१) इति ।
यैयमुत्तरारणिर्निधास्यते तथाऽऽज्यस्थालीं स्पृशेत् । हे स्थालीगताज्य, त्वम् ‘आयुः’ ‘असि’ । अरणिद्वयेन
जनयिष्यमाणस्याग्नेरायुःप्रदमसि ॥

कात्यायनः - “पुरुरवाः इत्यभिधानम्” (काश्रौ ५.१.३१) इति । ‘असि’ इति मन्त्रशेषः । २०
अधरारणे अभिमुखत्वेनोत्तरारणि निदध्यात् । हे उत्तरारणे, त्वं ‘पुरुरवाः’ ‘असि’ । यथा पुरुरवः-
शब्दाभिधेयः पुरुषः उर्वश्या अभिमुखत्वेनोपरि वर्तते, तथा त्वमपीत्यर्थः । उक्तान् विनियोगानापस्तम्बोऽपि
दर्शयति- ‘अग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमन्थनं शकलं निदधाति । वृषणौ स्थ इति प्राञ्चौ दमौ । उर्वश्यसीत्य-
धरारणिमादत्ते । पुरुरवा इत्युत्तरारणिम्” (आपश्रौ ७.१२.१२-१३) इति ॥

कात्यायनः - “मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम्” (काश्रौ ५.२.२) इति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं २५
कुर्यात् । पाठस्तु- ‘गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा

8. V1 om. कात्यायनः ... जनना° (L. 10)

17. S1 C उत्तरम् for उत्तरया, C S1 V1 स्पृशेत् for संस्पृशेत्

18. S1 C V1 om. second अरणि°

22. P1 उर्वशीम् for उर्वश्याः

23. S1 C V1 °मन्थन° for °मन्थनम्°

25. P1 मयनं for मन्थनं

मन्यामि' इति । हे अग्ने, त्वां गायत्रीछन्दोऽस्मिन्निना देवेन सविताऽहं 'मन्यामि । अरण्योर्मन्यने-
नोत्पादयामि । द्वितीयतृतीयमन्त्रावप्येवं न्याख्येयौ ॥२॥

आ— आतिथ्ये अग्निमन्यनशकलमादत्ते— 'अग्नेर्जनित्रमसि' इति । शकलदेवत्यं यजुर्वा
उष्णिक् । जनी प्रादुर्भावे । अग्निर्जायतेऽस्मिन्निति 'जनित्रम् । दर्भतरुणके निदधाति— 'वृषणौ स्थः'
इति । देवी बृहती । दर्भतरुणके देवते । वृष्टु सेचने । 'वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ स्थः भवथः ।
अधरारणि निदधाति— 'उर्वश्यसि' इति । देवी बृहती । अधरारणिर्देवता । उत्तरारण्याज्यविलेपिनीमुप-
स्पृशति— 'आयुरसि' इति । देवी बृहती । लिङ्गोक्तदेवत्या । उत्तरामरणि निदधाति— 'पुरूरवा
असि' इति । उत्तरारणिदेवत्या गायत्री । " उर्वशी वाऽप्सराः पुरूरवाः पतिः " (शब्रा ३.४.१.२२)
इत्यादावुर्वशीपुरूरवसौ प्रसिद्धौ । मन्यति 'गायत्रेण' इति । 'गायत्रेण' इत्यादीनि त्रीणि
१० आग्नेयानि त्रैष्टुमानि । हे अग्ने, 'गायत्रेण' छन्दसा 'त्वा त्वाम् अग्निं 'मन्यामि जन्यामि ।
मन्य विलोडने । 'त्रैष्टुभेन' छन्दसा 'त्वा त्वां 'मन्यामि ॥२॥

भवतं नः समनसौ सचेतसा अरेपसौ ।

मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥३॥

भवतम् । नः । समनसा इति सऽमनसौ । सचेतसा इति सऽचेतसौ । अरेपसौ ।
१५ मा । यज्ञम् । हिंसिष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् ।
जातवेदसा इति जातऽवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥ ३ ॥

सा— कात्यायनः— 'भवतं न इति प्रास्थिति' (काश्रौ ५.२.५) इति । आपस्तम्बोऽप्याह—
"भवतं नः समनसावित्यग्नेणोत्तरं परिधिमाहवनीये प्रहरति" (आपश्रौ ७.१३.६) । पाठस्तु— 'भवतं
नः समनसौ सचेतसा अरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः'
२० इति । योऽयमाहवनीयोऽग्निश्चायं मथितोऽग्निस्तावुभौ हे अग्नी, 'नः अस्मदर्थं 'समनसौ मनसा सहितौ,
'सचेतसौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परित्यज्य अस्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् ।
तस्मिन्ननुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिरहित्यं सचेतस्त्वम् । 'अरेपसौ पापरहितौ । अस्मद्विषये प्रामादिकेना-
पराधेनापि कोपाभावः पापराहित्यम् । तद्वन्तौ 'भवतं, यथोक्तगुणयुक्तावुभौ तिष्ठतम् । पापराहित्यमेव
स्पष्टीक्रियते । 'यज्ञं मा 'हिंसिष्टम् अस्मदीयं कर्म मा विनाशयतम् । तथा 'यज्ञपतिम् अपि 'मा
२५ विनाशयतम् । हे 'जातवेदसौ उभावग्नी, अस्मिन्ननुष्ठानदिने 'नः 'अस्मदर्थं 'शिवौ शान्तौ 'भवतम् ॥३॥

1. P1 मथनेन for मन्यनेन
6. B1 देवधाना for अधरारणिर् ... °देवत्या (L. 7)
8. B1 इह for वा; B1 पुरूरवसमित्यादा; H1 पुरूरवसमित्यादाय we have corrected
this as पुरूरवाः पतिरित्यादौ [L. 9]
20. C S1 V1 अग्ने for अग्नी
23. S1 C V1 om. तद्वन्तौ

५.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

२९७

जातिभ्यहविरादिमन्त्राः]

आ- निर्मन्थ्याहवनीयाग्नी प्रार्थयते- 'भवतं नः' इति । आहवनीयनिर्मन्थ्याग्नी देवते । पङ्क्तिः । आहवनीयनिर्मन्थ्याग्नी युवां नः अस्माकं समनसौ समानमनस्कौ भवतम् । सचेतसौ समानप्रज्ञौ भवतम् । अरेपसौ । रेप इति पापनाम । अरेपसौ अपापौ यजमानस्य पापविरोधिनौ भवतम् । यज्ञं मा हिंसिष्टं मा विनाशिष्टम् । यज्ञपतिं च यजमानं च मा हिंसिष्टम् । किं च हे जातवेदसौ निर्मन्थ्याहवनीयाग्नी, अथ नः अस्माकं शिवौ शान्तौ भवतम् ॥३॥

अग्ना अग्निरिति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावा ।

स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा ॥४॥(१)॥

अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्ट इति प्रविष्टः ।

ऋषीणाम् । पुत्रः । अभिशस्तिपावेत्यभिश्स्तिपावा ।

१०

सः । नः । स्योनः । सुयजेति सुयजा । यज । इह । देवेभ्यः । हव्यम् । सदम् ।

अप्रयुच्छन्त्यप्रयुच्छन् । स्वाहा ॥ ४॥(१)॥

सा- कात्यायनः - "अग्ना अग्निरिति जुहोति" (काश्रौ ५.२.६) इति । पाठस्तु- 'अग्ना अग्निरिति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा' इति । 'अग्नौ आहवनीयाख्ये यः प्रविष्टः' अग्निः सध्यमानः सोऽयं चरति इविमंक्ष- १५ यति । चर गतिभक्षणयोः । कथं भूतोऽग्निः ? 'ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदश्चात्र ऋषय इत्युच्यन्ते । तेरुत्पादितत्वात् पुत्रवत् पुत्रः । अभिशस्तिपावा । अभिशस्तिवैकल्यनिमित्तोऽभिशापः । तस्मात् पाति पावयति (? गोपायति) रक्षयतीत्यभिश्स्तिपावा । हे अग्ने, 'सः' तथाविधत्वं 'नः' अस्मदर्थं 'स्योना' सुखरूपो भूत्वा 'सुयजा' शोभनेन साङ्गेन यागेन 'इह' अस्मिन् स्थाने 'देवेभ्यः' इन्द्रादिभ्यः 'हव्यं' सोमादिरूपं 'यज' देहि । यज देवपूजनसंगतिकरणदानेषु । अस्माभिर्दत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः । किं २० कुर्वन् ? 'सदं' सदा 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन् । 'स्वाहा' तुभ्यमिदमाज्यं हुतम् ॥४॥(१)॥

[इति पञ्चमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥]

आ- जुहोति- 'अग्ना अग्निः' इति । अस्य निर्मन्थ्याहवनीयाग्नी देवते । विराड् यजुरन्ता । 'अग्नौ आहवनीयाख्ये प्रविष्टः एषः अग्निः निर्मन्थ्य ऋषीणां विदुषां अग्निहोत्रिणां पुत्रः ।

1. B1 निर्मन्थ्य° for निर्मन्थ्य°

16. S1 C V1 after भक्षणयोः ins. इति

18. S1 C V1 om. पावयति; S1 C V1 रक्षति for रक्षयति

19. S1 C V1 संयोगेन for साङ्गेन यागेन; C om. अस्मिन्

22. S1 खण्डः for अनुवाकः

कासं... २८

तैरस्य जननात् नरकपरित्राणनाच्च अग्नेः पुत्रत्वमुपचर्यते । चरति । चरगतिभक्षणयोः ।
हविर्भक्षयति । सः च अभिशस्तिपावा । अभिशासनमभिशास्तिः अभिशापः । अभिशस्तेः
सकाशात् पाति गोपायतीति अभिशस्तिपावा, सः नः अस्माकं स्योनः सुखरूपो भवतु ।
'सुयजा यजेह' । तथा सति इह अस्मिन्नग्नौ सुयजा शोभनेन साङ्गेन यागेन यज । पुरुषव्यत्ययः ।
यजै । तत्र सदं सदा अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । अप्रमाद्यन् सावधानो भवान् देवेभ्यः
हव्यं चरति स्वाहा सुहुतमस्तु ॥४॥

[इति पञ्चमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥]

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

सा- प्रथमे आतिथ्यादिमन्त्रा उक्ताः । द्वितीये तानूनप्रादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

१०

आपतये त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि ।

तनूनप्त्रे शाकुराय शक्मन्नोजिष्ठाय ॥१॥

आपतय इत्याऽपतये । त्वा । गृह्णामि । परिपतय इति परिऽपतये ।

तनूनप्त्र इति तनूऽनप्त्रे । शाकुराय । शक्मन् । ओजिष्ठाय ॥ १ ॥

कात्यायनः - "प्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति" (काश्रौ ८.१.१९) पञ्चभिः । तत्र
१५ प्रथममन्त्रपाठस्तु - 'आपतये त्वा गृह्णामि' इति । आसमन्तात् पातीत्यापतिः प्राणवायुः । एवमाह
तित्तिरिः - "प्राणो वा आपतिः । प्राणमेव प्रीणाति" (तैसं ६.२.२-३) इति । हे आज्य, स्वाहा
'आपतये प्राणदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामि । अस्मिन् पात्रे स्वीकरोमि ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु - 'परिपतये त्वा गृह्णामि' इति । इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायं च
चिन्तयित्वा परितः पालयतीति परिपतिर्मनः । तदप्याह तित्तिरिः - "मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति"
२० (तैसं ६.२.२-३) इति । हे आज्य, 'त्वा परिपतये मनोदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु - 'तनूनप्त्रे' इति । अत आरभ्य त्रिषु मन्त्रेषु 'त्वा गृह्णामि' इत्ययं
मन्त्रशेषोऽनुषज्यते । तन् शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽग्निः । हे आज्य, त्वा
'तनूनप्त्रे, तनूनप्ता जाठरोऽग्निः, तस्मै तदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥

2. H1 om. अभिशापः

3. H1 before सः add यः

14. V1 S1 C om. पञ्चभिः ... एवमाह (L. 15)

21. S1 V1 C om. अतः

23. P1 om. तनूनप्त्रे; S1 C V1 om. तनूनप्ता; C जाठरोऽग्निः; S1 P जाठराग्निः for
जाठरोऽग्निः; C V1 S1 om. तद्

तानूनप्रादिमन्त्राः]

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु— 'शाकराय' इति । शाकनशीलः शाकरः शक्तिमान् पुरुषः । तस्य संबन्धि
शाकरं शक्तिस्वरूपम् । हे आज्य, त्वां 'शाकराय शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥

पञ्चममन्त्रपाठस्तु— 'शक्मन्नोजिष्ठाय' इति । 'शक्मन् शक्तिमत्सु पुरुषेषु यदोजिष्ठं तस्मै । हे
आज्य, त्वां गृह्णामि । ओजो नामाष्टमो धातुस्तस्य सारम् ओजिष्ठम् । तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते ।
ओजःसराभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीत्यर्थः । तनूनसृसंज्ञकजाठरामिसंज्ञकजाठरामिदेवताविषयस्य अपच- ५
कर्मणो हेतुभूतमाज्यं तनूनसृसंज्ञकम् । तदेतदुक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्गृहीतम् ॥१॥

आ— ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णाति— 'आपतये' इति । वायुदैवत्या निचृदनुष्टुप् । आपतती-
त्यापतिस्तस्मै । परितः सर्वतः पातीति परिपतिः तस्मै 'परिपतये आपतये वायवे आज्यं 'त्वा त्वां
'गृह्णामि । पुनः कथंभूताय ? 'तनूनप्रे । तनूशब्देनात्र आत्माऽभिधीयते । तन्वन्ति आकाशादयो
यस्मात् स आत्मा तनूः । " तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्जातः " (तैआ १०
८.२) इति । तदभिप्रायेण 'तनूनप्रे ब्रह्मणः पौत्राय वायवे । 'शाकराय । शक्लु शक्तौ । शक्नु-
वन्त्याकाशे भूतानि स्थातुमिति शकरः आकाशस्तस्यापत्यं शाकरो वायुः । तस्मै तनूनप्रे शाकराय
वायवे । शक्मन् शक्तेर्निबन्तं रूपम् । हे 'शक्मन्, शक्तिसंपन्न वायो, 'ओजिष्ठाय
बलिष्ठाय वायवे आज्यं त्वां गृह्णामीति संबन्धः ॥१॥

अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजः ।

अनभिश्स्तीत्यनभिश्स्तिपा अनभिश्स्तेन्यम् ॥२॥

अज्ज्ञसा सत्यमुप गेषः सुविते मां धाः ।

अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपाः ॥३॥

या त्वं तनूरियः सा मयि या मम तनूरेषा सा त्वयि ।

सह नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥४॥ २०

अनाधृष्टम् । असि । अनाधृष्टम् । देवानाम् । ओजः ।

अनभिश्स्तीत्यनभिश्स्ति । अभिश्स्तिपा इत्यभिश्स्तिऽपाः ।

अनभिश्स्तेन्यमित्यनभिश्स्तेन्यम् ॥ ठौ ॥२॥

1. C V1 तुरीय° for चतुर्थ°; P1 पुरुषस्य° for पुरुषः । तस्य;
2. C S1 'स्वरूप for 'स्वरूप°
3. V1 S1 C om. शक्मन्नोजिष्ठायेति; P1 हे शक्मन् for शक्मन्
7. B1 ध्रुवं for ध्रौवं
8. B1 परीति for पातीति; B1 om. परिपतिः
9. H1 तन्यन्ति for तन्वन्ति

अञ्जसा । सत्यम् । उप । गेषम् । सुविते । मा । धाः ।
 अग्ने । व्रतपा इति व्रतऽपाः । त्वे इति त्वे । व्रतपा इति व्रतऽपाः ॥ डां ॥ ३ ॥
 या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि । या । मम । तनूः । एषा । सा । त्वयि ।
 सह । नौ । व्रतपत इति व्रतऽपते । व्रतानि ।
 अनु । मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरिति दीक्षाऽपतिः । मन्यताम् ।
 अनु । तपः । तपस्पतिः । तपपतिरिति तपऽपतिः ॥ द्रु ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः - “ तानूनप्राप्तेतद्वक्षिणस्यां वेदिश्रौणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चाना-
 घृष्टमिति ” (काश्रौ ८.१.२४-२५) इति । पाठस्तु - ‘ अनाघृष्टमस्यनाघृष्टं देवानामोजः । अनभिशस्त्यभिज्ञा-
 स्तिपा अनभिशस्तेन्यम् । अञ्जसा सत्यमुप गेषम् सुविते मा धाः ’ इति । हे आज्य, त्वम् ‘ अनाघृष्टम्
 १० ‘ असि इतः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतमसि । ‘ अनाघृष्टम् इतः परमप्यतिरस्कृतं ‘ देवानाम् ‘ ओजः अग्न्यादीनां
 संबन्धि सारमसि । ‘ अनभिशस्ति । अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते । तद्वद्विमतमभिशस्ति त्वमसि ।
 ‘ अभिशस्तिपाः । ऋत्विजां परस्परविरोधेन निन्दनमभिशस्तिः । तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः ।
 लिङ्गव्यत्ययादभिज्ञास्तिपम् । ‘ अनभिशस्तेन्यम् । अनभिशस्तमनभिनिन्दितं यत् स्वर्गादिकलं तद्धेतुत्वा-
 दनभिशस्तेन्यम् । हे आज्य, तथाविधमसि । अतोऽहमृत्विक् ‘ अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन
 १५ ‘ सत्यम् आज्यस्पर्शरूपं शपथम् ‘ उपगेषम् उपगच्छेयम् । हे तनूनप्राज्य, ‘ सुविते शोभनमार्गे
 यज्ञकर्मणि ‘ मा ‘ धाः मां स्थापय ॥

कात्यायनः - “ अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय ” (काश्रौ ८.२.४) इति । पाठस्तु -
 ‘ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपाः । या तव तनूरियम् सा मयि या मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते
 व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ’ इति । हे ‘ व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने, ‘ त्वे
 २० ‘ व्रतपाः त्वममदीयस्य वर्तमानस्य व्रतस्य पालको भवसीति शेषः । ‘ तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य ‘ या
 ‘ तनूः शरीरमस्ति, ‘ सा ‘ इयं तनूः ‘ मयि भवत्विति शेषः । ‘ या च ‘ मम ‘ तनूः मदीयं शरीरं ‘ सा ‘ एषा
 तनूः ‘ त्वयि भवतु । तथा सति, हे ‘ व्रतपते व्रतपालकाग्ने, ‘ व्रतानि अनुष्ठेयानि कर्माणि ‘ नौ आवयोरभि-
 यजमानयोः ‘ सह प्रवर्ततामिति शेषः । व्रतेषु मम यावानादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किं च
 ‘ दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकः सोमः ‘ मे मदीयां ‘ दीक्षाम् ‘ अनु मन्यताम् । तथा ‘ तपस्पतिः उपसद्रूपस्य
 २५ तपसः पालकः सोमः ‘ तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामिति वर्तते ॥ २-४ ॥

आ- आज्यमवमृशन्त्यृत्विजः परस्परमद्रोहायाविरोधाय - ‘ अनाघृष्टमसि ’ । आज्यदेवत्यो-
 णिक्, ‘ घृतमाज्यं हविः सर्पिः ’ इत्यभिधानात् । हे आज्य, पूर्वमपि केनापि त्वम् ‘ अनाघृष्टम्

10. P1 before देवानाम् adds यतो
11. P1 om. वर्तते
12. P1 C S1 V1 अनभिशस्तिपाः - we have corrected this as अभिशस्तिपाः
14. C S1 V1 ‘ शस्तेन्य for ‘ शस्तेन्यम् ; C V1 अतो हे for अतोऽहम् ; P1 ‘ रहितत्वेन
for ‘ रहितेन
19. C P1 त्वं for त्वे
24. P1 after मे adds मम
26. B1 om. अविरोधाय

५.२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३०१

तानूनप्रादिमन्त्राः]

[१असि] अनाधर्षितम् अनुल्लङ्घितं त्वं भवसि । इदानीमपि त्वम् १अनाधृष्यम् अनुल्लङ्घनीयं त्वम् असि । १देवानाम् १ओजः बलं त्वमसि । अनभिशास्ति । अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते । न विद्यते अभिशास्तिर्यस्य तदाज्यम् १अनभिशास्ति । अभिशास्तिपाः । अभिशास्तेः पाति रक्षतीति १अभिशास्तिपाः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । अनभिशास्त्यस्य अनिन्द्यस्य स्वर्गादेः प्रदेशस्य संबन्धि आज्यम् १अनभिशास्तेन्यम् असि अनभिशांसनीयमसि ॥२॥

यतस्त्वमित्यंभूतमतस्त्वामभिशास्य (? १मृश्य) स्वाभिप्रेतमर्थं प्रार्थयति— 'अञ्जसा सत्यम्' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । 'अञ्जसा सत्यमुप गेषम्' । १अञ्जसा प्रगुणेन ऋजुमार्गेण १सत्यं यथास्वरूपम् १उपगेषम् उपगच्छेयम् । त्वं चानेन सत्येन १सुविते शोभनया विते सुविस्तृते स्वर्गादिलोके १मा १धाः मां धारय ॥

आहवनीये समिधमादधाति— 'अग्ने व्रतपाः' इति । आग्नेयं यजुः । यजमानोऽग्नेन १० यजुषा अग्निशरीरात्मशरीरोर्व्यत्ययं करोति । हे १अग्ने १व्रतपाः । व्रत इति कर्मनाम । व्रतं पारिरक्षतीति व्रतपाः । हे व्रतपाः १त्वे त्वां, व्यत्ययः । १व्रतपाः व्रतस्य गोप्तारं, शरणं ब्रजामीति शेषः ॥ ३ ॥

केन प्रकारेणेति तदाह — 'या तव तनूः' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या जगती । तत्संबन्धिनी १या १इयं १तनूः १सा १मयि भवत्विति शेषः । १मम संबन्धिनी मदीया १एषा १या १तनूः १५ १सा १त्वयि भवत्विति शेषः । 'सह नौ व्रतपते व्रतानि' । हे १व्रतपते, १नौ एवंभूतशरीर-व्यत्ययः ययोरावयोः १सह एकत्र १व्रतानि कर्माणि सन्त्विति शेषः । किं च । 'अनु मे दीक्षाम्' । [१मे] मदीयां [१दीक्षा] १दीक्षापतिः सोमः १अनुमन्यताम् । 'अनु तपस्तपस्पतिः' तप उपसद उच्यन्ते । उपसदां पतिः सोमः १मे मदीयं १तपः १अनु मन्यताम् अनुजानातु ॥ ४ ॥

अ॒शुर॑श्शुष्टे देव सोमा प्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

२०

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ॥ ५ ॥

आ प्याययास्मान् सखीन्त्सुन्या मेधया ।

स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्वचमशीय ॥ ६ ॥

अ॒शुर॑श्शुरित्य॒शुःऽअ॒शुः । ते । देव । सोम । आ । प्यायताम् ।

२५

इन्द्राय । एकधनविद इत्येकधनविदे ।

4. H1 अत्रामि° for अनभि°

6. H1 अतः for यतः

15. B1 या for मदीया

19. H1 उपसदां for उपसदां; H1 after मे adds मम

आ । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व ॥ जे ॥ ५ ॥
 आ । प्यायय । अस्मान् । सखीन् । सन्या । मेधया ।
 स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्याम् । उदचमिष्युत् ऋचम् । अशीय ॥ ह्रीं ॥ ६ ॥

सा- कात्यायनः - “ यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यश्शुरश्शुरिति ” (काश्रौ ८.२.६) इति ।

- ५ ऋत्विजश्चत्वारः, पत्नी पञ्चमी, यजमानः षष्ठः । पाठस्तु-‘ अश्शुरश्शुष्टे देव सोमा प्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।
 आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ॥, ‘ आ प्याययास्मान्सखीन्सन्या मेधया । स्वस्ति
 ते देव सोम सुत्यामुदचमशीय ’ इति । अंशुशब्दः सोमवत्त्वा अवयवमाचष्टे । वीप्सा सर्वसंग्रहार्था ।
 हे ‘सोम’ देव, ‘ते’ त्वदीयः ‘अश्शुरंशुः’ सर्वेऽप्यवयवाः ‘इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम्’ ‘आप्यायताम्’ अनेन
 प्रोक्षणेन सर्वतो वर्धताम् । चिरकालावस्थानेन सोमस्य योऽवयवो ग्लानो भवति, यश्च शुष्यति तदुभय-
 १० मनेनाप्यायितं भवतीति मन्त्रस्य तात्पर्यम् । तदाह तित्तिरिः - “ यदैवास्यापुत्रायते यन्मीपते तदेवास्या-
 तेनाऽऽप्याययति ” (तैसं ६.२.२) इति । कथंभूताय इन्द्राय ? । ‘एकधनविदे’ । यावन्तः सोमयागाः सन्ति
 तेषु सर्वेषु सोमरूपमिदं द्रव्यमेकमेव धनं तद्विन्दते लभत इत्येकधनवित् । किं च, हे सोम, ‘तुभ्यं
 त्वत्प्रीत्यर्थम्’ इन्द्रः ‘आप्यायताम् । बहुसोमपानेनेन्द्रो वर्धताम् । तथा हे सोम, ‘त्वम् अपि ‘इन्द्राय
 इन्द्रप्रीत्यर्थम्’ ‘आप्यायस्व सर्वतः प्रवृद्धो भव । एतन्मन्त्रपाठेनोभयोरभिवृद्धिः कृता भवति । तदाह
 १५ तित्तिरिः - “ उभावेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययति ” (तैसं ६.२.२) इति । किं च हे सोम, ‘सखीन्
 सखिवत् प्रीतिविषयान्’ ‘अस्मान् ऋत्विजः । तित्तिरिप्याह- “ ऋत्विजो वा अस्य सखायः ” (तैसं
 ६.२.२) इति । ‘सन्या धनदानेन । ‘मेधया अनुष्ठानेनार्थज्ञानधारणशक्त्या च ‘आप्यायय प्रवृद्धान् कुरु ।
 किं च हे ‘सोम’ देव, ‘ते’ स्वस्ति होमोऽस्तु । तव प्रसादादहम् ‘उदचं येयमृगुत्तमा समासिकालीनाऽखि
 तत्पर्यन्तम् । ‘सुत्यां सोमाभिषवक्रियाम्’ ‘अशीय प्राप्नुयाम् ॥ ५-६ ॥

- २० आ- सोममाप्याययन्ति- ‘ अश्शुरश्शुष्टे ’, ‘ आ प्यायय ’ इति च द्वे सोमदेवत्ये । आद्या
 पुरस्ताद्ब्रूहीति । अपरा गायत्री । द्वे सोमदेवत्ये । तव अंशुः । अंशुरश्मिरंशुवत् । अंशुरिति
 वीप्सा आदरार्था । ‘आप्यायताम् उपचीयताम् । ओप्यायी वृद्धौ । अभिवर्धताम् । कस्मै !
 ‘एकधनविदे एकस्मै धनविदे भगवते । यज्ञायैव धनं येषां ते एकधनाः । एकधना इति
 देवास्तान् वेत्तीति एकधनवित् । तस्मै एकधनविदे । ‘इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय, इन्द्रार्थम् ।
 २५ ‘ आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायताम् ’ । हे सोम, ‘तुभ्यं त्वदर्थम्’ इन्द्रः ‘आप्यायताम् । बहुसोमपानेन
 उपचीयताम् । हे सोम, ‘इन्द्राय इन्द्रार्थमेव’ ‘त्वम् अपि आत्मानम्’ ‘आप्यायस्व वर्धय ॥ ५ ॥

‘ आ प्यायय ’ इति । हे सोम, ‘अस्मान् यजमानान्’ ‘आप्यायय । ‘सखीन्
 समानख्यानान् परिचारकान् । ‘सन्या । षण्णु दाने । धनदानेन सखीन् ‘आप्यायय । ‘मेधया

8. P1 om. ते
 14. S1 C V1 प्रवृद्धं for प्रवृद्धो
 17. S1 C V1 after इति add उक्तम्
 23. B1 om. धनविदे
 26. B1 अपि for एव

५.२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३०३

तानूनप्रादिमन्त्राः]

विज्ञापनधारणावत्या प्रज्ञया च अस्मानाप्यायय । हे देव सोम, ते तुभ्यं स्वस्ति अविनाशोऽस्तु ।
अहमपि उदचम् उरुकृष्टदीप्तिमतीं सुत्याम् । पुञ् अभिषवे । तव संवन्धिनीं सुत्याम् अशीय ।
अशु व्याप्तौ । व्याप्त्याम् ॥६॥

एष्टा रायः प्रेषे भगाय । ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै ॥७॥

एष्टा इत्याऽइष्टाः । रायः । प्र । इषे । भगाय । ऋतम् ।

ऋतवादिभ्य इत्यृतवादिभ्यः । नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै ॥ जां ॥ ७ ॥

सा- कात्यायनः - “ प्रस्तरे निह्वत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना एष्टा राय इति ” (द्र.काश्रौ ८.२.९) इति । सर्वेऽप्यृत्विजः प्रस्तरे स्वकीयहस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तमुत्तानमुपयवस्थाप्य निह्वते । तेन परिश्रित सोममुपचरन्तीत्यर्थः । पाठस्तु- ‘ एष्टा रायः प्रेषे भगाय । ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्याः ’ इति । ‘ प्रेषे प्रकर्षेणेष्यमाणायात्राय भगाय ऐश्वर्याद्यर्थं ’ रायः धनानि ‘ एष्टा आस- १० मन्तादिष्टा अपेक्षिताः । हे सोम, त्वत्प्रसादादस्माकं रायो भवन्तिवत्यभिप्रायः । किं च । ‘ ऋतवादिभ्यः सत्यवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यस्तत्प्रीत्यर्थम् ’ ऋतं सत्यमवश्यंभाविफलोपेतं कर्म हे सोम, संपादयेति शेषः । ‘ नमः ’ दिवे द्युलोकाभिमानिन्यै देवतायै नमोऽस्तु । ‘ नमः ’ पृथिव्यै भूमिदेवतायै नमोऽस्तु । तयो-
र्देवतयोरनुग्रहेण अनुष्ठानुर्यजमानस्य अविघ्नेन स्थितिर्भवति । तदाह तित्तिरिः - “ द्यावापृथिवीभ्यामेव समकृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठन्ति ” (तैसं ६.२.२) इति ॥७॥ १५

आ- प्रस्तरे निह्वतः- ‘ एष्टा रायः ’ इति धनदेवत्या गायत्री । ‘ रायः धनानि ।
‘ आ ’ इष्टाः दक्षिणार्थं दत्ताः । किमर्थम् ? ‘ प्रेषे । प्र इषे प्रकृष्टान्नाय भगाय ऐश्वर्याद्यर्थम् । किं च- ‘ ऋतम् ऋतवादिभ्यः ’ । ऋतवादिनां सत्यवदनशीलानां सत्यव्रतानामग्निहोत्रिणां चिन्तितम्
‘ ऋतं सत्यं स्यादिति शेषः । ‘ नमः ’ दिवे ‘ नमः ’ पृथिव्यै । द्यावापृथिव्योर्नमस्कारात् तदुपल-
क्षितानां सर्वेषां नमस्कारः कृत इत्यभिप्रायः ॥७॥ २०

या ते अग्नेऽयः शया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥

1. B1 वा for च
8. P1 om. अपि
10. C P1 प्रेषे for प्रेषे; S1 प्रकर्षेणेष्य* for प्रकर्षेणेष्य*
11. C S1 V1 अपेक्षितदिष्टा for अपेक्षिताः
13. S1 भूरिति for भूमि*
17. H1 om. प्रेषे
18. S1 बादित; H1 बादीन-we have corrected this as ‘वदन’

या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ।
 उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥
 या ते अग्ने हरीशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ।
 उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥८॥(२)॥

या । ते । अग्ने । अयःशयेत्ययःशया । तनूः ।
 वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेति गह्वरेऽस्था ।
 उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अवधीत् । स्वाहा ।
 रजःशयेति रजःशया । हरीशया । हरिशयेति हरिःशया ॥८॥ (२) ॥

सा- कात्यायनः - “ उपसदं जुहोति सुवेण या त इति ” (काश्रौ ८.२.३५) इति । पाठस्तु-

- १० ‘ या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ’ इति । अत्र कयाचिदाख्यायिकया कण्वो मन्त्रं व्याचष्टे । असुराणां लोकत्रये तिस्रः पुर इदमुवाच- “ ततो ह्यसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्सयीमेवासिं लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि ” (माझभा ३.४.४३) इति । एतमेवार्थं तित्तिरिरप्याह- “ तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्सय्यवमाऽथ राजताऽथ हरिणी ” (तैसं ६.२.३) इति । तास्तिस्रः पुरो दग्धुमुपसदेवतारूपोऽग्निर्थादा तासु पूर्णं प्रविश्य व्याप्नोति तदानीमेतास्तिस्रः
- १५ पुरोऽग्नेस्तनवो भवन्ति । तदेतदभिप्रेत्यायं मन्त्रः प्रवर्तते । अयसि शेत इति अयःशया लोहमयीत्यर्थः । हे अग्ने, तव ‘या’ तनूः ‘अयःशया’ लोहमयपुरःस्थापित्वेन तद्रूपा सती ‘वर्षिष्ठा’ देवानामतिशयेनाभिमतफल-वर्षिणी । ‘गह्वरेष्ठा’ असुरसंवन्धितया गह्वरे विषमदेशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । सा ते तनूः ‘उग्रं’ ‘वचः’ ‘अपावधीत्’ छिन्धि भिन्धीत्यादिकमसुरैः प्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती । तथा ‘त्वेषं’ ‘वचः’ असुरैः प्रोक्तं देवाधिपक्षेपरूपत्वेन प्रदीप्तं वाक्यम् ‘अपावधीत्’ विनाशितवती । ‘स्वाहा’ तथाविधोपकारकर्त्रे
- २० तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । अथवा असुरैरुपद्रुता देवा अङ्गपाने अलभमानाः क्षुधया पिपासया च वयं पीडिता इति वदन्ति, तदेतदुग्रं वचः । तथा किमुपपातकमस्माभिः पुरा कृतं, किं वा वीरहत्याऽदिरूपं महापातकमस्माभिः कृतमित्येवं क्रुश्यन्तो देवा यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन प्रदीप्तं वदन्ति तदिदं ‘त्वेषं वचः’ इत्युच्यते । तदेतत् सर्वमाह तित्तिरिः - “ अज्ञानयापिपासे इ वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः ” (तैत्रा १.५.९) इति । कात्यायनः - “ एवमितरे अन्वहं रजःशयां हरिशयां च ” (काश्रौ ८.२.३८) इति । यथा
- २५ प्रथमदिने ‘अग्ने अयःशया’ इत्युपसदनुष्ठिता, एवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । तत्र द्वितीयस्यामुपसदि ‘रजःशया’ इति । तृतीयस्यामुपसदि ‘हरिशया’ इति पाठभेदः । तयोर्मन्त्रयोः

11. C S1 V1 om. मन्त्रं व्याचष्टे
 13. C S1 V1 एवम् for अवमा
 16. C S1 V1 ‘पुरो’ for ‘पुर’; C S1 V1 देवी for देवानाम्
 19. C कारे; S1 ‘कारके’ for ‘कर्त्रे’
 21. V1 C ‘घातकम्’ for ‘पातकम्’; C S1 om. पुरा कृतं ... अस्माभिः (L. 19)
 26. V1 C S1 om. तत्र; S1 C1 V1 om. रजःशयेति ... तृतीयस्यमुपसदि; V1 C S1 ‘शयामिति’ for ‘शयेति’

५३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३०५

उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्राः]

पाठस्तु—‘या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥
या ते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ’ इति ॥
‘रजःशया रजतमयी । ‘हरिशया हिरण्यमयी । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्ब्याख्येयम् ॥८॥

[इति पञ्चमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

आ— उपसदं जुहोति । “ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे अयस्मयीमेवास्मि” लोके
रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि ” (माशत्रा ३.४.४.३) इत्यादीतिहासोदिताऽभिप्रायोऽयम् । ‘या
ते अग्ने ’ इति । आग्नेयो धृतिवृहत्तात्मकप्रगाथः । हे ‘अग्ने, ‘ते तव ‘अयःशया । अयसि शेते
इति अयःशया अयस्मयी ‘तनूः शरीरम् । ‘वर्षिष्ठा वृषतमा असुराणामपेक्षितार्थानामतिशयेनाभि-
वर्षिणी । ‘गह्वरेष्ठा निगूढदेशस्थायिनी । एवंगुणविशिष्टा सा ते तनूः । उग्रं वचः अपावधीत् ।
असुरसंबन्धि यद् ‘उग्रं ‘वचः निष्ठुरं वचनं जहि छिन्धि भिन्वीत्यादिवचनं तत् ‘अपावधीत् १०
अपहन्तु । एवंविधं वचनं न कदाचिदपि शृणुयामित्याभिप्रायः । त्वेषं वचो अपावधीत् । बलेनोर्ज-
स्वितया युक्तं ‘त्वेषम् । त्विष दीप्तौ, दीप्तं ‘वचः ‘अपावधीत् अपहन्तु । ‘स्वाहा अहीनमस्तु ।
हे ‘अग्ने, ‘ते तव ‘या ‘रजःशया, रजसि रजते शेते इति रजःशया रजतमयी ‘तनूः । ‘वर्षिष्ठा
‘गह्वरेष्ठा या तनूः सा ‘उग्रं ‘वचः ‘अपावधीत् । बलेन ‘त्वेषं दीप्तं ‘वचः ‘अपावधीत् । हे ‘अग्ने,
हरिते शेते इति ‘हरिशया । ‘हरिशया तनूः वर्षिष्ठा ’ इत्यादि ॥ समानार्थम् ॥८॥ १५

[इति पञ्चमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

सा— द्वितीये तनूनप्रादिमन्त्रा उक्ताः । तृतीये तूत्तरवेदिनिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ।

तप्तायनी मेऽसि वित्तायनी मेऽसि

अवतान्मा व्यथितमवतान्मा नाथितम् ॥१॥ १०

तप्तायनीति तप्तऽअयनी । मे । असि । वित्तायनीति वित्तऽअयनी । मे । असि ।

अवतात् । मा । व्यथितम् । अवतात् । मा । नाथितम् ॥रि॥१॥

कात्यायनः—“शम्यामुदीचीं निदधाति । पुरस्तात् पश्चाच्च । दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च । स्प्येनान्त-
लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रम् ” (द्र. काशौ ५.३.२१-२५) इति । उत्तरवेदेः परिमाणं निर्णेतुं चतसृषु

15. B1 इत्यादिः समानार्थः for इत्यादि समानार्थम्

23. P1 om. स्प्येन ... दिक्षु (P 306 L 1)

कासं ३९

दिक्षु स्फुटेन रेखाः कुर्यात् । तदानीं पूर्वस्यां दिशि शम्यामुदगग्रां निधाय तस्याः पश्चिमपार्श्वे तदीयप्रमाणेन स्फुटेन रेखां कुर्यात् । तथा पश्चिमदिश्युदगग्रां शम्यां निधाय तस्या अभ्यन्तरतो रेखां कुर्यात् । एवं दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यात् । तदेतत् सर्वमापस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह—
“ शम्यां पुरस्तादुदगग्रां निधाय स्फुटोदीचीमभ्यन्तरमुपलिखति । वित्तायनी मेऽसीति । एनं दक्षिणतः
५ प्राचीं तित्तायनी मेऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नाथितमिति । उत्तरतः प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति”
(आपश्चौ ७-३-१४) इति । अत्रत्येषु चतुर्षु मन्त्रेषु अयं प्रथमः — ‘तप्तायनी मेऽसि’ इति । हे पृथिवि, त्वं मे मम अनुग्रहार्थं तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति संतप्यते तं पुरुषं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयः — ‘वित्तायनी मेऽसि’ इति । धनरहितस्य वित्तार्थं तं प्राप्नोतीति वित्तायनी ।

१० पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महत् धनं लभते ॥

अथ तृतीयः — ‘अवतान्मा व्यथितम्’ इति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितम् अन्नाभावाद्धीतं मां यजमानम् अवतात् इयं पृथिवी रक्षतात् ॥

अथ चतुर्थः — ‘अवतान्मा नाथितम्’ इति । नाथेति धातुर्थाच्चार्यः । नाथितं याचितवन्तं मां यजमानम् अवतात् । भूयो याच्ना यथा न भवति तथा पृथिवी रक्षतात् ॥१॥

१५ आ— चात्वालं परिलिखति— ‘तप्तायनी’ इति । तप्तायनीत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः पृथिवी देवत्याः । आद्यौ द्वौ गायत्र्यौ । अपरावुष्णिहौ । ‘तप्तायनी मेऽसि’ इति । तप्त इव पुरुषो वृत्त्यर्थं यस्यामयतीति तप्तायनी पृथिवी मे मम असि ॥

द्वितीयं परिलिखति— ‘वित्तायनी’ इति । वित्तार्थं यस्यामयतीति वित्तायनी पृथिवी मम असि ॥

२० तृतीयः — ‘अवतान्मा व्यथितम्’ [इति] । [व्यथितम्] । व्यथ भयचलनयोः । [व्यथितमन्नाभावाद्धीतं] माम् अवतात् ॥

चतुर्थः — ‘अवतान्मा नाथितम्’ [इति] । नाथेति याचनार्थः । नाथितं याचितवन्तं मां पृथिवी अवतात् । भूयो यथाऽहमयं न याचेयं तथा मां पृथिवी करोत्वित्यभिप्रायः ॥१॥

विदेरग्रेर्नभो नामाग्रे अङ्गिर आयुना नाम्नेहि ।

२५ योऽस्यां पृथिव्यामसि यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा दधे ।

1. P1 after कुर्यात् adds तप्तायनीति
5. नाद्रितम् for नाथितम्
6. C V1 प्रथममन्त्रः for प्रथमः
11. C S1 V1 after ‘चलनयोः ins. इति धातुः
16. H1 तप्तायसीति for तप्तायनी मेऽसीति
17. H1 तप्तायसी for तप्तायनी
22. B1 om. चतुर्थः ... याचनार्थः नाथितं (L. 19)
23. B1 सा for मां

५.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध भाष्यसमेता

३०७

उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्राः]

विदेरग्नेर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि ।
 यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ देधे ।
 विदेरग्नेर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि ।
 यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ देधे ।
 अन् त्वा देववीतये सिँ ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व
 सिँ ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व
 सिँ ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ॥२॥(३)॥

विदेः । अग्नेः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ । इहि ।
 यः । अस्थाम् । पृथिव्याम् । असि ।
 यत् । ते । अनाधृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । देधे ॥ १७
 द्वितीयस्याम् ।
 तृतीयस्याम् ।
 अन् । त्वा । देववीतये इति देवऽवीतये ।
 सिँही । असि । सपत्नसाही । सपत्नसाहीति सपत्नसाही । देवेभ्यः । कल्पस्व ।
 शुन्धस्व । शुम्भस्व ॥त्रे॥२॥(३)॥ १५

सा- कात्यायनः - “विदेरग्नेरिति स्पष्टेन” (काश्रौ ५.३.२६) इति । उत्तरवेदिनिचयनार्थं यस्मिन् भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल इत्युच्यते । तं प्रदेशमापस्तम्बो विस्पष्टं दर्शयति- “उत्तरस्माद्विधंसादुद्धं प्ररुमे चात्वालः । तमुत्तरवेदिवत् तूष्णीं शम्ययापरिमिनोति” (आपश्रौ ७.४.१-२) तस्मिन्चात्वाल स्पष्टेन मृदं खनेत् ॥ पाठस्तु- “विदेरग्नेर्नभो नाम” इति । हे चात्वालगते मृत्तिके, “अग्नेः तदभिमानिदेवस्य नभः नाम विदेः नभ इत्येतादृशं नामधेयं विद्धि । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरणं २७ कण्वो विधत्ते- “स वा अग्नीनां नामानि गृह्णन् प्रहरति” (काश्रौ ४.५.१.१७) इति ॥

कात्यायनः - “अग्ने अङ्गिर इति पुरोषश्च हरति” (काश्रौ ५.३.२७) इति । खाता मृत् पुरीषम् । पाठस्तु- “अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि” इति । हे अङ्गिरः अग्ने अङ्गानां मध्ये सारभूतवद्दे । अङ्गसारवत्त्वेनास्य खट्वस्य निर्वचनं छन्दोगा आमनन्ति- “एवमु वाऽऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसस्तेन” इति ।

16. C V1 निवपनार्थं for निचयनार्थं
17. P1 स्पष्टं for विस्पष्टं
18. P1 °वेदि for °वेदिवत्; V1 S1 C °मितेति for °मिनोति
20. P1 अग्नि for अग्नि; S1 नामोच्चारण° for नामोच्चारण°
22. P1 V1 खातात् for खाता
23. V1 C S1 आङ्गिरसत्त्वेन for अङ्गसारवत्त्वेन

मुनतापचनहेतुत्वादुदराग्नेः शरीरावयवानां मध्ये सारत्वं प्रसिद्धम् । तेषु तेषु कर्मसु पुति गच्छतीत्याहुः-
षण्डोऽप्यग्नेर्नामधेयम् । हे अग्ने, आयुना नाम्ना अभिहितः सन् एहि आगच्छ ॥

कात्यायनः - “ योऽस्यामिति निवपति ” (काश्रौ ५.३.२८) इति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं
निक्षिपेत् । पाठस्तु- ‘ योऽस्यां पृथिव्यामसि यत् तेऽनाष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दधे ’ इति । ‘ अस्यां
पृथिव्यां दध्यमानायां भूमौ यः ’ असि, हे अग्ने, यस्त्वं वर्तसे । किं च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत्
‘ नाम प्रसिद्धमग्निरित्येतादृशं नाम ’ अनाष्टं केनापि याज्ञिकेन अतिरस्कृतं तेन त्वा आदधे । तेन नाम्ना
युक्तं त्वामास्थापयामि ॥

कात्यायनः - “ एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ” (काश्रौ ५.३.३०-३१) इति ।
यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वात्वा हन्वा वेद्यर्थं मृत् प्रक्षिप्ता । एतत् त्रितयं पुनरपि द्विः कुर्यात् । तयोः पर्याययो-
१० द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेषो द्रष्टव्यः । पर्यायद्वयगतानां षण्णां मन्त्राणां पाठस्तु- ‘ विदेरग्नेर्नामो
नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत् तेऽनाष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दधे ।
विदेरग्नेर्नामो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत् तेऽनाष्टं नाम यज्ञियं तेन
त्वाऽऽ दधे ’ इति । यद्यपि पृथिवीशब्दस्य प्रकृतत्वात् द्वितीयतृतीयशब्दयोर्विशेष्यत्वेन स एवाऽऽनुवर्तते
तथाप्यौचित्यात् द्वितीया पृथिवी अन्तरिक्षम् । तृतीया पृथिवी चौरित्यवगन्तव्यम् । अन्यत् सर्वं
१५ पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

कात्यायनः - “ अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य ” (काश्रौ ५.३.३२) इति । यथा पूर्वस्मिन्
पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यात् । पाठस्तु- ‘ अनु त्वा देववीतये ’
इति । ‘ देववीतये देवानां प्राप्तये ’ त्वा, हे मृत्तिके, त्वाम् अनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥

कात्यायनः - “ सिंहासीति व्यूह्युत्तरवेदिं शम्यामात्रीम् ” (काश्रौ ५.३.३२) इति । एवम्
२० उत्तरवेदिं चतुर्दिक्षु शम्यया परिमितां व्यूहति विशेषेण पांसुभिराच्छादयेत् । पाठस्तु- ‘ सिंहासि
सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व ’ इति । हे उत्तरवेदे, त्वं ‘ सिंही सिंहसमाना भूत्वा ’ सपत्नसाही शत्रूणामभि-
भवित्री असि भवसि । अतः ‘ देवेभ्यः देवोपकारार्थं ’ कल्पस्व समर्था भव ॥

कात्यायनः - “ प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति । सिंहासीति प्रतिमन्त्रम् ” (काश्रौ
५.३.३३) इति । तत्रायं प्रोक्षणमन्त्रपाठस्तु- ‘ सिंहासि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ’ इति । हे उत्तरवेदे,
२५ शुम्भस्व शुद्धा भव । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ सिकताप्रोक्षणमन्त्रपाठः - ‘ सिंहासि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ’ इति । हे उत्तरवेदे, त्वं
‘ शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत् पूर्ववत् ॥२॥

[इति षष्ठमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥]

1.	P1 एषु for तेषु तेषु	107
5.	V1 C अग्निः for असि	107
9.	C V1 स्वाहा for स्वात्वा; C द्वयोः for तयोः	107
14.	P1 om. सर्वं	107
16.	V1 C S1 यथापूर्वम् for यथार्थम्	107
19.	V1 S1 C येयम् for एवम्	107
20.	V1 S1 C वेदिः for वेदि; V1 S1 C मितानां for मितानां	107
22.	V1 S1 C अग्निं for असि	107
28.	P1 S1 षष्ठमां for षष्ठमेऽ	107

५.३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३०९

उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्राः]

आ— चात्वाले प्रहरति— “ स वा अग्नीनां नामानि गृह्णन् प्रहरति ” (काशत्रा ४.५.१.१७) । ‘ विदेरग्नेः ’ इति । आग्नेयं यजुः । हे अग्ने, नमः, न भातीति नमः । अग्नेः ते नम इति स्वकीयं नाम त्वं विदेः जानीयाः । हे अग्ने हे अङ्गिरः, आयुना नाम्ना । आयुरित्यग्निनाम । आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहितः एहि आगच्छ । ‘ योऽस्यां पृथिव्यामसि ’ । यः त्वम् अस्यां प्रसिद्धायां पृथिव्याम् असि भवसि । ते तव अनाधृष्टम् अनाधर्षितं यज्ञियं यज्ञाहं यत् नाम तेन नाम्ना त्वाम् आदधे आस्थापयामि । हे अग्ने, अग्नेस्तव नम इत्येकं नाम, आयुरित्यपरं नाम । तत् त्वं विदेः जानीहि । ताभ्यामभिहित एहि । ‘ द्वितीयस्यां पृथिव्याम् ’ इति द्वितीयपृथिवीशब्देन अन्तरिक्षमभिधीयते । तथा तृतीयपर्याये तृतीयपृथिवीशब्देन द्युर्लोकोऽभिधीयते ॥

चतुर्थं प्रहरति— ‘ अनु त्वा देववीतये ’ इति । आग्नेय्यनुष्टुप् । देववीतये देवानां वीतये तर्पणाय । वीतिस्तर्पणार्थः ॥

१०

व्यूहत्युत्तरवेदिम् — ‘ सिंहासि ’ इति । ‘ सिंहासि ’ इत्यादीनां त्रयाणां वेदिदेवता । अतिशक्ती छन्दः । सिंहीरूपेण वेदिः स्तूयते । या त्वं सिंही असि । यज्ञादिविघ्नकारिणो निहन्तु या त्वं सिंही भवसि, सा त्वं सपत्नसाही सपत्नान् सोढुं शीलमस्या इति सपत्नसाही । छान्दसो दीर्घः । सपत्नसाहीति शत्रूणामभिभवित्रीत्यर्थः । सा त्वमस्माभिरनुमीयमाना देवेभ्यः अर्थाय कश्यस्व । उत्तरवेदिरूपेण वल्लभा भव ॥

१५

वेदिं प्रोक्षति— ‘ शुन्धस्व ’ इति । आभिरद्भिः स्नाता सती शुद्धा भव । सिकताः प्रक्रियति । या सिंही असि सा त्वं सपत्नसाही, देवेभ्यः अर्थाय शुम्भस्व । शुम्भतिरलंकारार्थः । अलंकृता भव ॥२॥

[इति पञ्चमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

1. B1 H1 after प्रहरति add विदेरग्नेरिति (H1 om. इति)
4. B1 H1 अन्त° for अग्नि° — we have corrected this as अग्नि°
7. B1 तच्च for तत् स्वं
9. H1 om. देववीतये
11. B1 om. ‘ सिंहासि ’ इति
12. H1 om. छन्दः; H1 om. या त्वं निहन्तुं [B. 13]
13. H1 om. सा त्वं
16. H1 om. आभिः; H1 after सिकताः ins. व

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

सा- उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्रास्तृतीये कथिताः । चतुर्थे निर्मिताया उत्तरवेदेः प्रोक्षणादिसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ॥

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु ।

मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु ॥१॥

इन्द्रघोष इतीन्द्रघोषः । त्वा । वसुभिरिति वसुभिः । पुरस्तात् । पातु ।

प्रचेता इति प्रचेताः । रुद्रैः । पश्चात् ।

मनोजवा इति मनःजवाः । पितृभिरिति पितृभिः । दक्षिणतः ।

विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । आदित्यैः । उत्तरतः । पातु ॥१॥

१० कात्यायनः - “उत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्” (काश्रो ५.४.११) इति । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः - ‘इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु’ इति । इन्द्र इत्यनेन शब्देन घुष्यत, विस्पष्टं कथ्यत यो देवः सोऽयम् इन्द्रघोषः । ‘वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः स देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि हे उत्तरवेदे, त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः - ‘प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु’ इति । ‘प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणः । स च

१५ रुद्रैः एकादशसंख्याकैर्गणदेवैः संयुक्तः पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः - ‘मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु’ इति । ‘मनोजवाः मनोवदत्यन्त-वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवताविशेषैर्युक्तो दक्षिणस्यां दिशि त्वां पातु ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः - ‘विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु’ इति । ‘विश्वकर्मा, विश्वानि सर्वाणि जगदुत्पत्त्यादिविषयकमणि यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशो देवः आदित्यैः द्वादशसंख्याकैर्गणदेवैः सहित

२० उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु । उत्तरशब्दोदिता देवता यदा देवान् प्राप्ता तदानीमसुरा देवान् हन्तुमुद्यतवन्तः समागताः । तस्मिन्नावसरे देवसेनाऽधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदेतदाह तित्तिरिः - “देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्तीहैव वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपातुदत” (तैसं ६.२.७) इत्यादि ॥१॥

आ- ‘उत्तरवेदिं प्रोक्षति- ‘इन्द्रघोषस्त्वा’ इति । उत्तरवेदिदेवत्या जगती । घोष इति

२५ वाङ्मामसु पठितम् । वसुभिः अष्टवसुभिः सहितः । इन्द्रघोषः इन्द्रवाच्यो देवः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि त्वा वेदि पातु रक्षतु । पश्चात् पश्चिमस्यां दिशि रुद्रैः एकादशभिर्देवैः सहितः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणः त्वा वेदि पातु । दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि पितृभिः अग्निष्वात्तादिभिः पितृगणैः सहितः मनोजवाः मनोगतिर्यमस्त्वा वेदि पातु । उत्तरतः

12. P1 S1 C इन्द्रो देवः for इन्द्रघोषः

19. V1 S1 C त्वादित्यैः for आदित्यैः

20. V1 S1 C प्राप्नोति for प्राप्ता

५-४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३१९

उत्तरवेदेः प्रोक्षणादिसंस्कारमन्त्राः]

उत्तरस्यां दिशि द्वादशभिः १ आदित्यैः सहितः १ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादिविषयाणि
यस्य सः विश्वकर्मा विश्वकृत् त्वां वेदिं १ पातु ॥१॥

इदमहं तप्तं वारिहिर्धा यज्ञानिः सृजामि ॥

सिंह्यासि स्वाहा सिंह्यादित्यवनिः स्वाहा ॥२॥

सिंह्यासि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा सिंह्याभि सुप्रजावनीं रायस्पोषवनिः स्वाहा । १

मिंह्यास्यावह देवान् यजमानाय स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा ॥३॥

इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः । बहिर्धेति बहिःऽध्या । यज्ञात् । निः । सृजामि ।

सिंह्या । अमि । स्वहा । आदित्यवनिस्तियादित्यवनिः ॥३॥॥२॥

ब्रह्मवनिरिति ब्रह्मऽवनिः । क्षत्रवनिरिति क्षत्रऽवनिः । सुप्रजावनिरिति सुप्रजाऽवनिः ।

रायस्पोषवनिरिति रायस्पोषऽवनिः । आ । वह । देवान् । यजमानाय । स्वाहा । १०

भूतेभ्यः । त्वा ॥ न्या ॥३॥

सा- कात्यायनः — “बहिर्वेदिशेषं निषज्जनीदमहं तप्तं वारिनि” (काश्रौ ५-४-१२) इति ।
पाठस्तु— ‘इदमहं तप्तं वारिहिर्धा यज्ञानिः सृजामि’ इति । असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं
तदुदवसृष्टरूपत्वात् तप्तम् इत्युच्यते । तादृशम् इदं वाः एतदुदकं प्रोक्षणशेषभूतम् अहम् अनुष्ठाता
‘यज्ञात्’ बहिर्धा यज्ञप्रदेशात् बाह्यप्रदेशे निःसृजामि निःसारयामि ॥२॥

१५

सा- कात्यायनः — “नाभ्यां श्रोण्यांसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षगया दक्षिणेंसे श्रोण्यां श्रोण्यामंसे
मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिंह्यासीति प्रतिमन्त्रम्” (द्र. काश्रौ ५-४-१४) इति । अस्यायमर्थः योऽयमुत्तरवेदे-
नांश्याख्यो मध्यमदेशः, यौ चांग्र्यज्ञानप्रदेशौ वेदेरंशाख्यौ, ये च वायव्यनक्षत्रप्रदेशरूपे श्रोण्यौ, तेषु पञ्चसु
स्थानेषु जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाऽयेन जुह्यात् । न च तेषु स्थानेषु क्रमेण होमः, किं त्वक्षणाया वक्रत्वेन । तद्
यथा-प्रथमं दक्षिणेंसे तत् उत्तरस्यां श्रोण्यां तत् उत्तरेंसे ततो दक्षिणस्यां श्रोण्यां ततो मध्य एतेषु २०
पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदेतदवलोक्यन् पञ्चभिर्मन्त्रैः जुह्यादिति । तमेतं वक्रप्रकारमापस्तम्बो
विस्पष्टमुदाजहार— “दक्षिणमसमुत्तरां श्रोणिं दक्षिणामुत्तरमसं मध्यमिति” (आपश्रौ ७-५-५) इति ।

तत्रायं प्रथममन्त्रपाठः — ‘सिंह्यासि स्वाहा’ इति । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन
देवेष्वोऽपक्रम्य तदानीमसुराणप्राप्य देवासुरसेनयोरुभयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ । तदाह तित्तिरिः—
“तेभ्य उत्तरवेदिः सिंह्यासीति कृत्वोभयान् अन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत्” (तैसं ६-२-७) इति । तदेतदसिप्रत्य २५
अस्मिन् मन्त्रे सिहीत्युच्यते । हे उत्तरवेदे, त्वं सिंह्यासीति सिंहरूपा भवसि । तादृश्यं तुभ्यं स्वाहा
हविर्दत्तम् ॥

19. P1 जुह्वा for जुह्वा
21. P1 एवं for एतं
24. V1 S1 C प्राप्य for अप्राप्य
27. V1 S1 C हविस्त्वाम् for हविर्दत्तम्

[उत्तरवेदेः प्रोक्षणादिसंस्कार मन्त्रः]

अथ द्वितीयो मन्त्रः — 'सिंहस्यादित्यवनिः स्वाहा' इति । आदित्यान् वनुते संभजते प्रीणयतीति आदित्यवनिः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयः — 'सिंहसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा' इति । ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमन्त्रविशेषः ॥

५ अथ चतुर्थः — 'सिंहसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहा' इति । पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेश्च संवादनमन्त्रविशेषः ॥

अथ पञ्चमः — 'सिंहस्यावह देवान् यजमानाय स्वाहा' इति । यजमानोपकारार्थं देवान् अस्मिन् कर्मण्यानयेः । एतावानत्र विशेषः ॥

कात्यायनः — " भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्यच्छति " (काश्रौ ५.४.१५) इति । होमशेषाज्ययुक्ते हे जुहु, त्वां भूतेभ्यः जरयुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थमुद्यच्छामीतिः शेषः । तमेतं मन्त्रार्थं विनियोगपुरःसरं तित्तिरिर्विस्पष्टं दर्शयति — " भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति " (तैसं ६.२.८) इति ॥३॥

आ — बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चति — 'इदमहम्' इति । वारिदेवत्या अष्टिः । 'इदं' तप्तम् आवर्तितं वाः वारि उदकं बहिर्धा यज्ञात् यजनस्थानात् बहिःस्थाने अहं निःसृजामि क्षिपामि ॥२॥

आ — नामि व्याधायति — 'सिंहसि' इति । 'सिंहसि' इत्यादीनां पञ्चानां वाग्देवता । आद्या गायत्री । द्वितीया षड्भक्तिः । तृतीया शक्ती । चतुर्थी अत्यष्टिः । पञ्चम्यष्टिः । 'सिंहसि' इति । वेदिनाभिस्त्वं सिंहो असि यज्ञप्रतिबन्धसंहारिणी असि । स्वाहा आह्वानमस्तु । आदित्यवनिः या वेदिनाभिरादित्यान् वनुते संभजते सा आदित्यवनिः । या ब्रह्म वनुते संभजते सा ब्रह्मवनिः । या क्षत्रं वनुते सा क्षत्रवनिः । या सुप्रजा वनुते सा सुप्रजावनिः । या रायस्पोषं वनुते संभजते सा रायस्पोषवनिः । एतंगुणविशिष्टा वेदिनाभिः वाग्रूपेण स्तूयते सा [त्वं] सिंहो असि । सा त्वं यजमानाय यजमानार्थं देवान् आवह स्वाहा स्वकीयकर्मण्यानयेः । हविर्दत्तमस्तु ॥

1. V1 S1 C द्वितीयं for द्वितीयो; P1 भजते for संभजते
8. V1 S1 C आनयेत् for आनयेः
13. H1 after इति adds गायत्री
14. B1 आर्ध, H1 आर्त — we have corrected this as आवर्तितं; निःसृजामि — In Samhitā the second verse ends with सिंहसि ... वनिः स्वाहा, whereas the commentators end the second verse with निःसृजामि and take सिंहसि स्वाहा as part of the third verse. The Mādhyandina Samhitā follows this division.
16. B1 om. सिंहसीति
20. H1 om. प्रजा वनुते ... दत्तमस्तु (L, 23)
22. B1 स्वकीयकर्मणोर्दानमस्तु we corrected this as स्वकीयकर्मण्यानयेः । हविर्दत्तमस्तु

५.४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३१६

उत्तरवेदेः प्रोक्षणादिसंस्कारमन्त्राः]

सुचमुषच्छति-- 'भूतेभ्यस्त्वा' इति । सुगदेवत्या दैवी बृहती । भूतशब्देन चतुर्विधा भूतग्राममात्रा अभिधीयन्ते । भूतग्रामार्थं भूतग्रामस्योत्पत्त्यर्थं चासि सा त्वम् । सुचमुषच्छामीति शेषः ॥३॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ२ह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ२ह ।

अच्युतक्षिदसि दिवं दृ२हाग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ॥४॥(४)॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । दृ२ह ।

ध्रुवक्षिदिति ध्रुवोऽक्षित् । अन्तरिक्षम् ।

अच्युतक्षिदित्यच्युतोऽक्षित् । दिवम् । दृ२ह ।

अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥ जूम् ॥४॥(४)॥

सा- कात्यायनः - " नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववत् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रम् " (काश्रौ १७ ५.४.१६) इति । पीतदारुशब्देन देवदारुवृक्षविशेष उच्यते । तदीयेः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपा-मुत्तरनाभिं परिदधात् । तथा दर्शपूर्णमासेष्टौ पश्चिमदक्षिणोत्तरदिक्षु मध्यमदक्षिणोत्तरपरिधयः प्रक्षिताः । तद्वदित्यभिप्रेत्य पूर्ववत् इत्युक्तम् । तत्र प्रथमो मन्त्रः - 'ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ२ह' इति । हे मध्यमपरिधे, त्वं 'ध्रुवः स्थिरः' 'अभि, अरः' 'पृथिवीं' 'दृ२ह' इतीकुरु ॥

अथ द्वितीयः - 'ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ२ह' इति । हे दक्षिणपरिधे त्वं, ध्रुवे स्थिरे क्षियति निवसतीति 'ध्रुवक्षित्', तादृशः 'असि । तस्मात् 'अन्तरिक्षं' इतीकुरु ॥

अथ तृतीयः - 'अच्युतक्षिदसि दिवं दृ२ह' इति । अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीति 'अच्युतक्षित्' । हे उत्तरपरिधे, तादृशः 'असि । तस्मात् त्वं शुलोकं इतीकुरु ॥

कात्यायनः - " अग्नेर्भस्मेति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाः " (काश्रौ ५.४.१७) इति । गुग्गुलुशब्देन धूपार्थं द्रव्यमुच्यते । सुगन्धितेजनशब्देन तृणविशेषमूलान्युच्यन्ते । वृष्णेस्तुकाशब्देनावि- ३७ संबन्धि रोमोच्यते । पाठस्तु- 'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषम्' इति । हे गुग्गुलुप्रभृतिसंभारसमूह, त्वम् उत्तरवेदिगतस्य 'अग्नेः' 'भस्म भासकम्' 'असि । तथा तस्य 'अग्नेः' 'पुरीषं' पूरकम् असि । तदेतदग्निपूरकत्वं प्रसिद्धमित्येतत् तित्तिरिदर्शयति- " अग्नेर्ह्येतत् पुरीषं यत् संभाराः " (तैसं ३.२.८) इति ॥४॥

इति पञ्चमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

1. B1 सुचम् for सुचम्
2. B1 'शब्दः' for 'मात्रा'; B1 'त्वाम्' for 'त्वम्'
10. P1 V1 S1 C पैतु° for पैत
11. P1 पूतदारु°, V1 S1 C पैतुद्र° for पीतदारु°
20. V1 S1 C om. उच्यते
22. V1 S1 C 'पूरकत्वं प्रसिद्धम्' for 'पूरकत्वं प्रसिद्धम् [L 23]

काश्रौ ५.४०

[हविर्धानाख्यमण्डपनिर्माणमन्त्रः]

आ- परिधीन् परिदधाति ' ध्रुवोऽसि ' इति । ' ध्रुवोऽसि ' इत्यादीनां त्रयाणां परिधये देवताः । आद्या बृहती । उत्तरौ त्रैष्टुभौ । यस्मादधियज्ञं परिधिः ' ध्रुवः ' असि स्थिरस्त्वमासि तस्मात् ' पृथिवी त्वं ' दृ२६ दृढीकुरु । ' ध्रुवक्षित् । ध्रुवे यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षित् परिधिः । यस्मात् त्वं ध्रुवक्षित् ' असि, तस्मात् त्वम् ' अन्तरिक्षं ' दृ२६ दृढीकुरु । ' अच्युतक्षित् । अच्युते यज्ञे क्षियतीत्य-
च्युतक्षित् परिधिः । यस्मात् त्वम् अच्युतक्षित् ' असि तस्मात् त्वं ' दिवं ' दृ२६ दृढीकुरु ।

संभारानुपनिबपति- ' अग्नेर्भस्मासि ' इति । संभारदेवत्या आद्या देवी पङ्क्तिः । परा ऋणिक् । संभारा गुग्गुल्वादयः । एते ' अग्नेः ' भस्म । भास्तेरेतद्रूपम् । भस्म इति तद्वदीक्षाः शुद्धाद्येत्यर्थः ॥

' अग्नेः पुरीषमासि ' । संभाराणां शरीरपूरणात् ' पुरीषं त्वम् ' असि ॥४॥

१०

[इति पञ्चमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

सा- चतुर्थे उत्तरवेदिप्रोक्षणादिसंस्कारमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे हविर्धानाख्यमण्डपनिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥१॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चित इति विपःऽचितः । वि । होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनविदिति वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिस्तुतिरिति परिऽस्तुतिः ॥ प्रैः ॥ १ ॥

अस्ति तावत् प्राचीनवंशाख्या काचिच्छाला । तस्यामाहवनीयाग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्च वर्तते ।
२० तस्याः शाखायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घां सौमिकवेदिर्निर्मातव्या । तस्या वेद्या अग्रभागे पूर्वानुवाकद्वयो-

1. H1 परिधिः for परिधयो
2. B1 देवत्याः for देवताः; B1 आद्याया for आद्या
3. H1 om. परिधिः
4. B1 om. अन्तरिक्षं ... तस्मात् त्वं (L. 6); H1 क्षीयते is corrected as क्षियति
5. H1 om. अग्नेर्भस्मासि
6. H1 नु गुग्गुदयो for गुग्गुल्वादयः; B1 येते for एते; H1 भस् भस्ति for भास्तेरे
7. H1 'पूषणात् for 'पूरणात्

१०५)

सायणाचार्य-आनन्दबोन्न-भाष्यसमेता

३१५

हविर्धानाख्यमण्डपनिर्माणमन्त्राः]

स्तोत्रवेदिः । ततः पश्चात् मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो निर्मातव्यः । ततोऽपि पश्चात् सदोऽभिधावा
कषिष्टाका निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धाननामके द्वे शक्रे
स्थापिते भवतः । तच्छक्रेद्वयं पुरतः प्रवर्त्य, तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो निर्मातव्यः । तच्च
शक्रेद्वयं सवितृमन्त्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः - “सावित्रियर्चां हुत्वा हविर्धाने प्र
वर्तयति” (तैसं ६.२.९) इति । तमेतं होमं विधत्ते ।

कात्यायनः - “चतुर्गृहीतं शालाद्वारं जुहोति युजत इति स गार्हपत्यैः” (काश्रौ ५.३.२९)
इति । प्राचीनशालायाः द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयोऽनुवर्तते । तस्मिन् जुहुयात् । स च पूर्वमाहव-
नीयोऽपि सन् उत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीत्यर्थः ।
पाठस्तु - ‘युजते मन उत युजते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे बयुनाविदेक
इन्द्रही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः’ इति । ‘विप्रस्य ब्राह्मणस्य, यजमानस्य संबन्धिनः ‘विप्राः ब्राह्मणाः १०
ऋत्विजः ‘मनः ‘युजते । लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां तत् प्रथमं नियमयन्ति ।
ततः ‘धियः इन्द्रियाणि ‘उत अपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य ? ‘बृहतः ‘विपश्चितः ।
अधीतवेदत्वात् बृहत्स्वम् । अर्थाभिज्ञत्वाद् विपश्चितस्वम् । कीदृशा विप्राः ? ‘होत्राः होमकर्तारः । तदिदं
ब्राह्मणां मनोनिवृत्तमादिसामर्थ्यम् एकः ‘इत् ‘वि ‘दधे एक एव ससर्ज । कीदृश एकः ? ‘बयुनावित्
बयुनानि वित् मार्गान् वेत्ति, सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य सर्वसृष्टौ विस्मैतव्यम् । यतः ‘सवितुः प्रेरकस्य १५
अन्तर्यामिणः ‘देवस्य ‘परिष्टुतिः सर्ववेदोस्तस्तुतिः ‘मही महती । तथा चाथर्वणिका अधीयते - “यः सर्वज्ञः
सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः” (मुंउ १.१.९) इति । वाजसनेयिनश्च - “य एष सर्वस्य वशी
सर्वस्वेषानः सर्वस्थाधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किं च” (बृउ ५.६.१) इति । श्वेताश्वतराश्च
“वराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वेउ ६.८) इति ॥१॥

भा- सावित्रं जुहोति - ‘युजते मनः’ इति । अधियज्ञानुवादिनी सवितृदेवत्या जगती । २०
स्यावाच्यो नाम ऋषिः । ‘युजते ‘मनः । ‘विप्राः । प्रा पूरणे । विशेषेण नृणामपेक्षितफलं तत्साधनं
च प्रापयन्ति पूरयन्तीति विप्राः ब्राह्मणा ऋत्विजः । ‘बृहतः । बृद्धि बृद्धौ । महतः । मह
पूजायाम् । महनीयस्य ‘विपश्चितः विदुषो मेधाविनः ‘विप्रस्य यजमानस्य ‘मनः ‘युजते
प्रेरयन्ति । किं च । ‘उत अपि ‘धियः धीः । युजन्ति - ‘उत’ इति । तत्प्रतियुक्ता वाच्य

1. ‘वेदितः पश्चात् for ‘वेदिः । ततः पश्चात्; V1 S1 C ‘र्धानाख्य’ for ‘र्धानाख्यो
4. V1 S1 C सावित्रं for सवितुः; P1 वर्तनीयम् for प्रवर्तनीयम्
7. V1 S1 C वर्तते for अनुवर्तते; V1 S1 C जुहोति for जुहुयात्
12. V1 C om. उत; V1 S1 C om. विप्रस्य
13. V1 C P1 विहोत्राः for होत्राः
14. V1 S1 C सर्जकः for ससर्ज; P1 om. बयुनावित्
15. C S1 V1 om. बयुनानि वित्; C V1 om. मार्गान् वेत्ति
16. P1 V1 अधीयन्ते for अधीयते; P1 after सर्वज्ञः adds च
20. B1 om. युजते मन इति
21. H1 तस्माद्धनं for तत्साधनं
24. H1 पूरयन्ति for प्रेरयन्ति; B1 युजती for युजन्ति

‘युञ्जते ।’ विप्राः एते सवित्रा प्रसूताः । ‘होत्राः, सुत्येऽहनि सप्त होतारो वषट्कर्तारो होत्रा उच्यन्ते, ते होत्राः । तेषां सर्वेषामृत्विजां मध्ये वयुनावित् । सवित्रा प्रसूतो ब्रह्माख्यः ।
 ‘एकः एव ।’ इत् एवार्थः । वेतिः क्रान्तिकर्मा वा प्रज्ञाकर्मा वा । तस्य वयुनमिति रूपम् ।
 वयुनमिति प्रज्ञानामसु (नि ३.९.१०) पठितम् । वयुनं वेत्तीति ‘वयुनवित् । छान्दसो दीर्घः
 वयुनाविदिति । त्रिवेदज्ञानान्वितो ब्रह्मा यस्य भैषज्यं ‘विदधे करोति । ‘मही देवस्य सवितुः
 परिष्ठुतिः’ । एवं देवनादिगुणयुक्तस्य यज्ञस्य । यज्ञादिद्वारा यजमान [स्य] जगत्प्रसवकर्तुः
 सवितुः इयमेव ‘मही महती परिष्ठुतिः संस्तवनं भवति ॥१॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूळहमस्य पांसुरे स्वाहा ॥२॥

१० इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।
 समूळमिति समूळहम् । अस्य । पांसुरे । स्वाहा ॥कि॥२॥

सा- कान्वायनः — “ दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधाय अमिजुहोतीदं विष्णुरिति ”
 (काश्रौ ८-३-३१) इति । दक्षिणशकटसंश्लिष्टदक्षिणचक्रस्य मार्गे हिरण्यं निधाय तस्मिन्नेष होमः ।
 पाठस्तु — ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळहमस्य पांसुरे स्वाहा’ इति । ‘विष्णुः त्रिविक्रमा-
 १५ वतारं घृत्वा’ इदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म । भूमावेकं पदम् । अन्नरिक्षे द्वितीयम् । दिवि तृतीयम् । इत्येवं
 ‘त्रेधा’ ‘पदं’ ‘निदधे’ । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा यस्य पदस्य सन्ति तत् पांसुरम् । ‘अस्य विष्णोस्तस्मिन्
 पादे विश्वं’ ‘समूळहं सम्यगन्तर्भूतम् । ‘स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥२॥

आ- दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधायामिजुहोति— ‘इदं विष्णुः’ इति । विष्णुदेवस्या
 गायत्री । ऋषिर्मेधातिथिः । ‘इदं परिदृश्यमानं जगत् । विप्लु व्याप्तौ । वेवेष्टि व्याप्नोतीति
 २० ‘विष्णुः, ‘इदं सर्वं भूतेन्द्रियमनःप्राणाहंकारादिकं जीवान्तर्यामिभावेनाविशतीति वा विष्णुः ।
 ‘विचक्रमे’ विक्रान्तवान् । पद्यते ज्ञायते अनेनेति ‘पदं, सर्वावभासकं ज्योतिरूपम् ।
 भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु ‘त्रेधा त्रिप्रकारेण अग्निवायुमूर्यरूपेण त्रिधा ‘निदधे । अथवा जगदुत्पत्ति-
 स्थितिलयाख्येषु त्रिषु स्थानेषु ब्रह्माविष्णुशिवरूपेण पदं स्वस्यैश्वर्यरूपं निदधे निहितवान् ।
 तथा जाग्रत्स्वप्रसुप्तिस्थानेषु विश्वतेजसा प्रज्ञारूपेण त्रिधा पदं निदधे । किं च ‘समूळहमस्य’ ।

1. B1 एव for एते; H1 before होत्राः adds ब्रह्माख्यः
2. B1 प्रसूतो for प्रसूतो
3. B1 इतरे गत्यर्थः for इत् एवार्थः
24. B1 तद्वा for तथा

५.५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३१७

[विष्णोर्नाममण्डपनिर्माणमन्त्राः]

सर्वेषामपरोक्षरूपस्य अस्य परमेश्वरस्य विष्णोः सत्यज्ञानानन्दात्मलक्षणं परममद्वैतलक्षणं पदं
 'समूहम् अन्तर्हितम् अकृतात्मभिरविज्ञातम् । पांसुरे । लुप्तोपममेतत् । पांसवः भूरेणवो रमन्त
 यस्मिन् प्रदेशे स पांसुरः । तस्मात् पांसुभूयिष्ठो देशः पांसुल इति । रलयोरभेदः । यथा
 पांसुले प्रदेशे निहितं द्रष्टुं न शक्यते । तद्वदिदमपि दुर्दर्शनमिति वाक्यशेषः । स्वाहा इति
 होमार्थः ॥२॥

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनवे दशस्या ।

व्यस्कन्ना रोदसी विष्ण एते दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥३॥

इरावती इतीरावती । धेनुमती इति धेनुमती । हि । भूतम् ।

सूयवसिनी । सूयवसिनी इति सूयवसिनी । मनवे । दशस्या ।

वि । व्यस्कन्नाः । रोदसी इति रोदसी । विष्णो इति विष्णो । एते इत्येते । १०

दाधर्थं । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । स्वाहा । ॥ गौ ॥३॥

सा- कात्यायनः - "सूक्तस्थायौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्वेरावती इति पूर्ववत्" (काश्रौ
 ६.३.३५) इति । यथा दक्षिणशकटसंबन्धिदक्षिणचक्रमार्गेऽध्वयुंहुंतवान् तथोत्तरशकटसंबन्धयुत्तरचक्रमार्गे
 प्रतिप्रस्थाता जुहुयादित्यर्थः । पाठम् - 'इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनवे दशस्या । व्यस्कन्ना
 रोदसी विष्ण एते दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा' इति । हे आवापृथिव्यौ, युवां 'मनवे मन्वानाय १५
 यजमानाय' इरावती अन्नवत्यौ 'धेनुमती' हि बहुधेनुयुक्ते च 'भूतं भवतम् । किं च 'सूयवसिनी शोभने-
 यवसैरभ्यवहारैर्युक्ते । 'दशस्या यज्ञसाधनानां दशस्यौ भवतम् । हे 'विष्णो, 'एते 'रोदसी आवापृथिव्यौ
 'व्यस्कन्नाः विभज्याऽऽज्ञया स्तम्भितवानसि । किं च तां पृथिवीं 'मयूखैः स्वकीयतेजोरूपैः नानाजीवै-
 र्वराहाद्यनेकावतारैर्वा 'अभितः' दाधर्थं सर्वतो धारितवानसि । 'स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥३॥

आ- द्वितीयस्यानसौ वर्त्मनि जुहोति - 'इरावती इति' । विष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । यजुरन्ता- २०
 वशिष्टा । 'रोदसी इरावती धेनुमती' इति द्विवचनान्तम् । हे भगवन् श्री 'विष्णो, 'रोदसी इमे
 आवापृथिव्यौ त्वच्छासनमनुवर्तमाने 'इरावती सत्य (!स्य) वत्यौ 'धेनुमती पञ्चादिमत्यौ
 'भूतम् अभूतम् । एवं संजाते । 'हि यस्मात् 'सूयवसिनी शोभनयवसिन्यौ । 'दशस्या ।
 दशतिर्दानार्थः । 'मनवे यजमानाय यज्ञसाधनानां दशस्यौ दशस्यौ । अतः कारणात्, हे भगवन्
 श्रीविष्णो, आवापृथिव्यौ त्वं 'व्यस्कन्नाः आज्ञया स्तम्भितवानसि । हे भगवन्, परमतेजोराशेस्तव २५

1. H1 after आनन्द° ins. °मयानन्त°; B1 om. परममद्वैतलक्षणं

18. P1 ज्ञेयाः for आज्ञया

21. B1 °विशिष्टः for °वशिष्टः; B1 दृढोति for इति

22. H1 after सत्यवत्यौ add इरावत्यौ

23. B1 संजाते for संजाते; B1 after यस्मात् adds तस्मात्

[हविर्धानाख्यमण्डपनिर्माणसम्बन्धे]

‘मयूखैः मयूखकरैः रश्मिवदाविभूतैर्वराहाद्यनेकावतारैः’ एते द्यावापृथिव्यौ ‘दाधर्थं धारयसि’
अतस्त्वां स्तुमः । ‘स्वाहा’ इति होमार्थः ॥३॥

देवश्रुतौ देवेष्वामोषतम् ।

प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम् ॥४॥

देवश्रुताविति देवऽश्रुतौ । देवेषु । आ । ओषतम् ।

प्राची इति प्राची । प्र । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति कल्पयन्ती ।

ऊर्ध्वम् । यज्ञम् । नयतम् । मा । जिह्वरतम् ॥ लुम् ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः - “ दक्षिण्या द्वाराऽऽनीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्णाक्षधुरावनक्ति परादेवश्रुताविति ” (काश्रौ ८-३-३२) इति । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्थो-
१० भावप्रभागौ सकृदज्यात् । पाठस्तु- ‘ देवश्रुतौ देवेष्वामोषतम् ’ इति । हे ‘ देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धाव-
काप्रभागौ युवां यजमानोऽयं वक्ष्यतीति ’ देवेषु ‘ आमोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम् ॥

कात्यायनः - “ प्राची प्रेतमिति वाचयति ” (काश्रौ ८-४-३) इति । यदा हविर्धानाख्ये शकटे
प्रवर्त्यते तदा यजमानं वाचयेत् । पाठस्तु- ‘ प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम् ’
इति । हे उमे शकटे, ‘ प्राची प्राक्मुखे ’ प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् । कीदृशे ? ‘ अध्वरं ’ कल्पयन्ती इदं कर्म
१५ समर्थं कुर्वाणे । किं च ‘ ऊर्ध्वम् ’ उपरिर्वातिदेवान् प्रति यज्ञं ‘ नयतं ’ प्रापयतम् । ‘ मा ’ जिह्वरतं मा
कुटिले भवतम् । इह कौटिल्ये ॥४॥

आ- पत्न्यक्षधुरावनक्ति ‘ देवश्रुतौ ’ इति । अस्या अक्षधुरौ देवते । पंडितः । ‘ देवश्रुतौ
अक्षधुरौ देवेषु विश्रुतौ प्रख्यातौ हे देवश्रुतौ, ‘ देवेषु, धुक्षि रुक्षि शब्दने । ‘ आमोषतं ’ शब्दयतम्
आमोषं कुरुतम् ॥

२० वाचयति- ‘ प्राची प्रेतम् ’ इति । अस्य हविर्धाने देवते । त्रिष्टुप् । हे हविर्धाने, ‘ प्राची
प्रागञ्चने ‘ अध्वरं यज्ञं ’ प्रेतं प्रागञ्चतम् । कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञम् । ऊर्ध्वं उत्कृष्टत्वगुणं यज्ञं
‘ कल्पयन्ती कल्पयन्त्यौ ’ यज्ञं ‘ नयतं सफलतां नयतं प्रापयतम् । ‘ मा ’ जिह्वरतम् ।
इह चलने । चलनं मा कुरुतम् असंचलितं कुरुतम् ॥४॥

1. B1 मयूखैः for मयूखैः; H1 रश्मिभिश्च भूतैः for रश्मिवदाविभूतैः
12. V1 S1 C °धानाख्य for धानाख्ये
16. V1 S1 C after कौटिल्ये add इति धातुः
17. H1 अक्षरं for first अक्ष
18. श्रुतौ for विश्रुतौ; B1 before विश्रुतौ adds देवैः; B1 हि for हे
19. H1 आमोषं for आमोषं
21. B1 उत्कृष्टं सवर्णं for उत्कृष्टत्वगुणं

द्विर्वांनास्वमण्डपनिर्माणमन्त्राः]

स्वं गोष्ठमा वदतं देवी दुयै
आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम् ।
अत्र रमेथां वर्षमन् पृथिव्याः ॥५॥

स्वम् । गोष्ठम् । गोस्थमिति गोऽस्थम् । आ । वदतम् । देवी इति देवी । दुयै इति दुयै ।
आयुः । मा । निः । वादिष्टम् । प्रजामिति प्रऽजाम् । मा । निः । वादिष्टम् ।
अत्र । रमेथाम् । वर्षमन् । पृथिव्याः ॥ च्यो ॥५॥

सा- कात्यायनः - “स्वं गोष्ठमिति च खजति” (काश्रौ ८.४.४) इति । अस्यायमर्थः - प्रवर्त्तमानबोः शकटयोरक्षे खजनं ध्वनिं कुर्वन्ति सति ‘स्वं गोष्ठम्’ इति यजमानं वाचयेत् । चकारो मन्त्रद्वय-
वाचनसमुच्चयार्थः इति । पाठस्तु- ‘स्वं गोष्ठमा वदतं देवी दुयै आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम्’
इति । दुर्बलादो गृहवाची । “गृहा वै दुर्वाः” (श्रा ३.३.४.३०) इति श्रुत्यन्तरात् । तेन शब्देन १०
गृहसद्वो शकटे लक्ष्यते । हे ‘दुयै’ देवी गृहसद्वोशकटद्वयरूपे देवते, ‘स्वं’ गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानम्
‘मावदतं’ सर्वतः कथयतम् । योऽयमक्षवाग्दस्तेन शब्देन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं
भवति तथा कथयतमित्यर्थः । ‘आयुः’ मा ‘निर्वादिष्टं’ यजमानस्य वाचशायुरस्ति तावत् सर्वं मा
निराकार्यम् । तथा च यजमानस्य ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां ‘मा’ निराकार्यम् । अनेनाक्षवाग्देन आयुःप्रजयो-
निराकरणं मा भूत् । किं तु यजमानस्याशीर्वाद एव भवत्वित्यर्थः । योऽयमक्ष उभयतो बहो भवति १५
सोऽयं बरुणदेवरूपो वाक्पारुष्येण दुर्वाग्वर्तते । तथा चान्यत्र श्रूयते- “वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो
बहो यदक्षः” (तैसं ६.२.९) इति । तस्माच्छापकपदुर्वाक्परिहाराय आशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण
प्रार्थितम् । एतदेव अमिप्रेत्य तैत्तिरीया मन्त्रमन्यथा पठन्ति- “सुवाग्देव दुर्वाक् आ वद” (तैसं
१.२.१३) इति ॥

कात्यायनः - “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नश्यस्ये अमिमन्त्रवतेऽत्र रमेथामिति” २०
(काश्रौ ८.४.५) इति । अनश्यस्ये प्रवर्तनं परित्यज्य स्थापिते शकटे उभे मन्त्रयेत् । कुत्र स्थापिते इति
चेत् उच्यते- पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेष्वित्येकः पक्षः । ‘मत्या वा’ इत्यपरः पक्षः । यत्र स्थापनीय इति
स्वस्य मतिस्तत्रेत्यर्थः । पाठस्तु- ‘अत्र रमेथां वर्षमन् पृथिव्याः’ इति । हे शकटे, युवां ‘पृथिव्याः’ वर्षमन्
भूमेः शरीरभूते ‘अत्र’ अस्मिन् देवयजनप्रदेशे ‘रमेथां’ क्रीडां कुरुतम् । देवयजनस्य भूमेः शरीरत्व-
माह तित्तिरिः - “वर्षं होतत् पृथिव्या यद्देवयजनम्” (तैसं ६.२.८) इति ॥५॥ २५

9. C V1 वचन° for °वाचन°
13. V1 S1 C om. आयुर्मा ... भवत्वित्यर्थः (L, 15)
14. P1 निरासकार्षिष्ट for both निराकार्षि
16. P1 अन्यत् for अन्यत्र
20. V1 S1 C अति° for अभि°
21. V1 S1 C अनभ्यस्त° for अनभ्यस्ये
22. V1 S1 C च for वा
25. V1 S1 C वर्षमन् for वर्षे

आ- शब्दं कुर्वन्नसि वाचयति- 'स्वं गोष्ठम्' इति । हविर्धानदेवत्या बृहती । हे हविर्धाने, हे 'देवी हे दुर्ये गृहेषु साधनभूते, 'स्वम् आत्मीयं 'गोष्ठं गोस्थानम् 'आवदतम् उच्चारयतम् । 'आयुः 'मा 'निर्वादिष्टम् । निरुपसर्गोऽत्र कुसायाम् । निर्वादनं मा कार्षीष्टम् । पशुधनादिरहितम् आयुः मा वादिष्टम् । तथाविधायुर्दानं मा कार्षीष्टम् । 'प्रजां 'मा 'निर्वादिष्टम् ।
 * दीर्घायुष्यादिगुणसंपन्नप्रजा स्यादित्युच्चारयतम् । 'अत्र 'रमेथाम् । रमु क्रीडायाम् । पृथिव्याः संबन्धानं 'वर्ष्मन् वेर्ष्मनि सेवनयोग्यविस्तीर्णस्थाने रतिं कुरुतम् ॥ १॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वा ॥ ६ ॥

विष्णोः । नु । क्रम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् ।

१० यः । पार्थिवानि । विममे इति विऽममे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत्तरम् । सधस्थमिति सधस्थम् ।

विचक्रमाण इति विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय इत्युरुगायः । विष्णवे । त्वा ॥ मौ ॥ ६ ॥

सा- कात्यायनः - "दक्षिणमुपस्तम्नाति विष्णोर्नु कमिति" (काश्रौ ८.४.९) इति । दक्षिणशकटस्याग्रं बोद्धुम् आधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । पाठस्तु- 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः' इति । 'नु 'कम् इति पादसमवायोऽवधारणार्थः । [अव्य]यं कर्मवाचकम् । 'विष्णोः 'वीर्याणि कर्माणि 'प्रवोचं प्रवृवीमि । कानि तानि कर्माणि इत्युच्यते 'यः विष्णुः 'पार्थिवानि 'रजांसि पृथिवीपरमाणून् 'विममे निर्मितवान् परिगणितवान् । पुनरपि यो विष्णुः 'उत्तरं 'सधस्थं देवानां सहवासस्थानं शुलोक रूपम् 'अस्कभायत् यथाऽधो न पतति तथा स्मिन्भवान् । पुनरपि 'यः 'त्रेधा 'विचक्रमाणः त्रिषु लोकेषु पादत्रयं निदधे
 २० 'उरुगायः उरुमिमं हारममिः गीयते च ॥

कात्यायनः - "दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति" (काश्रौ ८.४.७) इति । दक्षिणशकटाग्रवाहनाय यत् काष्ठं स्थापितं तद् भूमौ निखन्यात् । हे काष्ठ, 'विष्णवे हविर्धानशकटासिमावि-
 विष्णुप्रोत्थं त्वां निखनामीति शेषः ॥ ६ ॥

4. B1 नोदिष्टम् for मा वादिष्टम्
5. B1 before दीर्घां adds प्रजामप्येवमादिष्टं
16. C P1 before अव्ययं ins. पदसमुदायोऽवधारणार्थः
17. C V1 S1 om. पृथिवी°
20. V1 S1 C निदधौ for निदधे

५:५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३२१

द्विर्धामाख्यमण्डपनिर्माणमन्त्राः]

आ— दक्षिणमुपस्तन्नाति— ‘विष्णोर्नु कम्’ इति । ‘विष्णोर्नु कम्’ इत्यादयस्तिष्ठो
 वैष्णव्यलिष्टुमः यजुरन्ताः । १ नु १ कम् इति पादसमाहारोऽवधारणार्थः । १ विष्णोः एव १ वीर्याणि ।
 यस्मात् स्वमाहिम्ना सर्वान् लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं
 सृजति विसृजति वासयतीति वीरो भगवान् । तस्य विष्णोः कर्मादीनि वीर्याणि १ प्रवोचं प्रब्रवीमि ।
 वेदस्यैव प्रवचनं “ सर्वे वेदा यत् पदमाप्नुवन्ति ” (कठोपनिषद् २-१५) [इति] । तच्चौपनि- ५
 षदमिति । वेदस्यैवैवं वक्तुं युक्ततमत्वात् । ‘यः पार्थिवानि विममे रजांसि’ । १ यः विष्णुः १ पार्थिवानि
 पृथिवीविकाराणि १ रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि तद्बृहत्त्वापेक्षया रजोवत् रजांसि एतानि
 सूक्ष्माणि १ विममे निर्मितवान् । ‘यो अस्कभायदुत्तरम्’ । १ उत्तरं, भूमिमवधिं कृत्वा लक्ष्योजनादुपरि
 स्थितं द्युलोकादिकं १ यः भगवान् विष्णुः १ अस्कभायत् तथा तिष्ठेत्याज्ञामात्रेणैव स्कम्भनं कृतवान् ।
 ‘सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधा’ । “ सध मादस्थयोरुच्छन्दसि ” (पा ६-३-९६) इति सहशब्दस्य १०
 सधादेशः । सह अस्मिन् स्थीयत इति सधस्थं सहस्थानम् । देवादीनां सहनिवासस्थानं त्रेधा
 त्रिप्रकारेण जीवान्तर्यामिकालात्मना १ त्रेधा १ विचक्रमाणः । क्रमु पादविक्षेपे । पादविक्षेपं कुर्वाणः ।
 सात्विकराजसतामसमूर्तिप्रकारेण वा विचक्रमाणः । अध्यात्ममधिदैवमधिभूतमिति च प्रकारेण
 विचक्रमाणः । सुरनरतिर्यग्जातिभेदेन त्रिधा विचक्रमाणः यो विष्णुर्विविधं फलं सौति प्रस्तावयति
 अभिवर्षतीति विष्णुर्वर्तते (?) । यः विष्णुः १ उरुगायः उरुभिः बहुभिः महर्षिभिः उरुभिर्देवैश्च १५
 उरु गीयत इति उरुगायः । तस्य विष्णोः वीर्याणि प्रवोचं प्रब्रवीमीति संबन्धः । अथवा
 ‘विष्णोर्नु कम्’ इति । नु वितर्के । कम् इत्यस्य क इति परिणामः । विष्णोः वीर्याणि प्रवोचं
 प्रब्रवीमि [इति] यो ब्रवीति स को नु ? तद्वीर्याणि वक्तुं कोऽपि नार्हतीत्यर्थः । यद्यपि यः कविः
 ब्रह्माऽपि पार्थिवानि रजांसि आर्णानि [अर्णांसि ?] कालेन [साकल्येन] विममे, किं तथाऽपि
 विष्णोर्वीर्याणि विममे ? न विममे इत्यर्थः । यत्नेन विचक्रमाणः उरुगायः उत्तरं सधस्थम् अस्कभायत् १०
 तस्य वीर्याणि विमातुं साकल्येन गणयितुं कतमोऽपि नार्हतीत्यर्थः । तथा च श्रीवेदन्यासः—

5. B1 om. एव; B1 वाचनम् for प्रवचनम्; B1 मत्वा for तच्च
 7. B1 बहुत्वापेक्षया for बृहत्त्वापेक्षया
 12. B1 °कालात्मभावः for °कालात्मना
 13. B1 om. इति च
 14. B1 °मूर्ति° for °जाति°; B1 स्तौति H1 स्तति we have corrected this as : वीति.
 15. B1 trans महर्षिभिः ... शेषः ॥ (p. 405 L. 13)
 16. H1 om. प्रवोचम्; B1 अथ for अथवा B1 उरुषा; for उरु
 18. H1 om. कोऽपि; B1 om. ब्रह्मपि ... नार्हतीत्यर्थः (L. 21)
 21. B1 अपि for च

काशं ४१

“ विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि । *अस्कम्भयद्वास्खलता त्रिविष्टं यस्मात् त्रिसाद्यसदनादुस्कम्पयारम् (?) ” (द्र. भापु २.७.४०) इत्येवमत्र व्याचष्टे । स्थूणामुपनिहन्ति— ‘ विष्णवे त्वा ’ इति । ^१विष्णवे विष्णवर्थं स्थूणां त्वां निहन्तीति शेषः ॥६॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् ।

उमा हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वा ॥७॥

दिवः । वा । विष्णो इति विष्णो । उत । वा । पृथिव्याः ।

महः । वा । विष्णो इति विष्णो । उरोः । अन्तरिक्षात् ।

उमा । हि । हस्ता । वसुना । पृणस्व ।

आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् । विष्णवे । त्वा ॥ सूः ॥७॥

- १० सा— कात्यायनः — “ दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता । उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत् ” (काशौ ८.४.११-१२) इति । यथाऽऽवर्तुर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवान् । एवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादित्यर्थः । पाठस्तु— ‘ दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उमा हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वा ’ इति । हे ^१विष्णो, द्युलोकात् ^२वा भूलोकाद्वा महर्लोकात् वा ^३उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन ^४वसुना द्रव्येण ^५उमा ^६हि ^७हस्ता स्वकीयो हस्तावुभावपि ^८पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णात् ^९दक्षिणात् ^{१०}सव्यात् च हस्तात् ^{११}प्रयच्छ बहुकृत्व आवृत्त्या प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि । ‘ विष्णवे त्वा ’ इत्ययं मन्त्रः पूर्ववद्व्याख्येयः ॥७॥

- आ— उत्तरमुपस्तम्नाति— ‘ दिवो वा विष्णो इति । हे ^१विष्णो, ^२दिवः ^३वा द्युलोकाद्वा ^४उत ^५वा ^६पृथिव्याः पृथिवीलोकात्, हे ^७विष्णो, आदरार्थं पुनर्वचनम् । ^८उरोः विस्तीर्णात् ^९अन्तरिक्षात् महतोऽन्तरिक्षलोकात् । एकैकस्माल्लोकात् । एतेभ्यो वा त्रिभ्यो लोकेभ्यः । उत अपि ^{१०}अन्यतः कुतश्चित् उपायान्तरितो वा । मह इति धननाम । ^{११}महः धनमादाय ^{१२}उमा उभौ

1. H1 पवनानि for पार्थिवानि

* [भागवतपुराणे तु— ‘ चस्कम्भ यः स्वरंहसाऽऽस्खलता त्रिविष्टं यस्मात् त्रिसाद्यसदनादुस्कम्पयारम् ’ इति दृश्यते ।]

2. H1 मन्त्रं for अत्र

3. H1 °रुहन्ति for °निहन्ति

10. P1 उत्तरं for उत्तरा

11. P1 उपलभ्य for °उपष्टभ्य

14. P1 भूलोकाद् for भूलोकात्

16. V1 S1 C om. व्याख्येयः

18. H1 अप्यर्थः पुनर्वचि for आदरार्थं पुनर्वचनम्

19. B1 अन्तरिक्षात् लोकात् for अन्तरिक्षलोकात्; H1 उभेति for उत अपि

हविर्धानाख्यमण्डपनिर्माणमन्त्राः]

हस्ता हस्तौ तेन वसुना धनेन आपृणस्व हस्तौ परिपूरय । तव हस्तौ धनेनापूर्य आप्रयच्छ
दक्षिणात् दक्षिणहस्तेन । उत अपि सव्यात् सव्यहस्तेनापि, उभाम्यां वा आप्रयच्छ
आभिमुख्येन प्रयच्छ । ईश्वरः हि यस्मात् त्वमतस्त्वन्यौर्नन्तरमपेक्षितमाप्रयच्छेत्यभिप्रायः ।
'विष्णवे त्वा' इति पूर्ववत् ॥७॥

प्र तद्विष्णुं स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥८॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण ।

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिष्ठाः । गिरिस्था इति गिरिस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणेष्विति विक्रमणेषु ।

अधिक्षियन्तीत्यधिक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ टौ ॥८॥

१७

सा- कात्यायनः - “प्र तद्विष्णुरिति वाचयति” (काश्रौ ८.४.१६) इति । पाठस्तु- ‘प्र
तद्विष्णुं स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि
विश्वा’ इति । ‘यस्य’ ‘विष्णोः’ ‘उरुषु प्रभूतेषु’ ‘त्रिषु’ ‘विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु’ ‘विश्वा विश्वानि
सर्वाणि’ ‘भुवनानि’ ‘अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । ततः सुप्रसिद्धो विष्णुः ‘वीर्येण [अ] साधारणभूतेन
वीरकर्मादिना’ ‘प्रस्तवते प्रस्तूयते । तत्र दृष्टान्तः- ‘गिरिष्ठाः पर्वते स्थितः’ ‘कुचरः कुत्सितप्राणिभक्षकः । १५
चर गतिभक्षणयोः । विभेत्यस्मादिति ‘भीमः भयंकरः । ‘मृगः’ ‘न सिंह इव वीर्येण स्तूयते तद्वत् ॥८॥

आ - मध्यमं छदिरालभ्य वाचयति- ‘प्र तद्विष्णुः’ इति । दीर्घतमा औचक्ष्य ऋषिः ।
‘यस्य विष्णोः’ ‘उरुषु पृथुषु महत्सु’ ‘विक्रमणेषु पादेषु’ ‘विश्वा विश्वानि’ ‘भुवनानि सर्वाणि
भूतानि’ ‘अधिक्षियन्ति अधिवसन्ति । ‘तत् सः’ ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण वीरकर्मादिना अनन्य-
साधारणभूतेन’ ‘प्रस्तवते प्रस्तूयते । ‘गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः’ ‘कुचरः कुत्सितप्राणिभक्षकः । २०

1. B1 ते तव for तेन
3. H1 after प्रयच्छ । adds - हि यस्मात् तन्नः समग्रधनमसितप्रदाने विशकृति विधेति
वा त्रिभृता आत्मतिनः मृषणाश्च सन्ति । त्वमपि
14. V1 S1 C °वसन्ति for °निवसन्ति
16. V1 S1 C om. चर गतिभक्षणयोः; P1 inserts in the margin: वेदे नशन्द इवार्थः
17. B1 मध्यमं ... स्तूयते ॥ [P 324 L 4]
18. H1 om. महत्सु
19. H1 भुवनानि for भूतानि; H1 °साधारणं मनः for °साधारणभूतेन [L 20]

बिभेयस्मादिति ^१भीमः सिंहः । ^२मृगः ^३न मृग इव । सिंहः स्ववीर्येण स्तूयत इति च । अथवा
'मृगः न' । अतो मृगवदवभासमानः भगवान् श्रीनरसिंहः, शुद्धतमत्वाद्वा मृगः । दैत्यादीनां तु
भयहेतुवात् ^४भीमः । कुचरः, कुः पृथ्वी, तत्र लीलया चरतीति कुचरः । गिरि क्रम्यजुःसामलक्षणायां
वाचि । वाच्यत्वेन लक्ष्यत्वेन च तत्र तिष्ठतीति ^५गिरिष्ठाः । इत्येवं श्रीभगवान् विष्णुः स्तूयते ॥८॥

५ विष्णोः रराटमसि विष्णोः इनप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि ।
वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥९॥(५)॥

विष्णोः । रराटम् । असि । इनप्त्रे इति इनप्त्रे । स्युः । स्यूः । ध्रुवः ।
वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ वा ॥९॥(५)॥

सा- कात्यायनः - "विष्णो रराटमिति रराटयाम्" (काश्रौ ८.४.१८) इति । वाचयतीत्य-
१० नुवर्तते । असीति मन्त्रशेषः । हविर्धानाख्ये पूर्वोक्ते द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकन्देन
परितो हविर्धानाख्यमण्डपं कुर्यात् । स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य
सर्वाययवसद्भावाल्ललाटस्थोऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्-
दर्भमाला ग्रथ्यन्ते । तां मालां तद्वन्धनाधारं तिर्यग्गवंशं वा संबोध्य पुरुषललाटस्वेनोपचर्यते । हे दर्भमव-
मालाधारवंश, त्वं विष्णोर्विष्णुमूर्तिस्त्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य 'रराटम्' 'असि' ललाटस्थानीयो
१५ भवसि ॥

कात्यायनः - "विष्णोः इनप्त्रे स्थ इत्युच्छ्रायौ" (काश्रौ ८.४.१९) इति । चेवं रराट्नी
तस्यामूर्ध्वं स्थापितायामेतं मन्त्रं वाचयेत् । *बौधायनस्तु विस्पष्टमेतन्मन्त्रविनियोगमाह- "विष्णोः
इनप्त्रे स्थ इति रराट्वा अन्तो न्यस्यति संसृशतीत्येके" (*आपश्रौसू ११.८.४) इति । न्यस्यति विभज्य
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे रराट्यौ, युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य 'इनप्त्रे' 'स्थः ओष्ठसंबन्धिरूपे
२० भवथः ॥

कात्यायनः - "रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थि करोति" (काश्रौ
८.४.२१-२२) इति । हे रज्जो, त्वं विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य संबन्धिनी 'स्यूः' 'असि'
ग्रन्थिकरणाय स्यूता भवसि । हे रज्जुग्रन्थे, त्वं विष्णोः हविर्धानस्य संबन्धी भूत्वा 'ध्रुवः' 'असि'
स्थितो भवसि ॥

1. B1 बिभ्यति for बिभेति
2. B1 नृसिंहः for नरसिंहः, H1 दैत्यानां for दैत्यादीनां
3. H1 तत्र for तत्र
4. H1 om. लक्ष्यत्वेन; H1 om. विष्णुः
11. P1 °देवताकत्वात् for °देवताकत्वात्
13. VI S1 C om. दर्भमाला ... उपचर्यते । (L. 11)
19. P1 ऊर्ध्वं for ऊर्ध्वं ।

* [यद्यपि सायणाचार्येण बौधायनादुद्धृतमिदं सूत्रमिति निर्दिष्टं तथाऽपि सूत्राख्योऽवयव-
भाष्यसम्बन्धितसूत्रे उपलभ्यते]

५-६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३२५

उपरवनिर्माणमन्त्राः]

काल्यायनः — “ प्राग्वंशं हविर्धानं निर्माय वैष्णवमसीत्यालभते ” (द्र. काश्रौ ८.४.२४) इति ।
विष्णवे त्वेति मन्त्रशेषः । प्रागग्रैर्वंशैर्मण्डपं निर्माय मन्त्रेणानेन स्पृशेत् । हे हविर्धान, त्वं वैष्णवम् असि
विष्णुदेवताकत्वेन तत्संबन्धी भवसि । तस्मात् विष्णुप्रीत्यर्थं त्वां स्पृशामि । हविर्धानस्य विष्णुदेवताकत्वं
तित्तिरिदर्शयति— “ वैष्णवम् हि देवतया हविर्धानम् ” (तैसं ६.२.९) इति । ॥८॥

[इति पञ्चमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥]

आ— रराटमालम्भ्य वाचयति— ‘ विष्णो रराटमसि ’ इति । ‘ विष्णो रराटम् ’ इत्यादयः
पञ्च मन्त्राः वैष्णवाः । आद्या उष्णिक् । द्वितीयातृतीयादयो मन्त्राः पङ्क्तयः । विष्णोः यज्ञस्य
रराटं ललाटम् असि ॥

उच्छ्रय्यावुपस्पृश्य वाचयति— ‘ विष्णोः इनप्रे स्थ ’ इति । विष्णोः यज्ञस्य इनप्रे
सुक्विणी स्थः भवथः । इनप्त्रशब्देन ओष्ठसन्धिरुच्यते । सीव्यत्यनेनेति स्यूः इति । ‘ विष्णोः १०
स्यूरासि ’ । धिवु तन्तुसंताने । सीव्यति संतन्यतेऽनेनेति स्यूः असि । ग्रन्थि करोति । विष्णोः
ध्रुवः असि ग्रन्थिरसि । समाप्तं स्पृशति— ‘ वैष्णवमसि ’ । विष्णुदेवता अस्येति वैष्णवम् ।
विष्णवे अर्थाय त्वामुपस्पृशामीति शेषः ॥८॥

[इति पञ्चमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा— पञ्चमे हविर्धानमण्डपनिर्माणमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे त्परवनिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

आ देदे नार्यसिदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि ।

बृहन्नासि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ।

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम् ॥१॥

[देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे ।

अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।] आ । देदे ।

1. P1 निषाज for निर्माय
2. V1 S1 C before हविर्धान ins. वंश
6. B1 om. विष्णो रराटमसीति
10. H1 सुन्यति for सीव्यति B1 om. अनेनेति
11. B1 after असि adds इति; H1 संताने for संताने; B1 संततम् for संतन्यते
16. P om. वु

नारी । असि । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ।
 बृहन् । असि । बृहद्रवा इति बृहत्स्रवाः । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ।
 रक्षोहणम् । रक्षोहनमिति रक्षःसहनम् । वलगहनमिति वलगसहनम् । वैष्णवीम् ॥ १ ॥

- कात्यायनः — “ उपरवान् । अभ्यादि करोत्यवटवत् ” (काश्रौ ८.४.२८; ८.५.१) इति । यथा
 ५ थूपस्यावटः क्रियते तथाऽत्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गतानभ्रिस्वीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः ॥
 अवटार्थमभ्रिस्वीकारमाह । कात्यायनः — “ देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय ” (काश्रौ ६.२.८) इति ।
 अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते । पाठस्तु — “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्याम् । आ ददे नार्थति ’ इति । हे अभ्रे, ’त्वा ’आ ’ददे त्वां स्वीकरोमि । त्वं तु ’नारी
 ’असि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वाच्चराणां पुरुषाणाम् अनुष्ठातृणां संबन्धिनी भवसि । अन्यत्
 १० सर्वमैष्टिकहविर्निर्वापणमन्त्रवद् व्याख्येयम् ॥
 कात्यायनः — “ अवटं परिलिखतीदमहमिति ” (काश्रौ ६.२.८) इति । पाठस्तु — “ इदमहम्
 रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि ’ इति । उपरवाख्यांश्चतुरोऽवटान् परिलिखामीति यदस्ति । ’इदम् इति विभक्ति-
 न्यत्ययः । अनेन परिलेखनेन ’अहम् अनुष्ठाता ’रक्षसः रक्षसजातेः ’ग्रीवाः कण्ठदेशात् ’कृन्तामि छिनन्ति ।
 अपिशब्देन कृत्स्नशरीरच्छेदनं समुच्चीयते । न केवलं ग्रीवामात्रं छिनन्ति किन्तु कृत्स्नम् ’अपि शरीरम्
 १५ इत्यर्थः ॥

- कात्यायनः — “ बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति ” (काश्रौ ८.५.७) इति । आभेयीं
 विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेण अवटान्
 खनेत् । पाठस्तु — “ बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद । रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम् ’ इति ॥
 उपरवाख्य हे गतं, त्वं ’बृहन् ’असि महान् भवसि । वर्तुलस्य गतस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वात्
 २० बहुपरिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वम् । तथा त्वं ’बृहद्रवाः बृहन् महान् रवो ध्वनिर्यस्येति विग्रहः ।
 सकारान्तोऽयं शब्दः । खातुं भूमावभ्यां प्रहृतायां ध्वनिर्महान् भवतीत्यर्थः । तस्मात् त्वम् ’इन्द्राय
 इन्द्रधीत्यर्थं ’रक्षोहणं रक्षोवधविषयां ’बृहतीं ’वाचं प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं ’वद । सैव वाक् ’वलगहनम्
 इति ’वैष्णवीम् इति च विशेष्यते । पराजित्य पलायमानै रक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता
 अस्थिकेशनखादिपदार्था वलगा इत्युच्यन्ते । तदाह तित्तिरिः — “ असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु
 २५ वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खान्ते ” (तैसं ६.२.११) इति । तान्
 वलगान् हन्ति विनाशयतीति वलगहा वाक् । सा च यज्ञरक्षकस्य विष्णोः संबन्धिनी । तादृशीं वाचं
 ब्रूहि ॥ १ ॥

आ— इत उत्तरमुपरवमन्त्राः प्राक् ‘देवस्य त्वा’ इत्यस्मात् मन्त्रात् । अभ्रिमादते— ‘देवस्य
 [त्वा ’ इति ।] अभ्रिदेवत्या गायत्री, [हे अभ्रे,] ’सवितुः ’देवस्य ’प्रसवे वर्तमानोऽहम्
 ’अश्विनोः ’बाहुभ्यां ’पूष्णः ’हस्ताभ्यां ’त्वा त्वामभ्रिम् ’आददे गृह्णामि । ’नारी ’असि । नारी

6. V1 S1 C after °स्वीकारम् ins- एवम्
 20. V1 S1 C after त्वं add च
 28. B1 इतः ... वर्तमानोऽहम् (p. 412, H. 2); H1 आददे for आदचे

५.६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

उपरवनिर्माणमन्त्राः]

इति प्रशस्यते । नरस्यापत्यं स्त्री नारी । परिलिखति— ‘इदमहम्’ इति । रक्षोघ्नदेवत्या शक्वरी ।
यदेतत् ‘अहम्’ उपरवान् परिलिखामि ‘इदम्’ अहम् अयमहं ‘रक्षसः’ यज्ञविध्वंसिनो राक्षसस्य ‘ग्रीवाः’
‘अपि’ ‘कृन्तामि’ छिन्नाभि । यथापरिलिखितं खनति— ‘बृहन्नसि’ इति । उपरवदेवत्या मुरिक्
बृहती । हे उपरव, यस्मात् त्वं ‘बृहन्’ महान् ‘असि’ । कर्मणि परिमाणेन च । ‘बृहद्रवाः’ महान्
खः शब्दोऽस्येति बृहद्रवाः । तस्मात् ‘बृहती’ महती ‘वाचम्’ इन्द्राय ‘वद’ । पुनः कथंभूतामिति । ५
‘रक्षोहणम्’ । रक्षांसि याचकान् हन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम् । “ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्”
(पा. ३.२.८७) इति तत्र क्विप् । अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा. ३.२.८८) इति
क्विप् । ‘वलगहनम्’ । शत्रुभिर्विनाशार्थं भूमौ निखाताः कृत्याविशेषा वल्गाः । वृ (?) वधार्थस्य
वृणोतेर्वल इत्येतद्रूपम् । छान्दसो लकारः । यस्य वधार्थं क्रियते तं पुरुषं रोगादिभिर्वृण्वन्
प्रच्छादयन् । वलो गच्छतीति वलगः, एवं विधान् वलगान् हन्तीति वलगहा वाक् । तां ‘वलगहनं’ १०
‘वैष्णवीं’ विष्णुदेवत्यां वाचं वद इति संबन्धः ॥१॥

इदमहं तं वलगमुद्रपामि यन्नो निष्टयो यममात्यो निचखान ।
इदमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः समानो यमसमानो निचखान ।
इदमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखान ।
इदमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः सजातो यमसजातो निचखानोत् कृत्यां किरामि ॥२॥ १५

इदम् । अहम् । तम् । वलगम् । उत् । वपामि ।
यम् । नः । निष्टयः । यम् । अमात्यः । निचखानेति निचखान ।
समानः । [यम्] असमानः ।
सबन्धुरिति ससबन्धुः । असबन्धुरित्यसबन्धुः ।
सजात इति सजातः । असजातः ।
उत् । कृत्यां । किरामि ॥ घ्राः ॥२॥

कात्यायनः— “इदमहमित्युत्किरति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम्” (काश्रौ ४.५.८) इति । येन
क्रमेण चत्वारो गर्ताः स्वातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गतेभ्यः स्वातं यत् तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेत् । तत्रायं
प्रथमो मन्त्रः— “इदमहं तं वलगमुद्रपामि यन्नो निष्टयो यममात्यो निचखान” इति । द्वयै शब्दसंघातयोः ।
नितरां स्थापयति संघातरूपेण सह वर्तत इति ‘निष्टयः पुत्रादिः । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकः २५

2. H1 °विरोधिनो for °विध्वंसिनो

4. H1 om. महान्

8. B1 विशालार्थं for विनाशार्थं; H1 निखनिता for निखाताः

‘अमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा । नः अस्मानुद्दिश्य वधार्थं । यं । वलगं । निचखान । नितरां खातवान्, तं । वलगम् । उद्धरामि उद्धृत्य अन्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् । प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्धपासीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयः — ‘इदमहं तं वलगमुद्धरामि यं नः समानो यमसमानो निचखान’ इति ।
५ ‘समानः धनकुलादिभिः सदृशः । असमानः न्यूनधिको वा । अन्यत् पूर्ववत् । तृतीयकोटेरभावात् । समानासमानशब्दौ द्वावेव शत्रुवाचकावभिहितौ । एतदेवामिप्रेत्य तित्तिरिराह “द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै तौ वलगं निखनतस्तमेवोद्धपति” (तैसं ६.२.११) इति ॥

अथ तृतीयः — ‘इदमहं तं वलगमुद्धरामि यं नः सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखान’ इति ।
कुलशीलादिभिः समानो मातुलादिः । सबन्धुः, तद्विपरीतः । असबन्धुः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१० अथ चतुर्थः — ‘इदमहं तं वलगमुद्धरामि यं नः सजातो यमसजातो निचखान’ इति । ‘सजातः समानजन्मा भ्राता, तद्विपरीतः असजातः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

कात्यायनः — “उत् कृत्यां किरामीति पश्चात् सर्वेभ्यः” (काश्रौ ८.५.९) इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोद्गाप्य कृत्वा पश्चात् साधारणेनानेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गतेभ्यः उद्धरेत् । मन्त्रार्थस्तु — येयं कृत्वा शत्रुभिरभितः संपादिता वलगरूपा ताम् । उत्किरामि उद्धृत्य दूरे परित्यजामि ॥२॥

१५ आ — उत्किरति — ‘इदमहम्’ इति । ‘इदमहम्’ इत्यादयः पञ्च मन्त्राः कृत्यानिवर्तकाः । कृत्यान्निवेष्टव्या गायत्र्यः । ‘इदमहं तं वलगमुद्धरामि यन्नो निष्ठयो यममात्यो निचखान’ इति ।
‘नः अस्माकं निष्ठयः । स्वैष्ट्यै शब्दसंघातयोः । नितरां स्त्यायति सह संभाषणं करोतीति ।
‘निष्ठयः सहसंभाषकः पुत्रः अन्यो वा । यं । वलगं । निचखान । अमात्यः, अमाशब्दो गृहवचनः सहवचनो वा । “अव्ययात् त्यप्” (पा ४.२.१०४) इति । तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे [त्यप्] ।
२० ग्रहे सह [वा] वसतीति अमात्यः एकगृहवासी यः कश्चित् यं वलगं निचखान । न्य [खनत्]
“छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा ३.४.६) सर्वेषु कालेषु भवन्ति । तं । वलगम् । इदम् ।
‘अहम् अयमहम् । उद्धरामि उद्धरामि उन्मूल्य उत्किरामि इत्यर्थः ॥

द्वितीयमुत्किरति — ‘यं नः समानो यमसमानो निचखान’ इति । ‘नः अस्माकं विद्याभिः ।
‘समानः सदृशः । असमानः विद्याभिरसदृशः न्यूनोऽधिको वा । यं वलगं । निचखान । तं ।
२५ वलगम् । उद्धरामि ॥

तृतीयमुत्किरति — ‘इदमहम्’ इति । ‘नः अस्माकं सबन्धुः, बन्धातीति बन्धुः, समानो

15. B1 om. उत्किरति

17. B1 निष्ठयाः for निष्ठयः; H1 निरन्तरां for नितरां

18. B1 वाचं for वा यं; B1 H1 before पुत्रो adds सहसंभाषणं कः we have corrected this as सहसंभाषकः

20. H1 om. ग्रहे; B1 भवतीति for वसतीति

५०६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३२९

उपरवनिर्माणमन्त्राः ।

बन्धुः सवन्धुः । 'यं' वलगं 'निचखान' 'असवन्धुः असदृशो बन्धुः, यं वलगं निचखान' 'तं' 'वलगं' 'उद्वपामि ॥

चतुर्थमुत्किरति— 'इदमहम्' इति । 'सजातः समानजन्मा भ्राता । 'असजातः असमान-जन्मा भ्रातृसदृशः' 'यं' 'वलगं' 'निचखान' 'तं' वलगं 'उद्वपामि ॥

सर्वानुत्किरति— 'उत्कृत्यां किरामि' इति । कृ विक्षेपे । समूहां 'कृत्याम्' उत्कृत्योत्क्षिपामि ५
॥२॥

स्वराळसि सपत्नहा सत्रराळस्यभिमातिहा ।

जनराळसि रक्षोहा सर्वराळस्यमित्रहा ॥ ३ ॥

स्वराळिति स्वराट् । असि । सपत्नहेति सपत्नऽहा ।

सत्रराळिति सत्रराट् । अभिमातिहेत्यभिमातिऽहा ।

जनराळिति जनराट् । रक्षोहेति रक्षऽहा ।

सर्वराळिति सर्वराट् । मित्रहेत्यमित्रऽहा ॥ टी ॥३॥

१०

सा— कात्यायनः — “स्वराळित्यवमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रम्” (काश्रौ ८.५.१३) इति । खननक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानस्य हस्तस्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेत् । तत्रायं प्रथमः — ‘स्वराळसि सपत्नहा’ इति । हे प्रथमगर्त, त्वं ‘स्वराट्’ असि स्वयमेव राजमानो भवसि । अतः ‘सपत्नहा शत्रुघाती १५ भवेति शेषः ॥

अथ द्वितीयः — ‘सत्रराळस्यभिमातिहा’ इति । सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति ‘सत्रराट् । अभिमातिहा शत्रुघाती ॥

अथ तृतीयः — ‘जनराळसि रक्षोहा’ इति । जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् । ‘रक्षोहा वज्रविनाशकराक्षसघाती ॥

१०

अथ चतुर्थः — ‘सर्वराळस्यमित्रहा’ इति । सर्वेषु राजत इति सर्वराट् । ‘मित्रहा शत्रुघाती ॥३॥

आ— कृत्यार्थं खातं स्पृशति — ‘स्वराळसि’ इति । ‘स्वराळसि’ इत्यादयः उपरवदेवत्याश्चतस्रो गायत्र्यः । स्वयमेव राजति इति स्वकीयमेव राज्यं यस्येति वा स ‘स्वराट्’ असि । सपत्नहा । शत्रून् हन्तीति ‘सपत्नहा । यस्मात् त्वं स्वराट् सपत्नहा, अतो अस्मानपि तथाभूतान् कुर्विति २५ शेषः । सत्रराट् । द्वादशाहादिसत्रेषु राजते सत्राणि वा राजयतीति ‘सत्रराट् । त्वमसि ।

1. B1 om. असदृशो बन्धुः

13. P1 अभि° for अव°

15. V1 S1 C अक्षि for भवसि

काशं... ४२

अभिमातिहा । अभिमातिरिति अनुकूलशत्रुस्तं हन्तीति 'अभिमातिहा । जनराळसि । जनेषु राजत इति जनराट् । रक्षोहा । रक्षांसि हन्तीति 'रक्षोहा । सर्वराळसि । सर्वेषु राजत इति 'सर्वराट् । अमित्रान् हन्तीति 'अमित्रहा ॥३॥

रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोहणो वलगहनोऽव नयामि वैष्णवान् ।
रक्षोहणो वलगहनोऽव स्तृणामि वैष्णवान् ॥४॥

रक्षोहणः । रक्षोहन इति रक्षःऽहनः । वलगहन इति वलगऽहनः ।

प्र । उक्षामि । वैष्णवान् ।

अव । नयामि । अव । स्तृणामि । वैष्णवान् ॥ इत्थं ॥४॥

१० सा- कात्यायनः - “ प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति । भेदे मन्त्रावृत्तिः ” (काशौ ८.५.२२-२३) इति । एतांश्चतुरो गतान् मन्त्रेण प्रोक्षेत् । तस्य च मन्त्रस्य गर्तभेदे सति आवृत्तिः कर्तव्या । पाठस्तु- ‘ रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् ’ इति । ‘ वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गतान् ’ प्रोक्षामि । कीदृशान् ? ‘ रक्षोहणः राक्षसहन्तृन् ’ वलगहनः अमित्राणां हन्तृन् ॥

कात्यायनः - “ अवनयनावस्तरणे च ” (काशौ ८.५.२४) इति । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदक-
१५ सेचनमवनयनम् । दधैराच्छादनमवस्तरणम् । तयोर्द्वयोरपि क्रियोगर्तभेदात् तत्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्या । तत्रायमवनयनमन्त्रः - ‘ रक्षोहणो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् ’ इति । ‘ अवनयामि सिञ्चामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथावस्तरणमन्त्रः - ‘ रक्षोहणो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् ’ इति । ‘ अवस्तृणामि दधैराच्छादयामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२० आ- एतान् प्रोक्षति- ‘ रक्षोहणः ’ इति । ‘ रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि ’ इत्यादीनि सप्त विष्णुदेवत्यानि । आद्या अष्टिः । द्वितीया तृतीया पञ्चमी [च] अत्यष्टयः ॥ चतुर्थी धृतिः । षष्ठी दैवी पाङ्क्तिः । सप्तमी दैवी बृहती । ‘ रक्षोहणः, रक्षांसि ध्वन्तीति रक्षोहणः । वलगान् ध्वन्तीति वलगहनः । वैष्णवान् विष्णुदेवत्यान् युष्मान् प्रोक्षामि । अवनयति । रक्षोहणः वलगहनः वैष्णवान् रक्षोघ्नीर्वलघ्नीवैष्णवीः आपः अवनयामि अवाचीनं
२५ प्रापयामि । अवस्तृणामि रक्षोहणः वलगहनः वैष्णवान् वो युष्मान् दर्मान् अवाचीनान् स्तृणामि ॥४॥

15. C V1 S1 छादनम् for आच्छादनम्; V1 S1 C trans; अपि after; क्रिययोः

21. H1 अत्यष्टिः for अत्यष्टयः

23. H1 after प्रोक्षामि adds प्रोहामि

५६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३६३

अथर्वनिर्माणमन्त्रः]

रक्षोहणौ बलगहना उप दधामि वैष्णवी

रक्षोहणौ बलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी ।

वैष्णवमसि वैष्णवा स्थ ॥५॥(६)॥

रक्षोहणौ । रक्षोहना इति रक्षऽहनौ । बलगहना इति बलगऽहनौ ।

उप । दधामि । वैष्णवी इति वैष्णवी ।

परि । ऊहामि । वैष्णवी इति वैष्णवी ।

वैष्णवम् । असि । वैष्णवाः । स्थ ॥ ५ ॥ (६) ॥

सा- कात्यायनः - “ अधिषवणे फलके द्यङ्गुल्यान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे संतृण्णे वोप-
दधाति पर्युहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति ” (काश्रौ ८.५.२५) इति । ययोः फलकयोरुपरि सोमो
ऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके, तयोर्मध्ये द्यङ्गुलव्यवहिते ते चारत्निप्रमाणे असंतृण्णे इव दृढबन्धनरहिते १०
ईषद्वन्धनोपेते तादृशी फलके चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् । तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यात् ।

तत्रायमुपधानमन्त्रः । ‘ रक्षोहणौ बलगहना उपदधामि वैष्णवी ’ इति । यावधिषवण-
फलकविशेषौ तौ रक्षसां बलगहनौ बलगविनाशकौ । वैष्णवी विष्णुदेवताः । उपदधामि द्वयोर्गर्त-
योरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥

अथ पर्युहणमन्त्रः - ‘ रक्षोहणौ बलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी ’ इति । ‘ पर्युहामि मृदा १५
परितश्छादयामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

कात्यायनः - “ तयोश्चर्मधिषवणं परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ” (काश्रौ
८.५.२६) इति । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्मधिषवणाख्यम् । तस्य चर्मणोऽग्रभागः परितश्छिद्रो
भवति । सर्वमपि लोहितवर्णं तादृशं चर्म तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेत् । हे चर्म, त्वं वैष्णवम् असि
यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धि भवसि ॥

कात्यायनः - “ तस्मिन् प्राणः पञ्च वैष्णवा स्थेति ” (काश्रौ ८.५.२७) इति । निदधतीत्यनु-
वर्तते । तस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषवहेतुभूतान् पञ्चसंख्याकान् पाषाणानवस्थापयेत् । हे पाषाणाः, यूयं वैष्णवाः
स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धिनो भवथ ॥५॥

[इति पञ्चमाऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥१॥]

2. V1 अभि° for अभि°
3. C V1 मध्यमं for मध्ये
4. C V1 मृदाच्छिद्र for मृदा छिद्र°
13. V1 S1 C after गहनौ add : च
14. V1 after उपरि adds : पक्षे

आ— अधिषवणफले उपदधाति— ‘रक्षोहणौ वलगहनौ’ इति । राक्षसहन्तृणी वलगहनन्तृणी । ‘वैष्णवी विष्णुदेवत्ये अधिषवणफलके’ उपदधामि स्थापयामि । पर्यूहति— ‘रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी पर्यूहामि’ इति । परिप्रापयामि । तत्राधिषवणे चर्म निदधाति— ‘वैष्णवमसि’ इति । विष्णुदेवत्यम् असृजति । तस्मिन् [चर्मणि] प्रावणः पञ्च ‘वैष्णवाः’ स्व
५ भवय ॥५॥

[इति पञ्चमाऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

सा— षष्ठे उपरवनिर्माणमन्त्रा उक्ताः । सप्तमे सदोनामकमण्डपस्य इविधानप्राचीनवृक्षयोर्मध्य-
वर्तिनो निर्माणाय मन्त्रा उच्यन्ते ।

१० देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
आ ददे नार्यसीदमहम् रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि ।
यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः ।
दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ॥१॥

१५ [देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम्
पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
आ । ददे । नारी । असि । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ।]
यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः ।
दिवे । [त्वा ।] अन्तरिक्षाय । [त्वा ।] पृथिव्यै । त्वा ॥ सा ॥१॥

कात्यायन— “औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीम् । यूपवच्छेत्ते । अग्न्यादि करोत्याऽवस्तरणात्”
२० (काशौ ८.५.३०-३२) इति । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां सदोमण्डपमध्ये निरुनेत् । सा च
शाखा यजमानदेहपरिमिता सती खननात् पूर्वं यूपवद् भूमौ शयित्वा वर्तते । यथा यूपस्यावदं खनितुम्
अग्निस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तास्तत्तन्मन्त्रैरनुष्ठितास्तद्ब्रह्मप्राप्यनुतिष्ठेदित्यर्थः ।

8. P1 V1 trans. षष्ठे after 'मन्त्राः'; S1 अभिहिताः for उक्ताः
19. P1 उप; C S1 अव for आऽव
21. P1 शायित्वा, C S1 शयित्वा for शयित्वा; C S1 om. वर्तते
22. P1 तत्र मन्त्रैर् for तत्तन्मन्त्रैर्

सदोमण्डननिर्माणमन्त्राः]

यूपावटप्रदेशे मन्त्रविनियोगः कात्यायनेनैवमुक्तः—“देवस्य त्वेत्यभिमादाय” (काशौ ६.२.८) इति । पाठस्तु—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि’ इति । पूर्वानुवाके व्याख्यातम् ॥

कात्यायनः—“अवटं परिलिखतीदमहमिति” (काशौ ६.२.८) इति । पाठस्तु—‘इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कुन्तामि’ इति । एतदपि पूर्वानुवाके व्याख्यातम् ॥

कात्यायनः—“यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य” (काशौ ६.२.१५) इति । पाठस्तु—‘यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः’ इति । हे धान्यविशेष, त्वं यवः असि मिश्रणभूतस्य यवनस्य कर्ता भवसि । तस्मात् कारणात् द्वेषः कृष्टृन् शत्रून् अस्य यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु । तथा अरातीः अस्मदीयं घनमपहत्य पुनरस्मभ्यमदातृनपि यवय पृथक्कुरु ॥

कात्यायनः—“प्रोक्षन्त्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्” (काशौ ६.२.१५) इति । तत्रायं १० प्रथमो मन्त्रः—‘दिवे त्वा’ इति । हे औदुम्बर्यग्रभाग, त्वां दिवे द्युलोकप्रोक्ष्य प्रोक्षामीति शेषः ॥

अथ द्वितीयः—‘अन्तरिक्षाय त्वा’ इति । हे मध्यभाग, त्वाम् अन्तरिक्षलोकप्रोक्ष्य प्रोक्षामि ॥

अथ तृतीयः—‘पृथिव्यै त्वा’ इति । हे मूलभाग, त्वां पृथिवीप्रोक्ष्य प्रोक्षामि ॥१॥

आ—इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । अभिमादत्ते—‘देवस्य त्वा’ इति । व्याख्याते द्वे यजुषी । यवानावपति—‘यवोऽसि’ इति । यवदेवत्या शक्वरी । यु पृथग्भावे । यौतीति यवः, यस्माद् यवनक्रियायोगात् यवनामा त्वम् असि, अतः अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः । द्विष अप्रीतौ । अप्रीतिर्दौर्भाग्यम् । यवय पृथक्कुरु । अरातीः अदानानि अस्मत्तः यवय पृथक्कुरु । औदुम्बरी प्रोक्षति—‘दिवे त्वा’ इति । औदुम्बरीदेवत्यानि यजुषि । दिवे अर्थाय त्वां प्रोक्षामीति शेषः अन्तरिक्षार्थं त्वां प्रोक्षामि । पृथिव्यै त्वां प्रोक्षामि ॥१॥

शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ।

उदिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पूण दृहंस्व पृथिव्याम् ॥२॥

शुन्धन्ताम् । लोकाः । पितृषदनाः । पितृसदना इति पितृसदनाः ।

पितृषदनम् । पितृसदनमिति पितृसदनम् । असि ।

उत् । दिवम् । स्तभान् । आ । अन्तरिक्षम् । पूण । दृहंस्व । पृथिव्याम् ॥ जुँ ॥२॥

सा—कात्यायनः—“अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति” (काशौ ६.२.१७) इति । पाठस्तु— २५ ‘शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृषदनाः’ इति । पितरः सीदन्ति येषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्ताम् । अनेनोदक-सेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थम् इदमुदकसेचनम् । तदाह तिस्रिः—“क्रूरमिव वा

1. C S1 V1 यूपावटे for यूपावट°; S1 C V1 अभिहितः for उक्तः
8. P1 om. कारणात्; C before तस्मात् adds तत्
14. H1 औदुम्बर° for औदुम्बरी°
18. B1 उदुम्बरी° for औदुम्बरी°; B1 उदुम्बरी° for औदुम्बरी°

(पुतत् करोति यत् खनत्यपोऽवनयति शान्त्यै" (तैसं ६.३.४) इति । कात्यायनः — " बर्हीषि प्राञ्च्युदक्षि च प्रास्यति पितृषदनमसीति " (काश्रौ ६.२.१८) इति । तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणीत । पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिस्तन् 'पितृषदनम् । हे बर्हिः, त्वं तथाविधम् 'असि ।

कात्यायनः — " उद्विमित्युच्छ्रयति " (काश्रौ ८.१.३३) इति । उच्छ्रयणमूर्ध्वाङ्गत्वेन स्थापनम् ।
५ पाठस्तु— 'उद्विम स्तमानाऽन्तरिक्षं पृण द२हस्व पृथिव्याम्' इति । हे औदुम्बरे, त्वं 'दिवं द्युलोकम्' उत् 'स्तमान ऊर्ध्वं स्थित्वा यथा न पतति तथा द्युलोकं स्तम्भय । 'अन्तरिक्षम्' आ 'पृण सर्वतः पूरय । 'पृथिव्यां' 'द२हस्व दृढा भव, यद्वा पृथिवीं दृढीकुरु ॥२॥

आ— अवटे शेषमासिञ्चति— 'शुन्धन्ताल्लोकाः' इति । पङ्क्तिः । पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते ते 'लोकाः' 'पितृषदनाः । 'शुन्धन्तां शुद्धाः भवन्तु । बर्हीषि प्रास्यति—
१० "पितृषदनमसि" इति । उष्णिक् । पितरोऽत्र सीदन्तीति 'पितृषदनम् । उच्छ्रयति— 'उद्विम' इति । 'दिवं द्युलोकं' 'स्तमान स्तम्भय । 'आ' 'अन्तरिक्षं' 'पृण आपृण । पृ पालनपूरणयोः । अन्तरिक्षं पूरय । 'द२हस्व' 'पृथिव्यां पृथिवीं द२हस्व, पृथिवीं दृढीकुरु ॥२॥

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा ।

ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्युहामि ॥३॥

१५ द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुणौ । ध्रुवेण । धर्मणा ।
ब्रह्मवनीति ब्रह्मवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रवनि । रायस्पोषवनीति रायस्पोषवनि ।
परि । ऊहामि ॥ थी ॥३॥

सा— कात्यायनः — " द्युतान इति मिनोति ॥ पर्युहणाद्योपसेचनात् कृत्वा " (काश्रौ ८.५.३४-३५) इति । पर्युहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथाऽत्रापि कुर्यात् । तस्मिन्नवटे यूपं निखनेत् । पाठस्तु—
२० 'द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा' इति । हे औदुम्बरे, 'त्वा त्वां' 'द्युतानः दीप्यमानः' 'मारुतः वायुः' 'ध्रुवेण स्थैर्येण' 'धर्मणा धारणेन' 'मिनोतु प्रक्षिपतु । डुमिञ् प्रक्षेपणे । तथा 'मित्रावरुणौ एतन्नासकौ देवौ प्रक्षिपतामिति शेषः ॥

कात्यायनः — " पर्युहणाद्योपसेचनात् कृत्वा " (काश्रौ ८.५.३५) इति । यथा पर्युहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यूपे कृतं तथाऽत्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपस्थानप्रदेशमन्त्रविनियोगः कात्यायनेनैवमुक्तः —
२५ "ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पर्युहति" (काश्रौ ९.३.१०) इति । पाठस्तु— 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि

5. C S1 V1 पृण for आपृण
18. C °द्युपसेचमान्तं for °द्योपसेचनात्, P V1 S1 C °द्युप° for °द्योप°
19. V1 S1 C खनेत् for निखनेत्
21. V1 S1 C after प्रक्षेपणे add इति घातुः
24. V1 S1 C °प्रदेश° for °प्रदेश°; V1 S1 C अभिहितः for उक्तः

५७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३३५

सदोमण्डपनिर्माणमन्त्राः]

रायस्पोषवनि पर्यूहामि ' इति । हे औदुम्बरि, 'त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि । कीदृशी त्वाम् ? 'ब्रह्मवनि ब्राह्मणजातिं वनति संभजत इति ब्रह्मवनि । क्षत्रियजातिं संभजत इति 'क्षत्रवनि रायो धनस्य पुष्टिं संभजत इति 'रायस्पोषवनि । सर्वत्र "सुपां सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति विभक्तेर्लुक् । शास्त्रान्तरेऽपि द्वितीयान्तत्वेन स्पष्टमाग्नयते- "ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सुप्रजावनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि" (तैसं १.३.१-१) इति ॥३॥

५

आ- मिनोति- 'द्युतानस्त्वा' इति । पङ्क्तिः । द्युत दीप्तौ । 'द्युतानः दीप्यमानः । मारुतः वायुः 'त्वा त्वां' मिनोतु । डुमिन् प्रक्षेपणे । प्रक्षिपतु । 'ध्रुव्रेण धर्मणा स्वैर्येण धर्मेण । 'मित्रावरुणौ मिनुतां प्रक्षिपताम् । पर्यूहति- 'ब्रह्मवनि त्वा' इति । बृहती । 'ब्रह्मवनि । "वनसनरक्षमथाम्" (पा ३.२.२७) इतीन् प्रत्ययः । ब्रह्म वनोति संभजत इति ब्रह्मवनि । 'त्वा त्वां' पर्यूहामि । ऊह वितर्के । परिपूर्वस्य पूरणमर्थः, परिपूरयामि । 'क्षत्रवनि त्वां १० पर्यूहामि । 'रायस्पोषवनि त्वां पर्यूहामि ॥३॥

ब्रह्म दृष्ट्वा क्षत्रं दृष्ट्वाऽऽयुर्दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा ।

ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽस्मिन् यजमान आयतने भूयात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथामिन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥४॥

ब्रह्म । दृष्ट्वा । क्षत्रम् । आयुः । प्रजामिति प्रजाम् । दृष्ट्वा ।

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अस्मिन् । यजमानः । आयतन इत्याऽयतने । भूयात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । असि ।

विश्वजनस्येति विश्वजनस्य । छाया ॥ ध्याः ॥४॥

१५

सा- कात्यायनः - "ब्रह्म दृष्ट्वा हेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्युषति (काश्रौ ६.३.११) इति । परितो दृढीकुर्यादित्यर्थः ।

२०

पाठस्तु- "ब्रह्म दृष्ट्वा क्षत्रं दृष्ट्वाऽयुर्दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा" इति । हे औदुम्बरि, ब्राह्मणजातिं क्षत्रियजातिमायुष्यं पुत्रादिरूपां प्रजां च दृढीकुरु ॥

कात्यायनः - "ध्रुवाऽसीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्ब्य (काश्रौ ८.५.३६) इति । आरम्भणं स्पर्शनम् ॥ पाठस्तु- 'ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽस्मिन् यजमान आयतने भूयात्' इति । हे औदुम्बरि, त्वं 'ध्रुवा

1.	V1 S1 C परिक्षिपामि for क्षिपामि	10
2.	V1 S1 C वनस्पतिं for वनति	12
4.	V1 S1 C om. द्वितीयान्तत्वेन	19
7.	H1 धर्मेणा for धर्मेण	21
9.	B1 om. ब्रह्म ... वनि	21
19.	P1 V1 S1 समन्ततः, C समन्तः for समन्तः P1 C V1 S1 पर्युषति for पर्युषति	22

‘असि स्थिरा भवसि । त्वमिव यजमानः ’अस्मिन् लोके स्वकीये ’आयतने ’ध्रुवः ’भूयात् स्थिरो भवतु ॥

कात्यायनः - “द्विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति ” (द्र. काश्रौ ८.५.३ :) इति । औदुम्बरीयाः संबन्धितानि अस्मिन् प्रदेशे द्विशाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयात् । पाठस्तु - ‘घृतेन द्यावापृथिवी पूर्यधाम्’ इति । हूयमानेनानेन ’घृतेन द्यावापृथिव्यौ सर्वतः पूरितं भवतम् ॥

कात्यायनः - “इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्य ” (काश्रौ ८.६.१०) इति । औदुम्बरी-निखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्थोपरि प्रावरणार्थं मध्यमं कटमारोपयेत् । पाठस्तु - ‘इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया’ इति । छदिशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणनिर्मित, त्वम् ’इन्द्रस्य ’छदिः ’असि इन्द्रसंबन्धी कटो भवसि । अतस्त्वं प्रावरणाय सदोमध्यवर्तिनः ’विश्वजनस्य १० यजमानर्त्विग्नूपस्थ सर्वप्राणिच्छाया भूयादिति शेषः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन त्वदीयश्छदिषः इन्द्रसंबन्धित्वम् ॥४॥

आ - पर्युषति ‘ब्रह्म दृ५ ह’ इति । ‘ब्रह्म दृ५ ह’ इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः दैवी पङ्क्तयः । ‘ब्रह्म ’दृ५ ह दृढीकुरु । ‘क्षत्रं ’दृ५ ह ’आयुः ’दृ५ ह ’प्रजां दृ५ ह । आरुम्य वाचयति ‘ध्रुवाऽसि’ इति । अत्यष्टिः । यथा त्वं ’ध्रुवा ’स्थिरा ’असि तथा ’अस्मिन् लोके १५ ’आयतने स्थाने ’यजमानः अयं ’ध्रुवः प्रजया पश्वादिमिश्र स्थिरः ’भूयात् । विशाखे जुहोति ‘घृतेन द्यावापृथिवी’ इति । द्यावापृथिवीदेवत्या त्रिष्टुप् । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ, युवां ’पूर्यथां पूरिते भवथ । सदसि छदिमभिनिदधाति - ‘इन्द्रस्य छदिः’ इति । इन्द्रदेवत्या शक्वरी । ‘इन्द्रस्य ’छदिः, छदयतीति छदिः ’असि । छदिशब्दो गृहवचनः । ’विश्वजनस्य विश्वे सर्वे जना यस्य स विश्वजनः, तस्य इन्द्रस्य ’छाया, छायाशब्दोऽपि गृहवचनः, अथवा विश्वजनस्य २० सर्वप्राणिजातस्य छाया असि आश्रयोऽसि ॥४॥

परिं त्वा गिर्वणो गिरं इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥५॥

परिं । त्वा । गिर्वणः । गिरं । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धायुमिति वृद्धाऽयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः । खी ॥५॥

3. C V1 S1 विशाखे for द्विशाखे
5. C V1 S1 भवेताम् for भवतम्
9. P C S1 'संबन्धि' for 'संबन्धी'
15. B1 om. अयं
14. B1 H1 पूरितौ for पूरिते; B1 अभि° for अभि
20. H1 om. आश्रयोऽसि

सहोमण्डपनिर्माणमन्त्राः]

सा- कात्यायनः - “परि त्वेति परिवार्य” (काश्रौ ८.६.१२) इति । परितः कुक्ष्यवदावरणं कृत्वेत्यर्थः । पाठस्तु- ‘परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः’ इति । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीय इति इन्द्रः सदोऽभिमानी गिर्वणाः । “इन्द्रो वै गिर्वाः” (माश्रवा ३.६.१.२४) इति श्रुतेः । सान्तोऽयम् । ‘गिर्वणसे अङ्गिरस्वत्’ इति दर्शनात् । हे ‘गिर्वणः’, ‘इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वां सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृश्यः ? ‘वृद्धायुम्’ अनु ‘वृद्धयः’ दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि बुद्धिमत्यः । किं च ‘जुष्टयः’ अस्मत्सेवास्तव ‘जुष्टाः प्रियाः’ भवन्तु ॥५॥

आ- परिश्रयति ‘परि त्वा’ इति । ऐन्द्री, अनिरुक्ता त्रिष्टुप् । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे ‘गिर्वणः’ हे इन्द्र, ‘इमाः’ गिरः ऋग्यजुःसामलक्षणा वाचः ‘त्वा’ विश्वतः ‘परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । कथंभूतं त्वाम् ? ताश्च कथंभूता इति । वृद्धायुमनु वृद्धयः । वृद्धाः । आयव इति मनुष्यनाम । वृद्धा आयवो मनुष्यलक्षणाः यस्येन्द्रस्य स तथोक्तः । तं ‘वृद्धायुम्’ अनु १० ‘वृद्धयः’ । सत्रक्रमेणानुवृद्धा गिो वाचः । यद्वा वृद्धश्चासौ आयुश्चेति वृद्धायुः तम् । महामनुष्यं वृद्धयः वाचस्त्वां परिगृह्णन्तु । किं च ‘जुष्टयः’ प्रीतयः प्रीतिकराश्च त्वया ‘जुष्टाः’ सेविता भवन्तु ॥३॥

इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ।

ऐन्द्रमसि वैश्वदेवमसि ॥६॥ (७) ॥

३५

इन्द्रस्य । स्यूः । [असि । इन्द्रस्य ।] ध्रुवः । [असि]

ऐन्द्रम् । [असि] । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । असि ॥ खे ॥६॥ (७) ॥

सा- कात्यायनः - “परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्येन्द्रैः” (काश्रौ ८.६.१२) इति । इन्द्रदेवता- कैश्चिभिर्भैत्रैः परिषीवणादिश्रयं कुर्यात् । तत्रायं प्रथमः - ‘इन्द्रस्य स्यूरसि’ इति । हे रज्जो, त्वं सदोऽभिमानीदेवस्य ‘इन्द्रस्य संबन्धिनी सती’ स्यूः ‘असि’ ग्रन्थिसिद्धयर्थं स्यूता भवसि ॥ २०

अथ द्वितीयः - ‘इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि’ इति । हे ग्रन्थे, त्वम् इन्द्रसंबन्धी भूत्वा स्थिरो भवसि ॥

अथ तृतीयः - ‘ऐन्द्रमसि’ इति । हे सदः, त्वम् इन्द्रसंबन्धि भवसि ॥

कात्यायनः - “हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाम्रीध्रमग्न्यगारं तिष्ठाय [ग्य] वैश्वदेवमसीत्यालभते” (द्र. काश्रौ ८.६.१३-१४) इति । हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाम्रीध्र- नामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शनं कुर्यात् । हे आमीध्र, त्वं ‘वैश्वदेवम्’ असि सर्वदेवसंबन्धि भवसि ॥६॥ (७) ॥ २५

[इति पञ्चमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः]

3. C S1 om. गीर्भिः ... भजनीय इति; V1 S1 C; om. इन्द्रो ... दर्शनात् (L. 4)

5. V1 S1 C om. वृद्धायुमनु वृद्धयः

11. H1 महावृद्धम् अवृद्धत्वयो for महामनुष्यं वृद्धयः [L 12]

22. P1 om. अथ तृतीयः ... भवसि

कां ४३

आ- आग्नीध्रं स्पृशति- 'इन्द्रस्य स्यूरसि' इति । त्रीण्यैन्द्राणि गायत्राणि । चतुर्थं वैश्वदेवं बार्हतम् । 'इन्द्रस्य स्यूरः । शिवु तन्तुसंताने । सविद्यत्यनेनेति स्यूरिति । क्रतुसंतान-
विस्तारकः 'असि । 'इन्द्रस्य ध्रुवः 'असि स्थैर्यधर्माऽसि । 'ऐन्द्रम् 'असि इन्द्रस्य संबन्ध्यासि ।
'वैश्वदेवम् 'असि वैश्वदेवदेवत्यमसि ॥६॥(७)॥

[इति पञ्चमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥]

[अथाष्टमोऽनुवाकः]

सा- सप्तमे सदो निर्माणमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे धिष्ण्यानिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ।

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः ।

श्चात्रोऽमि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥१॥

१०

विभूरिति विऽभूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहन इति प्रऽवाहनः ।

वह्निः । [असि ।] हव्यवाहन इति हव्यऽवाहनः ।

श्चात्रः । प्रचेता इति प्रऽचेताः । तुथः । विश्ववेदा इति विश्वऽवेदाः ॥ श्रं ॥१॥

कात्यायनः - " धिष्ण्यान्निवपति ... विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् " (काश्रौ ६.६.१५) इति ।
अग्नीनामाश्रयभूताः, मृत्तिकया निर्मिताः स्वरूपवेदिका धिष्ण्या इत्युच्यन्ते । चात्वाले खातया मृत्तिकया
१५ धिष्ण्यान् निर्वपेत् । तदाह तित्तिरिः - " धिष्ण्यानुप वपति " (तैसं ६.३.१) इति । तत्रायं धिष्ण्यार्थः
प्रथमो मन्त्रः - ' विभूरसि प्रवाहणः ' इति । विभूशब्दप्रवाहणशब्दावग्नीध्रधिष्ण्यस्य नामनी । " सर्वे
द्विनामानः " (काश्रौ ४.६.२.१३) इति कण्वेनोक्तत्वात् । हे आग्नीध्रधिष्ण्य, त्वं ' विभूः ' प्रवाहणः च
' असि । विविधभवनानां विभूः । एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विविधभवनं
द्रष्टव्यम् । हविषः प्रवाहणपरत्वात् प्रवाहणत्वम् । एतस्य मन्त्रस्य आग्नीध्रधिष्ण्यविषयत्वं बोधायनः
२० स्पष्टीचकार - " आग्नीध्रं दृष्ट्वा स्पष्टेनोद्धृत्यात्रोक्ष्य चात्वालात् पुरीषः सिकता इति निवपति विभूरसि
प्रवाहणः " (बौश्रौ ६.२९) इति ।

अथ द्वितीयो मन्त्रः - ' वह्निरसि हव्यवाहनः ' इति । यज्ञवर्मणो निर्वाहकत्वात् वह्नित्वम् ।
देवान् प्रति हव्यप्रापणात् हव्यवाहनत्वम् । यथाऽग्नीध्रधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होतृधिष्ण्यस्या-

13. S1 C धिष्ण्यानि for धिष्ण्यान्; P1 धिष्ण्यां निवपति for धिष्ण्यान् निवपति
14. P1 'भूत' for भूता; V1 S1 C धिष्ण्यानि for धिष्ण्याः P1 उच्यते for उच्यन्ते
15. V1 S1 C चात्वाला धिष्ण्यान् वपति
19. S1 बोधायनः for बोधायनः
22. V1 S1 C om. मन्त्रः

३०८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३३६

धिष्ण्यानिर्माणसन्त्राः]]

येतन्नामद्वयं दृष्टव्यम् । धिष्ण्यागतानाम्नीन् प्रति अन्ये देवाः प्रत्येकं नामद्वयं संपादयतेत्युच्यते । तदाह तित्तिरिः - “तान् देवा अद्भुवन द्वे द्वे नामनी कुरुध्वम्” (तैसं ६.३.१) इति । होतृमैत्रावरुण-
ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां षण्णां संबन्धिनो धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात् । तदाह कात्यायनः -
“एष्टृसदसि” (काश्रौ ८.६.१८) इति ॥

अथ तृतीयः - ‘श्वात्रोऽसि प्रचेताः’ इति । ‘श्वात्रः मित्रः प्रचेताः वरुणः । हे मैत्रावरुणधिष्ण्य, ५
अनेन नामद्वयेन युक्तोऽसि ॥

अथ चतुर्थः - ‘तुथोऽसि विश्ववेदाः’ इति । तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता
गुरुषु उच्यते । “तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति” (तैसं ६.६.१) इति तित्तिरिणो-
क्तत्वात् । विश्वं वेतीति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य, यथोक्तनामद्वयवानसि ॥१॥

आ-इत उत्तरं षोडशधिष्ण्यमन्त्राः । “ते वै द्विनामानो भवन्ति” (शब्रा ३.६.२.२४) १०
इति श्रुतेः । आद्यानाम् [अष्टानां] धिष्ण्या अग्नयो देवताः । आद्यद्वितीये निचृदतुष्टौ ।
तृतीया गायत्री । ‘विभूः असि आग्नीध्रः । [‘वह्निः असि हव्यवाहनः] होता । [‘श्वात्रः
‘असि प्रचेताः] प्रशास्ता । ब्राह्मणाच्छंसिनः तुथः असि ब्रह्मासि । “ब्रह्म वै तुथः”
(माशब्रा ४.३.४.१५) इति श्रुतेः । विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥१॥

उशिगसि कविरङ्घारिरसि बम्भारिः । १५
अवस्यूरसि दुवस्वान्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयः ॥२॥

उशिक् । कविः । अङ्घारिः । बम्भारिः ।
अवस्यूः । दुवस्वान् । शुन्ध्यूः । मार्जालीयः ॥ श्रयो ॥२॥

सा-अथ पञ्चमः - ‘उशिगसि कविः’ इति । ‘उशिक् कमनीयः । ‘कविः विद्वान् । हे
पोतृधिष्ण्य, यथोक्तनामद्वयवान् असि ॥ २०

अथ षष्ठः - ‘अङ्घारिरसि बम्भारिः’ इति । शुलोके सोमरक्षकौ द्वौ अङ्घारिबम्भारी । तथा
च सोमरक्षकविषयमन्त्रे “स्वान् आजाङ्घारे बम्भारे” (मासं ४.१७) इत्याम्नातम् । तयोर्नामद्वयम-
स्मिन्नेष्ट्रीयधिष्ण्ये इत्युपचर्यते ॥

अथ सप्तमः - ‘अवस्यूरसि दुवस्वान्’ इति । एतौ शब्दौ वायुविशेषवाचकौ । “अवस्यवे त्वा
वाताय दुवस्येवे त्वा वाताय स्वाहा” (तैब्रा ४.९) इति मन्त्रान्तरे समाप्नानात् । तदेतन्नामद्वय- २५
मच्छावाकधिष्ण्यद्वये उपचर्यते । तान् होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेदक्षिणभागे मार्जालीयधिष्ण्यो
निर्मातव्यः । “दक्षिणे वेद्यन्ते मार्जालीयं निवपति” (बोश्रौ ६.२९) इति बोधायनेनोक्तत्वात् ।

7. V1 C तृतीयः for चतुर्थः
11. धिष्ण्या अग्निदेवता :- we have corrected this as धिष्ण्या अग्नयो देवताः
13. H1 प्रशास्ता for प्रशास्ता
20. V1 S1 C पौत्रं, P1 पौतृं for पोतृं
25. P1 समाप्नातत्वात् for समाप्नानात्

अथाष्टमः — ' शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः ' इति । ' शुन्ध्यूः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन लेपमाजंनस्याय-
भूतः 'मार्जालीयः । तदेतन्मार्जालीयधिष्ण्यस्य नामद्वयम् ॥२॥

आ— 'उशिक् 'असि । वश कान्तौ । कान्तोऽसि । 'कविः क्रान्तदर्शनः । अङ्घारिः ।
अ२हः [-शब्दस्य] हकारस्य छान्दसो घकारः । अङ्घः, तस्यारिः 'अङ्घारिः । दुभृज्
धारणपोषणयोरित्यस्य रूपं बम्भेति । तस्यारिः 'बम्भारिः । आश्रयाशः । अवस्यूरसि दुवस्वान् ।
अवस् अन्नम् । तदिच्छतीति क्यपि कृते औणादिके ऊ-प्रत्यये च कृते 'अवस्यूः इति भवति ।
दुवस् इति हविर्नाम, तद्वान् 'दुवस्वान् हविष्मान् । शुन्ध्यूर असिः । शुन्धि शुद्धौ । अत्रापि
क्यपि ऊ-प्रत्यये च कृते 'शुन्ध्यूः इति भवति । शोधकः । मार्जालीयः । मृज् शुद्धौ । अस्थ
रूपं 'मार्जालीयः इति भवति ॥२॥

१८ ऋतधामाऽसि स्वर्ज्योतिः समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः ।
अजोऽस्येकपादहिरसि बुध्यः ॥३॥

ऋतधामेत्युतऽधामा । स्वर्ज्योतिरिति स्वःऽज्योतिः । समुद्रः । विश्वव्यचा इति विश्वऽज्यचाः ।
अजः । एकपादित्येकऽपात् । अहिः । बुध्यः । श्रो ॥३॥

सा— कात्यायनः —“ सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्नुदिशत्यौदुम्बरिब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहिताहवनीय-
१५ वहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रोत्तरान् ऋतधामेति प्रतिसन्त्रम् ” (द्र.काश्रौ ८.६.२३) इति ।
सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थाप्यौदुम्बरादीनृनधामेत्यादिमिन्वर्मिर्मन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेत् । तत्रार्थं प्रथमः —
'ऋतधामाऽसि स्वर्ज्योतिः' इति । हे आदुम्बरि, त्वम् 'ऋतधामा सामगानामृतमवश्यंभावि धामोप-
वेशनस्थानं यस्यास्तादृशी । सामगा ह्यौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायन्ति । 'स्वर्ज्योतिः उच्चतत्वेन स्वर्गे प्रकाशिका ॥

अथ द्वितीयः — 'समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः' इति । हे ब्रह्मासनप्रदेश, स्वं 'समुद्रः' असि । सर्वे
२० देवाः सम्पगुक्तर्षेण द्रवन्त्यन्नेति समुद्रः । विश्वं सर्वं यज्ञं पयवति गच्छतीति 'विश्वव्यचाः ॥

अथ तृतीयः — 'अजोऽस्येकपात्' इति । हे प्राचीनवंशद्वारवर्तिष्ठमे, त्वम् 'अजः' असि । अजति
यज्ञप्रदेशेषु गच्छतीति अजः । अथवा परब्रह्मत्वोपचारेण न जायत इति अजः । सर्वाणि भूतान्येकः पादो
यस्यासौ 'एकपात् । तथा च श्रुत्यन्तरम् — “ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” (कांस ३५.३) इति ॥

अथ चतुर्थः — 'अहिरसि बुध्यः' इति । प्राचीनवंशस्य पश्चिमभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः
२५ प्राजहित इत्युच्यते । हे प्राजहित, त्वम् 'अहिः' असि । न हीयत इति अहिः । शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये
समुत्पन्नोऽयमग्निः स्वरूपेण न हीयते । बुध्यो मूलं, तत्र भवः 'बुध्यः । आधानकाले प्रथममाहितत्वाय
मूलभावित्वमुपपद्यते ॥३॥

5. H1 भरण° for धारण°
6. H1 अनदिच्छति, B1 अनन्तदिच्छति for अन्नं तदिच्छति
15. C V1 S1 अक्षरात्; B1 अक्षरान्, we have corrected this as °त्रोत्तरान् ।

धिष्वनिर्माणमन्त्राः]

आ— 'ऋतधामाऽसि' इति । औदुम्बरीदेवत्या अनुष्टुप् । 'ऋतधामा' 'असि' ऋतस्य यज्ञस्य धाम स्थानमसि । 'स्वय्योतिः' इति । आदित्योऽसि । 'समुद्रोऽसि' इति । ब्रह्मेशान-देवत्याऽनुष्टुप् । 'समुद्रः' 'असि' । सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि यस्मात् समुद्रवन्ति इति समुद्रः असि । 'विश्वव्यचाः' । विश्वं यज्ञं व्यचति गच्छतीति विश्वव्यचाः । 'अजोऽसि' इति । शालाद्वार्यदेवत्या पङ्क्तिः । अज गतिविक्षेपणयोः । अजति गच्छतीति 'अजः' । सर्वाणि भूतान्येकः पादो यस्य सः 'एकपात्' । न हीयत इति 'अहिः' । बुध्यः । बुध्यं मूकम् । तत्र भवः 'बुध्यः' 'असि' ॥३॥

सम्राळसि कृशानुः परिषद्योऽसि पवमानः ।

नभोऽसि प्रतक्वा मृष्टोऽसि हव्यसूदनः ॥४॥

सम्राळिति सम्राट् । कृशानुः । परिषद्यः । परिषद्य इति परिषद्यः । पवमानः । १०
नभः । प्रतकोति प्रतक्वा । मृष्टः । [असि ।] हव्यसूदन इति हव्यसूदनः ॥४॥

अथ पञ्चमः — 'सम्राळसि कृशानुः' इति । उत्तरवेदिगत हे आहवनीय, बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग् राजनात् 'सम्राट्' 'असि' । पयोव्रतादिभिः कृशं यजमानमनुगच्छतीति 'कृशानुः' ॥

अथ षष्ठः — 'परिषद्योऽसि पवमानः' इति । हे बहिष्पवमानदेश, त्वं 'परिषद्यः' 'असि' । स्तोत्रं समेतानामृत्विजां परिषत् । तद्योग्यः, अत एव शुद्धत्वात् 'पवमानः' इति ॥ १५

अथ सप्तमः — 'नभोऽसि प्रतक्वा' इति । हे चात्वाल, त्वं 'नभः' 'असि' । खनने छिद्ररूपत्वात् आकाशत्वम् । 'प्रतक्वा' प्रकृष्टगमनयुक्तः । कृष्णविषाणत्यागाद्यर्थं हि चात्वालः प्रक्षेपणं गम्यते ॥

अथाष्टमः — 'मृष्टोऽसि हव्यसूदनः' इति । जामित्रशब्देन पशुविशसनप्रदेश उच्यते । हे शामित्र, त्वं 'मृष्टः' 'असि' । क्रियमाणस्य पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात् सत्यपि विशसने मृष्टोऽसि । २०
हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुरसि ॥४॥

आ— इत उत्तरमनुदिशत्याहवनीयम् । 'सम्राळसि' इति । 'सम्राळसि' इत्यादीनि चत्वारि यजूंषि आहवनीयदेवत्यानि । सम्यग्ग्राजत इति 'सम्राट्' संगतदीप्तिः । कृशानुः, पयोव्रतादिभि-
रुपक्षीणं कृशं यजमानमनुगच्छतीति 'कृशानुः' । परिषद्योऽसि । बहिष्पवमानदेशदेवत्यम् ।

1. H1 औदुम्बर° for औदुम्बरी°
5. B1 शनोद्वय° H1 शातोद्वार्य° for शालाद्वार्य°; B1 om. गच्छति
16. V1 S1 C तच्छिद्र° for छिद्र°
17. P1 V1 'युक्ता' for 'युक्तः'
19. S1 C हेतुत्वात् for 'हेतुत्वाभावात्'
22. H1 संघसंग्रह° for संगत°
23. H1 om. 'देश°'

परिषद्यः परिसदनीयः असि । पत्रमानः । पवत इति पत्रमानः । नभोऽसि । नाभातीति
नभः आकाशरूपो वा नभः । प्रतक्त्वा । तकतिः गत्यर्थः । प्रकर्षेण तकति गच्छतीति
प्रतक्त्वा । मूढः असि शुद्धोऽसि । हव्यसूदनः । सूद एव सूदनः सूपकारः । हव्यस्य
हविषः पक्ता हव्यसूदनः ॥४॥

समूहोऽसि विश्ववेदा ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा ।

अग्नयः सगराः सगरा स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन ।

पात माऽग्नयः पिपृत माऽग्नयो नमो वोऽस्तु मा मा हिंसिष्ट ॥५॥ (८)॥

समूह इति समूहः । विश्ववेदा इति विश्ववेदाः ।

ऊनातिरिक्तस्येत्यनङ्गतिरिक्तस्य । प्रतिष्ठा । प्रतिस्थेति प्रतिऽस्था ।

अग्नयः । सगराः । सगराः । स्थ । सगरेण । नाम्ना । रौद्रेण । अनीकेन ।

पात । मा । अग्नयः । पिपृत । मा । अग्नयः ।

नमः । वः । अस्तु । मा । मा । हिंसिष्ट ॥ ध्रुः ॥५॥ (८) ॥

- सा - अथ नवमः - 'समूहोऽसि विश्ववेदाः' इति । वेदिगतस्य वर्जनीयस्य तृणादेः प्रक्षेपस्थानमुत्तर इत्युच्यते । हे उत्तर, त्वं तृणादिसमूहयोग्यत्वात् 'समूहः' असि । विश्वं परित्यक्ततृणा-
१५ दिक् सर्वं वेत्तीति 'विश्ववेदाः' । तदेवं 'विभूरसि' इत्यारभ्य 'विश्ववेदाः' इत्यन्ताः सप्तदश मन्त्रा उक्ताः । तेषां सर्वेषां प्रत्येकं शेषभूतः 'ऊनातिरिक्तस्य' इत्यादिको मन्त्रभागः । यद्यपि कात्यायनः - "रौद्रेण इति सर्वत्र" (काश्रौ ८-६-१७) इति उवाच, न 'ऊनातिरिक्तस्य' इति, तथापि 'रौद्रेण' इति अस्याङ्गस्योपलक्षणत्वात् 'ऊनातिरिक्तस्य' इत्यादिकः सर्वोऽपि मन्त्राणामुक्तानां शेष इति द्रष्टव्यम् ।
पाठस्तु - 'ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । अग्नयः सगराः सगरा स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन । पात माऽग्नयः
२० पिपृत माऽग्नयो नमो वोऽस्तु मा मा हिंसिष्ट' इति । 'विभूरसि' इत्यादिभिः प्रतिपादिता ये धिष्ण्यरूपा अग्नयस्ते सर्वकर्मणि 'ऊनातिरिक्तस्य न्यूनातिरिक्तांशस्य' प्रतिष्ठा स्थितिहेतवः संपूर्तिकारिणः । विहितस्यैकदेशस्य परित्यागे न्यूनता भवति । अविहितस्यापि कस्यचिदनुष्ठानेऽतिरिक्तं भवति । तदुभयविध-
दोषपरिहारेण कर्मणः संपूर्तिमेतेऽग्नयः कुर्वन्तीत्येतेषां प्रतिष्ठा । ते च 'अग्नयः' 'सगराः' 'समानस्तुतयः' ।
गु स्तुतौ । सर्वेषां द्विनामत्वात् समानस्तुतित्वम् । हे अग्नयः, यूयं 'सगरेण' 'नाम्ना सगर इत्यनेन शब्देन
२५ सर्वे व्यवहियमाणत्वात् 'सगराः' 'स्थ सगरशब्दाभिधेया भवथ । ते यूयम् 'अग्नयः' 'रौद्रेण' 'अनीकेन

1. B1 after 'सदनीयः' adds परिषद्यः
17. P1 न्यून for ऊन°
21. V1 S1 C सर्वे for सर्व°; P1 om. ऊनातिरिक्तस्य
22. P1 एव अंशस्य for एकदेशस्य; V1 S1 C कर्म-न्यून for न्यूनता; V1 S1 C अधिकस्य for अविहितस्य
24. V1 S1 C after स्तुतौ add इति धातुः

३०९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३४३

वैसर्जनहोमादिमन्त्राः]

शुविनाशकत्वात् उग्रेण भवदीयेन सैन्येन 'मा' पात मां रक्षत । हे 'अग्नयः, मां' पिपृत धनादिभिर्मां पूरयत । 'वः युष्मभ्यं' नमः 'अस्तु नमस्कारो भवतु । 'मा' 'मा' हिंसिष्ट अनुष्ठितारं मां मा वधिष्ट ॥५॥ (८) ॥

[इति पञ्चमेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः]

आ— एवं 'समूहोऽसि' । समूहे भवः 'समूहः' 'असि' । विश्ववेदाः । विश्वं वेत्तीति वेदयतीति वा 'विश्ववेदाः' । 'ऊनातिरिक्तस्य' । विहिने ऊनं न्यूनं, तत्र अतिरिक्तम् । तस्य 'प्रतिष्ठा, तयोः संपूर्णतया स्थितिः प्रतिष्ठा । हे 'अग्नयः' 'सगराः' । गृ स्तुतौ । गरः स्तुतिः । समानाः समानस्तुतयः 'स्थ भवथ । ये यूयं समानस्तुतयो भवथ । ते 'सगरेण' 'नाम्ना' अभिहिताः सन्तः 'अग्नयः, यूयं' 'मा' 'पात' इति संबन्धः । सर्वेषां धिण्या इति समानम् । सगरेण स्तुति-युक्तेन नाम्ना 'रौद्रेण' 'अनीकेन' । रुद्रदेवत्येन रौद्रेण । हे अग्नयः, मा मां पात पाळयत । हे 'अग्नयः' 'मा मां' 'पिपृत धनादिभिर्मां पूरयत मां सर्वतः संपूर्णं कुरुत । नमो वोऽस्तु । 'वः युष्मभ्यं' 'नमः' 'अस्तु । किं च—मा मा हिंसिष्ट । तृहि हिंसि हिंसायाम् । 'मा मां' 'मा' 'हिंसिष्ट हिंसां मा कार्षिष्ट ॥५॥ (८) ॥

[इति पञ्चमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः]

[अथ नवमोऽनुवाकः]

सा— अष्टमे धिष्यन्निर्माणमन्त्रा उक्ताः । नवमे वैसर्जनहोमादिमन्त्रा उपपन्ते ।

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समित् ।

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः ।

उरु यन्ताऽसि वरूथं स्वाहा ।

जुषाणो अप्तराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥१॥

ज्योतिः । असि । विश्वरूपमिति विश्वरूपम् ।

विश्वेषाम् । देवानाम् । समितिं समुद्रम् ।

1. C om. सैन्येन, P1 सौम्येन for सैन्येन

2. P1 om. नमस्कारो भवतु

5. B1 तं न्यूनी तत्रातिक्रान्तस्य for ऊनं ... तस्य; H1 तत्र for तस्य

8. B1 नाम सर्वे प्रत्येन for सगरेण ... नाम्ना [L 9]

9. B1 मुखेन च for रुद्रं ... रौद्रेण

12. H1 om. हिंसां मा कार्षिष्ट

त्वम् । सोम । तनूकृतम् इति तनूकृतम्भ्यः ।
 द्वेषोभ्य इति द्वेषःभ्यः । अन्यकृतम्भ्य इत्यन्यकृतम्भ्यः ।
 उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा ।
 जुषाणः । अप्तुः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा ॥फ्राः॥१॥

५ कात्यायनः - “आज्याधिश्रयणस्तुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वा” (काश्रौ ८.६.३१) इति । तत्राविश्रितस्य आज्यस्य ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः - “ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समित्” इति । हे आज्य, त्वं विश्वरूपं ज्योतिः असि । बहुष्वाहुतिपूययुक्तत्वाद्भिरूपत्वं, दीप्यमानत्वाज्ज्योतिष्वक्षम् । विश्वेषां देवानां समित् असि सम्यद्वीपकमसि । देवा ह्यज्यं स्वीकृत्य दीप्यन्ते ॥

कात्यायनः - “त्वत् सोमेति प्रचरण्याऽभिजुहोति” (काश्रौ ८.७.१) इति । जुहुरिव सोमसाधन-
 १० भूता काचित् प्रचरणीत्युच्यते । पाठस्तु - “त्वत् सोम तनूकृतम्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतम्भ्यः । उरु यन्ताऽसि वरूथस्व स्वाहा” इति । तनुं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृन्ति रक्षांसि । द्विषन्तीति द्वेषांसि । अन्यैरस्मद्भिरोधिभिः पृथिव्यां सततं विचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि इत्यन्यकृतानि । हे सोम, त्वं तादृशेभ्यः यन्ता नियन्ता असि । यथा तादृशानि नोऽस्मान् बाधन्ते तथाऽस्मानन्यत्र सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयसि । तस्मात् त्वमेवास्माकम् उरु प्रभूतं वरूथं बलमसि । तस्मै तुभ्यं स्वाहा इदं हुतमस्तु ।
 १५ शालामुखीयो योऽग्निश्च तस्याग्नेः समीपे स्थापितः सोमस्तदुभयमाग्नीध्रादिप्रदेशेषु नीत्वा पश्चादाग्नी-
 षोमीयपशुरारब्धव्यः । ततः सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याहुतिर्हुता ॥

कात्यायनः - “जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयम्” (काश्रौ ८.७.२) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते ।
 पाठस्तु - “जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा” इति । हे सोम, त्वं जुषाणः अस्मासु प्रीतिमान् रक्षसो मर्दनाय अप्तुः अल्पदेहः सन् आज्यस्य वेतु आज्यं पिव । तदेवेदं हुतमस्तु ॥१॥

२० आ - पृषदाज्यं गृह्णाति - “ज्योतिरसि” इति । वैश्वदेवं यजुः । अज गतिक्षेपणयोः । [यथा आज्यत्वात् ?] आज्य, त्वं ज्योतिः असि । वैचित्र्यात् विश्वं सर्वं रूपमसि, एवं विश्वेषां देवानां त्वं समित् असि समिन्धनमसि ॥

वैसर्जनानि जुहोति - “त्वं सोम” इति । भार्गवी सौमी गायत्री अनवसाना । हे सोम, यानि अन्यकृतानि द्वेषांसि, ये तनूकृतश्च तेभ्यस्तेभ्यो मां त्वं गोपायेत्यध्याहारः । कृती छेदने ।

२५ तनूः शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्ति [इति] एते तनूकृतः । तेभ्यो मां गोपाय । द्वेषोभ्यः अप्रीतिभ्यः ।

6. C after मन्त्रः adds पाठस्तु
8. C S1 दीप्यन्ताम् for दीप्यन्ते
14. V1 S1 C after तस्मै add वरूथं ... स्वाहा
16. P1 हुर्ति हुत्वा for हुतिर्हुता
18. V1 S1 C रक्षसामदर्शनाय for रक्षसो मर्दनाय [L 19]
23. B1 विसर्जनानि for वैसर्जनानि
24. H1 अस्य for अन्य°; B1 येन for ये
25. B1 तन्न शरीरकृतं निकृतं सि छिन्दन्ति, H1 तनूः शरीरं कृन्ततीति निकृन्ति छिन्दन्ति, we corrected this.

११)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३६६

वैश्वदेवो मादिमन्त्राः ॥

अन्यैर्दुर्जनैः कृतेभ्यो मां गोपाय । 'उरु' 'यन्ता' 'असि' बहुप्रकारं नियन्ता असि । अतः
 'वरुणः' गृहं यज्ञरूपं च मे गोपाय । यद्वा 'तनूकृद्भ्यः' । तन्वा शरीरेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि,
 अन्यकृतानि च पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि द्वेषांसि च । तेभ्यो गोपाय । द्वितीयं जुहोति-
 'जुषाणः' इति । अप्तुदेवत्या । एकपदा त्रिराट् यजुन्ता । 'अप्तुः' चात्र सोमः । 'जुषाणः'
 [सेवमानः] प्रीयमाणो वा । अप्तुः, व्यत्ययः (?), अप्ता सोमः । 'आज्यस्य आज्यं' वेतु
 पिवतु । स्वाहा ॥१॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥२॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः ।

भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमःउक्तिम् । विधेम ॥छै॥२॥

सा- कात्यायनः - " अग्ने नयेति वाचयति " (काश्रौ ८.७.६) इति । पाठन्तु- ' अग्ने नय
 सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति
 विधेम ' इति । हे ' अग्ने हे ' देव, ' विश्वानि ' वयुनानि ' विद्वान् सर्वान् मार्गानभिज्ञानानस्त्वम् ' अस्मान्
 अनुष्ठान् ' राये धनलाभाय ' सुपथा ' नय शोभनमार्गेण प्रापय । ' जुहुराणं कुटिलं फलप्रतिबन्धकं यद् १५
 ' एनः पापमस्ति तत्सर्वम् ' अस्मत् ' युयोधि अनुष्ठान्भ्यः पृथक्कुरु । ' ते तुभ्यं ' भूयिष्ठाम् अतिबहुलां
 ' नमउक्तिं नमस्कारविषयां वाचं ' विधेम संपादयामः ॥२॥

आ- वाचयति- ' अग्ने नय ' इति । आप्रेयी त्रिष्टुवगस्यः । हे भगवन् ' अग्ने ' देव
 देवनादिगुणयुक्त, ' विश्वानि सर्वाणि ' वयुनानि प्रज्ञानानि ' विद्वान् मदनुष्ठितानि जानन् ' अस्मान्
 ' सुपथा शोभनेन मार्गेण ' नय प्रापय । कस्मै ? ' राये धनाय यज्ञफलाय फलभागायेत्यर्थः । २०
 किं च ' युयोधि, यु पृथग्भावे, अस्य रूपं युयोधीति । हुर्च्छा कौटिल्ये इत्यस्य धातोः सनादौ
 च कृते कुटिलीकर्तुमिच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ' जुहुराणम् इति भवति । ' एनः पापम् । अभिलषितविशिष्ट-
 क्रियाफलं कुटिलीकर्तुं समर्थं यत् पापम् । पुण्यफलभोगप्रतिबन्धकमित्यर्थः । अतस्तत् जुहुराणम्

2. B1 वरुण्य for वरुणं

4. H1 अबदेवत्या for अप्तुदेवत्या; B1 वयुनामानि,

13. H1 गुणयुक्तानि, we have corrected as वयुनानि

20. H1 'वाधाय' for 'भागाय'

22. B1 पापस्थलमिव for पापम् अभिलषितं

23. H1 'फलयोः' for 'फलभोग'

कां... ४४

एनः अस्मत्तः युयोधि पृथक्कुरु । 'भूयिष्ठां बृहत्तमां (बहुतमां ?) 'नमउक्तिं, नम इत्यन्नाम ।
वच परिभाषणे । उक्तिः भाषणम् । नमसा हविर्लक्षणेन अभ्युद्यतेन । पुरोवाक्यायाऽप्यावचनं
नमउक्तिस्तां 'विधेम करवाम ॥२॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजाञ्जयतु वाजसाता अयं शत्रूञ्जयतु जहृषाणः स्वाहा ॥३॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्रभिन्दन् ।

अयम् । वाजान् । जयतु । वाजसाता इति वाजसातौ ।

अयम् । शत्रून् । जयतु । जहृषाणः । स्वाहा ॥३॥

सा- कात्यायनः - " उत्तरेण सदो हत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति । प्रावद्रोणवल्गसोऽप्राग्नाणि च ।
१० अयं न इति जुहोति " (काशौ ८.७.७-९) इति । शालाकुलीयमग्निं प्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वा
आग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्यगतेऽप्रावाज्येन जुहुयात् । पाठस्तु- ' अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः
पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु वाजसाता अयं शत्रूञ्जयतु जहृषाणः स्वाहा ' इति । 'अयम्' 'अग्निः'
'नः' अस्माकं 'वरिवः' धनं 'कृणोतु' । 'अयम्' एवाग्निः 'मृधः' संग्रामान् 'पुरः' अग्रतः 'प्रभिन्दन्' वैरिणो
विदारयन् 'एतु' गच्छतु । 'अयम्' एवाग्निः 'वाजसातौ' संग्रामे 'वाजान्' शत्रुसंघधीन्यज्ञानि अस्मत्सं
१५ दातुं 'जयतु' । ततः 'अयम्' अग्निः 'जहृषाणः' अत्ययं हृष्यन् 'शत्रून्' जयतु । तस्मै 'स्वाहा ॥३॥

आ- वाचयति- ' अयं नः ' इति । आग्नेयी त्रिष्टुप् यजुरन्ता अगस्त्यः । 'अयम्' 'अग्निः'
'नः' अस्माकं 'वरिवः' धनं 'कृणोतु' करोतु । 'अयम्' एवाग्निः 'मृधः' संग्रामान् 'पुरः' अग्रतः
'प्रभिन्दन्' वैरिणो विदारयन् 'एतु' गच्छतु । 'अयम्' एवाग्निः 'वाजान्' अन्नानि 'जयतु' । अन्नानि
स्ववशं कृत्वा तान्यस्मभ्यं ददात्विति शेषः । 'वाजसातौ' संग्रामे 'अयम्' एवाग्निः 'जहृषाणः' अत्ययं
२० हृष्यन् 'शत्रून्' जयतु ॥३॥

उरु विंणो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिरु स्वाहा ॥४॥

उरु विंणां ॥ [द्र. १६१ पृष्ठे]

सा- कात्यायनः - " उरु विंण इति जुहोति " (काशौ ८.७.१५) इति । पूर्वमन्त्रेनाग्नीध्री
२५ होमः । अनेन त्वाहवनीये । पाठस्तु- ' उरु विंणो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब

11. S1 C V1 तत्रत्ये for तत्रत्य

15. S1 C V1 om. तस्मै स्वाहा

५०९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३४७

[सर्वजन्तुमादिमन्त्राः]

प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ' इति । हे 'विष्णो ऽगपिस्त्राहवनीय, अस्मदनुग्रहार्थम् 'उरु 'विक्रमस्व वानुषु बहुलं पराक्रमं कुरु । 'नः अस्माकं 'क्षयाय निवासार्थं 'उरु 'कृधि कुरु बहुलं गृहधनादिकं संपादय । घृतेन ज्वालोल्लावा योनिर्घृतयोनिः । हे 'घृतयोने, हूयमानमिदं 'घृतं 'पिब । 'यज्ञपतिं च यजमानं 'प्रप्र 'तिर व्रतिशब्देन वर्धय । " प्रसमुपोदः पादपूरणे " (पा ८.१.६) इति द्विर्भावः ॥४॥

आ— आहवनीये जुहोति— ' उरु विष्णो ' इति । वैष्णवी अनुष्टुप् यजुरन्ता । हे 'विष्णो, 'उरु महत् 'विक्रमस्व पादविक्षेपं कुरु । व्याप्नुहीति वा । 'नः अस्माकं 'क्षयाय निवासस्थानाय । 'उरु विस्तीर्णं शरीरं 'कृधि । अथवा क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नः अस्मान् उरु पृथु ब्रह्म ब्रह्मीभूतान् कुरु । किं च 'घृतयोने हे भगवन्नग्ने, 'घृतं 'पिब । प्रप्र यज्ञपतिं तिर । तिरतिर्वृद्धयर्थः । 'यज्ञपतिं यजमानं पुत्रपश्चादिभिः । 'प्रप्र इत्यभ्यासस्वादरार्थः । प्र 'तिर वर्धय । 'स्वाहा इति होमार्थः ॥४॥

१०

देवं सवितरेष ते सोमस्तः रक्षस्व मा त्वा दमन् ।

एतत् त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागाः ॥५॥

इदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोषेण स्वाहा निर्वर्णस्य पाशान्मुच्ये ।

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपाः ॥६॥

या तव तनूर्मयभूदेषा सा त्वयि या मम तनूस्त्वय्यभूदियः सा मयि । १५

यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमस्तानु तपस्तपस्पतिः

॥७॥(९)॥

देवं । सवितः । एषः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा । दमन् ।

एतत् । त्वम् । देव । सोम । देवः । देवान् । उप । अगाः ॥ ह्यौ ॥५॥

इदम् । अहम् । मनुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा ।

निः । वर्णस्य । पाशात् । मुच्ये ।

अग्ने । व्रतपा इति व्रतपाः । त्वे इति त्वे । व्रतपा इति व्रतपाः ॥६॥

या । तव । तनूः । मयि । अभूत् । एषा । सा । त्वयि ।

या । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा । मयि ।

यथायथमिति यथाऽयथम् । नौ । व्रतपत इति व्रतपते । व्रतानि ।

२५

2. V1 S1 C बहुधनादिकं for बहुलं गृहधनादिकं;
3. C ज्वालोल्लावाद् for ज्वालोल्लावा; V1 S1 C om, योनिर; P1 om, च
4. V1 S1 C om, प्रसमुपोदः ... द्विर्भावः

अनु । मे । दीक्षा । दीक्षापतिरिति दीक्षाऽपतिः । अमंस्त ।
अनु । तपः । तपस्पतिः । तपःपतिरिति तपःऽपतिः ॥ द्रौः ॥ ७॥ (९) ॥

सा- कात्यायनः - “ दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव सवितरिति ”
(काश्रौ ८.७.१७) इति । दक्षिणे शवटे कृष्णाजिनस्यास्तरणं कृत्वा तस्मिन् सोमं निदध्यात् ।
५ पाठस्तु- ‘ देव सवितरेष ते सोमस्तं रक्षस्व मा त्वा दभन् ’ इति । हे ‘ सवितः सर्वस्य प्रेरक ’ देव, ‘ एषः
‘ सोमः ’ ते तवार्पितः । ‘ तं तादृशं सोमं ’ रक्षस्व पालय । ‘ मा ’ त्वा ‘ दभन् ’ एवंभूतस्य पातारं त्वामसुरा
मा हिंसिषुः ॥

कात्यायनः - “ एतत् त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते ” (काश्रौ ८.७.१८) इति । कृष्णाजिने स्थापितं
बद्धं सोमं विस्त्रस्योपस्थानं कुर्यात् । पाठस्तु- ‘ एतत् त्वं देव सोम देवो देवा उपागाः । इदमहं मनुष्यान्तसह
१० रायस्पोषेण ’ इति । हे ‘ सोम ’ देव, त्वं ‘ देवः सन् भवदीयान् ’ देवान् एतदिदानीं ‘ उपागाः प्राप्सोऽसि ।
‘ अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान् ’ मनुष्यान् ‘ इदम् इदानीं ’ सह ‘ रायः ’ पोषेण पश्चाद्भवेन सार्धं
प्राप्सोऽस्मि ॥

कात्यायनः - “ स्वाहा निरिति निष्क्रम्य ” (काश्रौ ८.७.१९) इति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येत्यर्थः ।
पाठस्तु- ‘ स्वाहा निर्वरुणस्य पाशांमुच्ये ’ इति । ‘ स्वाहा सोमरूपमश्वं देवेभ्यो दत्तमस्तु । अनेन
१५ सोमप्रदानेन अहं ’ वरुणस्य ‘ पाशात् ’ निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥

कात्यायनः - “ अग्रे व्रतपा हन्याद्वनीये समिधमाधाय ” (काश्रौ ८.७.१९) इति । पाठस्तु-
‘ अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपाः । या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि या मम तनूर्स्त्वय्यभूदियं सा मयि ।
यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमंस्तानु तपस्तपस्पतिः ’ इति । हे ‘ अग्रे, ’ व्रतपाः
स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि, तस्मात् कारणादिदानीमपि ‘ त्वे त्वमेव ’ व्रतपाः, त्वं मदीयस्य
२० व्रतस्य पालको भवेति शेषः । शाखान्तरे तु त्वमित्येव पठितम् । “ अग्रे व्रतपते त्वं व्रतानां पतिरसि ”
इति । पूर्वत्र ‘ आपतये ’ (काण्वसं ८.२.१) इत्यनुवाके यजमानोऽग्निशरीरस्वशरीरयोर्व्यत्ययं कृत्वा
स्वकीयव्रतपालनं प्रार्थयामास । इदानीं व्रतस्य पालितत्वात् तं व्यत्ययं परिहृत्य स्वशरीरस्वीकाराभिप्रायेण
‘ अग्रे व्रतपाः या तव तनूः ’ इत्यादिमन्त्रभागं पठति । हे अग्रे, व्रतपालनप्रार्थनकाले तव संबन्धिनी ‘ या
‘ तनूः ’ मयि ‘ अभूत् मय्यवस्थिता ’ सा ‘ एषा तनूरथ ’ त्वयि अवतिष्ठताम् । किंच ‘ या ’ मम ‘ तनूः ’ त्वयि
२५ अवस्थिता ‘ सा इयम् अथ ’ मयि अवतिष्ठताम् । हे ‘ व्रतपते, व्रतपालकाग्रे, ’ नौ ‘ व्रतानि आवयोः
कर्माणि ’ यथायथं स्वस्वसंबन्धमनतिक्रम्य अवतिष्ठन्तामिति शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु । तत्पालनरूपं

6. V1 S1 C रक्ष for रक्षस्व
9. V1 S1 C विस्त्रस्य for विस्त्रस्य
16. V1 before कात्यायनः add अथ
19. S1 V1 C om. कारणात्; P1 with marking on the margin above त्वे ...
सुपां सुष्टुगिति शे इत्यादेशः; P1 om. त्वमेव
20. S P1 पठितः for पठितम्
21. P1 स्वशरीरं प्रार्थयति स्म । एवं कृत्वा त्वं for स्वशरीरयोर्व्यत्ययं कृत्वा
24. V1 S1 C om. किं च ... अवतिष्ठताम् । (L. 25)

५९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यमतेता

३४९

बैसर्जनहोमादिमन्त्राः]

तवास्तु इत्यर्थः । 'मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियमं दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः 'अनु 'अमस्त
अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः । 'तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निः 'तपः 'अनु मदीयं तपोऽनुमतवान् ॥५-७॥

[इति पञ्चमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः]

आ— सोमं निदधाति— 'देव सवितः' इति । सावित्री द्विपदा पङ्क्तिः । हे 'देव, 'सवितः
'एषः 'सोमः 'ते तवार्पितः । 'तं तवार्पितं सोमं 'रक्षस्व गोपाय । 'मा 'त्वा दमन् सोमकर्मणि ५
प्रवृत्तं त्वां सवितारम् असुराः मा दमन् । दम्नोतिहिंसार्थः वधकर्मा । वधं मा कुर्वन् ॥

यजमान उपतिष्ठते— 'एतत् त्वं देव' इति । सौमी द्विपदा गायत्री । हे 'सोम, एष 'त्वं
'देवः सन् 'देवान् सोमार्हान् 'उपागाः उपगतोऽसि ॥५॥

अभिनयेन दर्शयति— 'इदमहम्' इति । लिङ्गोक्तदेवस्य यजुः । 'इदम् 'अहम् अयमहं
'सह 'शयस्पोषेण धनस्य पोषणेन सह 'मनुष्यान् उपगच्छेयम् । 'स्वाहा स्वस्या आह्वानमस्तु । १०
निर्वरुणस्य पाशात् । अनेन सोमप्रदानेन 'वरुणस्य 'पाशात् 'निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥

समिधमादधाति— 'अग्ने व्रतपाः' इति । आग्नेयं यजुः । हे 'अग्ने, स्वभावतस्त्वं 'व्रतपाः
कर्मपालकः, अतस्त्वं मम 'व्रतपाः ॥६॥

यजमानोऽग्निशरीरेणः शरीरस्य व्यययं कृत्वा स्वाभिमतार्थसिद्धयर्थमभिवदति— 'या तव
तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि' इति । हे 'अग्ने, 'तव 'या 'तनूः 'सा 'एषा तनूः 'मयि 'अभूत् भूयात् १५
'त्वयि । त्वदीया 'मयि 'या 'मम 'तनूः 'सा 'इयं 'त्वयि 'अभूत् । एवं मदीया त्वयि । एवं
'व्रतपते, 'नौ आवयोः 'यथायथं यथास्वं 'व्रतानि कर्माणि सन्तु । किं च— अनु मे दीक्षां दीक्षा-
पतिरमस्त । 'दीक्षापतिः सोमः मम 'दीक्षाम् 'अनु 'अमस्त अनुमतवान् । अनु तपस्तपस्पतिः ।
'तपस्पतिः अपि सोमः मम तपः उपसदः अन्वमस्त अनुमतवान् ॥७॥

[इति पञ्चमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः]

२०

1. S1 C V1 मदीयां दीक्षां दीक्षार्थं for मदीयदीक्षार्थं; C त्वम्, V1 तु for अनु
2. P1 तपोऽन्न for तपोऽनु
6. H1 om. असुराः
16. B1 om. त्वदीया मयि
17. H1 om. दीक्षापतिरमस्त
19. B1 after 'सदः adds : सदा

[अथ दशमोऽनुवाकः]

सा- नवमे वै पर्जनहोमादिमन्त्रा उक्ताः । दशमे यूपसंपादनमन्त्रा उच्यन्ते ।

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥१॥

[उरु । विष्णो इति विष्णो । वि । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि ।

घृतम् । घृतयोन् इति घृतयोने । पिब ।

प्रप्रेति प्रप्र । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । तिर । स्वाहा ॥१॥]

कात्यायनः - “ गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतस्त्र सुवेणोरु विष्णविति ” (द्र. काश्रौ ६.१.३-४) इति । स्वगृहेष्वस्थाय चतुर्वारं गृहीतमाज्यं सुवेण जुहुयात् । संयं यूपाहुतिः । पाठस्तु- ‘ उरु विष्णो १० वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ’ इति । पूर्वानुवाके व्याख्यातः ॥१॥

आ- यूपाहुतिः -- ‘ उरु विष्णो ’ इति । व्याख्यातो मन्त्रः ॥१॥

अत्यन्याँ३ अगां नान्याँ३ उपांगाम् ।

अर्वाक् त्वा परैभ्यः परोऽवरेभ्यः ॥२॥

तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै ।

१५ देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तां विष्णवे त्वा ॥३॥

अर्ति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् । उप । अगाम् ।

अर्वाक् । त्वा । परैभ्यः । परः । अवरेभ्यः ॥स्त्रि॥२॥

तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते । देवयज्याया इति देवयज्यायै ।

देवाः । त्वा । देवयज्याया इति देवयज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ॥चि॥३॥

२० सा- कात्यायनः - “ आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति । यूपममिमृशत्यन्यानि । प्राक् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा ” (काश्रौ ६.१.५-६) इति । यूपस्य तक्षणार्थं गत्वा यूपममिमृशेदभिमन्त्रयेद्वा । पाठस्तु- ‘ अत्यन्याँ३ अगां नान्याँ३ उपांगाम् । अर्वाक्त्वा परैभ्यः परोऽवरेभ्यः । तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै । देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ताम् ’ इति । वृक्षाः द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च [इति] । पलाशखदिरादयो यूप्याः । निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्तियूप्यवृक्ष, त्वत्तः ‘अन्यान् कांश्चियूप्यान्पि

23. P1 S1 V1 C यूपा अयूपाः - we have corrected this as : यूप्या अयूप्याः

24. P1 S1 V1 C यूपवृक्ष - we have corrected this as : यूप्यवृक्ष

यूपसंपादनमन्त्राः]

समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानहम् 'अति' 'अगाम' । 'अन्यान् त्वयूप्यान्' 'न' 'उपागाम' । कीदृशम् ? 'अर्वाक्' 'परेभ्यः' उक्तेभ्यो लक्षणेभ्यः प्रत्यामन्नम् । तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? 'परः' 'अवरेभ्यः' अत्यन्तनिकृष्टेभ्यो लक्षणेभ्यो दूरवर्तिनं, तद्रहितमित्यर्थः । किं च हे 'वनस्पते' 'देव' तस्य 'पालक' दीप्यमानवृक्ष, 'तं' तादृशं त्वां 'देवयज्यायै' देवयागार्थं 'जुषामहे' वयं सेवामहे । 'देवाः' अपि देवयागार्थं त्वां सेवन्ताम् ॥

कात्यायनः - "सुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति" (काश्रौ ६-१-११) इति । हे यूपवृक्ष, 'त्वा' त्वां 'विष्णवे' यज्ञार्थमुपस्पृशामीति शेषः । "यज्ञो वै विष्णुः" (काश्र्या ३-२-३) इति श्रुतेः ॥२-३॥

आ- यूपमभिमृशति- 'अन्यन्यान्' इति । वनस्पतिदेवत्या गायत्री । 'अति' 'अन्यान्' 'अगाम' - अत्र व्यत्ययः अगामिति * । त्वत्तः 'अन्यान्' यूपलक्षणसंपन्नानपि वृक्षान् 'अत्यगाम' अतिक्रान्तवानासि (स्मि ?) । 'न' 'अन्यान्' 'उपागाम' । यूपलक्षणलक्ष्येषु साधारणान् न उपागां १० नोपगतोऽस्मि । 'परेभ्यः' उक्तेभ्यश्च 'अर्वाक्' तेभ्योऽर्वाक् स्थितं त्वाम् उपागां त्वामेवोपगतोऽस्मि ॥२॥

'तं त्वा' इति । वनस्पतिदेवत्या अनुष्ठुप् । यो यूपलक्षणसंपन्नो वृक्षः तं त्वा जुषामहे । हे 'देव' हे 'वनस्पते', 'तं' त्वा यूपीकर्तुं 'जुषामहे' । 'देवयज्यायै' देवयागाय । किं च 'देवाः' च 'देवयज्यायै' देवयागाय त्वां वनस्पतिं 'जुषन्तां' सेवन्तां ॥

उपस्पृशति- 'विष्णवे त्वा' । यज्ञार्थं त्वामुपस्पृशामीति शेषः ॥३॥

ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेनः हिंसीः ।

दिवं मा लेखीगन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सं भव ॥४॥

ओषधे । त्रायस्व । स्वधिते इति स्वऽधिते । मा । एनम् । हिंसीः ।

दिवम् । मा । लेखाः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः । पृथिव्या । सम् । भव ॥गूं॥४॥ २०

सा- कात्यायनः - "ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य" (काश्रौ ६-१-१२) इति । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यात् । 'त्रायस्व' इति मन्त्र शेषः । हे 'ओषधे', 'त्रायस्व मां स्वधितिभयात् रक्ष ॥

कात्यायनः - "स्वधित इति परशुना प्रहरति" (काश्रौ ६-१-१२) इति । पाठस्तु- 'स्वधिते मेनः हिंसीः' इति । हे 'स्वधिते' परशो, 'एनं' यूपं 'मा' 'हिंसीः' मा बधीः ॥

1. S1 V1 C अयूपान्, P1 यूपान् we have corrected this as : अयूप्यान्;
P1 अन्याँश्च for अन्यान् तु
2. P1 कीदृशः for कीदृशम्
3. C before देव add हे
9. ** [वस्तुतस्त्वत्र 'अगाम्' इत्येव संज्ञितायां पाठोऽस्ति । ततः किं व्यत्ययेन ?]
10. H1 नान्यानास्मि for अति

कात्यायनः - “ दिवं मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते ” (द्र. काश्रौ ६.१.१६) इति । पाठस्तु-
‘ दिवं मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या संभव ’ । हे यूपवृक्ष, त्वं पतन् दिवं द्युलोकं ‘मा’ लेखीः
मा हिंसीः । अन्तरिक्षलोकं च ‘मा’ हिंसीः । ‘पृथिव्या’ संभव पृथिव्या सह संगतो भव । यूपस्य
वज्ररूपत्वात् । अतो लोकानां शान्तिराशास्यत इत्यभिप्रायः ॥४॥

५ आ- कुशतरुणमन्तर्दधाति- ‘ ओषधे त्रायस्व ’ इति । कुशतरुणदेवस्य यजुः । हे
‘ओषधे’ ‘त्रायस्व’ । स्वधितिभयात् इति शेषः । प्रहरति- ‘ स्वधिते ’ इति व्याख्यातम् ।
पतन्तमभिमन्त्रयते- ‘ दिवं मा लेखीः ’ इति । लिख अक्षरविन्यासे । इह तु हिंसार्थः । ‘ दिवं द्युलोकं
‘मा’ लेखीः मा हिंसीः । ‘अन्तरिक्षम्’ अन्तरिक्षलोकं ‘मा’ हिंसीः । ‘पृथिव्या’ सह ‘संभव’
पृथिव्या संगतो भव, वज्ररूपत्वात् यूपस्य । अतो लोकानां शान्तिराशास्यते इत्यभिप्रायः ॥४॥

१० अयं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनायं महते सौभगाय ।
अतुस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयम् रुहेम ॥५॥ (१०) ॥

अयम् । हि । त्वा । स्वधितिस्तेतिजानः । तेतिजानः ।

प्रणिनायं । प्रनिनायेति प्रनिनायं । महते । सौभगाय ।

अतः । त्वम् । देव । वनस्पते । शतवल्श इति शतवल्शः । वि । रोह ।

१५ सहस्रवल्शा इति सहस्रवल्शः । वि । वयम् । रुहेम ॥ नः ॥५॥ (१०) ॥

[अग्नेस्तनूरसि चतस्रः ॥४॥ आपतयेष्ट ॥८॥ तप्तायनी द्वे ॥२॥ इन्द्रघोषश्चतस्रः ॥४॥
युञ्जते नव ॥९॥ देवस्य त्वा पञ्च ॥५॥ द्वितीयो देवस्य त्वा षट् ॥६॥ विभूरसि पञ्च ॥५॥
व्योतिरसि सप्त ॥६॥ उरु विष्णो पञ्च ॥५॥ दशानुवाकेषु पञ्चपञ्चाशत् ॥५५॥]

[अग्नेस्तनूरसि पञ्चपञ्चाशत् ॥५५॥]

२० सा- कात्यायनः - “ अयं हि त्वेति शोधनम् । अभिमन्त्रणशेषो वा ” (काश्रौ ६.१.१८.१९)
इति । अनेन मन्त्रेण यूपं शोधयेत् । पूर्वमन्त्रेण सह अभिमन्त्रयेद्वा । पाठस्तु- ‘ अयं हि त्वा स्वधितिस्ते-
तिजानः प्रणिनायं महते सौभगाय ’ इति । ‘ हि यस्मात् हे छिन्नवृक्ष, ‘तेतिजानः’ तीक्ष्णः ‘अयं’ स्वधितिः

5. B1 °तरणम् for °तरुणम्

6. H1 त्रयस्वाकुरादिति; B1 त्रायस्वाक्षरादिति corrected as स्वधितिभयादिति;
B1 आख्यातम् for व्याख्यातम्

7. H1 एतद् for पतन्तम्

8. B1 संगच्छतौ, H1 संभव for संगतो

बृहस्पतिप्रदानमन्त्राः]

कुठारः 'त्वा त्वा' महते 'सौभगाय दर्शनीयत्वाय तिर्यक्शाखोच्छेदनेन' प्रणिनाय प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयासाय ।
शतस्तादृशेन त्वया छेदनाय भेतव्यम् ॥

कात्यायनः — "अतस्त्वमित्यावृण्वने जुहोति । यूपे वा" (काशौ ६.१.२०-२१) इति ।
यावत्तु— 'अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्गो विरोह सहस्रवल्गो वि वयं रुहेम' इति । हे दीप्यमान
'वनस्पते, 'त्वम्' अतः अस्मात् स्थाणोः 'शतवल्गः बहुङ्कुरः शतशाखः' विरोह विशेषेण जायस्व । एवं
च 'सहस्रवल्गः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेताः' वि विशेषेण 'रुहेम प्रजायेमहीति यजमानेनाज्ञास्त
इत्यभिप्रायः ॥

[इति पञ्चमोऽध्याये दशमोऽनुवाकः]

अथ विनियोगसंग्रहः —

अथ सौमिकवेद्यमन्त्राणां प्रतिपादके ।

१०

पञ्चमोऽध्याय एतस्मिन्नुवाका दशेरिताः ॥

वातिद्यादिस्तथा तानूनप्रमुत्तरवेदिका ।

सत्संस्कारा हविर्धानं ततश्चोपरि वा सदः ॥

धिष्यथैवैवर्जनं यूप इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरचरेण सायणाचार्येण १५
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥ (१०) ॥

आ—यूपार्थं स्वधितिं स्तौति— 'अयं हि त्वा' इति । 'हि यस्मात्' अयं 'स्वधितिः'
वज्ररूपः कुठारः 'तेतिजानः । तिज निशाने । इह त्वाहार्यः । उत्साहमानः 'प्रणिनाय
प्रणयति । 'महते' सौभगाय । सुभगो यज्ञः । स्वार्थे अण् । महते यज्ञाय । यज्ञार्थं स्थाणौ जुहोति—
'अतस्त्वम्' इति । हे 'वनस्पते, 'अतः अस्मात् स्थाणोः 'शतवल्गः बहुङ्कुरः शतशाखः'
'विरोह । रुह बीजजन्मनि । प्रजायस्व । 'वयं च 'सहस्रवल्गः पुत्रपौत्रादिभिः बहुशाखाः' वि
विशेषेण 'रुहेम प्रजायेमहीति यजमानाशीः ॥५॥ (१०) ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीत्रासुदेवपरिपूज्यपादपरमकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्य-

श्रीमज्जातवेदमन्त्रोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दबोधमन्त्रोपाध्यायेन विरचिते

काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥ (१०) ॥

२५

1. P1 छेदनेन त्वया for त्वया छेदनात्
6. V1 S1 C om. वि
10. P1 'वेद्यर्थ' for 'वेद्यर्थ'
13. P1 वाः for वा
16. V1 after अभ्यायः add अमासः
19. H1 यज्ञस्वार्थ for यज्ञार्थ
20. B1 'बलिशः' for 'बल्गः'

कासं... ५५

षष्ठोऽध्यायः

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

सा- यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विष्वातीर्थमहेश्वरम् ॥

५ सा- सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमेऽध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते । अथानी-
षोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमामिषबोधोगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्
प्रथमानुवाके यूपसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

आ दंदे नार्यसीदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि ।

१० यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः ।

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ।

शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥१॥

[देवस्य त्वा ॥ आ दंदे नार्यसीदम् ॥ यवोऽसि ॥

दिवे त्वा ॥ शुन्धन्ताँल्लोकाः ॥१॥ द्र. ३३२, ३३३ पृष्ठे]

१५

कात्यायनः - “ देवस्य त्वेत्यभिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति ” (काशौ ६-२-४)

इति । ‘ यवोऽसि ’ इत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि ‘ दिवे त्वा ’ इति, प्रतिमन्त्रमवटशेषमासिञ्चति
‘ शुन्धन्ताम् ’ इति, बर्हीषि प्राञ्च्युदञ्चि प्रास्यति ‘ पितृषदनमसि ’ इति । एतेषां मन्त्राणां पाठस्तु-
‘ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आ दंदे नार्यसीदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि
कृन्तामि । यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । शुन्धन्ताँल्लोकाः

२० पितृषदनाः पितृषदनमसि ’ इति । एते मन्त्राः पूर्वत्र औदुम्बरीविषये (कासं ५-७-१-२) यथा व्याख्यास्यते
तद्वदत्रापि यूपविषये व्याख्यातव्याः ॥१॥

आ- उत्तराणि यजुषि । अभिमादत्ते- ‘ देवस्य त्वा ’ इति । यवानावपति- ‘ यवोऽसि ’
इति । प्रोक्षति- ‘ दिवे त्वा ’ इति । शेषमासिञ्चन्ति- ‘ शुन्धन्ताँल्लोकाः ’ इति । दर्भानुत्क्षिपति
‘ पितृषदनमसि ’ इति । एतानि पञ्च यजुषि व्याख्यातानि ॥१॥

4. V1 °तार्थं for °तीर्थ°

5. C S1 निर्माणमन्त्राः for निर्माणपर्यन्ता मन्त्राः;

6. C S1 V1 om. अध्याये

22. B1 before उत्तराणि adds भीकृष्णाय नमः ॥; H1 भीकृष्णाय नमः ॥

६.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध भाष्यसमेता

३५९

यूपसंस्कारमन्त्राः]

अग्नेणीरसि स्वावेश उनेतूणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु सुपिप्पलाम्यस्त्वौषधीभ्यः ।

दिवमग्नेणास्पृक्ष आऽन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृहीः ॥२॥

अग्नेणीः । अग्नेनीरसिग्नेऽनीः । असि । स्वावेश इति सुऽआवेशः ।

उनेतूणामित्युतऽनेतूणाम् । एतस्य । वित्तात् । अधि । त्वा । स्थास्यति ।

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु ।

सुपिप्पलाम्य इति सुऽपिप्पलाम्यः । त्वा । औषधीभ्यः ।

दिवम् । अग्नेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राः ।

पृथिवीम् । उपरेण । अदृहीः ॥ धौः ॥२॥

सं- कात्यायनः -- “प्रथमं शकलं चाग्नेणीरसीति” (काश्रौ ६.२.१९) इति । यूपशब्दे शकलं निक्षिपेदित्यर्थः । पाठस्तु -- “अग्नेणीरसि स्वावेश उनेतूणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति” इति । हे यूपशकल, ‘स्वावेशः शोभन आवेशो यूपवस्थितिलक्षणो यस्मिन् सादृशस्त्वम् । यूपस्य त्रयो नेतारः, त्रयमशकलः स्वरुशबालश्चेति । तेषामूर्ध्वनेतूणां मध्ये अग्नेः प्रथमं नीयत इति ‘अग्नेणीः’ ‘असि । यूपस्य त्रयमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । किं च ‘त्वा त्वां यस्मात् कर्मणि लक्ष्यर्थः’ ‘अधि’ ‘स्थास्यति स्थापयिष्यति’ इति ।

कात्यायनः -- “देवस्त्वेत्यनक्ति” (काश्रौ ६.३.२) इति । यूपमिति शेषः । पाठस्तु -- “देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु” इति । हे यूप, [‘त्वा’] त्वां ‘सविता प्रेरकः’ ‘देवः’ ‘मध्वा मधुरेण आज्येन’ ‘अनक्तु ॥

कात्यायनः -- “चषालमुभयतः । अकृतं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाम्य इति” (काश्रौ ६.३.३-४) इति । अथस्तादुपरिष्ठादाज्येन सिक्तं चषालं यूपस्याग्नेऽवस्थापयेत् । पाठस्तु -- “सुपिप्पलाम्यस्त्वौषधीभ्यः” इति । हे चषाल, ‘त्वा त्वां’ ‘सुपिप्पलाम्यः शोभनफलोपेताभ्यः’ ‘औषधीभ्यः’ । तदर्थं यूपस्याग्नेः प्रतिमुञ्चतीति शेषः ॥

कात्यायनः -- “दिवमग्नेणास्पृक्ष इति” (द्र. काश्रौ ६.३.६) इति । उक्तं कुर्यात् । पाठस्तु -- “दिवमग्नेणास्पृक्ष आऽन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृहीः” इति । हे यूप, त्वं च ‘अग्नेण’ ‘दिवं’ ‘भूलोकम्’ ‘अस्पृक्षः स्पृष्टवानसि । तथा’ ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अन्तरिक्षलोकं’ ‘मध्यप्रदेशेन’ ‘आ समन्तात्’ ‘अप्राः पृथिवीम्’ ‘उपरेण’ ‘मूलप्रदेशेन’ ‘पृथिवीम्’ ‘अदृहीः दृढीकृतवानसि ॥२॥

11. P1 with markings above अग्नेणीः ins. on the margin अकृतदैवस्य यूपः ।
13. S1 स्वरूप° for स्वरु°
15. V1 S1 C om. अतश्
19. V1 S1 C om. चषालं
23. V1 S1 C तव for त्वं च
24. P1 om. अन्तरिक्षम्
25. V1 S1 C तथा पृथिवीं भूलोकमुपरेण तव मूलमागेन for उपरेण मूलप्रदेशेन

आ— प्रथमशकलं प्रास्यति— ‘अग्नेणीरसि’ इति । अग्ने प्रथमम् । विद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्ने नीयत इति अग्नेणीः यूपावयवभूत इत्यर्थः । यद्वा— अग्नेऽवस्थितो यूपमवटं प्रति नयतीति अग्नेणीः पुरःसर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेणीः’ ‘असि स त्वम्’ ‘उन्नेतृणां’ ‘स्वावेशः’ । ऊर्ध्वं नेतृणामध्वर्यूणां यूपावटे सुखेन तैरावेद्यत इति स्वावेशः । स त्वं हे यूपशकल, ‘एतस्य कर्मणः’ ‘वित्तात्’ । विद ज्ञाने । कर्मणि षष्ठी । एतत् कर्म विद्धि विदितार्थो भव, तत् कर्म कृतवानिति । अधि त्वा स्थास्यति । अधीलपरिभावे, विश्वस्य वा वर्तते । ‘अधि उपरि, हे यूप, अस्मिन् कर्मणि यूपं त्वामध्वर्युः’ ‘स्थास्यति स्थापयिष्यति । तत् कर्म’ ‘वित्तात्’ । यूपमनाकृत— ‘देवश्चा’ इति । हे यूप, ‘त्वा यूपं त्वां’ ‘सन्निता’ ‘देवः’ ‘मघ्ना मधुवत् स्वादुना आयेन’ ‘अनक्तु अज्जयतु । चषालं प्रतिमुञ्चति— ‘सुपिप्पलाभ्यः’ इति । पिप्पलं फलम् । शोभनफलभ्यः ‘ओषधीभ्यः फलपाकान्ताभ्यः’ १० अर्थाय त्वां चषालं प्रतिमुञ्चामीति वाक्यशेषः ॥

उच्छ्रयति— ‘दिवमग्ने’ इति । हे यूप, ‘अग्नेण, तव अग्नेण’ ‘दिवं द्युलोकम्’ ‘अस्पृक्षः स्पृष्टवानसीति यूपमाहात्म्यकथनम् । ‘आ’ ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अन्तरिक्षलोकं’ ‘मध्येन तव मध्यप्रदेशेन आ’ ‘अप्राः प्रा । पुरणे । आश्रितवानसि । ‘पृथिवीम्’ ‘उपरेण । यूपोऽनेन प्रदेशेनोपरमति इत्युपरः । तत्र प्रतिष्ठाभाग उपरः । तेन पृथिवीम् ‘अदृक्षीः दृढीकृतवानसि ॥२॥

या ते धामान्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राहैतदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भारि भूरि ॥३॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमध्वै ।

यत्र । गावः । भूरिशृङ्गा इति भूरिशृङ्गाः । अयासः ।

अत्र । अह । एतत् । उरुगायस्येत्युरुगायस्य । विष्णोः ।

२० परमम् । पदम् । अव । भारि । भूरि । शौ ॥३॥

स्ता— कात्यायनः — “या त इति मिनोति” (काश्चौ ६.३.८) इति । अवटे प्रक्षिपेदित्यर्थः ।
पाठस्तु— ‘या ते धामान्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राहैतदुरुगायस्य विष्णोः परमं

1. H1 यूप* for यूपस्य

2. H1 ‘भूता’ for ‘भूत’; H1 om. यद्वा

4. H1 om. हे

6. B1 ‘भावमैश्वर्ये’ for ‘भावे विश्वस्य

7. H1 इति for स्थापयिष्यति

8. H1 om. देवः

३.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३५७

यूपसंस्कारमन्त्राः]

वदमन् भारि भूरि ' इति । हे यूप, तत्र संबन्धीनि यानि 'धामानि स्थामानि 'उश्मसि उश्मः वयं कामयामहे । 'गमध्वै गन्तुम् । 'यत्र येषु स्थानेषु 'अयासः । अय गतौ । अया गन्तारः, 'गावः रश्मयः । 'भूरिशृङ्गाः बहुदीप्तयो वर्तन्ते । 'अत्र 'अह, अहेत्येवार्थे । एष्वेव स्थानेषु 'उरुगायस्य उरुभिर्महात्मभिर्गेयस्य 'विष्णोः 'परमम् उत्कृष्टं 'भूरि महत् 'पदम् आदित्याख्यम् 'अवभारि अवभाति । तकारस्य छान्दसो रेफः । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुत्वे कर्मणि हे यूप, अवते तिष्ठेत्यर्थः ॥३॥

५

आ— मिनोति — 'या ते धामानि' इति । यूपदेवत्या त्रिष्टुप् । हे यूप, तत्र संबन्धीनि 'या यानि 'धामानि । स्थाननामजन्मउपोतिर्वचनो धामशब्दः । स्थानान्यभिप्रेतानि । 'उश्मसि, तकारछान्दसः । उश्मः । वश कान्तौ । वयं कामयामहे । 'गमध्वै गमनाय । त्वदीयानि यानि स्थानानि 'यत्र कामयामहे गमनाय, तत्र च 'गावः 'भूरिशृङ्गाः 'अयासः । यत्र येषु [स्थानेषु] गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः बहुदीप्तयः । शृङ्गाणीति ज्वलन्नामसु पठितम् । 'अयासः । अय वय १० गतौ । अयासः अया गन्तारः । [अत्राहेति] 'अत्र इति तत्रार्थे । 'अह इति एवार्थे । तत्रैव 'उरुगायस्य उरुभिर्महाद्भिः परिगायस्य परिगेयस्य व्यापिनः श्रीभगवतः 'विष्णोः 'परमम् उत्कृष्टतमं, "त्रिपादस्यामृतं दिनि" (कासं ३५.१.३) इति प्रसिद्धं, 'भूरि महत् 'पदम् 'अवभारि । तकारस्य छान्दसो रेफः । अवभाति ॥३॥

ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रं रायस्पोषवनि पर्यूहामि ।

ब्रह्म दृह क्षत्रं दृहायुर्दृह प्रजां दृह ॥४॥

१५

[ब्रह्मवनि त्वा ॥ ब ॥ ४ ॥ द्र. ३३४-३३५ पृष्ठे]

सा— कात्यायनः — "ब्रह्मवनि स्वेति पांसुभिः पर्यूहति । ब्रह्म दृह इति मैत्रायणदण्डेन समन्तं विः पर्यूषति" (काशौ ६.३.१०-११) इति । एतयोर्मन्त्रयोः पाठस्तु— 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि । ब्रह्म दृह क्षत्रं दृहायुर्दृह प्रजां दृह' इति । एतौ मन्त्रौ पूर्वत्र ३० यथोदुम्बरीविषये (कासं ५.०.३-४) व्याख्यातौ तथा अस्मिन् यूपविषये [अपि] व्याख्यातव्यौ ॥३॥

1. P1 with Marking above उश्मसि ins. on the margin : इदन्तो मसी इकारोऽधि
2. C om. अयासः ... स्थानेषु; V1 after अय adds पय
3. V1 om. बहुदीप्तयो
6. H1 तत्र for तव
11. H1 after यानि adds यानि धामानि
13. B1 बृहत् for महत्
20. P1 पूर्ववत् for पूर्वत्र
21. V1 S1 C after तथा ins. इति

आ— पांसुभिः पर्यूहति— ‘ ब्रह्मवनि त्वा ’ इति । ‘ ब्रह्मवनि त्वा ’ इति, ‘ ब्रह्म दृ२५ह ’ इति द्वे यूपदेवत्ये । द्वे अपि व्याख्याते ॥४॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥५॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥सौ॥५॥

सा— कात्यायनः— “ विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारवधम् ” (काशौ ६-२-१२) इति । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेत् । पाठस्तु— ‘ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ’ इति । हे ऋत्विजः, ‘विष्णोः कर्माणि स्पृष्टसंहारादिचरितानि ’ पश्यत, ‘यतः यैः कर्मभिः ’ ब्रतानि भवदीयलौकिकवैदिककर्माणि ‘पस्पशे । स्पश बन्धने । बद्धवान् निमित्तवानित्यर्थः । सः विष्णुः ‘इन्द्रस्य युज्यः योग्यः ’ सखा । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि पश्यत । यतः यैर्वीर्यैः ब्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि आत्मनि पस्पशे । शिष्टं समानम् । यद्वा विष्णुर्हि यज्ञाधिष्ठात्री देवता । तस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत । यैर्वीर्यैः ब्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वान्यप्रमत्ताः सन्तो यूपं कुरुतेत्येवं पस्पशे नियमितवान् । किंभूतः ? यो विष्णुः इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्मसु युज्यः अनुरूपः सखा इति ॥५॥

१५ आ— वाचयति— ‘ विष्णोः कर्माणि ’ इति, ‘ तद्विष्णोः ’ इति द्वे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ । ऋषिर्मेधातिथिः । हे ऋत्विजः, ‘विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि ’ पश्यत । ‘यतः यैर्वीर्यैः ’ ब्रतानि । ब्रतमिति कर्मनाम । आधानपशुसोमादीनि कर्माणि आत्मनि पस्पशे । स्पश बन्धने । कर्माणि बद्धवान् । विष्णुर्हि यज्ञाधिष्ठात्री देवता । अथवा हे ऋत्विजः, विष्णोः श्रीभगवतः कर्माणि पश्यत । यतः यो विष्णुः अग्निवायुसूर्येन्द्रब्रह्मादीनि ब्रतानि कर्माणि पस्पशे, ‘ ब्रह्मण इदं कर्म, इन्द्रस्येदं कर्म, अग्नेरिदं कर्म, सूर्यादीनामिदं कर्म ’ इति तत्तद्व्यापारनिबन्धनलक्षणमाज्ञां कृतवानित्यर्थः । किं च ‘इन्द्रस्य युज्यः । युजिर्योगे । योगार्हः स्वामित्वेन संबन्धार्हः । ’ सखा, सहैव दद्यायत इति सखा । श्रीभगवान् यो विष्णुः यन्ता ब्रह्मादीनां ब्रतानि पस्पशे तस्य विष्णोः कर्माणि, हे ऋत्विजः, पश्यतेति संबन्धः ॥५॥

1. H1 om. ब्रह्म दृ२५ह
8. C S1 om. यूप ... वाचयेत्; C P1 S1 om. पाठस्तु
10. V1 S1 C after बन्धने add इति वातुः
11. P1 with markings above सखा ins. on the margin वृत्रवधादिकर्मसु;
S1 C यज्ञ° for यज्ञस्य; P1 om. वीर्यैः
12. V1 S1 C after पस्पशे add बद्धवान्; V1 S1 C om. यद्वा विष्णुर्हि... कुरुतेति ।
(L 14)
16. B1 om. हे ऋत्विजः विष्णोः
22. B1 यतो for यन्ता

सूचकसंस्कारमन्त्राः]

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥६॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।
दिवीवेति दिविऽइव । चक्षुः । आततमित्याऽततम् ॥जं॥६॥

सा- कात्यायनः — “तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणम्” (काश्रौ ६.३.१३) इति । यूपकटकं ५
प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति शेषः । पाठस्तु— ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
चक्षुराततम्’ इति । ‘सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगाः’ विष्णोः ‘तत्’ परमं ‘पदं’ स्वरूपं ‘सदा’ पश्यन्ति ।
कीदृशम् ? ‘दिवि आकाशे निरावरणे’ चक्षुः ‘इव’ आततं व्यासम् ॥६॥

आ— चषालमुदीक्षते— ‘तद्विष्णोः’ इति । सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकलक्षणं यत् विष्णोः
परमं पदं — १०

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” — (द्र. महाभा १२.२३८.३) १५

इत्यादिषु प्रसिद्धं ‘तत्’ विष्णोः ‘परमं’ पदं ‘सूरयः’ श्रुत्याचार्यप्रसादेन संप्राप्तसम्यग्ज्ञानेन
च विनिवृत्ताविद्यापटलाः सूरयः अपरोक्षज्ञानसंपन्नाः ‘सदा’ पश्यन्ति सदा निरन्तरं साक्षात्
कुर्वन्ति । ‘दिवीव चक्षुराततम्’ इति । ‘दिवि’ प्रकाशविशेषव्याप्ताकाशे ‘आततं’ परितो
विस्तृतं प्रतिबन्धराहित[त]या सर्वतो विप्रसृतं व्याप्तं ‘चक्षुः’ । अपरोक्षज्ञानसाधनं तत्र
निहितं यत्किञ्चिद्वस्तु अव्यवधानेन ‘इव’ यथा दर्शयति तदिव तथा सदा पश्यन्तीत्यर्थः । यद्वा २०
दिवि ज्योतिर्निर्मले आततम् अतिविस्तरतेजसं भास्करं चक्षुः पश्यन्ति इव । अथवा इव एवार्थे ।
दिव्येवाततं त्रिपादलक्षणं चक्षुः अवभास्करम् । यद्वास्वरूपं विष्णोः परमं पदं तत् सूरयः
सदा पश्यन्ति । “त्रिपादस्यामृतं दिवि” (कासं ३५.१.८.३) इति श्रुतेः । यद्वा दिवि इव

7. P1 with markings above स्वरूपं ins. on the margin : विशानवनमानन्दस्वभावं
8. C बहिरावरणे, S1 अभिरावरणे for निरावरणे
17. H1 विनिवृत्त्यात्मानि for विनिवृत्तं
19. B1 प्राप्तं for व्याप्तं
20. H1 एव for इव; B1 तदिव for तदिव
21. B1 ज्योतिर्मण्डले for ज्योतिर्निर्मले; B1 असीति विस्तृते तेजसां for अतिविस्तरतेजसां
22. B1 अवभास्करम् for अवभास्करम्

यथा दिवि तथा चक्षुः चक्षुष्यपि आततं, धुमण्डले चक्षुषि चामेदेनावस्थितम् । विष्णोः यत् परमं पदं तत् सूरयः सदा अव्यवधानेन पश्यन्तीत्यर्थः । यद्वा चक्षुरधिष्ठानभूतमादित्यात्मकं दिवि ह्य निर्मलान्तःकरणे आततम् अविच्छिन्नतयाऽतिविस्तृतं विष्णोः परमं सर्वकार्यकारण-प्रपञ्चमधःकृत्यावभासमानं ज्ञानानन्दस्वरूपं विष्णोर्यत् परमं पदं तत् सूरयोऽहमस्मीति सर्वसाक्षिरूपं साक्षात्कृत्य सदा पश्यन्तीत्यर्थः ॥६॥

परिवीरसि परि त्वा दैवीविंशो व्ययन्ताम् ।

परीमं यजमानं रायो मनुष्याणाम् ।

दिवः सूनुरस्येते पृथिव्याल्लोक आरण्यस्ते पशुः ॥७॥(१) ॥

परिवीरसि परिवीरः । असि । परि । त्वा । दैवीः । विंशः । व्ययन्ताम् ।

परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनुष्याणाम् ।

दिवः । सूनुरः । असि । एषः । ते । पृथिव्याम् । लोकः ।

आरण्यः । ते । पशुः ॥७॥(१)॥

१० स्म- कात्यायनः - “ त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रक्षना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परिष्वस्यति परिवीरसीति ” (काश्रौ ६-३-१५) इति । त्रिगुणा त्रिमिर्गुणैरवयवरूपेता, त्रिव्यायामा त्रिमिर्व्यामैर्व्याप्त्य, कौशी कुशसंबन्धिनी या रक्षना, तथा नाभिप्रमाणे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा परिवेष्टयेत् । पाठस्तु - ‘परिवीरसि परि त्वा दैवीविंशो व्ययन्ताम् । परीमं यजमानं रायो मनुष्याणाम्’ इति । हे यूप, त्वं ‘परिवीरः’ असि परितो रक्षनया वीतो वेष्टितो भवति । ‘दैवीः’ विंशः देवसंबन्धिन्यः प्रजा मनुष्याणा-दयस्त्वं परितः ‘व्ययन्तां’ वेष्टयन्तु । तद्वत् ‘इमं’ यजमानं ‘मनुष्याणां’ संबन्धीति ‘रायः’ धनानि ‘परि’ वेष्टयन्तु ॥

२० कात्यायनः - “ यूपशकलमस्यामवगृह्यत्पुत्ररेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति ” (काश्रौ ६-३-१७) इति । अष्टाभ्यैर्यूपस्य या अग्निरभिसमीपे स्थिता तस्या उत्तरभागे रक्षनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेत् । पाठस्तु - ‘दिवः सूनुरस्येते पृथिव्याल्लोक आरण्यस्ते पशुः’ इति । हे शकल, त्वं ‘दिवः’ ‘सूनुरः’ ‘असि’ द्युलोकस्य पुत्रोऽसि । ‘ते’ तव ‘पृथिव्याम्’ ‘एषः’ ‘लोकः’ आश्रयस्थानमित्यर्थः । ‘ते’ तव ‘आरण्यः’ अरण्यसंबन्धी ‘पशुः’ ॥७॥

[इति पष्ठेऽप्याद्ये प्रथमोऽनुवाकः]

1. H1 trans. यथा after दिवि; B1 om. द्युः; B1 वा for च; H1 om. च
17. V1 S1 C ‘संबन्धिनीः’ for ‘संबन्धिन्यः’
20. C अष्टोर् for अष्टाभ्यै; V1 S1 C अतिर् for अग्निर; P1 यज्ञ° for अग्नि°; V1 S1 C ‘समाप°’ for ‘समीपे’
22. P1 शकट for शकल
23. P1 om. अरण्य°; P ‘संबन्धि°’ for ‘संबन्धी’
25. C S1 पष्ठ° for पष्ठे°

६३)

सायणाचार्य-आनन्दबोधभाष्यसमेता

३६१

पशुपाकरणादिमन्त्राः ।]

आ- परिच्ययति- 'परिवीरसि' इति । यूपदेवत्वोष्णिक् । व्येज् संवरणे इत्यस्य रूपं
 किंपि संप्रसारणे च परिवीः इति भवति । 'परिवीः' 'असि परिवीतः अस्माभिः परिवेष्टितः
 त्वमासि । हे यूप, 'त्वा त्वां' 'दैवीः देव्यः' 'विशः पशुलक्षणाः प्रजाः' 'परि' 'व्ययन्तां परिच्ययन्तु ।
 त्वत्प्रसादात् 'मनुष्याणां मध्ये' 'इमं' 'यजमानं' 'रायः धनानि परिच्ययन्ताम् । स्वरुमवगूहति -- 'दिवः
 सूनः' इति । स्वरुदेवत्या गायत्री । 'दिवः' द्युलोकस्य त्वं स्वरुः 'सूनः पुत्रः' 'असि । द्युलोकाद्वृष्टि-
 द्वायेण जायत इति । उपशयं निदधाति -- 'एष ते' इति । यूपदेवत्या शक्वरी । हे यूप, 'ते
 तव' 'पृथिव्याम्' 'एषः' 'लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । 'आरण्यस्ते पशुः' । 'ते यूपस्य तव
 'आरण्यः, अरण्यसंबन्धी आरण्यः' 'पशुः । यूपस्य पशुसंबन्धेन भाव्यमित्येवमाह ॥७॥(१)॥

[इति षष्ठेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः]

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

१७

सा- षष्ठ्येऽनुवाके यूपसंस्कारमन्त्राः उक्ताः । द्वितीये पशुपाकरणादिमन्त्रा उच्यन्ते-

उपावीरस्युप देवान् दैवीर्बिशः प्रागुरुशिजो बद्धितमान् ।

देवं त्वष्टृर्वसु रम हव्या तं स्वदन्ताम् ॥१॥

रेवंती रमह्वं बृहस्पते धारया बध्नि ।

ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रति मुञ्चामि धर्षान्मानुषः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥२॥

अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नि युनजिम ।

अदभ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यनु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु प्राता

सगर्भ्योऽनु सखा सयूथयः ।

अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥३॥

1. B1 वृज्; H वे we corrected this as व्येज्

2. B1 किंववेति for किंपि

3. B1 om. परिच्ययन्तु... परिच्ययन्ताम्

6. B1 उपशयं for उपशयं

8. B1 यः for अरण्यसंबन्धी; H1 ज्यम् for भाव्यम्

काशं ४६

उपावीरित्युपऽअवीः । असि । उप । देवान् । दैवीः । विशीः । प्र । अगुः ।

उशिजः । वह्निमानिति वह्निऽतमान् ।

देव । त्वष्टः । वसु । रम । हव्या । ते । स्वदन्ताम् ॥ चर्त्तौ ॥ १ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।

ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देवऽहविः । पाशेन । प्रति । मुञ्चामि । धर्षात् । मानुषः ।

देवस्य त्वा ॥ गी ॥ २ ॥ [द्र. ५५ पृष्ठे]

अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युज्मि ।

अदम्यः इत्युत्तस्यः । त्वा । ओषधाम्यः । प्र । उक्षामि ।

[द्र. २६७ पृष्ठे; ६४ पृष्ठे च] । खौ ॥ (३) ॥

१० कात्यायनः - “उपावीरसीति तृणमादाय” (काश्रौ ६.३.१८) इति । हे तृणविशेष, स्वम् ।
‘उपावीः’ ‘असि । उप समीपे अवति गच्छतीत्युपावीः । तादृशोऽसि ॥

कात्यायनः - “तेन पशुमुपस्पृशत्युप देवानिति” (काश्रौ ६.३.१९) इति । गृहीतेन तृणेन पशुमुपस्पृशेत् । पाठस्तु - ‘उप देवान् दैवीविशः प्रागुरुशिजो वह्निमान् । देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम् । रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि’ इति । ‘वह्निमान् यजमानं स्वर्गं प्रति वहतां प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमांस्तान्’ ‘उशिजः हवीषि कामयमानान्’ ‘देवान् अग्नीषोमादीन्’ ‘दैवीः’ ‘विशः तत्संबन्धिनीः प्रजाश्च, हे पशो, त्वदीयानि हृदयाद्यङ्गानि’ ‘उप’ ‘प्रागुः उपागच्छन्तु । हे त्वष्ट्रनामक ‘देव, ‘वसु पशुलक्षणं धनं’ ‘रम रमस्व । हे पशो, त्वदीयानि हृदयानि हवीषि’ ‘स्वदन्तां स्वादान् भवन्तु । हे ‘रेवतीः क्षीरादिधनवन्तो हे पशवः, यूयं यजमानगृहे संक्रीडध्वम् । हे ‘बृहस्पते, ‘वसूनि हृदयादिद्रव्याणि ‘धारय पोषय ॥

११ कात्यायनः - “द्विगुणरशनया द्विध्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तराशुक्रमभिदक्षिणं पादं बध्नीत्युत्तस्य त्वेति” (काश्रौ ६.३.२७) इति । अवयवद्वयोपेतया ध्यामद्वयपरिमितया कुशदर्भनिर्मितया रशनया द्विध्यामया कौश्या पाशं कृत्वा तेन बध्नीयात् । शूङ्गद्वयमध्ये तां रशनामानीय बन्धनकारणरशनाऽप्रवर्तिनं पाशं कृत्वा तेन बध्नीयात् । पाठस्तु - ‘ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षान्मानुषः’ इति । हे ‘देवहविः देवानां हवीरूपः हे पशो, ‘ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य । अवश्यंभाविकलोपेत्तत्वात् यज्ञस्य सत्यत्वम् । तत्सिद्धयर्थं त्वां ‘पाशेन’ ‘प्रतिमुञ्चामि बध्नामि । किं च ‘मानुषः शमित्रादिः’ ‘धर्षात् । निष्टया प्रागहस्य इत्यस्य रूपम् ।
२५ ‘अत्रोचितव्यापारं कुर्यादित्यर्थः ॥

11. V1 S1 C समीपं for समीपं

16. P1 with markings above प्रजाश्च ins. on the margin प्रति

18. P1 with markings above पशवो ins. in the margin पशवो वै रेवन्त इति श्रुतेः ।

21. C V1 S1 °निर्मित° for °निर्मितया

24. P1 om. सत्यस्य

25. V1 S1 C पित्रादि for शमित्रादिः

ब्रह्माकरणादिमन्त्राः ।

कात्यायनः — “देवस्य त्वेति यूये” (काशौ ६.३.२८) इति । पशुं बध्नीयादिति शेषः ।
 षष्ठस्तु — “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनजिम”
 इति । अग्नीषोमदेवताभ्यां “जुष्टम् अमिरुचितं पशुं” नियुनजिम पशुं निबध्नामि । शिष्टे व्याख्यातम् ॥

कात्यायनः — “अद्भ्यस्त्वैति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति” (काशौ ६.३.३१) इति । षष्ठस्तु —
 ‘अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षायन्तु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखासयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यां
 त्वा जुष्टं प्रोक्षामि’ इति । हे पशो, त्वामद्भिरोषधीभिश्च ‘प्रोक्षामि मेघं करोमि । दधैरपामुप्युतत्वात्
 अस्त्योषधीनामपि प्रोक्षणलाघनत्वम् । स्वमातृस्वीकृताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात् तेनोभवेन
 युक्तमिति वा । तित्तिरिरण्याह — “अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संबन्धितं यत्
 पशुः” (तैसं ६.३.६) इति । किं च हे पशो, एवं प्रोक्षयमाणं त्वां ‘माता भूमिः’ अनु मन्यताम् । तथा
 ‘पिता द्यौः’ अनु मन्यताम् । एवमुत्तरत्र ‘अनु मन्यताम्’ इति प्रत्येकं संबध्यते । ‘भ्राता समानजन्मा’ ॥७॥
 ‘सगर्भः समानगर्भे’ उदरे भवः सोऽहः । सदैव व्याख्यायत इति ‘सखा सुहृत् । समानयूथे भवः’ सयूथः ।
 ‘अग्नीषोमाभ्याम्’ एवंभूतं त्वां ‘जुष्टम् अमिरुचितं’ प्रोक्षामि ॥१-३॥

आ— तृगमादत्ते— ‘उपावीरसि’ इति । तृणदेवत्या पङ्क्तिः । उप समीपे अवस्थितः ।
 अव रक्षणे । अवति रक्षतीति ‘उपावीः’ ‘असि । पशुमुपस्पृशति— ‘उप देवान्’ इति ।
 लिङ्गोक्तदेवत्या द्विपदाऽनुष्टुप् । वह्नितमान् । यजमानं स्वर्गं प्रति वहतां देवानां मध्ये ये श्रेष्ठास्तान् ॥५॥
 ‘वह्नितमान्’ ‘उशिजः मेधाविनः’ ‘देवान्’ ‘दैवीः’ ‘देव्यः’ ‘देवसंबन्धिन्यः’ ‘विशः’ ‘प्रजारूपाः’ ‘पशवः’
 ‘उा’ ‘प्रागुः’ ‘उपगच्छन्तु । ‘देव त्वष्टः’ इति । त्वष्टृदेवत्याऽनुष्टुप् । हे ‘देव, हे ‘त्वष्टः, ‘वसु’ ‘रम’
 पशुलक्षणं वसु धनं रम रमय । पशुमाह— ‘हव्या ते स्वदन्ताम्’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या
 गायत्री । ‘ते’ ‘हव्या त्वदीयानि हव्यानि हवीषि’ ‘स्वदन्ताम्’ । स्वद आस्वादने । आस्वादयन्तु ॥१॥
 ‘रेवती रमध्वम्’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्याऽत्यष्टिः । कृत्स्नकण्डिकापक्षे बृहती । ‘रेवतीः’ ॥२॥
 अत्र व्यत्ययः । हे रेवन्तः धनवन्तः पशवः, ‘रमध्वम्’ इह रता भवत । हे ‘बृहस्पते, ‘वसूनि’
 पशुलक्षणानि धनानि ‘धारय निश्चलीकुरु । पशुं बध्नाति— ‘ऋतस्य त्वा’ इति । पशुदेवत्या
 गायत्री । हे ‘देवहविः, हे देवानां हवीरूपे हे पशो, पशेन ‘प्रतिमुञ्चामि त्वां बध्नामि । ‘मानुषः’
 शमित्रादिः ‘धर्षात् । जिघृषा प्रागल्भ्ये इत्यस्य रूपम् । अत्रोचितव्यापारं कुर्यात् । यूये पशुं
 बध्नाति— ‘देवस्य त्वा’ इति । व्याख्यातो मन्त्रः ॥२॥

3. P1 °देवताभ्यो for °देवताभ्यां
7. P1 अद्भ्यस्तु for अस्ति
8. V1 S1 C om. वा
18. B1 रमयस्व for रमय
20. H1 °कण्डिका° for °कण्डिका°
21. B1 देवा भवन्ति, H1 रेवा भवः we have corrected this as रता भवत
23. B1 om. पशो ... मन्त्रः ॥ (L. 25)

['अग्नीषोमाभ्यां] जुष्टम्' इति । पशुदेवत्या त्रिष्टुप् । 'अग्नीषोमाभ्यां' 'जुष्टम्' अभिरुचितं त्वां 'नियुनज्मि निबध्नामि । पशुं प्रोक्षति— 'अद्भ्यस्त्रौषधीभ्यः' इति । पशुदेवत्यं यजुः । हे पशो, 'औषधीभ्यः' अर्थात् 'अद्भ्यः' त्वां 'प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । एवं प्रोक्षमाणं 'त्वा त्वां' 'माता भूः' अनुमन्यताम् । 'पिता द्यौः' अनु मन्यताम् । 'अनु' 'भ्राता समानजन्मा । 'सगर्भ्यः' समानगर्भे उदरे भवः सोदरः । 'सखा, संहव ह्यायत इति सखा सुहृत् । 'सयूय्यः, समानयूथे भवः सयूय्यः । 'अनु मन्यताम्' इति प्रत्येकं संबन्धः । 'अग्नीषोमाभ्यां' 'जुष्टम्' अभिरुचितं 'त्वा पशुं त्वां' 'प्रोक्षामि ॥३॥

अपां पेरुरस्यापो देवीः सदन्तु ।

स्वात्तं चित् सदेवहविः ॥४॥

१०

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः । सदन्तु ।

स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरिति देवऽहविः ॥४॥१॥

कात्यायनः — 'अपां पेरुरिन्यास्य उपगृह्णाति' (काञ्ची ६.३.३२) इति । पशोर्मुखे उदके प्राद्वयेत् । 'असि' इति मन्त्रशेषः । हे पशो, त्वम् 'अपां' 'पेरुः' 'असि । पेरुः पानशीलः, उदकपानशीलो भवसि ।

१५

कात्यायनः — 'आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति' (काञ्ची ६.३.३३) इति । पशोरधोभागं प्रोक्षयेत् । पाठस्तु— 'आपो देवीः सदन्तु । स्वात्तं चित् सदेवहविः' इति । हे पशो, त्वाम् 'आपः' 'देवीः' अग्रूपा मेध्यः 'सदन्तु' आस्थादयन्तु । वकारलोपश्छान्दसः । शास्त्रान्तरे 'सदन्तु' (मासं ३.१९) इति पाठात् । 'स्वात्तं' स्वकीयतया प्राप्तम् । 'चित्' अतिस्वादु 'सत्' 'देवहविः' देवानामेष योग्यं हविर्भूयात् । 'अद्भ्यस्त्वा' इत्येतन्मन्त्रत्रयेण अवश्यमनुष्ठेयमिति तिसिरिराह — 'उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवेन मेध्यं करोति' । पाययत्यन्तरत एवेन मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवेन मेध्यं करोति' (तैसं ६.३.६) इति ॥४॥

२०

आ— आस्य उपगृह्णाति— 'अपां पेरुः' इति । पशुदेवत्या गायत्री । हे पशो, 'अपां' 'पेरुः' । पानशीलः पेरुः । जलपानशीलः 'असि । अधस्तात् प्रोक्षति— 'आपो देवीः' इति । अन्देवत्या द्विपदा उष्णिक् । हे पशो, 'आपः' 'देवीः' देव्यः 'सदन्तु' आस्थादयन्तु । स्वात्तं चित्

16. P1 अभ्युस्थाः for अभूपाः

17. V1-S1 C-om. वकार ... पाठात्

23. C उत्तरतः for अन्तरतः

20. H1 अनुष्टुप् for उष्णिक्

६०६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३६५

पशुपाङ्कजादिमन्त्राः]

सदेवहविः । स्वकीयतया प्राप्तं स्वात्तम् । सत् समीचीनं, चित् अतिस्वादु । देवहविः, देवानामेव योग्यं हविः देवहविः पशुलक्षणं भूयात् ॥४॥

सं ते प्राणो वातेन गच्छताम् समङ्गानि यजत्रैः ।

सं यजमान आशिषा ॥५॥

सम् । ते । प्राणः । वातेन । गच्छताम् । सम् । अङ्गानि । यजत्रैः ।

सम् । यजमानः । आशिषेत्याशिषा ॥ गां ॥५॥

कात्यायनः — “उत्तराचारमाचार्यं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांशश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रम्” (काशौ ६-४-२) इति । ललाटे तावदयं मन्त्रः — ‘सं ते प्राणो वातेन गच्छताम्’ इति । हे पशो, ते तव प्राणः वातेन वायुना संगच्छताम् । अंसयोः मन्त्रः — ‘समङ्गानि यजत्रैः’ इति । असाय-
ङ्गानि यजत्रैः यागैः संगच्छताम् । श्रोणयोः मन्त्रः — ‘सं यजमान आशिषा’ इति । अयं यजमानः १०
दीर्घेण आशिषा दीर्घेण यज्ञफलेन संगच्छताम् ॥५॥

आ— पशुं समनक्ति— ‘सं ते प्राणः’ इति । पशुदेवत्या गायत्री । हे पशो, ते तव प्राणः वातेन वायुना संगच्छताम् । तव अङ्गानि यजत्रैः यागैः संगच्छताम् । यजमानः तु आशिषा स्वापेक्षितयज्ञफलेन संगच्छताम् ॥५॥

घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथां रेवति यजमाने । प्रियं धा आ विश ॥६॥

१५

उरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेन ।

अस्य हविषस्मना यज समस्य तन्वा भव ॥७॥

घृतेन । अक्तौ । पशुम् । त्रायेथाम् । रेवति । यजमाने ।

प्रियम् । धाः । आ । विश ॥ शं ॥६॥

उरोः । अन्तरिक्षात् । सजूर्देवेन । वातेन ।

अस्य । हविषः । मना । यज । सम् । अस्य । तन्वा । भव ॥गी॥७॥

1. B1 स्वकीयता for स्वकीयतया; B1 तमिमं for समीचीनं

2. B1 om. हविर्

3. C after मन्त्रः adds पाठस्तु

11. * [शुद्धीकृतोऽयं पाठः । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ‘आयुषा’ इति लभ्यते ।];

† V1 S1 C om. दीर्घेण यज्ञफलेन

सा- कात्यायनः - “शाखां समाहर यूपशकलमाहरेत्युक्तोभौ जुह्वे ताभ्यां पशोर्ललाट-
मुपस्पृशति घृतेनाकताविति” (द्र. काश्रौ ६०४-११-१२) इति । अपर्युरितरं प्रति *पलाशशाखां
यूपशकलं च समाहरेति ब्रूयात् । ततः समाहृतौ तावुभौ जुह्वाऽग्रभागे आज्वेनाऽकृत्वा ताभ्यामकृताभ्यां
पशोर्ललाटमुपस्पृशेत् । पाठस्तु- ‘घृतेनाकतौ पशुं त्रायेथाम्’ इति । हे *शाखे, यूपशकल, युवाभुसौ
५ ‘घृतेन’ अक्तौ सन्तौ ‘पशुम्’ एतं ‘त्रायेथां’ पालयेथाम् ।

कात्यायनः - “रेवति यजमान इति वाचयति” (काश्रौ ६०५-११) इति । पाठस्तु- ‘रेवति
यजमाने । प्रियं धा आ विश । उरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेन । अस्य हविषस्तमना यज समस्य तन्वा
भव’ इति । रेवतीशब्दो धनवतीं वाग्देवतामाचष्टे । “वाग्वै रेवती” (माश ३०८-१-१२) इति श्रुतेः । हे
‘रेवति वाग्देवते’ यजमाने अस्मिन् ‘प्रियम्’ अमिप्रेतं ‘धाः’ धेहि । ‘आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश ।
१० हे रेवति, ‘वातेन वायुना’ देवेन ‘सजुः’ समानप्रीतिर्भूत्वा ‘उरोः’ विस्तीर्णात् ‘अन्तरिक्षात्’ यजमानं
गोपायेति मन्त्रशेषः । किं च ‘अस्य पशुलक्षणस्य’ हविषः ‘तमना आत्मना’ यज । यजमानस्य पशोः
‘तन्वा’ क्षीरेण ‘संभव । हे रेवति, यजमानरूपेणात्मरूपेण पशुरूपेण च यजेत्यर्थः ॥६०७॥

आ- स्वरुशाखाभ्यां* पशोर्ललाटमुपस्पृशति- ‘घृतेनाकतौ’ इति । *स्वरुशाखादेवत्या
बृहती । ‘घृतेन’ अक्तौ अक्षितौ सन्तौ स्वरुशाखे* युवां ‘पशुं’ त्रायेथां पालयेथाम् । यजमानं
१५ वाचयति- ‘रेवति’ इति । वाग्देवत्यं यजुः । “वाग्वै रेवती” (माश ३०८-१-१२) [इति
श्रुतेः ।] हे ‘रेवति धनवति, ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अमिप्रेतं ‘धाः’ धेहि । ‘आविशः’ यजमानं
ज्ञानप्रदानेन आविश ॥६॥

‘उरोरन्तरिक्षात्’ इति वाग्देवत्याऽनुष्ठुप् । उरोरन्तरिक्षात् । हे रेवति, ‘वातेन’ वायुना-
‘देवेन’ सजुः समानप्रीतिर्भूत्वा ‘उरोः’ विस्तीर्णात् ‘अन्तरिक्षात्’ यजमानं गोपायेति शेषः ।
२० किं च ‘अस्य हविषस्तमना यज’ । हे रेवति, ‘अस्य पशुलक्षणस्य’ हविषः ‘तमना आत्मना’ त्वं

*[अत्र कात्यायनश्रौतसूत्रमनुसृत्य ‘शाखमाहर’ इति भाष्यम् । एष पाठः आष्यन्दिनशतपथब्राह्मणं
(३०८-१०४-५), काण्वीयशतपथब्राह्मणं (४०८-१-३) चानुसरति । ‘शाखमाहरेत्यसि वै शाखमित्वाज्वते’
इति शतपथमन्त्रानुसंधेयम् । सायणार्थस्तु भाष्येऽपि ‘पलाशशाखाम्’, ‘हे शाखे’ इत्यादि भाष्यं कुर्यादिति
‘शाखां समाहर’ इत्येवमेव पाठ आहृतः । स तु मूलविरोधीति गम्यते । आनन्दबोधकृतं भाष्यमपि शतपथ-
कात्यायनादिमूलम् अहहैव सायणार्थमनुसरतीति संभाव्यते ।]

1. V1 S1 C before शाखां add आहर
3. V1 जुह्वा अग्रभागे for जुह्वाग्रभागे
5. P1 om. पालयेथाम्
11. P1 with markings above तमना ins. in the margin मन्त्रेणाहोदरात्स्य
इत्याकारलोपः; C S1 after यज add आत्मना
13. B1 स्वरुशाखां for स्वरुशाखाभ्यां
14. H1 युक्तौ for अक्तौ; H1 before अक्षितौ add राक्षितौ; B1 om. यतो

३२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-ब्राह्मणसमेता

३३७

वसुधाकल्याणमन्त्राः]

‘यज । ‘समस्य तन्वा भव’ । ‘अस्य पशोः ‘तन्वा शरीरेण ‘संभव । हे रेवति, यजमानरूपेण
आत्मरूपेण च यजेत्यर्थः ॥७॥

वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः ।

स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।

माऽहिर्भूमा पृदाकुः ॥८॥(२)॥

वर्षो इति वर्षी । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । धाः ।

स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ।

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः ॥ ८॥(२)॥

साः — कात्यायनः — “तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसि” (काश्रौ ६.५.२५) इति । विज्ञासनीयस्य
पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थम् अधस्ताद्भूमिं नृणं प्रक्षिपेत् । पाठस्तु— ‘वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः’ ।
इति । हे ‘वर्षो, वृष्टिजन्ये तृणदेवते, ‘वर्षीयसि विस्तीर्णतरे ‘यज्ञे ‘यज्ञपतिं ‘धाः धेहि ।

कात्यायनः — “स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति” (काश्रौ ६.५.२२) इति । पशुसंज्ञपनात्
प्राक्कालीनोऽयं होमः ।

कात्यायनः — “देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति” (काश्रौ ६.५.२४) इति । मन्त्रयोरनयोः सत्यप्यथेक्ये
पाठभेदस्य सान्न्ध्यं तित्तिरिगद्— “पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा १५
देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा” (तैमं ३.१.५) इति ।

कात्यायनः — “नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माऽहिर्भूरिति” (काश्रौ ६.५.२६) इति । नितरां
भोजनं नियोजनं बन्धनम् । तद्धेतुभूतां रज्जुं चात्वाले प्रक्षिपेत् । पाठस्तु— ‘माऽहिर्भूमा पृदाकुः’ इति ।
हे रज्जो, त्वम् ‘अहिः सर्पाकारः ‘मा ‘भूः मा भूयाः, ‘पृदाकुः अजगराकारोऽपि ‘मा भूयाः ॥८॥

[इति षष्ठेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः]

२७

आ— पश्चात् तृणमुपास्यति— ‘वर्षो वर्षीयसि’ इति । तृणदेवत्वं यजुः । हे ‘वर्षो हे
तृणदेवते वर्षभव । ‘वर्षीयसि विस्तीर्णतरे ‘यज्ञे ‘यज्ञपतिं यजमानं ‘धाः धेहि । जुहोति— ‘स्वाहा
देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ इति । हे यजुषी देवदेवस्ये । नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति ‘माऽहिर्भूः
इति । रज्जुदेवत्योष्णिक् । हे रज्जो, ‘अहिः सर्पाकारः ‘मा ‘भूः मा भूयाः, ‘मा ‘पृदाकुः
पृदाकुरजगरः । अजगराकारोऽपि मा भूः ॥८॥

२५

[इति षष्ठेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः]

2. B1 om. आत्मरूपेण
10. C S1 V1 भूमि for भूमि ... om. तृण
11. P1 वृष्टि for वृष्टि
24. H1 रज्जु for रज्जु; H1 हे रज्जु for हे रज्जो; H1 सर्पाकारो for सर्पाकारो

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

द्वितीये वधूपाकरणादिमन्त्रा उक्ताः । तृतीये संज्ञापपञ्चविःसंस्कारमन्त्रा उक्ताः ।

नमस्त आतानानुर्वा प्रेहि ।

घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या उप ॥१॥

देवीरापः शुद्धा वोढ्वम् सुपरिविष्टा देवेषु ।

सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥२॥

नमः । ते । आतानेत्याऽतान । अनुर्वा । प्र । इहि ।

घृतस्य । कुल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । उप ॥ गि ॥ १ ॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढ्वम् । सुपरिविष्टा इति सुऽपरिविष्टाः । देवेषु ।

१० सुपरिविष्टा इति सुऽपरिविष्टाः । वयम् । परिवेष्टार इति परिवेष्टारः । भूयास्म ॥ दि ॥ २ ॥

कात्यायनः — “ पात्रेजनहस्तां वाचयति नथञ्चमस्त आतानेति ” (कात्रो ६०६०९) इति ।
 पादप्रक्षालने तु पशुशुद्ध्यर्थं आपः पात्रेजनशब्देनोच्यन्ते । तदुदकधारणपात्रं पात्रेजनं, तद्वस्ते वस्त्राः
 पत्न्याः सा पात्रेजनहस्ता, ताम् कृत्विक् यदाऽऽसनमानयति तदानीमेतं मन्त्रं वाचयेत् । पाठस्तु— ‘ नमस्त
 आतानानुर्वा प्रेहि । घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या उप । देवीरापः शुद्धा वोढ्वं सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा
 १५ वयं परिवेष्टारो भूयास्म ’ इति । आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो यज्ञः । “ यज्ञो वा आतानः ” (आश्वला
 ३०८०२०२) इति श्रुतेः । हे तादृश यज्ञ, ते तुभ्यं नमः नमस्कारोऽस्तु । त्वम् अनर्वा अप्रत्युतः अन्यमनाश्रितः ।
 यद्वा अनुरहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रक्षेपेणागच्छ । इमं मन्त्रभागं शशुराहितार्थं (‘ राहित्यार्थम् ? ’)
 इति । तित्तिरिराह — “ अनर्वा प्रेहीत्याह आतृण्यो वा अर्वा आतृण्यापनुस्ये ” (तैसं ६३०८) इति ।
 ‘ घृतस्य ’ कुल्याः घृतनदीः ‘ उप ’ गच्छ । किं च ‘ ऋतस्य यज्ञस्य ’ पथ्याः पथि भवास्ता नदीः ‘ उप ’ प्रेहि
 २० इति संबन्धः । अत्र बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः । एवं यज्ञं स्तुत्वा इदानीमापः स्तूयन्ते । हे ‘ सुपरिविष्टाः
 पात्रेषु परिताः ’ देवीः हे देव्य आपः, यूयं स्वभावतः संस्कारतश्च शुद्धाः सत्यः ‘ देवेषु विषयभूतेषु पशुं
 ‘ वोढ्वम् । वह प्रापणे । वहत पशुं प्रातयत । किं च ‘ वयम् अपि ‘ देवेषु ‘ सुपरिविष्टाः मध्येऽवल्लिखताः
 ‘ परिवेष्टारः तेषां देवानां परिवेष्टणकर्तारः ‘ भूयास्म ॥ १-२ ॥

2. V1 S1 C om. ‘ आदि’
 12. V1 S1 C ‘ धारणं for ‘ धारण’
 15. V1 S1 C om. यज्ञो वा ... श्रुतेः ।
 16. P1 before त्वम् adds किं च; V1 S1 C om. अप्रत्युत ... यद्वा
 22. V1 S1 C बहतां for बहत; S1 C V1 om. पशुं प्रापयत । किं च वयमपि
 C S1 P1 om. सुपरिविष्टाः

६०३)

सायणाचार्य-आनन्दगोष भाष्यसमेता

३६९

संतसः शुद्धिः संस्कारमन्त्राः]

आ- पत्नीं पशुं [प्रति] नयन् वाचयति- 'नमस्ते' इति । यज्ञदेवत्या गायत्री । पत्नी नमस्कारादिमिराशीर्मिथं पूजयति । हे 'आतान हे यज्ञ । "यज्ञो वा आतानः" (माशवा ३.५.२-२) इति श्रुतेः । आतन्यत इति आतानः इति । 'ते तुभ्यं नमः । अर्वा अश्वः, तद्रहितो यज्ञः अनर्वा । 'प्रेहि प्रगच्छ आ समाप्तेः । 'घृतस्य 'कुल्याः घृतनदीः 'उप प्रेहि । 'ऋतस्य यज्ञस्य 'पथ्याः पथि भवाः । ता नदीः 'उप प्रेहि इति संबन्धः । अत्र ५ बहु घृतमाहुनमिथमिप्रायः ॥१॥

एवं यज्ञं स्तुत्वा अयेदानीमप आह- 'देवीरापः' इति । अर्धमन्त्रदेवत्यम् । अर्धमाशी- देवत्यम् । सकला अनुष्टुप् । हे 'सुपरिविष्टाः पात्रेषु पूरिताः 'देवीः हे देव्यः 'आपः 'शुद्धाः स्वभावतः संस्कारतश्च शुद्धाः सत्यो यूयम् । 'देवेषु विषयभूतेषु पशुं 'वोढ्वम् । वह प्रापणे । बहूत प्रापयत । तैर्देवैः 'सुपरिविष्टाः देवेषु मध्येऽवस्थिताः 'वयं तेषां देवानां 'परिवेष्टारः १० परिवेष्टकर्तारो 'भूयास्म इति यजमानाशीः ॥२॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि ।
नाभिं ते शुन्धामि मेढूं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्रांस्ते शुन्धामि ॥३॥

वाचंम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् ।
नाभिम् । मेढूंम् । पायुम् । चरित्रान् । ते । शुन्धामि ॥रिया॥३॥

सा- कात्यायनः - "पशोः प्राणाङ्गुन्धति पत्नी । मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढूं पायुं पादान् संहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रम्" (काशौ ६.६.१-३) इति । पशुसंबन्धीनि प्राणस्थानानि मुखादिछिद्राणि पत्नी तत्तन्मन्त्रेण शोधयेत् । 'वाचं ते शुन्धामि' इत्यादि 'चरित्रांस्ते शुन्धामि' इत्यन्ता अष्टौ मन्त्राः । तेषां पाठस्तु- 'वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि । नाभिं ते शुन्धामि मेढूं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्रांस्ते शुन्धामि' इति । हे पशो, 'ते तव ३० संबन्धिनीं 'वाचं वाग्निन्द्रियं 'शुन्धामि शुद्धां करोमि । तथा त्वदीयं पञ्चवृत्तिकं 'प्राणं 'शुन्धामि उन्दनेन ।

1. H1 पशयन् for पत्नीं पशुं नयन्; B1 नयेत् for नयन्
2. H1 आदर्शिभिः for आर्शाभिः
3. B1 च for ते
5. B1 after उप adds प्रेहि तस्य यज्ञस्य
9. B1 शुद्धं for पशुं
10. B1 इयमाशीः for यजमानाशीः
21. S1 V1 C om. उन्दनेन

काशं... ४७

[संतप्तपशुद्विःसंस्कारमन्त्राः]

तथा चक्षुरिन्द्रियं, श्रोत्रेन्द्रियं, नाभिच्छिद्रं, 'मेढ्रं गुह्येन्द्रियं, ['पायुष् अपानेन्द्रियं], 'चरित्रान् चरणसाधनभूतान् पादान् । एवंविधानि त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि 'शुन्धामि ॥३॥

आ- पशोः प्राणान् शुन्धति, पत्नी वाचयति- 'वाचं ते' इति । द्वे पशुदेवस्य यजुषी । हे पशो, 'ते तत्र 'वाचं वागिन्द्रियं 'शुन्धामि । 'ते 'प्राणं पञ्चवृत्तिकं 'शुन्धामि । 'चक्षुः चक्षुरिन्द्रियं 'शुन्धामि । 'श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं, 'नाभिं नाभिच्छिद्रं, 'मेढ्रं गुह्येन्द्रियं, 'पायुष् अपानेन्द्रियं 'चरित्रान् चरणसाधनभूतान् पादान् सर्वव्यापारांश्च 'शुन्धामि ॥३॥

मनस्त आ प्यायतां वाक् त आ प्यायतां
प्राणस्त आ प्यायतां चक्षुस्त आ प्यायतां श्रोत्रं त आ प्यायताम् ।
यत् ते क्रूरं यदास्थितं तत् त आ प्यायतां
तत् ते निष्टयायतां तत् ते शुष्यतु शमहोभ्यः ॥४॥

मनः । ते । आ । प्यायताम् ।

वाक् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् ।

॥ यत् । ते । क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्याऽस्थितम् । तत् । ते । आ । प्यायताम् ।

निः । स्यायताम् । शुष्यतु । शम् । अहोभ्य इत्यहं ऽभ्यः ॥ त्रिः ॥४॥

१७ सा- कात्यायनः - "शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः" (काशौ ६-६-४) इति । पत्न्या पशवयवजातं येनोदकेन शोधितं तेनोदकशेषेण अध्वर्युयजमानौ पशोः शिरसाद्यङ्गान्यनुक्रमेण आसिञ्चेताम् । तदुच्यते ।

कात्यायनः - "मनस्त इति शिरः" (काशौ ६-६-५) इति । 'मनस्त आ प्यायताम्' इत्यनेन मन्त्रेण शिरः अनुसिञ्चेतामित्यर्थः । पाठस्तु- 'मनस्त आ प्यायतां वाक् त आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां चक्षुस्त आ प्यायतां श्रोत्रं त आ प्यायताम्' इति । हे पशो, 'ते त्वदीयं 'मनः 'आप्यायतां शाम्यतु । एवं त्वदीयानि वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणि शाम्यन्तिवत्यर्थः ॥

कात्यायनः - "यत् ते क्रूरमित्यङ्गानि" (काशौ ६-६-६) इति । मनःप्रभृतीनां मध्ये यान्यवशिष्टा-
न्यङ्गानि तान्यवसिञ्चेताम् । पाठस्तु- 'यत् ते क्रूरं यदास्थितं तत् ते आ प्यायतां तत् ते निष्टयायतां तत् ते शुष्यतु' इति । हे पशो, 'ते तव 'यद् बन्धनं मुखनिरोधादिकं 'क्रूरम् अस्माभिः कृतं, 'यत् च छेदनादिकम्
२५ 'आस्थितं कर्तुमुपस्थितं, 'तत् सर्वम् 'आप्यायताम् शाम्यतु । किं च 'तत् सर्वं 'ते तव 'निष्टयायतां
स्तोत्रं (?) भवतु, तत्सर्वं शुद्धं भवतु ॥

1. P1 with markings above चरित्रान् ins. in the margin चरान्तिः मन्त्रस्ये-
भिरिति चरित्राः ।

4. H1 after चक्षुः ins. शुन्धामि

15. V1 S1 C 'षिञ्चति for षिञ्चतः

17. V1 S1 C सिञ्चेताम् for आसिञ्चेताम्

25. P1 अव° for उप°; P1 च for ते and om. तव; V1 S1 C om. ते

६-३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३७१

संतसप्राहविःसंस्कारमन्त्राः]

कात्यायनः — “शमहोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः” (काशौ ६-६-७) इति । पशोर्जघन-
भागमध्ययुजमानौ निषिञ्चेताम् । पाठस्तु— ‘शमहोभ्यः’ [इति ।] [‘अहोभ्यः’] दिवसादिकाल-
विशेषेभ्यः ‘शं’ सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥४॥

आ — अध्वर्युयजमानौ पशुमाप्यायतः — ‘मनस्ते’ इति । हे पशो, ते तव मनः
‘आप्यायताम् । एवं प्राणचक्षुःश्रोत्राणि व्याख्येयानि । हे पशो, ते तव अङ्गेषु ‘क्रूरं’ विकृतम्
अशान्तं वा ‘यत्’ ‘आस्थितम्’ अध्यवस्थितं निश्चितं ‘तत्’ ‘आप्यायताम् । ‘निष्ठयायतां
संहतं’ भवतु । ते तव तत् सर्वं ‘शुध्यतु । जघनेन पशुमुदकं निनयतः ‘शमहोभ्यः’ इति ।
छिन्नेकतदेवत्या बृहती । ‘अहोभ्यः’ अहरादिकालविशेषेभ्यः ‘शं’ सुखम् अस्माकं भूयादिति
शेषः । अहोभ्यः पशोर्वा संभूयात् ॥४॥

ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेनः हिंसीः ।

१०

रक्षसां भागोऽसि निरस्तु रक्षः ॥५॥

ओषधे । त्रायस्व । स्वधिते इति स्वधिते । मा । एनम् । हिंसीः ।

रक्षसां । भागः । असि । निरस्तुमिति निःस्तम् । रक्षः ॥ आं ॥५॥

सा-कात्यायनः — “अग्रेण नाभिं तृणं निदध्यात्पोषध इति” (काशौ ६-६-८) इति ।
नाभेरग्रे दधं तृणं निदध्यात् । ‘त्रायस्व’ इति मन्त्रशेषः । आ [व्या ?] ख्यातं पूर्वाध्यायान्त्यानुवाके ॥ १५

कात्यायनः — “स्वधिते इति प्रज्ञातयाऽभिनिधाय छित्वा” (काशौ ६-६-९) इति । पूर्व प्रसिद्धा
स्वधितिं तृणस्योपरि स्थापयित्वा तथा प्रसिद्धया स्वधित्या नाभिं छिन्वात् । पाठस्तु— ‘स्वधिते मेनः
हिंसीः’ इति । ‘एनं पशुम् । अन्धमन्त्रशेषं (?) पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

कात्यायनः — “अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्षितं लोहितेन रक्षसामिति”
(काशौ ६-६-८) इति । यत् तृणं नाभेरग्रे स्थापितं तस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं २०
धृत्वा अग्रमूलद्वयं छेदननिष्पन्नेन रक्तेन अब्रूयात् । ‘भागोऽसि’ इति मन्त्रशेषः । हे लोहिताक्षतृण,
त्वं ‘रक्षसां’ भागः ‘असि ॥

- 1,2. C1 अभि for नि°
5. B1 संयोगे for अङ्गेषु
6. B1 निश्चयं for निश्चितं
7. B1 संघातं for संहतं; B1 om. ते तव
15. S1 V1 C om. आख्यातं ... अनुवाके
16. S1 V1 C स्थिता for छित्वा; S1 V1 C पूर्व° for पूर्व
18. S1 V1 C मन्त्रद्वयं पर्वं इव for मन्त्रशेषं पूर्वमेव
19. P1 मूल उभयतो° for मूलमुभयतो°
20. S1 om. तृणस्य; P1 om. धृत्वा
21. V1 S1 C छेदनात् for छेदन°

[संतप्तपृष्ठहविःसंस्कारमग्न्याः]

कात्यायनः - “ निरस्तमित्यप्यस्यति ” (काश्रौ ६.६.१०) इति । लोहिनाक्तं तृणं परित्यजेत् ।
‘रक्षः’ इति मन्त्रशेषः । यद् यज्ञविघातकं ‘रक्षः’ अस्ति तत् ‘निरस्तं परित्यक्तम् ॥५॥

आ- अग्रेण नाभितृणं निदधाति- ‘ओषधे त्रायस्व’ इति । तृणदेवत्या गायत्री ।
अभिनिदधाति- ‘स्वधिते मा’ इति । आशीः । ‘रक्षसां भागः’ इति । व्याख्यातम् ।
५ अपास्यति - ‘निरस्तः रक्षः’ इति ॥५॥

इदमहं रक्षोऽभि तिष्ठामीदमहं रक्षोऽव बाधे ।
इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि ॥६॥

इदम् । अहम् । रक्षः । अभि । तिष्ठामि । अव । बाधे ।
अधमम् । तमः । नयामि ॥ ६ ॥

१० सा- कात्यायनः - “ इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ” (काश्रौ ६.६.११) इति । परित्यक्तं
तृणमभिन आक्रम्य यजमानस्तिष्ठेत् । पाठस्तु- ‘इदमहं रक्षोऽभि तिष्ठामीदमहं रक्षोऽवबाधे । इदमहं
रक्षोऽधमं तमो नयामि’ इति । यत् तृणरूपं रक्षः अध्वर्युणा निरस्तं तत् ‘इदम्’ ‘रक्षः’ ‘अहम्’ यजमानः
अभिनः पादेनाक्रम्य ‘तिष्ठामि’ । न केवलं स्थितिमात्रं किं तु ‘अहम्’ ‘इदम्’ ‘रक्षः’ ‘अवबाधे’ ‘अवाचीनं’
यथा भवति तथा नाशयामि । ‘अहम्’ ‘इदं’ ‘रक्षः’ ‘अधमं’ ‘तमः’ अत्यन्तनिकृष्टं तमः ‘नयामि’ नरकं
१५ प्रापयामि ॥६॥

आ- ‘इदमहम्’ इति च द्वे रक्षोहणी यजुषी । यजमानोऽभितिष्ठति- ‘इदमहम्’ इति ।
यदेतत् तृणमभितिष्ठामि तत् ‘इदम्’ ‘अहं’ ‘रक्षः’ ‘अभितिष्ठामि’ । न केवलमभितिष्ठामि, किं
तर्हि ? ‘इदम्’ ‘अहं’ ‘रक्षः’ ‘अहम्’ ‘अव’ ‘अवाचीनं’ ‘बाधे’ नाशयामि । ‘अहम्-इदम्’ ‘अधमं’
अतिनिकृष्टं ‘रक्षः’ रक्षोरूपं ‘तमः’ ‘नयामि’ नाशं नयामि ॥६॥

२० घृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वीथां वायो वे स्तोकानाम् ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा ।
स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥६॥(३)॥

३५ घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । प्र । ऊर्वायाम् । वायो इति वायो । वेः । स्तोकानाम् ।
जुषाणः । अग्निः । आरज्यस्य । वेतु । स्वाहा ।
स्वाहाकृते इति स्वाहाऽकृते । ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥६॥(३)॥

६०३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेतः

३७६

संवत्सपञ्चदशविःसंस्कारमन्त्राः]

स्ता- कान्थायनः - “वपामुत्थित्य वपाश्रपणौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति” (काश्रौ ६.६.१२) इति । उन्नरदेशोऽवस्थितो वपाख्यो यो मांसविशेषः तां श्रपयतीति वपाश्रपणी । वपामुन्नरदेशात् पृथक्कृत्य वपामदृशया तथा वपाश्रपण्यावाच्छादयेत् । ‘प्रोर्णार्थाम्’ इति मन्त्रशेषः । हे ‘द्यावापृथिवी, ध्रुलोकभ्रूलोकस्वरूपौ वपाश्रपण्यां भवदीयस्वरूपं घृतेन आज्यसमानया वपया प्रोर्णार्थाम् आच्छादयतम् । कर्णुञ् आच्छादने ॥

कान्थायनः - “तृणाम् चाध्वर्युर्वायो वेरिति” (काश्रौ ६.६.१५) इति । अध्वर्युर्वाहिषोऽप्रभागमाहवनीये प्रास्यतीति शेषः । तथा बांधायनोऽप्याह - “आहवनीयस्यान्तिमेष्वङ्गारेषु वपायै प्रतितप्यमानायै वाहिषोऽग्रमुपास्यति” (बोश्रौ ४७) इति । ‘स्तोकानाम्’ इति मन्त्रशेषः । हे ‘वायो, वपायाः’ स्तोकानां वपासंबन्धिनां विप्रुषां संघानमिति शेषः । ‘वेः विद्धि पिवेत्यर्थः ॥

कान्थायनः - “वपाः सुवेगाभिचारयति जुषाणो अग्निरिति” (द्र. काश्रौ ६.६.१७) इति । १८ पाठान्तु - “जुषाणो अग्निराज्यस्य वेनु स्वाहा” इति । ‘जुषाणः सेवमानः आहवनीयः’ अग्निः ‘आज्यस्य आज्यं’ वेतु पितृतु । ‘स्वाहा सुहुनमस्तु ॥

कान्थायनः - “वपाश्रपण्यावतुप्रास्यति प्राचीं त्रिशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति” (काश्रौ ६.६.२८) इति । द्वयोः श्रपण्योर्मध्ये या त्रिशाखा विविधशाखा विगतशाखा वा तामाहवनीयस्य प्राग्भागे इतरां प्रत्यग्भागे प्रक्षिपेत् । तथा च बांधायनः - “आहवनीये वपाश्रपणी प्रहरेत् । तथेति १५ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतमिति प्राचीं द्विशाखां प्रतीचीमेकशूलाम्” (द्र. बाश्रौ ४७; आप श्रौ ७.२१.३) इति । पाठान्तु - “स्वाहाकृते उर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम्” इति । हे वपाश्रपण्यौ, ‘स्वाहाकृते स्वाहाकारेण प्राप्तं युवाम्’ उर्ध्वनभसम् उर्ध्वं नभः आकाशो यस्य तादृशं वायुं ‘गच्छतं प्राप्नुतम् ॥७॥

[इति षष्ठ्यध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

२०

आ - वपाश्रपण्यावाच्छादयति - ‘घृतेन द्यावापृथिवी’, ‘वायो वेः’ इति । द्वे वायव्ये । वपाश्रपण्यौ द्यावापृथिव्यावध्यास्यत इत्युच्यते । हे द्यावापृथिव्यौ, युवां घृतेन उदकेन प्रोर्णार्थाम् । कर्णुञ् आच्छादने । आच्छादयेथां परस्परम् । आहुतिपरिमाणामिप्राय एषः । तृणामध्वर्युराहनीये प्रास्यति - ‘वायो वेः स्तोकानाम्’ इति । विद ज्ञान इत्यस्य “दश्च” (पा ८.२.७५) इति रुवे कृते वेः इति भवति । ‘वेः विद्धि । स्तोकानां विप्रुषां वपासंबन्धिनाम् । अत्र व्यत्ययः । २५

3. V1 S1 C °सदृशतया for °सदृशया तथा; P1 om. तथा; V1 S1 C प्रौर्णयामि for प्रोर्णार्थाम्
4. P1 प्रोर्णार्थाम् P1 with marking above आज्य ins in the margin उदकेन
5. V1 S1 C om. कर्णुञ् आच्छादने
7. P1 S1 V1 C येः for वपायै
9. V1 S1 C om. विप्रुषां; V1 S1 C वृद्धि for विद्धि; P1 with markings above वेः ins. in the margin विद ज्ञानेऽस्य दश्चेति रुवे कृते हर्दं रूपम्
14. P1 विविधा for विविध°
23. B1 परिणाम for परिमाण

हे वायो, स्तोत्रानां वेः विद्धि । वगमभिधारयति— 'जुषाणो अग्निः' इति । आग्नेयं यजुः ।
 'जुषाणः सेवमान आहवनीयः' अग्निः । 'आज्यस्य आज्यं' वेनु पिवतु । ['स्वाहा'] सुहृतमस्तु ।
 'स्वाहाकृते स्वाहाकारेण कृते हुते हविषि' ऊर्ध्वनभसम् ऊर्ध्वं नभः आकाशो यस्य वायोः स
 तथोक्तः । तम् ऊर्ध्वनभसं 'मारुतं वायुं' गच्छतं प्राप्नुतम् ॥६॥

[इति षष्ठेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

[चतुर्थोऽनुवाकः]

तृतीयेऽनुवाके संश्रुतपञ्चाख्यहविःसंस्कारमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे बसाहोमो विधीयते—

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम् ।

रेळस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वार्यस्त्वा समरिणन् ॥१॥

वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो रक्ष्हा ऊर्ध्वणो व्यथिषत् ।

प्रयुतं द्वेयः ॥२॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन । गच्छताम् ।

रेट् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणात् । आर्पः । त्वा । सम् । अरिणन् ॥१॥

वातस्य । त्वा । ध्राज्यै । पूष्णः । रक्ष्हा । ऊर्ध्वणः । व्यथिषत् ।

प्रयुतमिति प्रयुतम् । द्वेयः ॥गौ॥२॥

कात्यायनः — “सं ते मन इति हृदमभिधाय” (काश्रौ ६८०६) इति । हृदयसंबन्धि मांसं
 पृषदाज्येन अभिधारयेत् । पाठस्तु— ‘सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम्’ इति । हे हृदय,
 ‘ते पशोस्तव’ मनः देवानां ‘मनसा’ संगच्छताम् । त्वदीयः ‘प्राणः अपि देवानां’ प्राणेन संगच्छताम् ॥

कात्यायनः — “रेळसीति वसां गृहीत्वा” (काश्रौ ६८०१२) इति । मांसपाकभाण्डे स्थितः
 २० स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा, तां गृहीयात् । पाठस्तु— ‘रेळस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वार्यस्त्वा समरिणन् । वातस्य
 त्वा ध्राज्यै पूष्णो रक्ष्हा ऊर्ध्वणो व्यथिषत्’ इति । हे वसे, त्वं ‘रेट्’ ‘असि । रिषतिर्द्विषार्थः । द्विषिता
 भवसि । तस्मादाहवनीयः ‘अग्निः’ त्वा ‘श्रीणात् आश्रयतु स्वीकरोतु । ‘आपः च’ त्वा ‘समरिणन्
 सम्यक् प्राप्नुवन्तु । तव शेषो मा भूत् । हे वसे, त्वां दधामीति शेषः । किमर्थम् ? ‘वातस्य वायोः’ ‘ध्राज्ये
 गत्यै, ‘पूष्णः आदित्यस्य’ ‘रक्ष्हा गत्यै । रंहतिर्भजिश्च गतिकर्मा । वायवादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं त्वा

16. P1 धारयति for धार्य; C om. ‘संबन्धि’

18. V1 S1 C after संगच्छताम् ins अस्तु

23. P1 with markings above प्राप्नुवन्तु ins. in the margin विप्रतु । रिषति विप्रत्यर्थ
 इति भाष्यान्तरे ।

24. V1 S1 C om. प्राज्यै

६०४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध भाष्यसमेता

३७५

वसाहोममन्त्राः]

वृधामीत्यर्थः । 'उष्मणः, उष्माऽन्तरिक्षं, तदर्थं त्वां गृह्णामीति । विशेषेणाधिष्येन सीदतीति 'व्यधिषत् ।
वसारूपं हविः, तथाविधं भवत्वित्यर्थः ॥

कात्यायनः - "प्रयुतमिति पार्श्वेन सस्मृजति" (काश्रौ ६.८.१२) इति । पार्श्वगतेन मास्त्रेन
मिश्रीकुर्यात् । "पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति" (तैसं ६.३.११) इति श्रुत्यन्तरान् । 'द्वेषः' इति मन्त्रशेषः ।
द्विष अप्रीतो । वसापार्श्वमांसयोः परस्परमिश्रणेन यदप्रियमस्ति तदुभयोः सदाशात् 'प्रयुतं पृथग्भूतं भवतु ॥

आ - पशुहृदयमभिचारयति - 'सं ते मनः' इति । हृदयदेवत्या द्विपदाऽनुष्टुप् । हे पशो,
['ते] तव पृषदाऽप्येन अभिचारितं 'मनः' अनेन 'मनसा' 'संगच्छताम् । तव 'प्राणः, पृषदाऽप्ये-
नाभिचारितस्य तव प्राणः 'प्राणेन संगच्छताम् । वसां गृह्णाति - 'रेळसि' इति । वसादेवत्यं
यजुः । रिषति हिंसर्थः । 'रेट्' 'असि, [हे वसे,] या त्वं रिष्टा हिंसिता भवसि अल्पवेन
('त्वात् ?) । 'अग्निष्वा श्रीणानु' । त्वां वसाम् 'अग्निः' 'श्रीणातुः । शृ पाके । पचतु श्रपयतु । १७
अग्निः श्रीणातु त्वां भूयसीं करोतु । 'आपस्त्वा समरिणन्' । 'त्वा त्वां वसाम्' 'आपः'
'समरिणन् समभरन् । रिणातिर्बिभर्त्यर्थे । आपो हि पच्यमानेभ्यः पञ्चङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति
सा वसा । तां वसाम् ।

'वातस्य वायोः' 'ध्राड्यै गत्यै । वायोरप्रतिहतगतिसिद्धयर्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ।
'पूष्णो रश्म्यै' । 'पूष्णः' आदित्यस्य । रंहतिर्गत्यर्थः । आदित्यस्याप्रतिहतगत्यर्थं त्वां गृह्णामि । १५
'उष्मणः' । उष्मा अन्तरिक्षम् । 'उष्मणः' अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षार्थं वसां गृह्णामि । 'व्यधिषत्
प्रयुतं द्वेषः' । द्विष अप्रीतो । वायोः सदाशात् 'प्रयुतं पृथग्भूतम् । द्वेषः अप्रियवचनः ।
'व्यधिषत् विशेषेणाधिष्येन सीदतीति व्यधिषत् ॥२॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबत ।

अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा ॥३॥

घृतम् । घृतपावान् इति घृतपावानः । पिबत ।

वसाम् । वसापावान् इति वसापावानः । पिबत ।

अन्तरिक्षस्य हविः । असि । स्वाहा ॥जा॥३॥

1. C तदर्थे
2. P1 with markings above भवत्वित्यर्थः 'ins. in the margin' व्यधिषत् व्यधयतु
अन्तरिक्षशक्तिमिति शेषः । अन्तरिक्षस्य तृतिं वृत्वा अतिरिच्यतामिति भाष्यान्तरे ।
6. B1 ते पशोः for हे पशो
10. H1 श्रपयन् for श्रपयतु
11. B1 om. त्वा त्वाम् समरिणन् [L12]
17. B1 before विशेषेण adds वि

स्ता-कात्यायनः-“वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति” (काशौ ६-८-१७) इति । स्वकृताया वसाया एकभागं जुहुयात् । पाठस्तु-‘घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबत । अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा’ इति । हे ‘घृतपावानः । पा पान इत्यस्य रूपम् । हे घृतस्य पातारः उपभोक्तारः, यूयं ‘घृतं द्रवरूपं हविः’ पिबत । हे वसायाः पातारो देवताः, अत्रत्यं वसारूपमिदं हविः ‘पिबत । हे पशो, त्वम् [‘अन्तरिक्षस्य] अन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य ‘हविः’ असि । ‘स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३॥

आ-वसां जुहोति-‘घृतं घृतपावानः’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या । वसायां घृतं विद्यते । द्विभिधारणस्य त्रिहितत्वात् । पा पान इत्यस्य क्वनिबन्तस्य रूपं ‘घृतपावानः’ इति । घृतेन [घृतस्य ?] पावानः पातारः उपभोक्तारः ‘घृतं’ पिबत । हे ‘वसापावानः वसायाः पातारः, ‘वसां’ पिबत । हे वसे, ‘अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकाभिमानिदेवतायाः’ हविः ‘असि । ‘स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥३॥

दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा ।

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गैरङ्गे निधीत ऐन्द्र उदानो अङ्गैरङ्गे निधीधे ॥४॥

देवं त्वष्ट्रभूरि ते सः समेतु सलक्ष्मा यद्विष्टुरूपं भवति ।

देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरौ मदन्तु ॥५॥(४)॥

१५

दिशः । प्रदिश इति प्रदिशः । आदिश इत्याऽदिशः । विदिश इति विदिशः । उदिश इत्युत्दिशः । दिग्भ्य इति दिक्भ्यः । स्वाहा ।

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गैरङ्ग इत्यङ्गैरङ्गे । निधीत इति निधीतः । ऐन्द्रः । उदान इत्युत्दानः । अङ्गैरङ्ग इत्यङ्गैरङ्गे । नि । दीधे ॥ते ॥४॥

देवं । त्वष्ट्रः । भूरि । ते । सः समिति समसम् । एतु । सलक्ष्मेति सलक्ष्म । यत् । विष्टुरूपमिति विष्टुरूपम् । भवति ।

१०

देवत्रेति देवत्रा । यन्तम् । अवसे ।

सखायः । अनु । त्वा । माता । पितरः । मदन्तु ॥दौ॥५॥(४)॥

1. V1 S1 C स्वीकृतायाः for स्वकृताया

3. P1 with marking above ‘पावानः ins. on the margin अतो मनिन्-कनिन्-वनिपश्चेति; P1 वा for यूयं

5. V1 S1 C om. स्वाहा । सुहुतमस्तु

7. B1 om. कनिबन्तस्य रूपम्

वसाहोममन्त्राः]

सा-कात्यायनः— “दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवत्” (काश्रौ. ६.८.२१) इति ॥ जुहुयादित्यर्थः । पाठस्तु— ‘दिशः प्रदिश अदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा’ इति । वसाशेषेण सर्वाभ्यः प्राच्यादिदिग्भ्यः ‘दिशः’ इत्यादिमन्त्रषट्केण होमं कुर्यात् । हे ‘दिशः, युष्मभ्यं ‘स्वाहा’ इत्याध्याहारः । एवमन्यत्रापि ॥

कात्यायनः— “ऐन्द्रः प्राण इति पशुः संमृशति” (काश्रौ. ६.९.१) इति । पशुरूपं हविः संस्पृशेत् । पाठस्तु— ‘ऐन्द्रः प्राणो अङ्गोअङ्गो निधीत ऐन्द्र उदानो अङ्गोअङ्गो निदीधे ॥ देव त्वष्टर्मूरि ते सप्तमेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवाति । देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु’ इति । ‘ऐन्द्रः इन्द्रसंबन्धी प्राणवायुः’ अङ्गोअङ्गो पशोः सर्वेष्वङ्गेषु ‘निधीतः निहितः । तथा इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निक्षिप्तः । हे ‘त्वष्टः त्वष्टृनामक देव, ‘यत् पशोरङ्गजातं ‘सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदने ‘विपुरुषं सर्वतो व्यापि तेजोरूपं ‘भवाति तत् सर्वं तवानुग्रहेण ‘भूरि बहु अत्यन्तं, १० संसृ इत्येकीभावे । एकीकृत्य समेतु संगच्छताम् । हे पशो, ‘देवत्रा यन्तं देवेषु गच्छन्तं त्वां ‘सखायः इतरे पशवः ‘माता ‘पितरः च ‘अनु ‘मदन्तु हर्षं कुर्वन्तु । ‘अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुम् [इत्यर्थः] ॥४-५॥

[इति षष्ठाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः]

आ— ‘दिश प्रदिशः’ इति । अत्र “स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्” (काश्रौ १५ ४.४.१८) इति कात्यायनः । अत एव व्याख्या— ‘दिशः स्वाहा’ इति । दिग्भ्यः ‘स्वाहा । प्रदिग्भ्यः स्वाहा । आदिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । उदिग्भ्यः स्वाहा । होमार्थोऽयम् ॥

पशुं संमृशति— ‘ऐन्द्रः’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । इन्द्रस्यात्मनः ‘प्राणः’ ऐन्द्रः । अस्य पशोः ‘अङ्गेअङ्गे इति वीप्सा । पशोर्यावन्यङ्गानि तेषु सर्वेषु अङ्गेषु ‘निधीतः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्य रूपम् । निधीयत इति निधीतः प्राणः । इन्द्रसंबन्धी ऐन्द्रः ‘उदानः वायुः २० ‘अङ्गेअङ्गे सर्वाङ्गेषु ‘निदीधे निहितः ॥४॥

अथ त्वष्टारमाह— ‘देव त्वष्टः’ इति । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् । त्वष्टा [हि] रूपाणाम् [ईष्टे] रूपकृद्रूपपतिश्च । अतो हे ‘त्वष्टः हे ‘देव, ‘भूरि ‘ते तव संबन्धि तेजोरूपं भूरि बृहत् ।

3. V1 S1 C om. हे दिशः.....अन्यत्रापि [L 43]
9. P1 उदानो for उदान°
10. V1 S1 C बृहत् for बहु
13. V1 S1 C अवतु; P1 आप्यायताम् for अवितुम्
15. H1 om. सर्वत्र
16. H1 एव for एवं
17. B1 om. स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा ।
19. B1 तस्य for अस्य
23. B1 om. च ।

कासं ४८

समित्येकीभावे । ^१यत् ^२सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् । यदसिना [वि-] कृतं सत् ^३विषुरूपं सर्वतो व्यापि तेजोरूपं ^४भवाति भवति, तत् सर्वं सम् एकीकृत्य समेतु पुनः पशोः रूपेण संगच्छतु । हे पशो, एवं प्राणादिभिर्दृढीकृतम् ^५अवसे अवनाय प्रीत्यै प्रीत्यर्थं ^६यन्तं गच्छन्तम् । ^७देवत्रा । द्वितीयार्थे, देवान् प्रति गच्छन्तं ^८त्वा त्वां देवत्रा देवेषु विषयभूतेषु । देवानां पालका ५ वा । त्वाष्ट्रं (त्वष्टारं ?) दृष्ट्वा ^९मदन्तु हर्षं कुर्वन्तु । मदी हर्षे । ते ^{१०}सखायः त्वाम् ^{११}अनु ^{१२}मदन्तु ^{१३}माता च ^{१४}पितरः च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु ॥५॥

[इति षष्ठाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

सा- चतुर्थे वसाहोममन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे गुदकाण्डेनोपपदुसंज्ञका होमा उच्यन्ते-

१०. समुद्रं गच्छ स्वाहा देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा ।
 अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा ।
 अहोरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा ।
 द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा ।
 यज्ञं गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा ।
 १५. अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा
 मनो मे हार्यच्छ ॥ १ ॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । देवम् । सवितारम् ।
 अन्तरिक्षम् । मित्रावरुणौ ।
 अहोरात्रे इत्यहोरात्रे । छन्दांसि ।
 द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । सोमम् ।
 २०. यज्ञम् । नभः । दिव्यम् ।
 अग्निम् । वैश्वानरम् ।
 मनः । मे । हार्य । यच्छ ॥ छः ॥ १ ॥

1. B1 संभूयात् for सत् । यत्
3. B1 अवसानाय for अवनाय
9. P1 om. चतुर्थे ... उच्यन्ते

उपपटुहोममन्त्राः]

कात्यायनः— “ गुदतृतीयस्य परिच्छेदमनुयाजेषु अनु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिवषट्कारं हुत्वा ” (द्र. काश्रौ ६.९. १०-११) इति । गुदकाण्डस्य तृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् छित्वा अनुयाजानामेकैकस्मिन् वषट्कारे सति ‘समुद्रं गच्छ स्वाहा’ इत्येतदादिभिः ‘अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा’ इत्येतदन्तैरेकादशभिर्मन्त्रैरेकैकं गुदकाण्डभागं प्रतिप्रस्थाता जुहुयात् । एतेषां पाठस्तु— ‘समुद्रं गच्छ स्वाहा देवः सवितारं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा । मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा । द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा । सोमं गच्छ स्वाहा । यज्ञं गच्छ स्वाहा । नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा । अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा’ इति । हे हविः, त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि । सुहुतमस्तु ॥

कात्यायनः— “ मनो म इति मुखोपस्पर्शनम् ” (काश्रौ ६.९.११) इति । अथ यज्ञहोमान्ते मुखं स्पृशेत् । ‘हार्द्यच्छ’ इति मन्त्रशेषः । हे समुद्रादिदेवतासमूह, हृदः संबन्धि हार्दम् । ‘मे मदीयं १० मनः यच्छ निबध्नीहि ॥१॥

आ— प्रतिप्रस्थातोपजपति— ‘समुद्रं गच्छ’ इति । द्वादश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे हविः, त्वं समुद्रं समुद्राभिमानिनं देवं गच्छ । स्वाहा सुहुतमस्तु । सवितारं देवं गच्छ । अन्तरिक्षं, मित्रावरुणौ, अहोरात्रे अहोरात्र्यत्रा (?) भिमानिदेवते, छन्दांसि छन्दोऽभिमानिदेवताः, द्यावापृथिवी, सोमं, यज्ञं, नभः, दिवि भवं दिव्यम्, अग्निं वैश्वानरम् । ‘हविर्गच्छ’ इति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
मुखं विमृष्टे— ‘मनो मे हार्द्यच्छ’ इति । हार्तुं मे मनः । हार्तुं हृदः संबन्धि हार्दं हृदयं यच्छ बध्नीहि ॥ १ ॥

दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरिक्षं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मनाऽऽ पृण स्वाहा ॥ २ ॥

दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । अन्तरिक्षम् । ज्योतिः ।
पृथिवीम् । भस्मना । आ । पृण । स्वाहा ॥ पां ॥ २ ॥

सा-कात्यायनः— “ स्वरं जुहोति दिवं ते धूम इति ” (काश्रौ ६.९.१२) इति । पाठस्तु— दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरिक्षं ज्योतिः । पृथिवीं भस्मनाऽऽ पृण स्वाहा’ इति । हे स्वरो, ते तव संबन्धी धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु । तव ज्योतिः ज्वाला [अन्तरिक्षम्] अन्तरिक्षलोकं गच्छतु । तव भस्मना पृथिवीं भूलोकम् आपृण समन्तात् पूरय ॥२॥

1. P1 om. कात्यायनः
10. P1 उपस्पृशत् for स्पृशेत्; P1 with markings above हार्दम् ins. on the margin आदिवृद्धिश्छान्दसी । [सायणाचार्यनन्दबोधयोः भाष्ये पदपाठं नानुसरतः ।
13. B1 om. सवितारं सुहुतमस्तु [L, 16]
25. V1 S1 C om. तव ज्योतिर् गच्छतु ।

[उपपदुहोममन्त्राः

आ - स्वरं जुहोति - 'दिवं ते' इति । स्वरुदेवत्या गायत्री । हे स्वरो, ते तव संबन्धी धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्टयर्थम् । अन्तरिक्षं ज्योतिः ज्वाला अन्तरिक्षलोकं गच्छतु । तव भस्मना पृथिवीम् आपृण आपूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२॥

माऽपो मौषधीर्हिंसीधाम्नो धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुञ्च ।
 ५ यदाहुरध्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ ३ ॥
 सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु ।
 योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥
 इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि ।
 यद्वाऽहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥ ५ ॥ (५) ॥

१० मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंसीः ।
 धाम्नो धाम्न इति धाम्नःऽधाम्नः । राजन् । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ।
 यत् । आहुः । अध्न्याः । इति । वरुण । इति । शपामहे ।
 ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ क्रियः ॥ ३ ॥
 सुमित्रिया इति सुऽमित्रियाः । नः । आपः । ओषधयः । सन्तु ।
 १५ दुर्मित्रिया इति दुऽमित्रियाः । तस्मै । सन्तु ।
 यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ॥ ज्युं ॥ ४ ॥
 इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुरितमिति दुऽइतम् । मयि ।
 यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोहेत्यभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ छं ॥ ५ ॥

सा-कात्यायनः - " शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशूलमुपगूहति . माऽपो मौषधीरिति " (काश्रौ ६.१०.३)
 २० इति । आलब्धस्य पशोः हृदयस्थमांसादानार्थं यः शूलो विहितः तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः संधौ निगूहेत् ।
 पाठस्तु - ' माऽपो मौषधीर्हिंसीः ' इति । हे हृदयशूल, त्वम् अपः देवताः मा वधीः ॥
 कात्यायनः - " धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यपः " (काश्रौ- ६.१०.५) इति । आभ्यां
 मन्त्राभ्यां मार्जयेरन् । पाठस्तु - ' धाम्नो धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरध्न्या इति वरुणेति
 शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु । योऽस्मान्
 २५ द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यद्वाऽहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ' इति । हे ' राजन्, ' वरुण, ' धाम्नो धाम्नः यस्मात् यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् वयं भीताः,
 तस्मात् तस्मात् स्थानात् नः अस्मान् मुञ्च मोचय । किं च, हे ' वरुण, भवदाद्याः सर्वा देवताः अध्न्याः

19. V1 S1 C °संधौ for °संधौ
 26. V1 S1 C om. first यस्मात्
 27. V1 S1 C ततः for first तस्मात्

उपपदुहोममन्त्राः]

अहन्तव्याः पूजनीया इत्यर्थः । 'इति' 'यत्' 'आहुः' ब्रह्मवादिनो वदन्ति, इत्येवं सति अस्माकमिष्टप्राप्त्य-
निष्टपरिहारार्थं वयं ता देवताः 'शपामहे' । 'ततः' तस्मात् पापात् हे 'वरुण', 'नः' अस्मान् 'मुञ्च' मोचय ।
अव्देवता ओषधयश्च 'नः' अस्माकं 'सुमित्रियाः' सन्तु, सुमित्रेषु साधवः योग्याः भवन्तु । 'यः' शत्रुः 'अस्मान्'
'द्वेष्टि', 'वयं' 'यं' शत्रुं 'द्विष्मः' द्वेषं कुर्मः तस्मादुभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च 'दुर्मित्रियाः' सन्तु
अमित्रत्वेन दुष्टत्वेन अवस्थिता भवन्तु ॥ हे 'आपः', 'इदं' पशुसंज्ञपनमित्तं पापं 'वहत' अपनयत । 'यत्' ५
किं 'च' 'दुस्त्रितम्' अभिज्ञापादिरूपं पापं 'मयि' स्थितं तदप्यपनयत । 'वा' अथवा 'यत्' प्राणिमात्रम् 'अहम्'
'अभिदुद्रोह' हिंसां कृतवानस्मि 'उत' 'वा' अहं 'यत्' अनृतम् अनृतवादिनं यमपराधिनमनपराधिनं
[वा] 'शेषे' शपं कृतवानस्मि, हे आपः, तदेतद्द्रोहादिकृतं पापमपनयत ॥ ३-५ ॥ (५) ॥

[इति षष्ठेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः]

आ- हृदयशूलमुपगूहति- ['माऽपो मौषधीः' इति ।] हृदयशूलदेवत्यं यजुः । हे १०
हृदयशूल, 'अपः' 'मा' 'हिंसीः', 'ओषधीः' अपि 'मा' हिंसीः । 'धाम्नोधाम्नः' इति वरुण-
देवत्यं यजुः । वरुणमाह- हे 'राजन्' हे 'वरुण', 'धाम्नोधाम्नः', धामशब्दोऽत्र स्थानवचनः ।
यतो यतः पाशसमन्वितात् स्थानात् [वयं] भीतास्ततस्ततः भीतान् 'नः' अस्मान् 'मुञ्च' ।
'यदाहुः' इति वरुणदेवत्या अनवसाना गायत्री । 'अध्याः' इति गोनाम । इह तु प्रकरणा-
दवध्याविषयः । 'यत्' 'आहुः' वेदस्मृतिलोकाः 'अध्याः' इति अवध्याः इति न वधार्हाः । किन्तु १५
वन्द्या इति एवं पूजनीयाश्च । 'वरुण' इति । हे 'वरुण', वयं तु 'इति' 'शपामहे' । शपतिर्हि-
सार्थः । इतिकारो वाक्यानुप्रदर्शनार्थः । एवमनेन विभिना वयं हिंस्मः, 'अध्या' इति वयं
वदामहे (वदामः ?) । 'ततः' वरुण, 'नः' 'मुञ्च' ततस्तस्मादेनसः अस्मान् मुञ्च ॥ ३॥

अभिमन्त्रयते- 'सुमित्रिया नः' इति । अव्देवत्या त्रिपदाऽनुष्टुप् । सुमित्रेषु साधवः
सुमित्र्याः । अस्माकम् 'आपः' 'सुमित्रियाः' सन्तु । 'ओषधयः' च सुमित्रियाः सन्तु । दुर्मित्रत्वेन २०
अवस्थिताः 'दुर्मित्रियाः' । 'यः' शत्रुः 'अस्मान्' 'द्वेष्टि' 'तस्मै' दुर्मित्रियाः सन्तु । 'यं' 'च' शत्रुं
'वयं' 'द्विष्मः' तस्मै आपः ओषधयो दुर्मित्रियाः सन्तु ॥ ४ ॥

1. V1 S1 C om. प्राप्त्यनिष्ट° [L 2]
3. P1 सुमित्र्याः for सुमित्रियाः V1 S1 C om. साधवः;
4. V1 S1 C तस्मादुभयात्मका ये शत्रवस्तेषाम् for तस्मा° ... शत्रवे; P1 दुर्मित्र्याः
for दुर्मित्रियाः P1 तस्मत् for तस्मै
6. V1 S1 C किञ्चिद् for किं च
7. P1 om. अभि°; P1 om. अपराधिनम्; V1 S1 C om. अनपराधिनं
13. B1 अतः for ततस्ततः
19. B1 अभिमुञ्चत for अभिमन्त्रयते; B1 for सुमित्रियाः everywhere.
21. B1 दुर्मित्र्याः for दुर्मित्रियाः everywhere; B1 अस्मै for तस्मै

चात्वाले मार्जयन्ति— ' इदमापः ' इति । अग्नेदेवत्याऽनुष्टुप् । हे ' आपः, इदं पशुसंज्ञपन-
निमित्तं पापं ' प्रवहत अपनयत । ' यत् ' किं ' च ' दुरितम् अभिशपादिमलं ' मयि स्थितं तत्
प्रवहत अपनयत । यद्वा— द्रुह जिघांसायाम् । ' अहं ' यत् प्राणिमात्रम् ' अभिद्रोह हिंसां
कृतवानस्मि, ' यत् ' अनृतम् अनृतवादिनं यम् अपराधिनमनपराधिनं ' वा अहं ' शपे ।
५ शप आक्रोशे । शापं कृतवानस्मि । तदेतद्द्रोहादिकृतं दुरितम् अपनयत ॥ ५ ॥ (५) ॥

[इति षष्ठेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा— पञ्चमे गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावता अग्नीषोमीयपशुः समासः । अथ सोमाभिषवोप-
युक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानाम् अपामुपादानं षष्ठेऽभिधीयते—

१० हविष्मतीरिमा आपो हविष्माँ३ आ विवासति ।
हविष्मान् देवो अध्वरो हविष्माँ३ अस्तु सूर्यः ॥ १ ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । । हविष्मान् । आ । विवासति ।
हविष्मान् । देवः । अध्वरः । हविष्मान् । अस्तु । सूर्यः ॥ त्रि ॥ १ ॥

कात्यायनः — “ वसतीवरीग्रहणं हविष्मतीरिति ” (द्र. काश्रौ ८.९.७) इति । सोमा-
१५ भिषवणसाधनभूता वसतीवरीसंज्ञिका अपो गृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘ हविष्मतीरिमा आपो हविष्माँ३
आ विवासति । हविष्मान् देवो अध्वरो हविष्माँ३ अस्तु सूर्यः ’ इति । ‘ हविष्मान् हविषा संयुक्तोऽयं
यजमानः ’ हविष्मतीः हविषा सोमेन युक्ताः इमाः वसतीवरीः ‘ आपः ’ आविवासति परिचरति । ततः ‘ देवः
द्योतमानः ’ अध्वरः यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्त्यर्थं ‘ हविष्मान् भवतु । किं च ‘ सूर्यः अपि देवो यजमानस्य
फलदानाय स्वसंतृप्त्यर्थं ‘ हविष्मान् हविःसंपन्नो भवतु ॥ १ ॥

२० आ—वसतीवरीगृह्णाति — ‘ हविष्मतीः ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्याऽनुष्टुप् । याः ‘ इमाः
‘ हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः ‘ आपः । ‘ हविष्मान् हविषा युक्तो यजमानः ‘ आविवासति
आविपूर्वो वासतिः परिचरत्यर्थः । यजमानो हविःप्रदानाय परिचरति । ‘ हविष्मान् ‘ अध्वरः
यज्ञः स्वशरीरनिष्पत्त्यर्थं ‘ हविष्मान् भवतु । सु शोभनतया ईरणात् ‘ सूर्यः । सूर्यः देवः
यजमानस्य फलदानाय स्वतृप्त्यर्थं ‘ हविष्मान् हविःसंपन्नः ‘ अस्तु ॥ १ ॥

8. V1 S1 C 'षोमीयः for 'षोमीय'

16. V1 S1 C om. अयं

वसतीवरीमन्त्राः]

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि ।
 इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ ।
 विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ॥ २ ॥
 अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह ।
 ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ ३ ॥ (६) ॥

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येवपन्नगृहस्य । सदसि । सादयामि ।
 इन्द्राग्न्योः । भागधेयोरिति भागऽधेयीः । स्थ । मित्रावरुणयोः ।
 विश्वेषाम् । देवानाम् । भागधेयोरिति भागऽधेयीः । स्थ ॥ द्वी ॥ २ ॥
 अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह ।
 ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ शिं ॥ ३ ॥ (६) ॥

सा- कात्यायनः - “अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेण” (काश्रौ. ८.९.११) इति ।
 नूतनगार्हपत्यस्य पश्चिमभागे वसतीवरीसंज्ञका अपो निदध्यात् । पाठस्तु- ‘अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि
 सादयामि’ इति । हे वसतीवर्यः, ‘वः युष्मान्’ अपन्नगृहस्य अविनश्वरगृहस्य शालामुखीयाग्नेः
 ‘सदसि समीपस्थाने’ सादयामि स्थापयामि ॥

कात्यायनः - “दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रौणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति” (काश्रौ. ८.९.१८) इति । १५
 शालामुखीयाग्नेः पश्चिमभागे स्थापिता वसतीवरीरादाय उत्तरवेदेर्दक्षिणश्रौण्यां निदध्यात् । ‘भागधेयीः
 स्थ’ इति मन्त्रशेषः । हे वसतीवर्यः, यूयम् ‘इन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः’ भागधेयीः ‘स्थ’ भागधेय्यो
 भागरूपा भवथ ॥

कात्यायनः - “उत्तरस्यां पूर्ववत् । मित्रावरुणयोरिति वा” (काश्रौ. ८.९.२१.२२) इति ।
 दक्षिणश्रौण्यां स्थापिता वसतीवरीः पुनरप्यादाय पूर्वमन्त्रेण वा अनेन मन्त्रेण वा उत्तरश्रौण्यां निदध्यात् । २०
 ‘भागधेयीः स्थ’ इति मन्त्रशेषः । हे वसतीवरीसंज्ञका आपः यूयं मित्रावरुणदेवतयोर्भागरूपा भवथ ॥

कात्यायनः - “विश्वेषां देवानामित्यग्नीध्रे” (काश्रौ. ८.९.२३) इति । उत्तरस्यां श्रौण्यां
 स्थापिता वसतीवरीः पुनरप्यादाय आग्नीध्रमण्डपे निदध्यात् । पाठस्तु- ‘विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ ।
 अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम्’ इति । हे वसतीवर्यः, यूयं सर्वेषां ‘देवानां
 भागरूपा भवथ । इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह- ‘याः प्रसिद्धाः’ अमूः ईदृग्गूपाः वसतीवर्याख्या आपः ‘उप’ २५

17. P1 with marking above °शेषः ins. in the margin : भागस्य धेय्यो धात्र्य
 इत्यर्थः ।

20. P1 om. अपि

22. V1 S1 C om. °श्रौण्यां स्थापिताः [L 23]

25. V1 S1 C ईदृग्गूपाः for ईदृग्गूपाः

[सोमोपाहरणमन्त्राः]

‘सूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः । ‘सूर्यः अपि ‘याभिः अद्भिः ‘सह गच्छति, ‘ताः आपः ‘नः अस्मदीयम् ‘अध्वरं यज्ञं ‘हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ ३ ॥ (६) ॥

[इति षष्ठेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः]

आ— शालाद्वार्यमपरेण निदधाति— ‘अग्नेर्वः’ इति । ‘अग्नेर्वः’ इत्यादीनि चत्वारि यजूंष्याप्यानि । ‘अग्नेः संबन्धिनः ‘अपन्नगृहस्य । पद्यतेरेतद्रूपं, न पद्यत इति अपन्नगृहम्, अपन्नं च तद्गृहं चेति तस्य अपन्नगृहस्य अपतितगृहस्येति पर्यायः । तस्य ‘सदसि । सीदन्ति अस्मिन्निति सदः, तस्मिन् सदसि निकटस्थाने ‘सादयामि । दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रौणौ निदधाति । ‘इन्द्राग्नयोः ‘भागधेयीः इन्द्राग्नयोर्भागधेय्यः आपः ‘स्थ भवथ । तथा ‘मित्रावरुणयोः ‘भागधेयीः भागधेय्यः ‘स्थ भवथ । आग्नीध्रे निदधाति । ‘विश्वेषां ‘देवानां ‘भागधेयीः विश्वेषां देवानां १० भागत्वेन धेय्यः आपो भवथ ॥ २ ॥

अभिनयेन दर्शयन्नाह— ‘अमूर्याः’ इति । आप्या गायत्री । ‘याभिः अद्भिः ‘सह ‘सूर्यः याति, ‘याः चाऽऽपः ‘उप ‘सूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः ‘ताः ‘अमूः आपः ‘नः अस्माकम् अस्मत्संबन्धिनम् ‘अध्वरं यज्ञं ‘हिन्वन्तु तर्पयन्तु । हिन्वतिस्तर्पणार्थः ॥ ३ ॥ (६) ॥

[इति षष्ठेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः]

१५

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

सा— षष्ठे सोमाभिषवार्थानां वसतीवरीणां ग्रहणमुक्तम् । सप्तमेऽभिषोतव्यस्य सोमस्योपाहरणादिमन्त्रा उच्यन्ते—

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।

ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥१॥

२० सोमं राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ।

विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ॥२॥

हृदे । त्वा । मनसे । [त्वा ।] दिवे । [त्वा ।] सूर्याय । [त्वा ।]

ऊर्ध्वः । अध्वरम् । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ ॥षां॥१॥

1. V1 S1 C ताभिः for याभिः
4. B1 om. अग्नेर्वः इति ।
5. B1 पततेः for पद्यतेः; B1 पतते इति for पद्यत इति
10. H1 भागधेयत्वेन for भागत्वेन

सोमोपाहरणमन्त्राः]

सोमं । राजन् । विश्वाः । त्वम् । प्रजा इति प्रजाः । उपावरोहेत्युपावरोह ।

विश्वाः । त्वाम् । प्रजा इति प्रजाः । उपावरोहन्वित्युपावरोहन्तु ॥ २ ॥

कात्यायनः— “ ईषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति ” (काश्रौ ९.१.५) इति । ईषयोर्मध्ये सोमस्य अर्धभागमवहत्य अभिमुखेषु ग्रावसु निदध्यात् । पाठस्तु— ‘ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ । सोम राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ’ इति । हे ‘सोम’ राजन्, त्वां ‘हृदे हृदयवद्भयो मनुष्येभ्यः’ मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः ‘दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यः, विशेषतः ‘सूर्याय च, ‘उपावहरामि’ इति शेषः । एवमुपाहतोऽभिषुतः ‘त्वम्’ ऊर्ध्वः उत्कृष्टः सन् ‘अध्वरं मदीयं यज्ञं संपाद्य ‘दिवि द्युलोकवासिषु’ देवेषु ‘होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होत्रकान्’ यच्छ निवध्नीहि । किं च हे सोम राजन्, ‘विश्वाः सर्वाः’ ‘प्रजाः’ ‘उपावरोह प्राप्नुहि । अत्र ‘उपावहरेत्’ इति विधिं सूचयन् हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं तित्तिरिर्देशयति— “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरति ” (तैसं ६.४.३) इति । यो ‘हृदे त्वा’ इति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः ॥

कात्यायनः— “ विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते ” (काश्रौ ९.१.६) ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्य तत् उपस्थानं कुर्यात् । पाठस्तु— ‘विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु’ इति । हे सोम, ‘त्वां’ ‘विश्वाः सर्वाः’ ‘प्रजाः’ ‘उपावरोहन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १-२ ॥

आ— सोममुपावहरति— ‘हृदे त्वा’ इति । सौम्यनुष्टुप् । हे सोम, ‘त्वा सोमं त्वां, ‘हृदे इति । विश्वोपभोगार्थमुपहितमात्मानं हरति आहरतीति हृत् मनोविशेषरूपम् । तस्मै हृदे त्वामुपावहरामि । ‘मनसे संकल्पविकल्पात्मकं मनस्तस्मै’ त्वा सोमं त्वाम् उपावहरामि । ‘दिवे हे सोम, द्युलोकप्राप्तये सोमं त्वामुपावहरामि । ‘सूर्याय सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः सोमं त्वामुपहरामि । एवमुपाहतोऽभिषुतश्च त्वम् ऊर्ध्वम् उत्कृष्टम् ‘इमम्’ अध्वरं यज्ञं संपाद्य ‘दिवि देवलोके’ देवेषु ‘यच्छ निवध्नीहि । वषट्कारवादिनः ‘होत्राः सप्त होत्रकास्तैः’ ऊर्ध्वः संनिहितसंबन्धः ॥ १ ॥ किं च ‘सोम राजन्’ इति द्वे सौम्ये यजुषी । एका गायत्री वा । हे ‘सोम’ राजन्,

8. C S1 om. देवेषु
16. S1 C after सोम add : राजन्
17. V1 S1 C after ‘रोहन्तु’ ins. इति; P1 प्रापयन्तु for प्रापयन्तु
18. H1 ‘हरन्ति’ for हरति
19. B1 सविशेष for मनोविशेष
20. H1 ‘हरति’ for first ‘हरामि; H1 om. दिवे ... ‘हरामि [L 21]
22. B1 ऊर्ध्वः उत्कृष्टः
24. B1 सौम्ये for सौम्ये

काश्रौ ... ४९

सोमोपाहरणमन्त्राः]

तं देवेभ्यो देवत्रा दात शुक्रपेभ्यः ।

येषां भाग स्थ स्वाहा ॥५॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः । ऊर्मिः । हविष्यः ।

इन्द्रियावान् । इन्द्रियवनितीन्द्रियऽवान् । मदिन्तम् इति मदिन्ऽतमः ॥ छल्लं ॥४॥

तम् । देवेभ्यः । देवत्रेति देवत्रा । दात । शुक्रपेभ्य इति शुक्रऽपेभ्यः ।

येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ॥ जौ ॥५॥

सा- कात्यायनः - “ देवीराप इत्यप्सु जुहोति ” (काश्रौ ९.३.७) इति । चतुर्गृहीतमाज्यं वसतीवरीसंज्ञकास्वप्सु जुहुयात् । पाठस्तु- ‘ देवीरापो अपां नपाद्यो व ऊर्मिर्हविष्यः । इन्द्रियावान् मदिन्तमः ॥ तं देवेभ्यो देवत्रा दात शुक्रपेभ्यः । येषां भाग स्थ स्वाहा ’ इति । हे आपः देव्यः, वः युष्माकम् अपां नपात् अपत्यरूपः यः ऊर्मिः देवत्रा देवान् प्रति स्थितः तमूर्मिं देवेभ्यः देवार्थं १० दात प्रयच्छत । कीदृश ऊर्मिः ? हविष्यः हविषे सोमरूपाय हितः । इन्द्रियावान् पीतः सन् इन्द्रियवृद्धिकारी । मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः ? हे आपः, यूयं येषां देवानां भागः स्थ भागधेया भवथ । शुक्रपेभ्यः शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति शुक्रपास्तेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदमाज्यं युष्यभ्यं हुतमस्तु ॥

ग्रहीष्यमाणानामपां मूलत्वेन हविस्त्वसंपादनेन चेषमाहुतिरुपयुज्यत इति तित्तिरिराह- १५
“ देवीरापो अपां नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति ”
(तैसं ६.४.३) इति ॥४-५॥

आ- अप्सु जुहोति- ‘ देवीरापः ’ इति । अब्देवत्या पङ्क्तिः । गायत्री । देवीरापः । हे देव्यः आपः, वः युष्माकम् अपां नपात् अपत्यरूपः ऊर्मिः तरङ्गकलोलः हविष्यः हविर्योग्यः यज्ञियः । इन्द्रियावान्, दीर्घच्छान्दसः, वीर्यवान् । मदिन्तमः मदयितृतमः २० तर्पयितृतमः ॥४॥

‘ तं देवेभ्यः ’ इति आपी गायत्री । यः ऊर्मिः तं हविष्यम् इन्द्रियवन्तं मदिन्तमं ऊर्मिं देवत्रा । “ देवमनुष्यं ” (पा ५.४.५६) इत्यादिना त्रप्रत्ययः । देवान् प्रति स्थितम् । येषां देवानां यूयमापः भागः स्थ भवथ । तं भागं शुक्रपेभ्यः, शुक्रं पिबन्तीति शुक्रपास्तेभ्यः, शुक्रशब्द उपलक्षणार्थः । शुक्रादिग्रहाधिप्रातृभ्यो देवेभ्यः दात प्रयच्छतेति संबन्धः । स्वाहा २५ इति होमार्थः ॥५॥

10. P1 with markings above नपात् ins. in the margin : अपां नपात्संज्ञक इति भाष्यान्तरे; V1 S1 C om. यः; V1 S1 C स्थितं for स्थितः
12. V1 S1 C P1 एषां for येषां
16. S1 om. निष्क्रीय अपोहतीति (P. 388 L. 6);
V1 S1 C हविष्कृत्यानाम् for हविष्कृतानाम्; P1 घृतानां for घृतानां

कार्षीरसि समुद्रस्य त्वाऽक्षित्या उन्नयामि ।
समापो अद्भिरगमत समोषधीभिरोषधीः ॥६॥

कार्षीः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै । उत् । नयामि ।
सम् । आपः । अद्भिरित्युत्तऽभिः । अगमत ।
सम् । ओषधीभिः । ओषधीः ॥ ६ ॥

सा- कात्यायनः- “ कार्षीरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति ” (काश्रौ ९.३.८) इति ।
अप्सु हुतमाज्यम् व्यलोडयेदित्यर्थः । हे आज्यपदार्थ, त्वं कार्षीः कर्षणशीलः अङ्गगतमलस्यापनेता असि ।
एतमर्थं तित्तिरिदर्शयति- “ कार्षीरसीत्याह शमलमेवाऽऽसामप प्लावयति ” (तैसं ६.४.३) इति ।

कात्यायनः- “ समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ” (काश्रौ ९.३.९) इति । तेन मैत्रावरुणचम-
१० सेनापो गृह्णीयात् । पाठस्तु- ‘ समुद्रस्य त्वाऽक्षित्या उन्नयामि ’ इति । ‘ समुद्रस्य “ आपो वै समुद्रः ”
(काश्रौ ४.९.३.२९) इति श्रुतेः । वसतीवरीलक्षणस्याप्समुद्रस्य अक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे
आज्यमिश्रोदक, त्वाम् उन्नयामि उद्गृह्णामि ॥

कात्यायनः- “ मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति ” (काश्रौ ९.३.१२)
इति । पाठस्तु- ‘ समापो अद्भिरगमत समोषधीभिरोषधीरिति । हे आपः, संस्कृता यूयम् अद्भिः वसती-
१५ वरीभिः समगमत संगच्छध्वम् । ओषधीः ओषधयः प्रियङ्गुमुद्गाद्याः । ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः
संगच्छध्वम् । अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि तथैवोपयोगोऽस्त्वित्यर्थः ॥६॥

आ- आज्यमपोहति- ‘ कार्षीरसि ’ इति । आप्यदेवत्याऽनुष्ठुप् । हे आज्य, कार्षीः, कृष
विलेखने । कार्षीः कृष्टम् असि देवतया भक्षितमित्यर्थः । तेन गृह्णामि । ‘ समुद्रस्य त्वा ’,
‘ समापः ’ इति द्वे आप्ये । समुद्रस्य त्वा । “ आपो वै समुद्रः ” (काश्रौ ४.९.३.२९)
२० इति श्रुतेः । वसतीवरीलक्षणस्याप्समुद्रस्य अक्षित्यै अनुपक्षीणतायै । आज्य, त्वाम् उन्नयामि
उद्गृह्णामि ॥

समापो अद्भिरगमत समोषधीभिरोषधीः । ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः ओषधीः
मुद्रमसूरादयः ओषधयः । हे आपः संस्कृताः, अद्भिः समगमत संगच्छत । ओषधीः संस्कृता
ओषधीभिः समगमत संगच्छत ॥६॥

6. S1 V1 C अव्रत° for अङ्गगत°
15. V1 S1 C om. प्रियङ्गुमुद्गाद्याः
16. V1 S1 C om. अपां इत्यर्थः
18. B1 लक्षितम् for भक्षितम्
20. B1 श्रुतिः for श्रुतेः; Biom. अप°

सोमाभिषवमन्त्राः]

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥७॥ (७) ॥

यम् । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः । स्वाहा ॥७॥ (७) ॥

सा- कात्यायनः — “प्रचरणीसंस्त्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति । उक्थ्ये ५
प्रथमं परिधिमालभते ” (काश्रौ ९.३.१६.१७) इति । यद्यनुष्ठीयमानोऽग्निष्टोमश्चेत् तर्हि
प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् । उक्ते तु प्रचरणीपात्रलिप्तेनाज्येन प्रथमं परिधिं संस्पृशेत् । पाठस्तु—
‘यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा’ इति । हे ‘अग्ने, ‘पृत्सु
संग्रामेषु ‘यं ‘मर्त्यम् ‘अवाः रक्षसि, किं च ‘वाजेषु अन्ननिमित्तं ‘यं मर्त्यं ‘जुनाः गच्छसि, इवीषि
ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । ‘सः मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण ‘शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि ‘यन्ता १०
नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः । स्वाहा इति होमार्थः ॥७॥ (७) ॥

इति षष्ठेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

आ— जुहोति— ‘यमग्ने’ इति । मधुच्छन्दा आग्नेयी गायत्री । हे भगवन् ‘अग्ने, ‘पृत्सु
संग्रामेषु ‘यं ‘मर्त्यं मनुष्यम् ‘अवाः अवसि ‘वाजेषु हविरिक्षणेष्वन्नेषु समुद्यतेषु ‘यं च पुरुषं
‘जुनाः, जुनातिर्गत्यर्थः, अभिगच्छसि, ‘सः ‘शश्वतीः शाश्वतीः ‘इषः अन्नानि ‘यन्ता लब्धा १५
भवति । ‘स्वाहा इति होमार्थः ॥७॥ (७) ॥

[इति षष्ठेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः]

अष्टमोऽनुवाकः

सप्तमे सोमोपावहरणादिमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे सोमाभिषवोऽभिधीयते—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

आ देदे रावाऽसि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् ।

उत्तमेन पविनोजिस्वन्तं मधुमन्तं पर्यस्वन्तम् ।

निग्राभ्यां स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥१॥

7. V1 S1 C स्पृशेत् for संस्पृशेत्
10. P1 with markings above यन्ता ins. in the margin : लब्धा । तृन्प्रत्ययान्त-
मेतत् । आद्युदात्तत्वात् इति भाष्यान्तरे ।
13. H1 मधुच्छन्दसाम् for मधुच्छन्दा
19. S1 C सोमोपाहरणं for सोमोपावहरणं

मनो मे तर्पयत् वाचं मे तर्पयत् प्राणं मे तर्पयत्
चक्षुर्मे तर्पयत् श्रोत्रं मे तर्पयत् ।
आत्मानं मे तर्पयत् प्रजां मे तर्पयत् पशून् मे तर्पयत् गणान् मे तर्पयत्
गुणा मे मा वितृषन् ॥२॥

- ५ आ । ददे । रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि ।
इन्द्राय । सुषूतम् । सुसूतमिति सुऽसूतम् ।
उत्तमेनेत्युत्तमेन । पविना । ऊर्जस्वन्तम् । मधुमन्तमिति मधुऽमन्तम् । पयस्वन्तम् ।
निग्राभ्या इति निऽग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुत इति देवऽश्रुतः । तर्पयत् । मा ॥ फाः ॥१॥
मनः । मे । तर्पयत् । वाचम् । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् ।
१० आत्मानम् । प्रजामिति प्रऽजाम् । पशून् । गणान् ।
गुणाः । मे । मा । त्रि । तृषन् ॥ ग्वे ॥२॥

- कात्यायनः — “ देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय ” (काश्रौ ९.४.५) इति । अत्राद्रिशब्देन सोमा-
भिषवहेतुः पाषाणो गृह्यते, तत्साहचर्यात् । पाठस्तु— ‘ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आ ददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतम् । उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तं मधुमन्तं
१५ पयस्वन्तम् ’ इति । ‘ देवस्य त्वा ’ इत्यादि व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं ‘ रावा । रा दान
इत्यस्य रूपं, वनिपि कृते । आहुतीनां दक्षिणानां च रावा दाता भवसि । “ एतद्ध्येष द्वयं रासते ”
(काश्रौ ४.९.४.४) इति श्रुतेः । रासतेर्वा रूपम् । तदा सलोपः कार्यः । ततः ‘ गभीरं गम्भीरम्
‘ इमं मदीयम् ’ अध्वरं यज्ञं ‘ कृधि कुरु । ‘ उत्तमेन उत्कृष्टेन ‘ पविना वज्रसदृशेन त्वया अहं सोममीदृशं
करोमि । कीदृशम् ? ‘ इन्द्राय इन्द्रार्थं ‘ सुषूतम् तकारलोपश्छान्दसो दीर्घश्च, सुष्ठु अभिषुततमम् ।
२० ‘ ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् । ‘ मधुमन्तं स्वाहुत्वोपेतम् । ‘ पयस्वन्तं पयोविशेषवन्तम् । एवं सोमं करोमीदृशं ॥

कात्यायनः — “ निग्राभ्यासु वाचयति ... निग्राभ्या स्थेति ” (द्र. काश्रौ ९.४.७)
इति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेचनीया आपो निग्राभ्या इत्युच्यन्ते । तासु गृह्यमाणासु यजमानं
वाचयेत् । पाठस्तु— ‘ निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत् मा । मनो मे तर्पयत् वाचं मे तर्पयत् प्राणं मे
तर्पयत् चक्षुर्मे तर्पयत् श्रोत्रं मे तर्पयत् । आत्मानं मे तर्पयत् प्रजां मे तर्पयत् पशून् मे तर्पयत् गणान् मे

12. V1 C om. अत्र
13. V1 S1 C अभिधीयते for गृह्यते; S1 C तस्मादद्यात्, V1 नतमादर्यात् for तत्साहचर्यात्
15. V1 S1 C इत्यादिकं पूर्वं for इत्यादि
16. V1 S1 C om. वनिपि कृते; V1 S1 C om. एतद् कार्यः [L 17]
17. V1 S1 C om. गभीरं;
18. P1 om. यज्ञं
19. C दीर्घत्वम् for दीर्घश्च; P1 om. सुष्ठु
20. S1 C om. रसवन्तम् । मधुमन्तं; V1 om. रसवन्तम्

सोमाभिषवमन्त्राः]

तर्पयत गणा मे मा वि तृषन्' इति । हे आपः, यूयं 'निग्राभ्याः निग्राह्याः' स्थ अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्या भवथ । 'देवश्रुतः देवेषु प्रख्याताः यूयं' मा मां 'तर्पयत प्रीते कुरुत । हे आपः, मदीयानि मनः-प्रभृतीनीन्द्रियाणि च तर्पयत । 'आत्मानं शरीरं' प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं 'पशून्' गणान् मनुष्यसंघांश्च 'तर्पयत । 'मे मदीयाः' गणा मनुष्यसंघाः 'मा' 'वितृषन् मदीयद्रव्यदानेन पूरिताः सन्तो विवृद्धतृष्णा मा भुवन् । अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ १-२ ॥

आ— अद्रिमादत्ते— 'देवस्य त्वा' इति । ग्रावदेवत्या । व्याख्याता । 'आददे' इति । ग्रावदेवत्या त्रिष्टुप् । 'आददे गृह्णामि । 'रावा, रा दाने इत्यस्य रूपम् । आहुतीनां दक्षिणानां च रावा दाता 'असि, यतस्ततः' गभीरं गम्भीरं महान्तम् 'इमम्' 'अध्वरं यज्ञं' 'कृधि कुरु । 'इन्द्राय इन्द्रार्थं' 'सुषूतमम्, षून् अभिषवे, सु [ष्टु] अभिषुततमम् । तकारलोपश्छान्दसो दीर्घश्च । सुषूतमम् । 'उत्तमेन उत्कृष्टेन' पविना पवनेन पवनीलेन वा सोमेन युक्तम् । १० 'ऊर्जस्वन्तम् अन्नवन्तम् । 'मधुमन्तं मधुमत्स्वादुरसोपेतम् । 'पयस्वन्तं पयोविशेषवन्तम् । गभीरं गम्भीरं महान्तम् इमम् अध्वरं कृधि कुरु [इति संबन्धः] ॥

निग्राभ्यासु वाचयति— 'निग्राभ्या स्थ' इति । आपोदेवत्यं (?) यजुः । 'निग्राभ्याः निग्राह्याः । यस्माद् यूयमिन्द्रेण गृहीता आपस्तस्मान्निग्राभ्याः' स्थ भवथ । 'देवश्रुतः, देवेषु [श्रुत्] प्रख्यातिः [येषां ते] देवश्रुतः, बहुमानान्विताः प्रख्याताः सत्यः हे आपः, मां १५ 'तर्पयत ॥ १॥

'मनो मे तर्पयत' इति । अब्देवत्यानि नव यजूंषि । अन्या यजमानाशीः । हे आपः, 'मे मम' 'मनः' 'तर्पयत । 'मे मम' 'वाचं' 'तर्पयत । 'प्राणं' 'मे' 'चक्षुः' 'श्रोत्रम्' 'आत्मानं' शरीरं 'प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं' 'पशून्' 'गणान् मनुष्यसंघान् । 'गणाः' 'मे' 'मा' 'वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिताः सन्तो विवृद्धतृष्णा मा भुवन् । अनुरक्तगणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ २॥ २०

1. P1 with markings above निग्राभ्याः ins. in the margin— ह्यग्रहोर्भञ्छन्दसीति इत्य भः । P1 निरन्तरं for नितरां
2. P1 with markings above कुरुत ins. in the margin समासव्यासाभ्याम्
3. V1 S1 C om. च; P1 संतति for संपत्ति
4. V1 S1 C मदीय° for मदीयाः
6. B1 अभिम् for अद्रिम्; H1 व्याख्यातः for व्याख्याता
7. B1 °दैवत्या for °देवत्या
8. B1 om. यज्ञं कृधि कुरु
10. B1 om. पविना पवनेन
11. H1 om. अन्नवन्तं; B1 om. पयस्वन्तं
- B1 प्रभावी तां for प्रख्यातिः; H1 प्रख्यातिः for प्रख्याताः
20. B1 °कृष्टा for °तृष्णा; H1 विचकृष्णा for विवृद्धतृष्णा

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवतु इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते ।

इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने श्येनाय त्वा सोमभृतेऽग्नये त्वा रायस्पोषदे ॥३॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमते इति वसुऽमते । रुद्रवतु इति रुद्रऽवते । आदित्यवतु इत्यादित्याऽवते ।
अभिमातिघ्ने इत्यभिमातिऽघ्ने । श्येनाय ।

५ सोमभृत इति सोमऽभृते । अग्नये । रायस्पोषदे इति रायस्पोषऽदे ॥ यं ॥३॥

सा- कात्यायनः- “सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम्”
(काश्रौ ८.४.५) इति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य ‘इन्द्राय त्वा’ इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चवारं
यथा भवति तथा मानसियत्तां कुर्यात् ।

तत्रायं प्रथमो मन्त्रः - ‘इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते’ इति । हे सोम, ‘त्वा त्वास्’ इन्द्राय
१० इन्द्रार्थं मिमे । कीदृशाय इन्द्राय ? ‘वसुमते वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतावते । ‘रुद्रवते रुद्रनामक-
माध्यन्दिनसवनदेवतावते ॥

अथ द्वितीयः - ‘इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते’ इति । ‘आदित्यवते तृतीयसवनदेवतावते ‘इन्द्राय
हे सोम, त्वां मिमे ।

अथ तृतीया - ‘इन्द्राय त्वाऽऽभिमातिघ्ने’ इति । अभिमातिः शत्रुस्तं हन्तीत्यभिमातिहा
१५ इन्द्रस्तस्मै । हे सोम, त्वां मिमे ॥

अथ चतुर्थः - ‘श्येनाय त्वा सोमभृते’ इति । ‘श्येनाय पक्षिरूपाय गायत्र्यात्मने ‘सोमभृते
सोमधारकाय । यद्वा- ‘सोमभृते सोमहते । “हग्रहोर्भच्छन्दसि” (पा ५.२.३२ वा.१) इति हकारस्य
भकारः । तादृशाय ‘इन्द्राय हे सोम, त्वां मिमे ॥

अथ पञ्चमः - ‘अग्नये त्वा रायस्पोषदे’ इति । ‘रायस्पोषदे धनपोषस्य दात्रे ‘अग्नये हे सोम,
२० त्वां मिमे ॥ ३ ॥

आ- सोमं मिमीते- ‘इन्द्राय त्वा’ इति । ‘इन्द्राय त्वा’ इत्यादीनि पञ्च यजूंषि
सौम्यानि । ‘वसुमते धनवते ‘इन्द्राय प्रातःसवनदेवतावते, ‘रुद्रवते माध्यन्दिनसवनदेवतावते
इन्द्राय सोमं त्वां मिमे निर्ममे । ‘आदित्यवते तृतीयसवनदेवतावते ‘इन्द्राय सोमं त्वां मिमे ।
अभिमातिघ्ने । अभिमातिः सपत्नः । अभिमातिं हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै ‘अभिमातिघ्ने ।
२५ ‘इन्द्राय सोमं त्वां मिमे । ‘श्येनाय श्येनरूपाय गायत्र्यात्मने ‘सोमभृते । “हग्रहोर्भच्छन्दसि”
(पा ८.२.३२ वा १) इति हकारस्य भकारः । सोमभृते इन्द्राय सोमं त्वां मिमे ।
‘रायस्पोषदे धनपोषस्य दात्रे ‘अग्नये, सोमं त्वां मिमे इति शेषः ॥ ३ ॥

11. S1 मध्यं for माध्यं

16. C S1 तुरीयः for चतुर्थः

17. P1 after ‘धारकाय । adds अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं, लोकः । प्रातःसवनं वसन्तो गायत्रीति
श्रुतेः ।

सोमाभिषवमन्त्राः]

यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरा अन्तरिक्षे ।

तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्याधि दात्रे वोचः ॥ ४ ॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथिव्याम् । उरौ । अन्तरिक्षे ।

तेन । अस्मै । यजमानाय । उरु । राये । कृधि । अधि । दात्रे । वोचः ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः- “यत् ते इति मितालम्भनम्” (काश्रौ ९.४.९) इति । इयत्तीकृतस्य सोमस्य संस्पर्शनं कुर्यात् । पाठस्तु- ‘यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरा अन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्याधि दात्रे वोचः’ इति । हे सोम, त्रिषु लोकेषु ते त्वदीयं ज्योतिः यत् अस्ति, तेन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय राये, चतुर्थी तृतीयार्थे, राया धनेन समृद्धम् उरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि । किं च अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति । दात्रे वोचः फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि ॥४॥

आ- मितालम्भनं ‘यत् ते सोम’ इति । सोमदेवत्या विपरीता बृहती । हे सोम, ते तव दिवि द्युलोके यत् ज्योतिः, पृथिव्यां यत् ज्योतिः, उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे [यत्] ज्योतिः, हे सोम, तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय यजमानार्थम्, उरु राये कृधि, तव शरीरम् उरु विस्तीर्णं कृधि, यजमानसंबन्धिनि यज्ञे तव शरीरं विस्तीर्णं कृधीत्यर्थः । राये च धनाय । ऋत्विग्दक्षिणादिसिद्धयर्थं राये च उरु कृधि । किं च, हे सोम, अधि दात्रे वोचः । दात्रे यजमानाय कृत्स्नोऽहमागत इति अधि ब्रूहि ॥ ४ ॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।

ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ५ ॥

श्वात्राः । स्थ । वृत्रतुर इति वृत्रतुरः । राधोगूर्ता इति राधःऽगूर्ताः । अमृतस्य । पत्नीः ।

ताः । देवीः । देवत्रेति देवत्रा । इमम् । यज्ञम् । नयत ।

उपहूता इत्युपहूताः । सोमस्य । पिबत ॥ ५ ॥

सा- कात्यायनः- “श्वात्रा स्थेत्यासिद्धति” (काश्रौ ९.४.१२) इति । पाठस्तु- ‘श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः । ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत’ इति । हे आपः, यूयमेवंविधाः स्थ । किंविधाः ? श्वात्राः क्षिप्रकारिण्यः । वृत्रतुरः वृत्रघातिन्यः । राधो

8. P1 V1 चतुर्थ्यर्थे तृतीया for चतुर्थी तृतीयार्थे

9. V1 S1 C भवति for भवत्विति

11. H1 om. पृथिव्यां यज्ज्योतिः

12. B1 तन्वा शरीराख्येन for तन्वाख्येन

23. V1 S1 C om. क्षिप्र°; P1 with markings above श्वात्राः ins. in the margin

श्वात्रामिति क्षिप्रनाम; P1 after °वातिन्यः adds तूर्यतिर्वधकर्मा

कासं ५०

[सोमाभिषवमन्त्राः

धनमुद्गिरन्तीति 'राधोगूर्ताः धनाभिर्वर्षिण्यः । 'अमृतस्य सोमस्य 'पत्नीः पालयिष्यः । हे 'देवीः देव्यः आपः, 'ताः तथाविधा यूयं 'देवत्रा देवान् प्रति 'इमं 'यज्ञं 'नयत प्रापयत । किं च यूयम् 'उपहूताः अनुज्ञाताः सत्यः 'सोमस्य सोमं 'पिबत ॥ ५ ॥

आ- अधिब्रूहि- 'श्वात्रा स्थ' इति । उपरिष्ठाद् बृहती । निग्राभ्या आपो देवताः ।
५ हे आपः, श्वात्रा इति क्षिप्रनाम, 'श्वात्राः क्षिप्रकारिण्यः 'स्थ भवथ । तुर्वीं भुर्वीं दुर्वीं धुर्वीं हिंसार्थाः । 'वृत्रतुरः, वृत्रं तुर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुरः । राधो धनमुद्गिरन्तीति 'राधोगूर्ताः धनानि वर्षिण्यः । 'अमृतस्य 'पत्नीः अमृतस्य पालयिष्यः । श्वात्राः क्षिप्रकारिण्यो याः 'ताः 'उपहूताः अध्वर्युणा उपहूताः सत्यः । हे 'देवीः देव्यः आपः, 'देवत्रा देवान् प्रति 'इमं यज्ञं 'नयत पुनरुपहूता यूयं 'सोमस्य सोमं 'पिबत ॥ ५ ॥

१० मा भेर्मा संविकथा ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्वी सती वीळयेथामूर्जं दधाथाम् ।
पाप्मा हतो न सोमः ॥ ६ ॥

मा । भेः । मा । सम् । विकथाः । ऊर्जम् । धत्स्व । धिषणे इति धिषणे ।
वीड्वी इति वीड्वी । सती इति सती । वीळयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् ।
पाप्मा । हतः । न । सोमः ॥ ६ ॥

१५ सा- कात्यायनः- "मा भेरिति प्रहरति" (काश्रौ ९.४.१५) इति । अभिषुणयादित्यर्थः ।
पाठस्तु- 'मा भेर्मा संविकथा ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्वी सती वीळयेथामूर्जं दधाथाम् । पाप्मा हतो न सोमः' इति । हे सोम, त्वं 'मा 'भेः मा भैषीः । 'मा 'संविकथाः कम्पनं मा कृथाः । यतो देवतर्पणार्थमहं त्वामभिषुणोमि । अतः 'ऊर्जं 'धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य इदानीं द्यावापृथिव्यौ संबोधयति । हे 'धिषणे द्यावापृथिव्यौ युवां 'वीड्वी 'सती, वीड्विशब्दो दृढवचनः । इहे सत्यावात्मानं
२० 'वीळयेथां इढीकुरुतम् । किं च 'ऊर्जं रसं 'दधाथाम् । अनेन आसस्तुतेन ग्रावाघातेन यजमानस्य 'पाप्मा 'हतः 'न तु 'सोमः हतः ॥ ६ ॥

1. P1 S1 धनानि for धनाभि°
2. V1 S1 C om. ताः
3. P1 with markings above सत्यः ins in the margin. अध्वर्युणा
6. B1 तुरति for तुर्वन्ति
7. the MS J ends here with पालयिष्यः । हरिः ओम् । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।
रामकृष्णाभ्यां नमः । and then ... from श्रुतेः (... com. KS. 11.5.6)
15. C S1 भेर्मेति for भेरिति
18. C संधेहि for रसं धेहि
19. C S1 वीड्वी° for वीड्वी°
20. C S1 V1 अनेनैव अस्य (V1 अस्त्रं for अस्य) स्तुतेन ग्रावणा for अनेन आसस्तुतेन
ग्रावाघातेन

६०८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३९५

सोमाभिषवमन्त्रः]

आ— प्रहरति— ‘ मा भेः ’ इति । सौम्यमर्धमर्धं द्यावापृथिव्यम् । हे सोम, त्वं ^१मा ^२भेः
 त्वं मा मैषीः । ओविजी भयचलनयोः । ^३मा ^४संविकथाः कम्पनं मा कृथाः । देवतर्पणार्थमहं
 त्वामभिषुणोमि । अतः ^५ऊर्जं ^६धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य द्यावापृथिव्यौ संबोधयति ।
 हे ^७धिषणे, द्यावापृथिव्यौ ^८वीड्वी, वीडुशब्दो दृढवचनः, वीड्वी दृढे ^९सती सत्यौ आत्मानं
^{१०}वीळ्येथां दृढीकुरुतम् । ^{११}ऊर्जं रसं ^{१२}दद्याथाम् । अनेन वज्रसंस्तुतेन प्राणा यजमानस्य ^{१३}पाप्मा
^{१४}हतः ^{१५}न ^{१६}सोमः, न तु सोमो हतः ॥ ६ ॥

प्रागपागुदगधराक् सवर्तस्त्वा दिश आ धावन्तु ।

अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ॥ ७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ८ ॥ (८) ॥

१०

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सवर्तः । त्वा । दिशः । आ । धावन्तु ।

अम्ब । निः । पर । सम् । अरीः । विदाम् ॥ हूं ॥ ७ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्यः । मघवन्नस्ति मघवन् । अस्ति । मर्दिता ।

इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ ध्यै ॥ ८ ॥ (८) ॥

१५

[हरिः ॐ ॥ देवस्य त्वा सप्त ॥ ७ ॥ उपावीरस्यष्ट ॥ ८ ॥ नमस्ते सप्त ॥ ७ ॥ सं ते
 पञ्च ॥ ५ ॥ समुद्रं पञ्च ॥ ५ ॥ हविष्मतीस्तिष्ठः ॥ ३ ॥ हृदे त्वा सप्त ॥ ७ ॥ देवस्य त्वाऽष्ट ॥ ८ ॥
 अष्टानुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ५० ॥ इषे देवस्य समाः पञ्चाशत् ॥ ५० ॥]

सा-कात्यायनः— “ निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानश्ननवधाय प्रागपागिति ” (काश्रौ

1. B1 सौम्यमर्धमन्धी द्यावापृथिव्यामर्धमर्धश्छन्दो वृणुते — ... we have corrected this as सौम्यमर्धमर्धं द्यावापृथिव्यम् and deleted अर्धमर्धश्छन्दो वृणुते ।
3. B1 ऊर्ध्वं for ऊर्जं
18. A after पञ्चाशत् add — इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितापाठे. षष्ठोऽध्यायः ॥ हरिः ॐ ॥; Padapatha :— देवसमाः for देवस्य समाः; after पञ्चाशत् adds इति शुक्लयजुः— काण्वपदसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥
19. P1 om. होतृचमसे ... अवधाय; P1 after प्रागपागिति adds :— द्वाभ्यामितीति

[सोमाभिषवमन्त्राः

१.४.२०) इति । प्रागादिमन्त्रः सोमनिग्रहणे तु त्वानिग्राभ इत्युच्यते । होतृचमसे सोमांश्चनपस्थाप्यैत-
मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । पाठस्तु- 'प्रागपागुदगधराक् सर्वतस्त्वा दिश आ धावन्तु । अम्ब निष्पर
समरीर्विदाम् ॥ त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि
ते वचः' इति । हे सोम, 'त्वा त्वां प्रागादयः 'दिशः 'सर्वतः सर्वस्मात् स्वस्वप्रदेशात् 'आधावन्तु
५ आसिमुख्येनागच्छन्तु । परस्परं किं भाषमाणा आधावन्त्विति तदाह- 'हे 'अम्ब हे मातः, 'निष्पर
स्वैः स्वैर्भागैः सोमं पूरयेति वदन्त्यः । किं च एवंविधं सोमम् 'अरीः आगच्छन्त्यो दिशः 'संविदां,
छान्दसं रूपं, संविदन्तु सम्यग्जनन्तु । हे 'शविष्ठ, अतिशयेन बलवन्निन्द्र, 'देवः दीप्यमानः 'त्वं
'मर्त्यं मनुष्यं यजमानम् 'अङ्ग क्षिप्रं 'प्रशंसिषः प्रशंससि । हे 'मधवन् धनवन् 'इन्द्र, 'मर्दिता
यजमानस्य सुखयिता 'त्वत् 'अन्यः 'न 'अस्ति अतोऽहं 'ते 'वचः त्वमेव सुखयितेत्येवंरूपं त्वदीयं वचनं
१० 'ब्रवीमि ॥ ७-८ ॥

[इति षष्ठेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्
पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमहीपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
१५ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आ- निग्रामं वाचयति- 'प्रागपाक्' इति । सौम्युष्णिक् । हे सोम, 'प्राक् प्रागश्चनाः ।
'अपाक् अपागश्चनाः । 'उदक् उदगश्चनाः । 'अधराक् अधराश्चनाः देवाः । एवं 'सर्वतः
'दिशः हे दिग्देवताः तत्तद्दिग्वासिनो वा [जनाः], 'त्वा त्वाम् 'आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु ।
परस्परं किं भाषमाणाः आधावन्त्विति तदाह- 'अम्ब निष्पर' इति । हे 'अम्ब हे मातः, सोमं
२० 'निष्पर स्वैः स्वैर्भागैः सोमं पूरयेति वदन्त्यः । तत्रापि किं प्रयोजनमिति 'समरीर्विदाम्' । 'अरीः,
'प्रजा वा अरीः (काशब्रा ४.०.४.१७) इति श्रुतेः । 'संविदाम्, छान्दसं पदम्,
संविदन्ताम् ॥ ७ ॥

1. P1 प्रागपागिति for प्रागादि°; C सोमग्रहणे तु निग्रामः, S1 सोमग्रहणे तु त्वानिग्रामः,
V1 सोमनिग्रहणे तु त्वानिग्रामः for सोमनिग्रहणे तु त्वानिग्रामः; P1 निग्राम्यः for
निग्रामः
5. P1 संभाषमाणाः for भाषमाणाः
11. C S1 षष्ठा° for षष्ठे°
14. V1 आचार्येण for सायणाचार्येण
15. V1 माधवीयवेदार्थ° for माधवीये वेदार्थप्रकाशे
18. B1 त्वा समं त्वाम् for त्वा त्वाम्
19. B1 संबन्धिष्यारति - we have corrected this as :- अम्ब निष्पर इति; B1 सोमष्पर
for सोमं निष्पर [L 20]
22. B1 संविदन्तः for संविदन्ताम्

६८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३९७

सोमाभिषवमन्त्राः]

अनेनापि निग्राभं वाचयति — 'त्वमङ्ग' इति । गोतम-[दृष्टा] ऐन्द्री पथ्या बृहती । अङ्गशब्दः क्षिप्रवचनः । हे इन्द्र हे 'शविष्ठ बलिष्ठ, 'मर्त्यम् 'अङ्ग क्षिप्रं 'प्रशंसिषः प्रशंससि । 'मर्त्यं मनुष्यं यजमानं शंससि । हे 'इन्द्र हे 'मधवन्, 'त्वत् 'अन्यः 'मर्दिता, मृड सुखने, यजमानस्य सुखयिता त्वत् अन्यः 'न 'अस्ति । अतोऽहं 'ते 'वचः 'ब्रवीमि त्वमेव सुखयिता इति ॥८॥

५

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवसूरिपूज्यपादपरमकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य-
श्रीमजातवेदभट्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दबोधभट्टोपाध्यायेन विरचिते
काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

[इति षष्ठोऽध्यायः]

7. B1 चातुर्वेदि for चतुर्वेदि°

सप्तमोऽध्यायः

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

सा- यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

५

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमामिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूतः ।

देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि मधुमतीरिति इषस्कृधि ॥१॥

वाचः । पतये । पवस्व । वृष्णः । अशुभ्यामित्यशुभ्याम् ।

गर्भस्तिपूत इति गर्भस्तिपूतः ।

१०

देवः । देवेभ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । असि ।

मधुमतीरिति मधुमतोः । नः । इषः । कृधि ॥ द्वे ॥१॥

कात्यायनः - “ उपांशुं गृह्णाति । वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति ” (काश्रौ १.४.२३)
इति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात् तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुमेकैकवारं गृह्णीयात् । पाठस्तु- ‘ वाचस्पतये
पवस्व वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूतः ’ इति । हे सोम, ‘पतये पालकदेवार्थं’ वृष्णः ‘वर्षितुस्तव संबन्धिभ्यां
१५ ‘अंशुभ्यां’ गर्भस्तिपूतः अध्वर्युबाहुभ्यां पूतः सन् ‘वाचः संबन्धिना मन्त्रेण ‘पवस्व शुद्धो भव ॥

अथ द्वितीयः - ‘ देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ’ इति । हे सोम, त्वं ‘येषां देवानां
‘भागः (‘असि) भवसि तेभ्यः ‘देवेभ्यः ‘देवः दीप्यमानः सन् ‘पवस्व ॥

अथ तृतीयः - ‘ मधुमतीरिति इषस्कृधि ’ इति । हे सोम, त्वं ‘नः अस्मदीयानि ‘इषः अन्नानि
‘मधुमतीः मधुररसोपेतानि ‘कृधि कुरु ॥१॥

२० आ- ‘ वाचस्पतये ’ इति । अग्निष्टोममन्त्राणां प्रजापतेरार्षमिति अभिहितम् । अतः
सर्वेषामग्निष्टोममन्त्राणां सामान्येन प्रजापतिः ऋषिः । यत्न तु ऋषिविशेषोऽभिधीयते तत्रोभावपि

5. C S1 षष्ठा° for षष्ठे°

13. P1 अत्र for तत्र and om. एकैकेन मन्त्रेणोपांशुम्; P1 with marking above
वाचस्° ins. on the margin : विराट् प्राणदेवत्या; P1 with marking above
पतये ins. in the margin : वाचस्पतये प्राणदेवतायै । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः ।
पवस्व पवनं गमनं देवतार्थां प्रवृत्तिं कुर्वित्यर्थः इति भाष्यान्तरम् ।

15. V1 S1 C अध्वर्युषु for अध्वर्युः; P1 with marking above सन् ins. on the
margin : पाणी वै गर्भस्तीति श्रुतेः

17. P1 after पवस्व adds : हर; with marking above हर ins. in the margin-
शुद्धो भव ।

७.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

३९९

ग्रहग्रहणमन्त्राः]

ऋषी भवतः । उपांशुग्रहणस्य पुरो रुक् । 'वाचस्पतये' इति ॥ प्राणदेवत्याऽनुष्टुप् । समस्तस्य विराट् । ^१वृष्णः, वृष सेचने, वर्षितुः सोमस्य ^२अंशुभ्यां सह ^३गभास्तिपूतः । गभस्तीति बाहुनाम । अघ्वर्युबाहुभ्यां पूतः सन् उपांशुग्रहं ^४वाचः ^५पतये प्राणाय ^६पवस्व, पव गतौ, व्रज देवतार्यं पवस्वेत्यर्थः । भिन्नपदयोरप्येकपदत्वेन व्याख्या श्रुतानुसारेण क्रियते । 'प्राणौ वै वाचस्पतिः' (माशत्रा ५.१.१.७) इति श्रुतेः ॥

द्वितीयं गृह्णाति - 'देवो देवेभ्यः पवस्व' । देवेभ्योऽर्थाय ^१देवः । ^२स्वयं देवः सन् ^३पवस्व प्रवर्तय । ^४येषां देवानां द्वितीयग्रहस्त्वं ^५भागः ^६असि तेभ्यः ^७तेभ्यः ^८देवेभ्यः, पवस्वेति संबन्धः ॥

तृतीयं गृह्णाति - 'मधुमतीः' इति अन्नदेवत्या । अन्नानि ^१नः अस्माकं ^२कृधि कुरु ॥१॥

यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ।

स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि स्वांकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो

दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः ॥२॥

मनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा स्वभवः सूर्याय ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवांश्चो यस्मै त्वेळे ।

तत् सत्यमुपरिप्लुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ।

प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा ॥३॥(१)॥

यत् । ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ।

स्वाहा । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि । स्वांकृत इति स्वाम्ऽकृतः । असि ।

विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः ॥ डिः ॥२॥

मनः । त्वा । अष्टु । स्वाहा । त्वा । स्वभव इति स्वऽभवः ।

सूर्याय । देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचिऽपेभ्यः ।

देव । अश्चो इत्यश्चो । यस्मै । त्वा । ईळे ।

तत् । सत्यम् । उपरिप्लुतेत्युपरिऽप्लुता । भङ्गेन । हतः । असौ । फट् ।

प्राणाय । त्वा । व्यानायेति विऽआनाय । त्वा ॥ मेः ॥ ३॥(१)॥

1. B1 वाचः । पतयति for वाचस्पतये इति

[ग्रहग्रहणमन्त्राः]

कात्यायनः - “ यत् ते इत्यात्तान्तसोमे निदधाति ” (काश्रौ ९.४.२८) इति । स्वीकृतानंशुन् सोमे स्थापयेत् । पाठस्तु- ‘ यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ’ इति । हे ‘सोम, ते तव ‘अदाभ्यम् अर्हिस्यं ‘जागृवि जागरणशीलं ‘यत् ‘नाम अस्ति, हे ‘सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं ‘सोमाय ‘स्वाहा दत्तमस्तु ॥

५ कात्यायनः - “ स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम् ” (काश्रौ ९.४.३४) इति । स्वाहेत्येतदक्षरद्वयमुक्त्वा निष्क्रमेत् । पाठस्तु- ‘ स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि ’ इति । ‘उरु विस्तीर्णम् ‘अन्तरिक्षम् ‘अन्वेमि अनुगच्छामि ॥

कात्यायनः - “ स्वाङ्कृत इति हुत्वा पात्रमुपमार्ष्टि ” (काश्रौ ९.४.३७) इति । होमं कृत्वा पात्रोपमार्जनं कुर्यात् । पाठस्तु- ‘ स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः । मनस्त्वाऽष्टु १० स्वाहा त्वा स्वभवः सूर्याय ’ इति । हे प्राणरूपोपांशुग्रह, त्वं ‘स्वाङ्कृतः ‘असि मया स्वीकृतो भवसि, स्वयङ्कृतोऽसीति वा । यकारलोपश्छान्दसः । “ स्वयं प्रजातः ” (द्र. काश्रवा ५.१.१.१७) इति श्रुतेः । किमर्थम् ? [‘दिव्येभ्यः ‘पार्थिवेभ्यः] देवजन्मनि मनुष्यजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः हितं यत् ‘मनः तादृशं ‘त्वा ‘अष्टु व्याप्नोतु । ‘स्वभवः स्वयमुत्पन्नो यः प्राणः, हे उपांशुग्रह, तादृशं त्वां बहिःप्राणरूपायादित्याय स्वाहाकारेण जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमाथर्वणिकैरास्मात्ताम्- १५ “ आदित्यो ह वे बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं वा चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत ” (प्रश्नोपनिषद् ३.८) इति । स्वाङ्कृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्वं विवक्षितम् । दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं च विवक्षितमिति तित्तिरिदर्शयति- “ स्वाङ्कृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत ... विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति ” (तैसं ६.४.५) इति ॥

कात्यायनः - “ प्रथमे परिधावुत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति ” (काश्रौ ९.४.३८) इति । पश्चिमभागेऽवस्थितो यः परिधिस्तस्मिन् पाणिं मूर्धामिमुखं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा भवति तथोपमार्जनं कुर्यात् । पाठस्तु- ‘ देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः ’ इति । हे लेप, त्वां ‘मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यः ‘देवेभ्यः परिधौ मार्जिम ॥

कात्यायनः - “ वास उरो बहुषु श्लिष्टमंशुमसिचरन् जुहुयात् देवांशाविति ” (काश्रौ ९.४.३९) इति । वस्त्रोरुबाहुषु यः सोमांशुः संश्लिष्टमसिचरन् जुहुयात् । पाठस्तु- ‘ देवांशो यस्मै त्वेळे । २५ तत् सत्यमुपरिप्लुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ’ इति । हे ‘देवांशो, दीप्यमान सोमांशो, ‘यस्मै वधाय त्वाम् ‘ईळे, ईळिरध्येषणकर्मा, त्वां प्रार्थयामि । ‘तत् वधकर्म ‘सत्यम् अस्त्विति शेषः । ‘उपरिप्लुता,

1. C before अंशुन् adds तान्
6. C V1 S1 निष्क्रमेत् for निष्क्रमेत्
11. C V1 S1 om. स्वयं ... इति श्रुतेः । [L. 12]
12. C V1 S1 कीदृशाय for किमर्थम्; C V1 S1 om. मनुष्यजन्मनि; P1 om. अव^० for च
13. P1 after इन्द्रियेभ्यः adds किंच; V1 S1 C हिताय for हितं यत्
15. C V1 S1 om. वा; C V1 S1 गृह्णानः for °गृह्णीत
17. C V1 S1 समन्वत, P1 समन्वन् for समकृत
26. C °एषणा for °एषण° P1 आह, V1 S1 C अस्ति for अस्तु

ग्रहग्रहणमन्त्राः]

प्लवतिर्गत्यर्थः, उपर्यागतेन 'भङ्गेन आमर्देन । 'असौ' इति देवदत्तादिनामनिर्देशः । 'असौ द्वेभ्यः' इतः निहतः 'फट्' विशीर्णो भवेत् ॥

कात्यायनः — “प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्” (काश्रौ ९.४.४१) इति । खरस्य यस्मिन् दक्षिण-प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितमिदानीं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वामासादयामीति शेषः ॥

कात्यायनः — “उपांशुसवनं पाणिना प्रसृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति” (काश्रौ ९.४.४२) इति । उपांशुसवनार्थं येन षाषाणेन सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनः । तं पाणिना प्रमार्जितं कृत्वा उदगमिमुखं यथा भवति तथा सादयेत् । हे उपांशुसवन, व्यानदेवतार्थं त्वामासादयामीति ॥२-३॥

[इति सप्तमेध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥]

आ— गृह्यमाणमंशुं सोमे निदधाति 'यत् ते सोमम्' इति । सोमप्रहदेवत्या जगती, १० यजुर्वा । सोमदेवत्यं यजुः । हे 'सोम', 'ते' तव 'अदाभ्यम्' । दम्नोतिर्हिसार्थः । हिंसानहं 'जागृवि जागरणशीलं' यत् नाम, हे 'सोम', 'तस्मै' 'ते' नामवते तुभ्यं 'सोमाय' 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥

'स्वाहोरु' इति द्वे यजुषी लिङ्गोक्तदेवत्ये । 'स्वाहा' इति निष्क्रामति । 'उरु' 'अन्तरिक्षं विस्तीर्णमन्तरिक्षम्' 'अन्वेमि अनुगच्छामि' ।

जुहोति— 'स्वांकृतोऽसि' इति । उपांशुदेवत्याऽनुष्टुप् । 'स्वांकृतः' 'असि' 'विश्वेभ्यः' 'इन्द्रियेभ्यः' सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः सकाशात् । विश्वेभ्यः 'दिव्येभ्यः' दिवि भवेभ्यः सकाशात् । विश्वेभ्यः 'पार्थिवेभ्यः' द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् । स्वांकृतः स्वयंकृतः । छान्दसो यकारलोपः । स्वयमुत्पन्नोऽसि । यस्त्वेवं स्वांकृतः स्वयमुत्पन्नः प्राणस्तं 'त्वा मनोऽष्टु' इत्युत्तरेण संबन्धः ॥२॥ 'मनस्त्वा' इति लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः । 'मनः' । 'प्रजापतिर्वै [मनः]' । प्रजापतिं त्वां 'अष्टु' व्याप्नोतु । अशु व्याप्तावित्यस्य रूपम् । स्वाहा त्वा स्वभवः सूर्याय । “प्राणो वाऽस्यैष ग्रहः” (शब्रा ४.१.१.२२) इति प्रसिद्धो ग्रहो यः 'स्वभवः स्वयंकृतो ग्रहः' । तं 'त्वा' 'सूर्याय' सूर्यार्थं स्वाहाकारेण जुहोमीति शेषः ॥

2. V1 S1 C after भवेत् add : जिफला विशरण इति धातोः किबन्तस्य फडित्येतद्रूपम् । छन्दसि डलयोरभेदः । अभिचारे रवी (? स्वाहा) कारस्यस्थाने फडिति प्रयुज्यते । वषड्वश्ये फडु भ्वादे (? फडुन्वाटे) हुं द्वेभ्ये पौष्टिके स्वघेति वचनात् ॥

7. C V1 प्रमार्जनं, S1 मार्जनं, for प्रमार्जितं

8. P1 'देवार्थं' for 'देवतार्थं'; P1 om. इति

12. B1 नाम यत्ते — we corrected this as नामवते

19. B1 स्वयमुत्पन्नोऽसि — we have corrected this as :

स्वयमुत्पन्नोऽसि; यस्त्वेवं for यस्त्वेवं

कासं...५१

मध्यमे परिधौ प्रागुपमाष्टिं ' देवेभ्यस्त्वा ' इति । देवदेवत्या बृहती । ' मरीचिपेभ्यः ' देवेभ्यः । मरीचिभिः स्वतेजोभिः पान्ति रक्षन्तीति मरीचिपाः । तेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वामुपमाष्टीति शेषः ॥

वाहादिश्लिष्टमंशुम् अभिचरन् जुहोति ' देवांशो ' इति । लिङ्गोक्तदेवतमाभिचारिकं यजुः ।
 ५ अनुष्टुप् छन्दः । हे ' देवांशो हे सोमांशो, ' यस्मै वधाय त्वाम् ' ईळे । ईळिरध्येषणकर्मा ।
 त्वां प्रार्थयामि । ' तत् ' सत्यम्, यद्वधकर्म [तत्] सत्यमास्त्विति शेषः । ' उपरिप्लुता, प्लवतिगत्यर्थः, उपर्युपरि प्लुता, प्रवतीति प्रुत्, तेन प्रुता । उपर्यागतेन ' भङ्गेन आमर्देन ।
 ' असौ इति नामनिर्देशः । ' असौ ' हतः, ' फट् । जिफला विशरणे । क्विबन्तस्यैतद्रूपं फडिति । छन्दासि लडयोरभेदः । फट् विशीर्यते । अभिचारे स्वाहाकारस्य स्थाने फडिति
 १० प्रयुज्यते । ' वषड्वधे फडुघाते (? च्चाटे) हुं द्वेष्ट्ये पौष्टिके स्वधा ' इति वचनात् ॥

पात्रासादनं ' प्राणाय त्वा ' इति । ' प्राणाय ' त्वा त्वां सादयामीति शेषः । उपांशु-
 सवनं सादयति— ' व्यानाय त्वा ', सादयामीति शेषः ॥ ३ ॥

[इति सप्तमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १॥]

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

१५ सा— प्रथमेऽनुवाके उपांशुग्रहार्था मन्त्रा उक्ताः । द्वितीयेऽन्तर्यामिन्ग्रहार्था मन्त्रा उच्यन्ते ॥

उप॒या॒म॒गृ॒ही॒तोऽस्य॒न्तर्य॑च्छ म॒घव॑न् पा॒हि सोम॑म् ।

उरु॒ष्य रा॒योऽवे॒षो यज॑स्व ॥ १॥

अ॒न्तस्ते॒ द्यावा॑पृ॒थि॒वी द॑धाम्य॒न्तर्द॑धाम्यु॒र्यन्त॑रिक्षम् ।

स॒जृ॒र्दे॒वेभि॑रव॒रैः परै॑श्चान्तर्या॒मे म॑घवन् मादयस्व ।

२० स्वा॒होर्व॑न्तरिक्षम॒न्वेमि॑ स्वा॒कृतोऽसि॑ विश्वेभ्य इन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्येभ्यः॑ पा॒र्थि॒वेभ्यः॑ ।

मन॑स्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा स्वभवः सूर्याय ।

दे॒वेभ्य॑स्त्वा मरी॒चिपे॑भ्य उदा॒नाय॑ त्वा ॥ २॥ (२) ॥

उप॒या॒म॒गृ॒ही॒त इत्यु॑प॒या॒म॒गृ॒ही॒तः । अ॒सि । अ॒न्तः । य॒च्छ ।

म॒घव॑न्निति म॒घव॑न् । पा॒हि । सोम॑म् ।

२५ उरु॒ष्य । रा॒यः । अ॒वं । इ॒षः । य॒ज॒स्व ॥ इ॒य ॥ १ ॥

4. B1 लिङ्गोक्तदेवतामाभिचारिकं प्राणाय ग्रहं अनुष्टुप् for लिङ्गोक्त... छन्दः [L 5]

अन्तर्यामग्रहमन्त्राः]

अन्तरित्यन्तः । ते । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । दधामि ।
 अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिक्षम् ।
 सज्जूरिति सज्जूः । देवेभिः । अवैरैः । परैः । च ।
 अन्तर्याम इत्यन्तः स्यामे । मधवन्निति मधवन् । मादयस्व ।
 उदानायेत्युत् स आनाय । त्वा ॥ स्वर्यो ॥ २॥ (२) ॥

५

कात्यायनः — “ उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति उपांशुवत् ” (काश्री ९.६.१-२) इति ।
 सूर्यादयादुत्तरकाले अन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् । उपांशुग्रहे येन मन्त्रेण यत् कर्मानुष्ठितम् अन्तर्यामग्रहणा-
 नन्तरं तेन तेन मन्त्रेण तत्तत्कर्मानुष्ठितम् । पाठस्तु— ‘ उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मधवन् पाहि सोमम् ।
 उरुष्य रायोऽवेषो यजस्व । अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सज्जूर्देवेभिरवैरैः
 परैश्चान्तर्यामे मधवन् मादयस्व ’ इति । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इति ‘ उपयामगृहीतः । हे १०
 सोमरस, त्वं तादृशो भवसि । हे ‘मधवन् धनवन्निन्द्र, त्वं तादृशं ग्रहपात्रम् ‘अन्तः ‘यच्छ शत्रुभ्यो-
 ऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा भवति तथा नियमय । ततः ‘सोमं ‘पाहि पालय । तथा ‘रायः धनानि ‘अव
 ‘उरुष्य आभिमुख्येनागत्य रक्ष । ‘इषः अन्नानि ‘यजस्व देहि ॥ १॥

‘ते तवानुग्रहात् ‘द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः ‘दधामि व्यवधायिके करोमि । किं च
 ‘उरु विस्तीर्णम् ‘अन्तरिक्षम् ‘अन्तः ‘दधामि । हे ‘मधवन् इन्द्र, ‘अवैरैः ‘परैः सर्वैर्देवैः ‘सज्जूः १५
 समानप्रीतियुक्तः सन् ‘अन्तर्यामे ग्रहे ‘मादयस्व । स त्वं हृष्टः सन् अन्यानपि हर्षय ॥

स्वाहाकारमुक्त्वा निष्क्रामेत् — ‘स्वाहावन्तर्दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्’ इति । अयं पूर्वं व्याख्यातः ॥

अथ होमं कृत्वा पात्रं प्रमृज्यात् । पाठस्तु— ‘स्वाकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिग्भ्यः
 पार्थिवेभ्यः । मनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा स्वभवः सूर्याय’ इति । पूर्ववद्ब्याख्यायम् ॥

अथ परिधौ पाण्युपमार्जनमन्त्रो — ‘देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः’ इति पूर्ववद्ब्याख्यातव्यः ॥ २०

कात्यायनः — “ उदानाय त्वेति पात्रासादनम् ” (काश्री ९.६.५) इति । अन्तर्यामग्रहः पूर्वं
 यस्मिन् स्थाने स्थितः इदानीं तस्मिन्नेवासादयेत् । हे अन्तर्यामग्रह, त्वामुदानदेवतासंतोषार्थमासादयामीति
 शेषः ॥ १-२ ॥

[इति सप्तमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २॥]

6. V1 S1 C °ग्रहण °उप for °ग्रहणमुप°
7. P1 °ग्रहेण for °ग्रहे येन
8. V1 S1 C om. one तेन; V1 S1 C तत्कर्म for तत्तत्कर्म
12. C S1 om. पाहि; P1 उरुष्य अभिमुख्येनागत्य अव for अव उरुष्य आभिमुख्येनागत्य
15. V1 S1 C om. परैः
16. P1 पाहि for अन्यानपि
20. V1 S1 C अपरिधौ for अथ परिधौ; V1 S1 C व्याख्यातः for व्याख्यातव्यः
24. P1 V1 om. अध्याये

[ऐन्द्रवायवग्रहमन्त्राः]

आ—अन्तर्यामं गृह्णाति—‘उपयामगृहीतोऽसि’ इति । अतो हे ^१मघवन्, ^२अन्तः मध्ये ^३यच्छ ग्रहपात्रं ^४यच्छ गृहीष्व । ततः पात्रस्थं ^५सोमं ^६पाहि गोपाय । ^७उरुष्य ^८रायः पशून् । ^९अव ^{१०}उरुष्य पशून् गोपाय । उरुष्यतिर्गोपायतीत्यर्थः । ततः ^{११}इषः ^{१२}यजस्व । इषः अन्नानि । अत्रान्नप्रभवाः प्रजा इषः । “प्रजा वा इषः” (शब्रा ४.१.२.१५) इति श्रुतेः ।

५ यजस्व प्रजाः याजयस्व, यायजूकाः कुरु ॥१॥

‘अन्तस्ते’ इत्यन्तर्यामपरो मन्त्रः । मघवदेवत्या त्रिष्टुप् । ^१अन्तः ^२ते अन्तर्यामग्रहस्य तव अन्तः शरीरमध्ये ^३द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ^४दधामि स्थापयामि । ‘अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्’ [स्थाप-] यामि । हे ^५मघवन् ^६सज्जः ^७देवेभिः । “अतो भिस ऐस्” (पा ७.१.९), “बहुलं छन्दसि” (पा ७.१.१०) इति ऐस् न भवति । ‘अवरैः परैश्च’ । पृथिवीस्थानैः ^८अवरैः ^९देवैर्द्युस्थानैः ^{१०}परैः ^{११}च देवैः सज्जः समानजोषणः सह प्रीयमाणः इन्द्रः त्वम् ^{१२}अन्तर्यामे अस्मिन् ग्रहे ^{१३}मादयस्व आत्मानं हर्षयस्व ॥

जुहोति—‘स्वाहा’, ‘स्वांकृतोऽसि’ इति मन्त्रौ द्वौ व्याख्यातौ । पात्रमासादयति—‘उदानाय त्वा’ इति । ग्रहदेवत्या पङ्क्तिः । त्वां गृह्णामीति शेषः ॥२॥

[इति सप्तमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥]

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

१५ सा - द्वितीयेऽन्तर्यामग्रह उक्तः । तृतीये ऐन्द्रवायवग्रह उच्यते ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मधमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वा ॥१॥

आ । वायो इति वायो । भूष । शुचिपा इति शुचिऽपाः ।

उप । नः । सहस्रम् । ते । नियुत इति निऽयुतः । विश्ववारेति विश्वऽवार ।

२० उपो इत्युपो । ते । अन्धः । मधम् । अयामि ।

यस्य । देव । दधिषे । पूर्वपेयमिति पूर्वऽपेयम् । वायवे । त्वा । र्घाः ॥१॥

2. B1 गृह्णाति for गृहीष्व

6. B1 भाव for तव

10. B1 ^०जोष्यमाणः सदप्रीयमाणः for समान ... प्रीयमाणः

12. B1 स्वाहाकृतो for स्वाङ्कृतो^०

ऐन्द्रवायवग्रहमन्त्राः]

कात्यायनः— “ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति” (काश्रौ ९.६.६) इति । ऐन्द्रवायवग्रहे वायुदेवतार्थं सोमं गृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वा’ इति । हे ‘वायो, त्वम् आगत्य भूष ग्रहानलंकुरु । हे ‘शुचिपाः पवित्रस्य सोमस्य पातः, त्वं नः अस्मान् उप गच्छ । हे ‘विश्ववार विश्वव्यापक, ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुच्छब्देन वायुवहनमृगा उच्यन्ते । मद्यं मदनीयम् अन्धः ५ सोमरसरूपमद्यं ते तव उपो उप समीपम् अयामि गमयामि । हे ‘देव दीप्यमान वायो, यस्य सोमस्य रसं पूर्वपेयं प्रथममेव पातयामि दधिषे मनो धृतवानसि तादृशसोमरसरूपमद्यं तव समीपं गमयामीत्यन्वयः । हे सोमरस, त्वां वायुदेवतायै गृह्णामीति शेषः ॥१॥

आ— वायव्यं गृह्णाति ‘आ वायो’ इति । वसिष्ठो वायुदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता । वा गतिबन्धनयोः । वातीति वायुः । तत्संबोधनम् । हे ‘वायो शुचिपाः, पवित्रं सोमं १० प्रथमवषट्कृतम् अन्यैर्देवताविशेषैरप्राप्तं पिबतीति शुचिपाः त्वम्, उप नः अस्माकं समीपे । भूष अलङ्कारे । ‘सहस्रं ते नियुतः’ । नियुदिति वायोरश्वस्य नाम । अश्वानां सहस्रं तवास्तीति त्वदीयमश्वसहस्रं नितरां युतः हे विश्ववार, विश्वं सर्वं वृणोति सर्वैः प्राणिभिर्त्रियत इति वा विश्ववारः, तत्संबोधनम् हे विश्ववार । ‘उपो ते अन्धो मद्यमयामि’ । ते तव स्वभूतम् अन्धः अन्नम् मद्यं मदनीयम् । उपो अयामि उपगमयामि । अयं पयं गतौ । ‘यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्’ । १५ प्रथमवषट्कारलक्षणं प्रथमं पानीयं भागं हे ‘देव, दधिषे धारयसि । ‘वायवे त्वा’ इति । देवतादेशः । वायवे त्वा, गृह्णामीति शेषः ॥१॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ।

उपयामगृहीतोऽसि वायवे इन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः ।

सजोषोभ्यां त्वा ॥२॥ (३)॥

इन्द्रवायू इतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिरिति प्रयःऽभिः । आ । गतम् ।

इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ।

वायवे । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायुऽभ्याम् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । सजोषोभ्यामिति सजोषःऽभ्याम् । त्वा ॥ श्रौ ॥२॥ (३)॥

3. V1 S1 C om. त्वं

5. V1 S1 C om. सन्ति; V1 S1 C नियुत इति वायोरश्वस्य नाम । अश्वानां सहस्रं तवास्तीति त्वदीयमश्वसहस्रं नितरां युतः । हे अन्धः अन्नं मद्यं मदनीयम् उपो उप अयामि उपगमयामि । पूर्वपेयं प्रथमं वषट्कारलक्षणं प्रथमं पानीयं भागं हे देव दधिषे धारयसि । वायवे त्वा इति । देवता देवाः । वायवे त्वा गृह्णामीति शेषः । उप समीपं गमयामीत्यन्वयः for नियुच्छब्देन ... गमयामीत्यन्वयः ॥ (L. 6)

8. V1 S1 C गृह्णाति for गृह्णामि

13. B1 सपरिवार for विश्ववार

[मैत्रावरुणग्रहमन्त्राः]

सा - कात्यायनः - “अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इति” (काष्ठी १.६.७) इति । पूर्वमैन्द्रवायवाग्ने वायुदेवताकं सोमं गृहीत्वा इदानीं तस्मिन्नेव ग्रहे इन्द्रवायुदेवताकं गृह्णीयादिति शेषः । पाठस्तु - ‘इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा’ इति । हे ‘इन्द्रवायू युष्मदर्थम्’ इमे सोमाः ‘सुताः अभिषुताः । युवां प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निमित्तरूपैः’ उप समीपे आगतम् आगच्छतम् । ‘हि यस्माद्’ इन्द्रवः सोमरसाः ‘वां युवाम्’ उशन्ति कामयन्ते । तस्मादागच्छतमिति पूर्वत्राऽन्वयः । हे सोमरस, त्वम् उपयामग्रहेण गृहीतो भवसि । ‘वायवे वायुदेवार्थं’ इन्द्रवायुभ्याम् इन्द्रवायुदेवार्थं च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥

हे पात्र, सः ‘एषः खरस्यैकदेशः’ ते ‘योनिः तव स्थानम् । अतोऽत्र’ सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यां त्वां सादयामीति शेषः । द्विदेवत्यग्रहाणां मध्ये ऐन्द्रवायवग्रहस्य प्राथम्यं - “वाग्वा एषा १० यदैन्द्रवायवः” (तैसं ६.४.७) इत्यादिवाक्यजातेन तित्तिरिणा बहुधा प्रपञ्चितम् ॥२॥

[इति सप्तमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥]

आ- द्वितीया पुरोरूक् ‘इन्द्रवायू’ इति । मधुच्छन्दाः । ऐन्द्रवायवी गायत्री । हे ‘इन्द्रवायू, ‘इमे सोमाः’ सुताः अभिषुताः यस्मात् तस्माद्युवां प्रयोभिः शीघ्रगैरश्वैः’ उपागतम् उपागच्छतम् । प्रयोभिः प्रयद्भिः । प्रयःशब्दः इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य यणादेशे भिसि च १५ तकारस्य छान्दससकारे कृते सकारस्य रुत्वादौ कृते प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति रूपम् । किं च ‘इन्द्रवो वामुशन्ति हि’ । ‘हि यस्मात्’ इन्द्रवः सोमाः ‘वां युवाम्’ उशन्ति । वश कान्तौ । युवयोरागमनं कामयन्ते । तस्मादुपागच्छतमिति संबन्धः । ‘उपयामगृहीतोऽसि [वायव इन्द्र-] वायुभ्यां त्वा’ । गृह्णामीति शेषः । ‘एषः’ ते ‘योनिः स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । अतोऽत्र’ सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यां इन्द्रवायुभ्यां त्वां सादयामीति शेषः ॥२॥

२०

[इति सप्तमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

सा - तृतीये ऐन्द्रवायवग्रह उक्तः । चतुर्थे मैत्रावरुणग्रह उच्यते ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥१॥

7. V1 S1 C om. च

8. V1 S1 C om. एषः; P1 ते तव for एषः; P1 with markings above *खरस्यैक ins. in the margin पृथिवीलक्षणप्रदेश इति केचित्; P1 S1 V1 C तद्योनिः for ते योनिः

9. V1 S1 C ‘देवत्य’ for ‘देवत्य’

11. V1 P1 om. अध्याये; C S1 सप्तमा° for सप्तमे°

मैत्रावरुणग्रहमन्त्राः]

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतावृधा । ऋतवृधेतृतऽवृधा ।
मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ।
मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा । खुं ॥१॥

कात्यायनः— “मैत्रावरुणमयं वामिति” (काश्रौ ९.६.८) इति । मैत्रावरुणदेवतार्थे पात्रे सोमं गृहीयात् । पाठस्तु— ‘अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयाम- ५
गृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा’ इति । हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ मित्रावरुणौ ‘वां युवयोरर्थाय
‘अयं’ ‘सोमः’ ‘सुतः’ यस्मादभिषुतः तस्मात् ‘इह अस्मिन् यज्ञे’ ‘मम’ ‘इत् यजमानानां मध्ये ममैव’ ‘हवम्
आह्वानं’ ‘श्रुतं युवां शृणुतम्’ । हे ‘सोमरस त्वं मैत्रावरुणग्रहणपात्रेण गृहीतो भवसि । त्वां मित्रावरुण-
देवताभ्यां गृह्णामीति शेषः ॥१॥

आ— मैत्रावरुणस्य पुरोरुक्— ‘अयं वाम्’ इति । गृत्समदः । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री । १०
‘मित्रावरुणा’, ‘ऋतावृधा’ इत्युभयत्र “सुपां सुलुक्” (पा. ७.१.३९) इत्याकारः । हे
मित्रावरुणौ ऋतावृधौ, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वर्धयितारौ हे ऋतावृधौ । वृधेः क्बन्तस्य
रूपम् । ‘वां युवयोरर्थाय’ ‘अयं’ ‘सोमः’ ‘सुतः’ अभिषुतः । यतस्ततः ‘मम’ ‘इत् एव ।
अहमस्मिन् यज्ञे यजमानानां मध्ये ममैव’ ‘हवम्’ आह्वानं युवां ‘श्रुतं शृणुतम्’ । ‘उपयाम-
गृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा’ इति देवतादेशः ॥१॥ १५

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।
तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् ।
एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥२॥(४)॥

राया । वयम् । ससवांस इति ससवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । २०
ताम् । धेनुम् । मित्रावरुणा । युवम् । नः ।
विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्तीमित्यनपस्फुरन्तीम् ।
एषः । ते । योनिः । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामितृतयुभ्याम् । त्वा ॥ द्विः ॥२॥(४)॥

सा— कात्यायनः— “पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमित्येवं सर्वत्र श्रयणेषु” (काश्रौ
९.६.९-१०) इति । मैत्रावरुणग्रहणपात्रे कुशद्वयव्यवधानं कृत्वा तत्रस्थं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् । एवं
यत्र यत्र श्रयणानि सन्ति तेषु सर्वेषु एवं कुर्यादित्यर्थः । पाठस्तु— ‘राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा २५
यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा’
इति । ‘देवाः’ इन्द्रादयः ‘हव्येन हविषा यथा हव्यन्ति’, ‘गावः’ यवसेन वासेन, तथा ‘वयं’ राया धनेन
‘ससवांसः’ संभक्ताः । वन षण संभक्तावित्यस्य रूपम् । धनसंपन्नाः सन्तः ‘मदेम हृष्टाः स्याम । हे मित्रा-
वरुणौ, वां युवां नः अस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा’ ‘तां तथाभूतां धेनुं धत्तम् दत्तम् । कृदृशीम् ?’ ‘अनप-
स्फुरन्तीम् । अपेत्यापेत्य या पुरुषान्तरं गच्छति सा अपस्फुरन्ती, न अपस्फुरन्ती अनपस्फुरन्ती, तां धेनु- ३०

30. C S1 om. अपेत्य° ... न अपस्फुरन्ती V1 om. अपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती;

V1 C अनपस्फुरन्तीं for अनपस्फुरन्ती.

मित्यर्थः । 'ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्याम् । स्पष्टमन्यत् । गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेलनं " मित्रं देवा अब्रुवन् " (तैस ६.४.८.१) इत्यादि वाक्यजातेन तित्तिरिणा स्पष्टीकृतम् ॥२॥

[इति सप्तमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥]

आ— इह कामदुष्टां प्रार्थयति मन्त्रदृक्— 'राया वाम्' इति । त्रसदस्युः । मित्रावरुणदेवत्या
५ त्रिष्टुप् । हे मित्रावरुणौ, अस्माकं गृहे स्थितया यया धेन्वा 'राया धनेन च ससवाःसः ।
वन षण संभक्तावित्यस्य रूपम् । संभक्ताः धनसंपन्नाः सन्तः 'मदेम दृष्टाः स्याम । यथा 'हव्येन
'देवाः दृष्यन्ति, यथा 'यवसेन गवाहिकेन घासेन गावो दृष्यन्ति, 'तां तथाभूतां सर्वसंपत्कारणभूतां
'धेतुं मित्रावरुणौ 'युवं 'विश्वाहा सर्वदा 'नः अस्माकं 'धत्तं दत्तम् । पुनः कथंभूतां धेनुमिति ?
'अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपेत्यापेत्य या पुरुषान्तरं गच्छति सा अपस्फुरन्ती । न
१० अपस्फुरन्ती अनपस्फुरन्ती, ताम् [अनपस्फुरन्तीम्] । अनन्यगामिनीं तां धेनुम् अस्मभ्यं
दत्तेति संबन्धः । 'एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा', सादयामीति शेषः । ऋतशब्देन मित्रोऽभिधीयते ।
आयुशब्देन वरुणः । अतः ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामिति ॥२॥

[इति सप्तमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

१५ सा - चतुर्थे मैत्रावरुणग्रह उक्तः । पञ्चमे आश्विनग्रह उच्यते ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥१॥(५)॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीति मधुऽमती । अश्विना । सूनृतावतीति सूनृताऽवती ।

तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः ।

२० माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ठि ॥१॥(५) ॥

कात्यायनः— "या वामित्याश्विनम्" (काश्रौ ९.७.८) इति । गृहीतयादिति शेषः । पाठस्तु—
'या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते
योनिर्माध्वीभ्यां त्वा' इति । हे 'अश्विना अश्विदेवौ, 'वां युवयोः 'या 'कशा । कशेति वाङ्नाम । या
वाक् 'मधुमती । मधु ब्रह्म, तद्वती । मधुब्राह्मणोपनिषत् प्रशंसायुक्ता, 'सूनृतावती प्रियसत्यवचनोपेता ।

1. P1 with marking above— सत्यामिच्छद्भ्यां ins. in the margin. ऋतं सत्यं यज्ञं वा [यौ] कामयेते [तौ] ऋतवायू ताभ्यामिति भाष्यान्तम् ।
5. B1 अस्मान् गृहे स्थितवाचया धनेन च — we have correctd this as — अस्माकं गृहे स्थितया यया धेन्वा राया धनेन च
23. S1 C अश्विनौ देवौ for अश्विदेवौ.
24. P1 मधुब्राह्मणवती for मधु ब्रह्म । तद्वती

७-६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४०२

शुक्रग्रहमन्त्राः]

तथा वाचा अस्मदीयं यज्ञं 'मिमिक्षतं सेवतुमिच्छतं, निष्पादयतमित्यर्थः । 'माध्वीभ्यां, मधुब्राह्मणं यावश्चिनावधीयाते ताभ्यामश्विभ्यां त्वां सोमं सादयामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥]

आ— आश्विनस्य पुरोरूक्—'या वां कशा' इति । मेधातिथिराश्विनी गायत्री । 'आश्विना हे अश्विनौ 'वां युवयोः 'या 'कशा वाक् । कशेति वाङ्नाम । काशयति प्रकाशयतीति कशा या वाक् सा 'मधुमती । मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुक्ता । मधु ब्रह्म, तद्वती मधुमती 'सूनृतावती शोभना ऋतावती । 'तथा वाचा 'यज्ञं 'मिमिक्षतम् युवां सिञ्चतम् । मिह सेचने । सेचनं कुरुतम् । तस्मात् 'उपयामगृहीतः 'असि 'अश्विभ्यां 'त्वा गृह्णामि । 'एषः 'ते 'योनिः 'माध्वीभ्याम् । मधुब्राह्मणं यावश्चिनावधीयाते तावश्चिनौ माध्वी । ताभ्यां गृह्णामीति शेषः ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥]

१०

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा- पञ्चमे आश्विनग्रह उक्तः । अथ षष्ठे शुक्रग्रह उच्यते ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति बर्हिषदं स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ।

उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा ॥१॥

१५

एष ते योनिर्वीरतां पाह्यपमृष्टः शण्डो देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टाऽसि ।

सुवीरो वीरान् प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।

संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशौचिषा निरस्तः शण्डः

शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥२॥

तम् । प्रत्नथेति प्रत्नस्था । पूर्वथेति पूर्वस्था । विश्वथेति विश्वस्था । इमथेतीमस्था ।

२०

ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठतातिम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमिति बर्हिऽसदम् । स्वर्विदमिति स्वःऽविदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ।

शण्डाय । त्वा ॥ चर्चः ॥१॥

1. P1 with marking above माध्वीभ्यां ins. on the margin स्त्रीत्वं देवतात्वेनेति ज्ञेयम् ।
2. P1 V1 S1 C अधीयेते for अधीयाते.

कासं...५२

एषः । ते । योनिः । वीरताम् । पाहि । अपमृष्ट इत्यपमृष्टः । शण्डः ।
 देवाः । त्वा । शुक्रपा इति शुक्रपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ।
 सुवीर इति सुवीरः । वीरान् । प्रजनयन्निति प्रजनयन् । परि । इहि ।
 अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् ।

५ संजग्मान इति समजग्मानः । दिवा । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेति शुक्रशोचिषा ।
 निरस्त इति निःस्तः । शण्डः ।

शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधिस्थानम् । असि ॥ डिलः ॥ २ ॥

- सा- कात्यायनः - “ शुक्रं तं प्रतनयेति ” (द्र. काश्रौ ९.६.११) इति । शुक्रग्रहं गृह्णीयात् ।
 पाठस्तु- ‘ तं प्रतनथा पूर्वथा विश्वथेयमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशं
 १० जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा । एष ते योनिर्वीरतां पाहि ’ इति । ‘ प्रतनथा
 इत्यादौ ‘ था ’ प्रत्ययः उपसार्थः । हे इन्द्र, त्वां प्रतनाः पुरातना भृग्वादयो यथा अस्तुवन्, ‘ तं तादृशं
 त्वां स्तुम इति शेषः । ‘ पूर्वथा पित्रादयः [इव], ‘ विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव; ‘ इमथा
 वर्तमाना इमे यजमानाश्च [यथा] त्वामस्तुवन् तथा वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः । कीदृशमिन्द्रम् ?
 ‘ ज्येष्ठतातिम् । स्वार्थे तातिप्रत्ययः । ज्येष्ठम् । यद्वा- “ वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि ” (ण
 १५ ५.४.४१) इति प्रशंसार्थे तातिल्-प्रत्ययस्तद्धितः । श्रेष्ठप्रशंसमित्यर्थः । ‘ बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् ।
 ‘ स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् । स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् तम् । हे इन्द्र, यस्त्वं ‘ प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्-
 प्रतिकूलं ‘ वृजनं वर्जनीयम् आलस्याश्रद्धादिकं ‘ दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि, तादृशं त्वां स्तुमः ।
 यद्वा- वृजनमिति बलनाम । तत् प्रतीचीनं स्ववीर्येणात्माभिमुखं कृत्वा दोहसे यज्ञफलं धोक्षीत्यर्थः ।
 ‘ यासु क्रियासु ‘ धुनि त्वदनुग्रहात् शत्रून् कम्पयन्तम् ‘ आशु क्षिप्रकारिणं ‘ जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन
 २० यजमानान्तराण्यतिशयानम् एनं यजमानम् ‘ अनु सोमपानेन स्तुत्या च ‘ वर्धसे तासु क्रियासु तमिन्द्रं स्तुमः ।
 हे शुक्रग्रह, त्वम् ‘ उपयामगृहीतः ‘ असि, शुक्रपुत्राय शण्डनामकाय त्वां गृह्णामि । ‘ एषः खरप्रदेशस्तव
 स्थानम् । त्वं यजमानस्य ‘ वीरतां ‘ पाहि कर्मशूरत्वं च पालय ॥

- कात्यायनः - “ शुक्रामन्त्रिभ्यां च चरतः । शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता । प्रोक्षिताप्रोक्षितौ
 यूपशकलावादाय । अपिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्याम् ” (काश्रौ ९.१०.१-५) इति । शुक्रामन्त्रि-
 ५२ ग्रहाभ्यां यथाक्रमेण अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकार उच्यते-प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां
 सह प्रोक्षणरहितौ द्वौ यूपशकलौ स्वीकृत्य यथाक्रमेण तयोर्ग्रहयोः प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामाच्छादनं कृत्वा

12. V1 S1 C om. तं तादृशं ... शेषः [L 13]
 13. S1 V1 C पूर्वे साध्यादयो यथा for पित्रादय [इव],
 S1 V1 C विश्वे ऋषयः ऋषिपुत्रा इव for अतीताः सर्वे यजमाना इव
 14. S1 V1 C इदानीं तना जना यथा for वर्तमाना इमे यजमानाश्च यथा त्वामस्तुवन्
 15. V1 S1 C om. ज्येष्ठम् । श्रेष्ठप्रशंसमित्यर्थः ॥ (L 16)
 19. V1 S1 C om. यद्वा ... धोक्षीत्यर्थः
 20. C S1 V1 शत्रुं for शत्रून्
 21. C S1 V1 om. च

शुक्रग्रहमन्त्राः]

अप्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्याम् अपमार्जनं कुर्यात् । तत्र शुक्रग्रहस्य अपमार्जनमन्त्रः कात्यायनेन विनियुज्यते—
“अपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युः” (काश्रौ ९.१०.५) इति । अध्वर्युः पूर्वमुक्तेन प्रोक्षितशकलेन आच्छादनं
कृत्वा अप्रोक्षितशकलेन अपमृज्यात् । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रः ‘अपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥

कात्यायनः — “देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गम्” (काश्रौ ९.१०.६) इति । अध्वर्युप्रति-
प्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत् पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य निर्गच्छेताम् । तत्र शुक्रपदवाचक- ५
मन्त्रपाठः ‘देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु’ इति । शुक्रनामकग्रहस्य सोमं पिबन्तीति ‘शुक्रपाः देवाः । हे
शुक्रग्रह, त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥

कात्यायनः — “अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी संधायोत्तरवेदिश्रोण्यां निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्या-
मध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थाताऽनाद्यष्टासीति” (काश्रौ ९.१०.७) इति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौवृत्तरवेदेः
पश्चिमभागे अरत्न्याः (? ल्योः) संमेलनं कृत्वा तत्तत्तयोर्विसर्जनम् [अ] कुर्वन्तौ यथाक्रमेण उत्तरवेदे- १०
दक्षिणोत्तरश्रोण्योरुभयोर्ग्रहस्थापनं कुर्याताम् । हे वेदे, ‘अनाद्यष्टा अनुपहिंसिता [असि] भवसि ॥

कात्यायनः — “सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः” (काश्रौ ९.१०.८) इति । अध्वर्यु-
यूपस्य दक्षिणप्रदेशं गच्छेत् । पाठस्तु— ‘सुवीरो वीरान् प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम्’ इति ।
हे शुक्रग्रह, त्वं ‘सुवीरः शोभनशौर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान् भृत्यादीन् प्रजनयन्
उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानम् अभिलक्ष्य परि इहि परितो गच्छ ॥ १५

कात्यायनः — “अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः संजग्मान इति यथालिङ्गम्” (काश्रौ ९.१०.१०)
इति । यूपस्य पश्चिमभागे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ तत्तद्गृहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्य अरत्न्योः संधानं कुर्याताम् ।
तत्राध्वर्युमन्त्रपाठः — ‘संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा’ इति । शुक्रनामको ग्रहः द्युलोक-
भूलोकाभ्यां संजग्मानः संगच्छमानः ‘शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या यूपं प्रजा वा बिभर्तीति शेषः ॥

कात्यायनः — “निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युः” (काश्रौ ९.१०.१२) इति । अध्वर्युरप्रोक्षितं २०
यूपशकलं निरस्वेत् । शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः निरस्तः यज्ञाद् बहिर्निक्षिप्तः ॥

कात्यायनः — “शुक्रस्याधिष्ठानमध्वर्युः” (काश्रौ ९.१०.१३) इति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं
यूपशकलं प्रक्षिपेत् । असि इति मन्त्रशेषः । शुक्रो ग्रहस्तस्य अधिष्ठानं भवसि ॥ १-२ ॥

आ — शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । तस्य पुरोरूक् — ‘तं प्रनथा’ इति । अवत्सारः काश्यपः ।
वैश्वदेवी जगती । अत्र च प्रकरणात् शुक्रग्रहः सोमः । अत्रोत्तरार्धः प्रथमं व्याख्येयः । हे सोम, २५
ज्येष्ठतातिम् उत्कृष्टविस्तारम् । ज्येष्ठोपपदस्य तनोते रूपम् । ज्येष्ठतया प्रशस्यं वा । बर्हिषदम्,
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति बर्हिषत्, तं बर्हिषदम् । स्वर्विदं, स्वनिवासस्थानत्वेन स्वर्गलोकलब्धारम् ।

1. कुर्याताम् for कुर्यात्
3. P1 V1 S1 C आपामार्जनी° for अपमार्जनी°
6. P1 °नामकं for °नामक°
10. V1 S1 C om. उत्तरवेदेर्दक्षिणो°; [L 11]
11. V1 S1 C om. हे वेदे.
14. V1 S1 C शुक्र for शुक्रग्रह
19. P1 V1 विशुद्ध° for शुद्ध°; P1 यूपं for यूपं; V1 S1 C om. प्रजा वा
23. V1 S1 C om. शुक्रो ... भवसि.

प्रतीचीनं वस्तुतः प्रत्यगात्मभूतम् । धुनिम्, धूज् कम्पने, [शत्रूणां] कम्पयितारम् ।
 आशुं जयन्तम् अतिवेगेन शत्रून् जयन्तं तेषां जेतारम् । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रम् अनु हे सोम,
 यासु क्रियासु यासु दिक्षु प्रजासु येषु यजमानेषु वर्धसे पुनः पुनः संस्क्रियसे, तासु तासु क्रियासु
 त्वमवस्थितः सन् तत्र देवान् संतर्पय । यजमानाय वृजनं, त्रियते जनैरिति क्रियाफलं वृजनं,
 ५ सर्वजनैर्वरणीयं फलं दोहसे प्रवरयसि । कथं पुनरिति ? प्रत्नथा । याशब्दः उपमार्थायः । प्रत्नशब्दः
 पूरणवचनः । चिरंतनानामिव ऋषीणां भृग्वादीनाम् । तथा [त्वम्] अस्य यजमानस्य फलं
 दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषां साध्यादीनामिवास्य यजमानस्य फलं दोहसे । विश्वथा विश्वेषाम् ऋषीणां
 ऋषिपुत्राणामिव अस्य यजमानस्य [फलं] दोहसे । इमथा इदानींतनानामन्येषां यजमानानां
 यथा दोहसे । ' उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा ', गृह्णामीति शेषः । शण्डोऽसुराणां
 १० पुरोहितः, शण्डाय तन्निवृत्त्यर्थम् ॥१॥

' एष ते ' इति । लिङ्गोक्तानि यजूंषि । एषः पृथिवीविशेषः । ते तव योनिः ।
 अतस्त्वं वीरतां पाहि वीरत्वं गोपाय । अत एव यूपशकलेन अपमार्ष्टि । अपमृष्टः
 अपमार्जनीकृतः अस्य ग्रहस्य शण्डः असुरः असुरपुरोहितश्च । निष्क्रामति— ' देवास्त्वा शुक्रपाः ' ।
 शुक्रं नाम ग्रहं पिबन्तीति शुक्रपाः शुक्रपायिनः देवाः । हे शुक्रग्रह, त्वा त्वां शुक्रपायिनः प्रणयन्तु
 १५ यजतिस्थानं प्रापयन्तु । दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासादयति— ' अनाधृष्टा असि अनुपहिंसिताऽसि ॥१॥

वेदिश्रोणितो यूपदेशं गच्छति— ' सुवीरो वीरान् ' इति । हे ग्रह, त्वं कल्याणवीरः सन्
 यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् अभि रायः पोषेण यजमानम् अभि याजयन् परि इहि
 परिगच्छ । अपरेण यूपमरत्नी संधत्ते । संजग्मानः संगच्छमानः संगच्छते । दिवा द्युलोकेन
 संजग्मानः । पृथिव्या पृथिवीलोकेन संजग्मानः । शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या शुक्रः ग्रहो यूयं
 २० (पं ?) विभर्तीति शेषः । यूपशकलं निरस्यति— ' निरस्तः शण्डः ' इति । आभिचारिकदेवत्वं यजुः ।
 असुरः यज्ञाद् बहिर्निक्षिप्तः । आहवनीये प्रोक्षितौ (? तं) प्रास्यतः (? ति) । शुक्रस्य
 शुक्रग्रहस्य अधिष्ठानम् असि ॥२॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।
 सा प्रथमा सःस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥३॥
 २५ स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वाँस्तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोत स्वाहा ।
 तृप्पन्तु होत्रा मधोर्यत् स्विष्टं यत् सुभृतं यत् स्वाहा ॥४॥ (६) ॥

युक्तग्रहमन्त्राः]

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम ।

सुवीर्यस्येति सुवीर्यस्य । रायः । पोषस्य । ददितारः । स्याम ।

सा । प्रथमा । सस्कृतिः । विश्ववारेति विश्ववारा ।

सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ ओं ॥३॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । ५

तृप्पन्तु । होत्राः । मधोः । यत् । स्विष्टमिति सुष्टम् । सुभृतमिति सुभृतम् ।

यत् । स्वाहा ॥ ज्यो ॥४॥

सा- कात्यायनः - “अच्छिन्नस्येति जपित्वा” (काश्रौ ९.१०.१४) इति । अध्वर्युः शकल-
प्रक्षेपानन्तरं जपेत् । पाठस्तु- ‘अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम’ इति ।
हे दीप्यमान सोम, ‘अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य ते तव ददितारः स्याम देवतासंतुष्टयर्थं भूयो भूयो
दातारो भवेम । किं भूतस्य ? सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य रायः पोषस्य धनपुष्टिं कुर्वतः ॥ १०

कात्यायनः - “उभयतोर्यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमम्” (काश्रौ ९.११.१) इति ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपस्योभयपार्श्वयोः पश्चिमाभिमुखौ स्थित्वा जुहुयाताम् । तत्राध्वर्युः प्रथमं
जुहुयात् । पाठस्तु- ‘सा प्रथमा सस्कृतिविश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पति-
श्चिकित्वास्तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोत स्वाहा’ इति । यस्येन्द्रस्य या ‘सस्कृतिः समीचीना कृतिः १५
‘विश्ववारा सर्वदेवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या । सः प्रथमः मुख्यः । सः इन्द्र एव
वरुणमित्राग्नयः । चिकित्वान् चेतनाविशेषवान् बृहस्पतिः अपि सः इन्द्र एव । हे ऋत्विजः, तस्मै
तादृशाय इन्द्राय सुतम् अभिषुतं सोममाभिमुख्येन जुहोत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥

कात्यायनः - “तृप्पन्त्विति जपति” (काश्रौ ९.११.९) इति । होमानन्तरं जपेत् । पाठस्तु-
‘तृप्पन्तु होत्रा मधोर्यत् स्विष्टं यत् सुभृतं स्वाहा’ इति । मधोः मधुरोपेतस्य सोमस्य रसरूपं यत् द्रव्यं २०
‘स्विष्टं सुष्ठु अपेक्षितम् । यत् सुभृतम् सुष्ठु संभृतम् । यत् स्वाहाकृतं, तादृशं रसरूपं द्रव्यं दृष्ट्वा
‘होत्रा यष्टव्या देवाः तृप्पन्तु । तृप् तृप् तृप् ॥३-४॥

[इति सप्तमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥]

आ - जपति- ‘अच्छिन्नस्य ते’ इति । सोमदेवत्या द्विपदा गायत्री । हे देव सोम, २५
‘अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणवीरस्य रायः पोषस्य धनस्य पोषस्य च
‘ददितारः भूयो भूयो दातारः स्याम भवेम । त्वत्प्रसादात् भूयो भूयो यज्ञकरणमाशास्यते ॥

10. P1 with markings above ददितारः ins. on the margin दद दाने इडागमः ।
11. V1 S1 C om. किंभूतस्य ... कुर्वतः ॥
16. V1 S1 C trans. इन्द्रः after एव
17. P1 oms. एव; V1 S1 C after सः add एव
20. C S1 trans. रसरूपं after यद्
22. V1 S1 C om. तृप्पन्तु तृप्
23. P1 V1 om. अध्याये; C S1 सप्तमाध्याये for सप्तमेऽध्याये

[मन्थिग्रहमन्त्राः]

जुहोति— 'सा प्रथमा' इति । ऐन्द्री द्विपदा त्रिष्टुप् । यस्येन्द्रस्य प्रथमा संस्कृतिः संस्कारः, सा दिवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममिति क्रियते । या विश्ववारा विश्वैः सर्वैः ऋत्विग्भिः देवैश्च त्रियत इति, विश्वं वा वृणोतीति वा विश्ववारा या संस्कृतिः सा प्रथमा संस्कृतिः । सः च संस्कारः प्रथमः वरुणः । स च प्रथमः मित्रः । स च प्रथमः अग्निः । स च अन्येषां देवानां च प्रभुरिति स्तूयते ॥३॥

'स प्रथमः' इति । सोमदेवत्या गायत्री । सः च प्रथमः बृहस्पतिः वाचस्पतिः । चिकित्वान् चेतनाविशेषवान् । अन्येषां मन्त्रिगणनां मध्ये उत्कृष्टधीः । तस्मा इन्द्राय । यस्मै इन्द्राय सोमः सुतः अभिषुतः हे ऋत्विजः, तस्मै इन्द्राय [सु] तं सोमम् आजुहोत आक्षारयत स्वाहा स्वाहाकारेण ॥

१० जपति— 'तृप्न्तु होत्रा मधोः' इति । लिङ्गोक्तदेवयं यजुः । [होत्रा- शब्देन] हौत्रिकयाज्याच्छन्दांसि अभिधीयन्ते । [तृप्न्तु] तृप तृप् तृप्तौ । होत्राः याज्याच्छन्दांसि तृप्न्तु । मधोः मधुवन्मधुरसस्य सोमस्य यत् स्विष्टं सुशोभनतया यदिष्टमपेक्षितम् । सुभृतं शोभनतया यत् पात्रेण संभृतम् । यत् स्वाहाकृतं तदिष्टाहोत्रास्तृप्न्तु । 'अयाडग्नीद्' एवं होता आचष्टे ॥४॥

१५ [इति सप्तमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

सा- षष्ठे श्रुग्रह उक्तः । सप्तमेऽनुवाके मन्थिग्रह उच्यते—

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपाः संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभीं रिहन्ति ।

२० उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥१॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भा इति पृश्निऽगर्भाः ।

ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिःऽजरायुः । रजसः । विमान इति विऽमाने ।

इमम् । अपाम् । संगम इति सम्ऽगमे । सूर्यस्य ।

शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरिति मतिऽभिः । रिहन्ति ।

२५ मर्काय । त्वा ॥ प्रो ॥१॥

8. B1 after सोमम् adds अभि

11. B1 होत्रकाः for हौत्रिक° B1 याज्याः for second याज्या°

12. B1 यतः स्विष्टं for यत् स्विष्टं

13. B1 तमिष्टा° for तदिष्टा°

मन्थिग्रहमन्त्राः]

कात्यायनः — “मन्थिनमयं वेन इति” (काश्रौ. ९.६.१३) इति । मन्थिग्रहं गृहीयात् । पाठस्तु— ‘अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भां ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा’ इति । अयम् इतीन्द्रो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विनि कान्तावित्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् । पृश्निरादित्यस्य गर्भभूता आपः । तथा चान्यत्र प्रश्नोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते— “क्वेमा आपो निविशन्ते यदीतो यान्ति संप्रति” (तैआ १.८) इति ५ प्रश्नः । “आपः सूर्यं समाहिताः । अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते” (तैआ १.८) इत्युत्तरम् । ‘अयं वेनः पृश्निगर्भाः चोदयत् अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयम् ? ज्योतिर्जरायुः विद्युलक्षणं तेजो जरायुवद्वेष्टनं यस्यासौ ज्योतिर्जरायुः । कुत्र स्थितः ? रजसः विमाने । रजसः उदकस्य विमाने निर्माणस्थाने अन्तरिक्षे अवस्थितः । अपां सूर्ये गर्भीभावः कथं संपन्न इति चेत् अत्रोच्यते— विप्राः मेधाविन ऋत्विजः अपां सूर्यस्य च संगमे निमित्तभूते सति इमम् इन्द्रं शिशुं न स्तनंघयं शिशुमिव लालयन्तः मतिभिः १० मन्त्रसहिताभिराहुतिभिर्लिहन्ति यजन्तीत्यर्थः । आहुतिदेवताभिरिमा आपो नीयन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते— “भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः” (तैआ १.९) इति । हे सोमरस त्वम्, उपयामगृहीतः असि उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतो भवसि । मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥१॥

आ— मिथुनं गृह्णाति— ‘अयं वेनः’ इति । सोमदेवस्या त्रिष्टुप् । अनया त्रिष्टुमा अधिदैवतं १५ अधियज्ञं वाऽवस्थितः सोमः स्तूयते । अधिदैवतं तावच्चन्द्रात्मना स्तूयते । ‘अयं वेनः चोदयत् । ‘अयम् वेनः’ इति मेधाविनामसु पठितम् । वेनतेः कान्तिकर्मणो वेन इति रूपम् । वेनः कान्तश्चन्द्रः अमृताद्यभीष्टप्रदः । पुनः कथंभूत इति ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्जरायुस्थानीयम् । जरायुर्गर्भाशयः । जरायुणा गर्भ इव महत्ते (महाते ?) जसा वेष्टितस्तेजोराशिः । वेनशब्द-वाच्योऽयं चन्द्रः । पृश्निगर्भाः द्युलोकगर्भाः आदित्यगर्भा वा, गर्भे गृह्यमाणा वर्धमाना आपः । २० रजसः विमाने रजसः उदकस्य विमाने निर्माणस्थाने अन्तरिक्षस्थाने स्थिताः । उदकनिर्माणकाले च आदित्यगर्भा अपः वर्षार्थं चोदयत् । लेटः परिग्रहः । प्रेरयति ॥

इदानीमधियज्ञं [मव] स्थितमुच्यते । इमम् एव सोमम् अपां सूर्यस्य च संगमे सूर्यकिरणगृहीताभिः वसतीवरीलक्षणाभिरद्विरभिषुतं सन्तं शिशुं न शिशुमिव, यथा शिशुं क्षीरादिदानेन वर्धयन्ति । विप्राः मेधाविनो ब्राह्मणाः मतिभिः मतिपूर्विकाभिः स्तुतिभिः २५ रिहन्ति स्तोत्रशस्त्रैः स्तुवन्ति । रिहातिरर्चतिकर्मसु पठितम् । “ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । दिवा गृह्णीयात्” (शब्रा ३.९.२.४, ६) इति श्रुतेः । उपयामगृहीतः असि । मर्काय त्वा गृह्णामीति शेषः । मर्कोऽसुरपुरोहितः ॥१॥

5. P1 निमिषन्ते, V1 S1 C अनिमिषन्तो for निविशन्ते; V1 S1 C यदीतो for यदीतो
9. P1 गर्भं for गर्भी
10. P1 oms. स्तनंघयं; V1 S1 C लालयन्तं for लालयन्तः
11. P1 with marking above यजन्तीत्यर्थः ins. रिहातिरर्चतिकर्ममिति निरुक्ते
13. P1 यमयतीति for यामयातीति
22. B1 दृष्टार्थं चोदयते for वर्षार्थं चोदयत्

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ ॥२॥

एष ते योनिः प्रजाः पाह्यपमृष्टो मर्को देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टाऽसि ।

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।

५ संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा निरस्तो मर्को
मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥३॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविनृम्ण इति तुविनृम्णः । अस्य ।

अश्रीणीत । आदिशमित्यादिशम् । गभस्तौ ॥ त्रै ॥२॥

१० एषः । ते । योनिः । प्रजा इति प्रजाः । पाहि । अपमृष्ट इत्यपमृष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा ।

मन्थिपा इति मन्थिपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि । सुप्रजा इति सुप्रजाः ।

प्रजा इति प्रजाः । प्रजनयन्निति प्रजनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् ।

संजग्मान इति समजग्मानः । दिवा । पृथिव्या ।

मन्थी । मन्थिशोचिषेति मन्थिशोचिषा । निरस्त इति निःस्तः । मर्कः ।

१५ मन्थिनः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधिस्थानम् । असि ॥ मर्युः ॥३॥

सा- कात्यायनः- “ सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न वेष्टिति ” (काश्रौ ९.६.१४) इति ।

एनं मन्थिग्रहं यवमयैः पिष्टैः मिश्रीकुर्यात् । पाठस्तु- ‘ मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता । आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ । एष ते योनिः प्रजाः पाहि ’ इति ।

विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रस्थातारौ येषु हवनेषु सोमयागेषु शच्या कर्मणा निमित्तभूतेन

२० मनः न मन इव तिग्मं तीक्ष्णं क्षिप्रं प्राप्नुवतः । तथा हि शुक्रमन्थिनौ द्रवन्तौ गच्छन्तौ वनुथः

युष्मदीयं होमं व्याप्नुथः । तेषु होमेषु कर्तव्येषु यः तुविनृम्णः बहुधनयुक्तो बहुदक्षिणोपेतोऽस्ति, अस्य

गभस्तौ हस्ते स्थितस्य मन्थिग्रहस्य आदिशं प्रदिशं शर्याभिः अङ्गुलीभिः आश्रीणीत आश्रयं कुर्वीत ।

हे मन्थिग्रह ते तव एषः प्रदेशः प्रजाः पाहि यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः पालय ॥

कात्यायनः- “ अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ” (काश्रौ ८.१०.५) इति । प्रोक्षितेन

२५ यूपशकलेन आच्छादनं कृत्वा अप्रोक्षितेन शकलेन अपामार्जनं कुर्यात् । मर्कनामकोऽसुरपुरोहितोऽपामार्जनीकृतः ॥

19. S1 C V1 विपश्चितौ मेधाविनोऽध्वर्यवो for विपः ... °प्रस्थातारौ; P1 with marking above कर्मणा ins. in the margin शचीति कर्मनामेति यास्कः

20. V1 S1 C व्याप्नुवन्ति for प्राप्नुवतः

मन्थिग्रहमन्त्राः]

कात्यायनः— “देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गम्” (काश्रौ ९.१०.४) इति । प्रतिप्रस्थाता निष्क्रामेत् । पाठस्तु— ‘देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु’ इति । हे मन्थिग्रह, ^१त्वा त्वां, मन्थिग्रहं पिबन्तीति ^२मन्थिपाः ^३देवाः ^४प्रणयन्तु यजमानस्थानं प्रापयन्तु । ‘अनाष्टष्टाऽसि’ इति मन्त्रो विनियोगपुरःसरं पूर्वं व्याख्यातः ॥

कात्यायनः— “सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम्” (काश्रौ ९.१०.६) इति । प्रतिप्रस्थाता यूपस्थोत्तरप्रदेशं गच्छेत् । पाठस्तु— ‘सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम्’ इति । हे मन्थिग्रह, ^१सुप्रजाः शोभनप्रजास्त्वं यजमानसंबन्धिनीः ^२प्रजाः ^३प्रजनयन् ^४रायः ^५पोषेण सह ^६यजमानम् आगच्छ । अरत्नीसंधाने विनियुक्तस्य प्रतिप्रस्थातुसंबन्धिनो मन्त्रस्य पाठस्तु— ‘संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा’ इति । मन्थिनामको ग्रहो द्युलोकभूलोकाभ्यां ^१संजग्मानः संगच्छमानः ^२मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वदीप्त्या यूपं बिभर्तीति शेषः ॥

कात्यायनः— “निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता” (काश्रौ ९.१०.९) इति । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् । मर्कनामकोऽसुरपुरोहितः ^१निरस्तः निराकृतः ॥

कात्यायनः— “मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता” (काश्रौ ९.१०.१०) इति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् । पाठस्तु— ‘मन्थिनोऽधिष्ठानमसि’ इति । मन्थिग्रहस्याधिकरणम् ^१असि ॥२-३॥

आ— सक्तुभिः श्रीणाति— ‘मनो न येषु’ इति । त्रिष्टुप्, सोमस्तुतिः शुक्रामन्थिप्रदानाधियज्ञानुवादिनी । ^१मनः ^२नमन इव क्षिप्रं ^३येषु ^४हवनेषु सोमहोमेषु ^५तिग्मं, तेजतेरुसाहकर्मणः तिग्मेतिरूपम्, उसाहयुक्तं विपश्चितः, प्रातिपदिकैकदेशस्य लोपश्छान्दसः । ^१विप्रः मेधाविनोऽध्वर्यवः । शचीति कर्मनाम । कर्मणा निमित्तभूतेन ^१द्रवन्तौ गच्छन्तौ शुक्रामन्थिनौ युगपत् ^२वनुयः । मध्यमः पुरुषः छान्दसः । वनुतः व्याप्नुतः । तेष्वेव होमेषु कर्तव्येषु । आ यस्तुविनृम्णः । तुवीति बहुनाम । नृम्णमिति धननाम । तदिदं शास्ति । सः ^१तुविनृम्णः बहुदक्षिणः ^२यः तस्य ^३अस्य ^४गमस्तौ पाणौ स्थितस्य मन्थिनः सोमग्रहस्य ^५आदिशं प्रतिदिशम् । ^१शर्याभिः स्वाङ्गुलीभिः ^२आश्रीणीत ॥२॥

प्रकृतः सः ^१एषः ^२ते तव सोमस्य ^३योनिः । ^४प्रजाः ^५पाहि यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः गोपाय । यूपशकलेन अपामार्ष्टि— ‘अपमृष्टो मर्कः’ इति । अभिचारदेवायं यजुः । अपमार्जनीकृतः २५

7. P1 शोभनप्रसूतिः अतस्त्वं for शोभप्रजास्त्वं
9. V1 S1 C द्युलोकाभ्यां for द्युलोकभूलोकाभ्यां
10. P1 पयः for यूपं
12. P1 om. निरस्तः
14. V1 S1 C om. पाठस्तु ... अधिकरणमसि
23. B1 after आश्रीणीत adds सोऽपि । चिनोतीति शेषः ।

[मन्थिप्रहमन्त्राः]

मर्कः असुरपुरोहितः । निष्कामति— 'देवास्त्वा मन्थिपाः' इति । मन्थिप्रहदेवस्य यजुः । मन्थीति प्रहनाम । तं पान्ति रक्षन्तीति मन्थिपाः देवाः सोमप्रहं त्वा यजतिस्थानं प्रणयन्तु । अनाधृष्टाऽसि । उत्तरवेदिश्रोणी देवता । अनाधृष्टाऽसि हे उत्तरवेदिश्रोणे, त्वम् सर्वेण अनाधृष्टा अनाधर्षिता असि । गच्छति— 'सुप्रजाः' इति । मन्थिदेवता । हे मन्थिन् सुप्रजाः शोभनप्रजाः ५ [प्रजाः प्र] जनयन् परि इहि आगच्छ रायः पोषेण सह यजमानम् । परीहि इत्यनुवर्तते । अपरेण यूपमरत्नी संघत्तः— 'संजग्मानः' इति । संजग्मानः मन्थी परीहि इति संबन्धः । यूपशकलं प्रास्यति— 'निरस्तो मर्कः' इति । आभिचारिकदेवस्य यजुः । मर्कः असुरः । आहवनीये प्रास्यति— 'मन्थिनोऽधिष्ठानमसि' इति । मन्थिप्रहः । अधिष्ठानम् अधिकरणम् असि ॥३॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।
 १० सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥४॥
 स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोत स्वाहा ।
 तृप्पन्तु होत्रा मधोर्यत् स्विष्टं यत् सुभृतं यत् स्वाहा ॥५॥ (७)॥

अच्छिन्नस्य ॥अ॥ ४॥

सः । प्रथमः ॥ स्म ॥५॥ (७)॥

१५ सा- कात्यायनः— "अच्छिन्नस्येति जपित्वा" (काश्रौ ९.१०.११) इति ॥ पाठस्तु—
 "अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम" इति ॥ पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥
 कात्यायनः— "तमनु प्रतिप्रस्थाता" (काश्रौ ९.११.१) इति । प्रतिप्रस्थाता तं होमं कुर्वाण-
 मध्वर्युमनुसृत्य जुहुयात् । पाठस्तु— 'सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥
 स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोत स्वाहा' इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥
 २० कात्यायनः— "तृप्पन्त्विति जपति" (काश्रौ ९.११.११) इति । 'तृप्पन्तु होत्रा मधोर्यत् स्विष्टं
 यत् सुभृतं यत् स्वाहा' इति । अयमपि व्याख्यातः ॥४-५॥

[इति सप्तमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः]

आ— 'अच्छिन्नस्य ते', 'स प्रथमः' इति द्वे व्याख्याते ॥ (४-५ ॥)

[इति सप्तमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥६॥]

3. B1 उत्तरवेदिश्रोणिस्तं for हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वं.

७.८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेतः

४.१.२६

आग्रयणग्रहमन्त्राः]

[अष्टमोऽनुवाकः]

सा- सप्तमोऽनुवाके मन्थिग्रह उक्तः । अष्टमे आग्रयण उच्यते ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥१॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः ।

५

पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् ॥२॥

विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सवनानि पाहि ।

सोमः पवते सोमः पवते सोमः पवते ॥३॥

अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै सुन्वते यजमानाय पवते ।

इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते १०

ब्रह्मवर्चसाय पवते ।

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥४॥ (८) ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अग्नि । एकादश । स्थ ।

अप्सुक्षित इत्यप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ ।

ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ गौ ॥ १ ॥

१५

आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सुऽआग्रयणः ।

पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् ॥ छै ॥ २ ॥

विष्णुः । त्वाम् । इन्द्रियेण । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि । अभि । सवनानि । पाहि ।

सोमः । पवते । सोमः । पवते ॥ सुं ॥ ३ ॥

अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । सुन्वते । यजमानाय ।

२०

इषे । ऊर्जे । अद्भ्य इत्यतऽद्भ्यः । ओषधीभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ।

सुभूतायेति सुऽभूताय । ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्मऽवर्चसाय । पवते ।

विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ छिः ॥ ४ ॥ (८) ॥

कात्यायनः— “आग्रयणं द्वयोर्द्वयोर्देवास इति” (द्र. काश्रौ ९.६.१५) इति । धाराद्वये
क्षरति सति आग्रयणनामकं ग्रहं गृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि
स्वाग्रयणः । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् । विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सवनानि पाहि’
इति । हे ‘देवासः देवाः, ‘ये यूयं’ दिवि तुल्ये महिना इति त्रिषु स्थानेषु संबध्यते । ‘महिना महिम्ना

[आग्रयणग्रहमन्त्राः]

स्वस्वमाहात्म्येन 'एकादश' स्थ एकादशसंख्याका भवथ । तथा 'पृथिव्याम्' अधि 'एकादश' स्थ
एकादशसंख्याका भवथ । तथा 'अप्सुक्षितः' अन्तरिक्षे निवसन्तः एकादशसंख्याका भवथ । 'ते सर्वे देवा
यूयं' यज्ञं यजमानीयम् 'इमम्' आग्रयणग्रहं 'जुषध्वं' सेवध्वम् । हे आग्रयणग्रह, त्वम् उपयामेन पात्रेण
स्वीकृतो भवसि । 'आग्रयणः' असि आग्रयणनामा भवसि । सुष्ठु अग्रं श्रैष्ठ्यं तस्य प्रापकः 'स्वाग्रयणः',
५ तादृशस्त्वं 'यज्ञं' पाहि रक्ष । 'यज्ञपतिं' यजमानं च रक्ष । 'विष्णुः' यज्ञरूपी देवः 'इन्द्रियेण' स्वसामर्थ्येन
'त्वां' पातु । 'त्वम्' अपि तादृशं 'विष्णुं' पालय । अभितः सर्वतः प्रातरादीनि 'सवनानि' पालय ॥

कात्यायनः— “ त्रिहिङ्कृत्य सोमः पवत इति ” (काश्रौ ९.६.१६) । त्रिः वारत्रयं हिङ्कारं कृत्वा
जपेदिति शेषः । पाठस्तु— ‘सोमः पवते सोमः पवते सोमः पवते । अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै
सुन्वते यजमानाय पवते । इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्यः ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते ।
१० ब्रह्मवर्चसाय पवते । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति । 'सोमः' 'पवते ।
पवतिर्गत्यर्थः । सोमो गच्छति । “ सोमः पवते ” इति त्रिरावृत्तिरादरार्था । 'अस्मै' 'ब्रह्मणे' ब्राह्मण-
जातिप्रीत्यर्थं 'पवते' सोमो गच्छति, स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थं 'पवते ।
'अस्मै' 'सुन्वते' सोमाभिषवं कुर्वते 'यजमानाय' कर्मप्राप्त्यर्थं 'पवते । 'इषे' अन्नाय 'ऊर्जे' रसाय च 'पवते ।
'अद्भ्यः' वृष्ट्यर्थं 'ओषधीभ्यः' व्रीहियवादिसिद्ध्यर्थं च 'पवते । 'द्यावापृथिवीभ्यां' द्युलोकभूलोकप्रीणनार्थं
१५ 'पवते । किं वाऽत्र बहुनोक्तेन । 'सुभूताय' सर्वेषां साधुभावनाय 'पवते । 'ब्रह्मवर्चसाय' ब्राह्मणानां
विशिष्टवर्चोऽभिवृद्ध्यर्थं 'पवते । हे आग्रयणग्रह, त्वां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः । 'एषः' खरप्रदेशस्तव
स्थानम् । सर्वेभ्यः 'देवेभ्यः' त्वामासादयामीति शेषः ॥१-४॥

[इति सप्तमेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः]

आ— आग्रयणं गृह्णाति— ‘ये देवासः’ इति । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । हे 'देवासः', यूयं 'दिवि'
२० 'बुलोके' 'एकादश' स्थ एकादशसंख्याका भवथ । 'पृथिव्याम्' अधि उपरि 'एकादश' स्थ
'ये देवाः' अप्सु । अप्स्वित्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे क्षितः । क्षि निवासगत्योः । क्षितः अन्तरिक्षे
निवसन्तः । 'महिना' माहात्म्येन । महिनेत्यस्य त्रिष्वपि संबन्धः । 'ते सर्वे देवाः' यूयम् 'इमं'
'यज्ञम्' आग्रयणलक्षणं 'जुषध्वम्' ॥१॥

‘उपयामगृहीतोऽसि’ इति व्याख्यातम् । ‘आग्रयणोऽसि’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः ।
२५ ‘आग्रयणोऽसि’ इति स्वनाम्ना संबोधनं स्तुत्यर्थम् । अतस्त्वं 'स्वाग्रयणः' शोभमानाग्रयणः ।
यस्मिंस्त्वयि गृहीते अग्रे प्रथमं वाचः अयनं गमनम् उत्सर्गः अध्वर्योः संजातः । अथवा अग्रं

1. P1 om. second एकादश स्थ
2. P1 with marking above अप्सु° ins. in the margin अप्स्विति अन्तरिक्षनाम,
V1 S1 C निवसयत्त for निवसन्तः
3. V1 S1 C om. सेवध्वम्
6. C V1 S1 om. सर्वतः
7. C V1 S1 हिङ्कारत्रयं for त्रिः वारत्रयं हिङ्कारं
11. P1 om. सोमः पवत इति
13. V1 S1 C °प्रीत्यर्थं for °प्राप्त्यर्थं

७८)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४२१

आग्रयणग्रहमन्त्राः]

श्रेष्ठं यन्ति प्राप्नुवन्त्यनेनेत्याग्रयणम् । अतो यस्त्वमेवं साधुकारी तं त्वां ब्रवीमि । हे आग्रयण,
 'पाहि यज्ञं यज्ञपतिं पाहि गोपाय ॥२॥

‘विष्णुस्त्वा’ इति । वैष्णवी गायत्री । विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु । विष्णुः यज्ञस्या-
 धिष्ठात्री देवता । अतः 'त्वाम्' इन्द्रियेण वीर्येण 'विष्णुः' पातु । 'त्वम्' अपि 'विष्णुं' यज्ञरूपं
 'पाहि' । 'अभि' अभितः सर्वतः त्वं 'सवनानि' पाहि । [स हि] सर्वेषु सवनेषु गृह्यत इति । ५
 ‘सोमः पवते’ इति । वैश्वदैवत्यम् । पवत इति [गति] कर्मसु पठितम् । ग्रहपात्रेषु सोमो
 गच्छति स्वर्काये कर्मणि [प्र] वर्तते ॥३॥

'अस्मै' ब्रह्मणे उत्पत्तिस्थित्यर्थं 'पवते' । 'अस्मै' क्षत्राय 'पवते' । 'अस्मै' सुन्वते
 सोमाभिषवं कुर्वते 'यजमानाय' कर्मप्राप्त्यर्थं 'पवते' । 'इषे' अन्नाय 'पवते' । 'ऊर्जे' रसाय 'पवते' ।
 'अद्भ्यः' वृष्ट्यर्थं 'पवते' । 'ओषधीभ्यः' वीहियवादिभ्यो व्रीहियवादीनामुत्पत्तिस्थित्यर्थं 'पवते' । १०
 'द्यावापृथिवीभ्याम्' उभयप्राणनार्थं 'पवते' । किं वाऽत्र बहुनोक्तेन । 'सुभूताय' 'पवते' सर्वेषां
 साधुभावनाय 'पवते' । 'ब्रह्मवर्चसाय' 'पवते' ब्राह्मणानां विशिष्टवर्चोऽभिवृद्धये 'पवते' ।
 'विश्वेभ्यः' त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । सादयामीति शेषः ॥१-४॥

[इति सप्तमेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥५॥]

[अथ नवमोऽनुवाकः]

१५

सा- अष्टमेऽनुवाके आग्रयणग्रह उक्तः । नवमे उक्त्यग्रहः उच्यते ।

उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुर्वं गृह्णामि ।
 यत् तं इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ॥१॥
 देवेभ्यस्त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
 मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ।
 इन्द्राय त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
 इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ।
 इन्द्राय त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
 इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ।
 इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
 इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवायुर्वं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ॥२॥ (९) ॥

२०

२५

इन्द्राय । त्वा । बृहद्वत् इति बृहत्स्वते । वयस्वते ।

उक्थायुवंम् । उक्थयुवमित्युक्थयुवंम् । गृह्णामि ।

यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । उक्थेभ्यः । त्वा ॥ इपाः ॥ १॥

५ देवेभ्यः । त्वा । देवायुवंम् । देवयुवमिति देवयुवंम् । गृह्णामि । यज्ञस्य । आयुषे ।

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राय । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निभ्याम् ।

इन्द्राय । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्राबृहस्पतिभ्याम् ।

इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णुभ्याम् । त्वा । देवायुवंम् । देवयुवमिति देवयुवंम् ।

गृह्णामि । यज्ञस्य । आयुषे ॥ ५ः ॥ २॥ (९)॥

१० कात्यायनः— “ उक्थ्यमुपयामगृहीत इति ” (काश्रौ ९.६.२१) इति । उक्थ्यग्रहं गृह्णीयात् ।

पाठस्तु— ‘ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वत्ते वयस्वत् उक्थायुवं गृह्णामि । यत् त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै

त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे मित्रावरुणाभ्यां त्वा

देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्राय त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुष इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवायुवं

गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्राय त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुष इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि

१५ यज्ञस्यायुषे इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुष इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि

यज्ञस्यायुषे ’ इति । हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतो भवसि । हे उक्थ्यग्रह, ‘ उक्थायुवं उक्थं शस्त्रं

कामयत इत्युक्थयुः । छान्दसो दीर्घः । तादृशं त्वाम् ‘ इन्द्राय ‘ गृह्णामि स्वीकरोमि । कीदृशायेन्द्राय ?

‘ बृहद्वत्ते बृहत्सामवते बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः । ‘ वयस्वते वयः सोमरूपमस्त्रं, तद्वत्ते । हे ‘ इन्द्र, ‘ यत् ‘ ते

‘ बृहद्वयः महदस्त्रं सोमरूपमस्ति ‘ तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थय इति शेषः । हे सोम, विष्णुदेवतार्थं त्वां

२० गृह्णामि । ‘ एषः खरप्रदेशस्तव स्थानम् । ‘ उक्थेभ्यः त्वां सादयामि । ‘ देवेभ्यः देवानामर्थाय ‘ देवायुवं

देवान् कामयमानं त्वां ‘ गृह्णामि । किमर्थम् ? ‘ यज्ञस्य ‘ आयुषे, यज्ञस्य संपूर्णतया समाप्तिरायुर्यस्य;

फलपर्यन्ततया अवस्थानं च आयुर्वा यस्य तस्मै त्वां गृह्णामीत्यर्थः । मित्रादिदेवतार्थं ‘ देवायुवं त्वां

‘ गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १-२॥

[इति सप्तमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥]

16. V1 S1 C om. उक्थं

20. P1 देवताप्रीत्यर्थं for देवानामर्थाय

22. V1 S1 C before फल° add च; V1 S1 C om. वा यस्य

24. P1 V1 om. अध्याये; C S1 सप्तमा° for सप्तमे°

ध्रुवग्रहमन्त्राः]

आ— उक्थ्यं गृह्णाति— ‘ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्यानि यजूंषि ।
 ‘ इन्द्राय त्वा गृह्णामि ’ इति संबन्धः । कथंभूतायेन्द्रायेति, ^१बृहद्बृते, बृहदिति बृहत्साम, तद्वते ।
^२वयस्वते विशिष्टं वयः यौवनलक्षणं सदावीर्यसमेतं यस्य स तथोक्तः, तस्मै ^३वयस्वते ^४इन्द्राय ।
^५उक्थायुवम्, उक्थं शस्त्रं कामयते इत्युथायुः । छान्दसो दीर्घः । तम् उक्थायुवम् । मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसंबन्धिनम् उक्थ्यं नाम सोमग्रहं ^६गृह्णामि । हे इन्द्र यस्य (यत् ?) ^७ते
 तव ^८बृहत् महत् ऊर्जितं ^९वयः यौवनलक्षणं ^{१०}तस्मै इन्द्राय तुभ्यं ग्रहं ^{११}त्वां गृह्णामि । ^{१२}विष्णवे
 यज्ञाय त्वा गृह्णामीति शेषः । ^{१३}एषः ^{१४}ते ^{१५}योनिः ^{१६}उक्थेभ्यः ^{१७}वा, सादयामीति शेषः ॥१॥

उक्थ्यं गृह्णाति— ‘ देवेभ्यस्त्वा ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्यानि यजूंषि । ^१देवेभ्यः अर्थाय
^२देवायुवम्, इदमायुरिदं कामयमान इति देवकामं ग्रहं त्वां गृह्णामि । ^३यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य
 संपूर्णतया समाप्तिरायुर्वा यस्य च फलपर्यन्ततया अवस्थानं च वायुस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः । ^४
 यद्वा— यज्ञो यजमानशरीरमिति यजमानस्यायुराशास्यते । उक्थ्यविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पः ।
 मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां यथासंख्यं संबन्धः । ^५मित्रावरुणाभ्याम् अर्थाय ^६देवायुवं
 त्वां ^७गृह्णामि । यज्ञस्य ^८आयुषे संपूर्णायुष्यसिद्धये ^९इन्द्राय इन्द्राय ^{१०}त्वा ^{११}देवायुवं त्वां
^{१२}गृह्णामि । ^{१३}इन्द्राग्निभ्यां देवताभ्याम् अर्थाय देवायुवं त्वां ^{१४}गृह्णामि । एवं चरकाणां मन्त्रविकल्पः ।
 स्पष्टार्थः । ^{१५}इन्द्राय ^{१६}त्वा ^{१७}इन्द्रावरुणाभ्यां त्वाम् । उक्थ्यादिषु तृतीयसवने उक्थ्यशेषग्रहमन्त्राः । ^{१८}
^{१९}इन्द्राय ^{२०}त्वा इन्द्रबृहस्पतिभ्यां त्वा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा ॥२॥

[इति सप्तमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥]

[अथ दशमोऽनुवाकः]

स्मा— नवमे उक्थ्यग्रह उक्तः । दशमे ध्रुवग्रह उच्यते—

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।
 कविं सम्राजमर्तिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥१॥
 उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमो-
 ऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥२॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।
 कविम् । सम्राजमिति सम्राजम् । अर्तिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । ^{२५}
 जनयन्त । देवाः ॥ ग्यो ॥१॥

[ध्रुवप्रदमन्त्राः]

ध्रुवः । असि । ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवक्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतम् इति ध्रुवस्तमः ।
अच्युतानाम् । अच्युतक्षितम् इत्यच्युतक्षितस्तमः ।

एषः । ते । योनिः । वैश्वानराय । त्वा ॥ द्वि ॥ २॥

- कात्यायनः— “ ध्रुवं मूर्धानं दिव इति ” (काश्रौ १०६०२२) इति । ध्रुवनामकं ग्रहं गृह्णीयात् ।
५ पाठस्तु— ‘ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् । कविः सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षितम् । एष
ते योनिवैश्वानराय त्वा ’ इति । वयं वैश्वानरनामकमग्निं स्तुम इति शेषः । कीदृशमग्निम् ? दिवः ‘ मूर्धानम्
शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय ब्रूलोकस्य भासकम्, ‘ अरतिं ‘ पृथिव्याः रतिरूपरतिस्तद्वहितम् ।
न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदपि अग्निरुपरमते । किं तु दाहकपावकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते ।
१० ‘ ऋते यज्ञनिमित्ते ‘ आजातम् आभिमुख्येनारण्योरुत्पन्नम् । ‘ कविं स्वभक्तमनुग्रहीतुमसिद्धम् । ‘ सम्राजं
सम्यक् दीप्यमानं ‘ जनानां यजमानानाम् ‘ अतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् ‘ आसन् । ईदृशस्याग्नेरास्ये मुखे
होतुं ‘ देवाः ‘ पात्रं सोमप्रहरसरूपम् ‘ आ ‘ जनयन्त सर्वत एन्द्रवायवादिस्थानेषूपपादिवन्तः । हे सोम,
त्वमुपायामेन पात्रेण गृहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वं ध्रुवनामकोऽसि । कीदृशस्त्वम् ? ‘ ध्रुवक्षितिः । क्षि
निवासगत्योः । स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानान् । ‘ ध्रुवाणाम् आदित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ‘ ध्रुवतमः
अतिशयेन स्थिरः । ‘ अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानाम् अच्युतक्षितीनामपि मध्ये ‘ अच्युतक्षितम्
१५ अच्युते यज्ञे क्षियन्ति निवसन्तीत्यच्युतक्षितम् तेषां श्रेष्ठोऽसि । ‘ एषः खरप्रदेशस्तव स्थानम् । वैश्वानराग्नये
त्वां सादयामि ॥ १-२॥

- आ— ध्रुवं गृह्णाति— ‘ मूर्धानम् ’ इति । भरद्वाजो वैश्वानरी त्रिष्टुप् । सर्वात्मना वैश्वानरोऽत्र
स्तूयते । ‘ दिवः ब्रूलोकस्य ‘ मूर्धानं सूर्यात्मनाऽवस्थितम्, यं शिर आहुर्ब्रह्मविदः । ‘ अरतिं
२० ‘ पृथिव्याः, पृथिवीशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षपर्यायात् । अरतिः अलं-
पयायः । ‘ अरतिं पर्याप्तं तम् ‘ पृथिव्याः अन्तरिक्षलोकस्य यमरतिं प्राहुः । तत्र स्थित्वायथाकालं
वृष्ट्या भूतानि पुष्पातीति । ‘ वैश्वानरम् ‘ ऋते ‘ आ ‘ जातम् अरण्योरुत्पन्नं यं च अग्निं
प्राहुर्वेदाः । यं च ‘ कविं प्राहुः । यं च ‘ सम्राजं प्राहुः । परमैश्वर्यरूपं यं परब्रह्मरूपमाहुः ।
यं च ‘ जनानाम् ‘ अतिथिं प्राहुः । अतिथिरूपेण गृहान् प्रविशतीति प्रसिद्धं हि । ‘ आसन् आ

9. V1 S1 C ‘पावक’ for ‘पाक’
10. P1 om, सम्राजं
11. P1 with marking above आसन् ins. in the margin
पद्मनितिसूत्रेणास्य शब्दस्यासन्नित्यादेशो विभक्तिलोपश्च ।
14. V1 S1 C P1 ‘शंसनमव’ for शंसनप्रस्थानात् ।
15. V1 S1 C च्युतक्षितीनाम् for अच्युतक्षितीनाम्
16. V1 S1 C om, यज्ञे
20. उवट explains अरतिम् as अरतिं अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः ।
तत्र असौ स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्पाति भूतानि ।

७.१०)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४२५

ध्रुवग्रहमन्त्राः]

पात्रं योऽयमुक्तगुणो वैश्वानरस्तम् आसन् । आस्यशब्दस्य “पद्मो” (पा ६.१.६३)
इत्यादिना आसन् आदेशः । सप्तम्याश्छान्दसो लोपः । आसनि देवादीनामासनि आस्ये मुखे
‘आ आभिमुख्येन’ पात्रं, पीयतेऽनेनेति पात्रम् । ‘देवाः इन्द्रादयः’ जनयन्त [एवं] स
सर्वात्मको वैश्वानरः स्तूयते ॥१॥

इन्द्राय ग्रहं गृह्णाति— ‘उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि’ इति । ध्रुवतीति ‘ध्रुवः स्थिरः’
त्वम् अत एव ‘ध्रुवक्षितिः । क्षि निवासगत्योः । ध्रुवनिवासः । ‘ध्रुवाणां पृथिव्यादीनां त्वं’ ध्रुवतमः
असि । ‘अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानाम् अच्युतक्षितानामपि त्वम्’ अच्युतक्षिततमः ।
अच्युते क्षियन्तीति अच्युतक्षितः । तेषां श्रेष्ठः अच्युतक्षितमोऽसि । ‘एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा’
इति । सादयामीति [शेषः] ॥२॥

ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममव नयामि ।

१०

अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्करत् ॥३॥ (१०)॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा । सोमम् । अव । नयामि ।

अथ । नः । इन्द्रः । इत् । विशः । असपत्नाः । समनस इति समनसः । करत् ।

हुं ॥३॥ (१०)॥

सा— “ [ध्रुवं] सर्वमासिञ्चति ” (काश्रौ ९.६.२६) इति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे- १५
ऽवसिञ्चेत् । पाठस्तु— ‘ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममव नयामि । अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः
समनसस्करत्’ इति । ‘ध्रुवेण एकाग्रेण’ मनसा मन्त्रोच्चारणप्रवणया ‘वाचा’ ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं
‘सोमम्’ अवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि । ‘अथ अनन्तरम्’ इन्द्रः ‘इत् इन्द्र एव’ नः अस्माकं ‘विशः
‘असपत्नाः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः’ समनसः स्थिरमनस्काश्च ‘करत् करोतु ॥३॥

[इति सप्तमेऽध्याये दशमोऽनुवाकः ॥]

२०

आ— ध्रुवं निनयति— ‘ध्रुवं ध्रुवेण’ इति । बृहती । पूर्वोऽर्धर्चः ध्रौवः । उत्तरस्त्वैन्द्रः ।
‘ध्रुवेण एकाग्रेण’ मनसा ‘वाचा मन्त्रोच्चारणप्रवणया वाचा’ ‘सोमं प्रति’ ध्रुवं त्वाम् ‘अव
‘नयामि अवसिञ्चामि । स हि होतृचमसे अवसिञ्च्यते द्वादशशस्त्रैः । ‘अथा न इन्द्रः इत्’ ।
[‘इत्’] एवार्थे । ‘इन्द्रः एव’ नः अस्माकं ‘विशः प्रजाः मनुष्यान्’ असपत्नाः सपत्नरहिताः

1. B1 यूयम् for योऽयम्

22. B1 मन्त्रोच्चारणया for मन्त्रोच्चारप्रवणया

कासं . ५४

शत्रुशून्याः 'समनसः च स्थिरमनस्काश्च 'करत् इन्द्र एक एव करोतु ॥३॥

[इति सप्तमेऽध्याये दशमोऽनुवाकः ॥]

[अथ एकादशोऽनुवाकः]

सा- दशमेऽनुवाके ध्रुवग्रह उक्तः । एकादशे विप्रुषां होम उच्यते ॥

५ यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थात् ।
अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात् तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा ।
देवानामुत्क्रमणमसि ॥१॥ (११)॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । ग्रावच्युत इति ग्रावच्युतः ।
धिषणयोः । उपस्थादित्युपस्थात् ।

१० अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् ।
तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वषट्कृतमिति वषट्कृतम् । स्वाहा ।
देवानाम् । उत्क्रमणमित्युत्क्रमणम् । असि ॥ द्रूः ॥१॥ (११)॥

कात्यायनः— “यस्त इति विप्रुषां होमं जुह्वतीत्यध्वर्युर्वा” (काश्रौ ९.६.२९-३०) इति ।
प्रतिप्रस्थानुद्गात्रादिसहितोऽध्वर्युः केवलो वा विप्रुषां होमं जुहुयात् । पाठस्तु— ‘यस्ते द्रप्सः स्कन्दति
१५ यस्ते अंशुर्ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात् तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं
स्वाहा’ इति । हे सोम, ते त्वदीयः यः द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति, ते त्वदीयः
यः अंशुः ग्रावच्युतः प्राग्णः सकाशात् पतितः, यः धिषणयोः अधिषवणफलकयोः उपस्थात् उत्सङ्गात्
पतितः यः अंशुः अध्वर्योः वा पवित्रात् वा परिस्कन्दति । मनसा वषट्कृतं तं तादृशं ते तव
त्वदीयमंशुं स्वाहाकारेण जुहोमि ॥

२० कात्यायनः— “वेदितृणेऽध्वर्युरादत्ते । प्रह उदञ्चो गच्छन्नन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति”
(काश्रौ ९.६.३२-३४) इति । अध्वर्युर्वैद्यन्तर्गतं तृणद्वयं स्वीकृत्य बहिःपवमानार्थं प्रतिप्रस्थानुद्गात्रादिसहितः
प्रहोभूतः उदङ्मुखो गत्वा तयोरेकं चात्वाले प्रक्षिपेत् । पाठस्तु— ‘देवानामुत्क्रमणमसि’ इति । हे चात्वाल,
यस्माद् देवास्त्वत्सकाशात् स्वर्गमुत्क्रामन्ति तस्मात् त्वं देवानाम् उत्क्रमणम् असि ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥]

16. P1 V1 after द्रप्सो add रसो
18. P1 with marking above अध्वर्योः ins. in the margin अङ्गादौ
22. V1 S1 C भूत्वा for गत्वा
23. V1 S1 C after स्वर्ग add गाम्

ऋतुग्रहमन्त्राः]

आ— विप्रुषो होमः— 'यस्ते' इति । देवश्रवाः सौमित्री त्रिष्टुप् यजुरन्ता । हे सोम,
 १यः १ते तव १द्रप्सः विप्रुट् रसैकदेशः १स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति । १यः १ते १अंशुः
 तवांशुः १ग्रावच्युतः ग्रावणः सकाशात् च्युतः पतितः, १धिषणयोः अधिषवणफलकयोः १उपस्थात्
 उत्सङ्गात् पतितः, १अध्वर्योः १वा १यः अंशुः १परिस्कन्दति, १पवित्रात् १वा यः स्कन्दति,
 यतः कुतश्चिद्वा यः स्कन्दति १तं १ते १जुहोमि । ते तव संबन्धिनम् अंशुं १मनसा १वषट्कृतं ५
 १स्वाहा वषट्कारेण युक्तं स्वाहाकारेण च युक्तं वह्नौ जुहोमि । तृणं चात्वाळे प्रास्यति
 —'देवानामुत्क्रमणमसि' इति । १देवानां वाय्वादीनाम् १उत्क्रमणं चात्वालम् १असि । चात्वाळात्
 देवाः स्वर्गं गन्तुमुत्क्रामन्तीति चात्वालमुत्क्रमणमुच्यते ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥]

[अथ द्वादशोऽनुवाकः]

१०

सा— एकादशोऽनुवाके विप्रुषां होम उक्तः । द्वादशे ऋतुग्रहा उच्यन्ते

उप॒याम॑गृहीतोऽसि म॒ध॒वे त्वोप॑यामगृहीतोऽसि मा॒ध॒वाय॑ त्वा ।
 उप॒याम॑गृहीतोऽसि शु॒क्राय॑ त्वोप॑यामगृहीतोऽसि शु॒च॒वे त्वा ।
 उप॒याम॑गृहीतोऽसि न॒भ॒से त्वोप॑यामगृहीतोऽसि न॒भ॒स्याय॑ त्वा ।
 उप॒याम॑गृहीतोऽसी॒षे त्वोप॑यामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा ।
 उप॒याम॑गृहीतोऽसि स॒ह॒से त्वोऽप॑यामगृहीतोऽसि स॒ह॒स्याय॑ त्वा ।
 उप॒याम॑गृहीतोऽसि त॒प॒से त्वोप॑यामगृहीतोऽसि त॒प॒स्याय॑ त्वा ।
 उप॒याम॑गृहीतोऽस्य॒ह॒स॒स्प॒तये॑ त्वा ॥१॥ (१२)॥

१५

म॒ध॒वे । मा॒ध॒वाय॑ ।

शु॒क्राय॑ । शु॒च॒वे ।

न॒भ॒से । न॒भ॒स्याय॑ ।

इ॒षे । उ॒र्जे ।

स॒ह॒से । स॒ह॒स्याय॑ ।

त॒प॒से । त॒प॒स्याय॑ ।

अ॒ह॒स॒स्प॒तये॑ । अ॒ह॒सः॒प॒तय॑ इत्य॒ह॒सः॒ऽप॒तये॑ । त्वा ॥ खू ॥१॥ (१२)॥

२०

२५

3. B1 अवयवः अंशुः for तवांशुः

[ऋतुग्रहमन्त्राः

कात्यायनः— “ ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रम् । अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ” (काश्रौ ९.१३.१-४) इति । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चोभौ ऋतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः । उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः । तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो-
 ५ ऽध्वर्योरुत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा ’
 इति । हे सोम, त्वस् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतो भवसि । त्वां मधवे मधुनाग्ने चैत्रमासाय गृह्णामीति शेषः ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा ’ इति । माधवाय एतन्नामकाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि ।

अथ तृतीयो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा ’ इति । शुक्रनामकाय ज्येष्ठाय त्वां
 १० गृह्णामि ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वा ’ इति । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवतार्थं त्वां गृह्णामि ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा ’ इति । नभसे श्रावणमासाय त्वां गृह्णामि ॥

१५ अथ षष्ठो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा ’ इति । हे सोम, नभस्याय एतत्संज्ञकाय भाद्रपदमासाय त्वां गृह्णामि ॥

अथ सप्तमो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसीषे त्वा ’ इति । इषे आश्वयुजमासाय सोम, त्वां गृह्णामि ॥

अथाष्टमो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽस्थूर्जे त्वा ’ इति । ऊर्जे एतन्नामकाय कार्तिकमासाय
 २० सोम, त्वां गृह्णामि ॥

अथ नवमो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा ’ इति । सहसे मार्गशीर्षमासाय सोम, त्वां गृह्णामि ॥

अथ दशमो मन्त्रः— ‘ उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वा ’ इति । सहस्यनाग्ने पुष्यमासाय सोम, त्वां गृह्णामि ॥

-
3. P1 अनुष्ठितः for अनुतिष्ठतः; P1 षड् for षट्सु
 5. V1 S1 C एतत्संज्ञकाय for मधुनाग्ने
 6. V1 S1 C before गृह्णामि add त्वां and om. इति शेषः
 7. C om. मन्त्रः; V1 S1 C om. एतन्नामकाय
 9. C om. मन्त्रः; C V1 S1 ज्येष्ठाभिमानिदेवतार्थे for शुक्रनामकाय ज्येष्ठाय
 11. C om. मन्त्रः; C V1 S1 आषाढमासाय for आषाढमासाभिमानि देवतार्थं
 13. C om. मन्त्रः; C om. second नभसे
 15. C om. मन्त्रः; V1 C S1 om. हे सोम
 17. C om. मन्त्रः; V1 S1 C om. second इषे

ऋतुग्रहमन्त्राः]

अथैकादशो मन्त्रः— ‘उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा’ इति । ^१तपःसंज्ञकाय माघमासाय सोम, त्वां गृह्णामि ॥

अथ द्वादशो मन्त्रः— ‘उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा’ इति । ^१तपस्याय फाल्गुनमासाय त्वां गृह्णामि ॥

कात्यायनः— ‘त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नूपयामगृहीतोऽस्यऽहसस्पतये त्वा’ (काश्रौ ९.१३.१८) ५
इति । त्रयोदशग्रहे अनुष्ठानार्थदीच्छा स्यात् तर्हि अध्वर्युस्त्रयोदशं ग्रहं गृह्णीयात् । यदि नेच्छा स्यात् तर्हि न गृह्णीयादि त्वैच्छिको विकल्पः । ^१अऽहसपतये । अंहतेर्गतिकर्मणः सुन्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । अंहसां गतीनां पतिरंहसस्पतिस्त्रयोदशो मास आदित्यगतिवशेन जायते, तस्मै हे सोम, त्वम् उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । तादृशं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥]

१०

आ— ऋतुग्रहास्त्रयोदश । मन्त्राणां तु तन्नामान्येव । ‘उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा’
इत्यादीनि त्रयोदश लिङ्गोक्तानि यजूंषि । हे सोम, ^१उपयामगृहीतः । उपयामयतीत्युपयामः,
तेन सोमो गृहीतः ^१असि । ^१मधवे मधुनाग्ने मासाय । मध्वर्थं त्वं सोमो गृहीतोऽसि । अतस्त्वां
गृह्णामीति शेषः । ^१माधवाय त्वं गृहीतः ^१असि । त्वां गृह्णामीति शेषः । मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यत
इति मधुमन्तौ मधुमाधवौ चैत्रवैशाखलक्षणौ वसन्तर्तुः । तन्नामायं ग्रहः । ‘उपयामगृहीतोऽसि १५
शुक्राय त्वा’ । ^१उपयामगृहीतः ^१असि । ‘शुचये त्वा’ सर्वत्र गृह्णामीति शेषः । शुक्रश्च शोचिश्चेति
द्वौ ग्रैष्मौ ज्येष्ठाषाढलक्षणौ । शुच दीप्तौ । मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । शुक्रः दीप्तिमान् । शुक्रो ज्येष्ठः ।
[शुचिः] शोचयिता प्राणिनां, शोषयिता जलानामिति । शुच शोक इति शुचेरिन्प्रत्ययान्तस्य
रूपम् । शुचिरित्याषाढः । तस्मै ‘उपयामगृहीतोऽसि’ । ^१नभसे । न भासते यत्र सूर्यो न भातीति
[वा] नभः । मेघाच्छिन्नत्वात् । नभोऽस्यास्तीति नभस्यः । एतौ वार्षिकौ श्रावणभाद्रपदसंज्ञौ २०
मासौ । ^१इषे । [इषम्] अन्नमोषध्यादिकं तत्र प्रचुरं भवतीति । ^१ऊर्जे । उर्जम् अन्नोपसेचन-
दध्यादिरसः तत्र प्रचुरो भवतीति ऊर्क्, तस्मै । एवं विशिष्टगुणवन्तौ आश्वयुजकार्तिकाख्यौ शारदौ
मासौ । तस्मै ^१सहसे ^१सहस्याय । सहते शीतेन प्रजा अभिभवतीति शीतेनाभिभविता सहः मासः ।
एवं गुणवानिति मत्वर्थीयप्रत्ययान्तः सहस्यः । एवंगुणवन्तौ मार्गशीर्षपौषाख्यौ हेमन्तिकौ मासौ ।
तस्मै ^१तपसे । ^१तपस्याय । तपति दहतीति असुन्प्रत्ययान्तः तपो मासः । मत्वर्थीयप्रत्ययान्तः २५

11. B1 मंशस्तु corrected by me as मन्त्राणां तु
14. B1 उत्पाद्यते for उत्पद्यत
15. B1 मधुमन्तं for मधुमन्तौ
19. B नभसा यत्र for न भासते यत्र; B1 न भवतीति नभः
25. B1 ते प्रति हन्तीति corrected by me as : तपति दहतीति.

तपस्यमासः । एवंगुणवन्तौ माघफाल्गुनसंज्ञकौ शैशिरौ मासौ । तस्मै च ^१अ०हसस्पतये ।
अंहतेर्गतिकर्मणोऽसुप्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति । अंहासां गतीनां पतिरंहसस्पतिस्त्रयोदशो मास
आदित्यगतिवशेन जायते । तस्मै ' उपयामगृहीतोऽसि ' । त्वां गृह्णामीति शेषः ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥]

५

[अथ त्रयोदशोऽनुवाकः]

सा- द्वादशे ऋतुग्रहा उक्ताः । त्रयोदशोऽनुवाके ऐन्द्राग्रप्रह उच्यते ।

इन्द्राग्री आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥१॥(१३)॥

१०

इन्द्राग्री इतीन्द्राग्री । आ । गतम् । सुतम् । गीर्भिरिति गीःऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।
अस्य । पातम् । धिया । इषिता ।
इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ।
एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ॥ नो ॥१॥(१३)॥

कात्यायनः- “ ऐन्द्राग्रप्रहं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्री इति ” (काशौ ९.१३.२०) इति ।
प्रतिप्रस्थाता इन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् । पाठस्तु- ‘ इन्द्राग्री आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् ।
१५ अस्य पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ’ इति । हे ^१इन्द्राग्री,
युवां ^२सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति ^३आगतम् आगच्छतम् । कीदृशं सोमम् ? ^४गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि-
र्युक्तमिति शेषः । ^५नभः, नभस्थितैः स्वर्गनिवासिमिर्देवैः ^६वरेण्यं प्रार्थनीयम् । ^७अस्य सोमस्य संबन्धिनं
स्वकीयमंशं ^८पातं युवां पिबतम् । कीदृशौ युवाम् ? ^९धिया अस्मद्बुध्या ^{१०}इषिता प्रार्थितौ । हे सोम,
उपयामेन ग्रहेण गृहीतो भवसि । हे ग्रह, ^{११}इन्द्राग्निभ्यां त्वां गृह्णामि । ^{१२}एषः तव स्थानम् । ^{१३}इन्द्राग्निभ्यां
२० त्वां सादयामि ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥]

आ- ऐन्द्राग्रं गृह्णाति ‘ इन्द्राग्री आ गतम् ’ इति । विश्वामित्रः, इन्द्राग्निदेवस्या गायत्री
यजुरन्ता । हे ^१इन्द्राग्री ^२सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति ^३आगतम् । ^४गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ^५वरेण्यं वरणीयं स्तुत्यं वा । ^६नभः । लुप्तोपममेतत् । भासां ज्योतिषां

18. S1 V1 C om. युवाम्; P1 अस्य for अस्मद्°

9. V1 S1 C after एषः add खरः

७.१४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४३१

ऐन्द्राग्रग्रहमन्त्राः]

नेता इव । यद्वा— नभः आदित्यमिव गीर्भिर्वैरणीयमभिषुतं सोमं प्रति इन्द्राग्नी आगतमिति संबन्धः । ^१धिया ^२इषिता यजमानस्य बुद्ध्या इषिता इषितौ अधीषितौ प्रेषितौ इन्द्राग्नी ^३अस्य सोमस्य ^४पातम् । ‘उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा’ गृह्णामि । ‘एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा’ सादयामि ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥]

५

[अथ चतुर्दशोऽनुवाकः]

सा— त्रयोदशोऽनुवाके ऐन्द्राग्रग्रह उक्तः । चतुर्दशे स एवोच्यते ।

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ।
उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वैष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां त्वा ॥१॥(१४)॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् ।

१०

येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ।

अग्नीन्द्राभ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः । अग्नीन्द्राभ्याम् । त्वा ॥ हौं ॥१॥(१४)॥

तत्रायं विकल्पितो मन्त्र आम्नातः— ‘आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वैष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां त्वा’ इति । ‘ये यजमानाः ^१अग्निम् ^२आ ^३इन्धते आदीपयन्ते । ^४व इति अनर्थको निपातः । ये च ^५आनुषक् आनुपूर्व्येण ^६बर्हिः ^७स्तृणन्ति । ^८येषां ^९युवा जरामृत्युरहितः ^{१०}इन्द्रः ^{११}सखा मित्रलक्षणो भवति । हे सोम, तेषां संबन्धिनि यज्ञे उपयामेन ग्रहेण स्वीकृतो भवसि । त्वामग्नीन्द्रदेवतार्थं गृह्णामि । ^{१२}एषः खरप्रदेशस्तव स्थानम् । त्वां सादयामीति शेषः ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥]

आ— ग्रहस्य द्वितीयो मन्त्रविकल्पः— ‘आ घा ये’ इति । त्रिशोकः । अग्नीन्द्रदेवत्या २० गायत्री यजुरन्ता । इन्धी दीप्तौ । ^१घ इत्यनर्थको निपातः । ^२ये यज्वानः ^३अग्निम् ^४आ ^५इन्धते आदीपयन्ति । ये च ^६आनुषक् । आनुषगिति नामानुपूर्व्येण क्रमेण, ये ^७बर्हिः ^८स्तृणन्ति तेषां ^९इन्द्रः ^{१०}युवा अनुपहतजरामृत्युशरीरः ^{११}सखा समानख्यातः । नेतरेषामयष्वनाम् । ‘उपयाम-गृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वा’ गृह्णामि । ‘एष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां त्वा’ सादयामि ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः]

२५

23.

B1 अयज्ञानां for अयज्वनाम् ।

[अथ पञ्चदशोऽनुवाकः]

सा- चतुर्दशे ऐन्द्राग्रग्रहस्य विकल्पितो मन्त्र उक्तः । पञ्चदशे वैश्वदेवग्रह उच्यते ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वाःसो दाशुषः सुतम् ।

उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः

५ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥१॥ (१५) ॥

ओमासः । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृत इति चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।
दाश्वाःसः । दाशुषः । सुतम् ॥ क्रं ॥१॥ (१५) ॥

कात्यायनः - “ वैश्वदेवं गृह्णाति । शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे ओमास इति ” (काश्रौ ९.१४.१) इति । अध्वर्युयजमानेन स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशात् सकाशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं सोमं
१० गृह्णीयात् । पाठस्तु- ‘ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वाःसो दाशुषः सुतम् । उपयाम-
गृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति । हे विश्वेदेवाः, ‘आ’ गत
आगच्छत । कीदृशाः ? ‘ओमासः रक्षितारः ‘चर्षणीधृतः मनुष्यपोषकाः । अनिष्टनिवारणं रक्षणम् ।
इष्टप्रापणं पोषणम् । ‘सुतम् अभिषुतं सोमं ‘दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य ‘दाश्वाःसः फलं पूर्वं दत्तवन्तः ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥१॥

१५

[इति सप्तमेऽध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥]

आ- वैश्वदेवं गृह्णाति- ‘ ओमासश्चर्षणीधृतः ’ इति । मधुच्छन्दा वैश्वदेवी गायत्री । हे
ओमासः । अव रक्षणे । अवतेर्मन्त्रयये “ ज्वरत्वर ” (पा ६.४.२०) आदिना धातोरूढादेशे,
गुणे चासुगि कृते च, जसि, ओमास, इति भवति । हे ‘ओमासः, अवितारः तर्पयितारस्तर्पणीया
वा । ‘चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्यास्तेषां वृष्ट्यादिप्रदानेन धारयितारः । चर्षणीधृत इति
१० छान्दसः पूर्वपदस्य दीर्घः । विश्वेदेवासः । “ आज्ञेसरसुक् ” (पा ७.१.५०) इति असुगि
देवास इति । हे ‘विश्वे ‘देवासः, ‘आ ‘गत आगच्छत । दाश्वाःसः । दाशेर्लिटि, कसन्तस्य
रूपम् । ‘दाश्वाःसः दानशीलाः देवाः । ‘दाशुषः यागदानादिकरणशीलस्य यजमानस्य
संबन्धिनं ‘सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति आगतेति संबन्धः । ‘उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्त्वा ’ गृह्णामीति शेषः । ‘ एष ते योनिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा ’ सादयामीति ॥१॥

२५

[इति सप्तमेऽध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥]

18. V1 S1 C फलं for फल°

21. B1 हे ओमासश्चर्षणीधृतः for देवास इति

७.१७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४३३

मरुत्वतीयग्रहमन्त्राः]

[अथ षोडशोऽनुवाकः]

सा- षड्दशे वैश्वदेव ग्रह उक्तः । षोडशोऽपि स एवोच्यते ।

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् ।

एदं बर्हिर्नि षीदत ।

उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः

एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥१॥ (१६)॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ षी ॥१॥ (१६)॥

तत्रायं विकल्पितो मन्त्र आम्नातः- ' विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति । हे १० विश्वेदेवाः यूयम् आगत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । आगत्य मे मदीयं इमं हवम् आह्वानं शृणुत । श्रुत्वा च मदीयम् इदं बर्हिः यज्ञे आनिषीदत । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये षोडशोऽनुवाकः ॥]

आ- वैश्वदेवं गृह्णाति ' विश्वे देवास आ गत ' इति । गृत्समदः, वैश्वदेवी गायत्री । हे विश्वे देवासः विश्वेदेवाः, आगत आगच्छत । आगत्य च मे मम इमं हवम् आह्वानं १० शृणुत । श्रुत्वा च ' एदं बर्हिर्नि षीदत ' । मदीयं इदं बर्हिः यज्ञे आनिषीदत । ' उपयाम-गृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा ' गृह्णामि । ' एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा ' सादयामीति शेषः ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये षोडशोऽनुवाकः ॥]

[अथ सप्तदशोऽनुवाकः]

सा- षोडशोऽनुवाके वैश्वदेवग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्र उक्तः । एतावता प्रातःसवनग्रहाः समाप्ताः ॥ २० अथ सप्तदशमारभ्य माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । तत्र त्रयो मरुत्वतीयग्रहाः । तेषां माध्यन्दिनप्रयोगं तित्तिरिराह- " माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते " (तैसं ६.५.५) इति । तेषु प्रथममाह ।

25. V1 S1 C एतावन्तः for एतावता

26. C S1 तत्र ये for त्रयो

27. V1 S1 C after तेषु add त्रिषु

कासं...५५

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।
 तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ।
 उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥१॥ (१७) ॥

५ इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।
 तव । प्रणीती । प्रणीतीति प्रसीती । तव । शूर । शर्मन् ।
 आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञा इति सुयज्ञाः ।
 इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।
 एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ च्ये ॥१॥ (१७) ॥

१० कात्यायनः— “मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति” (काश्रौ १०.१.१४) इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं गृहीयात् । पाठस्तु— ‘इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते’ इति । मरुतो नाम देवा अस्य सन्तीति मरुत्वान् । तस्य संबोधनं हे ‘मरुत्वः । “मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । तादृश इन्द्र, त्वम् इह असदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । यथा शार्याते । शार्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धनि यज्ञे । सुतस्य अमिषुतस्य सोमस्यांशम् अपिबः पीतवानसि । तद्वद् हे शूर वीर इन्द्र, प्रणीती प्रणीत्या प्रणयेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः पूर्वे कवयः तव शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति यथा आविवासन्ति परिचरन्ति तद्वदयमपि यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥१॥ (१७) ॥

[इति सप्तमेऽध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥]

10. V1 S1 C मृतुपात्रेण for first ऋतुपात्रेण;
 V1 S1 C मृतुपात्रेण for second ऋतुपात्रेण । and om. मरुत्वतीयं
 13. P1 वामदेवा अस्य संततिः for नाम देवा अस्य सन्ति; V1 संततिः for सन्तीति ।
 15. P1 om. शार्याते
 16. V1 S1 C om. वीर; V1 S1 C om. प्रणीती
 17. V1 S1 C om. यथा; against आविवासन्ति on the margin विवासतिः
 परिचर्याः

७.१९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४३५

मरुत्वतीयग्रहमन्त्राः]

[अथ अष्टादशोऽनुवाकः]

सा- अष्टादशे मरुत्वतीयग्रहमाह ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत

एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥१॥(१८)॥

५

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमिति ववृधानम् ।

अकवारिमित्यकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय ।

उग्रम् । सहोदामिति सहऽऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ तै ॥१॥(१८)॥

१०

कात्यायनः- “मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति” (काश्रौ १०.३.६) इति । मरुत्वतीयं ग्रहं गृहीयात् । पाठस्तु- ‘मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते’ इति । ‘इह अस्मदीये यज्ञे’ तम् ‘इन्द्रं’ हुवेम वयमाह्वयामः । कीदृशमिन्द्रम् ? ‘मरुत्वन्तम् मरुत्वते’ इति । ‘वृषभं जलस्य वर्षितारम् । ‘वावृधानं कामानां वर्धयितारम् । ‘अकवारिम् १५ अकुत्सितारिम् । वृत्रादीनां शत्रूणामतिप्रबलत्वात् । ‘दिव्यं दिवि भवम् । ‘शासं दुष्टानां शासितारम् । ‘विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहिष्णुम् अनलसमित्यर्थः । ‘अवसे रक्षणाय । ‘नूतनाय’ उग्रम् इदानींतनेभ्यः, यजमानं रक्षितुं तद्वैरिषूग्रमित्यर्थः । ‘सहोदां बलप्रदम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥]

[अथ एकोनविंशोऽनुवाकः]

२०

सा- एकोनविंशे मरुत्वतीयमाह ।

उपयामगृहीतोऽसि मरुतामोजसे त्वा ॥१॥(१९)॥

मरुताम् । ओजसे । त्वा ॥ ई ॥१॥(१९)॥

2. V1 S1 C before अष्टा° add अथ
15. S1 C जल° for जलस्य; V1 S1 C om. अकवारिम् ... शासितारं (L. 16)
17. S1 C om. अवसे ... उग्रमित्यर्थ (L. 13)

[मरुत्वतीयग्रहमन्त्राः]

कात्यायनः— “ ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतामोजस इति ” (काश्रौ १०.३.३) इति । ‘ त्वा ’ इति मन्त्रशेषः । हे मरुत्वतीयग्रह, ‘ मरुताम् ’ ओजसे बलाय त्वां गृह्णामीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ।

[इति सप्तमेऽध्याये एकोनविंशोऽनुवाकः ॥]

५

[अथ विंशोऽनुवाकः]

सा— विंशोऽपि स एव मरुत्वतीयग्रह उच्यते ।

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत

१०

एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥१॥(२०)॥

सजोषा इति सजोषाः । इन्द्र । सगण इति सगणः । मरुद्भिरिति मरुत्ऽभिः ।

सोमम् । पिब । वृत्रहेति वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व ।

अथ । अमयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ त्रलै ॥१॥(२०)॥

१५

तत्रायं विकल्पितो मन्त्रः— ‘ सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति । हे ‘ इन्द्र, त्वं ’ सजोषाः । सह जोषसा प्रीत्या सहितः । ‘ सगणः वस्वादिगणैरुपेतः । ‘ मरुद्भिः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणैः सह । एवं सपरिवारः सन् ‘ सोमं ’ पिब । अनेन सोमपानेन हे ‘ शूर विक्रान्त इन्द्र ’ विद्वान् सर्वं जानन् । ‘ वृत्रहा वृत्रं शत्रुं हस्तीति वृत्रहा भविष्यति ।

२०

ततः ‘ शत्रून् ’ जहि छिन्धि, ‘ मृधः संग्रामात् ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तान् । ‘ अपनुदस्व अस्मान् अहत्वा पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः । ‘ अथ अनन्तरं ’ नः अस्माकम् ‘ अभयं ’ विश्वतः सर्वतः ‘ कृणुहि कुरु । स्पष्टमन्यत् ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये विंशोऽनुवाकः ॥]

3. S1 C V1 om. शिष्टं स्पष्टम्

13. V1 P1 सजोषसा for सह जोषसा

18. V1 S1 C ‘ गणोपेतः for गणैरुपेतः; V1 ‘ पञ्चाशता for पञ्चाशन्; P1 CS1 एव for एवं

७.२१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४३७

माहेन्द्रग्रहमन्त्राः]

आ— मरुत्वतीयं गृह्णाति— ‘इन्द्र मरुत्वः’ इति । ‘इन्द्रः मरुत्वः’ इत्यादयश्चतस्र ऐन्द्रीमारुत्य-
स्त्रिष्टुभः । ‘मरुताम्’ इति यजुः । विश्वामित्रार्षम् । हे ^१इन्द्र, हे ^२मरुत्वः, मरुतो नाम देवाः ।
ते अस्य सन्तीति मरुत्वान्, तत्संबोधनम् । “मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि” (पा ८.३.१)
इति रुत्वम् । मरुत्व इति । मरुद्भिः सहितः । ^३इह अस्मदीये यज्ञे ^४सोमं ^५पाहि । कथं
पाहीति ? ‘यथा शार्याते’ । शार्या[तो ह] वा [.....] ॥१॥(१७)॥

[....] भू [? नु] त [ना] य ^१अवसे । ^२इह यज्ञगृहे । अवनाय स्थित्यै रक्षणाय
वा ^३हुवेम । ‘उपयामगृहीतः’ इत्यादि व्याख्यातम् ॥१॥(१८)॥

तृतीयं यजुषा गृह्णाति— ‘उपयामगृहीतोऽसि मरुताम्’ इति । ^१मरुताम् ^२ओजसे ^३त्वा,
गृह्णातीति शेषः । ओज इति बलनाम । तस्मै ॥१॥(१९)॥

चतुर्थो मन्त्रविकल्पः— ‘सजोषाः’ इति । हे ^१इन्द्र, त्वं ^२सजोषाः । जुषेः रूपमेतत् । १०
जोषसा प्रीत्या सह वर्तमान इति सजोषाः समानजोषणः । ^३सगणः, वस्वादिगणैः [उपेतः]
सगणः । ^४मरुद्भिः एकोनपञ्चाशद्भिः मरुद्भिर्देवैः सह । एवं सपरिवारः त्वं ^५सोमं ^६पिव । अनेन
सोमपानेन ^७वृत्रहा भविष्यसि । हे ^८शूर विक्रान्त, ^९विद्वान् एतमर्थं जानन्, सोमं पीत्वा
मरुद्भिः सह ^{१०}शत्रून् वृत्रप्रमुखान् ^{११}जहि छिन्धि । ‘अप मृधो नुदस्व’ । णुद प्रेरणे । ^{१२}मृधः
संग्रामात् अपहताः अवशिष्टाः शत्रवः, तान् ^{१३}अपनुदस्व । त्वया अस्मान् अहत्वा पलायनार्थं १५
प्रेरयस्व प्राणदानं कृषीत्यर्थः । ‘अथाभयं कृणुहि विश्वतो नः’ । ^{१४}अथ अनन्तरं ^{१५}नः अस्माकं
^{१६}अभयं ^{१७}विश्वतः सर्वतः ^{१८}कृणुहि कृषि ॥१॥(२०)॥

[इति सप्तमेऽध्याये सप्तदश-अष्टादश-एकोनविंश-विंश-अनुवाकाः ॥१॥(१७-२०)॥]

[अथ एकविंशोऽनुवाकः]

सा— सप्तदशादिविंशान्तेषु अनुवाकेषु मरुत्वतीयग्रहा उक्ताः । एकविंशे माहेन्द्र-ग्रह उच्यते । २०

महा३ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विर्वा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्रयग्वामृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥१॥(२१)॥

6. B1 अवसानाय for अवनाय

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृवत् । आ । चर्षणिप्रा इति चर्षणिप्राः ।

उत । द्विर्वा इति द्विर्वर्हाः । अमिनः । सहोभिरिति सहोभिः ।

अस्मद्र्यक् । वावृधे । वृध इति वृधे । वीर्याय ।

उरुः । पृथुः । सुकृत इति सुकृतः । कर्तृभिरिति कर्तृभिः । भूत् ।

५ महेन्द्रायेति महाऽइन्द्राय । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महाऽइन्द्राय । त्वा ॥ श्रुः ॥ १ ॥ (२१) ॥

कात्यायनः — “ माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाऽइन्द्र इति ” (काश्रौ १०.३.१०) इति ।
यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतः तथा माहेन्द्रग्रहं तेनैव गृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘ महाऽइन्द्रो
नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विर्वा अमिनः सहोभिः । अस्मद्र्यक्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ।
१० उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति । अयं ‘ महान् ’ इन्द्रः ‘ नृवत् ’ मनुष्यवत्
‘ आचर्षणिप्राः ’ चर्षणयो मनुष्यास्तान् प्राति अभीष्टभोग्यैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजाऽमात्यादिर्मनुष्यः
सेवकान् अभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । ‘ उत अपि च अयं द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोवृद्धिर्यस्येति
‘ द्विर्वाः । ‘ अमिनः ’ सहोभिः बलैरमितः उपमारहितः । ‘ अस्मद्र्यक् ’ अस्मत्सदृशः ‘ वावृधे ’ वृद्धिं
प्राप्तः । यथा वयमस्यानुग्रहात् वृद्धिं प्राप्तास्तथैवायमस्मदीयैर्हविर्भिविवृद्धः । एतदेव प्रपञ्चयते । ‘ वीर्याय
१५ सामर्थ्यसिद्धये ’ कर्तृभिः यजमानैरयं ‘ सुकृतः ’ भूत् सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः ?
‘ उरुः ’ यशसा विपुलः, ‘ पृथुः ’ बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

[इति सप्तमेऽध्याये एकविंशोऽनुवाकः ॥]

आ— माहेन्द्रं गृह्णाति— ‘ महाऽइन्द्रः ’ इति । माहेन्दी त्रिष्टुप् यजुरन्ता । भरद्वाजः ।
‘ इन्द्रः ’ परमैश्वर्ययुक्तः प्रभावतः ‘ महान् । यथा महान् तथा ‘ नृवत् ’, यथा महान्तो मनुष्याः ।
२० यद्वा—नृवन्मनुष्यवत् । ‘ आचर्षणिप्राः ’ इति । कृतेरेतद्रूपं चर्षणिरिति । प्रा पूरणे । आहूतः सन्नागत्य
चर्षणीनां मनुष्याणां हविःप्रदानादिना देवतामार्कषतां वशीकुर्वताम् अभीष्टकामैः प्रपूरयिता
चर्षणिप्राः । किं च ‘ उत ’ द्विर्वाः । वृद्धि वृद्धौ । द्वयोरपि स्थानयोर्मध्यमस्थाने उत्तमे च स्थाने
वर्हाः वृहन् परिवृढः प्रभुः । ‘ अमिनः ’ सहोभिः बलैरमितमात्राः । बहुवचनमविवक्षितम् ।

11. V1 S1 C after प्राति ins. तद्°; P1 om. प्राति;

C (अ) मात्यादि° for (अ) मात्यादिर्, P1 मनुष्य° for मनुष्यः

13. C उपायाएहितः, V1 S1 उपायरहितः for उपमारहितः

14. V1 S1 C विवृद्धिः for विवृद्धः

16. P1 विपुला ... विस्तृता for विपुलः ... विस्तृतः

20. B1 कृषशेद्रादश्च for नृवन्मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः

७.२२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४३९

माहेन्द्रग्रहमन्त्राः]

अपरिमितबलः अतुलितबलः । शत्रुबलैरनुपहिंसितः । ^१अस्मद्यक् । अस्मान् द्रष्टुं सर्वतः
अञ्चतीति अस्मद्यक् । अस्मदर्शनोत्सुकः, अस्मदभिमुखतया गन्ता अस्मद्यक् । 'महानिन्द्रो वावृधे' ।
^२वावृधे वर्धताम् । किमर्थम् ? ^३वीर्याय वीरकर्मणे । य इन्द्रोऽस्मदीयैः ^४कर्तृभिः स्तूयमानः
^५उरुः प्रमाणतः, ^६पृथुः विस्तारेण । सुकृतः शोभनकृत् ^७भूत् भूयात् । 'उपयाम' इत्यादि
व्याख्यातम् ॥१॥

[इति सप्तमेऽध्याये एकविंशोऽनुवाकः ॥२१॥]

[अथ द्वाविंशोऽनुवाकः]

सा- एकविंशे माहेन्द्रग्रह उक्तः । द्वाविंशोऽनुवाके तस्यैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमाग्नायते ॥

महा२३ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा२३ इव ।

स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥१॥ (२२) ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा ।

पर्जन्यः । वृष्टिमा२ इव । वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् इव ।

स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे । ववृध इति ववृधे ॥ इषां ॥१॥ (२२) ॥

[वाचस्पतये तिस्रः ॥३॥ उपयामगृहीतोऽसि द्वे ॥२॥ आ वायो द्वे ॥२॥ अयं वां द्वे ॥२॥ १५
या वामेका ॥१॥ तं प्रत्नथा चतस्रः ॥४॥ अयं वेनः पञ्च ॥५॥ ये देवासश्चतस्रः ॥४॥
इन्द्राय त्वा द्वे ॥२॥ मूर्धानं तिस्रः ॥३॥ यस्त एका ॥१॥ मधव एका ॥१॥ इन्द्राग्नी आगतमेका
॥१॥ आ घा य एका ॥१॥ ओमासश्चर्षणीधृत एका ॥१॥ विश्वेदेवास एका ॥१॥ इन्द्रमरुत्व
एका ॥१॥ मरुत्वन्तं वृषभमेका ॥ मरुतामोजस एका ॥१॥ सजोषा इन्द्र एका ॥१॥
महा२ इन्द्र एका ॥१॥ महा२ इन्द्रेत्येका ॥१॥ द्वाविंशतिरनुवाकेषु चत्वारिंशत् ॥४०॥] २०

[इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितापाठे सप्तमोऽध्यायः ॥ हरिः ॐ ॥]

पाठस्तु- 'महा२३ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा२३ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयाम-
गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा' इति । ^१वृष्टिमान् वृष्ट्यभिमानी ^२पर्जन्यः देवः
^३इव ^४यः ^५इन्द्रः ^६ओजसा बलेन ^७महान् स इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य ^८स्तोमैः स्तोत्रैः

1. B1 द्रविष्ठ for द्रष्टुं
22. P1 om. पाठस्तु
23. V1 S1 C इन्द्रदेवः for देवः

‘वावृधे वर्धताम् । हे सोम, त्वस् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः, तेन गृहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वां महेन्द्रदेवतार्थं गृह्णामीति शेषः । ‘एषः खरप्रदेशस्तव स्थानम् । तं त्वां ‘महेन्द्राय, सादयामीति शेषः ॥१॥

[इति सप्तमोऽध्याये द्वाविंशोऽनुवाकः ॥२॥]

५

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभार्गववर्तकश्रीवीरबुक्कमहीपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये काण्वसंहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

आ— समर्थः द्वितीयो मन्त्रविकल्पः ‘महा२२ इन्द्रः’ इति । माहेन्द्री गायत्री भरद्वाजः ।

१०. ‘यः ‘ओजसा बलेन ‘महान् ‘इन्द्रः ‘पर्जन्यः ‘वृष्टिमान् ‘इव । यथा वृष्टिमान् वृष्टयभिमानी देवः पर्जन्यः वर्षधाराभिरपरिच्छिन्नसंख्यः वृष्टयुत्सर्गकारणशक्तीनामसंख्यावत्त्वेन तथाऽयम-
प्योजसा असंख्या[त]महाभाग्यत्वेन ‘स्तोमैः स्तुतिभिः स्तूयमानः ‘वत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य यज्ञः ‘वावृधे वर्धताम् । अतस्त्वं सोम, ‘उपयामगृहीतः ‘असि । ‘महेन्द्राय महेन्द्रार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः । ‘एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा’, सादयामीति ॥१॥

१५

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्य-वासुदेवपुरीषूज्यपाद-परमकारुण्यासादित-श्रीकृष्णभक्ति-
साम्राज्य-श्रीजातवेद-भट्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदि-श्रीमदानन्दबोध-भट्टोपाध्यायेन
विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे सप्तमोऽध्यायः ॥

2. V1 S1 C om. तं

9. B1 भारद्वाजः for भरद्वाजः

11. B1 देवताः for देवः

(८.१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४४१

आदित्यग्रहमन्त्राः]

अष्टमोऽध्यायः ।।

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

सा- यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगतमन्त्रा उक्ताः । अष्टमेऽध्याये तृतीयसवनादित्यग्रहादिमन्त्रा
उच्यन्ते-

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यत

आदित्येभ्यस्त्वा ॥१॥

कदा । चन° ॥का॥

१०

आदित्येभ्यः । त्वा ॥ शि ॥१॥

सा- कात्यायनः- “ आदित्यग्रहं गृह्णाति सस्त्रवेभ्यः कदा चनेति ” (काश्रौ १०.४.४) इति ।
गृहीतहोमशेषाः सस्त्रवाः । तेभ्यः सकाशादादित्यग्रहं गृह्णीयात् । पाठस्तु- ‘ कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र
सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यत आदित्येभ्यस्त्वा ’ इति । हे ‘इन्द्र, त्वं
‘कदा ‘चन कदाचिदपि ‘न ‘स्तरीः [‘असि] हिंसको न भवसि । किं तु ‘दाशुषे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । १५
हविर्दत्तवतो यजमानस्य हवींषि ‘सश्वसि सेवसे । कुत्र ? ‘उपोप ‘इत् ‘नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव ।
हे ‘मघवन् धनवन् इन्द्र, ‘भूयः ‘इत् ‘नु पुनरेव च ‘देवस्य [ते] तव ‘दानं देयं हविः ‘पृच्यते
संबध्यते । पृची संपर्के । यजमानेन हविर्दीयत इत्यर्थः । हे ग्रह, ‘आदित्येभ्यः देवेभ्यस्त्वां गृह्णामीति
शेषः । अत्रेन्द्रनामभिरण्यादित्य एव स्तूयते ॥१॥

आ- आदित्यग्रहं गृह्णाति- ‘ कदा चन स्तरीरसि ’, ‘ कदा चन प्रयुच्छसि ’ इति द्वे २०
आदित्यदेवत्ये बृहत्यौ पथ्या वा । “ पथ्या पञ्चभिरष्टाक्षरैः ” (द्र. पिंसू ३.४८) इति । अष्टाक्षरैः
पञ्चपादैः पथ्या नाम छन्दो भवति । पथ्येति केचित् । अत्राग्निष्टोमिका मन्त्रा अवभृथपर्यन्ताः ।
एतेषां प्रजापतेरार्पमित्यभिहितं पुरस्तात् । हे ‘इन्द्र, आदित्यस्यापीन्द्रत्वमैश्वर्ययोगात्, आदित्य,

3. C S1 सप्तमा° for सप्तमे°; P1 V1 om. अध्याये; C S1 अष्टमा° for अष्टमे°
12. V1 C S1 आदित्यं for आदित्य°
13. P1 after पाठस्तु ins. अध्यायस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आदित्यदेवत्या बृहती पथ्या च ।
16. P1 after उपोप इत् तु ins. प्रसमुपोदः पादपूरण इति द्विर्भावः ।
17. V1 S1 C तदव for ते तव; V1 S1 C om. पृची संपर्के
21. B1 ‘देवत्यौ बृहत्यौ बृहत्यौ इवामिव पथ्या वाः for ‘देवत्ये बृहत्यौ । पथ्या वा ।

कासं . ५६

‘भूयः याच्यमानस्त्वं’ कदा चन कदाचिदपि न स्तरीः असि, स्तृणातिर्हिसार्थः, तस्यैतद्रूपं स्तरीः इति, न कुप्यसि । अथवा स्तृजाच्छादने । “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः” (उ ४४६) इतीप्रत्यये गुणे च स्तरीः इति भवति । कदा चन कदाचिदपि धनानामाच्छादकः स्तरीः नासि । ‘सश्वसि’ दाशुषे । सश्वतिः सेवाकर्मा । सेवसे । दाशुषे हवींषि दत्तानि [दत्तवते ?], ५ हवींषि वा सेवसे । ‘उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु’ । उपशब्दः पादपूरणः । इत्शब्द एवार्थः । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । भूयःशब्दः बहुतरवचनः । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” (पा ८.१.६) इत्युपशब्दस्य द्विवचनम् । हे मघवन्, मघवान् धनसंपन्नः । ‘देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य’ ते तव संबन्धि ‘दानं क्षिप्रमेव बहु, तं दाश्वासं मामेव’ उपपृच्यते संततं मामेवोपसंबध्यते । ‘आदित्येभ्यः’ [अदितिरखण्डितशक्तिस्तस्याः पुत्रा आदित्याः], तेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सोमग्रहं गृह्णामीति १० शेषः । इन्द्रनामभिरादित्य एव स्तूयते ॥१॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य सर्वनं त इन्द्रियमातस्था अमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥२॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इत्युभे । नि । पासि । जन्मनी इति जन्मनी ।

तुरीय । आदित्य । सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ।

१५ आदित्येभ्यः । त्वा ॥ छौ ॥२॥

कात्यायनः— “पुनः कदा चनेति” (काश्चौ १०.४.५) इति । गृह्णीयादिति शेषः । पाठस्तु— ‘कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सर्वनं त इन्द्रियमातस्था अमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा’ इति । प्रशब्दो निषेधार्थः । युच्छिधातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र, त्वं कदाचिदपि न प्रमाद्यसि । किंतु वर्तमानं आवि चेति ‘उभे यजमानस्य’ जन्मनी ‘नि’ पासि नितरां पालयसि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे

1. B1 स्तृणाते for स्तृणातिर्
2. B1 सवितृस्तृण् तृभ्य इरिति प्रत्यये for अवितृ ... प्रत्यये [L, 3]
3. B1 धननाम । छान्दकस्तरीर्नास्ति for धना ... नासि [L, 4]
5. B1 इभ्यः शब्दो for इत्शब्दः
7. B1 मघवद्धन° for मघवान् धन°
8. B1 °संगताम् for °संबध्यते
9. B1 अवदतखण्डितशक्ते उरू for अदिति ... आदित्याः
16. P1 after पाठस्तु ins. पूर्ववत्
17. P1 V1 तुर्या° for तुरीया°
18. V1 S1 C नशब्दो for प्रशब्दो; P1 after निषेधार्थः ins. यद्वा काक्का व्याख्येयः
19. C S1 om. अर्थे;

८१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४४३

आदित्यग्रहमन्त्राः]

वर्णव्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे 'आदित्य, यत् तृतीयं 'सवनं 'ते त्वदीयं, तस्मिन् सवने इन्द्रियाभिवृद्धिकारणम् अमृतसमानं इविः 'दिवि द्युलोकसमाने 'आ 'तस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् । स्पष्टमन्यत् ॥२॥

आ— द्वितीयं गृह्णाति— 'कदा चन प्रयुच्छसि' इति । कदाशब्दः कालवचनः । 'चन इति निपातोऽत्र पुनरर्थे । युच्छतिः प्रमादार्थः । प्रशब्दोऽत्र धात्वर्थनिवृत्तिमाचष्टे । हे श्रीभगवन् 'आदित्य, कस्मिन्नहनि त्वं पुनः 'प्रयुच्छसि पुनः पुनः प्रमाद्यसि ? उदयतापपाक-प्रकाशादिकार्यं प्रति न कस्यांचिदवस्थायां प्रमादं करोषीत्यर्थः । किं च— 'उभे नि पासि जन्मनी' । 'उभे 'जन्मनी देवमनुष्यसंबन्धिनी । यद्वा— अवित्र (अदितिपुत्र ?) याज्ञिकजन्मनी वर्तमानभविष्यज्जन्मनी वा, नितरां 'पासि नियमेन पासि । आदित्यग्रहमेव चतुर्थसवनत्वेन निरूपयन्नामन्त्रयते— 'तुरीय' इति । 'तुरीय चतुर्थसवनात्मक हे 'आदित्य, 'सवनं 'ते तव १० त्वदीयं सवनम् 'इन्द्रियम् इन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य प्रियं वीर्यवत्त्वं तदेतत् तवैव 'आतस्थौ आस्थितं, तथापि 'अमृतम् अनश्वरं विज्ञानानन्दलक्षणं, 'दिवि द्युलोके आदित्यमण्डलान्तरे स्थितम् । तदुक्तम्— " पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि " (ऋसं १०.८.३) इति श्रुतेः । एवं परापररूपेण अस्यामृच्यादित्यः स्तूयते ॥२॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवेता मृळयन्तः ।

१५

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्यादहोश्चिद्वा वरिवोवित्तराऽसदादित्येभ्यस्त्वा ।
विवस्वा ३ आदित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन् मत्स्व ॥३॥ (१)॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवेत । मृळयन्तः ।
आ । वः । अर्वाची । सुमतिरिति सुऽमतिः । ववृत्त्यात् ।
अहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरेति वरिवोवित्तरा । असत् ।
आदित्येभ्यः । स्वा । विवस्वान् । आदित्य ।
एषः । ते । सोमपीथ इति सोमऽपीथः । तस्मिन् । मत्स्व ॥ ढूळैः ॥३॥ (१)॥

२०

1. P1 तुर्य° for तुरीय° P1 after प्रयुक्तः । ins. तुर्येत्येनल्लुप्तसप्तम्येकमाविभाक्तिकम् ।
आद्युदात्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
2. Pi om. दिवि
7. B1 after प्रमादं adds न
9. B1 चतुर्थसमत्वेन for चतुर्थसवनत्वेन

[आदित्यग्रहमन्त्राः]

सा- कात्यायनः- “ दध्ना श्रीणात्थेनं यज्ञो देवानामिति ” (काश्रौ १००४.५) इति ।
 एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् । पाठस्तु- ‘ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृळयन्तः ।
 आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदादित्येभ्यस्त्वा ’ इति । यस्मात् ‘यज्ञः’ देवानाम्
 आदित्यानां युष्माकं ‘सुम्नं सुखं कर्तुं’ प्रत्येति, तस्मात् ‘आदित्यासः आदित्या यूयं’ मृळयन्तः अस्माकं
 ५ सुखयितारः भवत । ‘वः युष्माकं’ या ‘सुमतिः शोभना बुद्धिः भक्तानुग्रहपरा, सा ‘अर्वाची अस्मदभिमुखी
 ‘आववृत्यात् आवर्तताम् । पुनरपि सैव विशेष्यते- ‘अहोः हननशीलस्य पापिनोऽपि, चित् चेत् या सुमतिः,
 वरिवो धनं तद्वेत्तीति, तत्रातिशयेन नेत्री लब्ध्री वा ‘वरिवोवित्तरा’ असत् भवेत्, सा सुमतिरस्मदभिमुखी
 सती आववृत्यादिति संबन्धः । हे सोम, त्वाम् ‘आदित्येभ्यः देवेभ्यो दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥

कात्यायनः- “ उपांशुसवनेनैनं मिश्रयति विवस्वाः३ आदित्येति ” (काश्रौ १००४.६) इति ।
 १० उपांशुग्रहार्थं येन पाषाणेन सोमोऽभिषूयते- तादृशेन पाषाणेन एनं ग्रहं मिश्रीकुर्यात् । पाठस्तु- ‘विवस्वाः३
 आदित्येभ्यस्ते सोमपीथस्तस्मिन् मत्स्व’ इति । हे ‘आदित्य, त्वम् तमांसि विवासयतीति’ विवस्वान् विशिष्ट-
 धनवान् वा असि । ‘एष पात्रस्थः’ ते तव ‘सोमपीथः पातव्यः सोमः, तस्मिन् मत्स्व तृप्तिं कुरु ॥३॥

[इत्यष्टमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥]

आ- दध्ना श्रीणाति- ‘यज्ञो देवानाम्’ इति । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । कुत्सः ।
 १५ ‘आदित्येभ्यस्त्वा’ इति यज्ञः । यस्मात् [‘यज्ञः’] ‘देवानां’ ‘सुम्नं सुखं कर्तुं’ प्रत्येति
 तस्माद्धेतोः हे ‘आदित्यासः आदित्याः । मृड सुखने । मृडयन्तः मृडयितारः अस्माकं सुखयितारः
 ‘भवत । तिपश्छान्दसो दीर्घः । ‘आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यात्’ । ‘वः युष्माकं’ या ‘सुमतिः
 शोभना भक्तानुग्रहपरा [बुद्धिः] ‘अर्वाची अर्वागञ्चनशीला अस्मदभिमुखी ‘आववृत्यात्
 आवर्तताम् । पुनरपि मतिर्विशेष्यते- ‘अहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत्’ । ‘अहोः अहनशीलस्य
 २० पापिनोऽपि या सुमतिः । ‘वरिवोवित्तरा वरिवो धनं तद्वेत्तीति तत्रातिशयेन नेत्री लब्ध्री वा
 वरिवोवित्तरा’ असत् अभवत् । अस्मदभिमुखी सती आववृत्यात् इति संबन्धः ॥

2. V1 S1 C एतम् for एनम् ; V1 S1 C मिश्रितं for मिश्री°
3. V1 S1 C om. यस्मात्
4. V1 S1 C om. युष्माकं and तस्मात्, P1 after मृळयन्तः ins. मृड सुखने;
P1 C V1 S1 मृडयन्तः for मृळयन्तः
9. V1 S1 C om. एनम्
11. P1 om. विशिष्ट°
12. V1 S1 C om. असि, P1 after मत्स्व ins. मद तृप्तौ
15. B1 कर्तुं यज्ञं for कर्तुं
17. B1 भवय for भवत; B1 स्यात् for तिपः
19. B1 आवर्तताम् (आवर्तताम्)

८-२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४४५

सोमविशेषावेक्षणमन्त्रः]

उपांशुसवनेन ग्रहं मिश्रयति— 'विवस्वा ५३ आदित्य' इति । लिङ्गोक्तदैवत्यं यजुः । तमांसि विवासयतीति ^१विवस्वान्, विशिष्टं वसु धनम् [अस्येति विवस्वान्] धनवान् वा । हे ^१आदित्य, ^१एषः ^१ते तव ^१सोमपीथः सोमपानम् । ^१तस्मिन् सोमपाने ^१मत्स्व । मद तृप्तौ । तृप्तिं कुरु ॥३॥

[इत्यष्टमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥]

५

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

प्रथमेऽनुवाके आदित्यग्रह उक्तः । द्वितीये सोमविशेषावेक्षणमुच्यते ।

श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुतः ।
पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहाऽरप एधते गृहे ॥१॥(२)॥

श्रत् । अस्मै । नरः । वचसे । दधातन् ।
यत् । आशीर्देत्याशीऽदा । दम्पती इति दमऽपती । वामम् । अश्नुतः ।
पुमान् । पुत्रः । जायते । विन्दते । वसु ।
अध । विश्वाहा । अरपः । एधते । गृहे ॥ १॥(२)॥

१०

कात्यायनः — “ श्रदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नी ” (काश्रौ १०.५.४) इति । पत्नी एतं सोमविशेषं पश्येत् । पाठस्तु— ‘ श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहाऽरप एधते गृहे ’ इति । हे नरः नेतारः ऋत्विग्यजमानाः, यत् ये यूयम् आशीर्दा । सुब्लोपइच्छान्दसः । आशिषां दातारः । ते यूयम् अस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रत् दधातन् श्रद्धां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः । दम्पती पतिपत्न्यौ पत्नीयजमानौ वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलम् अश्नुतः प्राप्नुतः । किं च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते । वसु धनं विन्दते लभते । अध अनन्तरं विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे एधते वर्धते ॥१॥

२०

[इत्यष्टमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

15. P1 after °विशेषं ins. आशिरमित्यर्थः
16. C1 °यजमानपतयो for यत् ये
17. C V1 S1 आशिषो for आशिषां
18. V1 S1 C वननीयसंबन्धि भजनीयं for वननीयं संभजनीयं
20. P1 after अध ins; अधशब्द अयेत्यर्थवाचकः; P1 after अरपः ins. रपोरिप्रामिति पापनामनी.

आ— अवेक्षयति पत्नी — ‘ श्रद्दस्मै नरः ’ इति । आशीर्देव्या जगती यजमानपत्नीविषया ।
 श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । श्रद्दधातनेत्यत्र नकारोऽनर्थकः । हे नरः ऋत्विग्यजमानाः, यत्
 ये आशीर्दा । सुलोपश्छान्दसः । आशीर्दा आशिषो दातारः । ते यूयम् अस्मै वचसे
 आशीर्वचनाय श्रद्द दधातन श्रद्धां कुरुत (सत्य) बुद्धिम् आस्तिक्यबुद्धिं कुरुत । दम्पती पतिपत्न्यौ
 पत्नीयजमानौ वामं वननीयम् अर्नुतः यज्ञफलं प्राप्नुतः । किं च इहैव पुमान् पुत्रः
 जायते पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रो जायताम् । किं च विन्दते वसु धनं लभते । अध अथेत्येतौ
 छन्दसि समानार्थौ । अध अनन्तरं विश्वाहा सर्वदा । अपः, रपो रिप्रामिति पापनाम, पापरहितः ।
 रपोऽस्य न विद्यते इत्ययम् अपः अपापः सन् गृहे एवावास्थितः एधते वर्धते ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

१०

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

द्वितीये सोमविशेषावेक्षणमुक्तम् । तृतीये सावित्रग्रह उच्यते ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेर्दिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम ॥१॥ (३) ॥

१५

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊ५ इत्यूम् । श्वः ।

दिवेर्दिव इति दिवेऽर्दिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः ।

अया । धिया । वामभाज इति वामभाजः । स्याम ॥णौ॥ १॥ (३) ॥

कात्यायनः— “ उपा५ अन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति ” (काश्रौ १०५.१३)
 इति । उपा५ अन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं गृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘ वाममद्य सवितर्वाममु श्वो
 २० दिवेर्दिवे वाममस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम ’ इति । हे सवितः
 सर्वस्य प्रेरयितृदेव, अद्य अस्मिन् दिने अस्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय, देहीत्यर्थः ।
 श्वः अपि समनन्तरदिने वामं सावीः । दिवेर्दिवे तत् ऊर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हि यस्मात्
 कारणात् हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरैः विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धये अया अनया
 २५ धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वामभाजः स्याम वननीयकर्मानुष्ठायिनो भवेम । तस्मादस्मभ्यं वननीयं
 कर्मफलं प्रेरयेति संबन्धः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः]

23. V1 S1 C *निवास* for *निवासस्य

25. V1 S1 C प्रेरयति for प्रेरय

८४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४४७

सावित्रग्रहमन्त्रः]

आ— सावित्रग्रहं गृह्णाति— ‘वाममघ’ इति । भा[म?]रद्वाजो बार्हस्पत्यः । सवितृदेवत्याऽनुष्टुप् । हे ^१सवितः, ^२अस्मभ्यं ^३वामं ^४सावीः इति संबन्धः । ^५अथ अस्मिन्नहनि वामं वननीयं मङ्गलम् अस्मभ्यं सावीः । षू प्रेरणे । प्रेरय । उकारस्य समुच्चयो वाऽर्थः, अवधारणं वा । ^६अथः श्रोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामम् ^७एव सावीः ।

किं वा बहुनोक्तेन । ^८दिवेदिवे अहन्यहनि अस्मभ्यं ^९वामं सावीः । हे ^{१०}देव देवनादिगुणयुक्त, ^{११}हि यस्मात् त्वमेवंगुणयुक्तः तस्मात् ^{१२}वामस्य ^{१३}क्षयस्य निवासस्य ^{१४}भूरेः महतः अनल्पस्य धनपूर्णस्य वामस्य मङ्गलयुक्तस्य निवासस्य त्वं दाता भवेति शेषः ॥

^{१५}अया ^{१६}धिया अनया धिया । धीरिति कर्मनाम । धिया अनेन कर्मणा सोमाख्येन कर्मणा ^{१७}वामभाजः ^{१८}स्याम । अथवा अया धियां अनया बुद्ध्या सोमप्राप्तिकारणभूतया युष्मद्दत्तया वामभाजः मङ्गलफलभागिनः, स्यामेति संबन्धः ॥१॥

१०

[इत्यष्टमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥]

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

तृतीयेऽनुवाके सावित्रग्रह उक्तः । चतुर्थेऽनुवाके तस्यैव विकल्पितो मन्त्र आम्नायते ।

उपयामगृहीतोऽसि

सावित्रोऽसि चनोधाश्चनो मयि धेहि ।

१५

जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिं भगाय सवित्रे त्वा ॥१॥(४)॥

सावित्रः । असि । चनोधा इति चनःऽधाः । चनः । मयि । धेहि ।

जिन्वं । यज्ञम् । जिन्वं । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । भगाय । सवित्रे । त्वा ॥ १ ॥ (४) ॥

सा— ‘उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनो मयि धेहि । जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिं भगाय सवित्रे त्वा’ इति । हे सोम, त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वं ^१सावित्रः २० ^२असि सवितृदेवत्योऽसि । ^३चन इत्यन्ननाम । चनः अन्नं धत्त इति ^४चनोधाः अन्नस्य धारयिता भवसि । ^५चनः ^६मयि ^७धेहि स्थापय । ^८यज्ञं ^९जिन्वं प्रीणय । ^{१०}यज्ञपतिं यजमानं तर्पय । ^{११}भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय । “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृष्णां भग इतीर्यते” (विपु ६-५-७४) इति । तादृशाय ^{१२}सवित्रे सर्वप्राणिनां देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥]

1-11 [B1 commentary of Ānandabodha on third anuvāka is missing]

21. V1 S1 C om. चन इत्यन्ननाम

[वैश्वदेवग्रहमन्त्रः]

आ— सावित्रं गृह्णाति— ‘उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि’ इति । सवितृदेवतया बृहती ।
 ‘सावित्रः’ असि सवितृदेवत्योऽसि । ‘चनोधाः’ । चन इति अन्ननाम । चनं धत्त इति चनोधाः
 अन्नस्य धारयिता असि । अत अव ‘चनः’ अन्नं ‘मयि’ धेहि स्थापय । ‘जिन्व’ यज्ञम् ।
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । यज्ञं तर्पय । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं तर्पय । ‘भगाय’ । “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
 ५ धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीहना ” (विपु ६.५.६४) इति ।
 ऐश्वर्यादिरूपाय ‘भगाय’ ‘सावित्रे’ सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय सावित्रर्थं त्वां गृह्णामीति
 शेषः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

१० सा— चतुर्थेऽनुवाके सावित्रग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्र उक्तः । पञ्चमे वैश्वदेवग्रह उच्यते ।

उपयामगृहीतोऽसि

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः ।

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥१॥ (५)॥

सुशर्मेति सुऽशर्मा । असि । सुप्रतिष्ठानः । सुप्रतिस्थान इति सुऽप्रतिस्थानः ।

१५ बृहदुक्षायेति बृहतऽउक्षाय । नमः ॥ डे ॥१॥ (५) ॥

कात्यायनः— “ महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसीति ” (काश्रौ १०.६.२) इति ।
 वैश्वदेवग्रहं गृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा
 देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः’ इति । हे वैश्वदेवग्रह, त्वं ‘सुशर्मा’ असि शोभनं शर्मं सुखं यस्य
 तादृशो भवसि । सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । बृहदुक्षाय । बृहन्महांश्चासा उक्षा सेक्ता चेति
 २० बृहदुक्षः । “ प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः ” (शब्रा ४.४.१.१४) इति श्रुतेः । तादृशाय सर्वजगदुत्पादयित्रे
 विश्वदेवात्मकाय प्रजापतये । नमः इत्यन्ननाम । सोमाख्यमन्नं गृह्णामीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥]

आ— वैश्वदेवं गृह्णाति— ‘उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसि’ इति । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् ।
 ‘सुशर्मा’ [शोभनं शर्म] शरणमाश्रयो [वा यस्य स सु] शर्मा ‘असि’ । ‘सुप्रतिष्ठानः’

८६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४४९

पात्नीवतग्रहमन्त्राः]

[शोभनं प्रतिष्ठानं] यस्य सः सुप्रतिष्ठानः, प्रतिष्ठाहेतुस्त्वमसि । “ प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः ”
 (शब्रा ४.४.१.१४) इति श्रुतेः । प्राणहेतुत्वात् प्राणः । अन्नं च प्राणहेतुः । बृहदुक्षाय
 नमः । उक्ष सेचने । बृहंश्चासावुक्षा चेति बृहदुक्षः, तस्मै बृहदुक्षाय सेक्रे वृष्टेरुपादयित्रे
 जगदुत्पत्त्यादिकर्त्रे वा । नमः इत्यन्नाम । सोमाख्यमिदमन्नं बृहदुक्षार्यम् । विश्वेदेवात्मक-
 प्रजापतिरूपबृहदुक्षार्थं गृह्णामीत्यर्थः । “ प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः ” (शब्रा ४.४.१.१४) इति
 श्रुतेः । यस्मादेवं तस्मात् उपयामगृहीतः असि विश्वेभ्यः देवेभ्यः सोमं त्वा गृह्णामीति
 शेषः । एषः ते योनिः विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः, सादयामीति शेषः ॥१॥
 [इत्यष्टमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा- पञ्चमेऽनुवाके महावैश्वदेवग्रह उक्तः । षष्ठे पात्नीवतग्रह उच्यते ।

१०

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य ते देव सोम ।

इन्द्र इन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहांश्च ऋध्यासम् ॥१॥

बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पतिऽसुतस्य । ते । देव । सोम ।

इन्द्रो इतीन्द्रो । इन्द्रियावतः । इन्द्रियवत इतीन्द्रियवतः ।

पत्नीवत इति पत्नीऽवतः । ग्रहान् । ऋध्यासम् ॥ १ ॥

१५

कात्यायनः- “ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं ग्रहं गृह्णाति ”
 (काश्रौ १००६-१६) इति । प्रतिप्रस्थाता पात्नीवताख्यं ग्रहमुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण गृह्णीयात् । पाठस्तु-
 ‘ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य ते देव सोम । इन्द्र इन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहांश्च ऋध्यासम् ’
 इति । हे इन्द्रो क्लेदनरूप देव दीप्यमान सोम, बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञाख्यस्य कर्मणः
 पत्या पालयित्रा यजमानेन अभिषुतस्य ते तव संबन्धिनः [ग्रहान्] उपांशुप्रभृतीन् पात्रविशेषान् २०
 ऋध्यासं समृद्धान् करोमि । कीदृशान् ? इन्द्रियावतः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् । शिष्टं
 स्पष्टम् ॥१॥

5. B1 गृह्णीम इत्यर्थः for गृह्णामीत्यर्थः ।

19. V1 S1 C om. महतो; V1 यज्ञस्य for यज्ञाख्यस्य; C यज्ञस्य for यज्ञाख्यस्य

20. V1 S1 C संबन्धी for संबन्धिनो

21. V1 S1 C om. समृद्धान् करोमि

कासं...५७

[पात्नीवतग्रहमन्त्राः

आ- उपांशुपात्रेण पात्नीवतं गृह्णाति- 'उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य' इति ।
 लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । इन्दतीतीन्दुः । तत्संबोधनम् । हे 'इन्दो' 'देव' 'सोम', 'ते' तव
 'बृहस्पतिसुतस्य' बृहस्पतिना ब्राह्मणेन सुतस्य । यद्वा- बृहतो यज्ञाख्यकर्मणः पत्या पालयित्रा
 यजमानेन सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य 'ग्रहान्' । कथंभूतान् ग्रहानिति । 'इन्द्रियावतः' इन्द्रियवतः
 ५ 'पत्नीवतः' (पत्नीसंयुक्तान्) उपांशुप्रभृतीन् ग्रहान् पात्रविशेषान् 'ऋध्यासं' संवर्धयेयम् ॥१॥

अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽऽस ।

अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥२॥

अहम् । परस्तात् । अहम् । अवस्तात् ।

यत् । अन्तरिक्षम् । तत् । ऊँ इत्यूम् । मे । पिता । आस ।

१० अहम् । सूर्यम् । उभयतः । ददर्श ।

अहम् । देवानाम् । परमम् । गुहा । यत् ॥ कः ॥२॥

सा- कात्यायनः - " प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति " (काश्रौ १००६०१७) इति ।
 प्रचरणीपात्रे अवशिष्टेनोदकेन पात्नीवतं ग्रहं मिश्रीकुर्यात् । पाठस्तु- 'अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं
 तदु मे पिताऽऽस । अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत्' इति । अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य
 १५ सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य ब्रूते - 'अहं परमात्मरूपः सन् 'परस्तात्' उपरितनद्यलोकादौ 'अवस्ताद्'
 अधस्तनभूलोकादौ तिष्ठामीति शेषः । 'यद् अन्तरिक्षं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति 'तत् 'उ तदेव 'मे देहधारिणो
 मम 'पिता सवितृवत् पालको बभूव । अहं परमात्मरूपः सन् 'उभयतः' उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा 'सूर्य'
 'ददर्श' दृष्टवानस्मि । 'यत् वस्तु 'देवानाम्' इन्द्रादीनां हृदये 'परमं' 'गुहा' अत्यन्तं गोप्यमस्ति
 तदेवाहमस्मि ॥२॥

२० आ- श्रीणाति - 'अहं परस्तात्' इति । अध्यात्मदैवत्या त्रिष्टुप् । प्रजापतिरूपेणात्मानं
 पश्यन् श्रीणाति । 'अहं' 'परस्तात्' अस्य जगतः परस्तात् उपरिष्ठात्, 'यत्' अहमध्यात्मरूपः
 जगतः पूर्वं पश्चाच्चेत्यर्थः । 'यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत्' । 'यत्' 'तत्' ['अन्तरिक्षं'] तदेव 'मे
 मम' 'पिता' स एव पालकः सदाऽभूत् । 'अहं सूर्यमुभयतो ददर्श' । 'उभयतः' परस्तादवस्ताच्च

3. B1 ब्राह्मणसुतस्य for ब्राह्मणेन सुतस्य
5. B1 पत्निवन्तः for पत्नीवतः
13. P1 पात्नीवन्तं, V1 पत्नीवन्तं for पात्नीवतं
15. V1 S1 C 'रूपम्' for रूपत्वम्
17. V1 S1 C प्रतिपालको for पालको
18. V1 S1 C अत्यन्त° for अत्यन्तं
23. B1 after उभयतो add ददर्श

(८.६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४५१

पात्नीवतग्रहमन्त्राः]

सूर्य, (षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यप् रुडागमश्च), प्रेरणात् सूर्यः, तं प्रेरकम् अहं ददर्श आत्मत्वेन पश्यामि । ' अहं देवानां परमं गुहा यत् ' । देवानाम् इन्द्राग्न्यादीनां यत् परमं प्रकृष्टतमं गुहा गुहावत्, गुहा यज्ञे अतिगोप्यरूपं विष्णोः परमं पदलक्षणं तत् अहम् एव । एवं मन्त्ररूपेणापि परमानुग्रहकारिणी श्रुतिः परमार्थमुपदिशति ॥२॥

अग्ने वाक् पत्नि सजूर्देवेन त्वष्टा ।

सोमं पिब स्वाहा ॥३॥

अग्ने । वाक् । पत्नि । सजूर्दिति सज्जः । देवेन । त्वष्टा ।

सोमम् । पिब । स्वाहा ॥ कौ ॥३॥

सा- कात्यायनः - “ अग्ने वाक् पत्नीत्युत्तरार्धे जुहोति ” (द्र. काश्रौ १०.६.१९) इति । आहवनीयस्योत्तरभागे जुहुयात् । पाठस्तु- ‘ अग्ने वाक् पत्नि सजूर्देवेन त्वष्टा । सोमं पिब स्वाहा ’ इति । १० हे वाक् वागभिमानिनि, हे पत्नि पत्नीवत् अग्ने, त्वष्टा देवेन सह सज्जः समानप्रीतिः सन् सोमं पिब । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३॥

आ- जुहोति- ‘ अग्ने वाक् पत्नि ’ इति । आग्नेयी त्रिपदा गायत्री । हे अग्ने वाक्, हे पत्नि, पत्नीवन्नग्ने इत्यर्थः । त्वष्टा देवेन सह सज्जः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३॥

प्रजापतिर्वृषांसि रेतोधा रेतो मयि धेहि ।

प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥४॥(६)॥

प्रजापतिरिति प्रजापतिः । वृषा । असि । रेतोधा इति रेतःधाः । रेतः । मयि । धेहि ।

प्रजापतेरिति प्रजापतेः । ते । वृष्णः ।

रेतोधस इति रेतःधसः । रेतोधामिति रेतःधाम् । अशीय ॥ श्री ॥४॥(६)॥

सा- कात्यायनः - “ उद्गातृवत् । पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुदगातारं समीक्षयति प्रजापतिर्वृषांसितीति ” (काश्रौ १०.७.२-३) इति । पूर्वमुदगातुर्यथा सदःप्रवेशनं तथा पत्नीं सदः प्रवेशयित्वा पश्चिमोत्तरदिशोर्मध्ये स्थितां ताम् उद्गात्रा समीक्षयेत् । पत्नी उद्गातारं पश्येदित्यर्थः ।

1. B1 स्तुष्टुप् ईरणात् for षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यप् रुडागमश्च

23. P1 सह [स] मीक्षये for समीक्षयेत्

[माहेन्द्रग्रहमन्त्रः]

पाठस्तु— ' प्रजापतिर्वृषाऽसि रेतोधा रेतो मयि धेहि । प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ' इति ।
 'प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं वृषा असि सेक्ता भवसि । रेतोधाः रेतसो वीर्यस्य धारयिताऽसि ।
 एवंगुणयुक्तस्त्वं रेतः वीर्यं मयि धेहि स्थापय । तदनन्तरं वृष्णः वीर्यस्य सेक्तुः रेतोधसः रेतसो
 धारयितुः प्रजापतेः ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रम् अशीय
 ५ प्राप्नुयाम् ॥४॥

[इत्यष्टमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥]

आ— पत्न्युद्गातात्तस्मैक्षते— ' प्रजापतिर्वृषाऽसि ' इति । प्रजापत्यनुष्टुप् । यस्त्वं
 'प्रजापतिः स त्वं वृषा असि । यत्स्त्वं रेतोधाः रेतसो धारयिताऽसि अतः रेतः मयि
 धेहि स्थापय । यत्स्त्वमेवंगुणः तस्मात् वृष्णः रेतसः सेक्तुः प्रजापतेः ते तव सकाशात्
 १० रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रम् अशीय प्राप्नुयाम् ॥३॥

[इत्यष्टमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

सा— षष्ठेऽनुवाके पात्नीवतग्रह उक्तः । सप्तमे हारियोजनग्रह उच्यते—

उपयामगृहीतोऽसि

१५

हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा ।

हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥१॥

हरिः । असि । हारियोजन इति हारियोजनः । हरिभ्यामिति हरिभ्याम् । त्वा ।

हर्योः । धानाः । स्थ । सहसोमा इति सहसोमाः । इन्द्राय ॥ णं ॥१॥

कात्यायनः — “ द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति ” (काश्रौ १०.८.१)
 २० इति । द्रोणकलशस्थं सोमं हारियोजनग्रहे गृह्णीयात् । पाठस्तु— ' उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो
 हरिभ्यां त्वा ' इति । हे सोम, त्वं हरिः हरितवर्णः असि । हे ग्रह, त्वं हारियोजनः, हरी इन्द्राश्चौ,
 तौ येन युज्येते इति [सः ?] हारियोजनः इन्द्रः, तत्संबन्धी भवसि । हे सोम, त्वां हरिभ्यां
 गृह्णामीति शेषः ॥

कात्यायनः — “ धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति ” (काश्रौ १०.८.२) इति । भृष्टयवान्
 २५ हारियोजनग्रहे निदध्यात् । पाठस्तु— ' हर्योर्धानाः स्थ सहसोमा इन्द्राय ' इति । सहसोमाः सोमेन
 सहिताः धानाः भृष्टयवाः इन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः अभयोर्भवन्ति ॥१॥

13. C S1 ग्रहग्रहणम्, V1 ग्रहणम् for first ग्रहः

22. V1 S1 C प्रयुज्येते for युज्येते; P1 C S1 V1 हरि for हरि

माहेन्द्रग्रहमन्त्राः]

आ- हरियोजनं गृह्णाति- 'उपयामगृहीतोऽसि (हरिरसि)' इति । अत्र विभज्य विनियोगः । पूर्वार्धम् ऋक्सामदेवत्यम् । उत्तरं धानादेवत्यम् । एकीकृत्य छन्दोऽनुष्टुप् । इन्द्रात्मना सोमः स्तूयते । सोम, त्वं 'हरिः' 'असि' हरितवर्णोऽसि । यद्वा- हरिरिन्द्रोऽसि । 'हारियोजनः', हरी इन्द्राश्चौ तौ ऋक्सामलक्षणौ । हरी युज्येते येन स हरियोजनः । छन्दसि हरियोजन एव हारियोजनः इन्द्रः । "ऋक्सामे वै हरी" (शब्रा ४.४.३.६) इति श्रुतेः । 'हरिभ्यां सोमं' 'त्वा गृह्णामीति' शेषः ॥

धाना आवपति- 'हर्योर्धानाः स्थ सहसोमा इन्द्राय' । सोमेन सहिताः 'धानाः' लाजाः 'सहसोमाः' । 'हर्योः' 'इन्द्राय' । व्यत्ययः । इन्द्रस्य हर्योः इन्द्रस्याश्वयोः 'स्थ भवथ ॥१॥

यस्ते देव सोमाश्चसनिर्भक्षो यो गोसनिः ।

तस्य त इष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्योपहूत

उपहूतस्य भक्षयामि ॥२॥ (७) ॥

१०

यः । ते । देव । सोम । अश्वसनिरित्यश्वऽसनिः । भक्षः । यः । गोसनिरिति गोऽसनिः । तस्य । ते । इष्टयजुष इतीष्टयजुषः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुतस्तोमस्य । शस्तोकथस्येति शस्तऽउक्तस्य । उपहूत इत्युपऽहूतः । उपहूतस्येत्युपऽहूतस्य । भक्षयामि ॥ च्छे ॥२॥ (७) ॥

१५

सा- कात्यायनः - "यस्ते देव सोमाश्चसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वा" (काश्रौ १०.८.५) इति । प्राणधारणार्थं यो भक्षस्तं भक्षयेत् । पाठस्तु- 'यस्ते देव सोमाश्चसनिर्भक्षो यो गोसनिः । तस्य त इष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्योपहूत उपहूतस्य भक्षयामि' इति । हे 'देव दीप्यमान' 'सोम, 'ते त्वदीयः' 'भक्षः' 'अश्वसनिः' अश्वानां दाता, 'यः भक्षः' गवां दाता, 'तस्य तादृशस्य' 'ते त्वदीयं तादृशं भक्षम्' 'उपहूतः' अभ्यनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते ? 'इष्टयजुषः' इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । २० 'स्तुतस्तोमस्य' उद्गातृभिः स्तुतानि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तस्य । ['शस्तोकथस्य'] होतृभिः शस्तानि उक्तानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोकथस्तस्य । 'उपहूतस्य' अभ्यनुज्ञातस्य ॥२॥
[इत्यष्टमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥]

आ- प्राणभक्षं [भक्षयेत्]- 'यस्ते देव सोम' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या पञ्चपदा पङ्क्तिः । त्रिष्टुप् । हे 'देव हे' 'सोम, 'ते तव संबन्धी' 'यः' 'भक्षः' 'अश्वसनिः' । षणु दाने । २५

1. B1 शक्ता मे हर्यः हरिरसि इति

3. B1 सोमस्त्वं for सोम त्वं

धातूनाम् अनेकार्थत्वात् । अश्वान् सनोति संभजत इति अश्वसनिः यः भक्षः । गाः सनोतीति गोसनिः यः भक्षः । तस्य ते तव संबन्धिनः, इष्टयजुषः, इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुः, तस्य इष्टयजुषः । स्तुतस्तोमस्य, उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य सः त्वं स्तुतस्तोमः, तस्य । शस्तोक्त्यस्य, होतृभिः शस्तानि उक्तानि शस्त्राणि यस्य सः, तस्य शस्तोक्त्यस्य । उपहूतस्य अनुज्ञातस्य । तस्येत्यादयः कर्मणि षष्ठ्यः । इष्टयजुषं स्तुतस्तोमं शस्तोक्त्यम् उपहूतम् अश्वसनिं गोसनिं भक्षं त्वाम् उपहूतः अभ्यनुज्ञातः अहं भक्षं भक्षयामि ॥२॥
[इत्यष्टमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः]

[अथ अष्टमोऽनुवाकः]

सप्तमे प्राणभक्षग्रह उक्तः । अष्टमे षोडशिश्रमन्त्र उच्यते ।

१० युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।
अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिने
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने ॥१॥ (८)॥

१५ युक्ष्वा । हि । केशिना । हरी इति हरी । वृषणा । कक्ष्यप्रेति कक्ष्यप्रा ।
अर्थ । नः । इन्द्र । सोमपा इति सोमपाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्युपश्रुतिम् । चर ।
इन्द्राय । त्वा । षोळशिने ।
एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोळशिने ॥ धिः ॥१॥ (८) ॥

कात्यायनः - “ षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तितनाऽऽतिष्ठ युक्ष्वा हीति वा ” (काश्रौ १२.५.२) इति । “ आ तिष्ठ वृत्रहन् ”, “ युक्ष्वा हि केशिना ” इत्यनयोरन्यतरं मन्त्रम् उच्चारयन् खादिरवृक्ष-निर्मितेन चतुरस्रेण पात्रेण षोडशिश्रमं गृहीयादिति शेषः । तयोरेकतरपाठस्तु - “ युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने ” इति । हे इन्द्र, हि यस्मात् कारणात् हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्चौ युक्ष्व रथेन संयोजय । कीदृशौ हरी ? केशिना केशिनौ प्रलम्बकेसरौ वृषणा वृषणौ सेचनसमर्थौ । कक्ष्यप्रा, कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसनाहरज्जुः, तथा पूर्यते संबध्यते इति कक्ष्यप्रा । अथ अनन्तरं सोमपाः

24. P1 कक्ष्ये भवा कक्ष्या for कक्षे भवः कक्ष्यः; V1 कक्ष्ये for कक्षे;
V1 S1 C पूर्यते संबध्यते for पूर्यते संबध्यते

(८.९)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४५५

षोडशिग्रहमन्त्रः]

सोमपानं कुर्वन् नः अस्मदीयानां गिराम् ऋग्यजुःसामलक्षणानां वाचाम् उपश्रुतिम् उपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि, शृण्वित्यर्थः । षोळशिने, षोळशो ग्रहोऽस्यास्तीति षोळशी तादृशाय इन्द्राय हे ग्रह, तादृशं त्वां गृह्णामीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥]

आ- अथ षोडशिग्रहमन्त्रः - 'युक्त्वा हि' इति । मधुच्छन्दा इन्द्रदेवत्याऽनुष्टुप् यजुरन्ता । हे इन्द्र केशिना केशिनौ प्रलम्बकेसरौ । वृषणा वृषणौ, वृष सेचने, वर्षितारौ सेचनसमर्थौ तरुणौ । कक्ष्यप्रा कक्ष्यप्रौ । प्रा पूरणे, कक्षे भवा कक्ष्या अश्वस्य संनाहरन्जुः, तया रज्ज्वा पूर्येते संपूर्येते संबध्येते इति कक्ष्यप्रौ । तौ कक्ष्यप्रौ हरी । हि यस्मात् एवंगुणविशेष्यौ हरितवर्णावश्चौ युक्त्वा रथे नियोजय । अथ अनन्तरमेव हे इन्द्र, नः अस्माकं सोमपाः सोमपानस्य कर्ता सन् गिराम् उप श्रुतिम् ऋग्यजुःसामलक्षणानां गिरां १० वाचां वाक्यानाम् उपश्रुतिम् उपश्रवणं श्रोत्रपथेन श्रूयमाणं, शृण्विति शेषः । श्रुत्वा च चर अस्मद्गृहम् आगच्छ ॥

उपयामगृहीतः असि इन्द्राय त्वा षोळशिने । षोळशो ग्रहः अस्यास्तीति षोळशी, तस्मै षोळशिने इन्द्राय ग्रहं गृह्णामीति शेषः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥]

१५

[अथ नवमोऽनुवाकः]

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनं सु ते मनोग्रावा कृणोतु वग्नुना ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिने
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने ॥१॥(९)॥

२०

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति हरी ।
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ च्युं ॥१॥ (९) ॥

सा- अथ अन्यतरपाठस्तु- 'आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने'

4- P1 S1 C V1 om. इत्यष्टमेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

5. B1 befor षोळशि° adds षोडशिर्मन्त्रः

[मरुत्वतीयग्रहमन्त्राः]

इति । हे 'वृत्रहन् इन्द्र, 'ते त्वदीयौ 'हरी अश्वौ 'ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन मन्त्रेण रथेन 'युक्ता संयुक्तौ, अतस्त्वं 'रथम् 'आतिष्ठ आरोहणं कुरु । किं च 'ग्रावा अयं सोमाभिषवणपाषाणः 'ते रथमारूढस्य तव 'मनः 'वग्नूना । वग्नुरिति वाङ्नामसु पठितम् । वाचा श्रवणीयेन अभिषवणशब्देन सुष्ठु 'अर्वाचीनम् अस्मद्यज्ञाभिमुखं 'कृणोतु करोतु ॥१॥

५

[इत्यष्टमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥]

आ- षोळशिनं गृह्णाति- 'आ तिष्ठ' इति । इन्द्रदेवत्या अनुष्टुप् । गौतमः । वृत्रो नामासुरस्तं हन्तीति वृत्रहा, तस्य संबोधनं हे 'वृत्रहन् । 'युक्ता ते ब्रह्मणा हरी' । हरितवर्णौ 'ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन अनेन मन्त्रेण 'युक्ता रथेन युक्तौ नियुक्तौ तौ, अतस्त्वं 'रथम् 'आतिष्ठ आरूढ । किं च अयं 'ग्रावा सोमाभिषवणपाषाणः 'ते रथमारूढस्य तव 'मनः 'वग्नूना । वग्नुरिति वाङ्नामसु पठितम् । वाचा वचनीयेन श्रवणीयेनाभिषवणशब्देन 'अर्वाचीनम् अस्मद्यज्ञाभिमुखं 'सु सुष्ठु मनः कृणोत्विति संबन्धः । 'उपयामगृहीतः 'असि, व्याख्यात- समानार्थः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः]

१५

[अथ दशमोऽनुवाकः]

सा- अष्टमनवमयोः षोडशिग्रह उक्तः । दशमे तस्यैव वैकल्पिको मन्त्र आम्नातः ।

इन्द्रमिद्धरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिनं

एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने ॥१॥ (१०) ॥

२०

इन्द्रम् । इत् । हरी इति हरी । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ छिं ॥१॥ (१०) ॥

सा- 'इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिनं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने' इति । हे 'हरी इन्द्रस्याश्वौ, युवाम् 'अप्रतिधृष्टशवसं, प्रतिधर्षयितुं शक्यं प्रतिधृष्टं, न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं, तादृशं शवो बलं यस्य सः,

5. C S1 अष्टमनवमानुवाकौ for 'नवमोऽनुवाकः ॥

15. P1 'नवमानुवाकयोः for नवमयोः, P1 षोडशी for षोडशि'

८.११)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४५७

षोडश्युपस्थानमन्त्रः]

तम् ^१इन्द्रम् ^२इत् इन्द्रमेव, ^३ऋषीणां वसिष्ठादीनां ^४च ^५स्तुतीः ^६उप समीपम्, ^७मानुषाणां यजमानानां
^८च ^९यज्ञम् [उप] समीपं च ^{१०}वहतः प्रापयतः ॥१०॥

[इत्यष्टमेऽध्याये दशमोऽनुवाकः ॥]

आ - तृतीयो मन्त्रविकल्पः - ' इन्द्रमित् ' इति । इन्द्रदेवत्याऽनुष्टुप् । गोतमः । हे ^१हरी
 अश्वौ, ^२इन्द्रम् ^३इत् इन्द्रम् एव । कथंभूतमिन्द्रम् ? ^४अप्रतिघृष्टशवसम् । शवो बलं, प्रतिघर्षयितुं
 शक्यं प्रतिघृष्टम्, न प्रतिघृष्टं शवो यस्य सः [तम्] अप्रतिघृष्टशवसम् इन्द्रमेव । ^५ऋषीणां
 वसिष्ठादीनां ^६स्तुतीः ^७उप समीपं, ^८मानुषाणां यजमानानां ^९यज्ञम् ^{१०}उप समीपं, हरी अश्वौ
^{११}वहतः इति संबन्धः । ^{१२}उपयामगृहीतः ^{१३}असि इत्यादिः व्याख्यातसमानार्थः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये दशमोऽनुवाकः ॥]

[अथ एकादशोऽनुवाकः]

१०

सा- दशमे षोडशिग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्रः उक्तः । एकादशे तस्योपस्थानमुच्यते ।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।
 प्रजापतिः प्रजया सः सराणस्त्रीणि ज्योतींश्चि सचते स षोळशी ॥१॥ (११)॥

यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति ।
 यः । आविवेशेत्याऽविवेश । भुवनानि । विश्वा । प्रजापतिरिति प्रजापतिः ।
 प्रजयेति प्रजया । सः सराण इति सः सराणः ।
 त्रीणि । ज्योतींश्चि । सचते । सः । षोळशी ॥ १॥ (११) ॥

१५

कात्यायनः - " उपस्थायैनं यस्मान्न जात इति " (काश्रौ १२.५.२०) इति । षोडशिग्रहमुप-
 तिष्ठेत् । पाठस्तु - ' यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया
 सः सराणस्त्रीणि ज्योतींश्चि सचते स षोळशी ' इति । ^१यस्मात् पुरुषान् ^२अन्यः व्यतिरिक्तः ^३परः २०
 उत्कृष्टो देवादिः ^४जातः संभूतः ^५न ^६अस्ति । ^७यः ^८विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि ^९आविवेश
 अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् । " यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् " (बृउ ३.७.१५) इति श्रुतेः । ^{१०}प्रजापतिः स्वोत्पन्नानां

11. V1 S1 C वैकल्पिक° for वैकल्पिको

19. V1 S1 C °तिष्ठेत् for °तिष्ठेत्

21. V1 S1 C om. विश्वा

22. V1 S1 C om यः सर्वेषु ... श्रुतेः; V1 S1C °पतिश्च उत्पन्नानां for °पतिः स्वोत्पन्नानां

कासं ..५८

प्रजानां पालकः 'प्रजया प्रजारूपेण 'संश्ररणः सम्यग् रममाणः, 'त्रीणि 'ज्योतीषि विषयज्ञापकानि; अग्निवायुसूर्यलक्षणानि 'सचते सेवते, स्वतेजसा ज्योतिषां सेवनं जडज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः, " येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः " (तैत्रा ३.१२.९) इत्यादिश्रुतेः । य एवरूपः 'सः एव 'षोडशी षोडशकलात्मको लिङ्गशरीरोपहितोऽसौ सर्वव्यवहाराश्रयः संभवतीत्येवं षोडशिग्रहरूप इति स्तूयते ॥१॥

आ- षोडशिग्रहमुपतिष्ठते- 'यस्मान् जातः ' इति । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । परब्रह्मरूपेण षोडशिनः स्तुतिः । 'यस्मात् 'अन्यः व्यतिरिक्तः 'परः उत्कृष्टः देवादिः 'जातः संभूतः 'न 'अस्ति । 'विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि भूरादिस्थानानि वस्वोरूतानि (?) 'यः 'आविवेश जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् । यश्च 'प्रजापतिः स्वोत्पन्नानां सर्वासां प्रजानां पालकः १० 'प्रजया प्रजारूपेण 'संश्ररणः संजग्मानः संवपर्वतमानां (?) रममाणः 'त्रीणि 'ज्योतीषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि 'सचते । सच सेवने । स्वतेजसा सेवनं जठर (जड ?) ज्योतिषामुज्जीवनं करोति । " येन. सूर्यस्तपति तेजसेद्धः " (तैत्रा ३.१२.९) इत्यादिश्रुतेः । य एवरूपः 'षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितोऽसौ सर्वव्यवहाराश्रयो भवतीत्येवं षोडशिग्रहरूप इति स्तूयते ॥१॥

सा- एकादशे [?] [पूर्वस्मिन्] मन्त्रे षोडशिग्रहोपस्थानमुक्तम् । द्वादशे [अस्मिन् ?] तस्य भक्षणमुच्यते ।

इन्द्रश्च सम्राड् वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् ।

तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि ।

वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥२॥ (११)॥

5. P1 S1 C श्रूयते for स्तूयते; P1 S1 C after स्तूयते ॥ adds इत्यष्टमेऽध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥

15. [P1 S1 C Conclude this अनुवाक with स्तूयते ॥ Consequently these MSS register 23 अनुवाकs in this अध्याय as against 22 registered in अनुवाकानुक्रमणी which is the authentic record of अनुवाकs and verses that each अनुवाक contains in a chapter. The MS V1 has, however, recognised this mistake at the first instance itself, though it unwillingly has retained the introductory sentence : एकादशे षोडशिग्रहोपस्थानमुक्तम् । द्वादशे तस्य भक्षणमुच्यते । in the commentary on the following verse.]

V1 inadvertantly has retained एकादशे and द्वादशे

षोडश्युपस्थानमन्त्राः]

इन्द्रः । च । सम्राडिति समुद्राट् । वरुणः । च । राजा ।

तौ । ते । भक्षम् । चक्रतुः । अग्रे । एतम् ।

तयोः । अहम् । अनु । भक्षम् । भक्षयामि ।

वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्यतु । सह । प्राणेन । स्वाहा ॥१॥११॥

कात्यायनः - “ इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम् ” (काश्रौ १२.६.२) इति । पाठस्तु - ‘ इन्द्रश्च ५
सम्राड् वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् । तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य
तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ’ इति । यो वाजपेययाजी सः ‘सम्राट्, षडैश्वर्ययुक्तः ‘इन्द्रः ‘च, ‘राजा
राजसूययाजी ‘वरुणः ‘च । “ राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेन ” (शब्रा ५.१.१.१३)
इति श्रुतेः । ‘तौ इन्द्रावरुणौ हे षोडशिग्रह, ‘ते त्वदीयम् ‘एतं सोमम् ‘अग्रे प्रथमं ‘भक्षं ‘चक्रतुः
कृतवन्तौ । ‘तयोः इन्द्रवरुणयोः संबन्धिनं ‘भक्षम् ‘अनु पश्चात् ‘अहं भक्षं भक्षयन् सोमं ‘भक्षयामि । १०
‘जुषाणा मदीयेन भक्षणेन सेवमाना ‘वाक् ‘देवी सरस्वती ‘प्राणेन प्राणदेवतया ‘सह सोमस्य भक्षयेण
‘तृप्यतु तृप्ता भवतु । ‘स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥]

आ - षोडशिनं भक्षयति - ‘ इन्द्रश्च ’ इति । ऐन्द्रावारुणी त्रिष्टुप् षोडशिग्रहदेवत्या वा
यजुरन्ता । इन्द्रश्च सम्राट् ‘यः वाजपेययाजी सः ‘सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः ‘इन्द्रः ‘च । [चकारः] १५
समुच्चयार्थः । ‘वरुणः ‘च राजा राजसूययाजी । “ राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति
सम्राड्वाजपेयेन ” (शब्रा ५.१.१.१३) इति श्रुतेः । ‘तौ इन्द्रावरुणौ हे षोडशिग्रह, ‘ते
त्वदीयम् ‘एतं सोमम् ‘अग्रे प्रथमं ‘भक्षं ‘चक्रतुः कृतवन्तौ । ‘तयोरहमनु भक्षं, ‘तयोः
इन्द्रावरुणयोः संबन्धिनं ‘भक्षम् ‘अनु पश्चात् ‘अहं भक्षं भक्षणीयं सोमं ‘भक्षयामि । ‘वाग्देवी
जुषाणा । मदीयेन च भक्षणेन ‘जुषाणा सेवमाना ‘वाक् सरस्वती ‘प्राणेन ‘सह प्राणदेवतया सह २०
‘सोमस्य भक्षणेन ‘तृप्यतु तृप्ता भवतु । ‘स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥]

9. P1 एव, C S1 एनं for एतं
13. P1 S1 C द्वादशो° for एकादशो°
14. B1 after °वारुणी adds देवत्या

[अथ द्वादशोऽनुवाकः]

सा- एकादशे षोडशिग्रहस्य भक्षणमुक्तम् । द्वादशादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु अतिग्राह्या उच्यन्ते ।

अग्र आयूँषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः ।

आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वर्चसे एष ते योनिरग्रये त्वा वर्चसे ।

५ अग्रे वर्चस्वन् वर्चस्वास्त्वं देवेष्वसि ।

वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥ (१२) ॥

अग्रे । आयूँषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ।

अग्रये । त्वा । वर्चसे । एषः । ते । योनिः । अग्रये । त्वा । वर्चसे ।

१० अग्रे । वर्चस्वन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि ।

वर्चस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥स्वा ३३॥१॥ (१२) ॥

कात्यायनः - “ पृष्ठयः षडहः । तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्णेऽग्रे पवस्वोत्तिष्ठन्नद्वमित्यहमेकैकम् ।

अग्रे वर्चस्वन्नद्रौजस्वन्त्सूर्यं भ्राजस्वन्निति भक्षणम् ” (द्र. काश्रौ १२.३.१-२.६) इति । अस्ति कश्चित्

पृष्ठयः षडहाख्यः क्रतुः । स तु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः । तत्र पूर्वस्मिन्नहस्ये क्रमेण ‘ अग्रे पवस्व ’ इत्यादि-

१५ भिस्त्रिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् गृह्णीयात् । तथैव ‘ अग्रे वर्चस्वन् ’ इत्यादि[भिस्त्रि]भिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं

भक्षयेत् । तत्र योऽयं प्रथमातिग्राह्यग्रहणार्थो ‘ अग्रे पवस्व ’ इति मन्त्रस्तेन सह विकल्पयितुमन्यः कश्चिद्

ग्रहणमन्त्रो भक्षणमन्त्रश्चाग्नातः । तयोः पाठस्तु- ‘ अग्र आयूँषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व

दुच्छुनाम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वर्चसे एष ते योनिरग्रये त्वा वर्चसे । अग्रे वर्चस्वन् वर्चस्वास्त्वं

देवेष्वसि । वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ’ इति । हे ‘ अग्रे, ‘ आयूँषि ‘ पवसे गमय अस्मान्तिदीर्घकाल-

२० जीवनमानयेत्यर्थः । किं च ‘ नः ’ अस्मभ्यम् ‘ ऊर्जं विशिष्टं क्षीरादिरसम् ’ इषम् अन्नं वा ‘ सुव प्रेरय

देहीत्यर्थः । ‘ दुच्छुनाम् ’ अस्माकं दौर्गत्यम् ‘ आरे अतिदूर एव ‘ बाधस्व विनाशय । उपयामयतीति उपयामः

ग्रहः । हे सोम, त्वं तेन गृहीतः ‘ असि । हे ग्रह, त्वां ‘ वर्चसे तेजस्विने ‘ अग्रये गृह्णामीति शेषः । ‘ एषः

2. P1 S1 C द्वादशे for एकादशे; C P1 S1 त्रयोदशादिषु for द्वादशादिषु

13. P1 पूर्वे°, V1 S1 C पूर्वो° for पूर्णे°

22. P1 after दुच्छुनाम् ins. दुष्टाः श्वान इति वर्णव्यत्ययेन यज्ञविघातकानसुरान् दूरत
एव बाधस्वेति क्वचित् । V1 S1 C om. अति°

23. V1 S1 C om. वर्चसे

८.१३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४६१

अतिग्राह्यमन्त्राः]

खरप्रदेशस्तव स्थानम् । तस्मिन्नग्निप्रीत्यर्थं हृत्यर्थं वा त्वां सादयामीति शेषः । हे 'वर्चस्वन्' अतिविशिष्टतेजः-
संपन्न 'अग्ने', 'त्वं' 'देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वान्' अतिदीप्तिमान् 'असि' । अतस्त्वत्प्रसादाद् 'अहम्'
अपि 'मनुष्येषु मध्ये' 'वर्चस्वान्' ब्रह्मवर्चससंपन्नः 'भूयासम्' ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये द्वादशोऽनुवाकः]

आ— अतिग्राह्यमाग्नेयग्रहं गृह्णाति— 'अग्न आयूँषि' इति । अग्निदेवत्या गायत्री । ५
हे मगवन् 'अग्ने', 'नः' अस्मभ्यम् 'आयूँषि' पवसे गमय अतिदीर्घकालजीवित्वमानय ।
['आ सुवोर्जमिषं च] नः' । 'ऊर्जं' विशिष्टं क्षीरादिरसम् 'इषं' च 'आ' सुव अवगमय । 'नः'
अस्माकं 'दुच्छ्रुतां' दौर्गल्यम् 'आरे' दूरे 'बाधस्व' विनाशय ॥

'उपयामगृहीतः' 'असि' 'अग्नये' 'त्वा' 'वर्चसे' त्वां गृह्णामीति शेषः । 'एषः' 'ते' 'योनिः'
'अग्नये' 'त्वा' 'वर्चसे' त्वां सादयामि । हे 'अग्ने' 'वर्चस्वन्' अतिविशेषतेजःसंपन्न, 'देवेषु मध्ये' १०
स्वभावतः 'त्वं' 'वर्चस्वान्' अतिदीप्तिमान् 'असि' । अतस्त्वत्प्रसादाद् 'अहम्' अपि 'मनुष्येषु मध्ये'
'वर्चस्वान्' 'भूयासं' भवेयम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये द्वादशोऽनुवाकः]

[अथ त्रयोदशोऽनुवाकः]

सा— द्वादशे प्रथमातिग्राह्यस्य वैकल्पिकौ ग्रहणभक्षणमन्त्रौ उक्तौ । त्रयोदशे सूत्रोक्तौ १५
ग्रहणमन्त्रावुच्येते ।

अग्ने पवस्व स्वपां अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।

दधद्द्रयिं मयि पोषम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वर्चस एष ते योर्निरग्रये त्वा वर्चसे ।

अग्ने वर्चस्वन् वर्चस्वाँस्त्वं देवेष्वसि ।

वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥ (१३) ॥

4. P1 S1 C त्रयोदशो° for द्वादशो°
5. B1 अग्नि ... ह्यमाग्नेय° for अतिग्राह्यमाग्नेय°
7. B1 after नः adds पवस्व
15. C P1 S1 त्रयोदशे for द्वादशे; C P1 S1 चतुर्दशे for त्रयोदशे

अग्ने । पवस्व । स्वपा इति सुऽअपाः । अस्मे इत्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमिति सुऽवीर्यम् ।
दधत् । रयि । मयि । पोषम् ॥ ठं ॥ (१३) ॥

तयोः पाठस्तु- ' अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयि मयि पोषम् । उपयामगृहीतो-
ऽस्यग्नये त्वा वर्चस एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्चस्वान् वर्चस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । वर्चस्वानहं
५ मनुष्येषु भूयासम् ' इति । हे 'अग्ने, 'स्वपाः । अप इति कर्मनाम । शोभनकर्मा त्वम् 'अस्मे अस्मभ्यं
'सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं 'वर्चः ब्रह्मवर्चसं 'पवस्व गमय । किं कुर्वन् ? 'मयि यजमाने 'रयि धनं 'पोषं
पुष्टिं च 'दधद् धारयन् स्थापयन्नित्यर्थः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १॥

[इत्यष्टमेऽध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥]

आ- ' अग्ने पवस्व ' इति । वैखानसः, आग्नेयी गायत्री । हे भगवन् 'अग्ने, 'स्वपाः ।
१० अप इति कर्मनामसु पठितम् । सुकर्मा शोभनकर्मा स्वपाः त्वम् अग्ने, 'अस्मे अस्मभ्यं 'वर्चः
ब्रह्मवर्चसं 'पवस्व गमय । किं कुर्वन्निति । यजमाने 'सुवीर्यं 'दधत् सुवीर्यमपि धारयन् स्थापयन् ।
'रयि धनं 'पोषं पुष्टिं दधत् धारयन् । 'वर्चः पवस्व ' इति संबन्धः । ' उपयामगृहीतः असि
अग्नये त्वा ' इति संबन्धः । व्याख्यातम् ॥ १॥

[इत्यष्टमेऽध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥]

१५

[अथ चतुर्दशोऽनुवाकः]

सा- त्रयोदशोऽनुवाके प्रथमातिग्राह्यस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ । चतुर्दशे द्वितीयातिग्राह्यस्य
ग्रहणभक्षणमन्त्रावुच्येते ।

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिघ्रे अवेपयः ।

सोममिन्द्र चमू सुतम् ।

२०

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे ।

इन्द्रौजस्वन्नोजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि ।

ओजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ १॥ (१४) ॥

6. S1 C V1 ब्रह्मवर्चो for वर्चो; P1 after गमय ins. पवतिरत्र प्रवृत्त्यर्थोऽन्तर्भावित-
(प्यन्त) इत्यर्थः ।
8. P1 S1 C चतुर्दशो° for त्रयोदशो°
16. P1 S1 C चतुर्दशे for त्रयोदशे

८.१४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४६३

अतिग्राह्यमन्त्राः]

उत्तिष्ठन्नित्युतऽतिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति शिप्रे । अवेपयः ।
 सोमम् । इन्द्र । चमू इति चमू । सुतम् ॥
 इन्द्राय । त्वा । ओजसे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजसे ।
 इन्द्र । ओजस्वन् । ओजस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि ।
 ओजस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ इहौः ॥१॥ (१४) ॥

तयोः पाठस्तु— ‘उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ।
 उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजस्वन्नोजस्वास्त्वं देवेष्वसि ।
 ओजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम्’ इति । हे ‘इन्द्र, त्वम् ‘ओजसा बलेन ‘सह ‘उत्तिष्ठन् ‘चमू चम्वाम्
 अधिषवणचर्मणीत्यर्थः । ‘सुतम् अभिषुतं ‘सोमं ‘पीत्वी पीत्वा ‘शिप्रे हनू ‘अवेपयः कम्पितवानसि वेपनं
 कम्पनमकरोः । हे ग्रह, ‘ओजसे बलरूपाय ‘इन्द्राय त्वां गृह्णामि सादयामि चेति शेषः । हे ‘ओजस्वन्’ १०
 ओजो बलम्, तद्वान् ‘इन्द्र, ‘त्वं ‘देवेषु मध्ये यथा ‘ओजस्वान् विशिष्टबलसंपन्नः ‘असि, तथा ‘अहम्
 अपि त्वत्प्रसादात् ‘मनुष्येषु मध्ये ‘ओजस्वान् ‘भूयासम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥]

आ— अथेन्द्रं गृह्णाति— ‘उत्तिष्ठन्’ इति । ऐन्द्री गायत्री । हे भगवन् ‘इन्द्र, ‘उत्तिष्ठन्
 महता ‘ओजसा बलेन ‘सह एव मातुरुत्सङ्गात् उत्तिष्ठन् ‘सुतम् अभिषुतं ‘सोमं ‘पीत्वी, छान्दसं १५
 पदम्, पीत्वा तृप्तः सन् ‘शिप्रे हनू नासिके वा । तुवेष्टु कम्पने । अतिपानोद्वेगात् ‘अवेपयः
 वेपनं कम्पनं चलनं वा अकरोः । अधिषवणचर्म त्वत्र व्यत्ययः । अधिषवणचर्मणि सुतम्
 अभिषुतं पीत्वा शिप्रे अवेपय इति संबन्धः । ‘उपयामगृहीतः ‘असि ‘इन्द्राय ‘त्वा ‘ओजसे, त्वां
 गृह्णामीति शेषः । ‘एषः ‘ते ‘योनिः ‘इन्द्राय त्वा ‘ओजसे, त्वां सादयामि । हे ‘इन्द्र
 ‘ओजस्वन् । ‘भूयासं भवेयम् ॥१॥

२०

[इत्यष्टमेऽध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥१४॥]

6. P1 om. तयोः
 9. V1 S1 C om. कम्पितवानसि
 10. V1 S1 C ओजस्वन् for ओजसे and om. बलरूपाय; P1 om. च
 13. P1 S1 C पञ्चदशो for चतुर्दशो
 16. B1 °पानवेगात् for °पानोद्वेगात्
 17. B1 वस्त्वम् च स्विवेति व्यत्ययः for ... व्यत्ययः

[अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ॥]

सा- चतुर्दशे द्वितीयातिग्राह्यग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ । पञ्चदशे त्वनुवाके तृतीयातिग्राह्यस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रावुच्येते ।

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाः३ अनु ।

भ्राजन्तो अग्रयो यथा ।

उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे ।

सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वाःस्त्वं देवेष्वसि ।

भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥(१५)॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ।

सूर्याय । त्वा । भ्राजे । एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्राजे ।

सूर्यं । भ्राजस्वन् । भ्राजस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि ।

भ्राजस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ श्रवौः ॥१॥(१५)॥

- तयोः पाठस्तु- 'अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाः३ अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे । सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वाःस्त्वं देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम्' इति । 'अस्य' 'सूर्यस्य' 'केतवः' प्रज्ञालक्षणा रश्मयः किरणाः 'जनान्' 'अनु' सर्वान् प्राणिनः अनुगताः 'वि' 'अदृश्रम्' विशेषेणादृश्यन्ते । दृशिर्धातोश्छान्दसं रूपम् । तत्र दृष्टान्तः - 'भ्राजन्तः' ज्वलन्तः 'अग्रयः' यथा जनाननुगता दृश्यन्ते, तद्वत् । 'भ्राजे, भ्राजत इति आट्, तस्मै 'सूर्याय हे ग्रह त्वां गृह्णामि । 'भ्राजे सूर्याय त्वां सादयामि च । हे भ्राजस्वन् 'सूर्य, त्वं 'देवेषु मध्ये यथा 'भ्राजस्वान् भ्राजिष्ठोऽसि तथा 'अहम् अपि 'मनुष्येषु मध्ये 'भ्राजस्वान् भूयासम् । अन्यत् स्पष्टम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ।]

2. P1 C S1 पञ्चदशे for चतुर्दशे; P1 S1 C षोडशे for पञ्चदशे
16. V1 S1 C 'लक्षण' for 'लक्षणा'
17. V1 S1 C om. वि; V1 S1 C दृश्यन्ते for अदृश्यन्ते
18. P1 अदृश्यन्त for दृश्यन्ते
19. P1 वा for च
20. V1 S1 C भ्राजिणो for भ्राजिष्ठो; V1 S1 C om. अन्यत् स्पष्टम् [L 21]

८.१६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४६५

गवामयने अतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः]

आ— सोमं गृह्णाति— 'अदृश्रमस्य' इति । प्रस्कण्वः सौरी गायत्री यजुरन्ता । दृशिर् प्रेक्षणे । ^१अदृश्रम् इति प्रथमपुरुषस्य बहुवचनस्थाने छान्दसं रूपम् । अदृश्यन्त । केतुरिति प्रज्ञानाम् । ^२अस्य ^३सूर्यस्य ^४केतवः प्रज्ञालक्षणाः ^५रश्मयः मयूखाः ^६जनान् ^७अनु प्राणिनः अनुगताः । केतवस्त्विन्द्रियरूपेण प्राणिनः अनुगताः । रश्मयस्तु चक्षु कवेन (?) अनुगताः इति विभागः । अस्यैवंरूपाः केतवो, रश्मयश्च सर्वजनाननुगता व्यदृश्यन्तेति संबन्धः । तत्र ५ दृष्टान्तः— भ्राज दीप्तौ दीप्यमानः । अग्नयो यथा । वागिन्द्रियरूपेण तापपाकप्रकाशादिना ^८भ्राजन्तः ^९अग्नयः यथा ^{१०}जनान् ^{११}अनु गताः तथैते इति संबन्धः । ^{१२}उपयामगृहीतः ^{१३}असि इत्यादिव्याख्यातसमानार्थः । भ्राजते दीप्यते इति भ्राट् तस्मै ^{१४}भ्राजे ^{१५}सूर्याय त्वां गृह्णामि । ^{१६}सूर्याय भ्राजे त्वां सादयामि । हे ^{१७}सूर्य ^{१८}भ्राजस्वन्, यथा ^{१९}देवेषु त्वं ^{२०}भ्राजस्वान् भ्राजिष्ठोऽसि, तथा ^{२१}मनुष्येषु अहं ^{२२}भ्राजस्वान् ^{२३}भूयासम् ॥१॥ (१५) ॥

१०

[इत्यष्टमेऽध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥]

[अथ षोडशोऽनुवाकः]

सा— पञ्चदशोऽनुवाके तृतीयातिग्राह्यग्रहणमन्त्रावुक्तौ । षोडशे गवामयनाख्यस्य संवत्सर- सत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वम् अतिग्राह्यग्रहणमुच्यते ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ।
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे ।
सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वास्तु देवेष्वसि ।
भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥ (१६) ॥

१५

उत् । ऊँ इत्युम् । त्यम् । जातवेदसमिति जातवेदसम् ।
देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ चं ॥१॥ (१६) ॥

२०

कात्यायनः— “सौर्य उपालम्भ्यः । उदु त्यम् इति ग्रहग्रहणम्” (काशौ १३.२.११) इति ।
पाठस्तु— ‘उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा

2. B1 after रूपम् adds अदृश्रमिति । अदृश्रम्
13. P1 S1 C षोडशे for पञ्चदशे; P1 S1 C सप्तदशे for षोडशे
14. P1 °उपालम्भनात् for °उपालम्भात्
21. V1 S1 C अतिग्राह्य° for ग्रह°

कासं . ५९

[गवामयने अतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः]

आज एष ते योनिः सूर्याय त्वा आज्ञे ' इति । 'त्यं तं प्रसिद्धं 'जातवेदसं जातानां वेदितारं ज्ञातप्रज्ञं वा 'देवं देवनशीलम् । एवंगुणविशिष्टं महानुभावं 'सूर्यं 'केतवः प्रज्ञापका रश्मयः अश्वा इव 'उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थम् ? 'विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य सर्वस्य जगतः 'दृशे दर्शनाय । प्रसिद्धमन्यत् ॥

५ अथ भक्षणमन्त्रपाठः— 'सूर्यं आजस्वन् आजस्वौस्त्वं देवेष्वसि । आजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम्' इति । अतिग्राह्यान्तरेष्विव लक्षणमन्त्रस्यास्य पृथगाग्नातत्वात् । तद्वदत्राप्यनेन मन्त्रेण भक्षणं प्राप्तम् । तथापि कात्यायनेन "भक्षवर्जम्" (काश्रौ १३.२.११) इति भक्षणस्य निषिद्धत्वात् मन्त्राग्नातवैयर्थ्यपरिहाराय होमानन्तरमयं मन्त्रो जप्य इत्यभिप्रायः । अक्षरार्थस्तु पूर्ववद् योज्यः ॥

[इत्यष्टमेऽध्याये षोडशोऽनुवाकः]

१० आ— विषुवति ग्रहं गृह्णाति 'उदु त्यम्' इति । सूर्यदेवत्या गायत्री देवानामार्षम् । यस्य ग्रहस्य संवत्सरसत्रस्य गवामयनाख्यस्य पूर्वषण्मासान्ते अहनि विषुवति विनियोगः । उत् इत्युपसर्गः । उ इति च निपातः । त्यत-शब्दस्य रूपं 'त्यम्' इति । 'त्यं 'जातवेदसम् । जातं जातं वेत्ति वेदयतीति जातवेदाः । तं जातवेदसं सर्वज्ञं 'देवं देवनादिगुणयुक्तम् । विद संज्ञाने । 'केतवः प्रज्ञानात्मकाः असंख्याता रश्मयः 'उ एव 'उद्वहन्ति । 'विश्वाय विश्वस्य सर्वस्य जगतः 'दृशे दर्शनाय । सर्वलोकस्य दर्शनादिव्यवहारसिद्धयर्थम् उद्वहन्ति उद्गमयन्तीति संबन्धः । 'उपयामगृहीतोऽसि' इत्यादि व्याख्यातसमानार्थः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये षोडशोऽनुवाकः ॥१॥]

[अथ सप्तदशोऽनुवाकः]

सा— षोडशे विषुवत्सौर्यातिग्राह्यग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ । सप्तदशे तत्रैव विकल्पितौ ग्रहणभक्षणमन्त्रावाग्नातौ ।

२०

1. S1 C before इति add सूर्यं आजस्वन् आजस्वौस्त्वं देवेष्वसि । आजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम्; V1 इत्यन्तं for इति त्यं तं; S1 C om. त्यं तं
5. S1 C om. सूर्यं ... भूयासमिति [L, 6]
6. C एतेन for अनेन
9. P1 S1 C सप्तदशो° for षोडशो°
15. P1 उन्नव्यर्ताति for उद्गमयन्तीति
19. P1 S1 C सप्तदशे for षोडशे; V1 S1 C °अतिग्रहण° for °ग्रहण°; S1 C अष्टादशे for सप्तदशे

८.१७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४६७

गवामयने अतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः]

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे ।

सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वास्तु देवेष्वसि ।

भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥ (१७)॥

५

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । क्रौं ॥१॥

तयोः पाठस्तु- 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा द्यावापृथिवी १० अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे । सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वास्तु देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम्' इति । 'चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं 'देवानां द्योतमानानां रश्मीनाम् 'अनीकं सैन्यसदृशमण्डलम् 'उदगात् उदगच्छत् । कीदृशम् ? मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुः स्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः 'सूर्यः 'जगतः जङ्गमस्य 'तस्थुषः स्थावरस्य 'च 'आत्मा । स च १५ लोकत्रयम् 'आऽप्राः सर्वतः पूरितवान् । 'उपयामगृहीतोऽसि' इत्यादि व्याख्यातं समानार्थम् ॥

[इत्यष्टमेऽध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥]

आ- सूर्यश्चात्र परापररूपेण स्तूयते । 'चित्रम्' इति क्रियाविशेषणम् । 'चित्रं' विचित्रं यथा भवति तथा 'उदगात्' । आश्चर्यं हि [यः] स्वकीयेन ज्योतिषा शर्वरं तमोऽपहृत्यान्येषां ज्योतिरादाय गच्छतीति । यद्वा- चित्रं चायनीयं दर्शनाय उदगात् । 'देवानां रश्मीनाम् २० 'अनीकं मुखं प्रथममुदगात् । ततो देवानां रश्मीनाम् अनीकं रश्मिसंघातः, आदित्यमण्डलमिति यावत् । देवानामनीकं रश्मिसंघातः चित्रं विचित्रं चायनीयमादित्यमण्डलमुदगादित्यर्थः । यच्च 'मित्रस्य' 'वरुणस्य' 'अग्नेः' इत्येषां 'चक्षुः' दृष्टिः । स देवमनुष्यस्य जगतो

13. S1 C 'वर्णानां' for 'वर्ण'; V1 S1 C om. द्योतमानानां
14. P1 om. उदगच्छत्; V1 S1 C उदयच्छत् for उदगच्छत्
17. P1 S1 C अष्टादशो for सप्तदशो

यच्चक्षुस्तच्च आदित्यमण्डलम् । ' आऽप्राः द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् ' । प्रा पूरणे ।
 द्यावापृथिव्यौ तन्मध्यम् ^१अन्तरिक्षं च स्वर्कायेन प्रकाशेन ^२आ आसमन्तात् ^३अप्राः ।
 पुरुषव्यत्ययः । अप्रात् आपूरितवान् । सूर्योदये हि रूपादयोऽभिव्यज्यन्ते । कालस्याऽपि
 विशिष्टक्रियाहेतुत्वं, यजमानानां च विशिष्टक्रियाकर्तृत्वं, देवानां च विशिष्टपूजाविषयत्वमित्येव-
 ५ मादिकं सर्वं सूर्योदयायत्तमित्यर्थः । स एव ^४सूर्यः ^५आत्मा ^६जगतः ^७तस्थुषः ^८च, अस्य
 जगतः । गच्छतीति जगत् । तस्य जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थितिशीलस्य स्थावरस्य
 सूर्यः सर्वप्रेरको भगवानात्मा सर्वस्य प्रत्यगात्मभूतः परमात्मदृष्ट्या सूर्यः स्तूयते । ' उपयाम-
 गृहीतोऽसि ' इत्यादिव्याख्यातसमानार्थः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥४॥]

१०

[अथ अष्टादशोऽनुवाकः]

सा- सप्तदशे विषुवत्सौर्यातिग्राह्यस्य विकल्पितौ ग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ । गवामयनस्योपान्त्ये
 महाव्रताख्येऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वं यो ग्रहो विहितस्तस्य वैकल्पिकग्रहणमन्त्रा
 अष्टादशादिष्वनुवाकेषूच्यन्ते ।

१५

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
 यो अस्मां३ अभिदासत्यधरं गमया तमः ।
 उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥१॥ (१८)॥

२०

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।
 यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभिदासति । अधरम् । गमय । तमः ।
 इन्द्राय । त्वा । विमृध इति विमृधे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय ।
 त्वा । विमृध इति विमृधे ॥ द्रवीः ॥१॥ (१८)॥

कात्यायनः- " ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्रः " इति । वाचस्पतिं विश्वकर्मज्ञिति वा " (काश्रौ
 १३.२.१८) इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु- ' वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्मां
 अभिदासत्यधरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ' "

13. P1 S1 C एकोनविंशदिषु for अष्टादशदिषु

22. P1 before ग्रहं adds महाव्रतं

महाव्रते ग्रहग्रहणमन्त्राः]

इति । हे 'इन्द्र, 'नः अस्माकं 'मृधः शत्रून् संग्रामान् [वा] विशेषेण 'जहि । किं च अस्मान् मारयितुं 'पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून् 'नीचा न्यग्भूतान् 'यच्छ उपरतान् कुरु । अन्यच्च - 'यः 'अस्मान् 'अभि-
दासति उपक्ष [प] यति । दसु उपक्षये । तं शत्रुम् 'अधरं निकृष्टं 'तमः नरकं 'गमय प्रापय ।
'विमृधे विशिष्टसंग्रामवते 'इन्द्राय हे ग्रह, त्वां गृह्णामीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥]

५

आ- महाव्रतीयं ग्रहं गृह्णाति ' वि न इन्द्रः ' इति । शासो भरद्वाजः । ऐन्द्री अनुष्टुप् ।
हे 'इन्द्र, 'मृधः संग्रामोपलक्षितान् 'वि विशिष्टान् 'जहि छिन्धि । पृतना सेना । तत्र साधुः ।
संग्रामतः 'पृतन्यतः पृतन्यान् 'नीचा नीचान् क्षीणान् शत्रून् 'यच्छ । शत्रुः 'अस्मान्
'अभिदासति । दसु उपक्षये । आभिमुख्येन दसितुं उपलक्षयितुं य आगच्छति
तं शत्रुम् 'अधरं निकृष्टं 'तमः नरकं 'गमय नरकं नयेति संबन्धः । ' उपयामगृहीतो- १०
'इसीन्द्राय त्वा विमृधे ' । विशिष्टसंग्रामवते त्वां गृह्णामीति शेषः । ' एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा विमृधे ' , त्वां सादयामीति शेषः । अथवा ' वि न इन्द्रः ' इति । हे इन्द्र,
मृधः संग्रामात् पृतन्यतः; येऽत्रात्मनः पृतनामिच्छन्ति ते पृतन्यन्तः; तान् जहि विनाशय ।
नीचा नीचान् यच्छ निगृह्णीष्व । कश्चित् यः अस्मानभिदासति । दसु उपक्षये । उपक्ष-
[प] यति तम् अधरम् अधः निकृष्टं तमः नरकं गमय । समानमन्यत् ॥१॥

१५

[इत्यष्टमेऽध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥३॥]

[अथ एकोनविंशोऽनुवाकः]

सा- अष्टादशे महाव्रताख्येऽहनि विहितस्य ग्रहस्य ग्रहणमन्त्र उक्तः । एकोनविंशे तत्रैव
विकल्पितो द्वितीयो ग्रहणमन्त्र उच्यते ।

वाचस्पतिं विश्वकर्मणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम ।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवंसे साधुकर्म ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥१॥ (१९) ॥

२०

1. V1 S1 C om. संग्रामान्
2. V1 S1 C यच्चान्य. for अन्यच्च यः
3. V1 S1 C लक्षयति for क्ष[प]यति; V1 S1 C om. दसु उपक्षये
4. V1 S1 C om. विमृधे
13. B1 after संग्रामात् adds स हि संग्राममेत्य
18. C S1 P1 एकोनविंशे for अष्टादशे; C S1 P विंशे for एकोनविंशे

वाचः । पतिम् । विश्वकर्माणमिति विश्वऽकर्माणम् । ऊतये ।

मनोजुवमिति मनःऽजुवम् । वाजे । अद्य । हुवेम ।

सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् ।

विश्वशंभूरिति विश्वऽशंभूः । अवसे । साधुकर्मेति साधुऽकर्मा ।

५ इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मण इति विश्वऽकर्मणे ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मण इति विश्वऽकर्मणे ॥खुः॥ ॥१॥(१९)॥

पाठस्तु— 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे' इति । 'वाचस्पतिं वाचां पालयितारम् । 'विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तजगदुत्पत्त्यादि-
१० कर्माणि यस्य स तथोक्तः, तम् । 'मनोजुवम् । जूरिति जवनाम् । मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजुः । तादृशमिन्द्रं 'वाजे महाव्रतीयलक्षणेऽन्नविषये 'अद्य अस्मिन्नहनि 'ऊतये रक्षणाय 'हुवेम आह्वयामः । 'सः इन्द्रः, 'नः अस्माकं 'विश्वानि 'हवनानि सर्वाण्याह्वानानि 'अवसे । अन्ननाम् । अन्नसमृद्धये रक्षणाय वा 'जोषत् जुषतां युष्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । कीदृश इन्द्रः ? 'विश्वशंभूः । विश्वस्य शं सुखमस्माद् भवतीति विश्वशंभूः । 'साधुकर्मा समीचीनकर्मा । शिष्टं
१५ स्पष्टम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये एकोनविंशोऽनुवाकः ॥]

आ— द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । 'वाचस्पतिम्' इति । विश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । इन्द्रात्मना विश्वकर्मा स्तूयते । 'वाचस्पतिम् इन्द्रम् । " इन्द्रो वाचस्पतिः " इति श्रुतेः । 'विश्वकर्माणम् । समस्तजगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य स विश्वकर्मा । तं विश्वकर्माणं
२० [विश्वस्य] कर्तारम् । 'मनोजुवम् । जूरिति जवनाम् । मनसः जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजुः, तं मनोजुवम् । भगवन्तं विश्वकर्माणं 'वाजे महाव्रतीयलक्षणे विषये 'अद्य अस्मिन्नहनि त्वां 'हुवेम । अद्य रक्षणे इत्यस्य रूपम् 'ऊतये इति । अन्ननाय रक्षणाय 'विश्वशंभूः, विश्वस्य सुखमस्माद्भवतीति विश्वशंभूः । 'साधुकर्मा समीचीनकर्मा । 'सः विश्वकर्मा 'नः अस्माकं 'विश्वानि 'हवनानि आह्वानानि 'जोषत् जुषताम् । युष्मदाह्वानं
२५ साधु साध्विति सेवताम् । 'अवसे । अद्य इत्यन्ननाम् । अवसे अन्नाय अन्नसमृद्धये अस्माकं रक्षणाय । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि समानार्थः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये एकोनविंशोऽनुवाकः ॥]

11. V1 S1 C after इन्द्रम् add अवसे । अन्ननाम् । अन्नसमृद्धये ।
16. P1 S1 C विंशो° for एकोनविंशो°

महाव्रते ग्रहग्रहणमन्त्राः]

[अथ विंशोऽनुवाकः]

सा— एकोनविंशे महाव्रताख्ये द्वितीयो वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र उक्तः । विंशे तत्रैव वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र उच्यते ।

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण

एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥१॥(२०)॥

विश्वकर्मन्निति विश्वकर्मन् । हविषा । वावृधानः । वृधान इति वृधानः ।

स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । सपत्ना इति सपत्नाः ।

इह । अस्माकम् । मघवेति मघवा । सूरिः । अस्तु । भ्यो ॥१॥

पाठस्तु—‘ विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ’ इति । हे विश्वकर्मन् इन्द्र, त्वं महाव्रतीयलक्षणेन हविषा वावृधानः अतिशयेन वर्धमानः स्वयं त्वं पृथिवीं भूलोकम् उत अपि द्यां द्युलोकं यजस्व यजनं पूजनं कुरुष्व । एवंविधं त्वदीयं कर्म दृष्ट्वा अन्ये तव सपत्नाः शत्रवः अभितः सर्वतः मुह्यन्तु संमोहं गच्छन्तु । इह अस्मिन् कर्मणि अस्माकं [मघवा] समग्रधनसंपन्नः सूरिः पण्डितः अस्तु । अन्यद् गतम् ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये विंशोऽनुवाकः ॥]

आ— ‘ विश्वकर्मन् हविषा ’ इति ऐन्द्री वैश्वकर्मणी च त्रिष्टुप् यजुरन्ता । हे विश्वकर्मन्, हविषा अनेन महाव्रतलक्षणेन हविषा वावृधानः अतिशयेन वर्धमानः स्वयं त्वं पृथिवीम्, उत अपि द्यां यजस्व यजनं कुरुष्व । एवंविधं युष्मत्कर्म दृष्ट्वा अन्ये युष्माकं सपत्नाः शत्रवः अभितः सर्वतः मुह्यन्तु संमोहं गच्छन्तु । इह अस्मिन् कर्मणि अस्माकं मघवा समग्रधनसंपन्नः सूरिः पण्डितः अस्तु । उपयामगृहीतोऽसीत्यादिव्याख्यातः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये विंशोऽनुवाकः ॥]

2. P1 S1 C विंशे for एकोनविंशे; P1 S1 C एकविंशे for विंशे
15. V1 S1 C after अपि add त्वां; V1 S1 C विश्वत्वदीयं for विधं त्वदीयं
18. S1 C एकविंशे, for विंशे P1 एकोनविंशे for विंशे

[अथ एकविंशोऽनुवाकः]

सा- विंशे तृतीयो वैकल्पिकग्रहण मन्त्र उक्तः । एकविंशे तत्रैवान्यो वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र आम्नातः ।

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरयुध्यम् ।

तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीर्यमुग्रो विहव्यो यथाऽसत् ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण

एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥१॥ (२१) ॥

विश्वकर्मन् इति विश्वकर्मन् । हविषा । वर्धनेन ।

त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अयुध्यम् ।

१० तस्मै । विशः । सम । अनमन्त । पूर्वीः ।

अयम् । उग्रः । विहव्य इति विहव्यः । यथा । असत् ॥ त्रै ॥ १॥ (२१) ॥

पाठस्तु- ' विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरयुध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीर्यमुग्रो विहव्यो यथाऽसत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ' इति । हे 'विश्वकर्मन्, त्वं 'वर्धनेन वर्धमानेन 'हविषा 'इन्द्रं 'त्रातारं जगतः रक्षकं कृतवानसि । किं १५ च - युद्धार्हो युध्यः । न विद्यते युध्यो यस्य स 'अयुध्यः । तम् इन्द्रम् अयुध्यम् अप्रतिभटमकरोरित्यर्थः । 'तस्मै तादृशयेन्द्राय 'पूर्वीः पूर्वा वसिष्ठादयः 'विशः सर्वाः प्रजाः 'समनमन्त सम्यङ्मनताः । 'अयम् इन्द्रः 'उग्रः उद्गूणबलो विविधेषु कार्येषु आहू (? हू) यत इति 'विहव्यः । तादृशः 'यथा येन प्रकारेण 'असत् स्यात् तथा तस्मै समनमन्तेति संबन्धः । अन्यत् गतम् ॥ १॥

[इत्यष्टमेऽध्याये एकविंशोऽनुवाकः ।]

२० आ- अथाऽपरो मन्त्रविकल्पः । ' विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन ' इति । ऐन्द्री वैश्वकर्मणी त्रिष्टुप् । हे 'विश्वकर्मन् 'वर्धनेन वर्धमानेन 'हविषा 'त्रातारम् 'इन्द्रं जगतः त्रातारम् 'अकृणोः कृतवानसि । किंच 'अयुध्यम् । युध संप्रहारे । युद्धार्हो [युध्यः, न युध्यः अयुध्यस्तम् । तस्मै चैवंप्रभावायेन्द्राय 'विशः] सर्वाः प्रजाः 'पूर्वीः पूर्व्यः । पूर्वे वसिष्ठादयः । इदानींतना अपि

14- C S1 VI om. वर्धमानेन

15- P1 अकार्षीर् for अकरोर्

16- V1 S1 C पूर्वे विशिष्टायो for पूर्वा वसिष्ठादयो

17- V1 S1 C om. उग्रः; P1 om. यथा

19- P1 C S1 द्वाविंशो* for एकविंशो*

अदाभ्यग्रहमन्त्राः]

समनमन्त सम्यङ्नताः । अयमुग्रः । अयम् इन्द्रः उग्रः उदगूर्णवज्रः विहव्यः च ।
विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यः । यथा येन प्रकारेण असत् स्यात् तथा
तस्मै समनमन्तेति संबन्धः । उपयामगृहीतोऽसीत्यादिव्याख्यातसमानार्थः ॥१॥

[इत्यष्टमेऽध्याये एकविंशोऽनुवाकः]

[अथ द्वाविंशोऽनुवाकः]

सा- अष्टादशादिषु चतुर्ध्वानुवाकेषु गवामयनस्योपान्ते महाव्रताख्येऽहनि वैकल्पिका ग्रहो-
पादानमन्त्रा उक्ताः । द्वाविंशे अदाभ्यग्रहस्य मन्त्रा उच्यन्ते ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसं

गृह्णामीन्द्राय त्वा त्रिष्टुच्छन्दसं गृह्णामि ॥

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप् तैऽभिगरः ॥१॥

१०

अग्रये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमिति गायत्रच्छन्दसम् । गृह्णामि ।

इन्द्राय । त्रिष्टुच्छन्दसम् । त्रिष्टुच्छन्दसमिति त्रिष्टुप्छन्दसम् ।

विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जगच्छन्दसमिति जगत्छन्दसम् ।

अनुष्टुप् । अनुस्तुविर्यनुस्तुप् । ते । अभिगर इत्यभिगरः ॥ बुं ॥१॥

कात्यायनः— “अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं पात्रे तस्मिंस्त्रीनश्शूनवधा- १५
याग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः । सर्वत्राविशेषात् ” (काश्रौ १२.५.१३-१५) इति ।
औदुम्बरे पात्रे वसतीवर्याख्या अप आनीय तस्मिंस्तिस्रः सोमलताः प्रक्षिप्य ‘अग्रये त्वा’ इति त्रिमिमन्त्रैः
क्रमेण अदाभ्यं गृह्णाति । ‘उपयामगृहीतोऽसि इत्येतत् त्रिष्वपि मन्त्रेषु आदावनुषज्जनीयम् ।
सर्वशेषत्वादाम्नातस्येति सूत्राऽभिप्रायः ॥

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु— ‘उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि’ इति । हे सोम, २०
त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । हे ग्रह, अग्रये अभिप्रीत्यर्थं गायत्रच्छन्दसम् । गायत्री छन्दो यस्य
ग्रहस्य तादृशं त्वां गृह्णामि ।

6. S1 C P1 एकोनविंशादिषु for अष्टादशादिषु
7. S1 C P1 त्रयोविंशे for द्वाविंशे
16. S1 C P1 औदुम्बरं for औदुम्बरे
20. P1 V1 om. तत्र
22. C S1 om. ग्रहस्य

कासं . ६०

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु— ' इन्द्राय त्वा त्रिष्टुच्छन्दसं गृह्णामि ' इति । हे ग्रह, त्रिष्टुच्छन्दसं त्वां गृह्णामि ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु— ' विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि ' इति । जगती छन्दो यस्य ग्रहस्य सः । तादृशं त्वां ग्रहं गृह्णामि ॥

५ कात्यायनः— “ अनुष्टुप् त इत्युक्त्वा ” (काशौ १२-५-१७) इति । एनं मन्त्रमुच्चारयेत् । अभिगर इति मन्त्रशेषः । हे सोम, ते तव अनुष्टुप् छन्दः अभिगरः । गृ स्तुतौ । अभिषव इत्यर्थः ॥१॥

आ— अदाभ्यं गृह्णाति । ‘ उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा ’ इत्यादीनि देवानामार्षाणि अदाभ्यदेवत्यानि यजूंषि । ‘ अग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि ’ । गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य सः । तं गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि । एकग्रहणम् । ‘ इन्द्राय त्वा त्रिष्टुच्छन्दसं गृह्णामि ’ । द्वितीयग्रहणम् । ‘ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि ’ । तृतीयग्रहणम् । एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छन्दस्कं सोमं गृहीत्वा अनन्तरमाह— ‘ अनुष्टुप् तेऽभिगरः ’ इति । हे सोम, ते तव अनुष्टुप् । गृ स्तुतौ । अभिगरः अभिषव इत्यर्थः ॥१॥

१५ वेशीनां त्वा पत्सन्ना धूनोमि कुक्कूनानां त्वा पत्सन्ना धूनोमि
भन्दनानां त्वा पत्सन्ना धूनोमि मध्वन्तमानां त्वा पत्सन्ना धूनोमि ।
शुक्रं त्वा शुक्र आ धूनोम्यह्नौ रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥२॥
कुक्कुहं रूपं वृषभस्य रोचते
बृहस्तोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः ।
यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि ।
२० तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥३॥

4. S1 V1 C om. सः ।
5. S1 V1 C एवं for एनं
10;11. B1 गृह्णासि for गृह्णामि

८२२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४७१

अदाभ्यग्रहमन्त्राः]

ब्रेशीनाम् । त्वा । पतमन् । आ । धूनोमि । कुकूननानाम् ।

भन्दनानाम् । मध्वन्तमानामिति मधुऽअन्तमानाम् ।

शुक्रम् । त्वा । शुक्रे । आ । धूनोमि ।

अह्नः । रूपे । सूर्यस्य । रश्मिषु ॥ क्यै ॥२॥

ककुहम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते ।

बृहत् । सोमः । सोमस्य । पुरोगा इति पुरऽगाः ।

शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगा इति पुरऽगाः ।

यत् । ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । त्वा । गृह्णामि ।

तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ जुं ॥३॥

सा- कात्यायनः- “आधूनोत्यंशुभिर्वेशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयम्” (काश्रौ १२.५.१७) १०
 इति । आहवनीयस्य समीपं गच्छन्नाहवनीयस्य ग्रहस्थान्युदकानि चालयेत् । पाठस्तु- ‘ब्रेशीनां त्वा
 पतमन्ना धूनोमि कुकूननानां त्वा पतमन्ना धूनोमि मध्वन्तमानां त्वा पतमन्ना
 धूनोमि । शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोभ्यहो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ककुहं रूपं वृषभस्य रोचते बृहत् सोमः
 सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि’ इति । ‘ब्रेशीनां
 व्रजतो मेघस्योदरे शेरत इति ब्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासाम् । ‘कुकूननानाम् । कु शब्दे । अत्यर्थं १५
 कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघ्या आपस्तासां च । ‘भन्दनानाम् । भदि
 कल्याणे सुखे च । कल्याणकारिण्यः सुखकारिण्यो वा भन्दना आपस्तासां च । ‘मध्वन्तमानाम् ।
 मधुवत् स्वादुतमानाम् । एवंभूतानामपां ‘पतमन् पतने निमित्ते हे सोम, त्वाम् ‘आधूनोमि कम्पयामि ।
 किं च - ‘शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्माणं त्वाम् ‘शुक्रे अक्लिष्टकर्मणि शुद्धे निग्राभ्यालक्षणे उदके ‘आ
 धूनोमि । ‘अह्नः ‘रूपे दिवसस्य रूपे शुक्लत्वसाधारण्यात् सूर्यस्य रश्मिषु भासमानत्वसाम्यात् । हे सोम, २०
 त्वाम् ‘आधूनोमि । हे सोम, ‘वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ‘ककुहं ककुभम् । छान्दसो इकारः । ककुभमिति
 महन्नामसु पठितम् । महत् ‘रूपम् । यद्वा-ककुभो दिशो व्यापि, ‘रोचते दीप्यते । ‘बृहत् महान् ‘सोमः
 एव ‘सोमस्य ‘पुरोगाः पुरोगामी, ‘शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव ‘शुक्रः तेजस्वी आदित्यः ‘पुरोगाः
 पुरोगामी, यस्मादेवं तस्मात् हे ‘सोम, ‘ते त्वदीयम् ‘अदाभ्यम् अनुपाहंसितं ‘जागृवि जागरणशीलं
 ‘यत् ‘नाम् अस्ति ‘तस्मै त्वां ‘गृह्णामि । २५

कात्यायनः- “तस्मै त इति जुहोति” (काश्रौ १२.५.१७) इति । पाठस्तु- ‘तस्मै ते सोम
 सोमाय स्वाहा’ इति । हे ‘सोम, तादृशाय ‘सोमाय ‘ते तुभ्यं हुतमस्तु ॥ २-३ ॥

11. C S1 अशुचिर् for अंशुभिर्
15. C S1 कुशब्दं for कु शब्दे
16. C कुर्वन्त्यः, V1 कुवत्यः for कुवन्त्यः
18. V1 S1 C om. निमित्ते
19. V1 S1 C निग्राभ्य* for निग्राभ्या*
20. V1 S1 C om. शुक्लत्वसाधारण्यात् and भासमानत्वसाम्यात्

आ— ग्रहपात्रस्थासु निग्राभ्यासु अंशूनाधूनोति— 'व्रेशीनां त्वा' इति । सौम्यानि यजूंषि । ^१व्रेशीनां मेघस्य व्रजतः उदरे शेरत इति व्रेश्यः मेघोदरस्था आपः । तासां व्रेशीनाम् अपां ^२पत्नन् पतने, हे सोम, त्वाम् ^३आधूनोमि कम्पयामि । ^४कुकूननानाम् । कु शब्दे । अत्यर्थं कुर्वन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूननाः मेघ्या ^५आपः । तासां कुकूननानाम् अपां ^६पत्नन् पतने, हे सोम, त्वाम् ^७आधूनोमि कम्पयामि । 'भन्दनानां त्वा' । भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणकारिण्यः सुखकारिण्यो वा भन्दनाः । तासां ^८भन्दनानां ^९पत्नन् पतने, हे सोम त्वाम् ^{१०}आधूनामि । ^{११}शुक्रं शुद्धम् अक्लिष्टकर्मणं त्वां ^{१२}शुके अक्लिष्टकर्मणि शुद्धे निग्राभ्यालक्षणे उदके ^{१३}आधूनोमि । ^{१४}अह्नः ^{१५}रूपे दिवसस्य रूपे ^{१६}सूर्यस्य ^{१७}रश्मिषु हे सोम, त्वामाधूनोमि इति संबन्धः ॥ २ ॥

१०. 'कुकुह रूपम्' इति । ककुहमिति छान्दसो भकारस्य हकारः । ककुभमिति महन्नामसु पठितम् । हे सोम, ^१वृषभस्य श्रेष्ठस्य सोमस्य ते तव ^२कुकुहं [महत्] ^३रूपम् । यद्वा-ककुभो दिशो व्यापि बृहद्रूपं ^४रोचते दीप्यते । प्रभावतः ^५बृहत् ^६सोमः एव ^७सोमस्य ^८पुरोगाः पुरोगामी । ^९शुक्रस्य सोमस्य ^{१०}शुक्रः आदित्यः ^{११}पुरोगाः पुरोगामी । अतः कारणात्— 'यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि' । हे ^{१२}सोम, ^{१३}अदाभ्यम् ^{१४}अनुपहिसितं ^{१५}जागृवि जागरणशीलं ^{१६}ते ^{१७}यत् जागृवीति ते ^{१८}नाम ^{१९}तस्मै ^{२०}त्वा ^{२१}गृह्णामि । हे 'सोम । 'सोमाय स्वाहा' इति जुहोति ॥ ३ ॥

उ॒शिक् त्वं दै॒व सोमा॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि

व॒शी त्वं दै॒व सोमेन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।

अ॒स्मत्सखा॑ त्वं दै॒व सोम॑ वि॒श्वेषां दे॒वानां

२०. प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ॥४॥ (२२) ॥ हरिः ॐ ॥

4. B1 कुहूननानां कुशब्देन इत्यर्थं कुर्वन्त्यः for कुकूननानां, कु शब्दे, अत्यर्थं कुर्वन्त्यः;
B1 कुहूननाः; for कुकूननाः; B1 मेघाः for मेघ्याः
5. B1 कुहूननाम् for कुकूननानाम्
6. B1 स्तुतौ for सुखे
8. B1 अनिष्टकर्मणा त्वां शुके अक्लिष्टकर्मणि for अक्लिष्टकर्मणं त्वां शुके अक्लिष्टकर्मणि
15. B1 शील for शीलं

८२२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४७७

अदाभ्यग्रहमन्त्राः]

उ॒शिक् । त्वम् । दे॒व । सो॒म । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि ।

व॒शी । इन्द्र॑स्य ।

अ॒स्मत्स॒खेत्य॒स्मत्स॒खा । त्वम् । दे॒व । सो॒म । वि॒श्वेषा॑म् ।

दे॒वाना॑म् । प्रि॒यम् । पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि ॥ गाः ॥४॥(२२)॥

[कदाचन तिस्रः ॥३॥ श्रदस्मै ॥१॥ वाममद्य ॥१॥ सावित्रः ॥१॥ सुशर्मैत्येकैका ॥१॥ ५
 बृहस्पतिः चतस्रः ॥४॥ हरिरसि द्वे ॥२॥ युक्ष्वा हि ॥१॥ आ तिष्ठ ॥१॥ इन्द्रमित्येकैका ॥१॥
 यस्मान्न जात इति द्वे ॥२॥ अग्न आयूषि ॥१॥ अग्ने पवस्व ॥१॥ उत्तिष्ठन् ॥१॥ अदृश्रम् ॥१॥
 उदु ल्यम् ॥१॥ चित्रमेका ॥१॥ वि नः ॥१॥ वाचस्पतिम् ॥१॥ विश्वकर्मनेका ॥१॥
 विश्वकर्मनित्येकैका ॥१॥ अग्नये त्वा चतस्रः ॥४॥ इति द्वाविंशत्यनुवाकेषु द्वात्रिंशत् ॥३२॥]

इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

१०

सा- कात्यायनः - “ अंशून् सोमे निदधाति उशिक् त्वमिति प्रतिमन्त्रम् ” (काश्रौ १२.५.१८)
 इति । मन्त्रत्रयेणांशून् सोमे स्थापयेत् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु- ‘उशिक् त्वं देव सोमाग्ने प्रियं पाथोऽपीहि’
 इति । हे दीप्यमान सोम, उशिक् कामयमानः त्वम् अग्नेः प्रियं पाथः अन्नम् अपीहि प्राप्नुहि ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- ‘वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि’ इति । हे दीप्यमान
 सोम, वशी त्वम् इन्द्रस्य प्रियम् अन्नं प्राप्नुहि ॥

१५

तृतीयमन्त्रपाठस्तु- ‘अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि’ इति । हे
 दीप्यमान सोम, अस्मत्सखीभूतः त्वं विश्वेषां देवानाम् अभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि ॥४॥

[इत्यष्टमेऽध्याये द्वाविंशोऽनुवाकः ॥]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो विद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

२०

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

- 10,11. A om. इति
 12,13. S1 om. इति प्रतिमन्त्रम् ... प्रियं पा (L. 4)
 13. C V1 S1 before मन्त्र add °उशिक्त्वमिति
 14. V1 S1 C om. प्राप्नुहि
 18. C S1 P1 त्रयोविंशो° for द्वाविंशो°

आ— अंशून् सोमे निदधाति— 'उशिक् त्वम्' इति । लिङ्गोक्तदेवत्वं यजुः । वश कान्तौ । किप्-संप्रसारणादौ कृते उशिगिति भवति । यतः 'उशिक् कान्तः वल्लभः 'त्वं हे 'देव, अतः 'अग्नेः 'प्रियं 'पाथः अन्नम् 'अपीहि अग्न्योहि । हे 'देव 'सोम, [यतः] 'इन्द्रस्य 'त्वं 'वशी अतः 'इन्द्रस्य 'प्रियं 'पाथः 'अपीहि । 'देव 'सोम, [यतस्त्वम्] 'अस्मत्सखा असि, अतः ५ त्वं 'विश्वेषां 'देवानां 'प्रियम् अभिरुचितं 'पाथः अन्नं 'अपीहि ॥४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य—श्रीवासुदेवपुरीपूज्यपादपरमकारुण्यासादित-

श्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमग्जातवेदभट्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदि-

श्रीमदानन्दबोधभट्टोपाध्यायेन विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यस्य संग्रहे

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

नवमोऽध्यायः

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमेऽध्याये तृतीयसवनसंबन्धनामादित्यग्रहादीनां षोडश्यतिग्राह्यादीनां ग्रहणासादानमन्त्रा ५
उक्ताः । नवमे उपांश्वन्तर्यामादीनां ग्रहाणामवेक्षणमन्त्रा दक्षिणहोमादिमन्त्राश्चोच्यन्ते ।

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व
व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।
उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व
वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ॥१॥

१०

प्राणाय । मे । वर्चोदा इति वर्चःऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
व्यानायेति विऽ आनाय । उदानायेत्युत्ऽ आनाय । वाचे ॥ ठो ॥१॥

सा- कात्यायनः- “ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणाय मे इति प्रतिमन्त्रम् ॥
उपांशुसवनं द्वितीयम् । आश्विनः षष्ठम् । शुक्रामन्थिनौ युगपत् ” (काश्रौ ९.७.९-१२) इति ।
अयमर्थः- ज्ञातिप्रियाजनूचानान् यजमानानवकाशाख्यान् ‘प्राणाय मे’ इत्यादिमन्त्रान् वाचयन् १५
प्रतिमन्त्रं ग्रहणक्रमेणोपांश्वदीन् दर्शयति । उपांशुसवनाख्यो ग्रहो वा द्वितीयो भवति । बहिष्पवमानो-
त्तरकालेऽप्याश्विनः षष्ठो भवति । शुक्रामन्थिनौ द्वौ ग्रहौ मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गेन युगपदवेक्षणीयाविति ।
‘उपांशुग्रहावेक्षणमन्त्रपाठस्तु - ‘प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व’ इति । हे उपांशुग्रह, यत्त्वं ‘मे
मदीयाय प्राणाय वर्चोदाः वर्चसो बलस्य दाता भवसि स त्वं मदीयाय वर्चसे ब्रह्मवर्चसार्थं पवस्व
शुद्धो भव ॥

२०

अथोपांशुसवनान्तर्यामैन्द्रवायवग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः- ‘व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।
उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व’ इति ॥ स्पष्टार्थः ॥१॥

5. C S1 om. अध्याये
6. P1 om. च
15. V1 S1 C वांचयेत् for वाचयन्; V1 S1 C प्रतिमन्त्र° for प्रतिमन्त्रं
16. V1 S1 C ग्रावा for ग्रहो
18. P1 om. °मन्त्र°; V1 S1 C om. तु
20. P1 after भव ins. यतस्वेति वा
21. V1 S1 C °ग्रहाणामवेक्षण° for ग्रहावेक्षण°

आ- ग्रहान् वाचयति (दर्शयति ?) अवकाशान् वाचयन् । यज्ञस्यैते प्राणाः । अनूचानस्य यजमानस्य अथोपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति- 'प्राणाय मे वर्चोदाः' इति । पूर्वप्रकृत एवास्याध्यायस्यापि ऋषिः । ऋषिविशेषोक्तौ तु विशेषो द्रष्टव्यः । 'प्राणाय' इत्यादीन्येकादश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि ॥

५ अथ ग्रहनामानि- उपांशुग्रहः । उपांशुसवनः । अन्तर्यामः । ऐन्द्रवायवः । मैत्रावरुणः । आश्विनः । शुक्रामन्थिनौ । आग्रयणः । उक्थ्यः । ध्रुवः । पूतभृदाहवनीयौ । मध्यस्थं द्रोणकलशम् । एते सोमग्रहाः ॥

हे उपांशो ग्रह, य[त]त्त्वं स्वभावत एव ^१वर्चोदाः । वर्च दीप्तौ । दीप्तिप्रदाता, अतस्त्वां ब्रवीमि- 'प्राणाय मे वर्चोदाः' इति । 'मे मदीयाय ^१वर्चसे ब्रह्मवर्चसार्थं ^१पवस्व १० प्रवर्तस्व । अनेन समानव्याख्याता अवकाशमन्त्राः । उपांशुसवनं व्यानरूपेण दर्शयति- 'व्यानाय मे वर्चोदाः' इति । अन्तर्याममुदानरूपेण दर्शयति- 'उदानाय मे' इति । ऐन्द्रवायवं वामरूपेण दर्शयति- 'वाचे मे' इति ॥ १ ॥

ऋतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।

श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।

१५ चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥२॥

ऋतूदक्षाभ्याम् ।

श्रोत्राय ।

चक्षुर्भ्यामिति चक्षुःभ्याम् ।

मे । वर्चोदसा इति वर्चःदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ छै ॥२॥

२० सा- अथ मैत्रावरुणग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः- 'ऋतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व' इति । ऋतुः संकल्पो मदीयः कामस्तस्य समृद्धिर्दक्षः दक्षिणा, ताभ्यां ऋतूदक्षाभ्याम् । हे मैत्रावरुणग्रह, यस्त्वं बलप्रदाताऽसि स त्वं मदीयाय ब्रह्मवर्चसार्थं पूतो भव ॥

अथाश्विनावेक्षणमन्त्रपाठः- 'श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व' इति ॥ स्पष्टार्थः ॥

अथ शुक्रामन्थिग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः - 'चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम्' इति ॥

12. B1 वाचो मे इति

20. P1 after °पाठः ins. तु

९०१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४८१

ग्रहावेक्षणमन्त्राः]

हे शुक्रामन्थिग्रहौ, यौ युवां मदीयाभ्यां चक्षुभ्यां दीप्तिप्रदातारौ स्यः तौ युवां मदीयब्रह्मवर्चसार्थं शुद्धौ भवतम् ॥२॥

आ— मैत्रावरुणं क्रतूदक्षाभ्यां दर्शयति— ‘क्रतूदक्षाभ्यां मे’ इति । क्रतुः संकल्पो मदीयः कामः, तस्य समृद्धिर्दक्षः ताभ्यां चक्रतूदक्षाभ्याम् ।

आश्विनं श्रोत्ररूपेण दर्शयति— [‘श्रोत्राय मे वर्चोदाः’ इति ॥ स्पष्टार्थः ॥]

शुक्रामन्थिनौ युगपच्चक्षुरूपेण दर्शयति— ‘चक्षुभ्याम्’ इति । शुक्रामन्थिनौ चर्चोदसौ ब्रह्मवर्चसस्य दातारौ चर्चसे ब्रह्मवर्चसाय चर्चयाम् इति संबन्धः ॥२॥

आत्मने मे चर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे चर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे चर्चोदा वर्चसे पवस्व ।

विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो चर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥३॥

आत्मने ।

ओजसे ।

आयुषे ।

विश्वाभ्यः । मे । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ।

चर्चोदसा इति चर्चः स दसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ जौ ॥३॥

सा— अथाग्रयणोक्त्यधुवग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः— ‘आत्मने मे चर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे चर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे चर्चोदा वर्चसे पवस्व’ इति ॥ स्पष्टम् ॥

कात्यायनः— “पूतभृदाधवनीयौ च विश्वाभ्यो म इति” (काश्रौ ९०७१३) इति । चशब्दो युगपदित्यस्यानुकर्षणार्थः । वाचयन्नवेक्ष्यतीत्यनुवर्तते । पूतभृदाधवनीयाख्यौ पवमानग्रहावनेन मन्त्रेण दर्शयेदित्यर्थः । पाठस्तु— ‘विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो चर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम्’ इति । हे पूतभृदाधवनीयौ, २० सर्वाभ्यः प्रजाभ्यः चर्चोदसौ दीप्तिप्रदातारौ युवां मदीयाय ब्रह्मवर्चसार्थं पवेथाम् प्रवर्तेथाम् ॥३॥

16. C S1 °ग्रवणोक्त्य for °ग्रयणोक्त्य°

17. V1 S1 C om. स्पष्टम्

18. V1 S1 C आहव° for आषव°

20. C S1 om. पाठस्तु

कासं... ६१

आ— आग्रयणमात्मरूपेण दर्शयति— ‘ आत्मने मे ’ इति । उक्थ्यमोजोरूपेण दर्शयति—
‘ ओजसे मे ’ इति । ध्रुवमायूरूपेण दर्शयति, पूतभृदाधवनीयौ युगपत् विश्वप्रजारूपेण
दर्शयति— ‘ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवथाम् ’ इति ॥३॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि ।

५ यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम ॥४॥

कः । असि । कतमः । कस्य । कः । नाम । असि ।

यस्य । ते । नाम । अमन्महि । यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपाम ॥ सं ॥४॥

सा— कात्यायनः— “ कोऽसीति द्रोणकलशम् ” (काश्रौ ९.७.१४) इति । अवेक्षयेदिति शेषः ।
पाठस्तु— ‘ कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम ’
१० इति । हे द्रोणकलश, त्वं ‘ कः प्रजापतिः ’ असि । ‘ कतमः ’ असि अन्यातिशयेन प्रजापतितमोऽसि ।
‘ कस्य प्रजापतेरनन्यभूतः ’ असि । अत एव तव ‘ कः प्रजापतिरिति ’ नाम ‘ असि । ‘ यस्य द्रोणकलश-
रूपप्रजापतेः ’ ते तव ‘ नाम नामधेयम् ’ अमन्महि वयं जानीमः । द्रोणकलशरूप, त्वां ‘ सोमेन
‘ अतीतृपाम तर्पितवन्तः त्वं तादृशो भवसीत्यर्थः ॥४॥

आ— मध्यमस्थं द्रोणकलशं प्रजापतिरूपेणाह— ‘ कोऽसि ’ इति । प्रजापतिदेवत्या
१५ वर्धमाना त्रिष्टुबनुष्टुवा । हे द्रोणकलश, ‘ कः प्रजापतिः स त्वं ’ असि, अत्य[न्या]तिशयेनापि
प्रजापतिस्त्वमसि । ‘ कस्यासि ’ । ‘ कस्य प्रजापतेः अनन्यभूतः ’ असि । ‘ को नामासि ’ ।
प्रजापतिनाम ‘ असि । ‘ यस्य ते नामामन्महि ’ । मन ज्ञाने । ‘ अमन्महि वि जानीमः । ‘ यं
द्रोणकलशरूपं प्रजापतिं त्वां ‘ सोमेन ’ अतीतृपाम तर्पितवन्तः । स त्वमस्मान् विदितनाम्नः
कुरु । तर्पयेति शेषः ॥४॥

२० भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् ।

सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ॥५॥ (१) ॥

भूर्भुवः ॥ म ॥ ५ ॥ (१) ॥

10. V1 S1 C प्रजापतिः for प्रजापातितम्

18. B1 सा त्वदास्मान् विदितनामानः; for स त्वमस्मान् विदितनाम्नः

दाक्षिणहोमादिमन्त्राः]

सा- कात्यायनः- “भूर्भुवः स्वरिति जपति” (काश्रौ १.७.१५) इति । उपांश्वादिग्रहा-
वेक्षणानन्तरं ‘भूर्भुवः स्वः’ इति मन्त्रं जपेत् । पाठस्तु- ‘भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् ।
सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः’ इति । अयं मन्त्रस्तृतीयाध्याये व्याख्यातः ॥५॥

[इति नवमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥]

आ- ‘भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः’ इत्ययं मन्त्रस्तृतीये व्याख्यातः ॥

[इति नवमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः]

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

प्रथमेऽनुवाके उपांश्वादिग्रहावेक्षणमन्त्रा उक्ताः । द्वितीये दाक्षिणहोमादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥१॥

१०

उदु त्यम् ॥ वा ॥ (१) ॥

सा- कात्यायनः- “शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः । वासः प्रबद्धं हिरण्यं हवन्त्यामवधाय
चतुर्गृहीतमुदु त्यमिति” (काश्रौ १०.२.४-५) इति । वाससि प्रबद्धं सुवर्णं सुचि चतुर्गृहीताज्यायां
प्रक्षिप्य ‘उदु त्यम्’ इत्यनेन शालामुखीयेऽग्नौ दाक्षिणहोमं जुहुयात् । पाठस्तु- ‘उदु त्यं जातवेदसं
देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्’ इति । ‘केतवः रश्मयस्त्वां’ जातवेदसं तमग्निसदृशं १५
‘सूर्यम्’ उद्बहन्ति ऊर्ध्वदेश एव नयन्ति । किमर्थम् ? ‘विश्वाय कृत्स्नस्य जगतः’ दृशे द्रष्टुम् ॥१॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥२॥

चित्रं देवानाम् ॥ च ॥ (२) ॥

कात्यायनः- “चित्रं देवानामिति द्वितीयाम्” (काश्रौ १०.२.६) इति । ‘उदु त्यम्’ इति २०
यथा प्रथमाहुतिः शालामुखीये हुता तदपेक्षयैवाऽऽहुतिर्द्वितीया । तां तस्मिन्नेवाग्नौ जुहुयादिति शेषः

15. P1 after °सदृशं adds क्रीडादिगुणं
16. C S1 ऊर्ध्वसदृश°, V1 ऊर्ध्वदृश° for ऊर्ध्वदेशे

पाठस्तु- 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति । 'चित्रं रक्तश्चेतादिविविधवर्णं' देवानां रश्मीनाम् 'अनीकं सैन्यसदृशं मण्डलम्' उदगात् उदगच्छत् । कीदृशम् ? मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयं, तन्मण्डस्थः 'सूर्यः' जगतः जगन्मण्डलस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य 'च' 'आत्मा' सन् लोकत्रयम् 'आऽप्राः' सर्वतः पूरितवान् ॥२॥

आ- 'उदुत्यम्', 'चित्रम्' इति । द्वावष्टमे व्याख्यातौ ॥ १-२ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्य स्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उर्कित विधेम ॥३॥

अग्ने नय ॥ अ ॥ (३) ॥

१० सा- कात्यायनः- "आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति" (काश्रौ १०.२.६) इति । आग्नीध्रमण्डपस्थेऽग्नौ जुहुयादिति शेषः । पाठस्तु- 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्य-स्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउर्कित विधेम' इति । हे अग्ने, पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थम् 'अस्मान्' 'सुपथा' शोभनमार्गेण 'नय' प्रापय । 'देव', 'विश्वानि' 'वयुनानि' सर्वान् मार्गान् 'विद्वान्' जानासि । 'जुहुराणं' कुटिलम् 'एनः' पापम् अस्मत्तः 'युयोधि' वियोजय । 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' 'नमउर्कित' नमस्कारोर्कित 'विधेम' १५ कुर्याम ॥३॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
अयं वाजां जयतु वाजसाता अयं शत्रूञ्जयतु जर्हषाणः स्वाहा ॥४॥

अयं नः ॥ अ ॥ (४) ॥

२० सा- कात्यायनः- "अयं न इत्यपरामश्वं चेद्युक्तं दद्यादयुक्तं वा" (काश्रौ १०.२.५) इति । रथादौ नियुक्तं केवलं वाऽश्वं यदि दक्षिणात्वेन दद्यात् 'अयं नः' इत्यपरां द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रे जुहुयात् । पाठस्तु- 'अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजाञ्जयतु वाजसाता अयं शत्रूञ्जयतु जर्हषाणः स्वाहा' इति । 'अयम्' 'अग्निः' 'नः' अस्माकं 'वरिवः' धनं 'कृणोतु' करोतु । 'अयम्' एवाग्निः 'मृधः' संग्रामात् 'पुरः' पुरतः 'प्रभिन्दन्' वैरिणो विदारयन् 'एतु' गच्छतु ।

1. V1 om. उदगाद् ... तस्थुषश्च [L. 2]
11. V1 om. पाठस्तु
19. V1 S1 C अपरम् for अपराम्; C V1 S1 before चेद् add तं
24. C V1 S1 om. करोतु

९.२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

४८५

दाक्षिणहोमादिमन्त्राः]

‘अयम् एवाग्निः’ वाजान् अन्नानि शत्रुसंबन्धीनि । जयतु स्ववशं कृत्वा तान्यस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ।
 ‘वाजसातौ संग्रामे’ अयम् एवाग्निः । जहृषाणः अत्यन्तं हृष्यन् । शत्रून् । जयतु । स्वाहा सुदुतमस्तु ॥४॥

आ ‘अग्ने नय’, ‘अयं तो अग्निः’ इति च द्वौ पञ्चमे व्याख्यातौ ॥ ३ — ४ ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु ।

ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणाः ॥५॥

५

रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अगाम् ।

तुथः । वः । विश्ववेदा इति विश्ववेदाः । वि । भजतु ।

ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्रदक्षिणाः ॥ ५ ॥

सा— कात्यायनः — “सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण च इति” (काश्रौ १०.२.१०) इति । हिरण्यं धारयन् यजमानः प्राग्वंशस्य १० पुरस्तात् स्थित्वा महावेदेर्दक्षिणतोऽपि बहिःस्थिता दक्षिणार्था गा अभिमन्त्रयेत् । पाठस्तु— “रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणाः” इति । हे दक्षिणाः, रूपेण अनेनोद्धतहिरण्येन सह । वः वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां युष्माकं रूपम् अभ्यागाम् आसिमुख्येन प्राप्नोमि । विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदाः सर्वज्ञः । तुथनामकः देवः । वः युष्मान् विभजतु ऋत्विजां यथाहं विभागं करोतु । ऋतस्य प्रस्तुतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रं हिरण्यं १५ दक्षिणार्थं प्रधानद्रव्यं यजमानहस्तगतं यासां दक्षिणानां ता यूयं प्रेत गच्छत ॥५॥

आ— अग्नेण शालामभितिष्ठन्नभिमन्त्रयते, दक्षिणतः स्थितो दक्षिणाः अभिमन्त्रयते—
 ‘रूपेण वो रूपम्’ इति । दक्षिणादेवत्या नष्टरूपाऽनुष्टुप् । हे दक्षिणाः, रूपेण मूर्त्या वः, युष्मत्संबन्धि रूपम् अभ्यागाम् अभ्यागतोऽस्मि । किंतु ‘तुथः वो विश्ववेदाः’ । विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदाः सर्वज्ञः । तुथ इति ब्रह्मणो नाम । तुथः ब्रह्मा प्रजापतिः । वः २० युष्मान् दक्षिणाः विभजतु ऋत्विजां यथाहं विभागं करोतु । ऋतस्य प्रस्तुतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण चन्द्रदक्षिणाः, चन्द्रं हिरण्यं दक्षिणार्थं प्रधानद्रव्यं यजमानहस्तगतं यासां दक्षिणानां ताः चन्द्रदक्षिणाः, यूयं प्रेत प्रय [ग ?] च्छत ॥५॥

9. P1 S1 V1 C पूर्वे for पूर्वेण

10. V1 S1 C तिष्ठन्तीति for तिष्ठन्ती

वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ।

ब्राह्मणमद्य विदेय पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिर्माषेयः सुधातुदक्षिणम् ॥६॥

वि । स्वरिति स्वः । पश्य । वि । अन्तरिक्षम् । यतस्व । सदस्यैः ।

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेय । पितृमन्तमिति पितृमन्तम् । पैतृमत्यमिति पैतृमत्यम् ।

५ ऋषिम् । आर्षेयम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातुदक्षिणम् ॥ थूं ॥ ६ ॥

सा- कात्यायनः - “ वि स्वरिति ” (काश्रौ १०.२.१७) इति । सदो गच्छेति शेषः । पाठस्तु ‘ वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् ’ इति । हे सदस्य, ‘स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विशेषेण पश्य । ’ अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गं विपश्य ।

कात्यायनः - “ यतस्व सदस्यैरिति सदस्यान् ” (काश्रौ १०.२.१८) इति । प्रेक्षेतेति शेषः ।
१० सदसि सभायां साधवः सदस्याः, तैर्दक्षिणाभिः पूरितैः सह यतस्व यज्ञं प्रति यत्नं कुरु ॥

कात्यायनः - “ ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनम् ” (काश्रौ १०.२.१९) इति । आग्नीध्रमण्डप-
स्थितमृत्विजं गच्छेत् । पाठस्तु- ‘ ब्राह्मणमद्य विदेय पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिर्माषेयः सुधातुदक्षिणम् ’
इति । अष्टवर्षमारभ्य षोडशवर्षपर्यन्तं शिक्षयन्ती माता यस्य, तं मातृमन्तमित्यर्थादभिहितम् । शिक्षकः
पिता विद्यते यस्य स पितृमान्, तादृशम् । यद्वा-माता च पिता च पितरौ तौ शिक्षकौ विद्येते यस्यासौ
१५ पितृमान्, तम् इत्यर्थः । यस्य पितामहप्रभृतयो विख्याताः श्रोत्रियाः सः पैतृमत्यस्तथाविधम् ऋषिं
मन्त्रद्रष्टारम् । आर्षेयं जात्या प्रवरैश्च विख्यातम् । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा
यस्यासौ सुधातुदक्षिणरूपमेव गुणविशिष्टं ब्राह्मणम् अद्य अस्मिन् दिने विदेय लभेय । विद्वद् लभे ॥६॥

आ- सदो गच्छति- ‘ वि स्वः पश्य ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्याऽनुष्टुप् । ‘स्वः स्वर्गं
देवयानमार्गं पश्यामीति व्यत्ययः । दक्षिणया स्वर्गसोपानभूतया स्वः देवयानमार्गं वि
२० पश्यामि । वि अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गं विपश्यामि ।

सदसि स्थितान् ब्राह्मणान् प्रेक्षते- ‘ यतस्व ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । यती
प्रयत्ने । सदसि सभायां साधवः सदस्याः, तैर्दक्षिणाभिः पूरितैः सदस्यैः सह यतस्व यज्ञं प्रति
यत्नं कुरु । यज्ञमातिष्ठेत्यर्थः ॥

7. V1 S1 C om. हे सदस्य; P1 °मार्गविशेषं for °मार्गं विशेषेण
13. V1 S1 C इत्यर्थः for इत्यर्थात्
14. V1 S1 C om. यद्वा ... तम् इत्यर्थः [L. 15]
16. V1 S1 C om. विद्वद् लभे

दाक्षिणहोमादिमन्त्राः]

आग्नीध्रं गच्छति— 'ब्राह्मणमद्य' इति । 'ब्राह्मणमद्य' इत्यादीनि लिङ्गोक्तदेवत्यानि अष्ट यजूंषि । अष्टवर्षपर्यन्तं शिक्षयन्तीयं माता यस्य सः, तं मातृमन्तमित्यर्थादिदमभिहितम् । अष्टवर्षमारभ्य षोडश (वर्ष) पर्यन्तं शिक्षाकर्ता पिता विद्यते यस्य सः पितृमान्, तं ^१पितृमन्तम् । पितृमतामपत्यं ^२पैतृमत्यम् । यस्य पितामहप्रभृतयो विख्याताः श्रोत्रियाः सः पैतृमत्यः, तम् ^३ऋषि मन्त्राणां द्रष्टारं व्याख्यातारम् । ^४आर्षेयं जात्या प्रवरैश्च विख्यातम् । सुधातुः शोभनधातुः ^५सुवर्णं दक्षिणार्थं यस्य दीयते सः, तं ^६सुधातुदक्षिणम् । एवं गुणाविशिष्टं ब्राह्मणभूतमातापितृजनानां ^७ब्राह्मणम् ^८अद्य अस्मिन्नहनि ^९विदेयम् । विद् लभे । लभेयेति संबन्धः ॥६॥

अस्मद्भाता देवत्रा गच्छ प्रदातारमाविश ।

अग्रये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सौऽमृतत्वमश्यात् ॥७॥

आयुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ।

१०

रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सौऽमृतत्वमश्यात् ।

प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ।

बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सौऽमृतत्वमश्यात् ।

त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ।

युमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सौऽमृतत्वमश्यात् ।

१५

वयौ दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥८॥

अस्मद्भातेत्यस्मत्प्राता । देवत्रेति देवत्रा । गच्छ ।

प्रदातारमिति प्रदातारम् । आ । विश ।

अग्रये । त्वा । मह्यम् । वरुणः । ददातु । सः ।

अमृतत्वमित्यमृतत्वम् । अश्यात् ॥ थुं ॥७॥

२०

आयुः । दात्रे । एधि । मयः । मह्यम् । प्रतिग्रहीत्र इति प्रतिग्रहीत्रे ।

रुद्राय ।

प्राणः ।

बृहस्पतये ।

२५

त्वक् ।

युमाय ।

वयः । मयः । मह्यम् । प्रतिग्रहीत्र इति प्रतिग्रहीत्रे ॥ जूं ॥८॥

सा- कात्यायनः - “ उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति ” (काश्रौ १०.२.२०) इति । यजमानः स्वयमाग्नीध्रीमण्डप उपविश्य तत्रोपविष्टायास्मा आग्नीध्राय सदस्याय च हिरण्यं दद्यात् ।

पाठस्तु- ‘ अस्मद्राता देवत्रा गच्छ प्रदातारमाविश ’ इति । हे दक्षिणे, त्वम् ‘ अस्मद्राता अस्माभिः राता दत्ता सती ‘ देवत्रा देवान् प्रति ‘ गच्छ । देवानभ्येत्य तेषां तृप्तिं संपाद्य यज्ञफलं साधयन्ती ‘ प्रदातारं प्रकर्षेण दक्षिणाया दातारं यजमानम् ‘ आविश ॥

कात्यायनः- “ अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीतः ” (काश्रौ १०.२.२८) इति । आग्नीध्र-सदस्यावुभौ यजमानेन दत्तं हिरण्यम् अनेन प्रतिगृह्णीयातम् । पाठस्तु- ‘ अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्नात् । आयुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ’ इति । हे दक्षिणे, हिरण्यरूपां ‘ त्वा त्वाम् ‘ अग्नये अग्निरूपाय ‘ मह्यं ‘ वरुणः ‘ ददातु दद्यात् । ‘ सः प्रतिगृह्णन् ‘ अमृतत्वं विनाशराहित्यम् ‘ अश्नात् प्राप्नुयात् । दक्षिणायाः प्रदात्रे यजमानाय ‘ आयुः शतसंवत्सरपर्यन्तं दीर्घायुष्यम् ‘ एधि । ‘ प्रतिग्रहीत्रे ‘ मह्यं ‘ मयः सुखम् एधि भव ॥

कात्यायनः- “ रुद्राय त्वेति गाम् ” (काश्रौ १०.२.२९) इति । प्रतिगृह्णीयादिति शेषः । पाठस्तु- ‘ रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्नात् । प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ’ इति । हे गौः, त्वां रुद्ररूपाय ‘ मह्यं ‘ वरुणः ‘ ददातु । ‘ सः प्रतिग्रहीता ‘ अमृतत्वम् प्राप्नुयात् । ‘ दात्रे यजमानाय ‘ प्राणः प्राणरूपः ‘ एधि । तव ‘ प्रतिग्रहीत्रे ‘ मह्यं ‘ मयः सुखम् ‘ एधि ॥

कात्यायनः- “ बृहस्पतये त्वेति वासः ” (काश्रौ १०.२.३०) इति । प्रतिगृह्णीयादिति शेषः । पाठस्तु- ‘ बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्नात् । त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ’ इति । हे वासः, त्वां बृहस्पतिरूपाय ‘ मह्यं ‘ वरुणः ‘ ददातु । ‘ सः अमृतत्वम् ‘ अश्नात् प्राप्नुयात् । त्वगिन्द्रियं यजमानाय तव ‘ प्रतिग्रहीत्रे ‘ मह्यं ‘ मयः सुखम् ‘ एधि भव ॥

कात्यायनः - “ यमाय त्वेत्यश्वम् ” (काश्रौ १०.२.३१) इति । प्रतिगृह्णीयात् । केचिदश्वस्थाने अन्नमिच्छन्ति । पाठस्तु- ‘ यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्नात् । वयो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ’ इति । यमरूपाय ‘ मह्यम् अश्वमन्नं वा त्वां ‘ वरुणः ‘ ददातु । योऽनेन विधिना प्रतिगृह्णाति, ‘ सः ‘ अमृतत्वम् ‘ अश्नात् प्राप्नुयात् । ‘ वयः अन्नमश्वो वा ‘ दात्रे यजमानाय ‘ एधि भव । ‘ प्रतिग्रहीत्रे ‘ मह्यं सुखं भव ॥ ७-८ ॥

२५ आ- दक्षिणां च ददाति- ‘ अस्मद्राता ’ इति । अस्माभिः राता दत्ता दक्षिणा । हे दक्षिणे, अस्माभिः राता दत्ता सती, ‘ देवत्रा । देवमनुष्यादीनां द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । देवान् प्रति ‘ गच्छ । हे दक्षिणे, देवानभ्येत्य तेषां तृप्तिं संपाद्य यज्ञफलं साधयन्ती ‘ प्रदातारं प्रकर्षेण दक्षिणायाः दातारं यजमानं त्वम् ‘ आविश ॥७॥

8. P1 om. त्वा

10. P1 after एधि Ins. यद्वा एध वर्षयेत्यर्थः

11. P1 om. एधि

22. V1 S1 C after यमरूपाय add अन्नाय

दक्षिणहोमादिमन्त्राः]

तत उत्तरं पञ्च (प्रति) ग्रहमन्त्राः । हिरण्यं प्रतिगृह्णाति— ‘ अग्नये ’ इति । ‘ अग्नये [अग्नि-] रूपायान्नाय ‘मह्यं हिरण्यं ‘त्वा त्वां ‘वरुणः ‘ददातु । हिरण्यं प्रतिगृह्णानो न रिष्यामीति देवतादेशः । ‘सः ‘अमृतत्वम् ‘अश्यात् । अशू व्याप्तौ । प्राप्नुयात् । ‘ आयुर्दात्र एधि ’ । ‘दात्रे दक्षिणायाः यजमानाय ‘आयुः ‘एधि । “ ध्वसोरेद्धावभ्यासकोपः ” (पा ६.४.११९) इति ‘ अस भुवि ’ इत्यस्य रूपम् एधि इति । दाता आयुष्मान् भवतु । ‘ मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ’ । दक्षिणा ‘प्रतिग्रहीत्रे ‘मह्यं ‘मयः सुखम् एधि ॥

गां प्रतिगृह्णाति— ‘ रुद्राय त्वा ’ इति । रुद्ररूपाय ‘मह्यं हे गौः, गां ‘त्वा त्वां ‘वरुणः ‘ददातु । ‘सः ‘अमृतत्वम् ‘अश्यात् अनेन विधानेन संगृह्णानः अमृतत्वं प्राप्नुयात् । ‘प्राणः ‘दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपः ‘एधि भव । ‘प्रतिग्रहीत्रे ‘मह्यं ‘मयः सुखम् ‘एधि भव ॥

वासो गृह्णाति— ‘ बृहस्पतये त्वा ’ इति । बृहस्पतिरूपायान्नाय ‘मह्यं त्वा वासः त्वां १० ‘वरुणः ‘ददातु । ‘सः ‘अमृतत्वम् ‘अश्यात् सः अनेन विधानेन गृह्णानः अमृतत्वं प्राप्नुयात् । ‘त्वग्दात्र एधि ’ । हे ‘त्वक्, त्वगिन्द्रिय, त्वं ‘दात्रे ‘एधि, ‘प्रतिग्रहीत्रे ‘मह्यं ‘मयः सुखम् ।

अन्नं प्रतिगृह्णाति — ‘ यमाय त्वा ’ इति । यमरूपायान्नाय ‘मह्यम् अश्वं ‘त्वा त्वां ‘वरुणः ‘ददातु । ‘सः अनेन विधानेन गृह्णानः ‘अमृतत्वम् ‘अश्यात् । ‘वयः अन्नं पशुर्वा । ‘दात्रे यजमानाय ‘एधि । ‘प्रतिग्रहीत्रे ‘मह्यं ‘मयः सुखम् ॥५॥ १५

कौऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता

कामैतत् ते तव काम सता भुनजामहै ॥९॥ (२) ॥

कः । अदात् । कस्मै । कामः । कामाय ।

कामः । दाता । कामः । प्रतिग्रहीतेति प्रतिग्रहीता । २०

काम । एतत् । ते । तव । काम । सता । भुनजामहै ॥ ९ ॥ (२) ॥

सा- कात्यायनः— “ कोऽदादित्यन्यत् । इच्छतो मन्त्रवचनम् ” (काश्रौ १०.२.३२-३३) इति । हिरण्यगवादिभ्यतिरिक्तमन्यद्द्रव्यं प्रतिजिघृक्षुः । ‘ कोऽदात् ’ इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् । पाठस्तु— ‘ कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत् ते

1. B1 °ग्रहा मन्त्राः for °ग्रहमन्त्राः

कासं...६२

तव काम सता भुनजामहै ' इति । दातुर्दानाभिमानाभावाय प्रतिग्रहदोषाभावाय च दातृप्रतिग्रहीतारौ, देहेन्द्रियात्मादिसंघाते विवेचयतः । तत्र 'कः, कस्मै' इति प्रश्नद्वयम् । तस्योत्तरं 'कामः, कामाय' इति । नाहं प्रतिग्रहीता न त्वं दाता, किन्तु हे दातः, तव 'कामः कामाभिमानी देव एव 'कामाय मदीयाय कामाभिमानीदेवाय 'अदात् दत्तवान् । तदेव स्पष्टयति—'कामो दाता' इत्यादिना । यत एवमतो ५ हे 'काम, 'एतत् दीयमानं द्रव्यं 'ते तवैव । हे 'काम, वयं तु 'तव संबन्धिना 'सता विद्यमानेन भोगजातेन 'भुनजामहै भुञ्जामहि ॥८॥

[इति नवमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

आ— अथ यदन्यद्दाति तदनेन प्रतिगृह्णाति— 'कोऽदात्' इति । कामी पङ्क्तिः पञ्चपदा । 'कः पुरुषः 'अदात् दत्तवान्, अयमेकः प्रश्नः । 'कस्मै पुरुषाय 'अदात्, अयं १० द्वितीयः प्रश्नः । अनयोरुत्तरमाह — 'कामोऽदात् कामायादात्' इति । 'कोऽदात्' इत्यस्य 'कामः अदात्' इत्युत्तरम् । काम्यते येन स कामः, कामयतीति वा । सर्वान्तर्यामी भगवान् कामः । सर्वैः (?....) । 'कस्मै' इत्यस्य 'कामाय' इत्युत्तरम् । यतः 'कामः एव 'दाता 'कामः एव 'प्रतिग्रहीता च, अतो ब्रवीमि 'कामैतत् ते तव काम सता भुनजामहै' इति । हे 'काम, 'एतत् हिरण्यादिसर्वं 'ते कामस्य तव एव । अतः कारणात् हे 'काम, तव 'सता १५ त्वदीयेन केनचिन्निमित्तेन सता कामस्त्वमेव दाता । केनचिन्निमित्तविशेषेण त्वमेव प्रतिग्रहीतेत्येवं रूपेण सता विद्यमानेन रूपेण त्वया वयं 'भुनजामहै कामबलेनैव सर्वभागं करवामहै ॥८॥

[इति नवमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

सा— द्वितीयेऽनुवाके दाक्षिणहोमादिमन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽनुवाके समिष्टयजुराख्यो होमो २० निरूप्यते ।

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सः सूरिभिर्मघवन्तसः स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदास्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञियानाम् ॥१॥

2. V1 S1 C om. 'आत्मं'; C V1 S1 विवेचयति for विवेचयतः
3. V1 S1 C om. एव
4. P1 कामनाभिं for कामाभिं
5. V1 S1 C om. एव; P1 om. तु
19. P1 द्वितीये for द्वितीयेऽनुवाके

समिष्टयजुर्मन्त्राः]

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः ।

सम् । सूरिभिरिति सूरिभिः । मघवन्निति मघवन् । सम् । स्वस्त्या ।

सम् । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देवकृतम् । यत् । अस्ति ।

सम् । देवानाम् । सुमता इति सुमतौ । यज्ञियानाम् ॥ द्यः ॥१॥

कात्यायनः — “समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूषि जुहोति प्रतिमन्त्रम्” (काश्रौ १०८-१२) ५
इति । ‘समिन्द्र णः’ इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुराख्या नवाहुतीर्जुह्यात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठः —
‘समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सॄ सूरिभिर्मघवन्त्सॄ स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं
देवानां सुमतौ यज्ञियानाम्’ इति । हे ‘इन्द्र, त्वमनुग्रहयुक्तेन मनसा नः अस्मान् गोभिः
स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्गवादिभिर्वा सं नेषि संगमय संयोजय । हे मघवन् विशिष्टधनसंपन्न इन्द्र,
सूरिभिः पण्डितैर्होतृप्रमुखैः सं योजय । स्वस्त्या क्षेमेण सं योजय । ब्रह्मणा वेदेन अर्थज्ञान- १०
सहितेन देवकृतं देवार्थं कर्म यत् अस्ति तेन सं योजय । यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनानां देवानां
सुमतौ सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥१॥

आ— [नव] समिष्टयजूषि जुहोति— ‘समिन्द्र णो मनसा’ इति । ऐन्द्री त्रिष्टुप् अत्रिः ।
समित्ययमुपसर्गो नेषीत्यनेन संबध्यते । हे भगवन् इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न । मन ज्ञाने । मनसा
सम्यग्ज्ञानसाधनेन मनसा नः अस्मान् सं नेषि । नयतेर्लटि, शपो लुकि, गुणे च रूपम्, १५
संगमय संयोजय । गोभिः वाग्भिस्तव स्तुतिलक्षणैर्गवादिभिर्वा नः अस्मान् सं नेषि
संगमय । सुपूर्वस्य रातेः किप्रत्ययान्तस्य रूपं सूरिभिरिति । सूरिभिः पण्डितैर्होतृप्रभृतिभिः
स्तोत्रादिकुशलैः संनेषि । हे मघवन् विशिष्टधनसंपन्न, स्वस्त्या अविनाशेन । सुपूर्वस्य किप्रत्य-
यान्तस्य ‘अस भुवि’ इत्यस्य रूपम् । स्वस्तीत्यविनाशनाम । नः अस्मान् सं नेषि ।
ब्रह्मणा । किमिदं ब्रह्मेति तदाह— ‘देवकृतं यदस्ति’ इति । देवकृतं देवेन क्रीडनादिगुणयुक्तेन २०
श्रीभगवता कृतं प्रणीतम् । उच्छ्वासवद्भूतं यत् अस्ति नित्यत्वेन स्थितम् ऋग्यजुः-
सामादिलक्षणं ब्रह्म, तेन ब्रह्मणा वेदेन वेदार्थज्ञानेन वा तदर्थानुष्ठानेन वा सं नेषि । सं
देवानां सुमतौ यज्ञियानाम् । स्तुतिभाक् तेन च यज्ञसंबन्धिनानां यज्ञियानां देवानां सुमतौ
कल्याणमल्यम् अनुग्रहबुद्ध्या नः अस्मान् सं नेषि संगमयसि । यद्वा— “यज्ञो वै विष्णुः”
(शब्रा १०-१-२-१३) इति श्रुतेः । श्रीविष्णोरेवावयवत्वेन संबन्धिनानां यज्ञियानां देवानां सुमत्या २५
नः सं नेषीति संबन्धः ॥१॥

15. B1 लडि for लटि
18. B1 मघवन्नविशिष्ट° for मघवन् विशिष्ट°; B1 किप्रत्ययान्तस्य
22. B1 देवेन for वेदेन
24. B1 गमयति for गमयसि

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स५ शिवेन ।
त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनु मारुतं तन्वो यद्विलिष्टम् ॥२॥
सं वर्चसा ॥ स ॥२॥

सा- अथ द्वितीयः - “ सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स५ शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो
५ विदधातु रायोऽनु मारुतं तन्वो यद्विलिष्टम् ’ इति । ‘वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन ’समगन्महि वयं संगता भवामः ।
तथा ‘पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते । ‘तनूभिः अनुष्ठानदानैः शरीरावयवैः समगन्महि
‘शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन ‘मनसा समगन्महि । किं च ‘सुदत्रः ‘त्वष्टा शोभनदानोपेतः
त्वष्टृनामको देवः ‘रायः धनानि ‘दधातु संपादयतु । ‘तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य ‘यत् ‘विलिष्टं
विशेषेण न्यूनमङ्गं यदस्ति तदिति शेषः । ‘अनु ‘मारुतं न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥२॥

२० आ- ‘ सं वर्चसा ’ इति व्याख्यातो मन्त्रः ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः ।
त्वष्टा विष्णुः प्रजया स५ रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥३॥

२५ धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । निधिपा इति निधिऽपाः । देवः । अग्निः ।
त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्रजया । स५ रराण इति सम५ रराणः ।
यजमानाय । द्रविणम् । दधातु ॥ श्रे ॥३॥

सा- अथ तृतीयः - ‘ धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा
विष्णुः प्रजया स५ रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ’ इति । ‘धाता ‘सविता ‘प्रजापतिः ‘अग्निः ‘त्वष्टा
‘विष्णुः चेत्येते षड् देवा नोऽस्माकम् ‘इदं हविः ‘जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशो धाता ? ‘रातिः
२० दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ? ‘निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता ।
कीदृशोऽग्निः ? ‘देवः दीप्यमानः । सोऽयं देवगणो यजमानसंबन्धिन्या प्रजया सह ‘संरराणः
सम्यग् रममाणो ‘यजमानाय ‘द्रविणं ‘दधातु प्रयच्छतु ॥३॥

आ- ‘ धाता रातिः ’ इति लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् । अत्रिः । ‘धाता धारकः पोषकश्च ।
रातिर्दाने । सर्वश्रेयसां दाता । ‘सविता सर्वस्य प्रेरकः अभ्यनुज्ञाता च । ‘प्रजापतिः जनिमतां

समिष्टयजुर्मन्त्राः]

सर्वेषां पतिः, परमेष्ठी । ^१निधिपाः इति प्रजापतिरेव वा विशेष्यते । निधीयन्ते पुरुषार्था एष्विति निधयः वेदाः, तेषां पाता रक्षिता निधिपाः । देवनादिगुणयुक्तः ^२देवः ^३अग्निः सर्वज्ञो भगवान् । ^४त्वष्टा । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । देवविरोधिनां रक्षसां बलस्य कृशीकरणकर्ता ^५विष्णुः प्रपन्नानाम-
पेक्षितफलस्यार्थिर्वार्षिता । एवं धात्रादयो देवाः ^६इदं समिष्टयजुर्लक्षणं हविः ^७जुषन्तां सेवन्ताम् ।
जुषित्वा च ^८प्रजया ^९संरराणः यजमानसंबन्धिन्या च प्रजया संरममाणः यजमानाय ^{१०}द्रविणं
^{११}दधातु । अथवा रा दाने । रराणः स्वयं दानशौलः प्रजया सह द्रविणं यजमानाय दधात्विति
संबन्धः ॥३॥

सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मेदः सवनं जुषाणाः ।

भरमाणा वहमाना हवींश्च्यस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥४॥

सुगोति सुगा । वः । देवाः । सदना । अकर्म ।

१०

ये । आजग्मेत्याऽजग्म । इदम् । सवनम् । जुषाणाः ।

भरमाणाः । वहमानाः । हवींश्चि । अस्मे इत्यस्मे ।

धत्त । वसवः । वसूनि ॥ द्वौ ॥४॥

सा- अथ चतुर्थः- 'सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मेदः सवनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना हवींश्च्यस्मे धत्त वसवो वसूनि' इति । हे 'देवाः, 'ये भवन्तः' 'इदं' 'सवनम्' इमं यज्ञं १५
'जुषाणाः सेवमानाः' 'आजग्म आजग्मुः । तेषां' 'वः युष्माकम् अस्मिन् यज्ञे' 'सुगा सुगमनीयानि' 'सदना
सदनानि स्थानानि' 'अकर्म वयमकार्म' । हे 'वसवः निवासहेतवः, 'हवींश्चि' 'भरमाणाः पोषयन्तः
'वहमानाः रथादिभिश्च नयन्तो यूयम्' 'अस्मे अस्मासु' 'वसूनि धनानि' 'धत्त स्थापयत ॥४॥

आ- देवदेवत्या त्रिष्टुप् । अत्रिः । हे 'देवाः' 'वः युष्माकं' 'सुगा सुगानि सुगमनीयानि ।
सुष्टु गम्यन्त इति [सुगानि] । 'सदना सदनानि । अत्र छान्दसः सुपो लोपः । 'अकर्म । २०
करोतेर्लुङि छान्दसं रूपम् । स्थानानि कृतवन्तो वयमित्यर्थः ॥

4. B1 after 'वर्षिता add सुप्रश्रवणे
14. S1 C तुरीयः for चतुर्थः; V1 S1 C P1 सुगाः for सुगा
15. S1 C ये for यज्ञं
17. V1 S1 C जोषयन्तो for पोषयन्तो
19. B1 नोऽस्माकं for वः युष्माकं ; B1 सुगाः for सुगा

‘ य आजग्मेदः सवनम् ’ । ^१ये यूयं देवाः । जग्मुरिति पुरुषव्यत्ययः । ^२इदं ^३सवनं इमं यज्ञं ^४जुषाणाः सेवमानाः । अथ यज्ञे समाप्ते ^५भरमाणाः, ये रथिनस्ते रथेषु ^६हवींषि भरमाणाः धारयमाणाः । ये वा अरथिनस्ते तु स्कन्धे हवींषि ^७वहमानाः वहन्तो नयन्तश्च । हे देवाः हे ^८वसवः वासाधितारः । वस निवासे वस आच्छादने च । ^९वसुनि विशिष्टधनानि । ^{१०}अस्मे अस्मासु ^{११}धत्त स्थापयेति (स्थापयतेति ?) संबन्धः ॥४॥

या२३ आवह उशतो देव देवास्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे ।

जक्षिवाःसः पपिवाःसश्च विश्वेऽसुं धर्मः स्वरातिष्ठतानु ॥५॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देव । देवान् ।

तान् । प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थ इति सधस्थे ।

१० जक्षिवाःस इति जक्षिवाःसः । पपिवाःस इति पपिवाःसः । च । विश्वे ।

असुम् । धर्मम् । स्वः । आ । तिष्ठत । अनु ॥ णिवः ॥५॥

सा- अथ पञ्चमः - ‘ या२३ आवह उशतो देव देवास्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । जक्षिवाःसः पपिवाःसश्च विश्वेऽसुं धर्मः स्वरातिष्ठतानु ’ इति । हे ^१अग्ने ^२देव, ^३उशतः हवींषि कामयमानान् ^४यान् ^५देवान् ^६आवह आहूतवानसि ^७तान् ^८देवान् ^९स्वे स्वकीये ^{१०}सधस्थे सहनिवासस्थाने ^{११}प्रेरय । १५ किमुक्त्वा प्रेरयेति चेदत आह- एवंभूता हे देवा यूयं ^{१२}जक्षिवाःसः सवनीयपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । ^{१३}पपिवाःसः सोमपानं कृतवन्तश्च । ^{१४}विश्वे सर्वे यूयम् ^{१५}अनु यज्ञं समाप्त्यनन्तरम् ^{१६}असुं हिरण्यगर्भ-प्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः । ^{१७}धर्मम् आदित्यमण्डलं वा । ^{१८}स्वः द्युलोकं वा ^{१९}आतिष्ठत आगच्छत । यस्य यस्य यत्र यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानातिष्ठतेत्यर्थः ॥५॥

आ- अग्निं स्तौति- ‘ या२३ आवह ’ इति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । अत्रिः । हे भगवन् २० ^१अग्ने, ^२यान् ^३उशतः हवींषि कामयमानान् ^४आवह आहूतवानसि । हे ^५देव अग्ने, ^६तान् ^७देवान् ^८स्वे ^९सधस्थे, यत्र सह तिष्ठन्ति तस्मिन् स्वकीयसधस्थाने गृहे निमित्ते ^{१०}प्रेरय । प्रेरणा-प्रकारं स्वयमेवाह श्रुतिः- ‘ जक्षिवाःसः पपिवाःसश्च ’ । ये देवाः पशुपुरोडाशं ^{११}जक्षिवाःसः ।

14. S1 C om. देव उशतः

16. V1 S1 C om. किमुक्त्वा ... आह

17. V1 हिरण्यं गर्भं, P1 हिरण्यगर्भं for हिरण्यगर्भं

समिष्टयजुर्मन्त्राः]

जक्ष भक्षहसनयोः । अतिशयेन पुरोडाशं भक्षितवन्तः । ^१विश्वे सर्वे देवाः सोमं ^२पपिवाऽसः ।
पा पिब पाने । अतिशयेन सोमपानं कृतवन्तः । यज्ञश्चायं परिसमाप्तः । अतश्च ' असुं धर्मः
स्वरातिष्ठतातु ' । ^३असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलम् ^४आतिष्ठत, ^५धर्मम् आदित्यं वा
^६आतिष्ठत । ^७स्वः द्युलोकं वा ^८अनु आतिष्ठत । यस्य यस्य यत्र यत्र गृहास्तांस्ताननु
आतिष्ठतेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

५

वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥६॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीति प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् ।

अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ।

ऋधक् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्टाः ।

२०

प्रजानन्निति प्रजानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ॥ छुः ॥६॥

सा- अथ षष्ठः - ' वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगया
ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् ' इति । हे ^१अग्ने, ^२हि यस्मात् कारणात् ^३इह अस्मिन् दिने
^४अस्मिन् ^५यज्ञे ^६प्रयति प्रवर्तमाने सति ^७होतारं देवानामाह्वितारं होमनिष्पादकं वा त्वां वयम्
^८अवृणीमहि वृत्तवन्तः । तस्मात् कारणात् ^९ऋधक् समृद्धं यथा भवति तथा ^{१०}अयाः अयाजा (? क्षीः) ^{११}१५
इष्टवानसि यज्ञं कारितवानित्यर्थः । ^{१२}उत अपि च ^{१३}ऋधक् समृद्धिं ^{१४}प्रजानन् अवगच्छन् ^{१५}अशमिष्टाः
विघ्नशान्तिमकार्षीः । अतस्त्वं ^{१६}विद्वान् ^{१७}यज्ञम् ^{१८}उपयाहि ॥६॥

आ- अग्निमवसृजति- ' वयं हि त्वा ' इति । आग्नेयी त्रिष्टुप् अग्निः । हे भगवन्
^१अग्ने, ^२अस्मिन् ^३यज्ञे ^४प्रयति प्रय [ग ?] च्छति प्रवर्तमाने पूर्वं वयमेव अग्निं त्वां देवानां
^५होतारं रहःस्थाने ^६अवृणीमहि वृत्तवन्तः । ' अग्निर्देवानां होता ' इति त्वं वृत्तोऽसि ॥

२०

किंच ' ऋधगयाः ' । ऋधगिति समृद्धयर्थस्य ऋध्नोतेः रूपम् । अया इति यजतेः रूपम् ।
अया अयाजी (? क्षीः) । अग्ने ^१ऋधक् । ^२अयाः इष्टवानसि । किं च- ' ऋधगुताशमिष्टाः ' ।
^३उत अपि च यज्ञम् ^४ऋधक् ऋध्नवन्नेव समर्धयन्नेव । शम उपशमे । ^५अशमिष्टाः प्रायश्चित्तेन
छिन्नमिन्नादिदोषोपशमनम् अकार्षीः । ^६प्रजानन् इदानीं यज्ञसमार्पितं प्रजानन् अवगच्छन् ।

14. V1 S1 C वर्तमाने for प्रवर्तमाने
15. P1 after ऋधक् ins. ऋध्नवन्नेवेति क्वचित्
16. V1 S1 C om. यज्ञम्

‘उपयाहि विद्वान्’ । इत उत्तरं कर्तव्यं तद् ‘विद्वान्’, ‘उपयाहि स्वाधिकारपदमुपयाहि ।
या प्रापणे ॥६॥

देवां गातुविदो गातुमित्वा गातुमित ।

मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥७॥

५

देवां गातुविदः ॥ य ॥७॥

सा- अथ सप्तमः- ‘देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा
वाते धाः’ इति । कै गै रै शब्दे । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विद्वन्ति
जानन्तीति ‘गातुविदः’ । तादृशा हे ‘देवाः’ ‘गातुम्’ इत्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा । एति
धातोर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वमुपचर्यते । ‘गातुम्’ इत यज्ञं गच्छ । यद्वा-गातुर्गन्तव्यो मार्गः । अस्मदीयेन
१० यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयमार्गं गच्छत । हे ‘मनसः’ ‘पते यष्टुमस्मदीयस्य मनसः प्रेरणेन पालक परमेश्वर,
‘इमम् अनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च वाते वायुरूपे देवे धाः धेहि स्थापय ॥७॥

आ- ‘देवा गातुविदो’ इति व्याख्यातो मन्त्रः ॥७॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ।

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा ॥८॥ (३) ॥

१५

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । ।

स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा ।

एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपते इति यज्ञपते ।

सहसूक्तवाक इति सहसूक्तवाकः । सर्ववीर इति सर्ववीरः ।

तम् । जुषस्व । स्वाहा ॥ धै ॥८॥ (३) ॥

२०

सा- अथाष्टमः- ‘यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा’ इति । हे ‘यज्ञ,
स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं
‘स्वां’ ‘योनिं’ स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ । ‘स्वाहा’ सुहुतमस्तु ॥

अथ नवमः- ‘एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा’ इति । हे
यजमान, ‘एषः’ अनुष्ठीयमानः ‘ते’ त्वदीयः ‘यज्ञः’ [‘सह-’] सूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः ।

7. V1 S1 C after शब्दे ins. इति धातुः

24. V1 S1 Com. [सह] सूक्तवाकः; P1 om. सूक्तवाकैः

९०४)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेत।

४९७

अवभृथमन्त्राः]

‘सर्ववीरः । सोमपशुसवनीयचरुपुरोडाशा वीरा इत्युच्यन्ते । तादृशाः सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । एवंभूतस्त्वं [तं] यज्ञं जुषस्व सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥८॥

[इति नवमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥]

आ— ‘यज्ञ यज्ञम्’ इति । ‘यज्ञ यज्ञम्’, ‘एष ते’ इति द्वे लिङ्गोक्तदेवत्ये यजुषी । हे यज्ञ, त्वं यज्ञं श्रीभगवन्तं विष्णुमेव गच्छ । विष्णुर्हि यज्ञस्मात्मा । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ (शब्रा १-१-२-१३) इति श्रुतेः । हे यज्ञ, यज्ञपतिं यजमानं त्वं गच्छ । यजमानेन निवृत्तत्वात् तत्कर्तुरेव क्रियाफलाश्रयत्वात् स्वां योनिं योनिकारणं सर्वहेतुभूतां विष्णोः क्रियाशक्तिं गच्छ । द्रव्यं दैवतं हि यज्ञस्य स्वयोनिः । तस्य सर्वस्य भगवान् योनिरिति वा । तं गच्छ । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥

‘एष ते यज्ञः’ इति । हे यज्ञपते यजमान, एषः ते तव शरीरभूतो यः यज्ञः १० सहसूक्तवाकः, सूक्तं वदन्तीति सूक्तवाकाः, तै सहितः सूक्तवाकसहितः विविधस्तोत्रकः । सर्ववीरः । सर्वे सोमपशुसवनीयचरुपुरोडाशाः वीरा इत्युच्यन्ते । सर्वे वीरा यस्य स सर्ववीरः । यज्ञ [पते], एषः यज्ञः तव श्रेयसे भूयादिति शेषः । अतस्त्वं तं यज्ञं जुषस्व सेवस्व इति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥८॥

[इति नवमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥]

१५

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः]

तृतीयेऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः । चतुर्थेऽवभृथो वर्ण्यते ।

माऽहिर्भूमा पृदाकुः ।

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ।

नमो वरुणायामिष्ठितो वरुणस्य पाशः ॥१॥

२०

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार ।

सूर्याय । पन्थाम् । अन्वेतवा इत्यनुऽएतवै । ऊँ इत्यूर्म् ।

अपदे । पादा । प्रतिधातव इति प्रतिऽधातवे । अकः ।

उत । अपवक्तेत्यपऽवक्ता । हृदयाविधः । हृदयविध इति हृदयऽविधः । चित् ।

नमः । वरुणाय । अमिष्ठितः । अमिस्थित इत्यमिऽस्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥ प्रुः ॥१॥

२५

कात्यायनः — “ कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माऽहिर्मूरिति ” (काश्रौ १०८-१३) इति । यजमानहस्तबद्धा कृष्णविषाणा या च मध्यबद्धा शरमयी मेखला उभे विस्त्रस्य चात्वाले प्रक्षिपेत् । पाठस्तु— ‘ माऽहिर्मूर्मा पृदाकुः ’ इति । ‘ अहिः सर्पः ’ ‘ मा भूः मा भूयाः । ’ ‘ पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि ’ ‘ मा भूयाः ॥

- ५ कात्यायनः — “ उरुः हीति वाचयति ” (काश्रौ १०८-१५) इति । अवभृथार्थं जिगमिषु-
रध्वर्युयजमानं वाचयेत् । पाठस्तु— ‘ उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ । अपदे पादा
प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ’ इति । उशब्दोऽवधारणे । ‘ वरुणः एव ’ ‘ राजा ’ ‘ सूर्याय
सूर्यस्य ’ ‘ अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुम् ’ ‘ अपदे निशलग्ने अन्तरिक्षे ’ ‘ उरुं ’ ‘ पन्थां विस्तीर्णं मार्गं ’ ‘ हि यस्यात्
’ ‘ चकार, तस्मादस्माकमपि ’ ‘ पादा ’ ‘ प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्तुं मार्गम् ’ ‘ अकः करोतु । ’ ‘ उत अपि च, यः शत्रुः
१० ‘ अपवक्ता निन्दकः, यश्च ’ ‘ हृदयाविधः हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति । चित्-शब्दः समुच्चये । सोऽपि
प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः ।

कात्यायनः — “ नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन् ” (काश्रौ १०८-२१) इति । अवभृथ-
स्नानार्था अपः प्रवेशयन् यजमानं वाचयेत् । पाठस्तु— ‘ नमो वरुणायामिष्ठितो वरुणस्य पाशः ’ इति ।
‘ वरुणस्य ’ ‘ पाशः ’ ‘ अभिष्ठितः आक्रान्तः । तस्मै ’ ‘ वरुणाय नमस्करोत्विति शेषः ॥ १॥

- १५ आ— कृष्णविषाणामेखले प्रास्यति— ‘ माऽहिर्मूर्मा ’ इति । दैवे यजुषी । ‘ अहिः सर्पः
’ ‘ मा भूः भूयाः । ’ ‘ पृदाकुः अजगरः ’ ‘ मा भूयाः । वाचयति— ‘ उरुः हि ’ इति । शुनः शेषो
वारुणी त्रिष्टुप् । ‘ वरुणः ’ ‘ राजा ’ ‘ सूर्याय ’ ‘ पन्थाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थां पन्थानं विस्तीर्णं
’ ‘ चकार ’ ‘ हि कृतवान् ’ ‘ अन्वेतवै अन्वेतुम् । ’ ‘ उ अपि । एवम् अन्वहमागमनायैव । अथ ‘ अपदे
अन्यस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके । ’ ‘ पादा । षष्ठीबहुवचनस्थाने आकारः । पादानां ’ ‘ प्रतिधातवे
२० प्रतिधातुं प्रतिनिधानाय ’ ‘ अकः अकरोत् कृतवान् । आलम्बनं कृतवानिति शेषः । प्रत्यक्षतो
मर्मण्युच्चार्योच्चार्य हृदयं यः पिशुनो विध्यति स हृदयवित् । छान्दसो दीर्घः । तस्य ‘ हृदयविधः
परेषां हृदयव्यथाकर्तुरपि अयं वरुणः ’ ‘ अपवक्ता अपवादस्य कर्तुरपि व्यथयिता । किमुत अन्येषाम्
अयुक्तकारिणामिति । यत एवंभूतो वरुणः सोऽस्माकमवभृथाय तीर्थं ददातु इति शेषः । अथवा
अनालम्बे अन्तरिक्षे अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुं सूर्यस्य पन्थां पन्थानम् ‘ उरुं विस्तीर्णं वरुणः राजा
२५ अस्माकमपि पादा पादान् प्रतिधातवे प्रतिधातुं विस्तीर्णं पन्थानम् अकः करोतु, अस्मदवभृथार्थमपि
च । यो नाम हृदयाविधः हृदयवेदनाप्रकरणः अपवक्ता पुरुषोऽपि नास्माकमपवक्ता । अपि
तु सोऽस्माकमवभृथार्थं मार्गं करोतु । अवभृथार्थगमनप्रतिषेधं मा कार्षीदित्यभिप्रायः । अप्सु

1. V1 S1 C भूपृदाकुर् for भूर
2. V1 S1 C हस्तं बद्ध्वा मध्ये बद्ध्वा for हस्तबद्धा मध्यबद्धा
10. V1 S1 C तापयति for ताडयति
14. P1 after वरुणाय add, च

अवभृथमन्त्रः]

क्रममाणं वाचयति— 'नमो वरुणाय' इति । अवभृथस्नानार्थं ^१वरुणस्य ^२पाशः त्वालम्बनाय
^३अभिष्टितः आक्रान्तः ॥१॥

अग्नेरनीकमप आ विवेशापां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।

दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् स्वाहा ॥२॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश ।

अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रतिऽ- रक्षन् । असुर्यम् ।

दमेदम् इति दमेऽदमे । समिधमिति समऽइधम् । यक्षि । अग्ने ।

प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरण्यत् । स्वाहा ॥ ३॥ ॥२॥

सा— कात्यायनः — “ प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति ” (काश्रौ १०.८.२२)
इति । अप्सु काञ्चित् समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तामभिजुहुयात् । पाठस्तु— ‘ अग्नेरनीकमप १०
आ विवेशापां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् स्वाहा ’ इति ।
‘ अग्नेः ’ ‘ अनीकं सुखम् ’ ‘ अपः उदकान्याभिमुख्येन ’ ‘ विवेश । हे ’ ‘ अपां ’ ‘ नपात् एतन्नामकाग्ने, ’ ‘ दमदमे
तत्तद्यज्ञगृहे ’ ‘ असुर्यम् असुरैः कृतं यज्ञविघ्नं ’ ‘ प्रतिरक्षन् प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन् ’ ‘ समिधं समिन्धन-
साधनं समित्काष्ठं ’ ‘ यक्षि संगतं कुरु । अनन्तरं हे ’ ‘ अग्ने, ’ ‘ ते तव ’ ‘ जिह्वा ज्वाला ’ ‘ घृतं ’ ‘ प्रति ’ ‘ उच्चरण्यत्
उद्युक्ता भवतु । ’ ‘ स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२॥

आ— समिधं प्रास्याभिजुहोति— ‘ अग्नेरनीकम् ’ इति । आग्नेयी त्रिष्टुप् यजुरन्ता ।
‘ अग्नेः ’ ‘ अनीकं यस्य सतः तव यत् अनीकं सुखम् ’ ‘ अपः उदकम् ’ ‘ आ ’ ‘ विवेश प्रविवेश ।
प्रविष्टम् ’ ‘ अपां ’ ‘ नपात् अपामपत्यमपां नपात् । ’ ‘ असुर्यम् असुरस्य स्वयंजातम् । हे भगवन्
‘ अग्ने, स त्वं ’ ‘ प्रतिरक्षन् असुरैः क्रियमाणं यज्ञविधातं प्रतिनिवार्य अपां नपात्संज्ञकं रक्षन्
‘ दमेदमे ’ ‘ समिधं ’ ‘ यक्षि । दम इति गृहनाम । दमेदमे यज्ञगृहे [यज्ञ-] गृहे समिधं यक्षि । २०
यजतिः संगतिकरणार्थः । समिधं (धः ?) संगतिं कुरु । समित्संगतो भव । ततोऽनन्तरं हे
अग्ने । ‘ प्रति ते जिह्वा घृतम् ’ । ‘ घृतं ’ ‘ प्रति ’ ‘ ते तव ’ ‘ जिह्वा ज्वाला ’ ‘ उच्चरण्यत् । चर
गतौ । “ कण्डूवादिभ्यो यक् ” (पा ३.१.२७) । [उच्चरन्तु] समिधः [सकाशात्] ॥२॥

13. P1 after गृहे ins. दम इति गृहनाम; V1 S1 C om. यज्ञविघ्नं; V1 S1 C om.
प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन्; V1 S1 C om. समिन्धसाधनं समित्काष्ठं [L 14]

14. V1 S1 C संगतिं for संगतं; P1 om. अनन्तरं हे अग्ने

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः ।

यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत् स्वाहा ॥३॥

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्सु । अन्तरित्यन्तः ।

सम् । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उत । आपः ।

५ यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञपते । सूक्तोक्ता इति सूक्तोक्तौ ।

नमोवाक इति नमःऽवाके । विधेम । यत् । स्वाहा ॥ भौ ॥३॥

सा- कात्यायनः - “समुद्रे त इत्यृजीषकुम्भं प्लावयति” (काश्रौ १०-९-१) इति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु प्रक्षिपेत् । पाठस्तु- ‘समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत् स्वाहा’ इति । हे सोम, ते तव हृदयं समुद्रे १० समुद्रसमानासु अप्सु अन्तः मध्ये प्रतितिष्ठत्विति शेषः । ओषधीः ओषधयः त्वां सम्यग् विशन्तु । उत अपि च आपः विशन्तु । हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक, यज्ञस्य यजनीयं त्वा सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणेन नमोवाके नमस्कारवचनेन विधेम स्थापयामः । यस्मादेवं तस्मात् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३॥

आ- [ऋजीषकुम्भं प्लावयति- ‘समुद्रे ते’ इति । सौमी विराट् । यत् ते तव १५ हृदयम् अप्सु अन्तः अपां च अन्तर्मध्ये वर्तते तत्र त्वां गमयामि ।] सं त्वा विशन्तु ओषधीः । तत्र स्थितमनस्कस्य ते ओषधयः सन्तु सदा भवन्तु । हे यज्ञपते सोम, यस्य पतिः त्वाम् आपः आविशन्तु । यज्ञस्य ते सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणेन नमोवाके नमस्कारवचनेन च सोमं त्वां विधेम । विधातिरत्र स्थापनार्थः । स्वाहा इति होमार्थः ॥३॥

देवीराप एष वो गर्भस्तं सुप्रीतं सुभृतं बिभृत ।

२० देव सोमैष ते लोकः परि च वक्षि शं च वक्षि ।

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण ।

अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ।

देवानां समिदसि ॥४॥(४)॥

अवभृथमन्त्राः]

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः ।

तम् । सुप्रीतमिति सुप्रीतम् । सुभृतमिति सुभृतम् । बिभृत ।

देव । सोम । एषः । ते । लोकः । परि । च । वक्षि । शम् । च । वक्षि ।

देवानाम् । समिदिति सम् - इत् । असि ॥ ठीः ॥४॥ (४) ॥

स्वा- कात्यायनः - “देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठते” (काश्रौ १०.९.२) इति । ऋजीषं ५ विसृज्य उपस्थानं कुर्यात् । पाठस्तु- ‘देवीराप एष वो गर्भस्तस् सुप्रीतस् सुभृतं बिभृत । देव सोमैष ते लोकः परि च वक्षि शं च वक्षि’ इति । ‘देवीः हे आपः देव्यः, वः युष्माकम् एषः सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं सुभृतं सुपुष्टं बिभृत धारयत । हे दीप्यमान सोम, ते तव एषः वक्ष्यमाणः लोकः स्थानं, तत्रावस्थितस्त्वं परि समन्तात् शं सुखं वक्षि अस्मान् प्रति वह प्रापय, अस्मत्तः सर्वान् सुखं प्रापय । च-शब्दः इतरेतरसमुच्चयार्थः ॥ १०

कात्यायनः - “अवभृथेति मज्जयति” (काश्रौ १०.९.३) इति । यजमानं स्नापयेत् । पाठस्तु- ‘अवभृथ निचुस्पुण निचेरुरसि निचुस्पुण । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराणो देव रिषस्पाहि’ इति । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये हियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । हे अवभृथ, त्वं निचुस्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुपि मन्दायां गतौ । निचेरुः अस्मिन् नितरां चरणशीलोऽसि । तथाप्यत्र निचुस्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति तदुच्यते- ‘देवैः १५ द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैः देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतम् एनः पापं यदस्ति तत् अवा-यासिषम् अस्मिन् जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिः मर्त्यकृतं मर्त्येषु मनुष्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ, मन्दं गच्छेत्यभिप्रायः । हे देव अवभृथाख्य यज्ञ, त्वं पुरुराणः । रा दाने । बहुविधविरुद्धफलदायिनः रिषः वधात् पाहि पालय । रिषतिर्हिसार्थः । २० विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥

कात्यायनः - “आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति” (काश्रौ ५.५.३५) इति । स्नानानन्तरमाहवनीयसमीपं गत्वा तस्मिन् समिधमादध्यात् । देवानां संबन्धिनी समिद् इन्धनम् असि ॥४॥

(इति नवमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥)

२५

आ- विसृज्योपतिष्ठते- ‘देवीरापः’ इति । बृहती पूर्वधार्च आप्यः, उत्तरस्तु सोम्यः । अपां च सोमस्य च संगतिं वदति । देवीः हे देव्यः आपः, एषः सोमः वः युष्माकं गर्भः भूत्वा वर्तते । अतो यूयं तं सोमं सुप्रीतं साधु तर्पितं सुभृतं सुभरणसंपन्नं सुपुष्टं यथा भवति तथा बिभृत धारय । हे देव हे सोम, एषः ते तव सोमस्य लोकः स्थानम् ।

15. V1 S1 C om. तद्

20. V1 S1 C after दाने add इति धातुः; V1 S1 C ऋषिर्हिसार्थे for रिषतिर्हिसार्थः

[गर्भिण्या अनुबन्ध्यायाः प्रायश्चित्तिमन्त्राः]

तस्मिन् अवस्थितः त्वं शं वक्षि । वह प्रापणे । शं च वक्षि अस्मान् प्रति वह प्रापय ।
परि च वक्षि अस्मत्तः सर्वान् संप्रापय ।

मज्जयति— ' अवभृथ निचुम्पुण ' इति । व्याख्यातोऽयं मन्त्रस्तृतीये ।

समिधमादधाति— ' देवानां समिदसि ' इति । आग्नेयं यजुः । देवानां संबन्धिनी

५ समित् इन्धनं त्वम् असि ॥४॥

[इति नवमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

चतुर्थेऽवभृथो निरूपितः । अनुबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात् तत्र प्रायश्चित्तिः पञ्चमेऽनुवाके
निरूप्यते —

१० एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ।
यथाऽयं वायुरेजति यथा समुद्र एजत्येवायं दशमास्यो
अस्रज्जरायुणा सह ॥१॥

एजतु । दशमास्य इति दशमास्यः । गर्भः । जरायुणा । सह ।
यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा । समुद्रः । एजति । एव ।

१५ अयम् । दशमास्य इति दशमास्यः । अस्रत् । जरायुणा । सह ॥ ओं ॥१॥

कात्यायनः — “ निरुहमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति ” (काश्रौ २५.१०.५) इति ।
यद्यनुबन्ध्या वशा गर्भिणी तदा विशसनकाले मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ।
पाठस्तु— ' एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथाऽयं वायुरेजति यथा समुद्र एजत्येवायं दशमास्यो
अस्रज्जरायुणा सह ' इति । ' दशमास्यः दशमासकालावच्छिन्नः इव अयं गर्भः । जरायुर्गर्भवेष्टनम् । तेन
२० सह एजतु कम्पनं चलनं करोतु । एज कम्पने । यथा येन प्रकारेण अयं वायुः एजति चलति, यथा
' समुद्रः चलति, एवम् अयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भः जरायुणा सह अस्रत् निर्गच्छतु ॥१॥

17. P1 मन्त्रयते for मन्त्रयेत

19. V1 S1 C om. दशमास्यः दशमासाव° ... गर्भः ।

20. V1 S1 C after कम्पने add इति धातुः

गर्भिण्याः अनुबन्ध्याया प्रायश्चित्तिमन्त्राः]

आ - इत उत्तरम् अनुबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात् तत्र प्रायश्चित्तिरुच्यते । निरुद्धमाणं पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयते— ' एजतु दशमास्यः ' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या महापङ्क्तिः ।
 १० दशमास्यः, दशसु मासेषु भवो गर्भो दशमास्यः । ११ गर्भः १२ जरायुणा १३ सह । जरायुर्गर्भवेष्टनम् ।
 तेन सह । एजृ कम्पने । कम्पनं चलनम् । १४ एजतु कम्पतु चलतु । कथं चलत्विति । १५ यथा
 १६ अयं १७ वायुः १८ एजति चलति कम्पते, १९ यथा अनेन प्रकारेण २० समुद्रः २१ एजति, एवम् २२ अयं
 २३ दशमास्यः संपूर्णवयवो गर्भः २४ जरायुणा २५ सह २६ असत् सुखेन निर्गच्छतु । असदिति संसतेः
 रूपं, स्रवतेर्वा ॥१॥

यस्यास्ते यज्ञियो गर्भो यस्या योनिर्हिरण्ययी ।
 अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगम स्वाहा ॥२॥

यस्याः । ते । यज्ञियः । गर्भः । यस्याः । योनिः । हिरण्ययी ।
 अङ्गानि । अहुता । यस्य । तम् । मात्रा । सम् । अजीगमम् । स्वाहा ॥ लुं ॥ २ ॥

कात्यायनः - " अवदानान्यनु जुहोति यस्यास्त इति " (काश्रौ २५-१०-९) इति । वशायाः
 दानानि प्रथमं हुत्वा पश्चाद्गर्भं जुहुयात् । पाठस्तु— ' यस्यास्ते यज्ञियो गर्भो यस्या योनिर्हिरण्ययी ।
 अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगम स्वाहा ' इति । १ यस्याः वशाया अनुबन्ध्यायाः २ गर्भः ३ यज्ञियः ४
 यज्ञार्हः; ५ यस्याः तव ६ योनिः ७ हिरण्ययी हिरण्ययी, तादृशीं त्वां गर्भेण संगमयामीति शेषः । ८ यस्य
 गर्भस्य ९ अङ्गानि १० अहुता अहुतानि अवर्धितानि ११ तं गर्भं १२ मात्रा अनुबन्ध्यालक्षणया जनन्या १३ समजीगमं
 संगमयामि । १४ स्वाहा इति होमार्थः ॥२॥

आ - अवदानान्यनु जुहोति— ' यस्यास्ते ' इति । वशादेवत्यानुष्टुप् यजुरन्ता । १ यस्याः
 वशायाः बन्ध्यायाः २ ते तव ३ यज्ञियः यज्ञार्हः ४ गर्भः, ५ यस्याः तव ६ योनिः ७ हिरण्ययी ८
 हिरण्ययी, तां वशां त्वां गर्भेण संगमयामीति शेषः । ' अङ्गान्यहुता यस्य ' । गर्भस्य ९ अङ्गानि
 १० अहुता अहुतानि अनवखण्डितानि । " हु हरेच्छन्दसि " (पा ७-२-३२) इति हरेर्हु
 आदेशः । अनभिर्वर्धिता वा । ११ तं गर्भं १२ मात्रा अनुबन्ध्यालक्षणया जनन्या १३ समजीगमं
 संगमयामि । १४ स्वाहा इति होमार्थः ॥२॥

2. B1 अतिमन्त्रयते for अभिमन्त्रयते
3. B1 वेष्टने for वेष्टनम्
6. B1 सहस्रत् for असत्; B1 सहस्रदिति for असदिति
15. C S1 om. हिरण्ययी; V1 om. हिरण्ययी; P1 यस्याः for यस्य;
16. V1 S1 C अनवर्धितानि for अवर्धितानि

पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः ।

एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताः स्वाहा ॥३॥

पुरुदस्म इति पुरुदस्मः । विषुरूप इति विषुरूपः । इन्दुः ।

अन्तः । महिमानम् । आनञ्ज । धीरः ।

एकपदीमित्येकऽपदीम् । द्विपदीमिति द्विऽपदीम् । त्रिपदीमिति त्रिऽपदीम् ।

चतुष्पदीम् । चतुःपदीमिति चतुःऽपदीम् । अष्टापदीमित्यष्टाऽपदीम् ।

भुवना । अनु । प्रथन्ताम् । स्वाहा ॥ छे ॥३॥

- सा- कात्यायनः - “ प्रतिप्रस्थाता प्रचरण्यां सर्वमवद्यति ॥ स्विष्टकृतमनु जुहोति पुरुदस्म इति ” (द्र. काश्रौ २५.१०.१२-१३) इति । प्रचरण्यां सुचि प्रतिप्रस्थाता गर्भरसं सर्वमवदाय अध्वर्युणा स्विष्टकृतोमे कृते सति जुहुयात् । पाठस्तु- ‘ पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः । एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताः स्वाहा ’ इति । ‘ इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशः गर्भः ’ महिमानं महत्त्वम् ‘ आनञ्ज व्यक्तं करोतु । कीदृशः ? ’ पुरुदस्मः बहुदानयुक्तः ‘ विषुरूपः बहुरूपः ’ अन्तः उदरेऽवस्थितः ‘ धीरः मेधावी इत्यंरूपं महिमानमानञ्जेत्यर्थः । भुवनानि भूतजातानि ‘ अनु ’ प्रथन्तां वशाया गर्भं प्रख्यातं कुर्वन्तु । इयं वशा चतुष्पदी सती कथमेकपद्यादिभिः स्तूयते ? उच्यते- यदा वशासंबन्धिन्यां वपायां जुहुयात् तदा एकपदी, यदा अङ्गहोमस्तदा द्विपदी, यदा पयङ्गहोमः कृतस्तदा त्रिपदी, यदा पत्नीसंयाजैर्जुहुयात् तदा चतुष्पदी । चतुर्भिः पादैर्युक्ता वा । एवं स्वपादैर्गर्भसंबन्धिभिश्च पादैरष्टापदी । एवंभूतां वशां गणयित्वा ‘ अनुप्रथन्ताम् इति संबन्धः । ’ स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३॥

- आ- अध्वर्योरनुहोमं जुहोति- इन्दुसंस्तवेन गर्भः स्तूयते- ‘ पुरुदस्मः ’ इति । गर्भदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता । ‘ पुरुदस्मः । दसेरौणादिको मट् । बहुदानः । ‘ विषुरूपः बहुरूपा गर्भा भवन्ति । ‘ इन्दुः सोमः । पशोर्हि सोम (संस्तवो) विद्यते । ‘ अन्तः उदरे व्यवस्थितः । ‘ महिमानं महाभाग्यम् ’ आनञ्ज अभिव्यक्तीकरोतु । ‘ धीरः मेधावी । इत्यंरूपं महिमानमानञ्ज ।

8. V1 S1 C after सर्वम् ins. एवम् ;

S1 C om. स्विष्टकृतम् ... अध्वर्युणा (L. 25)

14. V1 S1 C चतुष्पदी for चतुष्पदी; V1 S1 C om. स्तूयते

15. C यद् यदाङ्गैर्यागः, V यदाङ्गैर्यागः for यदा अङ्गहोमः

16. P1 °संयाजे for संयाजैः

18. B1 °संस्तवेन for संस्तवेन

20. B1 ... सोम भावो for सोमसंस्तवो

९५)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५०५

गर्भिण्या अनुबन्ध्यायाः प्रायश्चित्तिमन्त्राः]

येन 'एकपदी' 'द्विपदी' 'त्रिपदी' 'चतुष्पदीम्' 'अष्टापदीम्' अपि वशाम् भूतरूपेण 'भुवना भुवनानि भूतजातानि' 'अनुप्रथन्तां' वशायाः गर्भमनुप्रथन्ते । वृद्धिरेवं भूतानामपि भविष्य-
तीत्यभिप्रायः । कथमियं वशा चतुष्पदी सती एकपद्यादि [भेदैर्] उच्यते । अवप्लुत्य स्तूयत
इति ब्रूमः । वशेत्येकपदी । वपया अङ्गैश्च द्विपदी । उपयट् होमैस्त्रिपदी । पत्नीसंयाजैश्चतुष्पदी ।
चतुर्भिः पादैर्वा चतुष्पदी । एवं स्वपादैर्गर्भसंबन्धिभिः पादैश्च अष्टापदी ॥ ३ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ।

स सुगोपातमो जनः ॥४॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसु इति विमहसः ।

सः । सुगोपातम् इति सुगोपातमः । जनः ॥ चं ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः - " समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात् तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्य " (काश्रौ १०
२५.१०.१६) इति । यदि यजमानः शापाद्विभीयात् तदा समिष्टयजुर्होमानन्तरं शामित्रे अग्रावेव गर्भं
जुहुयात् । मन्त्रान्ते स्वाहाकारोऽपि न कर्तव्य इति । पाठस्तु - ' मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो
विमहसः । स सुगोपातमो जनः ' इति । हे देवाः, 'दिवः' विमहसः द्युलोकस्य संबन्धिना विशिष्टेन
महसा तेजसा युक्ताः हे 'मरुतः', यूयं 'यस्य यजमानस्य' 'क्षये यज्ञगृहे' 'पाथ पानं कुरुथ । 'पा पाने' इत्यस्य
छान्दसं रूपम् । 'हि यस्मादेवं तस्मात्' 'सः यजमानाख्यः' 'जनः' 'सुगोपातमः सुगुप्ततमो भवति । १५
युष्मद्गुप्तानां न भयमस्तीत्यर्थः ॥४॥

आ- जुहोति- ' मरुतो यस्य ' इति । गौतमो मारुती गायत्री । हे 'मरुतः, मरुतो नाम
देवाः 'यस्य यजमानस्य' 'क्षये निवासे गृहे' 'पाथ । पा पाने । शपो लुकि, पाथ, पानं कुरुथ ।
हे देवाः । ' दिवो विमहसः ' । 'दिवः द्युलोकस्य संबन्धिना वि[शिष्टेन] महसा तेजसा युक्ता
'विमहसः विशिष्टतेजःसंपन्नाः दिवः विमहसः मरुतः यस्य क्षये पाथ । 'सुगोपातमः २०
सुगोप्ततमो भवति युष्मद्गुप्तानां न भयमस्तीत्यभिप्रायः ॥४॥

1. B1 वशां गर्भात्वोद्भूते । रूपेण for वशाम् ... भूतरूपेण
3. B1 अवयत्य (अवप्लुत्य)
15. V1 S1 C 'गोप्ततमो for 'गुप्ततमो;
16. V1 S1 C 'युक्तानां for 'गुप्तानां

कासं... ६४

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥५॥(५)

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।

पिपृताम् । नः । भरीमभिरिति भरीमऽभिः ॥ घां ॥ ५ ॥ (५)॥

५

सा- कात्यायनः - “मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्युति” (काश्रौ २५.१०.१६) इति । शामित्रे प्रक्षिप्तं गर्भमङ्गारैः प्रच्छादयेत् । पाठस्तु- ‘मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः’ इति । ^१मही महती ^२द्यौः द्युलोकः ^३पृथिवी भूलोकः ^४च ^५नः अस्मदीयम् ^६इमं ^७यज्ञं ^८मिमिक्षतां सिञ्चताम् । ^९भरीमभिः भरणैर्हिरण्यधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैः ^{१०}नः अस्मदीयं गृहं ^{११}पिपृतां परिपूरयतु ॥४॥

१०

[इति नवमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥]

आ- अङ्गारैरभिसमूहति- ‘मही द्यौः’ इति । मेधातिथिः द्यावांपृथिवीदेवत्या गायत्री ^१मही इति गोनाम । ^२द्यौः द्युस्थानं ^३पृथिवी यागभूमिः ^४च ^५नः अस्माकम् ^६इमं प्रक्रान्तं ^७यज्ञं ^८मिमिक्षताम् । ‘पिपृतां नो भरीमभिः’ । ^९नः अस्मान् ^{१०}भरीमभिः भरणैः हिरण्यधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैः ^{११}पिपृताम् । पृ पाठनपूरणयोः । मां परिपूरयन्तु ॥ ५ ॥

१५

[इति नवमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

पञ्चमेऽनुबन्ध्यापशोर्गर्भे सति प्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे त्वहर्गणसंबन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते-

आ जिघ्र कलशं मद्या त्वा विशन्तिवन्देवः ।

पुनरूर्जा नि वर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वो-

२०

रुधारा पर्यस्वती पुनर्माऽऽ विशताद्रयिः ॥१॥

आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विशन्तु । इन्देवः ।

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । सा । नः । सहस्रम् । धुक्ष्व ।

उरुधारेत्युरुधारा । पर्यस्वती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥ डीः ॥१॥

अहर्गणमन्त्राः]

कात्यायनः — “द्रोणकलशमेनामाप्रापयत्याजिघ्रेति” (काश्रौ १३.४.१८) इति । गर्गत्रिरात्रे गोसहस्रं दक्षिणा । तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुः । तां द्रोणकलशम् आप्रापयेत् । पाठस्तु— ‘आजिघ्र कलशं मद्या त्वा विशन्तिवन्दवः । पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मांऽऽ विशताद्रयिः’ इति । महीति गोनाम । हे ‘महि हे धेनो, त्वं ‘कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रम् ‘आजिघ्र आमिमुख्येन घ्राणं कुरु । किं च, हे धेनो, त्वाम् ‘हृन्दवः सोमाः ‘आविशन्तु । ‘ऊर्जा विशिष्टरसेन ५ पयोभूतेन अस्मान् ‘पुनः ‘निवर्तस्व । मयैवं या त्वं स्तुता ‘सा ‘नः अस्माकं ‘सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं ‘धुक्ष्व देहीत्यर्थः । किं च अतस्त्वत्प्रसादात् ‘उरुधारा बहुपयोयुक्ता ‘पयस्वती धेनुः ‘मा मां ‘पुनः ‘आविशतात् श्रागच्छत्वित्यर्थः । तथा ‘रयिः धनमपि माम् आविशतात् ॥१॥

आ— द्रोणकलशाभिमन्त्रणं द्वाभ्यामृग्भ्याम् । महापङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिः । ताभ्यां द्रोणकलशं जिघ्रन्ति— ‘आ जिघ्र कलशम्’ इति । ‘आ जिघ्र कलशम्’, ‘हव्ये काम्ये’ इति द्वे १० गोदेवत्ये महापङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्तयौ । कुसुर्बिन्दोरार्धम् । मही इति गोनामसु पठितम् । हे ‘महि हे धेनो, ‘कलशं द्रोणकलशम् आमिमुख्येन ‘जिघ्र गन्धाघ्राणं कुरु । घ्रा गन्धोपादाने । “पात्राध्मा” (पा ७.३.७८) इत्यादिना जिघ्रादेशः । किं च— हे कलश, ‘आ त्वा विशन्तिवन्दवः’ । ‘हृन्दवः सोमाः कलशं त्वाम् ‘आविशन्तु । किं च— ‘पुनः ‘ऊर्जा विशिष्टरसेन (पयोभूतेन) अस्मान् प्रति पुनः ‘निवर्तस्व । किं च— यां वयं स्तुमः ‘सा ‘नः १५ अस्माकं ‘सहस्रं, यत् सहस्रम् अपरिमितं धनम् अस्माभिर्दत्तम् तत् सर्वं ‘धुक्ष्व । दुहिरत्रादानार्थः । अतस्तत् पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च ‘उरुधारा पृथुधारा, पयसा संयुक्ता उरुधारा ‘पयस्वती ‘मा मां पुनः ‘आविशतात् आविशतु । ‘रयिः धनमपि पुनराविशतात् ॥१॥

हव्ये काम्ये इळे रन्ते चन्द्रे ज्योतेऽर्दिते सरस्वति महि विश्रुति ।

एता ते अध्व्ये नामानि । देवेषु मा सुकृतं ब्रूतात् ॥२॥

२०

हव्ये । काम्ये । इळे । रन्ते । चन्द्रे ।

ज्योते । अर्दिते । सरस्वति । महि । विश्रुतीति । विऽश्रुति ।

एता । ते । अध्व्ये । नामानि ।

देवेषु । मा । सुकृतमिति सुऽकृतम् । ब्रूतात् ॥ रौ ॥२॥

1. V1 S1 C गर्भ° for गर्ग°
6. V1 S1 C धेनुं for धनं
15. B1 प्राप्तेन मनो (पयोभूतेन)
16. B1 यः सहस्रम् for यत् सहस्रम्

सा- कात्यायनः- “ इडे हव्ये काम्ये इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति ” (काश्रौ १३.४.१९) इति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणे कर्णे यजमानो जपेत् । पाठस्तु- ‘ हव्ये काम्य इळे रन्ते चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्न्ये नामानि देवेषु मा सुकृतं ब्रूतात् ’ इति । सर्वैराहूयत इति हव्या । सर्वैः काम्यत इति काम्या । स्तूयत इतीळा । रमयतीति रन्ता । आह्लादयतीति चन्द्रा । ज्वलति प्रकाशयतीति ज्योता । अदितिरनवखण्डिता । सरस्वतीति, सरः क्षीरं, तद्वती सरस्वती । मही महती । विश्रूयत इति विश्रुतिः । अहन्तव्येत्यघ्न्या । एवंभूते हे धेनो, ते त्वदीयानि एता एतानि नामानि एवमतिशययुक्तानि । एवंभूतैर्नामभिरभिहिता सती देवेषु देवेभ्यः । सुष्ठु कर्म करोतीति सुकृत्, तादृशं मा ब्रूतात् ब्रूहि ॥२॥

आ- दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति- ‘ हव्ये काम्ये ’ इति । ह्यन्ते यस्या
२० विकारेण हविषेति हव्या, तत्संबोधनं हव्ये । काम्ये, मनुष्यादिभिः काम्यत इति काम्या, तत्संबोधनं काम्ये । इळा नाम मनोर्दुहिता । इळेव इळा स्तुतिरूपिणी, तत्संबोधनम् इळे । रमयतीति रन्ता, तत्संबोधनं रन्ते । चन्द्र इवाह्लादयतीति चन्द्रा, तत्संबोधनं चन्द्रे । ज्योते । द्युत दीप्तावित्यस्य रूपं ज्योता, दीप्ता । तत्संबोधनं ज्योते । अदिते अनवखण्डिते । सरस्वति । सृ गतौ । (सरतेरसुनि) सरः । तदस्यास्तीति मतुपि सरस्वती, तत्संबोधनं सरस्वति । महि महति । महैरौणादिकः कीः, तत्संबोधनं महि । विश्रुतिः कीर्तिः । विविधं श्रूयत इति विश्रुतिः (? तीः), तत्संबोधनं विश्रुति । एता एतानि, अघ्न्ये । अघ्न्या इति गोनामसु पाठितम् (निघण्टु २.११.१), तत्संबोधनम् । एवंविधायाः ते गोः नामानि अतिशयगुणयुक्तानि । एतैरभिहिता सती देवेषु देवेभ्यः, सुष्ठु करोतीति सुकृत्, तं सुकृतं मा मां ब्रूतात् ब्रूहि ॥२॥

२० इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ।

उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धर्यन्

रायस्पोषमस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥३॥

4. P1 रन्तिः for रन्ता
6. V1 S1 C om. एता
7. V1 S1 C om. एवम
14. B1 सरस्वतेरसुनि (सरतेरसुनि)
15. B1 after महति adds श्रूयते । कीर्ति
19. B1 ब्रूयात् for ब्रूतात्

अहर्गणमन्त्राः]

इह । रतिः । इह । रमध्वम् । इह । धृतिः ।
 इह । स्वधृतिरिति स्वधृतिः । स्वाहा ।
 उपसृजन्नित्युपसृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् ।
 रायः । पोषम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥ ७३ ॥

सा- कात्यायनः - “ शालाद्वायेऽन्वारब्धेऽपि इह रतिरिति जुहोति ” (काश्रौ १२.४.९) इति । ५
 तत्रोत्थानं सर्वेषु यजमानेषु परस्परं स्पृष्टेषु सत्सु इदानीं तनगार्हपत्ये जुहुयात् । पाठस्तु - ‘ इह रतिरिह
 रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ’ इति । हे गावः, युष्मदीया रतिः रमणम् इह यजमानेषु स्यात्
 अस्तु इह एव यूयं रमध्वम् । युष्माकम् इह यजमानेषु धृतिः स्यात् । स्वकीयानामपि धृतिः इह एव
 स्यात् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥

कात्यायनः - “ अपरामुपसृजन्निति ” (काश्रौ १२.४.१०) इति । तत्रैवेतां द्वितीयामाहुतिं १०
 जुहुयात् । पाठस्तु - ‘ उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् रायस्पोषमस्मासु दीधरत् स्वाहा ’ इति ।
 धरुणः धारयिताग्निः मात्रे धरुणं मातुः पृथिव्या धारयितारम् उपसृजन् समीपं प्रापयन् मातरं
 पृथिवीं धयन् स्वयं पिबन्, तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । अस्मासु रायः पोषं पशुधनादिपुष्टिं दीधरत्
 अत्यन्तं धारयतु । स्वाहा इति होमार्थः ॥३॥

आ- सत्रोत्थाने द्वे आहुती जुहोति - ‘ इह रतिः ’ इति । पशुदेवत्वं यजुः । देवाना- १५
 मार्षम् । उत्क्रामन्ते पशवो नियम्यन्ते च । इह यजमानेषु भवतां रतिः रमणम् । रमेत्र
 नियमार्थत्वम् । अतस्तु इह एव यूयं रमध्वम् । इह यजमानेष्वेव भवतां पशूनां धृतिः
 स्यात् । इह धृतिः । स्वकीयानामपि इह एव धृतिः स्यात् । स्वाहा सुहुतमस्तु ।

द्वितीयां जुहोति - ‘ उपसृजन् ’ इति । उष्णिगाग्नेयी । धरुणः धारयिता । अग्निः मात्रे
 पृथिव्यै मातुः पृथिव्याः धरुणं धारयितारम् उपसृजन् समीपं प्रापयन् प्रेरयन् वा मातरं २०
 पृथिवीं स्वयं धयन् । घेट् पाने । पृथिव्युत्पन्नं हविः पिबन् भक्षयित्वा अस्मासु रायः पोषं
 पशुधनादिपुष्टिं दीधरत् अतिशयेन धारयत् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३॥

अगेन्म ज्योतिरमृता अभूम दिवं पृथिव्या अध्याऽरुहाम ।

अविदाम देवान्स्वर्ज्योतिः ॥४॥

अगेन्म । ज्योतिः । अमृताः । अभूम ।
 दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ । अरुहाम ।
 अविदाम । देवान् । स्वं । ज्योतिः ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः - “ यजमान आत्मानं स्तुवीतागन्म ज्योतिरिति ” (काश्रौ १०.९.७) इति ।
पाठस्तु- ‘ अगन्म ज्योतिरमृता अभूम दिवं पृथिव्या अध्यारुहाम । अविदाम देवान्स्वज्योतिः ’ इति ।
यजमाना वयं ज्योतिः आदित्यलक्षणम् अगन्म प्राप्ताः । ततः अमृता अमरणधर्मा अभूम । पृथिव्याः
सकाशाद् दिवं द्युलोकम् अध्यारुहाम । देवान् इन्द्रादीन् अविदाम पश्याम, ज्योतिःस्वरूपं स्वः स्वर्गं
५ पश्याम ॥४॥

आ- यजमाना आत्मानं स्तुवन्ति- ‘ अगन्म ज्योतिः ’ इति । यजमानस्तुतिदेवत्याऽनुष्टुप्,
ज्योतिः । आदित्यलक्षणं ज्योतिः अगन्म गताः प्राप्ताः । अमृताः अभूम मरणादिधर्मरहिताश्च
अभूम संजाताः । ‘ दिवं पृथिव्याः ’ । पृथिव्याः सकाशात् दिवं द्युलोकम् अध्यारुहाम ।
देवान् अग्न्यादीन् अविदाम पश्याम । स्वः स्वर्गम् अविदाम । ज्योतिः ज्योतिर्मण्डलम्
१० अविदाम पश्याम ॥४॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं
वज्रेण तंतमिद्धतम् ।
दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहनं यदिनक्षदस्माकं शत्रून् परि शूर विश्वतो
दर्मा दर्शीष्ट विश्वतः ॥५॥

१५ युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेति पुरःऽयुधा ।
यः । नः । पृतन्यात् । अप । तंतमिति तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।
वज्रेण । तंतमिति तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ।
अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः ।
२० दर्मा । दर्शीष्ट । विश्वतः ॥ ण्यौ ॥५॥

सा- कात्यायनः - “ युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षम् ” (काश्रौ १२.४.१३) इति ।
यन्तीत्यनुवर्तते । सर्वे यजमानाः अक्षस्याधोभागं प्रति गच्छेयुः । पाठस्तु- ‘ युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा
यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तं तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहनं यदिनक्षदस्माकं शत्रून्
परि शूर विश्वतो दर्मा दर्शीष्ट विश्वतः ’ इति । हे पुरोयुधौ शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ । इन्द्रापर्वता

5. P1 after पश्याम ins. अविदामेत्यनुवर्तते
10. B1 अविदामः पश्यामः for अविदाम पश्याम
24. V1 S1 C om. हे, P1 om. इन्द्रापर्वता

अहर्गणमन्त्राः]

इन्द्रापर्वतौ ^१युवं युवां ^२यः शत्रुः ^३नः अस्मान् ^४पृतन्यात् संग्रामयेत् युद्धं कारयेत्, ^५तंतं शत्रुम् ^६अप
^७हतं युवां विनाशयतम् । किं च ? ^८तंतम् ^९इत् तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् । तत्रापि
विशेष्यते— वज्राख्येनायुधेन तंतमेव शत्रुं विनाशयतम् । हे ^{१०}शूर इन्द्र, त्वदीयो वज्रः सः । ^{११}गहनम्
अत्यन्तगम्भीरं वनं प्रवेशयामीति । ^{१२}यद् यदा ^{१३}दूरे ^{१४}चत्ताय दूरादागताय शत्रवे ^{१५}छन्सत् । छन्दतिः
कामनार्थः । कामयते, तदा ^{१६}इनक्षत् तं शत्रुं व्याप्नुयात् । ततः ^{१७}दर्मा दरणशीलो वज्रः ^{१८}अस्माकम्
अस्मदीयान् ^{१९}विश्वतः सर्वतः आगतान् ^{२०}विश्वतः सर्वान् ^{२१}शत्रून् ^{२२}परि ^{२३}दर्शीष्ट परितो विदार्य दर्शयति
स्म ॥५॥

आ— दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोक्षं सर्पति— ‘युवं तम्’ इति । ऐन्द्री अष्टिरत्यष्टिर्वा ।
परुच्छेपः । प्रथमोऽर्धर्चस्त्विन्द्रापर्वतदेवत्यः । ^१इन्द्रापर्वता इन्द्रापर्वतौ । ^२पुरोयुधा पुरोऽग्रेषु
युध्यत इति पुरोयुधौ । हे पुरोयुधौ युद्धस्य कर्तारौ, ^३युवं युवां. ^४नः अस्मान् ^५यः ^६पृतन्यात् १०
संग्रामयेत् योधयेत् ^७तंतं तव शत्रुम् ^८इत् अपि ^९अप ^{१०}हतं पुरोयुधौ युवां विनाशयतम् ।
तत्रापि विशेषमाह— ‘वज्रेण’ इति । त्वदीयेन वज्राख्येनायुधेन तं शत्रुम् ^{११}इत् एव ^{१२}हतम् ॥

उत्तरोऽर्धर्चः ऐन्द्रः । ‘दूरे चत्ताय’ । चततिर्गतिकर्मा । ^१दूरे ^२चत्ताय दूरादागताय
शत्रवे ^३छन्सत् । छन्दतिः कामनार्थः । कामयताम् । हे इन्द्र, त्वदीयो वज्रः । ^४शत्रून् ^५गहनं
वनं प्रवेशयामि । ^६यत् यदि कामयते तदा [ग]ताय ^७इनक्षत् । इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा, १५
धातूनामनेकार्थत्वात् । परिदृश्यात् व्याप्नुयाद्वा । हे शूर इन्द्र, ^८अस्माकं ये शत्रवः तान्
^९शत्रून् त्वदीयो वज्रः ^{१०}दर्मा । दृ विदारणे । दर्मा दरणशीलः । त्वदीयो वज्रः ^{११}दर्शीष्ट । तथैव
शत्रून् [^{१२}विश्वतः] सर्वतः आगतान् वा परितः विदार्य दर्शयति स्म ॥५॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् ।

सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ॥६॥ (६) ॥

२०

भूर्भुवः ॥ म ॥६॥ (६) ॥

1. V1 S1 C संग्रामात् for संग्रामयेत्;
C S1 V1 तं शत्रुं युद्धं कारयेत् तम् अपहतं for युद्धं कारयेत् ... हतं [L 2]
3. V S1 C सद् for सः
4. P1 after आगताय ins. चततिर्गतिकर्मा;
S1 V1 C om. छन्सत् । छन्दतिः कामनार्थः [L 5]
11. B1 तं शत्रुं for तंतं
15. B1 प्रवेशयामि । ऊलेचेति । यत यदि for प्रवेशयामि यत् यदि

[सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः]

सा- कात्यायनः - “ वाग्विसर्जनं ... भूर्भुवः स्वरिति ” (काश्रौ द्र. १२.४.२६-२७) ।
वाचो विसर्जनं कुर्यादित्यर्थः । पाठस्तु- ‘ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् । सुवीरो वीरैः
सुपोषः पोषैः ’ इति । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥६॥

[इति नवमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥]

५ आ- जपति- ‘ भूर्भुवः स्वः ’ इति । व्याख्यातो मन्त्रः । सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥६॥
[इति नवमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥]

[अथ सप्तमोऽनुवाकः]

षष्ठे अहर्गणसंबन्धिनो मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे तु सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्रा उच्यन्ते-

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायामन्धो अच्छेतः सविता सन्याम् ।
१० विश्वकर्मा दीक्षायाम् पूषा सोमक्रयण्याम् ॥१॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । अभिधीत इत्यभिधीतः ।
प्रजापतिरिति प्रजापतिः । वाचि । व्याहृतायामिति विऽआहृतायाम् ।
अन्धः । अच्छेत इत्यच्छेऽतः । सविता । सन्याम् ।
विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । दीक्षायाम् । पूषा । सोमक्रयण्यामिति सोमऽक्रयण्याम् ॥ सुं ॥१॥

१५ कात्यायनः - “ परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति ” (काश्रौ २५.६.१) इति । यदा सोमो
यजमानेन अभिधीतः संकल्पितो भवति तदा परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिंशतं जुहुयात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु-
‘ परमेष्ठ्यभिधीतः ’ इति । यदा सोमो यजमानेन अभिधीतः तदा परमेष्ठी इति नाम्नाऽभिधीयते ॥

अथ द्वितीयः - ‘ प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम् ’ इति । ‘ सोमेन यक्ष्ये ’ इति वचस्युच्चारिते सति
सोमः प्रजापतिनामको भवति ॥

२० अथ तृतीयः - ‘ अन्धो अच्छेतः ’ इति । यदा सोमः अच्छम् आभिमुख्यम् इतः प्राप्तः तदा
अन्धः भवति ॥

अथ चतुर्थः - ‘ सविता सन्याम् ’ इति । ‘ सन्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सोमः सवितृनामको
भवति ॥

अथ पञ्चमः - ‘ विश्वकर्मा दीक्षायाम् ’ इति । ‘ दीक्षायाम् सत्यां विश्वकर्मा इत्युच्यते ॥

२५ अथ षष्ठः - ‘ पूषा सोमक्रयण्याम् ’ इति । सोमक्रये सति पूषा इत्यभिधीयते ॥१॥

सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः]

आ— ‘परमेष्ठयभिधीतः’ इति अध्यायपरिसमाप्तेनैमित्तिकानि चतुस्त्रिंशत्सोमसंस्थासु चतुस्त्रिंशद्देवताभिधायीनि यजूंषि चतुस्त्रिंशद्विज्ञोक्तदेवत्यानि । अध्यायपरिसमाप्तेर्वसिष्ठस्यार्षम् । एते सर्वे मन्त्रा ऋज्वर्थाः । ‘परमेष्ठयभिधीतः’ । यजमानेन कदाचित् ‘अभिधीतः सोमः संकल्पितः तदा सोमः ‘परमेष्ठी भवति हि । ‘प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम्’ इति । ‘सोमेन यक्ष्ये’ इति ‘वाचि’ व्याहृतायां वचने उच्चारिते सः सोमः ‘प्रजापतिः इति नाम्ना अभिधीयते । ५ ‘अच्छेतः’ इति । अच्छे सोमम् इतः सोमं प्राप्तुमितो गतः, यदा ‘अन्धसे अन्नाय स्वाहा’ इति यजमानोऽभिवदति । [‘सविता’ ‘सन्याम् ।] त (य) दा सोमस्य संभक्तौ सन्यां [सत्यां] सोमः ‘सविता इत्यभिधीयते । [‘दीक्षायां सत्यां सोमः ‘विश्वकर्मा इत्युच्यते ।] ‘पूषा सोमक्रयण्याम्’ । ‘सोमक्रयण्यां सत्यां सोमः ‘पूषा इत्यभिधीयते ॥१॥

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः ।

१०

असुरः पण्यमानो मित्रः क्रीतः ॥२॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । क्रयाय । उपोत्थित इत्युपउत्थितः ।

असुरः । पण्यमानः । मित्रः । क्रीतः ॥ खं ॥२॥

सा— अथ सप्तमः — ‘इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः’ इति । यदा सोमक्रयार्थमुत्तिष्ठेत् तदा सोम इन्द्रनामको मरुन्नामकश्च भवति । १५

अथाष्टमः — ‘असुरः पण्यमानः’ इति । यदा सोमो यजमानेन पण्यते तदा असुरनाम्नाभिधीयते ॥

अथ नवमः — ‘मित्रः क्रीतः’ इति । यदा सोमो यजमानेन क्रीयते तदासौ ‘मित्रः भवति ॥२॥

आ— ‘इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः’ । यदा यजमानः सोमक्रयार्थम् ‘उपोत्थितः तदा सोमः ‘इन्द्रः [मरुन्नामकः] ‘च भवति । ‘असुरः पण्यमानः’ । यदा यजमानेन सोमः पण्यते तदा २० सोमः ‘असुरः भवति । ‘मित्रः क्रीतः’ इति । यदा सोमो यजमानेन ‘क्रीतः तदा सोमः ‘मित्रः भवति ॥२॥

विष्णुः शिपिविष्ट ऊरा आसन्नो विष्णुर्नरन्धिषः प्रोह्यमाणः ।

सोम आगतो वरुण आसन्ध्यामासन्नः ॥३॥

1. B1 °धीयत इति (°धीत इति)

कासं . १५

[सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः

विष्णुः । शिपिविष्ट इति शिपिऽविष्टः ।

ऊरौ । आसन्न इत्याऽसन्नः । विष्णुः । नरन्धिषः ।

प्रोह्यमाणः । प्रोह्यमाण इति प्रऽउह्यमाणः । सोमः । आगत इत्याऽगतः ।

वरुणः । आसन्धामित्याऽसन्धाम् । आसन्न इत्याऽसन्नः । ॥ क्रीं ॥३॥

५ सा- अथ दशमः - 'विष्णुः शिपिविष्टः' इति । शिपिर्यज्ञस्तत्र यदा प्रविष्टस्तदा 'विष्णुः भवति ॥
अथैकादशः - 'ऊरा आसन्नो विष्णुर्नरन्धिषः' इति । यदा 'ऊरौ उत्सङ्गे 'आसन्नः उत्सङ्गं प्राप्तः
[तदा] सोमः 'विष्णुः 'नरन्धिषः भवति ॥

अथ द्वादशः - 'प्रोह्यमाणः सोम आगतः' इति । यदा 'आगतः 'सोमः प्रोह्यते तदा
सोमनामा भवति ॥

१० अथ त्रयोदशः - 'वरुण आसन्धामासन्नः' इति । यदा सोमः 'आसन्धाम् 'आसन्नः तदा
'वरुणः भवति ॥३॥

आ- 'विष्णुः शिपिविष्टः' । शिपिर्यज्ञः, तत्र प्रविष्टः । यदा सोमो यज्ञे प्रविष्टस्तदा सोमः
'विष्णुः [भवति । 'ऊरा आसन्नो विष्णुर्नरन्धिषः' । 'ऊरौ यजमानस्योत्सङ्गे 'आसन्नः स्थितः
सोमः] 'विष्णुः 'नरन्धिषः भवति । ['प्रोह्यमाणः सोम आगतः' ।] यज्ञे सोमः 'प्रोह्यमाणः
१५ 'आगतः 'सोमः सोमनामा भवति । 'वरुण आसन्धामासन्नः' । सोमो यदा 'आसन्धाम्
अल्पमन्त्रप्राप्तस्तदा 'वरुणः भवति ॥३॥

अग्निराग्नीध्र इन्द्रो हविर्धाने ।

अथर्वोपावहियमाणो विश्वे देवा अ२शुषु न्युप्यमानेषु ॥४॥

२० अग्निः । आग्नीध्रे । इन्द्रः । हविर्धान इति हविःऽधाने ।
अथर्वो । उपावहियमाण इत्युपऽअवहियमाणः ।
विश्वे । देवाः । अ२शुषु । न्युप्यमानेष्विति निऽउप्यमानेषु ॥ णं ॥४॥

सा- अथ चतुर्दशः - 'अग्निराग्नीध्रे' इति । सोमो यदा 'आग्नीध्रे वर्तते तदा 'अग्नि
इत्यभिधीयते ॥

5. V1 S1 C om. यदा; V1 S1 C om. तदा विष्णुर्भवति
6. V1 S1 C om. यदा
14. B1 यज्ञसोमः for यज्ञे सोमः

९७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५१५

सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः]

अथ पञ्चदशः - ' इन्द्रो हविर्धाने ' इति । 'हविर्धाने वर्तमानः सोमः 'इन्द्रः भवति ॥

अथ षोडशः - ' अथर्वोपावहियमाणः ' इति । यदा सोम उपावहियते तदा 'अथर्वा भवति ॥

अथ सप्तदशः - ' विश्वे देवा अ२शुषु न्युप्यमानेषु ' इति । 'अ२शुषु 'न्युप्यमानेषु सत्सु 'विश्वेदेवाः एतन्नामको भवति ॥४॥

आ- ' अग्निराग्नीध्रे ' । यदा सोमः 'आग्नीध्रे भवति तदा 'अग्निः भवति । ' इन्द्रो हविर्धाने ' । यदा सोमः 'हविर्धाने वर्तते तदा 'इन्द्रः भवति । ' अथर्वोपावहियमाणः ' । यदा सोमः 'उपावहियमाणः तदा 'अथर्वा भवति । ' विश्वे देवा अ२शुषु न्युप्यमानेषु ' । यदा सोमः 'अ२शुषु न्युप्यस्तदा 'विश्वे 'देवाः भवति ॥४॥

विष्णुराप्नीतपा आप्याय्यमानो यमः सूयमानो विष्णुः संभ्रियमाणः ।

वायुः पूयमानः शुक्रः पूतः ॥५॥

१०

विष्णुः । आप्नीतपा इत्याप्नीतपाः । आप्याय्यमान इत्याप्याय्यमानः । यमः । सूयमानः ।

विष्णुः । संभ्रियमाण इति समुभ्रियमाणः ।

वायुः । पूयमानः । शुक्रः । पूतः ॥५॥ ५ ॥

सा- अथाष्टादशः - ' विष्णुराप्नीतपाः ' इति । 'आप्नीतपाः सोमः 'विष्णुः भवति ।

अथैकोनविंशः - ' आप्याय्यमानो यमः ' इति । 'आप्याय्यमानः सोमः 'यमः भवति ॥ १५

अथ विंशः - ' सूयमानो विष्णुः संभ्रियमाणः ' इति । यदा सोमोऽभिषूयते संभ्रियते च तदा 'विष्णुः भवति ॥

अथैकविंशः - ' वायुः पूयमानः ' इति । 'पूयमानः सोमः 'वायुः भवति ॥

अथ द्वाविंशः - ' शुक्रः पूतः ' इति । 'पूतः सोमः 'शुक्रः भवति ॥५॥

आ- ' विष्णुराप्नीतपाः ' । यदा सोमः 'आप्नीतपाः तदा 'विष्णुः भवति । ' आप्याय्यमानो यमः ' । यदा सोमः 'आप्याय्यमानः तदा सोमः 'यमः भवति । ' सूयमानो विष्णुः ' । यदा सोमः 'सूयमानः तदा 'विष्णुः भवति । ' संभ्रियमाणः ' । यदा सोमः 'संभ्रियमाणः तदाऽपि सोमः

15. P1 आप्यायमानः for आप्याय्यमानः

20. B1 सोमः विष्णुराप्नीतपा for सोम विष्णुः ।

विष्णुः भवति । ' वायुः पूयमानः ' । यदा सोमः 'पूयमानः तदा सोमः 'वायुः भवति । ' शुक्रः पूतः ' । यदा सोमः 'पूतः तदा सोमः 'शुक्रः भवति ॥५॥

शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्थी सक्तुश्रीः ।

विश्वे देवाश्चमसेषून्नीतोऽसुहोमायोद्यतः ॥६॥

५ शुक्रः । क्षीरश्रीरिति क्षीरश्रीः । मन्थी । सक्तुश्रीरिति सक्तुश्रीः ।
विश्वे । देवाः । चमसेषु । उन्नीत इत्युत्पत्नीतः । असुः । होमाय । उद्यत इत्युत्पद्यतः
॥ ५ ॥ ६ ॥

सा- अथ त्रयोविंशः - ' शुक्रः क्षीरश्रीः ' इति । क्षीरेण संमिश्रितः सोमः 'शुक्रः भवति ॥

अथ चतुर्विंशः - ' मन्थी सक्तुश्रीः ' इति । सक्तुभिः संमिश्रितः सोमः 'मन्थी भवति ॥

१० अथ पञ्चविंशः - ' विश्वे देवाश्चमसेषून्नीतः ' इति । 'चमसेषु 'उन्नीतः सोमः 'विश्वे 'देवाः भवति ॥

अथ षड्विंशः - ' असुहोमायोद्यतः ' इति । होमार्थम् 'उद्यतः सोमः 'असुः भवति ॥६॥

आ- ' शुक्रः क्षीरश्रीः ' । शो (शु ?) मा [क्षीरस्य] श्रीरिव श्रीर्यस्य सोमस्य सः
क्षीरश्रीः । यदा सोमः 'क्षीरश्रीः तदा सोमः 'शुक्रः भवति । ' मन्थी सक्तुश्रीः ' । यदा सोमः
१५ 'सक्तुश्रीः तदा सोमः 'मन्थी भवति । ' विश्वे देवाश्चमसेषून्नीतः ' । यदा सोमः 'चमसेषु 'उन्नीतः
तदा 'विश्वे 'देवाः भवति । ' असुहोमायोद्यतः ' । यदा यजमानेन 'होमाय 'उद्यतः तदा सोमः
'असुः भवति ॥६॥

रुद्रो हूयमानो वातोऽभ्यावृत्तो नृचक्षाः प्रतिख्यातो

भक्षः पीतः पितरौ नाराशक्षाः साद्यमानः ।

२० सिन्धुरवभृथायोद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्नियमाणः सलिलः प्रप्लुतः ॥७॥

10. V1 S1 C after second देवा adds इति

12. C V1 S1 यदा सोमाय निष्कासितस्तदा for होमार्थमुद्यतः सोमः

सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः]

रुद्रः । हूयमानः । वातः । अभ्यावृत्त इत्यभिऽआवृत्तः ।
 नृचक्षा इति नृचक्षाः । प्रतिख्यात इति प्रतिऽख्यातः ।
 भक्षः । पीतः । पितरः । नाराशःसाः । साद्यमानः ।
 सिन्धुः । अवभृथायेत्यवभृथाय । उद्यत इत्युत्पद्यतः ।
 समुद्रः । अभ्यवहियमाण इत्यभिऽअवहियमाणः ।
 सलिलः । प्रप्लुत इति प्रऽप्लुतः ॥ छौं ॥ ७ ॥

५

सा- अथ सप्तविंशः - ' रुद्रो हूयमानः ' इति । यदा सोमो हूयते तदा रुद्रः भवति ॥

अथाष्टाविंशः - ' वातोऽभ्यावृत्तः ' इति । यजमानेन अभ्यावृत्तः सोमो वातनामा भवति ॥

अथैकोनविंशः - ' नृचक्षाः प्रतिख्यातः ' इति । प्रतिख्यातः सोमो नृचक्षोनामा भवति ॥

अथ त्रिंशः - ' भक्षः पीतः ' इति । पीतः सोमः भक्षः भवति ॥

१०

अथैकत्रिंशः - ' पितरो नाराशःसाः साद्यमानः ' इति । यदा सोमः साद्यते तदा पितरः

नाराशःसाः भवति ।

अथ द्वात्रिंशः - ' सिन्धुरवभृथायोद्यतः ' इति । अवभृथार्थं यदा सोमः उद्यतः तदा सिन्धुः भवति ॥

अथ त्रयस्त्रिंशः - ' समुद्रोऽभ्यवहियमाणः ' इति । यदा सोमोऽभ्यवहियते तदा समुद्रः १५ भवति ॥

अथ चतुस्त्रिंशः - ' सलिलः प्रप्लुतः ' इति । यदा सोमः प्रप्लुतः अप्सु निमग्नस्तदा सलिलः भवति ॥७॥

आ- ' रुद्रो हूयमानः ' । यदा सोमो यजमानेन हूयमानः स्थितस्तदा रुद्रः भवति ।
 ' वातोऽभ्यावृत्तः ' । यदा सोमो यजमानेन अभ्यावृत्तः तदा सोमः वातः भवति । ' नृचक्षाः २०
 प्रतिख्यातः ' । यदा सोमः प्रतिख्यातः तदा सोमः नृचक्षाः भवति । ' भक्षः पीतः ' । यदा सोमः
 पीतः, तदा भक्षः भवति । ' पितरो नाराशःसाः साद्यमानः ' । यदा सोमः साद्यमानः तदा
 पितरः नाराशःसाः भवति । ' सिन्धुरवभृथायोद्यतः ' । [यदा सोमः अवभृथाय उद्यतः]
 तदा सोमः सिन्धुः भवति । ' समुद्रोऽभ्यवहियमाणः ' । यदा सोमः यजमानेन अभ्यवहियमाणः
 तदा सोमः समुद्रः भवति । ' सलिलः प्रप्लुतः ' । यदा [सोमः] प्रप्लुतः अप्सु निमग्नस्तदा २५
 सोमः सलिलः भवति ॥७॥

9. C नृचक्षा इति for नृचक्षोनामा

12. P1 भवन्ति

ययोरोजसा स्कमिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा
या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहूतौ ॥८॥

ययौः । ओजसा । स्कमिता । रजांसि ।

वीर्येभिः । वीरतमेति वीरतमा । शविष्ठा ।

५ या । पत्येते इति पत्येते । अप्रतीतेत्यप्रतिऽइता । सहोभिरिति सहऽभि ।

विष्णू इति विष्णू । अगन् । वरुणा । पूर्वहूता इति पूर्वऽहूतौ ॥८॥

सा- कात्यायनः - “ स्कन्नममिमृशति ययोरोजसेति ” (द्र. काश्रौ २५.२.९) इति । पाठस्तु-
‘ ययोरोजसा स्कमिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा । या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन् वरुणा
पूर्वहूतौ ’ इति । ‘ययोः विष्णुवरुणयोः ’ओजसा बलेन ’रजांसि लोकाः । ‘स्कमिता स्कमितानि
१० स्कमितानि । किं च ‘वीर्येभिः वीर्यैः ’वीरतमा अत्यन्तवीरौ ’शविष्ठा शविष्ठौ बलवन्तौ ’या यौ
विष्णुवरुणौ ’पत्येते परसैन्येषु पततः ’सहोभिः बलैः ’अप्रतीता अप्रतिगमनावनन्यसाध्यौ ’विष्णू ’वरुणा
इत्युभावित्यस्मदीयो यज्ञः ’पूर्वहूतौ पूर्वमाह्वाने ’अगन् अगच्छत् ॥८॥

आ- स्कन्नममिमृशति यूपे - ‘ ययोरोजसा ’ इति । विष्णुवरुणदेवत्या अनुष्टुप् । ‘ययोः
विष्णुवरुणयोः ’ओजसा बलेन ’स्कमिता ’रजांसि । रजांसि लोकाः । स्कन्नोतिः स्तम्भनार्थः ।
१५ सुपरछान्दसो लोपः । स्कमितानि रजांसि न चलन्ति । यौ ’वीर्येभिः वीर्यैः सामर्थ्यविशेषैः
‘वीरतमा वीरतमौ विष्णुवरुणौ शविष्ठौ बलिष्ठौ । ‘या यौ विष्णुवरुणौ श्येनाविव ’पत्येते
परबलेषु पतन्तौ । ‘अप्रतीतौ अप्रतिगतौ अनन्यसाध्यौ । ‘सहोभिः बलैरप्रतीतौ विष्णु [वरुणौ]
तुल्यकार्यत्वात् उभावपि विष्णुवरुणौ । पूर्वहूतौ ’पूर्वमेवाह्वाने आहूतौ ’अगन् । एवंविधौ
विष्णुवरुणौ प्रति यज्ञो गच्छतीति शेषः ॥८॥

२० देवान् दिवमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
मनुष्यान्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु ।
पितॄन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
यं कं च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥९॥ (७)॥

10. V1 S1 C om. वीर्यैः; V1 S1 C om. या

12. P1 after उभौ ins. कर्मिभूतौ

16. B1 वीर्यतमौ for वीरतमौ

९७)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५१९

सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः]

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु ।

मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् ।

पितृन् । पृथिवीम् ।

यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः ।

ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥ हिः ॥ ९॥ (७) ॥

५

[प्राणाय मे पञ्च ॥५॥ उद्गु त्यं नव ॥९॥ समिन्द्र णोऽष्ट ॥८॥ माहिश्चतस्रः ॥४॥ एजतु दशमास्यः पञ्च ॥५॥ आजिघ्न षट् ॥६॥ परमेष्ठी नव ॥९॥ सप्तानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥४६॥]

[इति शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥]

सा- तत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र आम्नायते- 'देवान् दिवमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान् अन्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु । पितृन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च १० लोकमगन् यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत्' इति । अयं 'यज्ञः' 'देवान् आतिवाहिकान् वाय्वादीन् प्राप्य 'दिवं द्युलोकम् 'अगन् अगच्छत् । 'ततः तत्र स्थिताद्यज्ञात् 'मा मां 'द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनम् 'अष्टु व्याप्नोतु । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधाय इदानीमवरोहक्रममाह- 'ततः द्युलोकादवरोहणकाले अन्तरिक्षलोकमागत्य 'मनुष्यान् 'अगन् । 'यज्ञः मनुष्यलोकमागच्छत् । तत्र स्थिताद्यज्ञात् मां 'द्रविणं व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह- अयं 'यज्ञः धूमादिमार्गेण 'पितृन् प्राप्य 'पृथिवीम् आगच्छत् । १५ तत्र स्थिताद् यज्ञाद् मां 'द्रविणं व्याप्नोतु । 'यं 'कम् अपि 'लोकम् अयं 'यज्ञः अगच्छत् । 'ततः तस्माद्यज्ञो मम 'भद्रं कल्याणम् 'अभूत् भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥९॥ (७) ॥

[इति नवमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

२०

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥९॥

7. A after चत्वारिंशत् ॥४६॥ adds प्राणावाजहोता यज्ञाषट्चत्वारिंशत् ॥४६॥
14. V1 S1 C आगच्छन् for आगच्छत्
19. V1 om. वेदार्थस्य ... महेश्वरः ॥ [L 20]
21. V1 श्री for श्रीमद्राजाधिराज
22. P1 V1 'संहितायां for 'संहिताभाष्ये.

[सोमसंबन्धिनो नैमित्तिका मन्त्राः

आ- द्वितीयो मन्त्रविकल्पः - 'देवान् दिवम्' इति । यजमानाशीर्लिङ्गोक्तदेवयं
 यजुः । अयं यज्ञः देवान् आतिवाहिकान् वाय्वादीन् देवान् प्राप्य दिवं द्युलोकम् आगच्छत् ।
 वचनव्यत्ययः । 'अगन्' । 'ततः द्युलोकस्थिताद् यज्ञात् मा मां द्रविणं धनं विशिष्टभोगसाधनरूपम्
 अष्टु । अंशू व्याप्तौ । विकरणव्यत्ययः । अश्नोतु । देवयाने सुकृतिनामारोहक्रममभिधाय इदानीमव-
 ५ रोहक्रममाह- 'मनुष्यानन्तरिक्षमगन्' इति । 'ततः द्युलोकादवरोहणकाले अन्तरिक्षम्
 अन्तरिक्षलोकम् अगच्छत् । 'ततः मनुष्येषु स्थिताद्यज्ञात् मा मां द्रविणम् अष्टु व्याप्नोतु ।
 दक्षिणायने गमनागमनमाह- 'पितृन् पृथिवीमगन्' । 'ततः अयं यज्ञः धूमादिमार्गेण पितृन्
 प्राप्य तत्र स्वफलं दत्त्वा ततः पृथिवीम् अगन् । ततः पृथिवीं प्राप्य [तत्र] स्थिताद्यज्ञात् द्रविणं
 मा माम् अष्टु । यद्वा - 'यं कं च लोकं स्वसामर्थ्येन स्वफलप्रदानाय यज्ञः अगन् ।
 १० 'ततः अस्माद्यज्ञात् मम भद्रं कल्याणं फलम् अभूत् भूयादित्येवं यजमानाशीः ॥ ९ ॥ (७) ॥

[इति नवमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीवासुदेवपुरीपूज्यपादपरमकारुण्यासादित-श्रीकृष्णभक्ति-
 साम्राज्यश्रीमज्जातवेदभट्टोपाध्यायस्य सूनूना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दबोधभट्टोपाध्यायेन विरचिते
 काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे नवमोऽध्यायः ॥

१००१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेत।

५२१

सवितृप्रेरणाद्यर्था मन्त्राः]

दशमोऽध्यायः ।।

[अथ प्रथमोऽनुवाकः]

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

चतुर्थाध्यायमारभ्य नवमान्तेषु षट्सु अध्यायेषु सोमयागमन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिकमन्त्राश्च ५
निरूपिताः । दशमाध्याये वाजपेयिका मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके सवितृप्रेरणाद्यर्था मन्त्रा उच्यन्ते ।

॥ हरिः ॐ ॥

देव सवितुः प्र सुव यज्ञं प्र सुवेमं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपाः केतं नः पुनातु

१०

वाचस्पतिर्नो अद्य वाजं स्वदतु ॥१॥

देव । सवितरिति सवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र । सुव । इमम् । भगाय ।

दिव्यः । गन्धर्वः । केतपा इति केतुः । केतम् । नः । पुनातु ।

वाचः । पतिः । नः । अद्य । वाजम् । स्वदतु ॥ आः ॥१॥

सा- कात्यायनः - “देव सवितरिति जुहोति” (काशौ १४.१.११) इति । वाजपेयिसंबन्धि कर्म १५
प्रारम्भमाणः प्रथममनेन जुहुयात् । पाठस्तु- ‘देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुवेमं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः
केतपाः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्नो अद्य वाजं स्वदतु’ इति । हे ‘सवितः’ देव सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन्,
‘यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं’ प्र ‘सुव प्रवर्तय । ‘इमं यजमानं’ भगाय भजनीयाय अनुष्ठानफलरूपायैश्वर्याय
‘प्र’ सुव प्रेरय । किं च त्वत्प्रसादाद् ‘दिव्यः दिवि भवः’ गन्धर्वः गवां रश्मीनां धारयिता ‘केतपाः ।
केतशब्देनात्राज्ञमुच्यते । अज्ञस्य पालयिता सूर्यमण्डलरूपी देवः ‘नः अस्माकं’ केतम् अज्ञं ‘पुनातु’ २०
शोधयतु । ‘वाचस्पतिः प्रजापतिरपि त्वत्प्रसादाद्’ अद्य अस्मिन् दिने ‘नः अस्मदीयं’ वाजं हविलक्षणमज्ञं
‘स्वदतु [आ] स्वादयतु ॥१॥

19. V1 S1 C after ‘प्रसादाद्’ ins. आदित्यो and om. दिव्यो

20. V1 S1 C ‘वर्ती’ for रूपी

21. V1 S1 C om. अद्य; V1 S1 C अस्मान् दिने दिने for अस्मिन् दिने

कासं...६६

आ- ॐ । 'देव सवितः' इति वाजपेयिका मन्त्राः 'एष ते निर्ऋते' (कासं ११.१.१) इत्येतस्मात् प्राक् । बृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च । जुहोति- 'देव सवितः' इति । सवितृदेवत्याऽनुष्टुप् । 'देव' 'सवितः' सर्वस्य प्रसवक हे देव देवनादिगुणयुक्त, 'यज्ञम् । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । 'प्र' 'सुव' वाजपेयलक्षणमनुजानीहि । 'भगाय यशःश्रीर्धर्मादि-
 ५ लक्षणाय भजनीयाय यज्ञफलाय । एवं पुरुषमुक्त्वा अथेदानीं मण्डलं प्रत्याह । त्वत्प्रसादात् सूर्यमण्डललक्षणो दिवि भवः 'दिव्यः' 'गन्धर्वः' गवां रश्मीनां धारयिता गन्धर्वः 'केतपाः, केतशब्देनानुमुच्यते, अन्नस्य पालयिता 'नः' अस्माकं 'केतम्' अन्नं 'पुनातु' शोधयतु । त्वत्प्रसादाच्च 'वाचस्पतिः' प्रजापतिः 'नः' अस्माकम् 'अथ' अस्मिन्नहनि 'वाजम्' अन्नम् हविल्लक्षणं 'स्वदतु' । स्वद स्वाद आस्वादने । आस्वादयतु ॥१॥

१० ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम् ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥२॥

ध्रुवसदमिति ध्रुवऽसदम् । त्वा । नृषदम् । नृसदमिति नृऽसदम् । मनःसदमिति मनःऽसदम् । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टऽतमम् ॥ मै ॥२॥

१५ सा- कात्यायनः - " पञ्च चैन्द्रान् ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रम् " (काश्रौ १४.१.१२) इति । इन्द्रदेवताकान् पञ्चग्रहान् 'ध्रुवसदम्' इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण गृहीयादिति शेषः । तत्र प्रथम-
 मन्त्रपाठः - 'ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्' इति । हे सोम, त्वमुपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतः 'असि' । 'इन्द्राय' 'जुष्टं' प्रियं त्वां 'गृह्णामि' । कीदृशं त्वाम् ? 'ध्रुवसदम्' ध्रुवे स्थिरलक्षणे ग्रहे सीदतीति ध्रुवसदम् । नृषु
 २० मनुष्येषु सीदतीति 'नृषदम्' । मनसि सीदतीति 'मनःसदम्' । तादृशम् । 'एष ते' इत्यासादनमन्त्रः । हे ग्रह, 'एषः' खरप्रदेशः तव स्थानम् । 'इन्द्राय' प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः ॥२॥

आ- पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते । 'ध्रुवसदं त्वा' इत्यादीनि ऐन्द्राणि त्रीणि यजृषि । सोमाहुतिपरिणामभूतो रसः एषु लोकेषु वर्तमानः इह गृह्यत इति ग्रहः, सोऽपि स्थिरत्वात् ध्रुवः । ध्रुवे

5. B1 पुरुषान् for पुरुषम्
6. B1 केतुपाः for केतपाः
7. B1 केतुम् for केतम्

१०-१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५२३

सवितृप्रेरणाद्यर्था मन्त्राः]

सीदतीति ध्रुवसत्, तं ^१ध्रुवसदम् । नृषु सीदतीति नृषत्, तं ^२नृषदम् । मनसि सीदतीति मनःसत्, तं ^३मनःसदम् । ^४इन्द्राय ^५त्वा ^६जुष्टम् अभिरुचितं त्वां गृह्णामीति । त्वं तु ' ^७उपयामगृहीतः ^८असि । उपयामयतीत्युपयामः । तेन गृहीतोऽसि । अत्र भिन्नक्रमः— प्रथमम् 'उपयाम-गृहीतोऽसि' ; पश्चात् 'त्वां गृह्णामि' इति । 'एष ते योनिः' । ^९इन्द्राय त्वां जुष्टम् अभिरुचितम् आसादयामीति ॥

५

अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदम् ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥

पृथिविसदं त्वाऽन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष

ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥३॥

१०

अप्सुषदम् । अप्सुसदमित्यप्सुऽसदम् । त्वा ।

घृतसदमिति घृतऽसदम् । व्योमसदमिति व्योमऽसदम् ।

पृथिविसदमिति पृथिविऽसदम् । अन्तरिक्षसदमित्यन्तरिक्षऽसदम् ।

दिविसदमिति दिविऽसदम् । देवसदमिति देवऽसदम् । नाकसदमिति नाकऽसदम् ॥लौ॥३॥

सा— अथ द्वितीयः — 'अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं १५ गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्' इति । तदुदकघृतान्तरिक्षेषु सीदन्तं त्वां 'गृह्णामि । शेषो व्याख्यातसमानार्थः ॥

अथ तृतीयः — 'पृथिविसदं त्वाऽन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतो- २० ऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्' इति । स्पष्टार्थः ॥३॥

आ— द्वितीयग्रहं गृह्णाति । अप्सु सीदतीति अप्सुषद्, तम् । घृते सीदतीति घृतसत्, तम् । २० व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति व्योमसत्, तं ^१व्योमसदम् । 'उपयामगृहीतोऽसि' इत्यादिव्याख्यात-समानार्थः ॥ [तृतीयं गृह्णाति — 'पृथिविसदम्' इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥] ॥३॥

2. B1 before इन्द्राय adds त्वाम्

अपा॑ रसमुद्वयस॑ सूर्ये॑ सन्त॑ समाहितम् ।
 अपा॑ रसस्य॑ यो रसस्तं वो॑ गृह्णाम्युत्तमम् ।
 उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय॑ त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष
 ते योनिरिन्द्राय॑ त्वा जुष्टतमम् ॥४॥

५. अपाम् । रसम् । उद्वयसमित्युत्तमम् । सूर्ये । सन्तम् । समाहितमिति सप्तऽआहितम् ।
 अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णामि । उत्तममित्युत्तमम् । ङु॥४॥

अथ चतुर्थः - 'अपां रसमुद्वयसं सूर्ये सन्तं समाहितम् । अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्' इति । हे चतुर्थग्रह, 'अपां रसस्य उदकस्य सारभूतः सोमवल्लीरूपेण परिणतः 'यः रसः अस्ति, तस्यापि रसस्य यो रसः सारभूतः, 'तं तादृशम् 'उत्तमम् उत्कृष्टतमं रसं 'वः युष्मदर्थं 'गृह्णामि । वः इति प्रजार्थं बहुवचनम् । 'अपां रसम् उदकस्य सारम् 'उद्वयसम्, उदृतं वयोऽन्नं यस्य तम् । 'सूर्ये सन्तं सम्यगाहितम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥४॥

आ- चतुर्थं गृह्णाति- 'अपां रसम्' इति । रसदेवत्याऽनुष्टुप् । 'अपां रसं सारं वायुम् । "एष वा अपां रसो योऽयं पवते" (माशब्दा ८.१.२-६) इति श्रुतेः । 'उद्वयसं उदगच्छन्तं वयः १५ अन्नमस्माद् वायोः स उद्वयाः, तं रसमुद्वयसम् । 'सूर्ये सन्तं समाहितम्' । 'सूर्ये 'समाहितं सम्यगाहितम् । अस भुवीत्यस्य "श्रसोरलोपः" (पा ६.४.२३) इत्यतो लोपे च शतृप्रत्ययादौ च सन्निति । तं सन्तम् । 'अपां रसस्य यो रसः' । 'अपां रसस्य वायोः 'रसः सारः, 'तम् 'उत्तमम् उत्कृष्टं 'वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं 'गृह्णामि । 'उपयामगृहीतोऽसि' इत्यादि व्याख्यात-समानार्थः ॥४॥

२०. ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् ।

तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जं समग्रभम् ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय॑ त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय॑ त्वा जुष्टतमम् ॥५॥

9. C S1 तुरीयं for चतुर्थं

11. P1 यस्यां for यस्य; V1 ते for तं

१००१)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५२५

सवितृप्रेरणाथर्था मन्त्राः]

ग्रहाः । ऊर्जाहुतय इत्यूर्जाऽआहुतयः । व्यन्तः । विप्राय । मतिम् ।
 तेषाम् । विशिप्रियाणामिति विऽशिप्रियाणाम् । वः ।
 अहम् । इषम् । ऊर्जम् । सम् । अग्रमम् ॥ सी ॥ ५ ॥

सा- अथ पञ्चमः - 'ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽ-
 हमिषमूर्जम् समग्रमम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टमम्' ५
 इति । हे 'ग्रहाः, ऊर्जमन्त्रं यैराह्यते ते 'ऊर्जाहुतयः । ये यूयं 'विप्राय मेधाविने इन्द्राय 'मतिं विशिष्टबुद्धिं
 'व्यन्तः । 'वी' इत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शत्रन्तस्य व्यन्त इति रूपम् । व्यन्तोऽवगच्छन्तोऽनुजानन्त
 इत्यर्थः । 'विशिप्रियाणां विविधानि शिप्राणि हनूस्थानीयानि पात्राग्राणि, तत्पर्यन्ताः विशिप्रियास्तादृशानां
 'तेषां 'वः युष्माकं संबन्धनम् 'इषम् अन्नम् 'ऊर्जं रसम् 'अहं 'समग्रमं समग्रहं सम्यक् गृह्णामि ।
 'उपयामगृहीतः' इति व्याख्यातम् ॥५॥ १०

आ- पञ्चमं गृह्णाति- 'ग्रहा ऊर्जाहुतयः' इति लिङ्गोक्तदेवत्याऽनुष्टुप् । हे 'ग्रहाः,
 'ऊर्जाहुतयः ऊर्जमन्त्रं रसम् आह्वयन्तीत्येते ऊर्जाहुतयः । 'विप्राय । प्रा पूरणे । अपोक्षितफल-
 पूरकस्य मेधाविने 'मतिं विचक्षित (? विशिष्ट) बुद्धिं 'व्यन्तः । वी इत्यस्य गतिकर्मणो धातोः
 शत्रन्तस्य रूपम् । व्यन्तः पश्यन्तः जानन्तः अनुजानन्त [इत्यर्थः ।] भवतेति शेषः । 'तेषां
 विशिप्रियाणां वः' । 'शिप्रे हनू नासिके वा' इयुक्तम्, इह तु हनू एव गृह्येते । विगतं हन्वोः १५
 कर्म येषु ते विशिप्रियाः । शोभनाभिषवसंस्कृताः सुपूताः विशिप्रिया उच्यन्ते । तत्र [हि]
 हन्वोः व्यापारो नास्ति । 'तेषां 'विशिप्रियाणां सतां 'वः युष्माकं संबन्धनम् 'इषम् अन्नम्
 'ऊर्जं रसम् 'अहं 'समग्रमं समग्रहं संगृह्णामि । 'उपयामगृहीतोऽसि' । व्याख्यातम् ॥५॥

संपृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त ।

विपृच स्थ वि मा पापेन पृङ्क्त ॥६॥ (१) ॥

२०

संपृच इति सम्पृचः । स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त ।

विपृच इति विपृचः । स्थ । वि । मा । पापेन । पृङ्क्त ॥ छि ॥६॥ (१) ॥

6. P1 ग्रह for ग्रहाः, C V1 S1 येन for यैः; V1 S1 C om. इन्द्राय
7. P1 अनुगच्छन्तो° for अवगच्छन्तो°
8. V1 S1 C तत्तत्पर्यन्ताः for तत्पर्यन्ताः;
 B1 आह्वयन्ती ते ते एते for आह्वयन्तीत्येते
14. B1 before भवतेति adds विशि प्रायाः
15. B1 गृह्येते for गृह्येते; B1 after हन्वोः add यातया

सा- कात्यायनः - “ उपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधो नेष्टा संपृच स्थ ” इति (द्र. काश्रौ १४.२.७) इति । अध्वर्युरपर्यक्षं सोमग्रहं धारयेत् । नेष्टा अधोक्षं सुराग्रहं धारयेत् । पाठस्तु- ‘ संपृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त । विपृच स्थ वि मा पापेन पृङ्क्त ’ इति । हे ग्रहाः, यूयं ‘संपृचः’ स्थ संपृक्ताः संसृष्टाः भवथ । यत् एवम्, अतो ‘मा मां’ भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन ‘संपृक्त संसृजत । यतो यूयं ‘विपृचः’ स्थ विगतान्यसंसर्गा भवथ, अतः ‘मा मां’ पापेन ‘विपृङ्क्त वियोजयत ॥६॥

[इति दशमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥]

आ- उपर्यक्षं सोमग्रहं करोत्यध्वर्युः, अधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति- ‘ संपृचः स्थ ’ इति, ‘विपृचः स्थ ’ इति द्वे यजुषी लिङ्गोक्तदेवत्ये । पृची संपर्के । संपृच्यन्ते संवृज्यन्त इति ‘संपृचः’ ग्रहाः संपृक्ताः ‘स्थ भवथ । यत् एवंगुणा यूयमतः ‘मा मां’ भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन ‘पृङ्क्त संसृजत । यतो यूयं ‘विपृचः’ विपृक्तान्यसंसर्गाः ‘स्थ, अतः ‘वि ‘मा मां’ पापेन ‘विपृङ्क्त पापेन वियोजयत अपापान् कुरुत ॥६॥

[इति दशमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥]

[अथ द्वितीयोऽनुवाकः]

प्रथमे सवितृप्रेरणार्था मन्त्रा उक्ताः । द्वितीयेऽनुवाके रथारोहणार्था मन्त्रा उच्यन्ते ॥

१५ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयाऽयं वाजं सेत् ।
वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे ।
यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषक् ॥१॥

१० इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वाजसा इति वाजसाः । त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् ।
वाजस्य । नु । प्रसवे इति प्रसवे । मातरम् । महीम् ।
अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे ।
यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेश ।
तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्मं । साविषक् ॥१॥

सा- कात्यायनः - “ इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणम् ” (काश्रौ १४.३.१) इति । रथमाहरेत् । पाठस्तु- ‘ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयाऽयं वाजं सेत् ’ इति । हे रथाभिमानिदेव, त्वम् ‘इन्द्रस्य

१०.२)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५२७

रथारोहणार्था मन्त्राः]

वज्रसमो भवसि । वज्रभूतेन त्वया अयं यजमानः वाजम् अन्नं सेत् सनुयात् संभजेत् । अतस्त्वं वाजसाः अन्नस्य दाता भवसि ॥

कात्यायनः — “ दक्षिणेन चात्वालमावर्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतम् ” (काश्रौ १४.३.२) इति । चात्वालस्य दक्षिणभागे धूर्गृहीतं रथमावर्तयेत् । पाठस्तु— ‘ वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविष्क् ’ इति । हे अन्तर्वेदे, वाजस्य अन्नस्य प्रसवे नु अनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं मातरं जगतो निर्मात्रीं महीं महनीयाम् अदितिम् अदीनामखण्डितां वा भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा भवति तथा वचसा मन्त्रेण करामहे स्तुम इत्यर्थः । यस्यां भूमौ इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातम् आविवेश तस्यां भूमावेव नः अस्माकं धर्मं धारणमवस्थानं सविता देवः साविष्क् । पू प्रसव इति धातोर्णिचि कृते सत्येतद्रूपम् । प्रसवमनुज्ञां करोतु ॥१॥

१०

आ— रथमवतरति ‘ इन्द्रस्य वज्रोऽसि ’ इति रथदेवत्या अयष्टिः । यस्त्वम् इन्द्रस्य वज्रः असि । रसौ वै वज्रः । स गोजातः । वाजसाः । वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः अन्नदाता । तं त्वां ब्रवीमि । त्वया अयं वाजं सेत् सिनुयात् बध्नीयादित्यर्थः । धूर्गृहीतमभ्यावर्तयति— ‘ वाजस्य ’ इति जगत्यतिजगती वा पृथिवीदेवत्या । चतुर्थः पादः सावित्रः । ‘ वाजस्य नु प्रसवे ’ । वाजस्य अन्नस्य नु एवमभ्यनुज्ञायामेव वर्तमाना इति शेषः । या माता जगतो निर्मात्री तां मातरं महीं महनीयां पृथिवीं त्वां वचसा वेदवाक्येन मन्त्रेण अदितिं नाम प्रसिद्धम् । दो अवखण्डने । अखण्डितामेव । अदीनां नाम अनुकूलां तामेव करामहे । यस्यां पथिव्याम् इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातम् आविवेश प्रविष्टं, तस्यां पृथिव्यामेव नः अस्माकं देवः सविता धर्मं धारणमवस्थानं साविष्क् । पू प्रसवे । सूते । निचक्षतेर्लि— (? ले) टि साविषदिति रूपम् । प्रसवमनुज्ञां करोतु ॥१॥

२०

देवीरापो अपां नपाद्यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ।

ककुन्मान् वाजसास्तेनायं वाजं सेत् ॥२॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः । ऊर्मिः । प्रतूर्तिरिति प्रतूर्तिः ।

ककुन्मानिति ककुत्स्मान् । वाजसा इति वाजसाः ।

तेन । अयम् । वाजम् । सेत् ॥ द्र्युं ॥ २ ॥

२५

1. P1 om. अयं; V1 S1 C समभजत् for संभजेत्
2. V1 S1 C वाजस्य for वाजसाः
6. V1 S1 C om. हे अन्तर्वेदे; V1 S1 C om. नु
13. B1 अन्नसं for तं

सा- कात्यायनः - “ अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातानागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वा ” (काश्रौ १४.३.५) इति । स्नानार्थमप उद्दिश्य नीयमानान् स्नातानागतान् वाऽश्वानप्सु ‘ अप्स्वन्तरमृतम् ’ इति मन्त्रेण वा, ‘ देवीरापः ’ इति मन्त्रेण वा एतन्मन्त्रद्वयेन वा प्रोक्षेत् । तत्र ‘ देवीरापः ’ इत्यस्य मन्त्रस्य पाठः- ‘ देवीरापो अपां नपाद्यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः । ककुन्मान् वाजसास्तेनायं वाजः सेत् ’ इति । हे आपः देव्यः, ‘ वः युष्मदीयः ’ यः ‘ ऊर्मिः कल्लोलः ’ अपां ‘ नपात् अपामपत्यं गर्भभूत इत्यर्थः । कीदृशः ? ‘ प्रतूर्तिः प्रकर्षेण त्वरणशीलः । ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धस्थ उन्नतप्रदेश उच्यते । अत्र कल्लोलसामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तबहुलोद्गतोदकसंघातवान् ‘ ककुन्मान् ’ इत्युच्यते । ‘ वाजसा अन्नस्य दाता य एवंविशिष्टः ’ तेन अपां विशिष्टरूपेण ‘ अयम् अश्वः प्रोक्षितः सन् ‘ वाजम् अन्नं ’ सेत् संभजेत् ॥२॥

आ- ‘ अश्वानद्भिरभ्युक्षति- ‘ देवीरापः ’ इति । अब्देवत्या उष्णिक् । ‘ देवीः ’ आपः देव्य आपः, ‘ वः युष्माकं ’ यः ‘ अपां ’ नपात् अपामपत्यमपां गर्भः, ‘ वः युष्माकम् ’ ऊर्मिः कल्लोलः, ‘ प्रतूर्तिः प्रत्वरणशीलः हिंसनशीलो वा ‘ ककुन्मान् । ककुप्शब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते । तत्साम्यादुदकनिचयैः संयुक्तबहुलोद्गतोदकसंघातवान् (घा) तवान् ककुन्मानिति । ‘ वाजसाः अन्नस्य संभक्ता अन्नस्य दाता । ‘ यः एवंगुणः ’ तेन अपां विशिष्टरूपेण ‘ अयम् अश्वः प्रोक्षितः सन् ‘ वाजम् अन्नं ’ सेत् । सनोतेः सिनोतेर्वा लिङ्येतद्रूपं सेदिति । सनुयात् संभजेत, सिनुयात् बध्नीयात् ॥२॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिभिः ।

अश्वा भवत वाजिनः ॥३॥

अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्सु । भेषजम् ।

अपाम् । उत । प्रशस्तिभिरिति प्रशस्तिभिः ।

अश्वाः । भवत । वाजिनः ॥ ठां ॥३॥

1. C V1 S1 प्रोक्षयति for प्रोक्षति
3. C V1 S1 प्रोक्षयेत् for प्रोक्षेत्
6. V1 S1 C वृषभस्य for वृषभस्कन्धस्थः
7. S1 C कल्लोलस्तत्साम्याद्; V1 कल्लोलस्तस्माद् for कल्लोलसामान्याद्
9. B1 अश्वानभ्युक्षति for अश्वानद्भिरभ्युक्षति
11. B1 प्रवरण° for प्रत्वरण°
13. B1 अन्नस्य for अन्नस्य;

स्थारोहणार्था मन्त्राः]

सा- अथ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः — ‘अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिभिः । अश्वा भवत वाजिनः’ इति । ‘अप्सु उदकेषु’ अन्तः मध्ये ‘अमृतं सारभूतमपां स्वरूपं यदस्ति तेन अपां सारभूतेन अश्वाः संभूताः । अतोऽश्वानां ‘भेषजम् आरोग्यकरं पुष्टिकरं च औषधं यदस्ति तद्’ अप्सु एव प्रतिष्ठितम् इति शेषः । ‘उत अपि च’ अपाम् उदकानां ‘प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैः’ वाजिनः अन्नवन्तः वेगवन्तो वा ‘अश्वाः यूयमेव स्तुताः’ भवत ॥३॥

५

आ- द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः — ‘अप्स्वन्तः’ इति । अश्वदेवत्योष्णिक् । ‘अप्सु जलेषु’ अन्तः जलानामन्तःस्वरूपं यत् ‘अमृतं सारभूतं तस्मात्’ अश्वाः भवत । अपां साररूपेण यूयमश्वाः संभूताः । अतोऽश्वानां ‘भेषजम् आरोग्यकरं पुष्टिकरं त्वौषधम्’ अप्सु प्रतिष्ठितमिति शेषः । ‘अपामुत प्रशस्तिभिः’ । [‘उत अपि च’ अपां जलानां ‘प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैः’ वाजिनः अन्नवन्तः अश्वाः यूयं भवत ॥३॥]

१०

वातो वा वो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिञ्जवमादधुः ॥४॥

वातः । वा । वः । मनः । वा । गन्धर्वाः । सप्तविंशतिरिति सप्तविंशतिः ।

ते । अग्रे । अश्वम् । अयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥ ४ ॥

सा- कात्यायनः — “दक्षिणं युनक्ति वातो वेति” (काश्रौ १४.३.६) इति । दक्षिणप्रदेशे १५ प्रथममश्वं योजयेत् । पाठस्तु— ‘वातो वा वो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिन् जवमादधुः’ इति । अत्र वा-शब्दः समुच्चयार्थः । ‘वातः’ वा वायुश्च ‘मनः’ च ‘गन्धर्वाः’ च ‘सप्तविंशतिः सप्तविंशतिसंख्यायुक्तानि नक्षत्राणि च । ‘ते एते वातप्रभृतयः सर्वे’ अग्रे पूर्वं वयं युष्मान् । बहुवचनं पूजार्थम् । ‘अश्वं त्वाम्’ अयुञ्जन् रथे योजितवन्तः । ‘ते च पुनः’ अस्मिन् अश्वे त्वयि ‘जवम् अतिवेगयुक्तं बलम्’ आदधुः स्थापितवन्तः ॥४॥

२०

आ- [अश्वं युनक्ति— ‘वातो वा’ इति । अश्वदेवत्या उष्णिक् । वा-शब्दः समुच्चयार्थः । ‘वातो वा वो मनो वा गन्धर्वाः’ । ‘वातः’ च ‘मनः’ च ‘गन्धर्वाः’ च ‘सप्तविंशतिः’

2. V1 S1 C om. अन्तः
3. P1 अश्वेषु, V1 अश्वे च for अप्सु एव
5. P1 भवथ for भवत
7. B1 भवन्तः for भवत

कासं .. ६७

सप्तविंशतिसंख्याकानि नक्षत्राणि च । 'ते] एते वातप्रभृतयः 'अग्रे पूर्वमश्वं त्वाम् 'अयुञ्जन्
अश्वं नियोजितवन्तः । 'ते च 'अस्मिन् अश्वे त्वयि 'जवम् अतिवेगगुणयुक्तं बलम् 'आदधुः
स्थापितवन्तः ॥४॥

वातरश्हा भव वाजिन् युज्यमान् इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि ।

युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥५॥

वातरश्हा इति वातरश्हाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः ।

इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य इव । दक्षिणः । श्रिया । एधि ।

युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदस इति विश्ववेदसः ।

आ । ते । त्वष्टा । पत्स्विति पत्सु । जवम् । दधातु ॥ न्यौ ॥५॥

- १० सा- कात्यायनः - "उत्तरं वातरश्हा इति" (काश्रौ १४.३.७) इति । वामभागे द्वितीयमश्वं
योजयेत् । पाठस्तु- 'वातरश्हा भव वाजिन् युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वा मरुतो
विश्ववेदसः आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु' इति । हे 'वाजिन् वेगवन्नाश्व, 'युज्यमानः उत्तरभागे नियुज्य-
मानस्त्वं 'वातरश्हाः वायुवद्देवयुक्तः 'भव । 'दक्षिणः दक्षिणभागे स्थितोऽश्वस्त्वम् 'इन्द्रस्य अश्वः 'इव
'श्रिया शोभया युक्तः 'एधि भव । 'विश्ववेदसः सर्वज्ञः 'मरुतः 'त्वा त्वां 'युञ्जन्तु नियुञ्जन्तु ।
१५ किं च 'त्वष्टा त्वष्टृनामकः देवः, हे अश्व, 'ते तव 'पत्सु पादेषु 'जवं वेगम् 'आदधातु स्थापयतु ॥५॥

आ- द्वितीयं युनक्ति - 'वातरश्हा' इति । अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । अश्वस्तुतिः ।
रंहतिर्गत्यर्थः । वातस्य रश्हाः । वातस्येव रश्हो यस्य सः 'वातरश्हाः । हे 'वाजिन्, 'युज्यमानः
त्वं वातरश्हाः वायुजवः 'भव । 'इन्द्रस्य अश्व इव यजमानरथस्य 'दक्षिणः अश्वः दक्षिणतः
स्थितोऽश्वः त्वं 'श्रिया शोभया युक्तः 'एधि 'भव । 'युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदसः' ।

- २० सर्वव्यापिनः सर्वज्ञाश्च 'मरुतः वायुदेवाः अश्वं त्वां 'युञ्जन्तु । 'आ ते त्वष्टा', 'त्वष्टा च देवः 'ते
तव युक्तस्य 'पत्सु पादेषु 'जवं वेगं बलम् 'आदधातु स्थापयतु ॥५॥

जवो यस्तै वाजिन् निहितो गुहा यः श्येने परीतो अचरच्च वार्ते ।

तेन नो वाजिन् बलवान् बलैर्न वाजिजिच्चैधि समने च पारयिष्णुः ॥६॥

1. B1 °अथ पुरामश्वं for अग्रे पूर्वमश्वं
12. V1 S1 C युज्यमानाद् for युज्यमानः
13. P1 om. दक्षिणः

स्थारोहणार्थं मन्त्राः]

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहित इति निऽहितः । गुहा । यः ।

श्येने । परीत इति परिऽइतः । अचरत् । च । वाते ।

तेन । नः । वाजिन् । बलवानिति बलऽवान् । बलेन । वाजजिदिति वाजऽजित् । च ।

एधि । समने । च । पारयिष्णुः ॥ श्रीः ॥६॥

सा- कात्यायनः - “ दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति ” (काश्रौ १४.३.८) इति । व्यवहितयो- ५
रीषयोर्मध्ये प्रष्टिनामकं तृतीयमश्वं योजयेत् । पाठस्तु- ‘ जवो यस्ते वाजिनिहितो गुहा यः श्येने
परीतो अचरच्च वाते । तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन वाजजिच्चैधि समने च पारयिष्णुः ’ इति । हे
‘वाजिन् अश्व, ‘ते तव ‘गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे ‘यः ‘जवः वेगः ‘निहितः अवस्थापितः; ‘श्येने श्येनाख्ये
पक्षिणि यो जवः ‘परीतः प्राप्तः; ‘वाते वायौ यो जवः ‘अचरत् चरति; हे ‘वाजिन्, ‘तेन ‘बलेन ‘बलवान्
त्वं ‘नः अस्माकं ‘वाजजित् वाजस्यान्नस्य जेता ‘च एधि अन्नस्य दाता भवेत्यर्थः । ‘समने संग्रामे ‘च १०
‘पारयिष्णुः परं गमनशीलो भव ॥६॥

आ- तृतीयं युनक्ति- ‘ जवो यस्ते ’ इति । जगती अश्वस्तुतिः । हे ‘वाजिन्, ‘ते तव
‘गुहा । गुहाशब्दो रहस्यवचनः । गुहायां तव हृदये ‘यः ‘जवः वेगः ‘निहितः स्थापितः, “ मनसो
जवी (? वो) यः ” (कासं ४०.४) इति श्रुतेः, प्रसिद्धं परमात्मबलमत्र विवक्षितम् । ‘ यः
श्येने परीतः ’ ‘श्येने पक्षिणि यो जवः ‘परीतः । परिपूर्वस्य (तनोतेरेतद्रूपम् ।) परीतः १५
व्यवस्थितः । स वेगः पश्चाद् ‘वाते ‘अचरत् । हे ‘वाजिन्, ‘तेन ‘बलेन ‘बलवान् त्वं ‘नः
अस्माकं ‘वाजजित् ‘एधि । अस्माकं वाजस्य जित् अन्नस्य दाता भवेत्यर्थः । ‘समने संग्रामे
‘पारयिष्णुः ‘च पारयिता संग्रामस्य पारगमनशीलो भव ॥६॥

5. V1 S1 C °प्रष्टि° for प्रष्टिं
6. V1 S1 C °प्रष्टि° for प्रष्टिं; P1 after पाठस्तु ins. जगती छन्दः
7. P1 परीतो for परीतो
9. P1 परि इतः परितः for परीतः
10. V1 S1 C om. च; P1 after च ins. समुच्चयार्थं चकोरादन्तोदन्तः;
V1 S1 C धाता for दाता
11. P1 after भव । adds परित (? परीत) इत्यस्य विहितशब्दसाहचर्यादवस्थानार्थत्वम् ।
प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तु परिपूर्वाद्धातेर्धातोः क्त प्रत्यये दधातेहिः । (पा ७.४.४२) ।
इति हेरादेशस्य छान्दसत्वेन लोपे परेर्दीर्घे रूपसिद्धिः । परीत इति पाठे तु
दधातेराकारलोपे दीर्घे सति रूपमिति ज्ञेयम् । अत एव प्रातिशाख्ये परितोवचनं
सुविताय सग्विरिति सूत्रे धातोस्तदेकदेशस्य वा लोपान्नात्रावग्रह इत्युक्तं कात्यायनेन
15. B1 इतरेतरद्रूपं for तनोतेरेतद्रूपम् ।

वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तः ।

बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत ॥७॥(२)॥

वाजिनः । वाजजित इति वाजजितः । वाजम् । सरिष्यन्तः ।

बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत ॥ घो ॥७॥(२)॥

५

सा- कात्यायनः - “ बार्हस्पत्यमनेनाप्रापयति वाजिन इति ” (काश्रौ १४.३.१०) इति ।
एनानश्चान् बृहस्पतिदेवताकं चरुमाघ्रापयेत् । पाठस्तु- ‘ वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तः ।
बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत ’ इति । ‘ वाजजितः अन्नस्य जेतारः ’ वाजम् अन्नम् ‘ सरिष्यन्तः गमिष्यन्तः
‘ वाजिनः अश्वाः यूयं ‘ बृहस्पतेः ‘ भागं चरुम् ‘ अवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥७॥

[इति दशमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

१०

आ - बार्हस्पत्यमश्विनो (? अश्वान्) प्रापयति- ‘ वाजिनो वाजजितः ’ इति ।
अश्वदेवत्या गायत्री । ‘ वाजिनः अश्वाः ‘ वाजजितः अन्नस्य जेतारः ‘ वाजम् अन्नं प्रति
‘ सरिष्यन्तः गमिष्यन्तः । हे अश्वाः, ‘ बृहस्पतेः ‘ भागं चरुम् ‘ अवजिघ्रत अवघ्राणं कुरुत ॥७॥

[इति दशमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥]

[अथ तृतीयोऽनुवाकः]

१५

द्वितीये रथाहरणादिमन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽनुवाके रथचक्रादिरोहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥

देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसवसः ।

बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेमेन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेम ।

देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसवसः ।

बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेमेन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेम ॥१॥

5. V1 S1 C आप्रापयति for आप्रापयति

7. V1 S1 C om. गमिष्यन्तः ।

15. P1 रथावहरण° for रथाहरण°

रथचक्रादिरोहणमन्त्राः]

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवे । सत्यसवस इति सत्यसवसः ।

बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् । नाकम् । रुहेम् ।

इन्द्रस्य । उत्तममित्युत्तमम् । नाकम् । रुहेम् । अरुहाम् ॥ ३॥

सा— कात्यायनः — ‘देवस्य वयमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहति । उत्करे नामिमात्रे स्थाणौ स्थितम्’ (द्र. काश्रौ १४.३.१२) इति । उत्करे प्रदेशे निखातस्य नामिप्रमाणस्य काष्ठस्याग्रे स्थिरं रथचक्रं ब्रह्मा ५
 क्रत्विगारोहेत् । पाठस्तु— ‘देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसवसः । बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेमेन्द्रस्योत्तमं
 नाकं रुहेम्’ इति । ‘सत्यसवसः सत्यप्रसवस्य सत्याभ्यनुज्ञानस्य’ सवितुः सर्वप्रेरकस्य ‘देवस्य’ सवे
 अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः ‘वयम्’ बृहस्पतेः संबन्धिनम् ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं ‘नाकं’ स्वर्गं ‘रुहेम्’ आरुहेम्
 स्वर्गारोहणं करवाम । तथा ‘इन्द्रस्य’ उत्तमं स्वर्गमारुहेम् ॥

कात्यायनः — ‘देवस्य वयमिति यजुर्मन्त्रयुक्तमारोहति यजमानः’ (द्र. काश्रौ १४.३.१५) १०
 [इति ॥] देवस्येति मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् । पाठस्तु— ‘देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसवसः ।
 बृहस्पतेरुत्तमं नाकमारुहामेन्द्रस्योत्तमं नाकमारुहाम्’ इति । सत्याभ्यनुज्ञानस्य ‘सवितुः’ देवस्य प्रसवे
 वर्तमानाः ‘वयं’ बृहस्पतेः ‘इन्द्रस्य च संबन्धिनम्’ उत्तमं स्वर्गम् ‘अरुहाम्’ आरुहेम् ॥ १॥

आ— ब्रह्मा रथचक्रमारोहति ‘देवस्य वयम्’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । ‘सत्यसवसः
 तस्य प्रसवे सत्याभ्यनुज्ञानस्य’ सवितुः सर्वेषां प्रसवकर्तुः ‘देवस्य’ सवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः १५
 ‘वयं’ बृहस्पतेः संबन्धिनम्) ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं ‘नाकं’ स्वर्गं ‘रुहेम्’ आरुहेम् स्वर्गारोहणं
 करवामहे ॥

ब्रह्मा रथचक्रादवतरति— ‘देवस्य वयम्’ इति । तथा लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । ‘सत्यसवसः
 ‘सवितुः’ देवस्य ‘सवे’ वर्तमाना वयं ‘बृहस्पतेः’ उत्तमं ‘नाकम्’ अरुहाम् अवरोहणं कृतवन्तः ।
 ‘इन्द्रस्य’ उत्तमं ‘नाकम्’ अरुहाम् ॥ १॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत ।

बृहस्पतिं वाजं जापयत ॥ २॥

4. V1 S1 C उत्करं for उत्करे
6. V1 S1 C आरोहयेत् for आरोहेत्
8. V1 S1 C संबन्धि for संबन्धिनम्
11. V1 S1 C om. देवस्येति
13. V1 S1 C संबन्धि for संबन्धिनं
15. B1 प्रसवेस्य सत्याभ्यनुज्ञातस्य for तस्य प्रसवे सत्याभ्यनुज्ञानस्य

बृहस्पते । वाजम् । जय । बृहस्पतये । वाचम् । वदत ।
बृहस्पतिम् । वाजम् । जापयत ॥ औ ॥२॥

इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदत ।
इन्द्रं वाजं जापयत ॥३॥

५ इन्द्रं । वाजम् । जय । इन्द्राय । वाचम् । वदत ।
इन्द्रम् । वाजम् । जापयत ॥ औ ॥३॥

सा- कात्यायनः - “ बृहस्पते वाजमित्येकदुन्दुभिमाहन्ति ” (काश्रौ १४.३.१५) इति ।
सप्तदशसु दुन्दुभिषु मध्ये प्रथमं मुख्यं दुन्दुभिमाहन्त्यात् । पाठस्तु- ‘ बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं
वदत । बृहस्पतिं वाजं जापयत ॥ इन्द्रं वाजं जयेन्द्राय वाचं वदत । इन्द्रं वाजं जापयत ’ इति । हे
१० बृहस्पते, देव, त्वं वाजम् अन्नं जय । हे दुन्दुभयः, यूयं बृहस्पतये अर्थाय इत्थंभूतां वाचं
वदत । किं च बृहस्पतिं वाजम् अन्नं च जेष्याम इति जापयत उद्वादयत । जप जल्प व्यक्तायां वाचीति
धातोर्ण्यन्तस्य रूपम् ॥ हे इन्द्र, वाजं जय । इन्द्राय इन्द्रार्थम् इत्थंभूतां वाचं वदत । हे दुन्दुभयः,
इन्द्रं वाजं च जेष्याम इति जापयत उद्वादयत ॥२-३॥

आ- दुन्दुभिमाहन्ति- ‘ बृहस्पते वाजं जय ’ इति । लिङ्गोक्तदेवयोणिक् । हे
१५ बृहस्पते, वाजम् अन्नं जय । हे दुन्दुभयः, बृहस्पतये अर्थाय इत्थंभूतां वाचं यूयं वदत
ब्रूत । बृहस्पतिं वाजं जापयत वाजमन्नं जेष्यामीति उद्वादयत ॥२॥

दुन्दुभिमवहरति- ‘ इन्द्र वाजम् ’ इति । त्रिपदा गायत्री लिङ्गोक्तदेवत्या । हे इन्द्र,
वाजं जय । हे दुन्दुभयः, यूयम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् इत्थंभूतां वाचं वदत । वाजं जेष्यामीति
इन्द्रं वाजं जापयत उद्वादयत ॥३॥

२० एषा वः सा सत्या संवागभूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपत ।
अजीजपत बृहस्पतिं वाचं वनस्पतयो वि मुच्यध्वम् ॥४॥

10. P1 बृहस्पत्यर्थमन्नं जयेति for बृहस्पतये अर्थाय इत्थंभूतां; V1 S1 C after वदत add यूयं ब्रूत; V1 S1 C om. किंच;
11. V1 S1 C om. च जेष्याम इति; V1 S1 Com, इति धातोर्ण्यन्तस्य रूपम् [L 12]
12. V1 om. इन्द्राय; P1 om. इन्द्राय ... वदत; V1 S1 C वाजं जेष्यामीति इन्द्रं वाजं for हे दुन्दुभयः ... जेष्याम इति P1 om. उद्वादयत

रथचक्रादिरोहणमन्त्राः]

एषा । वः । सा । सत्या । सँवागिति॑ सम्ऽवाक् । अभूत् ।

यया । बृहस्पतिम् । वाजम् । अजीजपत ।

अजीजपत । बृहस्पतिम् । वाचम् । वनस्पतयः । वि । मुच्यध्वम् ॥ खे ॥४॥

सा- कात्यायनः - “दुन्दुभिमवहरति एषा व इति” (द्र. काश्रौ १४.४.३) इति । पाठस्तु-
 ‘ एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपत । अजीजपत बृहस्पतिं वाचं वनस्पतये वि
 मुच्यध्वम् ’ इति । हे दुन्दुभयः, यूयं ^१बृहस्पतिं ^२वाजम् अन्नं ^३यया वाचा ^४अजीजपत जेष्यामः इत्युद्वा-
 दितवन्तः, ^५वः युष्मदीया ^६सा ^७एषा [^८सँवाक्] समीचीना वाक् ^९सत्या यथार्थवादिनी ^{१०}अभूत् । हे
^{११}वनस्पतयः हे वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः, यस्माद् बृहस्पतिमन्नं जेष्यामीति वदन्तः ^{१२}बृहस्पतिं ^{१३}अजीजपत
 वाजजितं च कृतवन्तः तस्मात् ^{१४}वाचं ^{१५}विमुच्यध्वम् वाग्विमोचनं कुरुत ॥४॥

आ- दुन्दुभिमवहरति- ‘ एषा वः ’ इति । लिङ्गोक्तदेवत्या त्रिष्टुप् । हे दुन्दुभयः, ^१वः १०
 युष्माकं संबन्धिनी ^२सा ^३सँवाक् ^४सत्या तथ्या यथार्थवादिनी ^५अभूत् । ^६यया वाचा ^७बृहस्पतिं
^८वाजम् ^९अजीजपत वाजं जेष्यामीति ^{१०}बृहस्पतिम् अजीजपत । जपतेर्णिजन्तस्य लुङि एतद्रूपम् ।
 जपितवन्तः उद्वादितवन्त इत्यर्थः । ‘ अजीजपत बृहस्पतिं वाजम् ’ । यच्च ^{११}वाजं जेष्यामीति
 वदन्तं ^{१२}बृहस्पतिम् ^{१३}अजीजपत, तच्च बृहस्पतिना वा जितम् । अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तो हे
 बृहस्पतयः । कार्ये कारणशब्दप्रयोगः । हे वानस्पत्या दुन्दुभयः, ^{१४}विमुच्यध्वं विमोचनं १५
 कुरुत ॥४॥

देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसंवसः ।

बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेष्म ॥५॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवे । सत्यसंवस इति सत्यऽसंवसः ।

बृहस्पतेः । वाजजित इति वाजऽजितः । वाजम् । जेष्म ॥ शौ ॥५॥

२०

4. V1 S1 C om. कात्यायनः ... मुच्यध्वमिति [L. 6]
 6. V1 S1 C after दुन्दुभयः add - वो युष्माकं संबन्धिनी या संवाक् सत्या तथ्या
 यथार्थवादिनी अभूत् ; P1 उद्वाजित° for उद्वादित°
 8. C S1 यूयं विकाराः यूयं यस्मादन्नं, यूपविकाराः यूयं यस्मादन्नं for हे वनस्पतिविकाराः ...
 बृहपातिमन्नं
 14. B1 तत्र बृहस्पतिं for तच्च बृहस्पतिना

सा- कात्यायनः - “ ब्रह्माऽवरोहति देवस्य वयमिति ” (द्र. काश्रौ १४.४.८) इति । रथचक्रात् सकाशादवरोहेत् । पाठस्तु- ‘ देवस्य वयम् सवितुः सवे सत्यसवसः । बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेष्म ’ इति । ‘ सत्यसवसः सत्यप्रसवस्य ’ सवितुः ‘ देवस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना ’ वयं ‘ वाजजितः, वाजमन्नं जयतीति वाजजित्, तस्य ’ बृहस्पतेः संबन्धि ‘ वाजम् अन्नं ’ जेष्म वयं जितवन्तः ॥५॥

५ आ- रथमारोहति यजमानः । ‘ देवस्य वयम् ’ इति लिङ्गोक्तदेवत्योष्णिक् । ‘ सत्यसवसः सत्यप्रसवस्य ’ सवितुः ‘ देवस्य ’ सवे अभ्यनुज्ञायां श्रीभगवदाज्ञायां वर्तमाना वयं ‘ बृहस्पतेः ’ वाजजितः, वाजं जयतीति वाजजित्, तस्य वाजजितः बृहस्पतेः संबन्धि ‘ वाजं ’ जेष्म ॥५॥

वार्जिनो वाजं जयताध्वन स्कम्नन्तः ।

योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥६॥

१० वार्जिनः । वाजम् । जयत । अध्वनः । स्कम्नन्तः ।
योजना । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥ हौ ॥६॥

सा- कात्यायनः- “ वाजिन इति वाचयति ” (काश्रौ १४.३.२२) इति । यजमानं वाचयेत् । पाठस्तु- ‘ वाजिनो वाजं जयताध्वनः स्कम्नन्तः । योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ’ इति । हे ‘ वाजिनः शीघ्रगामिनोऽश्वाः, यूयं ’ वाजम् अन्नं ‘ जयत वशीकुरुत । किं च - ‘ अध्वनः मार्गान् ’ स्कम्नन्तः १५ स्तम्भयन्तः पीडयन्तः ‘ योजना यजनानि ’ मिमानाः परिच्छिन्दन्तः शीघ्रगत्या अल्पानीव कुर्वन्तो यूयं ‘ काष्ठाम् अध्वसमार्गं लक्ष्यस्थानं ’ गच्छत प्राप्नुत ॥६॥

२० आ- वाचयति- ‘ वाजिनो वाजम् ’ इति । अश्वदेवत्या गायत्री । हे ‘ वाजिनः अश्वाः, ‘ वाजम् अन्नं ‘ जयत अन्नं वशीकुरुत । ‘ अध्वनः मार्गान् ’ स्कम्नन्तः । स्तम्भि स्क्वभि प्रतिबन्धे । स्कम्नन् नामाश्वानां मार्गान् पृष्ठतः कृत्वा पुरोगमनम् । तद्वन्तः स्कम्नन्तः क्षोभयन्तश्च । ‘ योजना योजनानि ’ मिमानाः । माङ् माने । शीघ्रगत्या परिच्छिन्दन्तः शीघ्रगामिनः । ‘ काष्ठाम् उदिष्टां दिशं लक्ष्यस्थानं स्वर्गम् । “ स्वर्गो वै लोकः काष्ठा ” (द्र. तैब्रा १.३.६-५) इति श्रुतेः । वेगेन ‘ गच्छत ॥६॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।

कर्तुं दधिका अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्कास्यन्वापनीफणत् ॥७॥

18. B1 प्रतिस्कम्भो for प्रतिबन्धे

19. B1 पृष्ठताः कृतः त्वत्पुरः पुरोगमनं for पृष्ठतः कृत्वा पुरोगमनं

रथचक्रादिरोहणमन्त्राः]

एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति ।
 ग्रीवायां । बद्धः । अपिकक्ष इत्यपिऽकक्षे । आसनि ।
 क्रतुम् । दधिका इति दधिऽकाः । अनु । संतवीत्वदिति संतवीत्वत् ।
 पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आपनीफणदित्याऽपनीफणत् ॥ धै ॥ ७॥

स्वा- कात्यायनः - “ एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयतेति वा ” (द्र. काश्रौ १४.४.३-४) ५
 इति । ‘ एष स्य वाजी ’, ‘ उत स्म ’ इत्येतन्मन्त्रद्वयेन जुहुयादनुमन्त्रणं वा कुर्यात् । तत्राद्यमन्त्रपाठः-
 ‘ एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत् पथामङ्कां-
 स्यन्वापनीफणत् ’ इति । ‘ ग्रीवायां कक्षे आस्ये च तत्तदुचितरज्जुविशेषैः ’ बद्धः ‘ एषः ’ स्यः ‘ वाजी
 सोऽयमश्वः ’ क्षिपणिं ‘ तुरण्यति कशां त्वरयति, बहुधावित्वाद्रथं भञ्जयितुमितस्ततो न गच्छति, कशाया-
 स्त्वरया शीघ्रम् क्रतुं धावतीत्यर्थः । ‘ दधिकाः धारकान् मार्गावरोधकान् पाषाणादीनप्यतिक्रमन् । ‘ क्रतुं १०
 सादिनोऽभिप्रायम् ‘ अनु ‘ संतवीत्वत् सम्यगनुसंधानः ‘ पथां मार्गाणाम् ‘ अङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि
 निम्नोन्नतानि वा । ‘ अन्वापनीफणत् अनुक्रमेण क्रतुत्वं समत्वं वाऽऽपादयन्, ‘ तुरण्यति इति
 पूर्वत्राऽन्वयः ॥ ७ ॥

आ- ‘ एष स्य वाजी ’, ‘ उत स्म ’ इति दधिकावा अश्वदेवत्ये जगत्यौ । ‘ स्यः इति
 त्यदो रूपम् । सोऽयं ‘ वाजी वाजवान् । ‘ क्षिपणिं क्षेपणम् । कशाघातम् ‘ अनु ‘ तुरण्यति । १५
 तुरण्यतिर्गमनकर्मा । तूर्णमध्वानमश्रुते । कथंभूतः सन् ? इत्यत आह- ‘ ग्रीवायां बद्धः । ‘ अपिकक्षे
 पर्याणस्थानप्रदेशे सन्नाहरक्षाबद्धः । ‘ आसनि आस्ये मुखे च कविकया बद्धः । ‘ दधिकाः,
 वचनव्यत्ययः । दधिका इत्यश्वनाम । अश्वः ‘ क्रतुं, क्रतुरिति कर्म ज्ञानं वा । स्वजात्युचितकर्मज्ञानं
 क्रतुम् । अत्यर्थमनुसंतनोतीति । ‘ अनु ‘ संतवीत्वत् खोचितव्यापारविस्तरणे सुशिक्षितः ‘ पथाम्
 अश्वगतिमार्गाणाम् ‘ अङ्कांसि पथां कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया क्षिप्रं प्राप्नोतीति । २०
 ‘ अन्वापनीफणत् । फण गतौ । अनुपूर्वस्याङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य रूपम् ‘ अपनीफणत् ’ इति ॥ ७॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगृधिनिः ।
 श्येनस्यैव ध्रजतो अङ्कमं परि दधिकाव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥ ८ ॥

9. V1 S1 C बहुधा बहुत्वाद् for बहुधावित्वाद्
10. C वारकान् for धारकान्
16. B1 before अपिकक्षे add अपि कक्षे आनन्दयः
18. B1 अश्वनामा for अश्वनाम
21. P1 अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य यदङ्कं रूपमिति भाष्यान्तरम्
 for अनुपूर्वस्य ... अपनीफणदिति

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः ।
 पूर्णम् । न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्द्धिन इति प्रगर्द्धिनः ।
 श्येनस्येवेति श्येनस्येव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि ।
 दधिक्राव्ण इति दधिक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥ ठौ ॥८॥

- ५ सा- द्वितीयमन्त्रपाठस्तु- 'उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगर्द्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः' इति । 'उत' 'स्म' आ च 'द्रवतः' गच्छतः 'तुरण्यतः' त्वरयतः 'प्रगर्द्धिनः' अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षन्तः 'अस्य' अश्वस्य 'अङ्कसं' शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं 'परि' सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानम् 'अनु' 'वाति' गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव ? 'वेः' पक्षिणः 'पूर्णं' न पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते ।
 १० तथा धावतोऽश्वस्य अलङ्काररूपवस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पूर्णमङ्कसं दृष्टान्तत्वेनासि-
 हितम् । शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते- 'ध्रजतः' गच्छतः 'श्येनस्येव' स्वचामरादिकं 'दधिक्राव्णः' धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः 'ऊर्जा' 'सह' अत्यन्तबलेन सह 'तरित्रतः' शृङ्गं तरतोऽश्वस्येति योज्यम् ॥८॥

- आ- 'उत स्मास्य द्रवतः' । 'उत' 'स्म' अपि च 'अस्य' यजमानस्य रथे युक्तस्य अश्वस्य 'द्रवतः' गच्छतः 'तुरण्यतः' तूर्णमध्वानमश्रुवानस्य । 'पूर्णं न वेरनु वाति प्रगर्द्धिनः' ।
 १५ 'दधिक्राव्णः' । दधिक्रावेत्यश्वस्य नाम । अश्वस्य । वीति पक्षिनाम । पूर्णं पत्रं पक्ष इति पर्यायाः । 'पूर्णं' न इव पक्षिणः पत्रमिव अश्वस्य संबन्धिना रथेन 'वाति' शीघ्रं गच्छति 'स्म' । पक्षिष्वपि दृष्टान्तविशेषमाह - 'श्येनस्येव' इति । 'ध्रजतः', ध्रजतिः परिधावनार्थः, अतिश्येन ध्रजतः परिधावतः श्येनस्य पक्षिविशेषस्य । कथंभूतस्य ? 'सह' 'ऊर्जा' बलेन सह 'तरित्रतः' अतिश्येन महदध्वानं (?) तरतः श्येनस्य 'अङ्कसं' शरीरं गच्छन्तं वायुम् 'अनु' परिधावति ।
 २० तद्वद्यजमानस्यैवंगुणविशिष्टाश्वसंबन्धित्वेन युक्तो रथोऽतिवेगेन परिधावति स्म इति संबन्धः ॥८॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकश्च रक्षांसि सनैम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥९॥

10. V1 S1 C om. 'रूप'
 11. C V1 S1 व्रजतो for ध्रजतः; C V1 S1 विदधिक्रान्तो for दधिक्राव्णो;
 12. C वारक° for धारक° C S1 भ्रंशतस्ततो; V1 भ्रंशतरतो for भृशं तरतो
 15. B1 दधिक्राव्ण इति for दधिक्रावेति; B1 तत्र पक्ष इति पर्यायः for पत्रं पक्ष इति पर्यायाः
 17. B1 व्रजतः व्रजतिः (ध्रजतः । ध्रजतिः)
 18. B1 अनेन for बलेन

रथचक्रादिरोहणमन्त्राः]

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु ।

देवतातेति देवताता । मितद्रव इति मितद्रवः । स्वर्का इति सुडर्काः ।

जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि ।

सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः । ॥ टूये ॥९॥

सा- कात्यायनः - 'उत्तरेण तृचेन चाश्वांस्तौति' (द्र. काश्रौ १४.४.५) इति । तत्रेयं प्रथमा-
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्स-
युयवन्नमीवाः' इति । 'वाजिनः अश्वाः नः अस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । हवेषु आह्वानेषु सत्सु,
'देवताता देवतातौ यज्ञे मितद्रवः, मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवोऽश्वाः । स्वर्काः सुरुचः
स्वञ्चना वा । अहिं सर्पं वृकम् अरण्यश्चानं रक्षांसि राक्षसांश्च जम्भयन्तः क्षोभयन्तः । सनेमि इति
पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनम् । क्षिप्रम् । अस्मत् अस्मत्तः अमीवाः रोगान् । यु पृथग्भावे । युयवन् १०
वियोजितवन्तः, तादृशाः । 'शं नो भवन्तु' इति संबन्धः ॥९॥

आ- उत्तरेण तृचेनैतानेवाश्वांस्तौति- 'शं नो भवन्तु' इति । वसिष्ठः, अश्वदेवत्या त्रिष्टुप्,
विराड वा । शमिति सुखनाम । नः अस्माकं वाजिनः शं भवन्तु सुखरूपा भवन्तु ।
हवेषु आह्वानेषु सत्सु । देवताता, छान्दसं पदम्, देवतातौ देवास्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र सा
देवतातिः । तत्र देवतातौ यज्ञे मितद्रवः, मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः अश्वाः । १५
स्वर्काः सुरुचः स्वञ्चना वा । जम्भयन्तः, अहिं सर्पं वृकं बालभयंकरं रक्षांसि
च जम्भयन्तः । सनेमे (? मी) तिपुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनम्, वाक्यवशात् । सनेमि
क्षिप्रम् अस्मत् अस्मत्तः युयवन् । यु पृथग्भावे । युयवन् पृथग्भावं कुर्वन्वित्यर्थः । अमीवाः,
अमीवा व्याधिः, ततः अमीवाः व्याधीन् युयवन् पृथक्कुर्वन्तः अश्वाः । 'शं नो भवन्तु' इति
संबन्धः ॥ ९ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।
सहस्रसा मेधसाता इव त्मना महो ये धनं समिथेषु जग्निरे ॥१०॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुत इति हवनश्रुतः । हवम् ।
विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रव इति मितद्रवः ।
सहस्रसा इति सहस्रसाः । मेधसाता इवेति मेधसातौ इव । त्मना ।
महः । ये । धनम् । समिथेष्विति समिथेषु । जग्निरे ॥ प्रौ ॥१०॥

8. V1 S1 C before यज्ञे adds देवास्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र स तथा
9. P1 अस्मदस्मत्तः अमीवाः रोगान् सनेमि क्षिप्रं सनेमेति क्षिप्रनाम for सनेमीति ... रोगान्
[L 10]
10. V1 S1 C om. यु पृथग्भावे

सा- अथ द्वितीयः - ' ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवः विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता इव त्मना महो ये धनः समिथेषु जभिरे ' इति । ' अर्वन्तः गतिकुशलाः ' हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः ' वाजिनः अन्नवन्तः ' मितद्रवः यजमानचित्तानुकूलतया परिमितगामिनः ' विश्वे सर्वेऽपि ' ते अश्वाः ' नः अस्मदीयं हवम् आह्वानं शृण्वन्तु । ' सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः ।
५ ' ये अश्वाः ' मेधसाता इव, मेधो यज्ञः, स यत्र सीयते सेव्यते इति मेधसातिर्यज्ञशाला, तस्यामिव । ' समिथेषु संग्रामेषु । ' महः महत् ' धनं ' त्मना आत्मना स्वकीयबलेन ' जभिरे जहिरे आहूतवन्तः । ते अश्वा अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्विति संबन्धः ॥१०॥

आ- ' ते नो अर्वन्तः ' । नामानेदिष्टः । अश्वदेवत्या जगती । ' ते ' अर्वन्तः अश्वाः अस्माकं ' हवनश्रुतः, हवनम् आह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः, स्वभावत एव हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः । अतो हे ' मितद्रवः यजमानचित्तानुकूलतया परिमितगामिनः । ' वाजिनः अश्वाः । ' नः अस्माकं ' हवं ' शृण्वन्तु । ' सहस्रसाः, सहस्रबलं स्यन्ति अलं नयन्तीति सहस्रसाः । षणु [दान] कर्मणीयस्य रूपम् । सहस्रस्य सनितारः । ' मेधसातौ, मेधो यज्ञः, स यत्र सीयते संभज्यते सा मेधसातिः, तस्यां ' मेधसाता इव यज्ञशालायामिव ' समिथेषु संग्रामेषु ' महः महत् ' धनं ' त्मना आत्मानम् आत्मबलेन ' ये ' जभिरे जहिरे । ये अश्वाः आहू (? ह) तवन्तः । ' ते
१५ नो अर्वन्तः ' इति संबन्धः ॥१०॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥११॥

वाजेवाज इति वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः ।

धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञा इत्यतःज्ञाः ।

२० अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् ।

तृप्ताः । यात । पथिभिरिति पथिऽभिः । देवयानैरिति देवऽयानैः ॥ धे ॥११॥

सा- अथ तृतीयः - ' वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ' इति । ' वाजेवाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति ' धनेषु चोपस्थितेषु हे ' वाजिनः अश्वाः, ' नः अस्मान् ' अवत पालयत । ' विप्राः मेधाविनः परिदृष्टकारिणः ' अमृताः

4. V1 S1 C हवन for हवम्

5. V1 S1 C मेधो for मेधो

6. C om. जहिरे; V1 S1 C आहूतवन्तः for आहूतवन्तः

10. B1 'चित्तानु' for 'चित्तानु'

12. B1 शीनयेते for सीयते

१०३)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५४१

रथचक्रादिरोहणमन्त्राः]

अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः अश्वाभिमानिनो देवा यूयम् अस्य मध्वः इदं धावनात् पूर्वं पश्चाद्वाऽव-
ग्रायमाणं मधुसमानं नैवारं चरुं पिबत । पीत्वा च मादयध्वं तृप्ताः भवत । तृप्ताः सन्तः देवयानैः
देवाधिष्ठितैः पथिभिः मार्गैः यात गच्छत ॥११॥

आ— 'वाजेवाजे' इति । वसिष्ठः अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिनः अश्वाः वाजेवाजे
अन्ने अन्ने उपस्थिते नः अस्मान् अवत पालयत । धनेषु उपस्थितेषु नोऽवत । विप्राः
मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः अस्य मध्वः नीवारचरु-
लक्षणस्य मध्वः मधुनः । कर्मणि षष्ठी । मधु पिबत । पीत्वा च मादयध्वं तृप्यध्वम् । अश्वा
नैवारं चरुं जिघ्रन्तीत्यभिप्रायः । तृप्ताः च सन्तः देवयानैः देवाधिष्ठितैः पथिभिः मार्गैः यात
प्रापयत ॥११॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ।

१०

आ मा गन्तं पितरा मातरा युवमा मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥१२॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसव इति प्रसवः । जगम्यात् ।

आ । इमे इतीमे । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । विश्वरूपे इति विश्वरूपे ।

आ । मा । गन्तम् । पितरा । मातरा । युवम् ।

आ । मा । सोमः । अमृतत्वायेत्यमृतत्वाय । गम्यात् ॥ फः ॥१२॥

१५

सा— कात्यायनः — 'नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति' (काश्रौ १४.४.११)
इति । तीर्थप्रदेशे स्थापितं नीवारसंबन्धिनं चरुं स्पृशेत् । पाठस्तु— 'आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे
द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आ मा गन्तं पितरा मातरा युवमा मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्' इति । 'वाजस्य
'प्रसवः उत्पत्तिः 'मा माम्' आजगम्यात् आगच्छतु । 'विश्वरूपे विश्वरूपात्मिके 'इमे 'द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यावागच्छताम् । 'पितरा 'मातरा । "पितरा मातरा च छन्दसि" (पा ६.३.३३) इति २०
विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च 'युवम् युवां चिरभावेति त्वान्मां प्रत्यागतम् । किं च
'सोमः च 'अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने मां प्रति 'आगम्यात् आगच्छतु ॥१२॥

आ— यजमानो नैवारं चरुमालभते— 'आ मा वाजस्य' इति । प्रजापतिदेवत्या
त्रिष्टुप् । 'वाजस्य अन्नस्य 'प्रसवः अभ्यनुज्ञा 'मा मां प्रति 'आजगम्यात् । गम्लु सृष्टु

1. P1 अमर* for अमरण*; V1 S1 C पश्चाद्यावधाय* for पश्चाद्वावधाय* [L 2]

20. V1 S1 C om. पितरा मातरा च ... निपात्यते [L 21]

गतौ । आगच्छेत् । 'आ' 'इमे' 'द्यावापृथिवी' 'विश्वरूपे' विश्वरूपात्मिके प्रजापतिरूपे द्यावा-
पृथिव्यौ आगच्छेताम् । 'आ मा गन्तं पितरा मातरा' । पिता च माता च पितरौ । माता
च पिता च मातरौ । "पितरा मातरा च छन्दसि" (पा ६.३.३३) इत्येकशेषः ।
आकारश्च । 'मा मां प्रति' 'पितरा पितरूपा द्यौः' 'मातरा मातरूपा पृथिवीति वा उभावपि
५ 'युवं युवाम्' 'आगन्तम् आगच्छतम्' । 'आ मा सोमः अमृतत्वाय' । अमृतत्वार्थं 'मा मां प्रति'
'सोमः' 'आगम्यात् आगच्छतु ॥१२॥

वाजिनो वाजजितो वाजं ससृवांसः ।

बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत निमृजानाः ॥१३॥

वाजिनः । वाजजित इति वाजजितः । वाजम् । ससृवांस इति ससृवांसः ।
१० बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत । निमृजाना इति निमृजानाः ॥ णौ ॥ १३॥

सा- कात्यायनः - "यजुर्वेक्तानाग्रापयति वाजिन इति" (काश्रौ १४.४.१२) इति । मन्त्रेण
योजितानश्चान् नैवारं चरुमाग्रापयेत् । पाठस्तु- 'वाजिनो वाजजितो वाजं ससृवांसः । बृहस्पतेर्भागमव-
जिघ्रत निमृजानाः' इति । हे 'वाजिनः' अश्वाः 'वाजजितः' वाजस्यान्नस्य जेतारः, 'वाजम्' अन्नं जेतुं
'ससृवांसः' सुतवन्तः गच्छन्तः 'निमृजानाः' शुद्धिं कुर्वाणा यूयं 'बृहस्पतेः' संबन्धिनं 'भागं' चरुम्
१५ 'अवजिघ्रत आग्राणं कुरुत ॥१३॥

[इति दशमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥]

आ- नैवारमश्चानाग्रापयति- 'वाजिनो वाजजितः' इति । अश्वदेवत्या अनुष्टुप् । हे
'वाजिनः' अश्वाः 'वाजजितः' वाजस्यान्नस्य जेतारः 'वाजम्' अन्नं जेतुं 'ससृवांसः' सुप्तवन्तः,
'बृहस्पतेः' संबन्धिनं 'भागं' 'अवजिघ्रत आग्राणं कुरुत । 'निमृजानाः', मृजु शुद्धौ । शुद्धिं कुर्वाणाः
२० शोधयतेति शेषः ॥१३॥

[इति दशमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥]

14. C S1 ससृवन्तो, V1 सृष्टवन्तो for सुतवन्तः, S1 om. गच्छन्तो

15. S1 C अवग्राणं for आग्राणं

सुवाहुत्यादिमन्त्राः]

[अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।]

सा- तृतीयेऽनुवाके रथारोहणादिमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे सुवाहुत्यादिमन्त्रा निरुच्यन्ते ॥

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा ।

वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहा ।

अहे मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनश्शिनाय स्वाहा

विनश्शिने आन्त्यायनाय स्वाहाऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा

भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहा ॥१॥

आपये । स्वाहा । स्वापय इति सुऽआपये ।

अपिजायेत्यपिऽजाय । क्रतवे । वसवे । अहर्पतये । अहःपतय इत्यहःऽपतये ।

अहे । मुग्धाय । मुग्धाय । वैनश्शिनाय ।

विनश्शिने इति विऽनश्शिने । आन्त्यायनायेत्यान्त्यऽआयनाय । अन्त्याय । भौवनाय ।

भुवनस्य । पतये । अधिपतय इत्यधिऽपतये ॥ खौ ॥१॥

कात्यायनः — “ द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् ” (काश्रौ १४-५-१)
 इति । ‘ आपये स्वाहा ’ इत्यादिभिर्द्वादशभिर्मन्त्रैः प्रत्येकं सुवेण द्वादशसंख्याका आहुतीर्जुहुयात् । तन्मन्त्र-
 पाठस्तु— ‘ आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा । वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहा । अहे १५
 मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनश्शिनाय स्वाहा विनश्शिने आन्त्यायनाय स्वाहाऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा
 भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहा ’ इति । अत्र संवत्सराभिमानी देवः स्तूयते । आप्नोतीत्यापिस्तस्मै
 ‘ स्वाहा सुहुतमस्तु । सुशोभनमाप्नोतीति स्वापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । पुनः पुनर्जायत इत्यपिस्तस्मै ‘ स्वाहा ।
 क्रतुः संकल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । ‘ वसवे निवासहेतवे । अहां वासराणां पतिरहर्पतिस्तस्मै ।
 सुह वैचित्ये । मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै ‘ मुग्धाय, ‘ अहे अहरभिमानिदेवाय, ‘ वैनश्शिनाय विनाशसंयुक्तेषु २०
 वसतीति वैनश्शिनेस्तस्मै, ‘ विनश्शिने विनाशयुक्ताय । अन्ते अयने भवः आन्त्यायनस्तस्मै । अन्त्ये भव
 आन्त्यस्तस्मै ‘ आन्त्याय । भुवने भवो भौवनस्तस्मै । तस्य ‘ पतये जगतः पालयित्रे । ‘ अधिपतये सर्वेषां
 लोकानां स्वामिने ‘ स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥

आ- द्वादशाप्रीर्जुहोति- ‘ आपये स्वाहा ’ इति ‘ आयुर्यज्ञेन ’ इति च । द्वे प्रजापति-

14. P1 तत्र मन्त्रं for तन्मन्त्रं
 18. V1 S1 C before पुनः पुनः add अस्तु
 20. P1 before मुह्यति adds मोहयति; V1 S1 C om. अहे अहरभिमानिदेवाय
 22. V1 S1 C om. आन्त्यस्तस्मै; P1 om. second तस्मै

देवत्यानि यजुषि । ' आपये स्वाहा ' । प्रजापतेः संवत्सरस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि । आप्लु
व्याप्तौ । आप्नोतीत्यापिः तस्मै ^१आपये । सुशोभनमाप्नोतीति स्वापिः, तस्मै ^२स्वापये ^३स्वाहा
सुहुतमस्तु । अपीति छान्दसः, अप इति कर्मनाम, तत्र अप्सु अपि जायत इत्यपिजः, तस्मै ।
^४ऋतवे, ऋतुः संकल्पो यज्ञो वा, तस्मै । वस निवासे, वस आच्छादने वा । वासयिता वसुः,
५ तस्मै । अह्नां पतिरहर्पतिः, तस्मै । मुह वैचित्ये । मुह्यतीति मुग्धः तस्मै । 'अहे दिवसाय ।
अहे मुग्धायेत्येकं नाम । ' मुग्धाय वैनश्शिनाय ' । छान्दसम् । विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनश्-
शिनस्तस्मै ^५वैनश्शिनाय । 'विनश्शिने विनाशयुक्ताय । 'आन्त्यायनाय । अन्ते अयने भवः
आन्त्यायनः, तस्मै आन्त्यायनाय । ^६अन्त्याय अन्त्ये भवाय । भुवने भवो भौवनः, तस्मै ।
^७भुवन [स्य] ^८पतये ^९अधिपतये ^{१०}स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥

१० आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां
चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् ।
पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥२॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् ।
पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् ॥ हम् ॥२॥

१५ सा- कात्यायनः - " वाचयति वा ॥ षट्चोत्तरानिति । पूर्वान् " (द्र. काश्रौ १४-५-१-२)
इति । पूर्वोक्तमन्त्रान् प्रति उपरितनानां ' आयुर्यज्ञेन ' इत्यादीनां षण्णां मन्त्राणां पृथग्यजमानं वाचयेदिति
शेषः । तेषां पाठस्तु- ' आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन
कल्पतां । पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ' इति । मदीयम् ^१आयुः वाजपेयाख्येन ^२यज्ञेन
^३कल्पतां क्लृप्तं भवतु । पञ्चवृत्तिकः ^४प्राणः अप्यनेन ^५यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । ^६चक्षुः इन्द्रियं ^७यज्ञेन
२० क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं ^८यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । ^९पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा ^{१०}यज्ञेन ^{११}कल्पताम् ।
^{१२}यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञात्मको विष्णुः ^{१३}कल्पतां क्लृप्तं भवतु ॥२॥

1. B1 अशु for आप्लु
6. B1 विनश्शिकः । तस्मै वैनश्शिकाय for वैनश्शिनस्तस्मै वैनश्शिनाय [L 7]
15. P1 om. वा षट्चोत्तरानिति
19. P1 after क्लृप्तं add समर्थ संयुक्तं
20. V1 S1 C श्रोत्रं for श्रोत्रेन्द्रियं; P1 बृहद्रथन्तरा° for रथन्तरा°;
P1 before शरीरस्य adds क्लृप्तमस्तु; P1 trans. वा before पृष्ठं
21. V1 S1 C om. कल्पतां

सुवाहुत्यादिमन्त्राः]

आ— 'आयुर्यज्ञेन कल्पताम्' । मदीयम् 'आयुः अनेन 'यज्ञेन 'कल्पतां कल्पन्तं भवतु । प्राणः पञ्चवृत्तिकः । अनेन वाजपेयाख्येन 'यज्ञेन 'प्राणः 'कल्पतां कल्पन्तो भवतु । 'यज्ञेन 'चक्षुः 'कल्पतां कल्पन्तमस्तु । 'यज्ञेन 'श्रोत्रं कल्पन्तमस्तु । 'यज्ञेन 'पृष्ठं रथन्तरादिकं 'कल्पतां कल्पन्तमस्तु, शरीरस्य पृष्ठं वा । 'यज्ञो यज्ञेन' । मदीयेन वाजपेयेन यज्ञेन च 'यज्ञः विष्णुः 'कल्पतां कल्पन्तो भवतु ॥२॥

जाय एहि स्वो रोहाव । प्रजापतेः प्रजा अभूम
स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम ॥३॥

जाये । आ । इहि । स्वरिति स्वः । रोहाव ।

प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः । प्रजा इति प्रजाः । अभूम ।

स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ॥ ३ ॥

१०

सा— कात्यायनः — “निश्रेयणीं यूप उच्छ्रयत्युत्तरां दक्षिणां वा आरोक्ष्यन् जायामामन्त्रयेते जाय एहि स्वो रोहावेति” (द्र. काश्रौ १४.५.५-६) । यूपस्य दक्षिणोत्तरभागयोर्निश्रेणीद्वयमुच्छ्रयेत् । तयोरेकतरायमारोहणं कुर्वन् यजमानो भार्यामामन्त्रयेत् । हे 'जाये, 'एहि आगच्छ । 'स्वः स्वर्गे 'रोहाव आवाम् आरोहणं करवाव ॥

कात्यायनः — “प्रजापतेरित्यारोहतः” (काश्रौ १४.५.८) इति । पत्नीयजमानावारोहणं १५ कुर्याताम् । पाठस्तु— ‘प्रजापतेः प्रजा अभूम’ इति । वयं 'प्रजापतेः संबन्धिन्यः 'प्रजाः संभूताः स्मः ॥

कात्यायनः — “स्वरिति गोधूममालभते” (काश्रौ १४.५.९) गोधूमनिर्मितं चषालं स्पृशेत् । पाठस्तु— ‘स्वर्देवा अगन्म’ इति । हे देवाः, वयं, 'स्वः स्वर्गम् 'अगन्म प्राप्ताः ॥

कात्यायनः — “शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति” (काश्रौ १४.५.१०) इति । मूर्ध्ना यूपमुज्जमयेत् । अभूम इति मन्त्रशेषः । पाठस्तु— ‘अमृता अभूम’ इति । वयम् 'अमृताः मरणरहिताः २० 'अभूम संभूताः ॥३॥

4. B1 after च add वाजपेयाख्येन
13. P1 आमन्त्रयेत् for आमन्त्रयेत
14. V1 S1 C करवाम for करवाव
17. P1 'निर्मित' for 'निर्मितं
20. P1 S1 V1 om. पाठस्तु-अमृता अभूम इति ।

आ— यजमानो जायां यूपमारोहयति— 'जाय एहि' इति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः । हे 'जाये, 'एहि आगच्छ । 'स्वः स्वर्गं 'रोहाव आरोहणं करवाव । यूपं यजमान आरोहति— 'प्रजापतेः' इति । 'प्रजापतेः प्रजाः, स्वर्देवाः, अमृताः' इति यजुषि यजमानदेवत्यानि । वयं 'प्रजापतेः भगवतः 'प्रजाः 'अभूम प्रजापतेरपत्यभूताः संजाताः । अनुस्पृशति— 'स्वर्देवाः' इति । 'स्वः 'देवाः स्वर्गं लोकम् 'अगन्म गताः । शिरसा यूपमुज्जिहीते— 'अमृता अभूम' इति । वयम् 'अमृताः 'अभूम संभूताः ॥३॥

अस्मे वो अस्तिवन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुः ।

अस्मे वर्चांसि सन्तु वः ॥४॥

१०. अस्मे इत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मे इत्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः ।
अस्मे इत्यस्मे । वर्चांसि । सन्तु । वः ॥ ४ ॥

१५. सा— कात्यायनः — "अस्मे व इति दिशो वीक्षते" (काश्रौ १.४.५.११) इति । पाठस्तु— 'अस्मे वो अस्तिवन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुः । अस्मे वर्चांसि सन्तु वः' इति । हे दिग्देवताः, 'अस्मे अस्मासु 'वः युष्मत्संबन्धि 'इन्द्रियं सामर्थ्यम् 'अस्तु भवतु । 'नृम्णं युष्मत्संबन्धि धनम् 'अस्मे अस्मासु भवतु । 'उत अपि च 'क्रतुः अस्मदीयो यज्ञो युष्मदर्थोऽस्तु । 'वः युष्मत्संबन्धीनि 'वर्चांसि तेजांसि 'अस्मे अस्मासु 'सन्तु ॥४॥

२०. आ— दिशो वीक्षते— 'अस्मे वः' इति । यजमानदेवत्या त्रिपदा गायत्री । 'अस्मे अस्मासु 'वः युष्मत्संबन्धि 'इन्द्रियं वीर्यम् 'अस्तु भवतु । 'अस्मे नृम्णम्' । युष्मत्संबन्धि 'नृम्णम् धनम् 'अस्मे अस्मासु अस्तु । 'उत अपि च अस्मदीयः 'क्रतुः संकल्पः तत्पूर्वकः यज्ञोऽपि युष्मत्संबन्धी युष्मदर्थोऽस्तु । 'वः युष्मत्संबन्धीनि 'वर्चांसि 'अस्मे अस्मासु 'सन्तु ॥४॥

नमो मात्रे पृथिव्या इयं ते राड्यन्ताऽसि यमनः ।

ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यै क्षेमाय रथ्यै पोषाय ॥५॥ (४) ॥

- 1- B1 'देवते for देवत्यं
13. V1 S1 C अस्मत्संबन्धिनं for युष्मत्संबन्धि धनम्
14. V1 S1 C om. च

अन्नहोममन्त्राः]

नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् । यन्ता । असि । यमनः ।
ध्रुवः । असि । धरुणः । कृष्यै । क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥ हैं ॥ ५॥ (४) ।

सा- “ नमो मात्र इति भूमिमवेक्षते ” (काश्रौ १४.५.१४) इति । ‘ पृथिव्यै ’ इति मन्त्रशेषः ।
पाठस्तु- ‘ नमो मात्रे पृथिव्यै ’ इति । ‘ मात्रे मातृरूपायै ’ पृथिव्यै ‘ नमः नमस्कारोऽस्तु ॥
कात्यायनः - “ उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीमजचर्मणाऽऽस्तृणाति इयं त इति ” (द्र. काश्रौ ५
१४.५.१७) इति । उत्तरवेदेः पश्चात्स्थितामुदुम्बरनिर्मितामासन्दीमजसंबन्धिना चर्मणा स्तृणुयात् ।
‘ राट् ’ इति मन्त्रशेषः । पाठस्तु- ‘ इयं ते राट् ’ इति । ‘ ते तव ’ इयं ‘ राट् ’ राज्यम् ॥
कात्यायनः - “ सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति इति ” (काश्रौ १४.५.१८) इति । पाठस्तु-
‘ यन्ताऽसि यमनः । ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यै क्षेमाय रय्यै पोषाय ’ इति । त्वं ‘ यन्ता सर्वस्य नियन्ता
‘ असि । ‘ यमनः स्वयं यमनकर्ता भवसि । ‘ ध्रुवः स्थिरः ‘ असि । ‘ धरुणः धारकः भवसि । ‘ कृष्यै सकलकृष्यर्थं १०
[‘ क्षेमाय क्षेमार्थम् ।] ‘ रय्यै ‘ पोषाय धनपुष्ट्यर्थम् । त्वां प्रवेशयामीति शेषः ॥ ५॥
[इति दशमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४॥]

आ- यजमानः पृथिवीमवेक्षते ‘ नमो मात्रे ’ इति । पृथिवीदेवत्या उष्णिक् । ‘ मात्रे
मातृरूपायै ’ पृथिव्यै ‘ नमः । औदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्मणाऽऽस्तृणाति- ‘ इयं ते राट् ’ इति ।
आसन्दीदेवत्या गायत्री । हे इन्द्र, ‘ इयं ’ ते तव ‘ राट् ’ राज्यम् यतस्त्वमभिषिक्तोऽसि । १५
सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति- ‘ यन्ताऽसि यमनः ’ । ‘ यन्ता नियन्ता ‘ असि, सर्वस्य नियन्ता
त्वमासि । स्वयं यमनकर्ताऽसि । ‘ ध्रुवः ‘ असि स्थिरः असि । ‘ धरुणः धारकः असि । ‘ कृष्यै
सफलकृष्यर्थम् । ‘ क्षेमाय क्षेमार्थम् । ‘ रय्यै ‘ पोषाय धनस्य पुष्ट्यर्थम् । त्वां प्रवेशयामीति शेषः ॥ ५॥
[इति दशमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४॥]

[अथ पञ्चमोऽनुवाकः]

सा- चतुर्थे सुवाहुत्यादिमन्त्रा निरूपिताः । पञ्चमेऽनुवाके अन्नहोमा उच्यन्ते ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमः राजानमोषधीष्वप्सु ।
ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयः राष्ट्रे जागृत्याम पुरोहिताः ॥ १॥

3. V1 om. मन्त्रशेषः
4. S1 C om. पाठस्तु- नमो मात्रे पृथिव्यै इति
7. V1 oms. - पाठस्तु इयं ते राडिति;
P1 after राज्यम् । adds इयं ते राज्यमभिषिक्त इति श्रुतेः
15. B1 य इन्द्र for हे इन्द्र

वाजस्य । इमम् । प्रसव इति प्रऽसवः । सुषुवे । सुसुव इति सुसुवे । अग्रे ।
 सोमम् । राजानम् । ओषधीषु । अस्वित्यप्सु ।
 ताः । अस्मभ्यम् । मधुमतीरिति मधुऽमतीः । भवन्तु ।
 वयम् । राष्ट्रे । जागृयाम । पुरोहिता इति पुरऽहिताः ॥ १॥

- ५ सा- कात्यायनः - “ सुवेण संभृतान् जुहोति वाजस्येममिति ” (काश्रौ १४.५.२३) इति ।
 प्रत्यौदुम्बरपात्रे संपादितान् सप्तदशान्नविशेषान् । पाठस्तु- ‘ वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमं राजानमोष-
 धीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः ’ इति । ‘ वाजस्य अन्नस्य ’ प्रसवः
 उत्पादकः प्रजापतिः ‘ अग्रे सृष्ट्यादौ ’ ओषधीषु ‘ अप्सु च संभूतमिमं सोमवल्लीरूपं ’ राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं
 ‘ सुषुवे उत्पादयामास । ताः चौषधयश्चापश्च ’ अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ‘ मधुमतीः माधुर्योपेताः ’ भवन्तु । ‘ वयम्
 १० अप्यस्मिन् ’ राष्ट्रे ‘ पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः ’ जागृयाम जागरूका भूयास्म ॥ १॥

आ- ‘ वाजस्येमम् ’ इत्यादयस्तिष्ठः प्रजापतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः । ‘ ओषधीषु ’ अप्सु वर्तमानम्
 ‘ इमं ’ ‘ सोमं ’ ‘ राजानं ’ ‘ वाजस्य ’ ‘ प्रसवः ’ ‘ अग्रे प्रथमम् अभ्यनुज्ञा ’ ‘ सुषुवे अभिषुतवान् । या
 इत्थंभूताः सोमस्य जनयिष्यः ओषधयः आपः, ‘ ताः ’ ‘ अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ’ ‘ मधुमतीः मधुमत्यः
 रसवत्यः ’ भवन्तु, भोग्या वा भवन्तु । एवं चेत् ‘ पुरोहिताः अग्रतः स्थिताः, प्रधानभूताश्च,
 १५ अस्मद्धितं पूर्वमेव भरन्तः । ‘ वयं च तामिरद्विरभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये ’ ‘ राष्ट्रे ’ ‘ जागृयाम ।
 जागृ निद्राक्षये । विनिद्राः अप्रमत्ताः स्याम ॥ १॥

वाजस्येदं प्रसव आ बभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।

सनेमि राजा परि याति विद्वान् रयिं पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे ॥ २॥

- २० वाजस्य । इदम् । प्रसव इति प्रऽसवः । आ । बभूव ।
 इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः ।
 सनेमि । राजा । परि । याति । विद्वान् ।
 रयिम् । पुष्टिम् । वर्धयमानः । अस्मे इत्यस्मे ॥ ज्यौ ॥ २॥

सा- अथ द्वितीयः - ‘ वाजस्येदं प्रसव आ बभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सनेमि राजा
 परि याति विद्वान् रयिं पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे ’ इति । ‘ वाजस्य ’ ‘ प्रसवः प्रजापतिः ’ ‘ इदम् अनुष्ठीयमानं

6. P1 om. पाठस्तु

8. C V1 S1 भूतम् for संभूतम्

अन्नहोममन्त्राः]

कर्म 'आ 'बभूव भावितवानुत्पादितवान् । किं च 'इमा इमानि सर्वाणि भूतानि 'सर्वतः उत्पादितवान् ।
स प्रजापतिः 'सनेमि चिरन्तनः 'राजा दीप्तः सन् 'विद्वान् स्वाधिकारं जानन् 'अस्मे अस्माकं 'रयिं धनं
'पुष्टिं प्रजादिपुष्टिं 'वर्धयमानः अभिवृद्धिं गमयन् परितः सर्वतः 'याति स्वेच्छया गच्छति ॥ (२)

आ— 'वाजस्येदं प्रसवः । 'वाजस्य अन्नस्य संबन्धी 'प्रसवः, तत्र अन्नानुग्रहकारणरूपः,
अभ्यनुज्ञा । 'इदं विश्वम् 'आबभूव ब्रह्मरूपेण प्रथमं संबभूव । 'इमा 'च 'विश्वा भूतानि ५
'भुवनानि च 'सर्वतः आबभूव । 'सनेमि इति पुराणवचनः । योऽयमन्नस्य प्रसवः स चिरन्तनः
'राजा दीप्तः सन् 'परि 'याति सर्वतः 'सर्वान् परियाति । स्वेच्छाचारी सन् 'विद्वान् स्वाधिकारं
जानन् 'अस्मे अस्माकं 'रयिं धनं 'पुष्टिं 'वर्धयमानः अभिवृद्धिं गमयन् परि यातीति संबन्धः ॥२॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्तस नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छतु ॥३॥

१०

वाजस्य । इमाम् । प्रसव इति प्रसवः । शिश्रिये । दिवम् ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्राडिति सम्राट् ।

अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजानन्निति प्रजानन् ।

सः । नः । रयिम् । सर्ववीरमिति सर्ववीरम् । नि । यच्छतु ॥ द्यौ ॥३॥

सा— अथ तृतीयः — 'वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् । १५
अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्तस नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छतु ' इति । 'वाजस्य अन्नस्य 'प्रसवः ईश्वरः
'इमां पृथिवीं 'दिवं द्युलोकं 'च 'इमा इमानि विश्वानि च सर्वाण्यन्यानि च 'भुवनानि 'शिश्रिये
आश्रितवान् । 'सः च 'सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा 'अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां
'प्रजानन् अवगच्छन् अस्मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविः 'दापयति । ततः 'नः अस्मभ्यं 'सर्ववीरं सर्ववीरैः
पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं 'रयिं धनं 'नियच्छतु नियमेन ददातु ॥३॥

२०

1. P1 om. इमा
2. V1 S1 C सनेमिश्° for सनेमि; P1 after चिरन्तनः ins. सनेमीति पुराणवचन
7. B1 पर्याति for first परियाति
8. B1 पर्यातीति for परियातीति
18. V1 S1 C अदित्सन्तम् for अदित्सन्तं; C इच्छन्तं for अनिच्छन्तं
19. V1 S1 C वीरैः,
20. P1 om. रयिं

आ- 'वाजस्येमाम्' इति । यस्य 'वाजस्य अन्नस्य' प्रसवः संबन्धी, प्रसवः अभ्यनुज्ञा [नम्] । 'सम्राट् दीप्तो यः, प्रसवः ईश्वरः' इमां पृथिवीं 'दिवं द्युलोकं च, 'इमा 'च इमानि विश्वानि 'भुवनानि च भूतानि च 'शिश्रिये, अतिशयेनाश्रयति । करणात्मना यः प्रजापतिः सम्राडाश्रयति । 'अदित्सन्तं दापयति' । दातुमिच्छन् दित्सन्, दातुमनिच्छ-
५ न्नदित्सन्, तम् 'अदित्सन्तं' प्रजानन् अवगच्छन् प्रदापयति, धर्मार्थदानं कारयति, यः 'सः' 'नः' अस्मभ्यं 'सर्ववीरं, पुत्रादयः सर्वे वीरा यस्य सः, तम् सर्ववीरसंयुक्तं 'रयिं धनं' नियच्छतु ददातु ॥३॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।

प्र नो यच्छ सहस्रजित् त्वं हि धनदा असि ॥४॥

१० अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः । सुमना इति सुमनाः । भव ।
प्र । नः । यच्छ । सहस्रजिदिति सहस्रजित् ।
त्वम् । हि । धनदा इति धनदाः । असि ॥ ४ ॥

सा- अथ चतुर्थः - 'अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित् त्वं हि धनदा असि' इति । हे 'अग्ने, 'इह अस्मिन् कर्मणि 'नः' अस्माकम् 'अच्छ आभिमुख्येन 'वद हितं ब्रूहि ।
१५ 'नः' अस्मान् प्रति 'सुमनाः' करुणाद्रचितः 'भव । हे 'सहस्रजित् सहस्राणां जेतः, 'हि यस्मात् 'त्वं स्वभावतः 'धनदाः 'असि, अतस्त्वं 'नः' अस्मभ्यं धनं 'प्रयच्छ देहि ॥४॥

आ- 'अग्ने अच्छा' इति । त्रितापसः ऋषिः । अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे 'अग्ने, 'अच्छा निर्मला मलविरोधिन् 'नः' अस्माकं 'वद ब्रूहि । 'इह अत्र स्थितानस्मान् प्रति 'सुमनाः' शोभन-
मनस्कः 'भव । हे 'सहस्रजित् सहस्राणां जेतः, यतः 'त्वं स्वभावतः 'धनदाः 'असि, अतस्त्वं
२० 'नः' अस्मभ्यं धनं 'प्रयच्छ ॥४॥

1. B1 संबन्धः (संबन्धी), B1 प्रसवोपाध्यापहितः । यः सम्राट् । सत्वरं मन्त्रः । ईश्वरः for प्रसवः ... ईश्वरः [L 2]
6. B1 पुत्रादेः वीराः सर्वे वीराः for पुत्रादयः सर्वे वीराः
14. P1 अच्छा वद for अच्छ
15. V1 S1 C भवेह for भव हे; V1 S1 C जेता for जेतः
16. P1 च for त्वं
18. B1 निर्मला पापापन्नानां पापाविमलविरोधिन् for निर्मला मलविरोधिन्

अन्नहोममन्त्राः]

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥५॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभामहे इत्यनुऽआरभामहे ।

आदित्यम् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ यां ॥५॥

सा- अथ पञ्चमः - 'सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्' इति । 'अवसे रक्षणार्थं' 'सोमं' 'राजानम्' 'अग्निं' च 'अन्वारभामहे' यजमानार्थमन्वारम्भणं करवामहे । किं च 'आदित्यम्' अखण्डितशक्तेराविर्भूतं 'विष्णुं' सर्वव्यापिनं 'सूर्यं' सर्वप्रेरकं 'ब्रह्माणं' 'बृहस्पतिं' बृहतां मन्त्राणां पालकमित्येतान् देवान् प्रत्येकम् अन्वारभामहे इति संबन्धः ॥५॥

आ- 'सोमं राजानम्' इति । लिङ्गोक्तदेवत्याऽऽनुष्टुप् । 'सोमं' 'राजानम्' 'अग्निं' च 'अन्वारभामहे' यजमानार्थमन्वारम्भणं करवामहे । 'अवसे रक्षणाय तर्पणाय वा' 'आदित्यम्' 'विष्णुं' सर्वव्यापिरूपं 'सूर्यं' सर्वप्रेरकं 'ब्रह्माणं' परब्रह्मरूपं चतुर्मुखं वाचस्पतिं (? 'बृहस्पतिं') प्रत्येकम् अन्वारभामहे इति संबन्धः ॥५॥

प्र नो यच्छत्वर्थमा प्र पूषा प्र सरस्वती ।

प्र वाग्देवी ददातु नः ॥६॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्थमा । प्र । पूषा । प्र । सरस्वती ।

प्र । वाक् । देवी । ददातु । नः ॥ १० ॥

सा- अथ षष्ठः - 'प्र नो यच्छत्वर्थमा प्र पूषा प्र सरस्वती । प्र वाग्देवी ददातु नः' इति । 'अर्थमा एतन्नामकः सूर्योऽस्मदभिलषितमर्थं' 'प्रयच्छतु' । 'पूषा प्रयच्छतु' । 'सरस्वती विशिष्टज्ञानोपेता एतन्नामिका देवी' 'नः' अस्मदभिलषितं धनं प्रयच्छतु । वागभिमानिनी 'देवी' च 'प्रददातु' ॥६॥

आ- 'प्र नो यच्छतु' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । 'नः' अस्मभ्यम् 'अर्थमा सूर्यः' 'पूषा' 'सरस्वती' च 'प्रयच्छतु' । ['पूषा'] 'सरस्वती' च 'प्रयच्छतु' । 'वाक्' 'देवी' 'नः' अस्मभ्यं 'ददातु' ॥६॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानीय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥७॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानीय । चोदय ।

वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ आ ॥७॥

सा- अथ सप्तमः - ' अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ' इति । हे ईश्वर, त्वम् अर्यमादीन् देवान् 'दानाय धनप्रदानार्थं' चोदय प्रेरय । 'सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं' च 'वाजिनम् अन्नवन्तं देवताश्वं वा ॥७॥

आ- ' अर्यमणं बृहस्पतिम् ' इति । लिङ्गोक्तदेवत्यानुष्टुप् । 'अर्यमणं श्रेष्ठतमम् । ५ 'दानाय दानार्थं यजमानापेक्षितफलस्य प्रदानार्थं च 'चोदय प्रेरय । बृहतो देवस्य पतिं 'बृहस्पतिम् । 'इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं दानाय चोदय । चुद प्रेरणे । प्रेरय । वक्तीति, वाच्यतेऽनयेति वा वाक् ताम् । 'विष्णुं सर्वव्यापिनम् । 'सरस्वतीं विशिष्टज्ञानरूक्षणसरोवतीम् । 'सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारम् । 'वाजिनं वाजवन्तम् अश्वं अश्वाख्यदैवतम् । चोदयेति संबन्धः ॥७॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

१० सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्ये तुर्यं दधामि ।

बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामि ॥८॥

सरस्वत्यै । वाचः । यन् । तुर्ये । तुर्यम् । दधामि ।

बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति साम्राज्येन । अभि । पिञ्चामि ।

इन्द्रस्य । त्वा । साम्राज्येनेति साम्राज्येन । अभि । पिञ्चामि ॥ ८॥ (५)॥

१५ सा- कात्यायनः - " शेषेणाभिपिञ्चति यजमानं देवस्य त्वा " (काश्रौ १४.५.२२) इति । होमानन्तरमौदुम्बरपात्रस्थेन सप्तदशान्नपयोमिश्रोदकशेषेण यजमानमभिपिञ्चेत् । पाठस्तु - ' देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन् तुर्यं तुर्यं दधामि । बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामि ' इति । ' देवस्य त्वा ' इत्यादि गतम् । 'सरस्वत्यै सरस्वत्याः वाग्देवतायाः 'वाचः 'यन् तन्माहात्म्यप्रकाशकानि स्तोत्ररूपाणि वचांसि गच्छन् प्राप्नुवन् २० स्तुवन्नहं 'तुर्यं तदीये वर्णाभिव्यक्तिरूपे वचसि 'तुर्यम् अभिव्यक्तिवर्णात्मकं परादिविवक्षया चतुर्थं स्तुतिरूपं वचः 'दधामि स्थापयामि । हे अभिपिञ्च्यमान यजमान, 'त्वा त्वां' बृहस्पतेः देवस्य 'साम्राज्येन सद्भावेन 'अभिपिञ्चामि । एवमुत्तरवाक्येऽपि योज्यम् । ' इन्द्रस्य ' इति तत्र विशेषः ॥८॥ (५)॥

[इति दशमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः]

3. V1 S1 C om. देवताश्वं; VI S1 C च for वा

20. V1 S: C om. स्तुवन्

21. C च चोदयामि for वचो दधामि

१००६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५५३

उज्जितिमन्त्राः]

आ- अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति- ' देवस्य त्वा ' इति । व्याख्यातः । एवं सुन्वन्तं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति- ' सरस्वत्यै वाचः ' इति । लिङ्गोक्तदेवत्या बृहती । 'सरस्वत्यै सरस्वत्यां ' वाचः 'यन् वाचोनियमनविवक्षितविषये शक्तितात्पर्ये कल्पयन् 'तुर्यं वाचः तुरीयं 'तुर्ये परमैश्वर्यरूपे कल्पयन् तत्रैव 'दधामि स्थापयामि । अथवा सरस्वत्यै वाचस्तुरीयमिति-

वैखरी वर्णनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।

द्योतिता र्था न पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥

इति वचनात् । अनपायिनी सूक्ष्मा ज्ञाज्ञशक्तिरूपिणीमारभ्य गणने वैखरी या चतुर्थी भवति-

“चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” ॥

(ऋसं० १०१६४०४५)

इति श्रुतेश्च । 'बृहस्पतेः संबन्धिना 'साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वाम् 'अभिषिञ्चामि । 'इन्द्रस्य 'साम्राज्येन च त्वाम् 'अभिषिञ्चामि ॥८॥

[इति दशमेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥]

[अथ षष्ठोऽनुवाकः]

सा- पञ्चमोऽनुवाकेऽन्नहोमा उक्ताः । षष्ठोऽनुवाके उज्जितिमन्त्रा उच्यन्ते ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत् तमुज्जैषमश्विनौ

द्वयक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुजैषम् ।

विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीनिमाँल्लोकानुदजयत् तानुजैषम्

सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत् तानुजैषम् ॥१॥

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकऽअक्षरेण । प्राणम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जैषम् । २०

अश्विनौ । द्वयक्षरेणेति द्विऽअक्षरेण । द्विपद इति द्विऽपदः । मनुष्यान् । उत् । अजयत्ताम् ।

तान् । उत् । जैषम् ।

विष्णुः । त्र्यक्षरेणेति त्रिऽअक्षरेण । त्रीन् । इमान् । लोकान् । उत् । अजयत् ।

तान् । उत् । जैषम् ।

सोमः । चतुरक्षरेणेति चतुऽअक्षरेण । चतुष्पदः । चतुःपद इति चतुऽपदः । २५

पशून् । उत् । अजयत् । तान् । उत् । जैषम् ॥ खे ॥१॥

3. B1 चावः तुरीयं सत्त्वं तार्य for वाचः तुरीयं तुर्ये

कासं . ७०

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च ऋतूनुदजयत् तानुज्जैषम्
 सविता षळक्षरेण षट् ऋतूनुदजयत् तानुज्जैषम् ।
 मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान् पशूनुदजयत् स्तानुज्जैषम्
 बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत् तामुज्जैषम् ॥२॥
 मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतम् स्तोममुदजयत् तमुज्जैषम्
 वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत् तामुज्जैषम् ।
 इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत् तामुज्जैषम्
 विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयत् स्तामुज्जैषम् ॥३॥

पूषा । पञ्चाक्षरेणेति पञ्चऽअक्षरेण । पञ्च । ऋतून् । उत् । अजयत् ।
 तान् । उत् । जेषम् ।

सविता । षळक्षरेणेति षट्ऽअक्षरेण । षट् । ऋतून् । उत् । अजयत् ।
 तान् । उत् । जेषम् ।

मरुतः । सप्ताक्षरेणेति सप्तऽअक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । पशून् । उत् । अजयन् ।
 तान् । उत् । जेषम् ।

बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्टऽअक्षरेण । गायत्रीम् । उत् । अजयत् ।
 ताम् । उत् । जेषम् ॥ २ ॥

मित्रः । नवाक्षरेणेति नवऽअक्षरेण । त्रिवृतमिति त्रिऽवृतम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् ।
 तम् । उत् । जेषम् ।

वरुणः । दशाक्षरेणेति दशऽअक्षरेण । विराजमिति विऽराजम् । उत् । अजयत् ।
 ताम् । उत् । जेषम् ।

इन्द्रः । एकादशाक्षरेणेत्येकादशऽअक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमिति त्रिऽस्तुभम् । उत् । अजयत् ।
 ताम् । उत् । जेषम् ।

विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेति द्वादशऽअक्षरेण । जगतीम् । उत् । अजयन् ।
 ताम् । उत् । जेषम् ॥ इत्युः ३ ॥ ३ ॥

१००६)

सायणाचार्य-आनन्दबोध-भाष्यसमेता

५५५

उज्जितिमन्त्राः]

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुदजयस्तमुज्जेषम्

रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयस्तमुज्जेषम् ।

आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयस्तमुज्जेषमदितिः

षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत् तमुज्जेषम् ।

प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत् तमुज्जेषम् । (४)॥६॥ ५

॥ हरिः ॐ ॥

वसवः । त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदशऽअक्षरेण । त्रयोदशमिति त्रयःऽदशम् । स्तोमम् ।

उत् । अजयन् । तम् । उत् । जेषम् ।

रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेति चतुर्दशऽअक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुःऽदशम् । स्तोमम् ।

उत् । अजयन् । तम् । उत् । जेषम् । १०

आदित्याः । पञ्चदशाक्षरेणेति पञ्चदशऽअक्षरेण । पञ्चदशमिति पञ्चऽदशम् । स्तोमम् ।

उत् । अजयन् । तम् । उत् । जेषम् ।

अदितिः । षोडशाक्षरेणेति षोडशऽअक्षरेण । षोडशम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् ।

तम् । उत् । जेषम् ।

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । सप्तदशाक्षरेणेति सप्तदशऽअक्षरेण । १५

सप्तदशमिति सप्तऽदशम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जेषम् ॥

पूर्व ३३ ॥ (४)॥६॥

[देव सवितः षट् ॥६॥ इन्द्रस्य वज्रः सप्त ॥७॥ देवस्य वयस्त्रयोदश ॥१३॥ आपये पञ्च ॥५॥ वाजस्येममष्ट ॥८॥ अग्निरेकाक्षरेण चतस्रः ॥४॥ षळनुवाकेषु त्रयश्चत्वारिंशत् ॥४३॥ देवसवितरिमः स्तनं त्रयश्चत्वारिंशत् ॥४३॥ हरिः ॐ ॥] २०

कात्यायनः - “अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकम्” (काश्रौ १४.५.२६) इति । वाचयतीति शेषः । पाठस्तु - ‘अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत् तमुज्जेषमश्विनौ द्वयक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम् । विष्णुस्यक्षरेण त्रीणिमौल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत् तानुज्जेषम्’ ॥१॥ ‘पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च ऋतूनुदजयत्तानुज्जेषम् सविता षळक्षरेण षळतूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥ मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान् पशूनुदजयस्तानुज्जेषम् बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तानुज्जेषम्’ ॥२॥ ‘मित्रो २५ नवाक्षरेण त्रिवृतः स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तानुज्जेषम् । इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तानुज्जेषम् विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयस्तानुज्जेषम्’ ॥३॥ ‘वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुदजयस्तमुज्जेषम् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयस्तमुज्जेषम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयस्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ।

- प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदश स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥४॥ इति ॥ 'ॐ श्रावय' इत्यादि सप्तदशाक्षरात्मकप्रजापतिरधिदैवमधियज्ञं च समासग्यासाभ्यामुज्जीयते । 'अग्निः' एकाक्षरेण छन्दसा पञ्चवृत्तिकं 'प्राणम्' उदजयत् उत्कृष्टं जयं लब्धवान् । तथाऽहमपि तादृशं 'तं प्राणम्' उज्जेषम् उत्कृष्टतया जयेयम्, वशीकुर्यामित्यर्थः । 'अश्विनौ देवौ' द्व्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान् ५ 'मनुष्यान्' उदजयताम् उत्कृष्टं जयं लब्धवन्तौ । तथाऽहमपि तेनैव द्व्यक्षरेण छन्दसा तादृशान् मनुष्यान् उत्कृष्टजयं लभेयम् । 'विष्णुः' व्यक्षरेण अक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा पृथिव्यादीन् 'इमान्' 'त्रीन्' 'लोकान्' उदजयत् अहमपि तादृशल्लोकान् उज्जेषम् । 'सोमः' अक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा पादचतुष्टयोपेतान् 'पशून्' उत्कृष्टजयं लब्धवान् । अहमपि तथा तेनैव चतुरक्षरेण तादृशान् पशून् उत्कृष्टं जयं लभेयम् । 'पूषा देवः' पञ्चाक्षरात्मकेन छन्दसा पञ्चसंख्याकान् 'ऋतून्' उदजयत् । तादृशान् ऋतून् अहमपि उज्जेषम् । 'सविता' १० सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण षट्संख्याकान् 'ऋतून्' लब्धवान् । तथा ऋतून् हं लभेयम् । 'मरुतः' देवाः 'सप्ताक्षरेण' छन्दसा सप्तसंख्याकान् 'ग्राम्यान्' 'पशून्' उदजयन् । तादृशान् सप्त ग्राम्यान् हं जयेयम् । 'बृहस्पतिः' अष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा 'गायत्रीम्' उत्कृष्टं जयं लब्धवान् । तथा तादृशीं गायत्रीम् हं लभेयम् । 'मित्रः' देवः 'नवाक्षरेण' छन्दसा 'त्रिवृत्तं' 'स्तोमम्' उदजयत् । तादृशं स्तोममहम् उज्जेषम् । 'वरुणः' देवः 'दशाक्षरेण' छन्दसा 'विराजं', " दशाक्षरा विराट् " इति (ऐत्रा ६.२०) श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं १५ देवताम् उदजयत् । तथा तेनैव छन्दसा तादृशीं विराजमहम् उज्जेषम् । 'इन्द्रः' एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुबभिमानिनीं देवताम् उदजयत् । तथा तेनैव छन्दसा 'ताम्' उज्जेषम् । 'विश्वे' देवाः 'द्वादशाक्षरेण' छन्दसा जगत्यभिमानिनीं देवतामुत्कृष्टं जयं लब्धवन्तः । अहमपि तादृशीं जगतीमुत्कृष्टं जयं लभेयम् । 'वसवः' देवाः 'त्रयोदशाक्षरेण' छन्दसा 'त्रयोदशं' 'स्तोमं' लब्धवन्तः । तादृशं स्तोममहम् उज्जेषम् । 'रुद्राः' 'चतुर्दशाक्षरेण' छन्दसा 'चतुर्दशं' 'स्तोमम्' उदजयन् । तादृशं स्तोममहं उज्जेषम् । 'आदित्याः' २० देवाः 'पञ्चदशाक्षरेण' छन्दसा 'पञ्चदशं' 'स्तोमम्' उदजयन् । तादृशं स्तोममहम् उज्जेषम् । 'अदितिः' देवमाता 'षोडशाक्षरेण' छन्दसा 'षोडशं' 'स्तोमम्' उदजयत् । तथा तेनैव षोडशाक्षरं स्तोमम् उज्जेषम् । 'प्रजापतिः' देवः 'सप्तदशाक्षरेण' छन्दसा सप्तदशाख्यं 'स्तोमम्' उत्कृष्टं जयं लब्धवान् । तथा तेनैव सप्तदशाक्षरेण 'तं' तादृशं सप्तदशं स्तोममहम् उज्जेषम् ॥१॥२॥३॥४॥

[इति दशमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥]

२५

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥१०॥

ॐ

1. P1 after इति ॥ ins. ता वा एताः पञ्चध्याहृतय ॐ श्रावयास्तु श्रोष्यन् ये यजमहे
वौषळिति तासां षष्ठानां व्याहृतिना सप्तादशाक्षराणि संपद्यन्त इति शतपथे ।
3. V1 after जयं adds च
14. V1 S1 C om. श्रुति
28. P V1 'संहितायां' for संहिताभाष्ये

उज्जितिमन्त्राः]

आ— अथोज्जित्तीर्वाचयति— ‘अग्निरेकाक्षरेण’ इति यजुषि सप्तदश लिङ्गोक्तदेवतानि ।
 “ॐ श्रावय इति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषट् इति चतुरक्षरम् । यज इति द्व्यक्षरम् ये
 यजामह इति पञ्चाक्षरम् द्व्यक्षरो वषट्कारः* ” । स एष सप्तदशा [क्षरात्मकः] प्रजापतिरधिदैवतं
 चाधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते । यतः एकाक्षरेण छन्दसा अग्निः प्राणम् उदजयत् उक्कष्टं
 जयं लब्धवान् । अहमपि एकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकं परमात्मानं वा उज्जेषम् । अडभावो
 गुणश्च छान्दसः । उक्कष्टं तथा जयेयं, तं वशीकुर्याम् । एकाक्षरादिपञ्चाक्षरपर्यन्तं गायत्र्युष्णिगनु-
 ष्टुबृहतीपङ्क्तयो देवीशब्दपूर्विका ज्ञातव्याः । यद्वा— उक्ताभ्युक्ता मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा या ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् जगत्यतिजगती शक्यतिशकरी । अष्टयत्यष्टिधृत्यतिधृतिकृतिप्रकृत्याकृतिविकृति-
 संकृत्यभिकृत्युत्कृतिसंज्ञकान्येकाक्षरपादत्वेन पादचतुष्टयात्मकं छन्द आरभ्य पादेष्वेकेकाक्षराभिवृद्ध्या
 चतुरक्षराधिक्ये सति यथोक्तानि छन्दांसि भवन्तीत्येतानि वा योज्यानि । अत्र तु सप्तदशाक्षर- १०
 पर्यन्तानि छन्दांसि ज्ञातव्यानि । “ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण ” (तैसं १.६.११) इति श्रुतेः ।
 अश्विनौ द्व्यक्षरेण छन्दसा, अश्विनौ देवौ द्विपदः पादद्वययुक्तान् मनुष्यान् उदजयतां
 जयं लब्धवन्तौ । अतोऽहं तेन द्व्यक्षरेण छन्दसा तान् मनुष्यान् उज्जेषम् उक्कष्टजयं लभेयम् ।
 विष्णुः त्र्यक्षरेण अक्षरत्रयरूपेण छन्दसा इमान् त्रीन् लोकान् उदजयत् । अतोऽहमपि
 [तान् लोकान् उज्जेषम् । सोमः चतुरक्षरेण छन्दसा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतान् पशून् १५
 उदजयत् ।] अतोऽहमपि चतुरक्षरेण छन्दसा तान् चतुष्पदः पशून् उज्जेषम् । पूषा
 पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्च ऋतून् उदजयत् । अतः तान् ऋतून् पञ्चाक्षरेण छन्दसा अहमपि
 उज्जेषम् । षळक्षरेण छन्दसा सविता षळ् ऋतून् उदजयत् । अतोऽहमपि षळक्षरेण छन्दसा
 गायत्र्या तान् षळतून् उज्जेषम् । सप्ताक्षरेण छन्दसा उष्णिहा मरुतः देवाः ग्राम्यान्
 सप्त पशून् उदजयन् । अतोऽहं सप्ताक्षरेण छन्दसा तान् ग्राम्यान् सप्त पशून् उज्जेषम् । २०
 बृहस्पतिः अष्टाक्षरेण छन्दसा अनुष्टुभा गायत्रीम् उदजयत् । अतोऽहमपि अष्टाक्षरेण छन्दसा तां
 गायत्रीम् उज्जेषम् । मित्रः नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं, त्रिधा आवर्तयत इति त्रिवृतं, तं
 त्रिवृतं स्तोमम् उदजयत् । अतोऽहमपि नवाक्षरेण छन्दसा बृहत्या तं त्रिवृतं स्तोमम्
 उज्जेषम् । दशाक्षरेण छन्दसा विराजा वरुणः विराजं, ‘दशाक्षरा विराट्’ इति प्रसिद्धां

3. * [द्र. तैसं १.६.११]

4. B1 चेताधियज्ञं for चाधियज्ञं

5. B1 वञ्जं तु करोति वा लब्धवान्; for जयं लब्धवान्

6. B1 जयां जयेयम् for जयेयम्

23. V1 स्तोमौ वृहौ तौ । इति स्तोमं वन्नं । उदजयत् for स्तोमम् उदजयत्

विराजं तदभिमानिनीं देवतां च उदजयत् । अतोऽहमपि दशाक्षरेण छन्दसा ताम् विराजम्
 उज्जेषम् । एकादशाक्षरेण छन्दसा इन्द्रः त्रिष्टुभम् उदजयत् । अतोऽहमपि एकादशाक्षरेण
 छन्दसा तां त्रिष्टुभभिमानिनीं देवताम् उज्जेषम् । विश्वे देवाः द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्या
 जगतीं जगत्याभिमानिनीं देवताम् उदजयन् । अतोऽहमपि द्वादशाक्षरेण छन्दसा तां जगतीम्
 उज्जेषम् । वसवः त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा अतिजगत्या त्रयोदशं स्तोमं वसवः उदजयन् ।
 अतोऽहमपि त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा तं त्रयोदशं स्तोमम् उज्जेषम् । चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा
 रुद्राः चतुर्दशं स्तोमम् उदजयन् । अतोऽहमपि चतुर्दशाक्षरेण तं चतुर्दशं स्तोमम्
 उज्जेषम् । पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा आदित्याः पञ्चदशं स्तोमम् उदजयन् । अतोऽहमपि
 पञ्चदशाक्षरेण तं पञ्चदशं स्तोमम् उज्जेषम् । षोडशाक्षरेण छन्दसा अदितिः देवमाता
 षोडशं स्तोमम् उदजयत् । अतोऽहमपि षोडशाक्षरेण छन्दसा तं षोडशं स्तोमम्
 उज्जेषम् । सप्तदशाक्षरेण छन्दसा प्रजापतिः सप्तदशं स्तोमम् उदजयत् । अतोऽहमपि
 सप्तदशाक्षरेण छन्दसा तं सप्तदशं स्तोमम् उज्जेषम् इति ॥१--४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवपूज्यपादपरमकारुण्यासादित-
 श्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमज्जातवेदमट्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदि-
 श्रीमदानन्दबोधमट्टाचार्येण विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे दशमोऽध्यायः ॥

